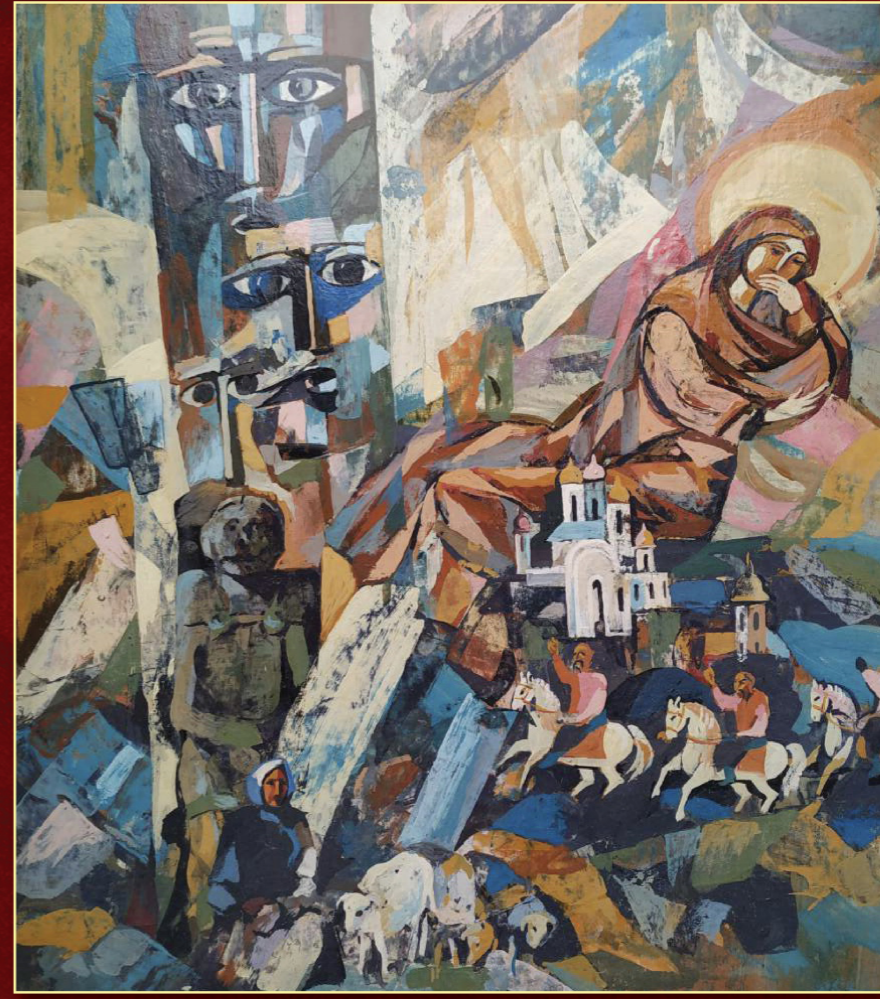

Б. Андрусишин НА ШЛЯХУ ДО СВОБОДИ

Богдан Андрусишин

**НА ШЛЯХУ
ДО СВОБОДИ
ВИБРАНІ ПРАЦІ**

Богдан Андрусишин

*Пам'яті моїх батьків
Івана Петровича
та Ганни Василівни
присвячую*

На шляху до свободи

Вибрані праці

Нариси з історії української державності та права

До 60-річчя від дня народження

Київ – 2020

УДК 34(09)(477)(081.2)
А66

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 4 від 27 грудня 2018 року)*

Андрусишин Б. І.

А66 На шляху до свободи. Нариси з історії української державності та права. Вибрані праці. До 60-річчя від дня народження. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 700 с.
ISBN 978-617-7828-30-2

У книзі зібрані наукові та публіцистичні праці відомого українського історика та правознавця, декана факультету політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, академіка Української академії історичних наук, Української академії політичних наук, Академії наук вищої школи України, Міжнародної гуманітарної академії, заслуженого діяча науки і техніки України, доктора історичних наук, професора Богдана Івановича Андрусишина, опубліковані ним за роки незалежності України. Вони стосуються різних проблем та періодів українського державотворення. Окремі праці присвячені актуальним проблемам розвитку правової системи України, питанням методологічних засад підготовки правничих, політологічних та історичних кадрів. Вміщено також нарис про вченого та загальний список його праць. Видання присвячене 60-річчю від дня народження автора.

©Андрусишин Б.І., 2020
© Палітурка, Міщенко Олексій Михайлович, 1992

Від автора

Значну частину своєї науково-педагогічної діяльності я віддав історичній та юридичній науці. Серед всієї гуманітаристики це найбільш заідеологізовані і політизовані науки, бо предметом їхнього вивчення є такі засадничі категорії як «держава», «право», «влада», «закон».

Історична та юридична, а передусім історико-правова науки, досліджують закономірності зародження та розвитку різноманітних державних утворень на українських теренах, їх генетичний зв'язок, взаємозалежності, традиції розвитку, впливи різних зовнішніх і внутрішніх факторів і в першу чергу етнонаціонального, здійснюють наукове обґрунтування формування демократичної правової держави і громадянського суспільства тощо. Але, на жаль, часто доводиться чути фразу, що «історія нікого нічому не вчить». Не вчить тоді, коли на цій фразі поставити крапку. Але наведене твердження має продовження: «не вчить тоді, коли її невчасно доносять до людей».

У своїй творчості я намагався керуватися принципами об'єктивності історичної та юридичної наук, а не тимчасовими політичними міркуваннями. Чи все вдалося як гадалося, про це судити, очевидно, не мені. Про мою наукову працю мають казати колеги-науковці, студенти, просто небайдужі до висвітленої мною проблематики.

У запропонованій книзі зібрано лише невелику частину моїх праць з історії, юриспруденції, політології, правового виховання, канонічного права. Практично всі вони опубліковані після проголошення незалежності України. На мій погляд, ці праці не втратили свого значення і сьогодні. Вони присвячені складним, часом драматичним проблемам українського державотворення, становленню і розвитку вітчизняного права, правовій освіті та вихованню молоді, регулятивній функції права трансформаційного періоду тощо.

Структурно книга побудована за предметно-хронологічним принципом. Спочатку надруковано праці про стан юридичної освіти і науки в Україні, проблеми підготовки викладачів та вчителів права, політології, проблеми сучасного стану прав дитини у нашій країні. Далі вміщено праці з питань теорії держави і права, політології, конституційного права, історії держави і права, історії України.

Частина книги складається з публіцистики; есе та розвідки про відомих юристів, політологів, науково-педагогічних працівників, серед яких матеріали про доктора юридичних наук, професора Віктора Івано-

вича Акуленка, доктора політичних наук, професора Мая Івановича Панчука, професора права Івана Олександровича Салтовського, професорів Івана Тихоновича Горбачука, Володимира Петровича Сергієнка та відомого педагога Івана Станіславовича Волощука.

Вміщені також окремі рецензії на знакові юридичні та історико-філософські видання останніх років, серед яких п'ятитомник Національної академії правових наук України «Правова доктрина України», фундаментальний доробок доктора філософських наук, професора, члена-кореспондента НАН України В.П. Андрущенка.

Праці, вміщені у книзі, подані мовою оригіналу (українською, російською, англійською). Стилiстичні правки практично не вносилися.

Висловлюю щирю вдячність автору вступної статті про мене – члену-кореспонденту НАН України, доктору історичних наук, професору Олександрю Петровичу Реєнту.

Книга завершується хронологічним загальним списком моїх наукових праць, опублікованих за всі роки творчої діяльності. Вона може бути корисною для всіх, хто цікавиться проблемами українського державотворення, історією церкви, профспілок, розвитком історичної та юридичної освіти і науки.

Висловлюю глибоку вдячність усім, хто сприяв виходу у світ цієї книги.

Про автора

*Нарис життя і науково-педагогічної діяльності**

Богдан Іванович Андрусишин – український правознавець, історик, талановитий педагог, народився 10 січня 1959 року у селі Хоростець, Бережанського (нині Козівського) району Тернопільської області в родині сільських інтелігентів - Ганни Василівни та Івана Петровича Андрусишиних. Ганна Василівна, людина активна і творча, працювала вчителькою молодших класів; Іван Петрович був секретарем сільської ради, завжди знаходився у стрімкому вирі життя села, захоплювався мистецтвом, клубною діяльністю; з сестрами Марією і Лесею навчався у Хоростецькій восьмирічній школі, яку закінчив з похвальною грамотою, промайнули дитячі та юнацькі роки. В шкільні роки жваво цікавився історією України, рідного краю. З дитинства невеличка сільська бібліотечка на все життя виховала інтерес до історичних подій країни – це були перші „історичні університети”, ще спогади односельчан, учасників війни, які розповідали про свою участь у боях і походах. Крім книг активно займався спортом, грав у шахи, залюбки малював, з однокласниками брав участь у постановках драматичного гуртка.

У 1974 році розпочався шлях у науково-педагогічну царину - довжиною вже у більш як сорок цікавих, непростих, захоплюючих, важких і переможних років – спочатку це навчання у Чортківському педагогічному училищі, яке він закінчив у 1978 році з відзнакою. Професійне, громадянське і наукове становлення Богдана Івановича було продовжено у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова: тут він пройшов шлях від студента до доктора історичних наук, професора, академіка, заслуженого діяча науки і техніки України, завідувача кафедри теорії та історії держави і права, директора Інституту політології та права, проректора найпотужнішого педагогічного навчального закладу України.

У 1978 році Б. І. Андрусишин став студентом історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького. Завжди вчився лише на „відмінно”, на V курсі отримував стипендію імені Карла Маркса. На молодших курсах захоплювався археологією, активно займався науковою роботою у студентському науковому товаристві, брав участь у наукових студентських конференціях. Пізніше

* Український історичний журнал. - 2019. - № 1. - С. 229 – 235.

сформувався інтерес до проблем етнодержавотворення на українських землях, походження і розселення слов'ян, історичної спадщини Київської Русі, висвітлення яких знайшли своє місце у численних наукових працях.

По закінченні інституту вчителював у Білоцерківській середній школі № 13, звідки був призваний на дійсну військову службу до лав Радянської армії, служив у військах протиповітряної оборони, де здобув кваліфікацію механіка – водія II класу, звання старшого сержанта, обирався комсоргом батареї, членом комітету комсомолу та народного контролю полку. Згодом став офіцером запасу.

Восени 1986 року Б. І. Андрусишин вступив до аспірантури історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького за спеціальністю "Історія СРСР". Під керівництвом професора М. Д. Березовчука підготував кандидатську дисертацію на тему: "Створення та діяльність Наркомпраці України та його діяльність (листопад 1918 – серпень 1919 рр.)", яку успішно захистив у березні 1990 року у Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка. Дисертація, написана на межі історії та правознавства. В роботі вперше у вітчизняній історіографії було зроблено спробу розглянути взаємовідносини між більшовицькою владою і профспілками як формою громадянського суспільства.

Науково – педагогічну діяльність Б. І. Андрусишин продовжив у Київському педагогічному інституті імені О. М. Горького з листопада 1989 року на посаді асистента кафедри історії СРСР та УРСР історичного факультету. Пройшов шлях від асистента до професора (у 1990-1994 рр. – заступник декана дефектологічного факультету). На початку 90-х років Б.І. Андрусишин розробив і читав власний курс лекцій з історії України для студентів історичного та інших факультетів. Разом з В.Й. Борисенком та Д.М. Баланом взяв участь у підготовці і виданні „Робочої програми „Історія України” для студентів усіх спеціальностей (крім 02.07.00 – історія) (Київ, 1990), яка з нових позицій зображувала українську історію і неодноразово перевидавалася (1992, 1994 рр.) і лягла в основу багатьох програм з інших ЗВО України, а її основні положення, при всіх зрушеннях у суспільних науках, до цього часу залишаються фактично незамінними, що є свідченням її життєвості². Розпочався новий надзвичайно плідний етап його наукової та педагогічної діяльності.

Знаменним у житті історика став 1990 рік, коли глибинні історичні зрушення в українському суспільстві вимагали адекватних змін і в сис-

темі вищої освіти України, особливо історичної. Новостворена 2 квітня 1990 року кафедра історії України і стала першою в педагогічних вузах країни, яка започаткувала нові підходи до вивчення, осмислення і висвітлення національної спадщини українського народу. Постає проблема кадрів. "Але готовність перейти на кафедру історії України виявили тільки молоді, національно зорієнтовані викладачі Б.І. Андрусишин і Д.М. Балан, які й стали її ядром та найліпшими помічниками завідувача", - згадував згодом перший завідувач кафедри В.Й. Борисенко.

25 вересня 1997 року після закінчення докторантури при Інституті Української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України захистив докторську дисертацію (науковий консультант – член – кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор П.С. Сохань на тему: "Робітнича політика українських урядів (1917 – 1920 рр.)". Дисертація висвітлює політику урядів Центральної Ради, Української держави, Директорії УНР та УСРР щодо окремих суспільних груп, формування соціальної політики державних утворень, розв'язання ними соціальних конфліктів, підготовку трудового права та права соціального забезпечення. Привертає увагу насамперед сама постановка й розробка досліджуваної теми, її виокремлення із ряду традиційних для історичної науки тем в окрему, самостійну і цілісну наукову проблему і запровадження нових концептуальних підходів до їх висвітлення.

Праці Б.І. Андрусишина містять ідеї зближення історії з іншими галузями знань: правовими, політологічними, економічними, культурологічними, релігійними, етнопсихологічними, філософськими. Він сказав своє слово у таких напрямках історичних досліджень, як "нова економічна історія", "нова соціальна історія", "психоісторія", мікроісторія.

У листопаді 1997 року Б.І. Андрусишина призначено на посаду професора кафедри історії України історичного факультету, заступником, а з червня 1998 року деканом соціально – гуманітарного факультету, створеного 1992 р., і дещо згодом завідувачем кафедри правознавства (з 1999 – теорії та історії держави і права). З цього часу коло наукових інтересів розширюється і охоплює проблеми історії держави і права, політології, методики викладання правознавства, канонічного права.

Професор Б. І. Андрусишин на базі соціально-гуманітарного факультету створив нову структуру в університеті – Інститут політо-

логії, соціології та права, з якого згодом відокремилися нові структурні підрозділи. З вересня 2006 року Б.І. Андрусишин – директор Інституту політології, соціології, права (з 2007 року Інститут, а з 2016 р. факультет політології та права). Здобув другу вищу освіту у Київському національному університеті внутрішніх справ за фахом юриста.

Розширюється також сфера наукової та педагогічної діяльності. Б.І. Андрусишин читає лекції з історії держави і права та канонічного права. Дослідник взяв участь у понад 100 міжнародних та всеукраїнських конференціях, круглих столах, інших наукових форумах. Сам був організатором багатьох із них за участю вчених із США, Німеччини, Росії, Італії, Польщі, Чехії, Словаччини, Білорусії, Казахстану, Киргизії, Португалії, Туреччини, Фінляндії, Грузії, Литви, Латвії, Румунії та ін.

До сфери наукових інтересів вченого входять питання української археографії. Йому вдалося віднайти і видати історичне джерело – рукопис мемуарів отця Павла Олійника - греко-католицького священника з Тернопільщини, написаних на початку 60 – х рр. ХХ ст., в якому той, крім власних спогадів, виклав своє бачення подій на історію не лише краю, а й всієї України. Мемуари під назвою "Зошити", які вийшли з обширними коментарями, впорядкуванням і вступною статтею Б.І. Андрусишина, побачили світ в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. Ґрунтовно в спогадах відбито події кінця ХІХ – початку ХХ ст., а саме: період Першої світової війни, визвольних змагань українського народу, боротьбу проти Польщі у 20-30 –х роках, репресивну політику радянських органів 1939 – 1941 рр., жорсткість німецького окупаційного режиму, боротьбу ОУН і УПА з німецькими загарбниками та радянськими каральними органами у 40-50-х рр., історію церкви. У книзі відображено, а у коментарях дається аналіз ролі Української Греко – Католицької Церкви у формуванні менталітету українського народу, його етнопсихології. Окремі сюжети «Зошитів» публікувалися в «Українському історичному журналі».

Богдан Іванович долучився до серії видань Інституту історії НАН України під назвою "Історичні зошити", у якій побачили світ матеріали, що висвітлювали малодосліджені в історичній науці проблеми, так звані "білі плями". Співпраця з автором цієї статті мала наслідком появу збірника документів "З'їзд поневолених народів" (8-15 вересня 1917 рр.) (21-28 вересня н.с.), (К.,1994 р.), в якому знайшли відобра-

ження спроби народів колишньої Російської імперії знайти безболісний вихід з кризової ситуації восени 1917 р.

У співавторстві з відомим істориком В.І. Ульяновським Богдан Іванович підготував до друку документи з архіву Міністерства і сповідань Української держави 1918 року, в яких висвітлюється державно-правове становище церкви в Українській Гетьманській Державі.

З - під пера Б.І. Андрусишина у співавторстві з А. М. Гузом виходить збірник документів "Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь", в якому документи періоду, взяті з першоджерел, подані в українському перекладі.

Професор Б.І. Андрусишин по праву належить до кагорти широко знаних і авторитетних істориків нашої країни. Про визнання заслуг і професійного рівня науковця свідчать запрошення до опонування при захисті дисертації. Серед докторських дисертацій, офіційним опонентом яких виступав професор Б. І. Андрусишин, що сприяли запровадженню в українську історичну науку новітніх концептуальних ідей були, зокрема, роботи В.П. Коцура "Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920 – 30-х рр.: історіографія", І.І. Тюрменко "Проблеми української державності в діяльності та науковій спадщині Івана Огієнка", І. В. Срібняка "Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914-1924 рр.)", Н. Г. Стоколос "Конфесійно-етнічні трансформації в Україні" (XIX – перша половина XX ст.)", О. М. Мовчан "Українські профспілки в компартійно – радянській системі влади (1920 –ті рр.)", О. М. Завальнюка «Утворення і діяльність державних українських університетів 1917-1921 рр.»), А. І. Чуткого «Київський комерційний інститут (1906 — 1920 рр.): становлення та еволюція в контексті інтелектуальної, економічної та політичної історії України», 2012 р.

Опонування кандидатських дисертацій також торкалося тих питань української історії, які були раніше здебільшого заборонені офіційною наукою, а саме, проблеми української державності 1917 – 1920 рр., історія української православної та греко-католицької церков, діяльність товариства "Просвіта", історія профспілок, діяльність дипломатичних представництв, соціально-економічне та культурне становище національних меншин в Україні, питання археографічної комісії ВУАН, життя і діяльності окремих визначних персоналій (В. Зіньківського, С. Петлюри, С. Шелухіна), музеєзнавства, педагогічних бібліотек, дослідження історії політичних партій, історії нау-

ки і техніки, а також теорії та методики навчання історії, політології тощо.

Досліджуючи роботу українських урядів, соціальні конфлікти, Б.І. Андрусишин висловлює своє бачення і рішуче стає на бік історії дослідження соціального миру, яка своїм інструментом вважає реформу та соціальне партнерство у зв'язку з тим, що, на його думку, ця теорія виявилася значно дієвішою і працездатною. У своїх працях 90-х рр. науковець наголошує на злободенності таких питань як страйки, безробіття, охорона праці, роль профспілок в умовах переходу до ринку тощо. Відповідно, що мова іде про той час, коли в Україні з'явилася можливість вільно висловлювати не тільки свої думки, але й найрізноманітніші точки зору на ту чи іншу проблему, що яскраво продемонстрував у своїх наукових працях Б.І.Андрусишин. На основі ретельного дослідження джерел, аналізу численної літератури як вітчизняної, так і зарубіжної, він вніс багато нового до скарбниці української наукової історичної думки, поставивши завдання дослідити теоретичні підвалини основних моделей суспільного розвитку та місця в них робітничого класу, ставлення до робітничого питання діячів українського національно-визвольного руху, роль української національної еліти, яка, піклуючись про відновлення української державності, просто не усвідомила важливості розв'язання соціальних питань, завдання знайти консенсус між соціальним і національним в Українській революції, не змогла консолідувати українське суспільство, не допустити до зіткнення різних соціальних груп української людності у боротьбі за соціальну справедливість на тлі національної проблеми – створення держави української нації.

У науковому доробку вченого є і вдалі історіографічні огляди, присвячені, зокрема, вивченню співвідношення понять «революція» і «громадянська війна» у історико-правовій термінології.

Професор Б. І.Андрусишин був причетний до формування нової парадигми дослідження української історії, на передові рубежі якої виходять проблеми державотворення доби Української революції 1917-1921 рр. Його докторська дисертація та численні наукові праці, значною мірою були присвячені розвитку державно-правових інститутів в Україні, тобто традиційному об'єктові вітчизняних історико-юридичних досліджень. Автор глибоко вивчив сучасну історико-правову літературу з проблеми, нормативні джерела, правотворчу і правозастосовчу практику. Зважено і аргументовано аналізується конституційна політика Української Центральної Ради щодо робіт-

ництва, ґрунтовно опрацьовані матеріали щодо організаційних адміністративних заходів, що їх вживали гетьманській уряд П. Скоропадського, Директорія УНР, радянський уряд. Залучення до наукового аналізу праць представників суміжних наукових спеціальностей (юристів, політологів, економістів), забезпечило можливість, з одного боку, здійснити порівняльний та всебічний аналіз досліджуваної проблеми, а з іншого, виділити специфічні аспекти, що властиві лише працям автора.

Проблеми історії Української революції продовжували розроблятися в подальших працях вченого. У світ вийшли десятки наукових статей дослідника, присвячених різним аспектам, зокрема проблема соборності. Під керівництвом Б. І. Андрусишина була захищена кандидатська дисертація І.А. Вівсяної „Національно-культурна співпраця українців Галичини і Надніпрянщини у 1917-1920 рр.” (К., 2003 р.), яка мала «беззаперечні позитивні досягнення» у розкритті проблеми соборності УНР».

Водночас наукові інтереси професора Б. І. Андрусишина не обмежуються лише тематикою доби Української революції 1917-1921 рр. Не менш помітний внесок зробив цей багатогранний вчений у висвітлення історії церкви, формування державно-церковних відносин на українських землях, зокрема, в Українській державі гетьмана Павла Скоропадського, поглядам і політиці Симона Петлюри доби Директорії УНР та пізнішого часу тощо. Монографія професора Б. І. Андрусишина „Церква в Українській державі (доба Директорії УНР)” (К., 1997 р.), написана на основі раніше закритих архівних матеріалів, була першою присвяченою цим вкрай складним і надзвичайно важливим для розуміння долі української державності 1917-1921 рр. проблем, а саме дослідженню політики урядів Директорії стосовно релігії і церкви, юридичним аспектом церковної політики, боротьбі прихильників Патріаршої (РПЦ) та Української автокефальної церкви і стала помітним явищем в українській історіографії.

Ряд праць вченого присвячено історії профспілок України, зокрема, розділ III у фундаментальній колективній праці „Нариси історії професійних спілок України” (К., 2002 р.). Значну увагу приділено аналізу поглядів М. Грушевського, П. Скоропадського, С. Петлюри, М. Драгоманова та ін. на шляхи розвитку української державності. До наукових досягнень Б.І. Андрусишина слід віднести численні рецензії на наукові видання вчених Інституту історії НАН України, серед яких книги 15-томного видання «Україна крізь віки», монографічних досліджень

О.П. Реєнта, В.М. Даниленка, В.С. Кульчицького, Д.Б. Яневського, В.Ф. Солдатенка, публікації товариства «Меморіал» імені Василя Стуса, «Реабілітовані історією» та ін., окремі з яких публікувалися на шпальтах «Українського історичного журналу». З працями вченого можна ознайомитися у бібліотеках Мінська, Кракова, Праги, Берліна, Торонто, Нью-Йорка, Лондона, Сіднея, Лісабона, Вільнюса, Риги, Гельсінкі, Умеа, Стамбула та ін. міст Європи та світу.

Богдан Іванович керує науковою працею молодого покоління вчених. Під його керівництвом було підготовлено і захищено чотири докторських і двадцять кандидатських дисертацій з історії та права, які присвячені актуальній науковій тематиці, а ще група аспірантів та здобувачів з різних ЗВО України завершують кандидатські та докторські дисертаційні роботи.

Свій внесок зробив Б. І. Андрусишин і у розвиток краєзнавства Тернопільщини, що знайшло своє відображення у ряді публікацій та виступах на наукових конференціях.

Співпраця з Міністерством освіти та науки України і видавництвом „Генеза” дали можливість реалізувати науково – методичні пошуки вченого-педагога. У співавторстві з В.Й. Борисенком у 2000 р. було підготовлено і видано навчальний посібник для 7 класу загальноосвітніх середніх шкіл „Історія України в художньо – літературних образах”, у 2015 р. вийшло друге видання оновленого і доопрацьованого посібника. Ще на зорі української незалежності, коли гостро відчувалася потреба у правдивих матеріалах з української історії, він на замовлення Міністерства освіти України взяв участь у підготовці методичного посібника „Історія України. Матеріали до лекцій та методичні поради для викладачів навчальних закладів системи підготовки молодших спеціалістів” (К., 1992 р.). Як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти допущено його книгу „Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР) (К., 1997 р.), як і книги В.І. Ульяновського, що вийшли тоді ж у видавництві „Либідь” і присвячені державно-церковним відносинам в добу Центральної Ради та Гетьманату.

Б. І. Андрусишин неодноразово був членом журі всеукраїнських олімпіад з історії, правознавства, постійно зустрічається з учителями, учнівською молоддю. Тривалий час працював у складі колегії Головного управління освіти і науки Київської обласної державної адміністрації.

Умілий організатор, талановитий педагог, блискучий лектор і багаторічний член спеціалізованих вчених рад по захисту кандидатських дисертацій зі спеціальностей „Теорія і методика навчання історії” (вчений секретар), „Історія України”, „Політологія” при НПУ імені М.П. Драгоманова, у 2006-2011 рр. був членом експертної ради ВАК України з історії. У 2008-2016 роках очолював та був заступником голови спеціалізованої Вченої ради по захисту кандидатських дисертацій з теорії та історії держави і права.

Значний вклад професора Б. І. Андрусишина у розвиток української історичної науки і освіти були належно оцінені науковими та громадськими інституціями. У 1999 р. доктор історичних наук, професор Б.І. Андрусишин став академіком-засновником Української академії історичних наук), у 2005 р. – обраний академіком АН Вищої школи України, 2006 р. – член – кореспондентом, а у 2010 р. - академіком Української академії політичних наук.

З 2011 по 2016 рік Б. І.Андрусишин – проректор з навчально-методичної роботи гуманітарних інститутів НПУ імені М. П. Драгоманова.

Професор Б.І. Андрусишин тісно співпрацює з МОН України на предмет підготовки державних стандартів з історії, правознавства, політології, випуску підручників для середніх загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів, веде велику роботу як редактор і член редколегій багатьох наукових журналів і збірників.

Науково – педагогічна та громадсько-суспільна діяльність професора Б.І. Андрусишина відзначена знаками МОН України „Відмінник освіти України”, Подякою Київського міського голови, нагрудним знаком «Знак пошани» Київського міського голови, Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, Знаком МОН України «Василь Сухомлинський», Грамотою Верховної Ради України, Подякою Президії НАН України, Почесним знаком Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв, Почесною грамотою ВАК України, медаллю «Будівничий України» Всеукраїнського товариства “Просвіта” імені Тараса Шевченка, заслужений діяч науки і техніки України, Почесний краєзнавець України, знаком НАПН України «К.Д. Ушинський», медаллю «Незалежність України» III ступеня Міжнародної академії рейтингових технологій і соціології «Золота Фортуна», медаллю і почесним дипломом лауреата премії імені героя України Михайла Сікорського, почесною відзнакою Асоціації українських правників, Грамотою Президії НАН України, Заслужений професор ДВНЗ «Переяслав-

Хмельницького університету імені Григорія Сковороди», орденами і медалями громадських та релігійних організацій, подяками ректора та відзнаками Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Вітаючи Богдана Івановича з днем народження, наукове співтовариство висловлює щире побажання творчого натхнення і великих досягнень в науково-педагогічній діяльності!

О. П. Ресніт,
*доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Заслужений діяч науки і техніки України,
заступник директора Інституту історії НАН України*

Розділ І.

Юридична наука, освіта та правове виховання молоді.

*1. Науково-практична підготовка правознавців у сфері прав дитини в НПУ імені М.П.Драгоманова**

Ефективність будь-яких правових реформ у сучасному суспільстві значною мірою залежить від урахування основних принципів правового захисту дітей, напрацьованих людством та відображених у міжнародно-правових актах [8, С.40]. Турбота про майбутнє покоління визнається одним з найголовніших завдань держави, яке має вирішуватися на найвищому юридичному рівні [7, С.109]. Світове співтовариство визнає права дитини, право майбутнього покоління на здорове, гідне життя, їх нормативний захист передумовою загального права суспільства на стабільний розвиток [2, С.44]. Враховуючи це в останні роки в науці виокремлюється самостійний напрям «філософія дитинства», що включає теорії пізнавального та духовного розвитку дитини, теорію прав дитини, компаративні дослідження проблем дитинства в різних культурах, теорії належного місця дітей у суспільстві. У зв'язку в українському законодавстві відбуваються суттєві трансформації, що спрямовані на його вдосконалення стосовно прав дітей та відображають ціннісне переосмислення значення дитини в суспільстві, а в літературі висловлюються пропозиції на конституційному рівні визнати дитину найвищою соціальною цінністю [5].

Природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального і культурного розвитку дитини, як відомо, є сім'я. У Конвенції ООН про права дитини (дійсна для України з 1991 р.[10]), зазначено, що для гармонійного розвитку дитина повинна зростати в сімейному колі, в атмосфері щастя, любові та розуміння, основним правом дитини є її право на сімейне виховання. В Україні в останні роки зроблені серйозні кроки для забезпечення дітей права на сімейне виховання, насамперед, у сфері нормативного регулювання цих відносин. Зокрема, прийнято ряд законодавчих і підзаконних актів, метою яких є організаційне забезпечення утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та створення альтернативних форм сімейного

* у співавторстві із Шимон С.І.; Юридичний журнал. – 2013. – № 2. - С. 34–42.

виховання. Попри це в державі й нині існує низка проблем у сфері правової охорони прав дитини, що зумовлено різними факторами: декларативність норм національного законодавства, ігнорування прогресивних міжнародних норм, малоефективна робота державних установ, відсутність ґрунтовних наукових розробок [11, С.91]. Не сприяє покращенню ситуації у цій сфері й практична недостатність правознавців з вузько спрямованою спеціалізацією у галузі прав дитини.

Дослідження наукових проблем у цій сфері в Україні здійснюються представниками різних галузей правової науки; переважно увага науковців зосереджена на особливостях правового становища дитини та проблем захисту прав дитини (О.І.Вінгловська, О.М.Гончаренко, С.П.Індиченко, О.В.Максименко, М.Н.Опольська, О.А.Шульц та ін.). Питання ж про методику і форми науково-практичної підготовки фахівців з вказаних проблем в межах класичної університетської освіти залишається поза увагою науковців. Спроба висвітлити його і є *метою* нашої статті.

Українська держава гарантує цілу низку пільг і допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківської опіки. Разом з тим, соціальне сирітство набирає загрозливих масштабів. Діти України сиротіють, маючи живих батьків: щороку близько шести тисяч дітей залишаються без батьківської опіки. При цьому всиновити чи удочерити тих, хто опинився без батьківської опіки, можуть далеко не всі українські громадяни через низький рівень матеріального забезпечення [1, С. 123-131]. За статистикою в Україні налічується понад 100 тисяч дітей – сиріт та позбавлених батьківського піклування. З метою створення нормальних умов для забезпечення права таких дітей на виховання в сім'ї Указом Президента України 22 жовтня 2012 затверджена Національна стратегія профілактики соціального сирітства на період до 2020 року [9], яка передбачає поступову відмову від інтернатної форми і перехід до виключно сімейним формам виховання дітей.

Таке державне рішення спрямоване на створення кожній дитині умов комфортного існування та розвитку, можливості реалізації всіх природних та інших прав, передбачених для дітей міжнародними стандартами та національним законодавством, а також їх захист. Це можливо тільки в умовах сім'ї; саме сім'я в змозі підготувати дитину до самостійного життя, виховати її в дусі ідеалів миру, гідності, терпимості, свободи, рівності і солідарності. Саме батьки та особи, які їх замінюють несуть відповідальність за створення умов для всебічного розвитку дитини, за його здоров'я і безпеку. Вони ж є найпершими особами, на

яких покладається обов'язок щодо забезпечення та захисту прав дитини. Зміст основних прав дитини зумовлює можливість їх реалізації саме в рамках сім'ї, сімейного виховання, сімейних правовідносин.

У зв'язку з цим на особливому рахунку у законодавця, як галузь права і законодавства, знаходиться сімейне право, яке нині заслуговує на особливу увагу правників. І, відповідно, вимагає якісної зміни освітня парадигма сімейного права, використовувана в процесі професійної підготовки у вищих навчальних закладах.

Це знаходить втілення в практиці підготовки студентів, що спеціалізуються на питаннях сімейного права та прав дітей, в українських ВНЗ, зокрема, в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (м. Київ). Цей університет, який незабаром відзначатиме 180-річний ювілей, є багатющою скарбницею всіляких навчальних методик, носієм і хранителем кращих педагогічних традицій, виплеканих багатьма поколіннями вчених, педагогів, відомих у всіх країнах СНД і за їх межами. При цьому університет є провідним і в сфері сучасних технологій навчання, які в поєднанні з класичною академічною освітою дають відмінний ефект.

Професійне навчання фахівців у галузі захисту прав дітей, сімейного права і консультантів з сімейно-правових питань в НПУ імені М.П. Драгоманова здійснюється в рамках двох освітніх проектів: «Дошкільна освіта» – в Інституті розвитку дитини і «Правознавство» – в Інституті політології і права.

В Інституті розвитку дитини з 2008 року в рамках підготовки освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» відкрито набір на напрям «Дошкільна освіта» з додатковою спеціалізацією «Правознавство», що дозволяє випускати фахівців з наступною кваліфікацією – «Бакалавр дошкільної освіти. Вихователь дітей дошкільного віку. Консультант із сімейного права». Остання передбачає підготовку фахівців для роботи з питань охорони прав дітей, здатних надавати консультації батькам із вказаних, а також з інших юридичних питань.

Забезпечувати якісну професійно спрямовану підготовку дозволяє кваліфікований професорсько-викладацький склад. Навчальна програма передбачає, серед іншого, низку спеціальних дисциплін, що забезпечують професійну підготовку з питань прав дітей: охорона дитинства в міжнародному праві, правова охорона дитинства в дошкільній освіті, діяльність громадських організацій у сфері прав дитини, сімейне право, право соціального забезпечення, юридична психологія, адвокатура і

нотаріат, організація юридичного консультування, тренінг юридичного консультування та ін.

Також щорічно проводяться спецкурси і спецсемінари, для читання яких запрошуються провідні фахівці в галузі юриспруденції, відповідно вони мають змінне змістовне навантаження, що дозволяє мобільно реагувати на актуальні проблеми в професії та забезпечувати високий рівень професійної готовності. Враховуючи специфіку майбутньої професійної діяльності сформована відповідна база для практичної підготовки студентів: практичні, лабораторні заняття проводяться в юридичних відділах управлінь освітою і установах, органах з питань опіки, піклування та охорони прав дитини. Крім того, виробнича практика на останньому курсі передбачає безпосереднє занурення в професійну діяльність. Студенти мають можливість здобувати навички майбутньої професії також під час педагогічної практики (3-ій курс).

Професійна підготовка в питаннях охорони і захисту прав дітей здійснюється також у рамках загальної підготовки студентів спеціальності «Правознавство» в Інституті політології і права. Інститутові трохи більше 20 років, але він є помітною фігурою в українському вищому юридичному освітньому секторі. Цей успіх досягнуто, завдяки поєднанню різних складових. По-перше, творчого використання наукового потенціалу професорсько-викладацького складу Інституту та можливості його вдосконалення в діючих при Інституті аспірантурах. По-друге, – розвитку співробітництва з провідними науковими установами України. По-третє, серйозний акцент зроблено на діючі в Інституті громадські утворення практичного спрямування: Центр правової освіти і науки, Центр правової допомоги «Феміда», осередок Союзу юристів України. По-четверте, суттєве значення має використання допоміжних підрозділів навчально-методичного характеру – Криміналістичної лабораторії, Навчально-методичної лабораторії «Зал судових засідань».

Це загальні фактори, що впливають на якість підготовки студентів спеціальності «Правознавство» в Інституті політології і права НПУ імені М.П. Драгоманова. Професійна орієнтація студентів в питаннях сімейного права і, відповідно, – в питаннях забезпечення та захисту прав дітей в рамках його предмета, є складовою частиною загальної підготовки. Тим не менш, слід відзначити кілька головних аспектів в організації навчання майбутніх правознавців в цих питаннях.

Перш за все, слід враховувати два напрямки в змісті навчальної програми юристів: професійно-юридичний та педагогічно-правознавчий. Це обумовлено тим, що випускникам Інституту, крім юридичної спеці-

альності, присвоюється кваліфікація викладача правознавства (спеціаліст) або викладача права (магістр).

Педагогічна підготовка базується на кількох складових. По-перше, вона забезпечується циклом навчальних курсів з методики викладання юридичних дисциплін. Зокрема, студенти вивчають методику викладання основ сімейного права в курсі методики викладання правознавства в школах, ліцеях, коледжах і вузах. По-друге, студенти проходять педагогічну практику в школах і ліцеях (бакалавр, спеціаліст) або на профільних кафедрах Інституту (магістр), під час якої практикують викладання питань сімейного права, в тому числі, сімейних прав дітей, обов'язків батьків, сімейно-правових форм забезпечення прав дітей, позбавлених батьківського піклування, а також беруть участь у розробці методичних матеріалів з цих питань. По-третє, студенти проходять педагогічну літню практику в якості вожатих у дитячих таборах відпочинку, зокрема і в МДЦ «Артек». У тому числі, працюють у групах дітей, позбавлених батьківського піклування, що дає можливість пізнавати реальні проблеми таких дітей і осмислювати важливість їхнього вирішення на рівні суспільства, а це, в підсумку, суттєво впливає на правосвідомість майбутнього юриста.

Професійно-юридична підготовка в галузі сімейного права та прав дітей також базується на декількох принципах. По-перше, професійно-особистісний, що обумовлює особливі вимоги до професійної та комунікативної компетентності викладача. Це пов'язано з тим, що сімейне право вивчається студентами старшого (4-го) курсу; крім того зміст предмета передбачає висвітлення ситуацій, які потребують знань інших галузей матеріального права (цивільного, житлового), цивільного процесуального права, що вимагає певної кваліфікації викладача.

По-друге, особливості методичного забезпечення сімейного права, побудованого у відповідності з науковою концепцією самостійності сімейного права як галузі, підтримуваної багатьма українськими вченими. Згідно з цим, сімейне право є самостійною навчальною дисципліною нормативного циклу. (Відзначимо, що в деяких українських вузах, сімейне право читається в якості підрозділу цивільного). Її змістовна структура відповідає системі сімейного права як галузі, а також структурі Сімейного кодексу України. У відповідності з цим істотна частина навчальної програми присвячена питанням прав дітей. Зокрема, вона включає теми: немайнові правовідносини батьків та дітей; майнові правовідносини батьків і дітей, а також інших членів сім'ї та родичів; усиновлення; опіка та піклування над дітьми; інші правові фо-

рми забезпечення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (патронат над дітьми, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу).

Методичне забезпечення дисципліни включає: навчальну і робочу програми, навчальний посібник (підручник) з сімейного права, навчально-методичний посібник з сімейного права, комплект тестових завдань та практичних завдань, сценарії імітаційних ігор, комплект завдань для модульного контролю знань, а також навчально-методичний комплекс, яким забезпечений кожен студент. Це дозволяє студентам бути обізнаними в питаннях обсягу навчального матеріалу, побудови тематичного плану, переліку контрольних питань і питань, відведених для самостійного вивчення, рекомендованої літератури та ін. По-третє, застосування різних методик викладання і способів активізації навчальної діяльності студентів, скажімо, лекції-конференції, лекції-консультації, із застосуванням сучасних інформаційно-технічних засобів, семінарські заняття у формі диспутів, ділових ігор та ін., організація контролю знань шляхом комп'ютерного тестування і т.ін.

По-третє, активізація індивідуально-консультативної роботи зі студентами. Наприклад, підготовка студентами індивідуального наукового або практичного завдання і обговорення його з викладачем. Зокрема, написання наукових рефератів з проблем немайнових чи майнових прав дитини в родині, усиновлення, опіки, піклування, патронату над дітьми, прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, або складання проєктів судових документів щодо захисту прав та інтересів дитини та подібні. Практична «близькість» цих проблем, які є нагальними для кожної людини, стимулюють науково-пізнавальну діяльність студентів, вони набувають додаткові знання з питань сімейного права, а також вміння логічно викладати думки, аргументувати власну позицію з правового питання.

По-четверте, акцентування основної уваги на розвитку практичної підготовки студентів в питаннях сімейного права та прав дітей. У цьому сенсі доцільно виділити кілька напрямків діяльності. Зокрема, змінюється модель семінарських занять у бік переходу до нетрадиційних форм, в тому числі, у вигляді імітаційної гри в навчально-методичній лабораторії «Зал судових засідань». З цією метою кафедрою цивільного та трудового права розроблені технологія ділової гри і сценарії «засідань» по розгляду сімейних спорів: про позбавлення батьківських прав, про захист прав дитини на аліменти, про захист прав та інтересів дітей при розірванні шлюбу батьками та ін. Технологія проведення гри пе-

редбачає рецензування студентами-«глядачами» імітаційного процесу з метою виявлення помилок застосування норм матеріального і процесуального права.

Певний вплив на практичну підготовку у питаннях сімейного права має проходження студентами юридичної практики в державних установах, які опікуються проблемами дітей та сім'ї, наприклад, в Міністерстві соціальної політики України, а також в судах або юридичних компаніях.

Окремо слід зазначити практичне навчання студентів у правозахисній організації «Феміда», що є аналогом юридичної клініки, де вони отримують можливість набутти професійні та організаційні навички. Крім того, робота з реальними справами сприяє набуттю людських якостей, необхідних правознавцю (захиснику, консультанту) – повага до людей, уважність, скрупульозність, гуманність, відповідальність за долю інших. Це дозволяє здійснити одне з головних у правовій освіті завдань – «розвиток правового відчуття, забезпечення гуманістично розвиненої емоційно-вольової сфери правосвідомості студентів, стійких реакцій в галузі права» [4, С.24].

У програмі діяльності згаданої правозахисної організації, серед іншого, надання студентами під контролем викладача-куратора консультацій з сімейного права та прав дітей для співробітників університету. Це дає можливість вироблення традиційних професійних навичок консультування клієнтів. Зокрема, студенти набувають досвід підбору і надання клієнтові вичерпної інформації з певного питання, з'ясування і роз'яснення всіх можливих варіантів вирішення проблеми, прогнозування можливих правових наслідків кожного варіанту вирішення проблеми, аргументованого вибору найбільш прийняттого рішення, практичного застосування норм сімейного права і норм про захист прав та інтересів дітей.

По-п'яте, навчання студентів в «Українській школі законотворчості» при Інституті законодавства Верховної Ради України, де вони проходять спеціальну підготовку (в обсязі 72 годин), поряд із народними депутатами України, їх помічниками, службовцями державних установ тощо. Під час навчання студенти вивчають національну законотворчу практику, досвід зарубіжних країн, вимоги до законотворчої діяльності, її стадії, види, способи, методи і принципи, беруть участь у різних науково-практичних заходах. Отримані студентами в процесі такої підготовки загальні знання і вміння сприяють вирішенню аналогічних практичних завдань у сфері сімейних правовідносин та захисту прав дітей.

Підсумовуючи викладене, можливо дійти висновків, що модернізація підготовки фахівців з прав дитини в системі вищої юридичної освіти

ти в педагогічному університеті доцільно здійснювати в кількох напрямках. По-перше, втілення основних ідей згаданої вище «філософії дитинства» в планах підготовки студентів – правознавців та навчальних програмах галузевих юридичних дисциплін. По-друге, включення спеціальних навчальних курсів до нормативної та вибіркової частин навчальних програм. По-третє, розвиток наукових пошуків в рамках спеціального напрямку досліджень в галузі прав дитини та їх гарантії і захисту. По-четверте, запровадження спеціалізації з прав дитини на освітньо-кваліфікаційному рівні підготовки спеціаліста та/або магістра. Поп'яте, вдосконалення форм практичної підготовки: а) в межах аудиторної та індивідуально-консультативної роботи; б) в рамках виробничої та педагогічної практики, зокрема, пов'язаної з роботою з дітьми, які потребують особливого захисту.

Попри все викладене, слід мати на увазі, що «ідея університету не обмежується завданням передання знань, прилучення до норми; вона передбачає виховання самостійно мислячої людини» [3, С.27]. Тому головним завданням ми вважаємо формування нового покоління фахівців, які не тільки володіють професійними знаннями і навичками, але мають чітку ціннісну орієнтацію. У цьому сенсі вивчення проблем сімейного права, захисту прав та інтересів дітей, завдяки своїй гуманістичній спрямованості, є потужним і ефективним засобом досягнення мети. Практична ж спрямованість всіх основних методів і форм навчання виступає основою сучасної моделі вищої освіти, без якої, як висловлювався відомий правознавець і педагог Дмитро Іванович Мейсер, «найширша і найвитонченіша суто теоретична система перетворюється в чудесну фантазмагорію» [6, С.22-23].

Література:

1. *Андрусишин Б.І., Гуз А.М.* Проблеми сучасного стану прав дитини в Україні. / Б.І.Андрусишин, А.М.Гуз// Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право. Зб. наук. праць. – 2012. – Випуск 19. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова. – С.123-131
2. *Гончаренко О.М.* Право на стабільний розвиток та права дитини за умов глобалізації. /О.М.Гончаренко/ Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. Серія: Право та державне управління. – 2011. – № 3. – С.42-45.
3. *Горський В.* Ідея університету та «університетська філософія». /В.Горський/ Покликання університету: Зб. наук. пр./ Відп. ред. О.Гомілко – К.: РІА «ЯНКО; «ВЕСЕЛКА», 2005. – С.24-30.

4. *Кропанева Е.М.* Теория и методика обучения праву: Учеб. Пособие. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф. – пед. ун-та, 2010. – 166 с.
5. *Максименко О.В.* Цінність дитини в сучасному суспільстві. / О.В. Максименко/ Філософські та методологічні проблеми права. – 2012. – №1(3). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Fmpp/2012_1/maksim.htm.
6. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право. – В 2-х ч. М.: Статут, 2000. (Классика российской цивилистики). – По испр. и доп. 8-му изд., 1902. – Изд. 2-е, испр. – 829 с.
7. *Опольська Н.М.* Становлення прав дитини в Україні як об'єкта конституційно – правового регулювання. /Н.М.Опольська/ Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 3(89). – С.103-109.
8. *Опольська Н.М.* Принципи правового захисту дитини. /Н.М.Опольська/ Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.:Ін-т держави і права НАН України ім. В.М.Корецького – 2011 р. – Вип. 51. – С.40-45.
9. Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року: Указ Президента України від 22 жовтня 2012 року № 609/2012 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 81- Ст.3255.
10. Про ратифікацію Конвенції про права дитини: Постанова Верховної Ради Української РСР від 27 лютого 1991р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 13. – Ст.145.
11. *Шульц О.А.* Права дитини як категорія сучасного конституційного права. /О.А.Шульц// Часопис Київського університету права. – 2009. – № 9. – С.91-96.

2. Новітні методики викладання у правничій школі як засіб вдосконалення правової освіти*

З ініціативи Міністерства освіти і науки України, Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Української правничої фундації проведено конференцію «Удосконалення юридичної освіти в Україні: засадничі підходи» 25-26 квітня 2013 р. в м. Харків.

* Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право: збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 22. – С. 104–115.

Метою конференції є опрацювання засадничих підходів стосовно вдосконалення вищої юридичної освіти в Україні відповідно до європейських стандартів.

На конференції були обговорені питання: основні виклики у сфері юридичної освіти, зокрема, шляхом презентації результатів дослідження стану юридичної освіти та науки в Україні, здійсненого у 2009-2010 рр., формування Галузевого стандарту юридичної освіти; оцінювання якості юридичної освіти; гарантування якості випускників правничих шкіл відповідно до Галузевого стандарту юридичної освіти.

Гостру дискусію викликали поряд з іншими, питання методики викладання у правничій школі. Виступаючі констатували, що сьогодні дуже часто методика викладання зводиться до переказування законів, постатейного відтворення нормативно-правових актів, в той час, коли для належного опанування студентами знань про доктрини, принципи та інститути, а також формування юридичних навичок необхідно запроваджувати новітні методики викладання у правничій школі, акцентувати увагу на розв'язання практичних завдань, розгляд судової практики, підготовку письмових робіт тощо.

Для участі в роботі конференції були запрошені декани та ректори юридичних шкіл, загалом близько 70 осіб. Серед них такі провідні юридичні школи як Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Одеська юридична академія», Львівський національний університет імені Івана Франка, Чернівецький національний університет імені Федьковича, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Ужгородський національний університет, Київський університет права НАН України та ін.

Своїми роздумами та пропозиціями з питань, які обговорювалися на конференції, поділився автор цих рядків.

Формування інформаційно-технологічного суспільства, докорінні зміни соціально-економічного та духовного розвитку держави потребують підготовки вчителя нової генерації. Важливим завданням національного законодавства в освітній сфері є однозначне і зрозуміле відображення її структури. З одного боку, мають враховуватись традиції вітчизняної системи освіти та наявність Національної рамки кваліфікацій, орієнтованої на формування ключових компетенцій спеціаліста як результат освіти в сукупності її мотиваційно-ціннісних та когнітивних

складових, з іншого – тенденції розвитку світової системи освіти, процеси створення європейського освітнього простору, учасницею яких являється Україна.

Одне із завдань модернізації освіти полягає в забезпеченні підготовки розвиненої, самостійної, самодостатньої особистості, яка б «керувалася у житті не страхом, а власними переконаннями і самостійним свідомим аналізом» [1, с. 231]. Це знайшло своє відображення у положеннях низки міжнародних документів про освіту, зокрема в Болонській декларації від 19 червня 1999 р., глобальних стратегіях розвитку освіти в ХХІ ст., розроблених ЮНЕСКО. Згідно з останніми, зокрема, найважливішими функціями освітніх закладів є «навчитися пізнавати», «навчитися робити», «навчитися жити», що взято за основу для визначення Радою Європи *п'яти ключових компетенцій*, які мають бути сформовані у випускників вишів: 1) соціальна та політична; 2) міжкультурна; 3) комунікативна – усне та письмове спілкування рідною та іноземними мовами; 4) вільна орієнтація в інформаційному суспільстві; 5) здатність навчатися протягом всього життя в контексті своєї професійної діяльності.

Таким чином, перед вищими навчальними закладами, які здійснюють підготовку фахівців за напрямом «Право», стоїть завдання не лише забезпечити студента професійними знаннями юриста, але й сформувати низку професійно значущих та соціально необхідних особистісних якостей правознавця (*фахових компетенцій* правника). Їх зміст та перелік залежить від класів професійних завдань, які входять до видів діяльності правознавця у тій чи іншій галузі юридичної професії.

В межах узагальненого об'єкта професійної діяльності юриста, поряд з консультативними, правоохоронними, правозахисними, експертно-аналітичними професійними функціями, необхідно виділити правопросвітницькі і правовиховні завдання, які вимагають фахових компетенцій у сфері науково-педагогічної та правопросвітницької роботи.

Зазначимо, що навчальні програми підготовки студентів спеціальності «Правознавство» практично всіх вищих навчальних закладів України, які надають відповідні освітні послуги, передусім, орієнтовано на формування компетенцій у сфері класичної практично-прикладної діяльності правника: суддя, адвокат, прокурор, нотаріус, юрисконсульт. Що є логічним, бо забезпечує конкурентоспроможність випускника на ринку праці, де потенційний роботодавець, зазвичай, акцентує увагу на

тих його знаннях та вміннях, які відповідають традиційній професіограмі юриста. Відповідно, у вузах формування науково-педагогічних, правопросвітницьких компетенцій вважається другорядним; як правило, все обмежується викладанням короткого спецкурсу з педагогіки та психології на молодших курсах, а також методології наукових досліджень на магістерському рівні навчання.

Це має своє пояснення, адже підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів здійснюється в рамках аспірантури та докторантури; фахівці вищої кваліфікації, які мають науковий ступінь та вчене звання, забезпечують спеціальну підготовку студентів-правознавців у вищих навчальних закладах.

Проте поза увагою вищої юридичної освіти залишається значний сектор професійної діяльності, яка вимагає кваліфікації правознавця, але на практиці нині покладається на фахівців, які не мають вищої юридичної освіти. *По-перше*, це питання пов'язані з *правапросвітницькою* діяльністю: визначення напрямів розвитку правової освіти населення; розробка методологічної бази для різноманітних форм правоосвітньої діяльності; організація професійних правороз'яснювальних заходів (семінари, конференції, практикуми, круглі столи тощо); методичне забезпечення та організація заходів з популяризації правових знань серед молоді: конкурсів, олімпіад, вікторин тощо; систематичне поширення серед населення, в тому числі через ЗМІ, знань про право (консультації, коментарі законодавства, судової практики тощо); формування в суспільстві поваги до права, гуманістичних правових ідей та подолання правового нігілізму. *По-друге*, і, можливо, головне – це навчально-педагогічна діяльність з викладання правознавчих дисциплін в загальноосвітніх школах та інших освітніх закладах II-III рівнів: ліцеях, коледжах, училищах, технікумах та ін.

Діючий Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, затверджений постановою КМУ від 23 листопада 2011 р. № 1392, виділяє в «Суспільствознавчій компоненті» змісту освіти обов'язковий блок знань «Людина у правовій сфері» (що за змістом аналогічне основам правознавства). На сьогодні викладання *основ правознавства* в кращому випадку, здійснюють вчителі історії, що дісталося нам у спадок від «радянської шкільної парадигми» [2]. Однак, такі фахівці не мають спеціальної юридичної підготовки, не володіють достатніми знаннями правової системи держави, здатністю розуміти природу всіх юридичних процесів та донести ці знання та вміння до учнів, і

гарантувати державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки у цій сфері, які визначені у згаданому Державному стандарті освіти.

Уваги потребують і *вузівські курси правознавства* та інших правознавчих дисциплін, які викладаються для студентів неюридичних спеціальностей. Питання таких галузей права, як трудове, цивільне, сімейне, фінансове, пенсійне стали найактуальнішими в суспільстві, особливо серед працюючої частини населення [3, с. 98]. Для формування навичок в цих питаннях у вузах викладаються семестрові курси з окремих правових дисциплін для студентів різних спеціальностей. Залучити до викладання таких навчальних дисциплін докторів чи кандидатів юридичних наук складно, оскільки мова йде про підготовку фахівців, не пов'язану з вищою юридичною освітою. Тому, на практиці ведення таких дисциплін доручають викладачам, які не атестовані з юридичної спеціальності. Насправді ж з виконанням такого навантаження, як і веденням правознавчих курсів у школах, коледжах тощо значно ефективніше може справитися магістр права, який, поряд з класичною юридичною освітою, здобув спеціальну психолого-педагогічну та методичну підготовку.

Не зайвим було б згадати й проблему психолого-педагогічної підготовки кадрів вищої кваліфікації. На сьогодні, підготовка науково-педагогічних кадрів в межах *аспірантури* не передбачає обов'язкового додаткового професійного розвитку в питаннях педагогіки та методики викладання. В результаті вчорашній аспірант, здобувши науковий ступінь за юридичною спеціальністю, потрапляє до студентської аудиторії, маючи в своєму арсеналі знання з педагогіки фактично в обсязі семестрового навчального курсу та, в кращому випадку, незначну аспірантську практику ведення семінарських занять. Працюючі викладачі виявляються не обізнаними з вимогами до методичних матеріалів (навчальних програм, робочих програм, методичних вказівок), з азбукою складання навчального плану підготовки студентів. Це ставить на часі питання про запровадження обов'язкових спеціальних дисциплін з *юридичної педагогіки для аспірантів правознавчих спеціальностей*.

Отже, потреба у викладачах правознавства для загальноосвітніх шкіл та навчально-виховних закладів, які здійснюють підготовку молодших спеціалістів, нині залишається вельми гострою. Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначається для загальноосвітніх навчальних закладів потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, вищих навчальних закладів і закладів післядипломної освіти, крім того, – ще й високими вимогами

до освітньо-кваліфікаційного рівня особи. Однак, на державному рівні відсутні програми підготовки корпусу відповідного викладацького складу, спроможного виконувати означені завдання: *професійна підготовка таких вчителів і викладачів повинна поєднувати базову юридичну освіту і ґрунтовну психолого-педагогічну підготовку.*

Практично єдиним в Україні на сьогодні ВНЗ, який вже реально, з власної ініціативи і досить результативно виконує це важливе завдання, є Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Інститут політології та права (далі Інститут), що діє в структурі даного університету, вже впродовж 20 років здійснює підготовку студентів спеціальності «Правознавство».

У своїй роботі навчальний заклад керується законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», наказами Міністерства освіти і науки України, рішеннями Вченої ради університету та ректорату, які щотижня розглядаються на директораті, вивчаються на засіданнях Вченої ради інституту і кафедр.

Головним завданням Інституту є підготовка високопрофесійних фахівців у галузі правознавства, політології та державного управління в галузі освіти. Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» Інститут здійснює підготовку для різних типів навчально-виховних і вищих навчальних закладів фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр» спеціальність 6.030401 – «Правознавство», «спеціаліст» спеціальність 7.03040101 «Правознавство», «магістр» спеціальність 8.03040101 «Правознавство» базового та вищого рівнів вищої освіти за професійним спрямуванням «Право», присвоюючи випускникам кваліфікацію «Бакалавр права», «Спеціаліст права. Викладач правознавства», «Магістр права. Викладач права».

Фахову підготовку в Інституті забезпечують кафедри: кафедри: теорії та історії держави і права (завідувач – Б. І. Андрусишин); політичних наук (завідувач – О. В. Бабкіна); цивільного та трудового права (завідувач – С. І. Шимон); кримінального права та процесу (завідувач – В. П. Мікулін); методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін (завідувач – А. А. Булда); політології та державного управління (завідувач – К. О. Ващенко); правознавства (завідувач – І. О. Салтовський); освітньої політики (завідувач – Є. М. Суліма).

Крім того навчальний процес забезпечують допоміжні підрозділи: Бібліотека та читальний зал суспільно-політичної літератури; Центр правової допомоги; Центр правової освіти і науки; Криміналістична

лабораторія; Центр політичного аналізу і прогнозування; Кабінет інноваційних технологій соціально-гуманітарної освіти; Навчально-методична лабораторія «Зал судових засідань».

Особливу роль у професійному становленні студентів відіграє їх навчання в «Українській школі законотворчості» при Інституті законодавства Верховної Ради України, де вони проходять спеціальну підготовку (в обсязі 72 годин), поряд із народними депутатами України, їх помічниками, службовцями державних установ. Під час навчання студенти вивчають національну законотворчу практику, досвід зарубіжних країн, вимоги до законотворчої діяльності, її стадії, види, способи, методи, беруть участь у різних науково-практичних заходах. Отримані студентами в процесі такої підготовки загальні знання і вміння сприяють вирішенню аналогічних практичних завдань у сфері їхньої професійної діяльності та написанню магістерських робіт.

Заслугує на увагу науково-дослідна робота викладачів Інституту. Так, протягом 2008-2010 рр. проводилася науково-дослідна робота згідно наукового напрямку «Дослідження проблем гуманітарних наук (правознавство)» (затвердженим Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 22 грудня 2006 р.) за колективною темою «Теорія та методика викладання правознавчих дисциплін у вищій школі».

Нині діюча в інституті провідна наукова школа правничого напрямку «Концептуальні засади розвитку освітнього та канонічного права. Методика викладання правознавства» сприяє розв'язанню широкого кола теоретичних і практичних питань, пов'язаних зі створенням умов для становлення і розвитку освітнього та канонічного права, удосконалення методики викладання правознавства. Наукова школа досліджує такі основні проблеми: методика викладання правознавства у школі; методики викладання правознавства у вищому навчальному закладі; концептуальні засади безперервної правової освіти України; моделі правової освіти в Україні та в пострадянських країнах; проблеми підготовки педагогів-юристів для викладання правознавства у школі та вищому навчальному закладі; державна політика у сфері правової освіти; юридична педагогіка, проблеми розвитку та дослідження канонічного права. Оскільки одним із *основних завдань сучасної правової освіти в Україні є* формування правової освіченості молоді, то діяльність наукової школи направлена на методичне забезпечення та реалізацію намічених *Національною програмою правової освіти населення заходів у напрямку подальшого створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечен-*

ня доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначення основних напрямів право-освітньої діяльності у школах та вищих навчальних закладах.

Слід відзначити роботу, що проводилась у межах наукової школи:

- розроблено курс лекцій «Методика викладання шкільного курсу «Основи правознавства» Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. – К.: Вид-во. НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 162 с.;
- підготовлено і видано навчальний посібник «Методика викладання правознавства у вищому навчальному закладі» Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз, заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Вид-во. НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (*Лист № 1/11 – 5126 від 23.06.2011 р.*). – 190 с.;
- протягом 2011-2012 рр. виконано НДР на тему: «Концептуальні засади викладання навчальної дисципліни «Права людини» в загальноосвітніх навчальних закладах України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 30.11.2010 р. № 1177; – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011 / Державний реєстраційний номер 0111U000354) до роботи над якою був залучений академік НАН України Ю. С. Шемшученко;
- розроблено навчально-методичний комплекс фахової підготовки бакалаврів спеціальності 6.060100 «Правознавство» (За ред. Б. І. Андрусишина. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 485 с.).
- викладачі інституту беруть участь у діяльності Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України, у складі якої, зокрема, проф. Б. І. Андрусишин є заступником голови підкомісії з історії* (020302), правознавства* (030402), філософії* (020301), політології* (030104) (Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1364 від 25.11.2011 р.).

Серед актуальних питань XXI ст. вагоме значення має проблема щодо прав дитини. Поступова зміна системи цінностей у суспільстві, норм поведінки віддзеркалюється у становленні особистості дитини, формуванні нового покоління. Науковою школою розробляються стратегічні завдання з курсу «Права дитини», де головним завданням є виховання дітей з молодшого віку в дусі поваги до прав дитини і прав людини й основних свобод, піднесення культури прав дитини і прав людини, ствердження людської гідності та вартості особистості. Ре-

зультатом проведення науково-дослідної роботи є захищена у 2010 р. кандидатська дисертація Н. М. Опольської (науковий керівник В. Д. Бабкін).

Особливе місце у підготовці правознавців посідає науково-дослідна робота аспірантів. При Інституті функціонує аспірантура зі спеціальностей: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право; 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. З 2008 по 2011 рік (на даний час знаходиться на перереєстрації) функціонувала спеціалізована вчена рада на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних та правових учень (голова ради – проф. Б. І. Андрусишин). Склад спеціалізованої вченої ради був сформований із вчених-правознавців НПУ імені М. П. Драгоманова, Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Академії правових наук України, Національної академії внутрішніх справ, що забезпечило високий науковий і об'єктивний рівень вимог при атестації наукових кадрів та дозволило здійснювати кваліфіковану оцінку якості дисертаційних робіт. Протягом періоду роботи спеціалізованої вченої ради було захищено 17 кандидатських дисертацій.

Результати досліджень та практичної роботи, здійсненої авторами з проблем теорії та історії держави і права, історії політичних та правових учень, інших галузей права та економіки з 2004 р. презентує часопис «Економіка і право», затверджений постановою ВАК України за № 1-05/8 від 22.12.2010 р. як фаховий з юридичних наук. Станом на 2013 рік побачив світ 21 номер видання.

Значний вклад у започаткування та становлення спеціальності «правознавство» в НПУ імені М. П. Драгоманова внесли відомі вчені-правники та юристи-практики: академіки Академії правових наук О. А. Підпригора, В. В. Копейчиков, професори В. Л. Мунтян, О. О. Шевченко, В. П. Пастухов, С. Л. Лисенков, О. О. Підпригора, В. Ф. Погорілко, Р. А. Калюжний, В. І. Акуленко, Ю. В. Александров, Б. І. Андрусишин, В. Д. Бабкін, В. І. Галаган, Ю. Г. Тітов; Н. М. Оніщенко, І. В. Опришко, В. І. Женунтій, О. О. Майданник, О. В. Майданник, Ю. І. Крегул та інші фахівці. Нині Інститут співпрацює з багатьма знаними вченими-правознавцями – академіком НАН України Ю. С. Шемшученком, членом-кореспондентом НАН України О. Л. Копиленком, академіком УАПН В. П. Горбатенком, професорами

В. І. Акуленком, А. Р. Мацюком, В. П. Мікуліним, Н. М. Пархоменко, О. М. Костенком, В. Г. Пилипчуком (чл.-кор. АПрН України), С. Г. Стеценком, В. Л. Федоренком, та іншими науковцями. Для забезпечення високого професійного рівня і з метою урізноманітнення навчально-виховного процесу нині кафедри інституту залучають до співпраці науковців НАН України, практичних працівників міністерств і відомств, викладачів з інших ВНЗ України. Так, зокрема до викладання правознавчих та політологічних дисциплін залучаються вчені Інституту держави і права імені В. М. Корецького, викладачі Національної академії внутрішніх справ, Академії СБУ, Національної академії прокуратури, працівники Міністерства освіти і науки України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, Української академії державного управління при Президентові України, Інституту стратегічних досліджень при Президентові України тощо.

Специфікою підготовки правознавців в НПУ імені М. П. Драгоманова є *педагогічно-правознавча складова* в змісті навчальної програми студентів, поряд зі стандартним набором нормативних юридичних дисциплін. *Педагогічна* підготовка базується на кількох позиціях. *По-перше*, вона забезпечується циклом навчальних курсів з методики викладання юридичних дисциплін. До нього входять такі навчальні курси: на *бакалаврському* рівні підготовки – психологія, педагогіка, історія педагогіки, педагогічна творчість, методика викладання основ правознавства; методика виховної роботи; основи науково-правових досліджень; на рівні *спеціаліста* та *магістра* – психологія вищої школи, філософія освіти, освітнє право, правове регулювання освіти в Україні, освітня політика, вища освіта і Болонський процес, атестація науково-педагогічних працівників, методика викладання правознавства в вищих навчальних закладах. Останній з наведених навчальних курсів є «своєрідним фундаментом, на якому базується подальше професійне становлення» вчителя, викладача правових дисциплін [4, с. 12].

Слід відзначити, що актуальними є проблеми в освітній галузі. У галузі освіти виникають різноманітні відносини, а саме: щодо управління освітніми закладами, які врегульовуються нормами адміністративного права, податкові відносини – нормами фінансового права, майнові відносини – нормами цивільного права, трудові відносини, які виникають між професорсько-викладацьким складом та іншими працівниками, з одного боку, і освітнім закладом – з іншого, – нормами трудового права, питання працюючих пенсіонерів – правом соціального забезпечення тощо. Але найголовнішими є ті відносини, які виникають у процесі

освіти між викладачами і студентами, що регулюються певними соціальними нормами і принципами. Отже, вивчення освітнього права потребує як знань про юриспруденцію, так і знань про сферу філософії, політики, філософії політики, філософії освіти, соціальної філософії, соціології освіти, економіки освіти, педагогіки, психології, державного управління.

По-друге, студенти проходять педагогічну практику в школах і ліцейних (бакалавр, спеціаліст) або на профільних кафедрах Інституту (магістр), під час якої практикують викладання основ правознавства в школі, юридичних дисциплін в університеті, а також беруть участь у розробці методичних матеріалів з відповідних навчальних курсів. *По-третє*, студенти проходять педагогічну літню практику в якості вожатих у дитячих таборах відпочинку, зокрема і в МДЦ «Артек», що дає можливість пізнавати реальні проблеми виховання і навчання дітей, осмислювати важливість їхнього вирішення на рівні суспільства, що суттєво впливає на правосвідомість майбутнього юриста.

Як відомо, на сьогодні систему правової освіти учнів загальноосвітніх навчальних закладів складають: Правознавство. Практичний курс. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 9 клас, що уведено з 2009-2010 навчального року; Основи правознавства. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 10 клас, що викладається у старшій школі; Правознавство. Програма для профільних класів загальноосвітніх навчальних закладів, що вивчається у 10-11 класах. Актуальними, практично значимими, орієнтованими на формування компетентності у учнів основної школи є курси за вибором, рекомендовані Міністерством освіти і науки України, а саме: «Дітям про права людини і права дитини» (7 клас), «Живи за правилами» (8 клас), «Європейські студії» (8-9 клас), «Практичне право» (8 клас), «Вчимося бути громадянами» (8 клас), «Ми – громадяни України» (9 клас), «Громадянська освіта» (9 клас).

Як бачимо, важливе місце у системі правової освіти учнів загальноосвітнього навчального закладу належить базовому курсу «Основи правознавства», що вивчається у 10-му класі. Першочерговими завданнями курсу є: закласти основи системи правових поглядів і переконань; поглибити знання учнів про походження, типи та форми держави, історію формування української державності; ознайомити з основами конституційного ладу України; дати початкові знання щодо галузей права України; сформувати навички правомірної поведінки; розвивати аналітико-синтетичне мислення щодо суспільно-політичних подій в Україні та світі; виховувати почуття патріотизму до національного законодавства.

Виходячи з того, що у процесі вивчення курсу «Основи правознавства» неможливо систематично та послідовно опрацювати навіть основи всіх галузей права, то замість «галузевого принципу» запропоновано комплексний підхід. Отже, у сучасній школі склався правовий блок дисциплін, що відповідає вимогам сучасності.

В контексті розвитку системи правової освіти учнів загальноосвітніх навчальних закладів, особлива увага дирекції інституту спрямована на роботу методичних семінарів на кафедрах інституту, як важливої методичної ланки удосконалення навчально-виховного процесу, врахування сучасних тенденцій, пов'язаних із запровадженням новацій Болонського процесу. Обмін досвідом, обговорення методичних питань дозволяє знайти ефективні шляхи організації навчальної діяльності, наукової роботи, профорієнтаційної спрямованості. До основних напрямків навчально-методичної роботи можна віднести:

- оптимізацію змісту, форм, методів підготовки майбутніх спеціалістів у відповідності до соціально-економічних потреб суспільства;
- розробку нових технологій навчання та виховання в системі вузівської підготовки фахівця;
- активізацію пізнавальної діяльності студентів за рахунок застосування інноваційних методик викладання, поєднання колективних та індивідуальних форм навчання;
- вдосконалення форм і методів проведення занять (лекцій, практичних, лабораторних, завдань педагогічної практики);
- розробки навчально-методичних матеріалів для підготовки студентів до професійної педагогічної діяльності.

Керівництво методичною роботою та координацію науково-методичних досліджень на кафедрах здійснює навчально-методична комісія Інституту на чолі з доктором педагогічних наук, професором А. А. Булкою.

Оскільки в нашому навчальному закладі здійснюється підготовка вчителів для навчально-виховних закладів освіти, на особливу увагу заслуговують практично-орієнтовані форми роботи при викладанні правознавства зі студентами у вигляді різноманітних форм активної групової підготовки у професійному та комунікативному аспектах. Внаслідок чого відбувається перехід від пояснювально-ілюстративних до інтерактивних методів навчання, які пробуджують інтерес до знань, до навчання, підвищують ефективність навчання не за рахунок збільшення обсягу інформації, а шляхом її поглиблення та швидкості засвоєння. Це такі, по-новому прочитані та адаптовані до сучасних реалій

методи, як: кейс-метод; аналіз помилок, колізій, казусів; аудіовізуальний метод навчання; брейнстормінг («мозковий штурм»); діалог Сократа (Сократів діалог); «дерево рішень»; дискусія із запрошенням фахівців; ділова (рольова) гра (студенти перебувають у ролі юриста, експерта, співробітника підприємства, позивача, відповідача, порушника); «займи позицію»; коментування, оцінка (або самооцінка) дій учасників; майстер-класи; метод аналізу і діагностики ситуації; метод інтерв'ю (інтерв'ювання); метод проєктів; моделювання; навчальний «полігон»; PRES-формула (від англ. Position–Reason–Explanation or Example–Summary); проблемний (проблемно-пошуковий) метод; публічний виступ; робота в малих групах; тренінги індивідуальні та групові (як окремих, так і комплексних навичок) тощо.

Отже, враховуючи специфіку університету, особливий акцент в практичній підготовці правознавців в Інституті політології та права зроблено на формуванні науково-педагогічних та комунікативних здібностей. Вказані дисципліни психолого-педагогічного циклу та практичне навчання студентів спрямовані на формування компетенцій: здійснювати навчальний процес в освітньому закладі з орієнтацією на завдання навчання, виховання, розвитку особистості (студента, слухача, учня) з метою формування індивідуальної правосвідомості і правової поведінки, яка ґрунтується на зв'язках правових цінностей та моральних переконань; організовувати і проводити навчальні заняття в класах, групах слухачів, студентів, проводити індивідуально-консультативну роботу, запроваджувати активні та інтерактивні методики навчання; мотивувати розвиток позаурочної (самостійної) діяльності (студентів, слухачів, учнів) з урахуванням психолого-педагогічних вимог, що ставляться до освіти; розробляти навчальні програми та інші навчально-методичні матеріали для забезпечення навчального процесу з юридичних дисциплін; виконувати методичну роботу у складі методичних груп (рад, об'єднань тощо); брати участь у розробці навчально-методичних посібників, підручників інших навчальних видань з правових дисциплін; модифікувати існуючі та впроваджувати новітні технології подачі юридичного знання; формулювати та вирішувати завдання, що виникають у процесі науково-педагогічної діяльності, які вимагають професійних знань юриста; застосовувати юридичні знання для врегулювання правовідносин у сфері освіти.

Таким чином Інститут політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова, будучи одним з численних вищих навчальних закладів України, які здійснюють підготовку студентів за напрямом

«Право», «Політологія», «Державне управління в галузі освіти», визначив фахове спрямування випускників – галузь освіти, освітня діяльність. Це дозволило поєднати в навчальному процесі професійні юридичні наукові досягнення професорсько-викладацького складу Інституту та потужну базу методичних і науково-педагогічних здобутків НПУ, що відзначений кращими педагогічними традиціями, виплеканими багатьма поколіннями вчених, педагогів, відомих в країнах СНД і за його межами. Університет є організатором численних новацій в галузі освіти. Ректор університету академік В. П. Андрущенко, який є Президентом Асоціації ректорів педагогічних університетів України, виступив з ініціативою розробки Педагогічної Конституції Європи. НПУ імені М. П. Драгоманова є провідним і в сфері сучасних технологій навчання, які в поєднанні з класичною академічною освітою дають відмінний ефект.

Все сказане має важливе значення у зв'язку з тим, що в умовах сучасного суспільства вища юридична освіта вимагає спеціалізації. Практика потребує юриста вузької, але поглибленої спеціалізації, адже обсяг правових знань на сьогодні настільки великий, а їхня диференціація настільки широка, що вся система правових знань стає недоступною для осягнення кожним правником. Тому, вища юридична освіта має бути систематизована і структурована не лише за рівнями знань, але й предметно. Це можливо зробити вже на рівні спеціаліста та магістра права, щоб забезпечити єдиний стандарт базової вищої юридичної освіти та спеціалізацію – повної.

Існує два шляхи вирішення питання спеціалізації. Перший – запровадження сертифікованих магістерських програм, як це зроблено, наприклад в Російській Федерації, де перелік магістерських програм затверджено на державному рівні. Другий, на нашу думку, прогресивніший – за прикладом європейських держав, надати прерогативи у виборі магістерських програм та визначенні їх змісту самим університетам, що обумовлюється специфікою вищого навчального закладу, кваліфікацією та науковими інтересами викладацького складу, відповідає фаховому спрямуванню наукової школи, сформованої у відповідному університеті як науковому осередку.

Це дозволить кожному ВНЗ, з одного боку, забезпечити своїм випускникам можливість здобути класичну юридичну освіту, а з іншого – підготувати своїх, унікальних, випускників, сформувавши власну модель фахівця у галузі права, який за рівнем знань, культури, готовності слугувати людині та праву буде відповідати вимогам сучасного суспільст-

ва, а за специфікою фахових компетенцій буде відрізнятися, в кращому розумінні, від інших випускників юридичної спеціальності і матиме можливість знайти своє особливе місце в практичній сфері.

Отже, в НПУ імені М. П. Драгоманова на сьогодні наявні достатні науково-педагогічні та науково-методичні резерви для забезпечення повноцінної фахової підготовки студентів напряму «право» з додатковою спеціалізацією на рівні спеціаліста та магістра «вчитель правознавства», «викладач права», що неможливо було б гарантувати в умовах інших навчальних закладів.

Для досягнення результативності та враховуючи важливість згаданих вище проблем для всього освітнього середовища (загальної освіти, вищої юридичної освіти та підготовки кадрів вищої кваліфікації), на нашу думку, необхідне запровадження відповідних програмних заходів на державному рівні:

- включити дисципліну «Правознавство» до нормативних дисциплін гуманітарного циклу вищої освіти за всіма існуючими напрямками підготовки;
- ввести обов'язкові навчальні курси юридичної педагогіки для аспірантури за юридичними спеціальностями;
- визначити регіональні базові вищі навчальні заклади, які здійснюватимуть спеціальну підготовку аспірантів з юридичної педагогіки у формі тренінгів, практичних семінарів тощо; для Київського регіону таким закладом визначити НПУ імені М. П. Драгоманова (Інститут політології та права);
- визначити Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова як базовий ВНЗ для підготовки *за державним замовленням* викладачів правознавства на базі підготовки студентів за напрямом «право» з додатковою кваліфікацією викладача правознавчих дисциплін.
- здобуття для осіб з вищою юридичною освітою додаткової кваліфікації «викладач вищої школи» за спеціальністю 8.18010021 «Педагогіка вищої школи».

Також вважаємо за необхідне до переліку правничих шкіл, які можуть вести підготовку правника в Україні мають статус науково-дослідницьких і належать до сфери компетенції Міністерства освіти і науки України, поряд з класичними університетами, профільними університетами, приватними вищими навчальними закладами долучити *національні університети*.

Література:

1. Вища освіта в Україні і Болонський процес: Навчальний посібник / За ред. В. Г. Кременя. авторський колектив: М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Шинкарук, В. В. Грубінко, І. І. Бабин. – К.: Освіта, 2004. – 384 с.
2. Андрусишин Б. І. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні /Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз // Юридичний журнал. – 2007. – № 4. – [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2635>.
3. Андрусишин Б. І. Кадри для освітньої галузі: проблеми підготовки / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18: Економіка і право. Зб.наук. праць / М-во освіти і науки України, НПУ імені М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005.– Вип. 2. – С.98.
4. Андрусишин Б. І., Гуз А. М. Методика викладання шкільного курсу «Основи правознавства»: підручник для студ. вищих навч. закладів / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. – К.: Вид-во Знання, 2008. – 301 с. – (Вища освіта XXI століття).
5. Андрусишин Б. І., Гуз А. М. Методика викладання правознавства у вищому навчальному закладі / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз, заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Вид-во. НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 190 с.

3. Правова освіта в Україні: еволюція, сучасний стан, перспективи розвитку*

Нині в Україні відбувається істотно якісна перебудова у сфері науки і освіти, в тому числі і юридичної. Стратегічним документом у цій царині має стати, «Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії», проект якої розміщений на сайті Міністерства освіти і науки України. Відповідно до Концепції, основне завдання із підготовки юридичних кадрів, має належати правничій школі.

Однак в ній, на жаль не приділяється належної уваги підготовці викладача правничої школи. І це в той час, коли формування інфор-

* У скороченому варіанті стаття була опублікована у газеті «Голос України» за 21 березня 2017 р.

маційно-технологічного суспільства, докорінні зміни соціально-економічного та духовного розвитку держави потребують підготовки викладача нової генерації. Відсутність належної фахової підготовки викладачів спричинила до поширення таких явищ як переказування законів, постатейне відтворення нормативно-правових актів, в той час, коли для належного опанування студентами знань про доктрини, принципи та інститути, а також формування юридичних навичок необхідно запроваджувати новітні методики викладання у правничій школі, акцентувати увагу на розв'язання практичних завдань, розгляді судової практики, підготовці письмових робіт тощо. Одним із ключових завдань модернізації юридичної в Україні освіти полягає в забезпеченні підготовки розвиненої, самостійної, самодостатньої особистості, яка б «керувалася у житті не страхом, а власними переконаннями і самостійним свідомим аналізом» Це відповідає положенням низки міжнародних документів про освіту, зокрема в Болонській декларації від 19 червня 1999 р., глобальним стратегіям розвитку освіти в XXI ст., розроблених ЮНЕСКО.

Згідно з останніми, зокрема, найважливішими функціями освітніх закладів є «навчитися пізнавати», «навчитися робити», «навчитися жити», що взято за основу для визначення Радою Європи п'яти ключових компетенцій, які мають бути сформовані у випускників вишів: 1) соціальна та політична; 2) міжкультурна; 3) комунікативна – усне та письмове спілкування рідною та іноземними мовами; 4) вільна орієнтація в інформаційному суспільстві; 5) здатність навчатися протягом всього життя в контексті своєї професійної діяльності.

В цьому контексті й перед вищими навчальними закладами, які здійснюють підготовку фахівців за напрямом «Право», стоїть завдання не лише забезпечити студента професійними знаннями юриста, але й сформувати низку професійно значущих та соціально необхідних особистісних якостей правознавця (фахових компетенцій правника). Їх зміст та перелік залежить від класів професійних завдань, які входять до видів діяльності правознавця у тій чи іншій галузі юридичної професії.

В межах узагальненого об'єкта професійної діяльності юриста, поряд з консультативними, правоохоронними, правозахисними, експертно-аналітичними професійними функціями, в умовах вдосконалення правничої освіти все більшої гостроти набувають правопросвітницькі і правовиховні завдання, що вимагають фахових компетенцій у сфері науково-педагогічної та право просвітницької роботи.

Зазначимо, що навчальні програми підготовки студентів спеціальності «Правознавство» практично всіх вищих навчальних закладів України, які надають відповідні освітні послуги, передусім, орієнтовано на формування компетенцій у сфері класичної практично-прикладної діяльності правника: суддя, адвокат, прокурор, нотаріус, юрисконсульт. Що є логічним, бо забезпечує конкурентоспроможність випускника на ринку праці, де потенційний роботодавець, зазвичай, акцентує увагу на тих його знаннях та вміннях, які відповідають традиційній професіограмі юриста. Відповідно, у вузах формування науково-педагогічних, правопросвітницьких компетенцій вважається другорядним; як правило, все обмежується викладанням короткого спецкурсу з педагогіки та психології на молодших курсах, а також методології наукових досліджень на магістерському рівні навчання.

Це має своє пояснення, адже підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів здійснюється в рамках аспірантури та докторантури; фахівці вищої кваліфікації, які мають науковий ступінь та вчене звання, забезпечують спеціальну підготовку студентів-правознавців у вищих навчальних закладах.

Проте поза увагою вищої юридичної освіти залишається значний сектор професійної діяльності, яка вимагає кваліфікації правознавця, але на практиці нині покладається на фахівців, які не мають вищої юридичної освіти. По-перше, це питання пов'язані з правопросвітницькою діяльністю: визначення напрямів розвитку правової освіти населення; розробка методологічної бази для різноманітних форм правоосвітньої діяльності; організація професійних правороз'яснювальних заходів (семінари, конференції, практикуми, круглі столи тощо); методичне забезпечення та організація заходів з популяризації правових знань серед молоді: конкурсів, олімпіад, вікторин тощо; систематичне поширення серед населення, в тому числі через ЗМІ, знань про право (консультації, коментарі законодавства, судової практики тощо); формування в суспільстві поваги до права, гуманістичних правових ідей та подолання правового нігілізму. По-друге, і, можливо, головне – це навчально-педагогічна діяльність з викладання правознавчих дисциплін в загальноосвітніх школах та інших освітніх закладах II-III рівнів: ліцеях, коледжах, училищах, технікумах та ін.

Система підготовки правників, як вказано у «Концепції», спрямованої в основному на забезпечення функціонування державного механізму передбачає вивчення переважно дисциплін кримінально-правового і адміністративно-правового блоків, проходження практики у відповід-

них державних установах. Думається, що проблеми у судовій системі, яка з такими труднощами піддається реформуванню, загальний правовий нігілізм, який панує у суспільстві, багато в чому пов'язаний з системою підготовки правничих кадрів, що вийшли з системи, побудованої переважно на основах позитивного права.

У державних стандартах підготовки юридичних кадрів, які так і не затверджені і залишилися на рівні проекту, мало місця відводиться предметам філософсько-правового, етичного змісту, не говорячи, про предмети юридично-психолого-педагогічного спрямування.

Підготовлені і виховані у такій системі координат кадри, випрацювавши у правоохоронних органах, судах, на інших державних посадах, вийшовши на пенсію часто, отримавши наукові ступені під час роботи, опиняються у студентських аудиторіях, або у шкільних класах, викладаючи правничі дисципліни. Не важко здогадатися який «дух права» несуть такі кадри.

На сьогодні викладання правознавства в кращому випадку, здійснюють вчителі історії, що дісталася нам у спадок від «радянської шкільної парадигми». Однак, такі фахівці не мають спеціальної юридичної підготовки, не володіють достатніми знаннями правової системи держави, здатністю розуміти природу всіх юридичних процесів та донести ці знання та вміння до учнів, і гарантувати державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки у цій сфері.

Уваги потребують і вузівські курси правознавства та інших правознавчих дисциплін, які викладаються для студентів неюридичних спеціальностей. Для формування навичок в цих питаннях у вузах викладаються семестрові курси з окремих правових дисциплін для студентів різних спеціальностей. Залучити до викладання таких навчальних дисциплін докторів чи кандидатів юридичних наук складно, оскільки мова йде про підготовку фахівців, не пов'язану з вищою юридичною освітою. Тому, на практиці ведення таких дисциплін доручають викладачам, які не атестовані з юридичної спеціальності. Насправді ж з виконанням такого навантаження, як і веденням правознавчих курсів у школах, коледжах тощо значно ефективніше може справитися магістр права, який, поряд з класичною юридичною освітою, здобув спеціальну психолого-педагогічну та методичну підготовку.

Не зайвим було б згадати й проблему психолого-педагогічної підготовки кадрів вищої кваліфікації. На сьогодні, підготовка науково-педагогічних кадрів в межах аспірантури ще передбачає обов'язкового додаткового професійного розвитку в питаннях педагогіки та методики

викладання. В результаті вчорашній аспірант, здобувши науковий ступінь за юридичною спеціальністю, потрапляє до студентської аудиторії, маючи в своєму арсеналі знання з педагогіки фактично в обсязі семестрового навчального курсу та, в кращому випадку, незначну аспірантську практику ведення семінарських занять. Працюючі викладачі виявляються не обізнаними з вимогами до методичних матеріалів (навчальних програм, робочих програм, методичних вказівок), з азбукою складання навчального плану підготовки студентів. Це ставить на часі питання про запровадження обов'язкових спеціальних дисциплін з юридичної педагогіки та юридичної психології для аспірантів правознавчих спеціальностей.

Практично єдиним в Україні на сьогодні ВНЗ, який вже реально, з власної ініціативи і досить результативно виконує це важливе завдання, є Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Факультету політології та права, що діє в структурі даного університету, вже впродовж майже 25 років здійснює підготовку студентів спеціальності «Правознавство».

Особливу роль у професійному становленні студентів відіграє їх навчання в «Українській школі законотворчості» в Інституті законодавства Верховної Ради України, де вони проходять спеціалізований навчальний курс із законотворчості поряд із народними депутатами України, співробітниками Апарату Верховної Ради України, посадовими особами органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Під час навчання за навчальними магістерськими програмами «Законотворча діяльність», «Європейське парламентське право» студенти вивчають національну законотворчу практику, досвід зарубіжних країн, вимоги до законотворчої діяльності, її стадії, види, способи, методи, беруть участь у різних науково-практичних заходах. Отримані студентами в процесі такої підготовки загальні знання і вміння сприяють вирішенню аналогічних практичних завдань у сфері їхньої професійної діяльності та написанню магістерських робіт.

На факультеті політології та права сформована правнича школа по вивченню освітнього права – нової галузі, що формується; канонічного права – галузі права, що століттями вивчається у європейських університетах, з II половини XVII ст. і до встановлення комуністичного режиму викладалося у вищих учбових закладах юридичного профілю, що існували на українських землях, звичаєвого права; значна увага приділяється вивченню прав дитини. З означених напрямів правничих дослі-

джен захищені кандидатські дисертації, видані монографії, навчальні посібники, численні статті у фахових юридичних журналах і часописах.

Слід відзначити плідну роботу у царині підготовки матеріалів з методики викладання юридичних дисциплін: – розроблено курс лекцій «Методика викладання шкільного курсу «Основи правознавства» автори Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. (2005 р.); – підготовлено і видано навчальний посібник «Методика викладання правознавства у вищому навчальному закладі» автори Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз, заг. ред. Ю. С. Шемшученка. (Київ, 2011 р.) – протягом 2011-2012 рр. виконано НДР на тему: «Концептуальні засади викладання навчальної дисципліни «Права людини» в загальноосвітніх навчальних закладах України» (Київ, 2011 р.) до роботи над якою був залучений академік НАН України Ю. С. Шемшученко; – розроблено навчально-методичний комплекс фахової підготовки бакалаврів спеціальності 6.060100 «Правознавство» 2011 р.). Викладачі факультету протягом тривалого часу працювали у Науково-методичній раді Міністерства освіти і науки України, у складі якої, зокрема, проф. Б. І. Андрусишин очолював підкомісію з історії* (020302), правознавства* (030402), філософії* (020301), політології* (030104).

Значний вклад у започаткування та становлення спеціальності «правознавство» в НПУ імені М. П. Драгоманова внесли відомі вчені-правники та юристи-практики: академіки Національної академії правових наук України Л.П. Воронова, О. А. Підпригора, В. В. Копейчиков, Н. М. Оніщенко, професори В. Л. Мунтян, О.О. Шевченко, В. П. Пастухов, С. Л. Лисенков, О. О. Підпригора, В. Ф. Погорілко, Р.А. Калюжний, В. І. Акуленко, Ю. В. Александров, Б. І. Андрусишин, В. Д. Бабкін, В. І. Галаган, суддя Верховного Суду Ю. Г. Тітов; Р.С. Огірко, І. В. Опришко, В.Ю. Стеценко, В. І. Женунтій, О. О. Майданних, О. В. Майданних, С.І. Шимон, В.Л. Федоренко, Ю. І. Крегул та інші фахівці. Окремо слід сказати про вклад у започаткування правничого напрямку у драгоманівському університеті професора В.П. Пастухова, який ще у 1987 р. створив і очолив кафедру правознавства, започаткував підготовку вчителів-правознавців у педагогічних ВНЗ, накопичував досвід викладання правознавства у вищій школі, долучився до ліцензування спеціальності «правознавство» у МОН України, створив наукову школу правників, що дало можливість згодом створити в НПУ імені М.П. Драгоманова окремий факультет (1992 р.) для підготовки правознавців і, зокрема, вчителів основ правознавства та викладачів права. Нині факультет співпрацює з багатьма знаними вченими-правознавцями – академіком НАН України Ю. С. Шемшученком.

ченком, членом-кореспондентом НАН України О. Л. Копиленком, професорами В. І. Акуленком, С.В. Бобровник, А. Р. Мацюком, В. П. Мікуліним, Н. М. Пархоменко, акад. НАПрН України О. М. Костенком, В.В. Луцем, чл.-кор. НАПрН України В. Г. Пилипчуком, О.В. Дзерою, В.Н. Денисовим, А.М. Колодієм, В.В. Костицьким, С. Г. Стеценком, Р.Л. Стефанчуком, В.М. Шаповалом, Н.М. Хуторян та іншими науковцями. Для забезпечення високого професійного рівня і з метою урізноманітнення навчально-виховного процесу нині кафедри інституту залучають до співпраці науковців НАН України, практичних працівників міністерств і відомств, викладачів з інших ВНЗ України. Так, зокрема до викладання правознавчих дисциплін залучаються вчені Інституту держави і права імені В. М. Корецького, викладачі Національної академії внутрішніх справ, Академії СБУ, Національної академії прокуратури, працівники Міністерства юстиції України, Міністерства освіти і науки України, Української академії державного управління при Президенті України, Інституту стратегічних досліджень при Президенті України тощо.

Специфікою підготовки правознавців в НПУ імені М. П. Драгоманова є педагогічно-правознавча складова в змісті навчальної програми студентів, поряд зі стандартним набором нормативних юридичних дисциплін. Педагогічна підготовка базується на кількох позиціях. По-перше, вона забезпечується циклом навчальних курсів з методики викладання юридичних дисциплін. До нього входять такі навчальні курси: на бакалаврському рівні підготовки – психологія, педагогіка, історія педагогіки, педагогічна творчість, методика викладання основ правознавства; методика виховної роботи; основи науково-правових досліджень; на рівні спеціаліста та магістра – психологія вищої школи, філософія освіти, освітнє право, правове регулювання освіти в Україні, освітня політика, вища освіта і Болонський процес, атестація науково-педагогічних працівників, методика викладання правознавства в вищих навчальних закладах. Останній з наведених навчальних курсів є «своєрідним фундаментом, на якому базується подальше професійне становлення» вчителя, викладача правових дисциплін.

Студенти проходять педагогічну практику в школах і ліцеях (бакалавр, спеціаліст) або на профільних кафедрах факультету(магістр), під час якої практикують викладання основ правознавства в школі, юридичних дисциплін в університеті, а також беруть участь у розробці методичних матеріалів з відповідних навчальних курсів. Студенти проходять педагогічну літню практику в якості вожатих у дитячих таборях

відпочинку, що дає можливість пізнавати реальні проблеми правового виховання і навчання дітей, осмислювати важливість їхнього вирішення на рівні суспільства, що суттєво впливає на правосвідомість майбутнього юриста.

Керівництво методичною роботою та координацію науково-методичних досліджень на кафедрах здійснює навчально-методична комісія Факультету на чолі з доктором педагогічних наук, професором А. А. Булдою.

Оскільки на факультеті політології та права НПУ імені М.П. Драгоманова, здійснюється підготовка вчителів для навчально-виховних закладів освіти, на особливу увагу заслуговують практично-орієнтовані форми роботи при викладанні правознавства зі студентами у вигляді різноманітних форм активної групової підготовки у професійному та комунікативному аспектах. Внаслідок чого відбувається перехід від пояснювальних ілюстративних до інтерактивних методів навчання, які пробуджують інтерес до знань, до навчання, підвищують ефективність навчання не за рахунок збільшення обсягу інформації, а шляхом її поглиблення та швидкості засвоєння. Це такі, по-новому прочитані та адаптовані до сучасних реалій методи, як: кейс-метод; аналіз помилок, колізій, казусів; аудіовізуальний метод навчання; брейнстормінг («мозковий штурм»); діалог Сократа (Сократів діалог); «дерево рішень»; дискусія із запрошенням фахівців; ділова (рольова) гра (студенти перебувають у ролі юриста, експерта, співробітника підприємства, позивача, відповідача, порушника); «займи позицію»; коментування, оцінка (або самооцінка) дій учасників; майстер-класи; метод аналізу і діагностики ситуації; метод інтерв'ю (інтерв'ювання); метод проєктів; моделювання; навчальний «полігон»; PRES-формула (від англ. Position-Reason-Explanation or Example-Summary); проблемний (проблемно-пошуковий) метод; публічний виступ; робота в малих групах; тренінги індивідуальні та групові (як окремих, так і комплексних навичок) тощо.

Таким чином Факультет політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова, будучи одним з численних вищих навчальних закладів України, які здійснюють підготовку студентів за напрямом «Право» визначив фахове спрямування випускників – галузь освіти, освітня діяльність. Це дозволило поєднати в навчальному процесі професійні юридичні наукові досягнення професорсько-викладацького складу Факультету та потужну базу методичних і науково-педагогічних здобутків НПУ, що відзначений кращими педагогічними традиціями, виплеканими багатьма поколіннями вчених, педагогів, відомих в Україні та за її межами.

Заслугує на увагу й те, що на факультеті було започатковано цикл щорічних міжнародних наукових конференцій «Юридичні читання» (проведено вже одинадцять). На кожній з проведених конференцій піднімалися питання і про вдосконалення юридичної освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії і були відпрацьовані та запропоновані практичні рекомендації державним органам з цього приводу. На тім більшість із них залишалася п за увагою, що негативно позначилось на загальносуспільній ситуації і стані фахової підготовки юриста, зокрема.

Все сказане має важливе значення у зв'язку з тим, що в умовах сучасного суспільства вища юридична освіта вимагає спеціалізації. Практика потребує юриста вузької, але поглибленої спеціалізації, адже обсяг правових знань на сьогодні настільки великий, а їхня диференціація настільки широка, що вся система правових знань стає недоступною для осягнення кожним правником. Тому, вища юридична освіта має бути систематизована і структурована не лише за рівнями знань, але й предметно. Це можливо зробити вже на рівні спеціаліста та магістра права, щоб забезпечити єдиний стандарт базової вищої юридичної освіти та спеціалізацію – повної.

Існує два шляхи вирішення питання спеціалізації. Перший – запровадження сертифікованих магістерських програм, де перелік магістерських програм затверджено на державному рівні. Другий, на нашу думку, прогресивніший – за прикладом європейських держав, надати прерогативи у виборі магістерських програм та визначенні їх змісту самим університетам, що обумовлюється специфікою вищого навчального закладу, кваліфікацією та науковими інтересами викладацького складу, відповідає фаховому спрямуванню наукової школи, сформованої у відповідному університеті як науковому осередку.

Це дозволить кожному ВНЗ, з одного боку, забезпечити своїм випускникам можливість здобути класичну юридичну освіту, а з іншого – підготувати своїх, унікальних, випускників, сформувані власну модель фахівця у галузі права, який за рівнем знань, культури, готовності слугувати людині та праву буде відповідати вимогам сучасного суспільства, а за специфікою фахових компетенцій буде відрізнятися, в кращому розумінні, від інших випускників юридичної спеціальності і матиме можливість знайти своє особливе місце в практичній сфері.

Актуальним для вирішення даних проблем є перейняття досвіду європейських вищих навчальних закладів, які готують правників. Зокрема, певний досвід був здобутий викладачами кафедри галузевих юри-

дичних дисциплін факультету політології та права НПУ ім. М. Драгоманова, професором кафедри галузевих юридичних дисциплін, кандидатом юридичних наук Купіною Л.Ф. та доцентом кафедри галузевих юридичних дисциплін, кандидатом юридичних наук Дубчак Л.С., які в рамках академічної мобільності викладачів НПУ ім. Драгоманова, прийняли участь у Колоквіумі «Юридична методика та освіта», який проводився з 30 січня 2017 року по 10 лютого 2017 року в Університеті прикладних наук, технологій, бізнесу та дизайну міста Вісмар (Німеччина).

Варто зазначити, німецькі колеги не запровадили в університеті Вісмара Болонську систему, оскільки вони мають власну методику викладання юридичних наук та дієвих форм контролю знань студента, яка дозволяє їм готувати висококваліфікованих спеціалістів. Методика викладання юридичних дисциплін полягає в застосуванні певних технік викладання, які базуються на передачі практичного досвіду роботи адвокатів, суддів та прокурорів.

Німецька методика викладання юридичних дисциплін є абсолютно відмінною від нинішньої методики викладання права в українських вузах. Варто зазначити, що положення Концепції практично відображають систему підготовки правників в Німеччині. Як приклад, можна навести положення Концепції, якими запропоновано розглянути можливість складання одного державного іспиту зі спеціальності «Право», який будуть приймати практики-юристи, судді, прокурори. Аналогічною формою державної підсумкової атестації є складання єдиного державного іспиту в Німеччині, які складаються в судах земель (на зразок вітчизняних апеляційних судів) по казусах, які готують судді з інших земель. Це говорить про надзвичайно потужний практичний аспект державної атестації студентів, оскільки питання на іспит, методика вирішення правових казусів складаються суддям, які приймають іспит. Для отримання сертифікату про здобуття вищої освіти студенти мають скласти 2 державних іспити.

За положеннями Концепції вузи повинні готувати магістра права, який зможе відразу ефективно застосовувати теоретичні знання на практиці, разом з тим, Концепція відносить до (Фахівців у галузі права і викладачів правових дисциплін, яких і готує НПУ ім. Драгоманова, тим самим Концепція умовно визначає пріоритет нашого вишу серед інших інститутів, факультетів юридичного спрямування, які готують виключно юристів, а не викладачів права, як це фахово робить професорсько-викладацький склад факультету політології та права НПУ імені Драгоманова.

Отже, в НПУ імені М. П. Драгоманова на сьогодні наявні достатні науково-педагогічні та науково-методичні резерви для забезпечення повноцінної фахової підготовки студентів напряму «право» з додатковою спеціалізацією на рівні бакалавра, магістра («вчитель правознавства», «викладач права»), що неможливо було б гарантувати в умовах інших навчальних закладів.

Враховуючи викладене та для досягнення результативності та зважаючи на важливість згаданих проблем для всього освітнього середовища (загальної освіти, вищої юридичної освіти та підготовки кадрів вищої кваліфікації), на нашу думку, необхідне запровадження відповідних програмних заходів на державному рівні:

- визначити Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова як базовий ВНЗ для підготовки за державним замовленням викладачів право на базі підготовки студентів за напрямом «право» з додатковою кваліфікацією викладача правничих шкіл. – здобуття для осіб з вищою юридичною освітою додаткової кваліфікації «викладач вищої школи» за спеціальністю 8.18010021 «Педагогіка вищої школи».

Також вважаємо за необхідне до переліку правничих шкіл, які можуть вести підготовку правника в Україні мають статус науководослідницьких і належать до сфери компетенції Міністерства освіти і науки України, поряд з класичними університетами, профільними університетами, приватними вищими навчальними закладами долучити національні університети.

4. Підготовка викладачів правознавства – на рівень сучасних вимог*

Відповідно до Закону України «Про освіту», соціально-гуманітарний факультет Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, акредитований за четвертим рівнем освіти, готує фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня за спеціальністю «Правознавство», присвоюючи своїм випускникам кваліфікацію «Викладач правознавства, правознавець». Потреба у викладачах правознавства для вищих навчальних закладів, а також вчителів правознавства для загальноосвітніх середніх навчальних закладах існує дуже гостро.

* Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: наук, праці та матер. конф. – Київ : Знання, 2001. - Вип. 1. - С. 691-693.

Підготовка викладача правознавства, який отримує також базову юридичну освіту, здійснюється шляхом поєднання спеціалізованих знань з багатьох галузей права, а також суміжних праву напрямків (філософсько-правового та інших), а також психолого-педагогічних дисциплін. Отримання юридичних і психолого-педагогічних знань забезпечує випускникові можливість поєднувати діяльність у цих двох напрямках. Сьогодні сфера застосування таких комплексних знань необмежена.

Мета факультету не тільки підготувати висококваліфікованого правознавця, а і домогтися того, щоб випускники поверталися в сферу освіти, обирали професію викладача, ставали юристами-консультантами, організаторами різноманітної діяльності у системі освіти.

За сім років свого існування факультет пройшов шлях налагодження освітньо-професійних підвалин для підготовки спеціалістів нового для університету фаху. На сьогодні розроблені відповідні документи для всього циклу підготовки фахівців, поступово вирішуються кадрові проблеми.

Для забезпечення юридично-психолого-педагогічної підготовки студентів у навчальному плані серед першочергових дисциплін передбачено вивчення таких інноваційних курсів як: «Вузівський курс правознавства та методика його викладання», «Шкільний курс правознавства та методика його викладання», «Вузівський курс «Основи конституційного права України» і методика його викладання», «Юридична термінологія», та ін, які забезпечені програмами та планами семінарських занять. Освітньо-професійна програма підготовки викладача правознавства вимагає крім власне юридичної і психолого-педагогічної, поглиблену гуманітарну та науково-практичну підготовку. Студенти слухають фундаментальний курс «Філософія права», спецкурси «Правова охорона культурних цінностей: міжнародний і національний аспекти», «Розірвання трудового договору», «Держава і право України в особах (1917-1920 рр.)» та інші. До навчального процесу залучаються провідні вчені Інституту держави і права імені В. М. Корецького, Національної академії МВС України, інших вузів, відомі юристи-практики. Водночас поповнення професорсько-викладацького складу високопрофесійними педагогами-правниками – одне з найактуальніших завдань.

Викладачами факультету розроблено комплексні програми проходження педагогічної практики у навчальних закладах I-IV рівнів акредитації, під час якої студенти 4 і 5 курсів набувають навичок методики

викладання правознавчих дисциплін. Відповідно до навчального плану студенти 4 курсу проходять педагогічну практику в школах, гімназіях, ліцеях, а студенти 5 курсу – на неюридичних факультетах вищих навчальних закладів, студенти 3 курсу виробничо-правову (юридичну) практику проходять в органах прокуратури, судах, райдержадміністраціях, де вони мають можливість отримати первинні навички практичної правової діяльності.

На підготовку викладачів-правознавців спрямована також і науково-дослідна робота кафедр факультету. В наукових гуртках, проблемних наукових групах, в період написання курсових та дипломних робіт студенти поповнюють свої правові знання і набувають новітніх науково-методологічних і психолого-педагогічних навичок, вдосконалюють свої знання комп'ютерних технологій і практику їх використання.

Існує також проблема щодо працевлаштування випускників-викладачів правознавства. Доцільно налагодження такої системи, при якій органи Міністерства освіти і науки через інститут розподілу випускників, виступали б замовниками кваліфікованих кадрів для вищих навчальних закладів України. При цьому факультет може стати одним із співучасників працевлаштування. З цією метою нами створюється інформаційна база даних на випускників, яка вміщує психолого-педагогічну характеристику студента, дані про його успішність, коло професійних та наукових інтересів, вимоги до профілю вузу, в якому він виявив бажання працювати, умов праці тощо.

5. Молодь та освіта*

Молоді люди всього світу розуміються між собою краще, ніж з своїми попередніми поколіннями, навіть в силу релігійних, політичних та національних розбіжностей. Молодь різних країн по духу ближча одна до одної, ніж до свої батьків, через те, що на неї діють сучасні зовнішні чинники: лінгвістичний глобалізм, виховання Інтернетом, комп'ютерними іграми, масовою культурою, сучасними неформальними течіями та філософією комерціалізації.

Проблеми, з якими стикається сьогодні молодь

Десять найпопулярніших вакансій на ринку праці США в 2010-му році не існували в 2004 р.

* Діалог Євразії. Україна. Осінь-зима.– 2011. - №2.– С. 18-21.

Молода людина до 40-річного віку змінить 10-14 місць роботи, а кожен четвертий змінює роботу не менше одного разу на рік, кожен другий – кожні десять років.

Кількість технічної інформації збільшується вдвічі кожні два роки, а це означає, що для студента технічної спеціальності інформація, засвоєна в перші два роки, не буде актуальною уже на третьому році навчання. І цей список можна продовжувати до нескінченності. Із ним можна погоджуватися або не погоджуватися, але неможливо заперечити той факт, що однією з найбільших проблем сучасної молоді людини є невизначеність.

Вище зазначені факти наведені на сайті: <http://jess3.com/>, що спеціалізується на візуалізації фактів (інформаційних даних).

Молодь не знає чого очікувати? Невизначеність та прагнення уникнути проблем? Бажання уникнути критичних ситуацій? Відсутність тих, хто може порадити? Адже в силу нівелювання авторитетності церкви, держави, інституту сім'ї для молоді людини практично не залишилось тих, хто може дати актуальну і цінну пораду. Інколи деякі з вищезазначених інстанцій, може замінювати та взаємодоповнювати освіта (наприклад, в Україні опитуванні говорять, що молода людина довіряє першій вчительці більше, ніж батькам чи священику).

Інформаційна революція породила кризу відмінностей. І сьогодні у величезних потоках інформації не тільки батьки, вчителі, духовні наставники нездатні надати правильні поради, які молодь готова сприйняти, адже не всі вони можуть сприймати світ, як молодь, і перебудуватися.

На превеликий жаль, криза цінностей має місце і в середовищі самої молоді, адже виникає підміна понять, і все більше авторитетів нівелюються. Прикладів для наслідування немає, винятки становлять телевізійні та інтернет-образи. Молодь закривається в собі, у неформальних об'єднаннях, де розуміють один одного, де проблеми близькі та ясні.

Яскравим прикладом того, що молодь (у даному випадку мається на увазі студентська молодь виключно) намагається шукати вирішення своїх проблем у собі, у своєму середовищі є студентське кураторство, тьюторство. У пострадянських країнах у системі освіти збереглося таке поняття як академічне кураторство. Коли викладач отримує академічну групу як опікун і в ході спілкування з нею займається її вихованням, розв'язанням поточних проблем та моделюванням її розвитку й поведінки. Але як механізм соціалізації воно потроху почало відживати, адже викладачі не завжди могли дати актуальні поради, спрямувати у потрі-

бне русло. Також не слід забувати, що існує «так званий» комунікативний бар'єр між студентом та викладачем. Розв'язанням ситуації стало «студентське кураторство», коли замість викладачів у групи першого та другого курсів почали приходити студенти-куратори старших курсів. Студенти, які добре знали всі проблеми даного періоду, і вдало їх пережили, зробили правильні й потрібні висновки. Партнери, які знали всі тонкощі академічного життя, вміли подати всю потрібну інформацію. Саме з їхніх вуст інформація сприймалася адекватно та незаангажовано. Таким чином, студентські куратори мають кредит довіри від своїх молодших колег, авторитет та певного роду духовне лідерство, яке спричиняє бажання наслідувати й бути таким же успішним, здібним, реалізованим. Звичайно, така форма виховання молоді та парку відповідей на вікові питання є дещо ризикована, але вона дає свої плоди. Можливо у західних країнах це і не нове рішення, але воно дуже вдало працює сьогодні в Україні, пройшовши певні перехідні етапи.

Шанси та можливості, які сьогодні доступні молодим людям

Якщо говорити про шанси та можливості молоді, то, як писав Біл Гейтс у статті «11 речей, які Тебе забули навчити у школі»: «смажити бургери у Макдональдсі – не нижче Твоєї гідності. Твої діди та прадіди назвали б будь-яку, навіть таку можливість, прекрасним шансом».

Беззаперечний факт, що спектр можливостей сучасної молоді людини надзвичайно широкий, тому я волів би виділити три найважливіші, які, на мою думку, є найбільш значущими:

- **Доступність освіти.** Звичайно, говорити про доступність освіти в повному обсязі ми не можемо, але, порівнюючи з попередніми століттями, коли освіта залишалась елітарною, коли доступ до знань та інформації був обмежений, сьогодні ми маємо дещо іншу ситуацію. Зараз існують Вільні (Відкриті) університети, дистанційні центри навчання, віртуальні школи, центри навчання протягом життя (long life learning center), інклюзивні центри освіти та уряди країн, що констатують постійну стурбованість рівнем освіченості населення. Ми можемо говорити про певний рівень доступності освіти, але зауважимо, що від ідеального рівня вона дуже далека.
- **Академічна мобільність та діяльність освітніх фондів** (Fullbright, DAAD, Tempus, B&M Gates foundation, фонди великих (зокрема, IT корпорацій, etc). Діяльність таких установ дають змогу молодим людям навчатися та проходити стажування в інших університетах, у інших країнах, на інших континентах. Нові стан-

дарти освіти, різні підходи, методики, програми. Все це формує сильну особистість, яка знає та поважає полікультурність, глобалізм, мир, свободу, демократію. Діяльність міжнародних освітніх та культурних фондів є важливим інструментом у вихованні молоді людини в глобальному плані.

- **Свобода висловлювань, обмін думками та ідеями**, свобода комунікації, що базується на основі мережі Інтернет. Це можливість черпати інформацію від раніше закритих джерел та бути присутнім на заходах (конференціях, семінарах, лекціях), на яких ні фізичної, ні економічної змоги бути присутнім не було. Це можливість спілкуватися з людьми, які колись могли бути закриті у стінах маленької кафедри провінційного містечка чи студентами твоєї спеціальності іншого навчального закладу на іншому континенті.

Усе вищезазначене формує новий тип молоді людини як комунікабельної, глобальної та освіченої особистості, яка прагне розвитку, миру та реалізації власних ідей, у комплекс індивідуальної та професійної самореалізації. Саме така людина змінює стереотип багатьох: Молодь vs Освіта; перетворивши її на Молодь + Освіта. Освіта як рушій розвитку та джерело рішень не тільки професійних, але дуже часто і особистих. Освіта як простір незалежності, виховання та досягнення результату. Освіта як простір міжкультурного, наукового, глобального діалогу.

Критичні ситуації

Молодь, а особливо студентська – політично активна частина суспільства, реактивне паливо, що живить двигун суспільних змін. Про це особливо яскраво свідчить весна 2011 року, яка запам'яталася низкою революцій у Північній Африці та на Близькому Сході, коли молодь вирішувала долю всієї країни, виходила на вулиці й змінювала режими. Молодь поєднала все найкраще, що їй притаманне від природи: молодіжний максималізм та патріотизм, бажання жити краще та віру в гарне майбутнє. Хоча дуже часто і констатували, що молодь спить, вона пасивна, не готова брати все у свої руки. Але у критичні моменти, у моменти максимальної відповідальності молодь вирішувала напрямок розвитку. Ми знаємо і виступи студентів у Пекіні наприкінці 80-х, і Празьку весну, і початок 90-х на пострадянському просторі.

Але повернемося до революцій 2011 року, з чого вони розпочалися?

Коли на торговому ринку в Тунісі молодик Мухаммед Буазізі, отримавши диплом місцевого вишу, не зміг знайти роботу за спеціальністю, був змушений торгувати фруктами, які згодом відібрали, адже на них

не було ліцензії, яку законним шляхом отримати було неможливо, з відчаю підпалив себе. Це стало початком масових виступів. Даний інцидент демонструє дивне поєднання понять молоді та освіти, коли остання не виправдала надій першої. Коли освіта, яка вважається перепусткою в гарне життя, твердою сходинкою кар'єри, еталоном якості та запорукою успіху, стала причиною розчарування, втрати надії, опускання рук та великої депресії й відчаю, що призвело до акту самогубства.

У такі моменти ми розуміємо, як тісно пов'язана освітня політика із життям молоді. Особливо гостро відбиваються на добробуті держави невдалі соціальні обставини, треті зовнішні чинники, непристижність освіти, її відірваність від реальних потреб ринку, трудова дезорієнтованість, соціальна безвідповідальність.

Вищезазначені приклади – це не тільки проблематика Сходу чи Африки, це й актуальні будні стабільної та розвиненої Європи, адже буденним явищем стали виступи молоді Іспанії та Греції, яка вимагає роботи за фахом, Сполучених Штатів, що вимагає доступних навчальних кредитів та гарантій на незбільшення відсоткових ставок на вже взяті. Але найбільш показовими в даній ситуації будуть приклади демонстрацій у Лондоні наприкінці 2010 року, коли студенти почали захоплювати університети, нападати на офіс правлячої партії, чинити безпорядки на вулицях міст та навіть атакувати авто Принца Чарльза. Виступи британської молоді були пов'язані з прийняттям закону, що дозволяв університетським автономіям підвищувати вартість навчання у кілька разів, демонстрації в Австрії, коли студенти завели в початкові аудиторії бомжів та самі поселилися в аудиторіях, були спрямовані проти урізання гарантій студентів.

Таких прикладів безліч, але вони зазвичай часто говорять про одне й те саме: уряди багатьох країн недостатньо приділяють уваги питанням молоді та освіти.

Адже на сьогодні спостерігається надто великий ступінь комерціалізації освіти, і, власне, наявність таких понять, як кредит на навчання уже говорить про те, що сучасне суспільство розглядає освіту як товар, що має свою конкретну цільову аудиторію, яка у переважній більшості полягає у молоді.

Також дуже часто ми можемо спостерігати велику заполітизованість стосовно молоді та коли керівники держав, остерігаючись виступів та демонстрацій молоді, обмежують користування мережею Інтернет чи

відключають певні сайти, обмежують доступ незалежної преси в країну чи обмежують вільні збори (Іран, Північна Корея, Китай).

Висновок

Молодь переживає не найкращий час. Коли не всі дорослі можуть зорієнтуватися в сучасних умовах ринку праці, освіти, політичних реаліях, молодь намагається будувати своє майбутнє. І саме в такій ситуації, коли одвічні канони, цінності та інституції типу церкви, сім'ї, класичного університету, влади втрачають свою авторитетність, молодь дуже легко може стати інструментом зовнішнього впливу третіх сторін, вона може бути інструментом державних переворотів, революцій, суспільних заворушень або гарантією диктатур для політичних режимів.

Проте це одна сторона медалі, а є й інша.

Наприклад, Марк Цукерберг, будучи студентом другого курсу, в стінах рідного Гарвардського університету заснував Facebook. Проект, який станом на 2011 рік об'єднав до одного мільярда користувачів по всьому світу і далі об'єднує, дає платформу для обміну думками, ідеями, новинами та бажаннями.

Дещо раніше Сергій Брін та Ларі Пейдж, випускники Стенфорду, заснували Google, який тотально змінив і сам Інтернет, і суспільство в цілому і, що найцікавіше, змінює й далі. Саме пошуковик змінив ставлення людства до інформації, маса якої у найближчі кілька років буде подвоюватися кожен добу. І скажіть, хто може уявити сьогодні без винаходу цих двох молодих людей?

Вдале поєднання молодіжного максималізму, креативності, нестандартного бачення світу, незаангажованості цінностей та вільної академічної атмосфери можуть творити дива, гарний, прекрасний результат, результат, який може змінювати саме суспільство.

Але поєднання цих, на перший погляд простих понять – молодь та освіта – може кардинально відрізнятись від депресії та самознищення, як у випадку з Мухаммедом Буазізі в Тунісі, до створення нових позитивних проектів, які міняють суспільство та світ у цілому, як у випадку з Цукербергом, Пейджем та Бріном у США.

Тому саме у рамках діалогу, маючи прекрасний потенціал молоді, її максималізм, творчість, бажання зростати й небажання миритися з несправедливостями та нереальністю ситуацій з однієї сторони та традиціями академічності, науковими напрацюваннями, навчальними традиціями, ми маємо запропонувати правильне поєднання цих простих понять: молодь та освіта.

6. Кадри викладачів політології та права*

У жовтні 1992 року в НПУ ім. М. П. Драгоманова відкрився новий факультет – соціально-гуманітарний. Його заснування пов'язане з реорганізацією освітньої сфери, коли в результаті кардинальних змін у суспільно-політичному житті на карті світу з'явилася незалежна Україна.

Проголошення незалежності України відкрило нову сторінку в історії нашого навчального закладу. В результаті активних домагань колективу вузу у 1993 р. інституту було повернуто ім'я видатного вченого-енциклопедиста, борця за вільну українську школу М.П.Драгоманова.

За 15 років існування соціально-гуманітарний факультет накопичив значний досвід навчально-виховної, науково-методичної та організаційної роботи. Головним завданням факультету, відображеним у наказі ректора, значилося: підготовка "для різних типів шкіл, вищих та середніх навчальних закладів України спеціалістів соціально-гуманітарного напрямку – соціологія, політологія, соціальна та інженерна психологія, правознавство, менеджмент та інше, а також з метою удосконалення соціальної і гуманітарної підготовки випускників інституту".

Соціально-гуманітарний факультет став першою такою структурою у вищих навчальних закладах України.

Перші п'ять років деканом новоствореного підрозділу був доцент В.Й. Скиба, під керівництвом якого пройдений важкий шлях становлення в НПУ імені М.П. Драгоманова соціально-гуманітарного факультету. Це був період довготривалого налагодження освітньо-професійних підвалів для підготовки спеціалістів нового фаху: накопичувалися необхідні ресурси, створювалися базові спрямування і засоби для забезпечення навчального процесу, розроблялися відповідні документи для всього циклу підготовки фахівців, вівся інтенсивний пошук розв'язання кадрових проблем.

У його складі працювали загальноуніверситетські кафедри:

- Історії України (зав. кафедрою проф.Кузьмінець О.В.);
- політології і соціології (зав.кафедрою проф.Безродний Є.Ф.);
- філософії (зав.кафедрою проф. Волинка Г.І.);
- економічної теорії (зав.кафедрою проф.Радіонова І.Ф.);
- правознавства (зав.кафедрою проф.Пастухов В.П.);
- культурології (зав.кафедрою проф.Закович М.М.);
- психології (зав.кафедрою доц. Левченко М.В.)

* Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2007. - №47/50 (21-28 листопада). - С. 7-9.

Соціально-гуманітарний факультет став своєрідним "донором" для створення нових інститутів; Інституту соціальної роботи і управління, Інституту філософської освіти і науки та Інституту соціології, психології та управління.

Інститут політології, соціології, права, створений згідно наказу ректора № 379 від 03.07.2006 р. в червні 2006 року, став правонаступником соціально-гуманітарного факультету, який започаткував свою роботу в жовтні 1992 року і став одним із провідних підрозділів в НПУ ім. М.П.Драгоманова.

У зв'язку з реорганізацією Інституту політології, соціології, права змінена назва на Інститут політології та права. Навчально-виховний процес в інституті забезпечують кафедри:

- теорії та історії держави і права (завідувач кафедри проф. Андрушишин Б.І.);
- цивільного та кримінального права (завідувач кафедри доц.Марущак А.І.);
- правознавства (завідувач кафедри доц. Салтовський І.О.);
- політичних наук (завідувач кафедри проф. Бабкіна О.В.);
- соціально-політичних дисциплін (завідувач кафедри доц. Ващенко К.І.);
- економічної теорії (завідувач кафедри проф. Радченко В.В.);
- теорії та методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін, (завідувач кафедри проф. Булда А.А.);

У складі кафедр функціонують навчальні лабораторії і центри: криміналістична лабораторія (завідувач: ст.викл.Песцов Р.Г.), центр правової допомоги (керівник: викладач Макосій Н.М.), центр політичного аналізу і прогнозування (керівник – проф.Телешун С.О.); центр правової освіти (спільно з Інститутом держави і права імені В.М.Корецького), лабораторія і кабінет сучасних інформаційних технологій (завідувач: проф.Булда А.А.).

Функціонує громадська організація "Феміда".

Колектив Інституту політології та права проводить достатню роботу із забезпечення належної якості підготовки фахівців зі спеціальностей: "Політологія", "Правознавство" та спеціалізацій: політична освіта; політичний менеджмент та зв'язки з громадськістю; політолог, викладач політології; політичний аналіз, прогнозування та державне управління; магістр права, викладач права.

Освітньо-кваліфікаційні рівні:

- бакалавр

- спеціаліст
- магістр.

Навчально-виховний процес в інституті забезпечують, зокрема докторів наук, професорів – 18 кандидатів наук, доцентів – 39. Всього в інституті працює 96 викладачів 59,4% захищених, з них штатних дипломованих спеціалістів – 48,3 %. Науковцям і широкому загалу відомі імена провідних вчених України, академіків, докторів наук, професорів: академіка НАН України, директора Інституту держави і права імені В.М. Корецького, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, доктора юридичних наук, професора Шемшученка Ю.С., академіка Української академії політичних наук, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, доктора політичних наук, професора Горбатенка В.П., академіка Української академії історичних наук, доктора історичних наук, професора Андрусишина Б.І., заслуженого діяча науки і техніки, академіка Української академії політичних наук, заслуженого працівника МВС України, доктора юридичних наук Бабкіна В.Д., академіка Української академії політичних наук, доктора політичних наук Бабкіної О.В., академіка Української академії політичних наук, доктора політичних наук Варзаря І.М., докторів юридичних наук, професорів – Пилипчука В.Г., Стеценка С.Г., Акуленка В.І., Осадчого В.І., Костенка О.М., Калюжного Р.А., Колодія А.М., Кучеренко І.М., Огірка Р.С., Тимченка А.П., Заслуженого юриста України Александрова Ю.В., Салтовського І.О.; докторів політичних наук, професорів – Бебіка В.М., Телешуна С.О., Бідзюри І.П.; докторів економічних наук, професорів – Гоша О.П., Радченка В.В., Білої С.О., Боброва В.Я., Калинюка І.С., Ковальчука Т.Т., Петрової І.Л., доктора педагогічних наук, професора Булди А.А

Сьогодні в інституті навчається понад 632 студентів (455 – на денній формі навчання, 160 – на заочній формі навчання, 17 – на екстернатній формі навчання) фактично з усіх областей України, міст Києва і Севастополя.

На денній формі навчання на контрактній основі перебуває 26,8% студентів, на держбюджеті – 73,2%; на заочній формі навчання – відповідно 45% на контрактній основі, 55% – на держбюджеті.

Як засвідчують річні звіти університету за останні п'ять років, за показниками якісної і абсолютної успішності наші студенти завжди перебувають в групі лідерів, а випускники бакалаврату за останні три роки за показниками абсолютної успішності займають перше місце в університеті.

Для більш цікавого і різноманітного проведення лекцій і семінарських занять, з метою реалізації положень Болонського процесу, кафедри інституту залучають науковців НАН України, практичних працівників міністерств і відомств, викладачів з інших ВНЗ України та зарубіжних країн. Так, зокрема до викладання правознавчих дисциплін залучаються вчені Інституту держави і права ім. В.М.Корецького, викладачі Київського національного університету внутрішніх справ України, академії СБУ, працівники міністерств освіти і науки, праці і соціальної політики, юстиції України, для підготовки політологів долучаються вчені Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса, Української академії державного управління при Президентові України, університету "Україна", Інституту стратегічних досліджень. Інститут має ділові контакти з Вищою соціально-політичною школою в м. Прага (Чехія), Московським міським педагогічним університетом (РФ), Ростовським державним педагогічним університетом (РФ), Білоруським педагогічним університетом, Вищою школою інформації та суспільно-юридичних наук в м. Бидгощ (Польща), Інститутом соціології університету імені Отто фон Геріке (Німеччина, Магдебург), Вищою школою управління міста Гданськ (Польща), Вищою школою педагогічною імені Едукації народової в місті Кракові (Польща), платформою "Діалог Євразія" (Туреччина), університетом м.Умеа (Швеція).

До навчального процесу залучаються провідні державні, громадські та церковні діячі, народні депутати, наприклад, 26 лютого 2007 року була проведена відкрита лекція міністра праці і соціальної політики кандидата економічних наук М.М.Папієва на тему: "Сучасні проблеми соціальної політики і її правове забезпечення"; 12 жовтня 2007 року проведена публічна лекція академіка НАН України, директора Інституту держави і права імені В.М. Корецького, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, доктора юридичних наук, професора Шемшученка на тему: "Актуальні проблеми екологічного права", публічна лекція "Життєві орієнтири молоді" Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета та ін.

Науково-дослідна робота в інституті засвідчує, що її планування та тематична спрямованість здійснюються відповідно до наукових напрямків та інтересів викладачів кафедр. В інституті діє спеціалізована рада із захисту кандидатських дисертацій з політичних наук. На провідних кафедрах діє аспірантура з спеціальностей:

12.00.08. – "Кримінальне право, кримінологія, кримінально-виконавче право", 12.00.03. – "Цивільне право, цивільно-процесуальне право", 23.00.01. – "Історія та теорія політичної науки", 23.00.03 – "Політична культура та ідеологія", 12.00.01. – "Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень", 08.00.01 – "Економічна теорія та історія економічної думки".

На кафедрі політичних наук працює докторантура. У стадії формування вчена спеціалізована рада з теорії та історії держави і права, правових та політичних учень, економічної теорії.

Про високу ефективність наукової роботи свідчить і той факт, що в останній рік якісно підвищився коефіцієнт захисту докторських і кандидатських дисертацій. У 2006-2007 н.р. в інституті захищено 1 докторську дисертацію (Бідзюра І.П.) та 9 кандидатських дисертацій (на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук: Штундер І.О., на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук: Бульбенюк С.А., Карнаух А.А., Морозова О.О., Жабінець Н.В., Бутовська-Ілюшка І.О., Свентицька О.В., на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: Снігур І.Й., Дубчак Л.С.). Також захистили кандидатські дисертації на здобуття ступеня кандидата юридичних наук випускники нашого інституту – Скаржинський М.В. і Гончаренко Н.

В поточному році та найближчим часом планується захист кандидатських дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: Губань Р.В., Купіна Л.Ф., Корнієнко П.С., Мудролюбова Н.В., Песцов Р.Г.; докторських дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Огірко Р.С., на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук Остапенко М.А.

В аспірантурі всіх кафедр інституту навчається 95 аспірантів, з них на бюджетній формі – 60 аспірантів, на контрактній – 35. Зокрема, лише на спеціальності "Правознавство" на другому курсі навчається на бюджеті – 6 аспірантів, на контрактній формі навчання – 16. В докторантуру при кафедрі політичних наук направлено Остапенко М.А.

Викладачі-політологи (голова проф.Бабкіна О.В.) є авторами стандартів з політології. Викладачі-юристи (голова проф.Андрусишин Б.І.) входять до складу групи з розробки нових Державних стандартів з правознавства.

Випускники різних років працюють в системі як державних так і комерційних установах.

В інституті професійно організована науково-дослідна робота студентів в 15 проблемних групах, складені плани роботи 11 гуртків, за-

няття проводяться відповідно до загальноуніверситетського графіку. В них займається 180 студентів. Заняття гуртків внесено в розклад.

Зокрема, на Всеукраїнському студентському конкурсі наукових робіт студенти-політологи зайняли призові місця: Орлова Інна – 1 місце, Тужанський Дмитро – 2 місце, Гаврилюк Дмитро – 3 місце.

Важливими віхами в науковому житті інституту є щорічні наукові конференції: зокрема, – міжнародні під назвою юридичні читання. У квітні 2007 р. вже відбулися треті; Міжнародна науково-теоретична конференція "Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі" відбулася 8-9 лютого 2006 р..

В інституті виходять журнали і часописи, які є фаховими згідно з вимогами: ВАК України з юридичних, політологічних, соціологічних дисциплін "Економіка і право", "Юридичний журнал", "Нова парадигма". В процесі реєстрації знаходиться часопис "Політологія".

Виховна робота в інституті є важливою складовою в навчально-виховному процесі. Колектив інституту проводить належну роботу з національно-патріотичного виховання. В рамках огляду-конкурсу на кращу організацію національно-патріотичного виховання студентської молоді в інститутах університету систематично організуються зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної війни, «круглі столи», конференції, присвячені Дню Перемоги, до дня визволення Києва і України. Бажаними гостями в інституті є почесні професори університету, полковник, голова ради ветеранів М.А. Рябухін, професори В.Ю. Ніколаєнко, полковник медичної служби О.Н. Чуйченко, контр-адмірал О.В. Поляков. Є певний досвід з організації патріотичного виховання студентів засобами фізичної культури. Ректорат, спортивний клуб "Олімп"(президент О.П. Питомець), кафедра ФВО МВС нагородила збірну команду інституту з баскетболу як 4-разових чемпіонів НПУ ім. М.П.Драгоманова відповідним дипломом та кубком на вічне зберігання. Протягом останніх 7-8 років інститут входить у першу трійку переможців загальноуніверситетської спартакіади. Наставники та викладачі інституту опікуються проблемами організації життєдіяльності студентів в гуртожитку № 3 (завідуюча В.І.Бовт), в якому проживають наші студенти, а саме: організації самообслуговування і контролю за дотриманням правил внутрішнього розпорядку, організації дозвілля тощо.

Традиційними в інституті є екскурсії на Чернечу гору у Каневі, Лютизький плацдарм, парк "Софіївка", походи в театри, музеї, виставки.

Органи студентського самоврядування займають особливе місце у житті інституту. Функціонують старостат, Студентська Рада, студент-

ське профбюро (голова Метельський Олександр) та Бюро молодіжного центру, які здійснюють студентське самоврядування в усіх сферах навчального, громадського та побутового життя студентів інституту. Органи студентського самоврядування працюють в умовах тісної співпраці з адміністрацією інституту. Зокрема, традицією є проведення регулярних розширених нарад дирекції, наставників академгруп, старостату, на яких обговорюються питання академічної успішності, проведення загальноінститутських, громадських і святкових заходів, організації дозвілля тощо.

В інституті відновлений випуск студентської газети "Студентська платформа", редактором якої є студент 4-го курсу відділення "Політологія" Олександр Радчук.

Для виявлення думки студентів щодо рівня організації виховної роботи та розвитку студентського самоврядування зі студентами в інституті проводяться анкетування, метою яких є виявлення загального ставлення студентів до організації виховної роботи в інституті та розвитку студентського самоврядування, інших важливих питань життєдіяльності Інституту.

Концепція розвитку Інституту політології та права у 2005-2015 рр.

- Упродовж 2006-2015 рр. започаткувати за напрямками підготовки "Право" спеціальності "Правознавство" кваліфікацію "Бакалавр права зі знанням іноземної мови"; у напрямі підготовки "Політологія" спеціальності "Політологія" кваліфікацію "Політичний менеджмент".
- Започаткувати нову освітню програму "Економічна політика» з кваліфікацією "Політолог. Вчитель економіки" (на платній основі).
- Започаткувати підготовку фахівців за напрямом 0101 – "Педагогічна освіта" спеціальності "Правознавство" з кваліфікацією "Педагог – вихователь установ виправної системи, вчитель правознавства".
- На виконання наказів МОН України від 20.10.2004 р. № 811 "Про запровадження у вищих навчальних закладах навчальної дисципліни "Інтелектуальна власність", від 27.10.2004 р. "Про запровадження положення про підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників у сфері інтелектуальної власності", від 03.12.2004 р. "Про затвердження Переліку вищих навчальних закладів системи підвищення кваліфікації науково-педагогічних

працівників у сфері інтелектуальної власності" відкрити спеціальність "Інтелектуальна власність".

- Реорганізувати кафедру цивільного та кримінального права й створити на її базі:
 - кафедру кримінально-правових дисциплін та правосуддя;
 - кафедру цивільних та економічно-правових дисциплін.
- Створити методичну лабораторію і кабінет сучасних інноваційних технологій правничої, політологічно-економічної, соціологічної освіти і навчання.
- Реорганізувати кафедру методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін в кафедру теорії і методики викладання правознавчих, політологічних та економічних дисциплін.
- Розширити підготовку науково-педагогічних кадрів через відкриття докторантури з спеціальності 23.00.01 – "Теорія та історія політичної науки", 23.00.03 – "Політична культура та ідеологія", аспірантури зі спеціальності 12.00.02 – "Конституційне право", 12.00.07 – "Теорія управління, адміністративне право, інформаційне право"; 13.00.02 – "Теорія і методика навчання дисциплін" {Правознавство, політологія, економіка}.
- Придбати свій комп'ютерний навчальний клас.
- Придбати технологічно нові технічні засоби навчання – фотопроектори, мультимедійні проектори, телевізійні комплекси, аудіоапаратуру для обслуговування аудиторних занять.
- Розширити та вдосконалити локальну комп'ютерну мережу інституту у напрямі збільшення кількості персональних комп'ютерів, підключених до мережі ІНТЕРНЕТ та інших міжнародних інформаційних систем.

Ми б просили керівництво університету звернути увагу на підсилення матеріальної бази інституту. Мова йде про сучасне обладнання ряду аудиторій, установку одного–двох комп'ютерних класів, актового залу для засідань Вченої ради інституту та деяких авторських аудиторій (наприклад, кабінет для академіка НАН України Ю.С. Шемшученка). Відомо, що інститут заробляє і має певну суму з позабюджету. Ми б просили певну частину (1/3 чи 20%) використати на розвиток інституту. Ми будемо залучати і сторонніх спонсорів. Ми хочемо зробити інститут зразковим.

7. Підготовка правознавчих кадрів для освітньої галузі*

Різноманітні сучасні концепції модернізації вищої освіти в різних країнах світу нині спрямовані на зміну освітньої парадигми, яка була б орієнтована на формування ключових компетенцій спеціаліста як результат освіти в сукупності її мотиваційно-ціннісних та когнітивних складових.

Одне із завдань модернізації освіти полягає в забезпеченні підготовки розвиненої, самостійної, самодостатньої особистості, яка б «керувалася у житті не страхом, а власними переконаннями і самостійним свідомим аналізом» [1]. Це знайшло своє відображення в засадничих положеннях низки міжнародних документів про освіту, зокрема в Болонській декларації від 19 червня 1999 р., глобальних стратегіях розвитку освіти в ХХІ ст., розроблених ЮНЕСКО. Згідно з останніми, зокрема, найважливішими функціями освітніх закладів є «навчитися пізнавати», «навчитися робити», «навчитися жити». На основі цього Радою Європи визначено п'ять ключових компетенцій, які мають бути сформовані у випускників вишів: 1) соціальна та політична; 2) міжкультурна; 3) комунікативна - усне та письмове спілкування рідною та іноземними мовами; 4) вільна орієнтація в інформаційному суспільстві; 5) здатність навчатися протягом всього життя в контексті своєї професійної діяльності [2].

В умовах тих змін, що відбуваються в соціальній, політичній, економічній та правовій сферах життя України, перед вищими навчальними закладами, які здійснюють підготовку фахівців за напрямом «Право», стоїть завдання не лише забезпечити студента професійними знаннями юриста, але й сформувані низку професійно значущих та соціально необхідних особистісних якостей правознавця (фахових компетенцій правника). Їх зміст та перелік залежить від класів професійних завдань, які входять до видів діяльності правознавця у тій чи іншій галузі юридичної професії.

В межах узагальненого об'єкта професійної діяльності юриста, поряд з консультативними, правоохоронними, правозахисними, експертно-аналітичними професійними функціями, необхідно виділити правопросвітницькі і правовиховні завдання, які вимагають фахових компетенцій у сфері науково-педагогічної та правопросвітницької роботи.

* Юридичні читання молодих вчених. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції 23–24 квітня 2004 року. – К., 2004. – С. 3–13.

Зазначимо, що навчальні програми підготовки студентів спеціальності «Правознавство» практично всіх вищих навчальних закладів України, які надають відповідні освітні послуги, передусім, орієнтовано на формування компетенцій у сфері класичної практично-прикладної діяльності правника: суддя, адвокат, прокурор, нотаріус, юрисконсульт. Що є логічним, бо забезпечує конкурентоспроможність випускника на ринку праці, де потенційний роботодавець, зазвичай, акцентує увагу на тих його знаннях та вміннях, які відповідають традиційній професіограмі юриста. Відповідно, у вузах формування науково-педагогічних, правопросвітницьких компетенцій вважається другорядним; як правило, все обмежується викладанням короткого спецкурсу з педагогіки та психології на молодших курсах, а також методології наукових досліджень на магістерському рівні навчання.

Це має своє пояснення, адже підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів здійснюється в рамках аспірантури та докторантури; фахівці вищої кваліфікації, які мають науковий ступінь та вчене звання, забезпечують спеціальну підготовку студентів-правознавців у вищих навчальних закладах.

Проте поза увагою вищої юридичної освіти залишається значний сектор професійної діяльності, яка вимагає кваліфікації правознавця, але на практиці нині покладається на фахівців, які не мають вищої юридичної освіти. По-перше, це питання пов'язані з правопросвітницькою діяльністю: визначення напрямів розвитку правової освіти населення; розробка методологічної бази для різноманітних форм правоосвітньої діяльності; організація професійних правороз'яснювальних заходів (семінари, конференції, практикуми, круглі столи тощо); методичне забезпечення та організація заходів з популяризації правових знань серед молоді: конкурсів, олімпіад, вікторин тощо; систематичне поширення серед населення, в тому числі через ЗМІ, знань про право (консультації, коментарі законодавства, судової практики тощо); формування в суспільстві поваги до права, гуманістичних правових ідей та подолання правового нігілізму. По-друге, і, можливо, головне - це навчально-педагогічна діяльність з викладання правознавчих дисциплін в загальноосвітніх школах та інших освітніх закладах II-III рівнів: ліцеях, коледжах, училищах, технікумах та ін.

Діючий Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, затверджений постановою КМУ від 23 листопада 2011 р. № 1392, виділяє в «Суспільствознавчій компоненті» змісту освіти обов'язковий блок знань «Людина у правовій сфері» (що за змістом

аналогічне основам правознавства). На сьогодні викладання основ правознавства (та однорідних навчальних предметів), в кращому випадку, здійснюють вчителі історії, що дісталось нам у спадок від «радянської шкільної парадигми» [3]. Однак, такі фахівці не мають спеціальної юридичної підготовки, не володіють достатніми знаннями правової системи держави, здатністю розуміти природу всіх юридичних процесів та донести ці знання та вміння до учнів, і гарантувати державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки у цій сфері, які визначені у згаданому Державному стандарті освіти.

Уваги потребують і вузівські курси правознавства та інших правознавчих дисциплін, які викладаються для студентів неюридичних спеціальностей. Питання таких галузей права, як трудове, цивільне, сімейне, фінансове, пенсійне стали найактуальнішими в суспільстві, особливо серед працюючої частини населення [4]. Для формування навичок в цих питаннях в вузах викладаються семестрові курси з окремих правових дисциплін для студентів різних спеціальностей. Залучити до викладання таких навчальних дисциплін докторів чи кандидатів юридичних наук складно, оскільки мова йде про підготовку фахівців, не пов'язану з вищою юридичною освітою. Тому на практиці ведення таких дисциплін доручають викладачам, які не атестовані з юридичної спеціальності. Насправді ж з виконанням такого навантаження, як і веденням правознавчих курсів у школах, коледжах тощо значно ефективніше може справитися магістр права, який, поряд з класичною юридичною освітою, здобув спеціальну психолого-педагогічну та методичну підготовку.

Не зайвим було б згадати й проблему психолого-педагогічної підготовки кадрів вищої кваліфікації. На сьогодні, підготовка науково-педагогічних кадрів в межах аспірантури не передбачає обов'язкового додаткового професійного розвитку в питаннях педагогіки та методики викладання. В результаті вчорашній аспірант, здобувши науковий ступінь за юридичною спеціальністю, потрапляє до студентської аудиторії, маючи в своєму арсеналі знання з педагогіки фактично в обов'язку семестрового навчального курсу та, в кращому випадку, незначну аспірантську практику ведення семінарських занять. Працюючі викладачі виявляються не обізнаними з вимогами до методичних матеріалів (навчальних програм, робочих програм, методичних вказівок), з азбукою складання навчального плану підготовки студентів. Це ставить на часі питання про запровадження обов'язкових спеціальних дисциплін з юридичної педагогіки для аспірантів правознавчих спеціальностей.

Потреба у викладачах правознавства для загальноосвітніх середніх шкіл та навчальних закладів, які здійснюють підготовку молодших спеціалістів, нині залишається вельми гострою.

Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначається для загальноосвітніх навчальних закладів потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, вищих навчальних закладів і закладів післядипломної освіти, крім того, – ще й високими вимогами до освітньо-кваліфікаційного рівня особи. Однак, на державному рівні відсутні програми підготовки корпусу відповідного викладацького складу, спроможного виконувати означені завдання: професійна підготовка таких вчителів і викладачів повинна поєднувати базову юридичну освіту і ґрунтовну психолого-педагогічну підготовку. (Для усної інформації: в РФ, де нормативно закріплено перелік видів магістерських програм, є магістерська програма «Архітектурна педагогіка» на основі базової освіти «Архітектура», але немає «Юридичної педагогіки». Такої немає і в Україні, хоча підготовку юристів здійснюють більше 100 ВНЗ України).

Практично єдиним в Україні на сьогодні ВНЗ, який вже реально, з власної ініціативи і досить результативно виконує це важливе завдання, є Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. Інститут політології і права, що діє в структурі цього університету, вже продовж 20 років здійснює підготовку студентів спеціальності «Правознавство» з присвоєнням кваліфікації вчителя основ правознавства або викладача права на освітньо-кваліфікаційних рівнях спеціаліста та магістра відповідно.

Загалом в інституті на денній, заочній, дистанційній та екстернатній формах навчання проводиться підготовка зі спеціальностей «Правознавство», «Політологія», «Державне управління», за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавр, спеціаліст, магістр. За час свого існування Інститут став помітною структурою в українському освітньому просторі у сфері підготовки правознавчих кадрів, у першу чергу для освітньої галузі. За значний внесок у розвиток юридичної та політичної наук, підготовку юридичних кадрів в день 15-річчям від дня заснування колектив Інституту нагороджений Почесною відзнакою Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України (2007 р.).

Фахову підготовку за напрямом «право» в інституті забезпечують кафедри: теорії та історії держави і права, кримінального права та процесу, цивільного та трудового права, правознавства; а психолого-

педагогічну підготовку - кафедра методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін, а також кафедра освітньої політики. При інституті функціонує аспірантура зі спеціальностей: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Значний вклад у започаткування та становлення спеціальності «правознавство» в НПУ імені М.П.Драгоманова внесли відомі вчені-правники та юристи-практики: академіки Академії правових наук О.А.Підпригора, В.В.Копейчиков, професори В.Л.Мунтян, О.О.Шевченко, В.П.Пастухов, С.Л.Лисенков, О.О.Підпригора, В.Ф.Погорілко, Р.А.Калюжний, В.І.Акуленко, Ю.В.Александров, Б.І.Андрусин, В.І.Галаган, Ю.Г.Тітов; Н.М.Оніщенко, О.О.Майданник, О.В.Майданник, Ю.І.Крегул та інші фахівці. Нині інститут співпрацює з багатьма знаними вченими-правознавцями – академіком НАН України Ю.С.Шемшученком, академіком УАПН В.П.Горбатенком, академіком УАПН В.Д.Бабкіним, професорами В.І.Акуленком, В.П.Мікуліним, Н.М.Пархоменко, В.Г.Пилипчуком (чл.-кор. АПрН України), С.Г.Стеценком, В.Л.Федоренком, та іншими науковцями. Для забезпечення високого професійного рівня і з метою урізноманітнення навчально-виховного процесу нині кафедри інституту залучають до співпраці науковців НАН України, практичних працівників міністерств і відомств, викладачів з інших ВНЗ України. Так, зокрема до викладання правознавчих та політологічних дисциплін залучаються вчені Інституту держави і права імені В.М.Корецького, викладачі Національної академії внутрішніх справ, Академії СБУ, Академії прокуратури, працівники Міністерства освіти і науки України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса, Української академії державного управління при Президентові України, Інституту стратегічних досліджень при Президентові України тощо.

Важливе значення в підготовці студентів-правознавців відіграють і спеціальні допоміжні підрозділи: Центр правової допомоги; Центр правової освіти і науки; Криміналістична лабораторія; Центр політичного аналізу і прогнозування; Навчально-методична лабораторія «Зал судових засідань» тощо. Особливу роль в професійному становленні студентів відіграє їх навчання в «Українській школі законотворчості» при Інституті законодавства Верховної Ради України, де вони проходять спеціальну підготовку (в обсязі 72 годин), поряд із народними депута-

тами України, їх помічниками, службовцями державних установ і пр. Під час навчання студенти вивчають національну законотворчу практику, досвід зарубіжних країн, вимоги до законотворчої діяльності, її стадії, види, способи, методи і пр., беруть участь у різних науково-практичних заходах. Отримані студентами в процесі такої підготовки загальні знання і вміння сприяють вирішенню аналогічних практичних завдань у сфері їхньої професійної діяльності.

Специфікою підготовки правознавців в НПУ імені М.П.Драгоманова є педагогічно-правознавча складова в змісті навчальної програми студентів, поряд зі стандартним набором нормативних юридичних дисциплін. Педагогічна підготовка базується на кількох позиціях. По-перше, вона забезпечується циклом навчальних курсів з методики викладання юридичних дисциплін. До нього входять такі навчальні курси: на бакалаврському рівні підготовки – психологія, педагогіка, історія педагогіки, педагогічна творчість, методика викладання основ правознавства; методика виховної роботи; основи науково-правових досліджень; на рівні спеціаліста та магістра – психологія вищої школи, філософія освіти, правове регулювання освіти в Україні, освітня політика, вища освіта і Болонський процес, атестація науково-педагогічних працівників, методика викладання правознавства в вищих навчальних закладах. Останній з наведених навчальних курсів є «своєрідним фундаментом, на якому базується подальше професійне становлення» вчителя, викладача правових дисциплін [5]. По-друге, студенти проходять педагогічну практику в школах і ліцеях (бакалавр, спеціаліст) або на профільних кафедрах інституту (магістр), під час якої практикують викладання основ правознавства в школі, юридичних дисциплін в університеті, а також беруть участь у розробці методичних матеріалів з відповідних навчальних курсів. По-третє, студенти проходять педагогічну літню практику в якості вожатих у дитячих таборах відпочинку, зокрема і в МДЦ «Артек», що дає можливість пізнавати реальні проблеми виховання і навчання дітей, осмислювати важливість їхнього вирішення на рівні суспільства, що суттєво впливає на правосвідомість майбутнього юриста.

Отже, враховуючи специфіку університету, особливий акцент в практичній підготовці правознавців в Інституті політології та права зроблено на формуванні науково-педагогічних та комунікативних здібностей. Вказані дисципліни психолого-педагогічного циклу та практичне навчання студентів спрямовані на формування компетенцій: здійснювати навчальний процес в освітньому закладі з орієнтацією на за-

вдання навчання, виховання, розвитку особистості (студента, слухача, учня) з метою формування індивідуальної правосвідомості і правової поведінки, яка ґрунтується на зв'язках правових цінностей та моральних переконань; організувати і проводити навчальні заняття в класах, групах слухачів, студентів, проводити індивідуально-консультативну роботу, запроваджувати активні та інтерактивні методики навчання; мотивувати розвиток позаурочної (самостійної) діяльності (студентів, слухачів, учнів) з урахуванням психолого-педагогічних вимог, що ставляться до освіти; розробляти навчальні програми та інші навчально-методичні матеріали для забезпечення навчального процесу з юридичних дисциплін; виконувати методичну роботу у складі методичних груп (рад, об'єднань тощо); брати участь у розробці навчально-методичних посібників, підручників інших навчальних видань з правових дисциплін; модифікувати існуючі та впроваджувати новітні технології подачі юридичного знання; формулювати та вирішувати завдання, що виникають у процесі науково-педагогічної діяльності, які вимагають професійних знань юриста; застосовувати юридичні знання для врегулювання правовідносин у сфері освіти.

Таким чином Інститут політології та права НПУ імені М.П.Драгоманова, будучи одним з численних вищих навчальних закладів України, які здійснюють підготовку студентів за напрямом «право», визначив фахове спрямування випускників - галузь освіти, освітня діяльність. Це дозволило поєднати в навчальному процесі професійні юридичні наукові досягнення професорсько-викладацького складу інституту та потужну базу методичних і науково-педагогічних здобутків НПУ, що відзначений кращими педагогічними традиціями, виплеканими багатьма поколіннями вчених, педагогів, відомих в країнах СНД і за його межами. Університет є організатором численних новацій в галузі освіти. Ректор університету академік Андрущенко В.П., який є Президентом Асоціації ректорів педагогічних університетів України, виступив з ініціативою розробки Педагогічної Конституції Європи. НПУ імені М.П.Драгоманова є провідним і в сфері сучасних технологій навчання, які в поєднанні з класичною академічною освітою дають відмінний ефект.

Все сказане має важливе значення у зв'язку з тим, що в умовах сучасного суспільства вища юридична освіта вимагає спеціалізації. Практика потребує юриста вузької, але поглибленої спеціалізації, адже обсяг правових знань на сьогодні настільки великий, а їхня диференціація настільки широка, що вся система правових знань стає недоступною

для досягнення кожним правником. Тому вища юридична освіта має бути систематизована і структурована не лише за рівнями знань, але й предметно. Це можливо зробити вже на рівні спеціаліста та магістра права, щоб забезпечити єдиний стандарт базової вищої юридичної освіти та спеціалізацію - повної.

Існує два шляхи вирішення питання спеціалізації. Перший - запровадження сертифікованих магістерських програм, як це зроблено, наприклад в Російській Федерації, де перелік магістерських програм затверджено на державному рівні. Другий, на нашу думку, прогресивніший – за прикладом європейських держав, надати прерогативи у виборі магістерських програм та визначенні їх змісту самим університетам, що обумовлюється специфікою вищого навчального закладу, кваліфікацією та науковими інтересами викладацького складу, відповідає фаховому спрямуванню наукової школи, сформованої у відповідному університеті як науковому осередку.

Це дозволить кожному ВНЗ, з одного боку, забезпечити своїм випускникам можливість здобути класичну юридичну освіту, а з іншого – підготувати своїх, унікальних, випускників, сформувати власну модель фахівця у галузі права, який за рівнем знань, культури, готовності слугувати людині та праву буде відповідати вимогам сучасного суспільства, а за специфікою фахових компетенцій буде відрізнятися, в кращому розумінні, від інших випускників юридичної спеціальності і матиме можливість знайти своє особливе місце в практичній сфері.

В умовах діяльності НПУ імені М.П.Драгоманова на сьогодні наявні всі необхідні науково-педагогічні та науково-методичні резерви для забезпечення повноцінної фахової підготовки студентів напряму «право» з додатковою спеціалізацією на рівні спеціаліста та магістра «вчитель правознавства», «викладач права», що неможливо було б гарантувати в умовах інших навчальних закладів. Потужна база науково-методичних розробок та кадровий потенціал НПУ дозволяють запропонувати ринку освітніх послуг вирішення низки інших зі згаданих вище проблем. З метою досягнення результативності та враховуючи важливість цих проблем для всього освітнього середовища (загальної освіти, вищої юридичної освіти та підготовки кадрів вищої кваліфікації) вважаємо за необхідне запровадження відповідних програмних заходів на державному рівні:

включити дисципліну «Правознавство» до нормативних дисциплін гуманітарного циклу вищої освіти за всіма існуючими напрямками підготовки;

ввести обов'язкові навчальні курси юридичної педагогіки для аспірантури за юридичними спеціальностями;

визначити регіональні базові вищі навчальні заклади, які здійснюватимуть спеціальну підготовку аспірантів з юридичної педагогіки у формі тренінгів, практичних семінарів тощо; для Київського регіону таким закладом визначити НПУ імені М.П.Драгоманова (Інститут політології та права);

визначити Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова як базовий ВНЗ для підготовки за державним замовленням викладачів правознавства на базі підготовки студентів за напрямом «право» з додатковою кваліфікацією викладача правознавчих дисциплін.

Література:

1. Вища освіта в Україні і Болонський процес: Навчальний посібник. / За ред. В.Г.Кременя. авторський колектив: М.Ф.Степко, Я.Я.Болюбаш, В.Д.Шинкарук, В.В.Грубінко, І.І.Бабин. – К.: Освіта, 2004. – 384 с. - С.231
2. Левитан К.М. Юридическая педагогика: ученик./ К.М.Левитан. – М.: Норма, 2008. – 432 с. - С.25
3. Андрусишин Б.І. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні. /Б.І.Андрусишин // Юридичний журнал. – 2007. - № 4. – [Електронний ресурс]/ - Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2635>
4. Андрусишин Б.І. Кадри для освітньої галузі: проблеми підготовки. /Б.І.Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право. Зб.наук. праць. – Випуск 2. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова. – 2005 - С.98
5. Андрусишин Б.І., Гуз А.М. Методика викладання шкільного курсу «Основи правознавства»: Підручник. / Б.І.Андрусишин, А.М.Гуз/ - К.: Знання, 2008. – 301 с. – С.12.

Розділ II.

Теорія держави і права. Політологія

*1. Структурні елементи політичної концепції Михайла Драгоманова (До 170-ї річниці від дня народження М. П. Драгоманова)**

М. Драгоманов, його широкомасштабні наукові досягнення, громадсько-політична, педагогічна, культурна діяльність продовжує викликати неабиякий науковий та практичний інтерес наших сучасників. Палітра її оцінок різними авторами, які намагаються осягнути постать М. П. Драгоманова, як і в роки життя вченого, так і до сьогодні, різниться – від абсолютного захоплення й наслідування до цілковитого заперечення й критики [1]. Як вірно відзначав М. Василенко, політичний і суспільний світогляд М. Драгоманова складався поступово та цілком самостійно. Широка європейська освіта, з однієї сторони, потужний критичний та творчий розум – з іншої, допомогли цьому. Вони ж поставили М. Драгоманова на тривалий час дещо осібно. Для багатьох він залишився загадкою. Важко уявити іншого суспільного діяча, відносно якого б існували такі різнорідні судження. Одні вважали М. Драгоманова «нігілістом» і «терористом», тож йому доводилось перечити цьому, інші – «конституціоналістом» та ворогом соціалістів і революціонерів. Професор В. Ламанський звинувачував М. Драгоманова в австрофільських прагненнях, а галичани, не зрозумівши високої думки науковця про російську літературу і необхідність її вивчення українцями, називали його «обрусителем» і навіть агентом, відісланим закордон російським урядом, для того, аби скомпрометувати українську справу соціалізмом. «Земський собор» обрав М. Драгоманова редактором свого органу, а київські українофіли, близькі до «Земського собору», називали діяльність мислителя шкідливою. Ми вже не кажемо про ті небилиці, які поширювала та й досі поширює про М. Драгоманова російська консервативна преса [2, с. 472]. Додамо, що після численних передруків

* Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; редкол. : В. І. Акуленко, Б. І. Андрусишин (відп. ред.) [та ін.]. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. - Вип. 15. - С. 146-157.

творів М. Драгоманова з супроводжуваними розгорнутими коментарями та біографією вченого, навіть його найближчі послідовники – І. Франко, М. Павлик, Б. Кістяківський, котрі у рівній мірі вважали себе учнями великого мислителя, вимушені були визнати між собою значні відмінності у трактуванні наукового спадку М. Драгоманова та оцінках його політичної діяльності. Втім, багата спадщина, яку залишив по собі український мислитель, вже стала невід’ємною частиною історії вітчизняної політології, однією з першопричин її якісної еволюції у бік наукової обґрунтованості, а також послугувала утвердженню ліберально-демократичних цінностей українського суспільства.

Наукові пошуки вченим суспільно-політичного ідеалу складно відділити від його громадської та політичної діяльності [3]. Становлення М. Драгоманова як вченого-політолога відбувалося в тісному зв’язку з його політичною публіцистикою, участю у роботі громадських об’єднань та політичних формувань. Драгоманов-політик та Драгоманов-політолог – справді рідкісний приклад професійної політичної діяльності на високо ідейних, раціонально обґрунтованих, наукових засадах.

На думку багатьох сучасних дослідників, вченого важко віднести до однієї визначеної ідейно-політичної течії [4]. Так, М. Михальченко зазначає, що Драгоманов розробляв синтетичну політичну доктрину, намагаючись взяти краще і від народництва, і від соціалізму, і від анархізму, і від українського націоналізму. Окремі частини такої доктрини були досить послідовними і аргументованими. В цьому відношенні драгоманівський ідеал української самостійності є одним з найрозробленіших [5, с. 150]. А. Круглашов вважає, що роль ініціатора широкого спектру політичних акцій, виразника різнопланових ідей робить неможливою ідентифікацію поглядів М. Драгоманова з одним ідеологічним, партійно-політичним напрямком [6]. В. Потульницький пише, що на ранньому етапі М. Драгоманов являв собою синтез консервативно-гетьманських, ліберально-демократичних і, навіть, ряду соціалістичних ідей на спільній філософській основі позитивізму, але завжди гостро критикував представників альтернативної народницької концепції [7, с. 154]. Досліджуючи історію українського суспільно-політичного руху, Ю. Охримович вказує, що М. Драгоманов був близьким і до українофільського народництва, і до лібералів общеросів, але не пристав ідейно до цих течій, а працював над їх синтезом, над їх сполукою в нове українське національно-політичне думання [8]. «Політична теорія М. Драгоманова синкретична, – зазначає Г. Дашутін, – Вона поєднує

демократичні, соціалістичні, космополітичні, слов'янофільські та західницькі елементи. Але центром його теорії є ліберальна ідея» [9, с. 53]. Детальне вивчення творчого набутку М. Драгоманова підводить до думки, що вчений і сам не претендував на бездоганну політичну програму та цілісну політичну концепцію. Втім суспільно-політичні ідеали й цінності, котрі він пропагував, слугували стимулом для розробки і втілення в життя національної політичної програми, для пробудження громадянської свідомості українців.

Позаяк, науковий доробок та суспільно-політична діяльність М. Драгоманова свідчить про безпосередню причетність мислителя до зародження й розвитку ліберально-демократичного руху та ідеології в Україні. Багато сучасних дослідників історії української політичної думки вважають, що українська ліберальна ідея найбільш довершених форм дістала саме у спадщині М. Драгоманова [10, с. 14]. У своїх працях він й сам неодноразово вдається до аналізу витоків опозиційного лібералізму, обґрунтовує його основні етапи, генезу програмових вимог. Вітчизняний лібералізм, його політико-ідеологічна складова мали власне історичне та національне підґрунтя, пов'язане з пріоритетами боротьби за волю і свободу, як домінуючих гасел всього попереднього українського національно-визвольного руху.

В той же час класичний західноєвропейський лібералізм суттєво вплинув на український національно-визвольний рух, та його політико-правову думку. Сподвижники ліберальної течії на Заході були прихильниками конституціоналізму, принципів законності, а вищим ідеалом суспільства оголошували індивідуальну свободу, недоторканість приватної власності, гарантії прав володіти і розпоряджатися нею. Разом з іншими відомими діячами XIX ст., саме М. Драгоманову належить особлива заслуга вивчення та перенесення європейських ідеалів демократії у вітчизняне творче й інтелектуальне середовище. Здобувши вищу освіту західного зразка, побувавши в Берліні, Празі, Відні, Гейдельберзі, Флоренції, Львові, попрацювавши в архівах багатьох європейських міст та прослухавши курси лекцій провідних європейських учених, він з головою заглибився як вчений і публіцист у бурхливе море тогочасних політичних перипетій. Від того повелося й послідовне відстоювання вченим євроцентричного бачення цивілізаційної еволюції політичної системи як засобу проведення широких політичних реформ. Знаковою в цьому відношенні є заборонена царським режимом стаття М. Драгоманова «Лібералізм і земство в Росії» [11].

М. Драгоманов був активним послідовником ліберального політичного руху та ідеології. На формування його суспільно-політичного світогляду вплинули погляди перших українських лібералів, що заклали кістяк Кирило-Мефодіївського товариства – М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського та інших. Представники федералістської школи розуміли федералізм як можливість усунення самодержавства і вирішення національного питання шляхом об'єднання всіх слов'янських земель у федеративний союз і досягнення таким чином демократії і свободи – віковичних суспільно-політичних прагнень українського народу. Особливе місце тут слід відвести науковому доробку відомого українського мислителя М. Костомарова [12].

Аналізуючи практичну громадсько-політичну діяльність М. Драгоманова, варто звернути увагу на ті основоположні морально-етичні принципи, якими він керувався, будучи відомим громадським і політичним активістом. Цікавою, мало досліджуваною й дещо спірною сторінкою в біографії М. Драгоманова є його масонство. Окремі дослідники приписують мислителю членство у швейцарських та італійських ложах, співпрацю з масонським виданням «Санкт-Петербурзькі відомості» [13, с. 229-230]. Саме з цим аспектом діяльності М. Драгоманова в еміграції деякі вчені пов'язують його зосередження на питаннях духовного оновлення суспільства, месіанських ідеях, гуманізму, віри у духовне вдосконалення людини, у прогрес суспільства, який він розумів під кутом зору задоволення прагнень і потреб особистості. Не припустимими для М. Драгоманова були насильство як інструмент політичної боротьби. Політична діяльність потребує досить високого морального та інтелектуального розвитку й освіти, настільки широкого, щоб політик міг чітко усвідомлювати сучасний і можливий найближчий майбутній стан справ як у своїй батьківщині, так і в оточуючих її країнах. Перед політичними діячами він завжди висував вимогу серйозної політичної освіти.

М. Драгоманов по праву вважається основоположником політичної науки в Україні. Сучасний дослідник А.Салтовський називає вченого, по суті, першим українським політологом, при тому, що його політичні твори написані у публіцистично-полемічній формі [14].

Політологічна концепція М. Драгоманова є багатокомпонентною, включає чимало складних взаємопов'язаних категорій і тверджень, котрі значно випереджували час. Теорія суспільно-політичних перетворень Драгоманова пов'язана з обґрунтуванням правових, еволюційних методів впровадження таких змін, а також запереченням будь-яких на-

сильних інструментів політичної боротьби; розроблена вченим складна система державного управління доповнена не менш складною концепцією місцевого самоврядування; ідеали ефективного політичного владарювання мислитель узгоджував з надіями на розвиток громадянської культури та політичної освіти українського народу. Тож політична концепція М. Драгоманова – справді унікальне для свого часу явище в історії політичної думки України, у котрій автору вдалося поєднати й врахувати різнопланові тенденції суспільно-політичного життя.

Аналіз багатой наукової спадщини вченого дає підстави стверджувати про вагомий внесок Драгоманова у розвиток теоретичних проблем політології та її методологічних підвалин. Нижче пропонуємо розглянути окремі елементи драгоманівської політичної теорії і, відтак, перейти до особливостей методології, котру застосовував мислитель при вивченні політичних явищ і процесів.

Принципово новою у вітчизняній історії політичної думки та практики стала ідея М. Драгоманова про *об'єднання українського народу саме на підставі спільних прагнень політичної свободи й громадських прав, демократичних принципів владарювання*. Вчений різко критикував популярні в тогочасному інтелектуальному середовищі твердження про спільну національність або єдину релігію, як основні чинники інтеграції суспільства. Національні мотиви, на думку М. Драгоманова, не можуть бути провідними у реалізації масштабного всеукраїнського політичного проекту, а навпаки – у своїх радикальних формах вияву – лише стають на перешкоді впровадженню демократичного політичного процесу. Національно-державному централізму з його примусом до державної мови вчений протиставляє людяно-освітній універсалізм, рівноправність національностей в змішаній державі з вільністю кожної народної мови.

Досі актуальними є думки мислителя стосовно шляхів досягнення волі для українського народу. За прагненнями українського народу до волі, пише він, не слід забувати й про інші народи. Такі громади як волоські, болгарські, сербські, московські, польські, німецькі та інші, що живуть в Україні, «мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями». Лише за цієї умови народності, що населяють Україну, будуть ланками, які зв'язуватимуть український народ із народами сусідніми. Вчений підкреслював, що ворогами українців слід вважати не росіян, поляків, чи представників інших національностей, а державно-бюрократичний апарат імперії, власників фабрик і заводів,

великих маєтків, що гноблять всіх трудящих, незалежно від їх національної приналежності.

Власне, розуміння М. Драгомановим *національного питання* ще за життя вченого, та особливо після його смерті, викликало найбільше наукових (як і псевдонаукових) дискусій. Важливі свідчення щодо поглядів на національну справу містить полеміка М. Драгоманова з Б. Грінченком, що віддзеркалює погляди двох українських поколінь українського націонал-культурного відродження – громадівського українофілства, народолюбства, з одного боку, і політичного національно-державницького руху, з другого [6]. В руслі інтегрального націоналізму Д. Донцов, Я. Оршан, В. Будзинський гостро критикували роботи М. Драгоманова за недооцінку національного у суспільно-політичному житті, за бездержавність, раціоналізм, соціальний утопізм, гуманізм.

У творчості М. Драгоманова розмежовані поняття національно-державного та націонал-етнографічного. Зародження свідомого лібералізму та демократизму в Україні вчений пов'язував з появою й утвердженням деякої націонал-політичної спільноти, в яку привносились певні європейські цінності та найновіші наукові здобутки. Як антитезу прогресивному «вільнодумному європейському просвітництву» в Україні М. Драгоманов протиставляє загрози небезпеку «етнографічного патріотизму», для якого характерною є обмеженість світогляду, неучтливо, схильність до радикалізму. Цьому питанню зокрема присвячена його праця «Листи на Наддніпрянську Україну». Аналізуючи суспільно-політичні процеси та конструюючи модель майбутнього суспільного устрою, М. Драгоманов усвідомлював наявність національного чинника в житті тогочасного українського суспільства, однак не абсолютизував його значення в політичних та соціальних проектах майбутнього устрою українського суспільства.

Маємо визнати, що подібні міркування вченого заклали певні традиції в історії вітчизняної політичної науки щодо трактувань таких складних феноменів, як політична нація, політична ідентичність, національна свідомість тощо, котрі вже в наш час сформувались в окремі напрями розвитку політичних наук в Україні – етнодержавознавство, політичну етнологію, етнополітологію (І. Кресіна, Ю. Римаренко, М. Варзар, О. Картунов).

М. Драгоманов також цікавився проблематикою ліберальної *держави*. Сучасна дослідниця розвитку політичних вчень в Україні О. Скакун слушно зауважує, що вчений розкривав сутність держави через ряд важливих аспектів – принцип соціальної справедливості, правовий статус

особи, через правове становище нації. Ці аспекти державної сутності склали поняття «політичної свободи», проголошеної ним як головна мета суспільного розвитку [15, с. 58]. В розробленому ним конституційному проєкті «Вільна спілка» на пріоритетне місце поставлена ідея формування держави на принципах політичної свободи як системи прав людини і громадянина, недоторканості особи, її приватного життя, національності, мови. У цій площині вчений, традиційно для лібералів, розглядав такі поняття, як свобода совісті, друку, об'єднань, право позову на посадову особу чи відомство, спротиву незаконним діям чиновників.

На думку М. Драгоманова, для того, щоб національна держава стала сприятливим середовищем для самореалізації особистості та прогресу, перш за все, потрібно забезпечити достатній рівень свободи у суспільстві. Проте діяльність державних інститутів не завжди створює відповідні умови.

Будучи значною мірою противником держави, як механізму обмеження свободи особистості, М. Драгоманов вважав актуальним завданням будь-якого прогресивного українського політичного діяча боротися за вплив на державу, за те, щоб з допомогою держави, яку необхідно відповідним чином реорганізувати, домогтися мінімізації її ролі у суспільному житті та максималізації свободи особистості. Яскравою ілюстрацією цієї думки вченого є його слова з роботи «Турки внутренне и внешние»: «держава, в якій під видом самодержавства, панує сваволя чиновників, в якій навіть в податковій системі існує становище привілеї, в якій панує система насильницького обрусіння всіх не великоруських елементів, поліцейська охорона панівної церкви і немає самої елементарної особистої недоторканості... – така держава не може ревностно слугувати справі свободи і самоврядування...» [10, с. 240].

Говорячи про справжнього громадівця, він підкреслює, що у найменших змінах, у змінах державних, він буде байдужим до того, як там впорядковується вище державне начальство, а більше наполягатиме на тому, щоб збільшити власне волю кожної особи в слові і праці, волю кожної людської породи, спілки, громадян, країни [16, с. 53]. Держава, яка репрезентує єдність нації як політичного організму, лише інструментально завершує ту рівновагу суспільних сил, яка свідчить про зрілість нації, сформованість не лише її політичної еліти, готової поступитися власними груповими інтересами задля єдності і блага нації, а й

наявності такої громадянської структури, у якій громадяни зацікавлені в збереженні цієї держави.

Вчений був переконаний у тому, що український народ має право бути народом вільним, господарем своєї долі, державності, користуватися всіма політичними, соціальними та національними правами. Тільки «своя держава» є тим засобом, який здатен оборонити велику колективну спільноту. Для М. Драгоманова ототожнення нації із державою є природним західноєвропейським явищем. Однак, усвідомлюючи специфіку українського історичного досвіду, на який наклала відбиток тривала епоха бездержавності, він вважав за потрібне здійснювати пошук власне української моделі суспільства, в якій вплив державно-політичної системи був би зведений до мінімуму. Бездержавність сприймалась ним як «антракт у своїй історії», як «пропащий час», як «ненормальне явище», а поділ українських земель між чужоземними державами історично зумовленим, але минулим. М. Драгоманов наголошував, що централізована російська держава є втіленням деспотизму та пропагував ідею створення нової демократичної Росії, в якій інтереси держави не суперечать інтересам народів, що її населяють, та інтересам окремої людини. Для нього людина – це основа соціального устрою, найвища цінність. Тож мислитель віддавав належне значенню національної держави.

Політичний шлях до свого ідеалу – суспільства гармонійно розвинутих особистостей, врівноваженості індивідуального життя й життя спільноти – Драгоманов вбачав у *федералізмі* [17]. з максимальною децентралізацією та самоврядуванням громад і областей. Він першим запропонував чіткий критерій визначення території України, яку населяє український народ, об'єднаний однією мовою, спільністю звичаїв і традицій та представлений класом: від Карпат до Дону і Кавказу, від фінських боліт – до чорноморського берега. Але федералізм у трактуванні М. Драгоманова виступає не стільки формою територіального устрою, скільки головним способом взаємозв'язку суб'єктів політичної дії (індивідів, їх об'єднань, держави, міждержавних союзів), сутність якого полягає в їх рівноправності. Лише рівноправні суб'єкти політичної взаємодії можуть так узгоджувати свої інтереси, щоб не порушувати прав і свобод один одного та уникати насильства. Тож федералізм у драгоманівській спадщині є способом державної організації, який допускає мінімум насильства, де представницькі спільноти можуть найкращим чином протистояти як імперській підпорядкованості індивідів, так й охлократичним тенденціям. Принцип федералізму, запропонований

вченим, був покликаний життєвою необхідністю справедливого вирішення національного питання, та мав інтегральний характер, що передбачав рівність і суверенність народів, їх право на вільне самовизначення, відміну будь-яких національних і релігійних привілеїв чи обмежень. У «Вступі до біографії Желябова» він наголошував, що вільними суспільствами можуть бути малі держави і громади, або федерація громад. Найбільш прийнятною для М. Драгоманова був такий варіант демократизації та федералізації Росії, за якого підтримувались місцеві ініціативи. Згідно з його концепцією, основою організованої федерації, як найкращої форми організації держави, на зразок США, є громадське самоуправління, а місцеве самоврядування повинно гарантувати природні права і свободи людини.

Надаючи великого значення розвитку *самоврядування*, як основи для руху до соціальної справедливості, М. Драгоманов на чільне місце ставив роль земств, земської автономії. Саме через останню могла реалізуватись, на його думку, автономія національна, а сутність автономії він визначав як реалізацію «своєї волі». Таким чином вчений виділяв автономію національну (культурну) та автономію самоуправління (земську). Місцеве самоврядування, на думку вченого, є найкращим засобом подолання «динамітно-анархічної епідемії», тобто «тероризму, якобінства і революціонаризму». На прикладах із політичного життя європейських держав він доводив, що «динамітно-анархічна епідемія» поширюється, найперше, в країнах, де відсутні правовий порядок і самоврядування, що приводом до різного роду безладдя і заворушень стає не свобода, як вважали тоді в урядових і наукових колах Росії та деяких інших держав, а її обмеження. Так, осередками «динамітної зарази» він вважав Ірландію і Росію. Рецептами проти неї мали бути, на його думку, не поліцейські репресії, які лиш посилювали «заразу», а виважені реформи: як негативний, так і позитивний досвід усіх країн засвідчує, що тільки свобода і самоврядування можуть бути твердою гарантією послідовного розвитку демократичної політики.

План розвитку місцевого самоврядування, запропонований М. Драгомановим у його працях, часом відрізнявся певними деталями та акцентами. Вчений не вважає предметом аналізу дві попередні його політичні програми: одноосібну, у «Громаді» 1877 р., та колективну, від 1880 р., оскільки в них питанням місцевого самоврядування практично не приділено уваги. Проте «Вільна Спілка» постала як досить цілісний теоретичний нарис з цього питання. За багатьма ознаками він не тільки відповідав своєму часові, але й випереджав ідеями суспільні за-

пити на майбутнє. Конституційний проект Драгоманова передбачав реалізацію самоврядування через збори або сходи (виборні), перед якими відповідальні усі службові особи, крім суддів. У селах станом місцевого благоустрою повинні займатись схід і обрана ним управа із старшиною. У містах – думи і вибрані ними управи.

В цілому ж, політичний розвиток суспільства, за М. Драгомановим, можливий лише тоді, коли «стоячи ногами й серцем на нашій Україні, ми будемо держати наші голови в Європі, а руками обнімати по меншій мірі всю Слов'янщину» [10, с. 404].

Космополітизм, у його розумінні, є ідеєю єдності людства, а національність – природна форма його організації: «Поняття про всесвітнє, загальнолюдське, – зазначає М. Драгоманов, – і дотепер виражається... тільки у вигляді міжнародного, – власне, міжнаціонального...» [9, с. 22]. Вчений не приймав космополітичних переконань російських народників та європейських соціалістів, згідно із якими національність є лише поклонінням минулому. Національність, за М. Драгомановим, є формою існування людства, а людство становить сукупність націй. Прихильник побудови суспільства на засадах космополітичних загальнолюдських цінностей, Драгоманов надає важливого значення нації, в межах якої і мають відбуватися демократичні суспільні трансформації, і, разом з тим, засуджує усяку абсолютизацію національних особливостей.

Михайло Петрович був одним із небагатьох захисників здійснення реформаційних начал еволюційним шляхом, тобто шляхом планомірної поступовості. Урядові системи, на його думку, не можуть рухатися вперед з такою ж легкістю як поштові коні. Лиш поступово з однієї системи може органічно вирости інша. Наголос на творчому потенціалі людини, на соціально-перетворюючій діяльності розумних, відповідальних, далекоглядних індивідів вигідно вирізняв його проекти суспільної трансформації серед інших політичних програм того часу. Ідея революційної перебудови суспільства була для нього чужою, оскільки в центрі його політичного світогляду перебувало не політичне життя суспільства, а щастя й добробут народу, що можливе за умов загальної освіченості, високого рівня культури народних мас. М. Драгоманов вважав, що перед «державними» європейськими націями проблема суспільних трансформацій не стоїть так гостро, в той час як народи, що тривалий час перебувають у колоніальному статусі, більш підготовлені до переходу на альтернативний шлях розвитку. Нинішнє перехідне суспільство є яскравим свідченням того, що ані сліпе перенесення (демок-

ратичний транзит) західних політичних цінностей, ані національна замкнутість не можуть сприяти справді демократичним соціальним перетворенням та оновленню механізмів державного владарювання.

Розглядаючи українську справу на широкому міжнародному тлі, М. Драгоманов часто торкався *геополітичних проблем* Східної Європи в цілому та багато уваги присвячував російському, польському і балканському питанням. Головними перешкодами демократичного політичного розвитку вважав «польський історичний патріотизм» (котрий не задовольнявся етнічною польською територією, та мав претензії на кордони до 1772 р.), німецький імперіалістичний «натиск на Схід», а також деспотичні, централізаторські й експансіоністські традиції російської державності.

Зовнішньополітичні орієнтири М. Драгоманова пізніше гостро розкритикує Д. Донцов, котрий, осуджуючи ототожнення українських та російських геостратегічних інтересів, коротко викладає геополітичну концепцію М. Драгоманова.

На перетині цивілізацій історична місія українського народу, вважає вчений, полягає у збереженні геополітичного статус-кво у центрі Європи. У географічному розташуванні України він вбачав важливу її культурну і політичну значимість у слов'янському світі та, зокрема, в інтелектуальному русі XIX ст., у справі національного відродження народів. Тому й наполягав на якомога активнішій позиції української політики у регіональному та континентальному європейських масштабах. Українське питання як складова частина майбутнього політичного устрою Європи повинно вирішитись лише через погодження українських національних прагнень з подібними прагненнями східноєвропейських народів. Для цього, на думку вченого, важливо віднайти надійних союзників та створити сприятливе середовище зовнішньополітичного оточення для України.

Завершуючи огляд геополітичної доктрини М. Драгоманова, слід відмітити, що він став одним із авторитетних регіональних теоретиків національної демократії у східноєвропейському вимірі, а його боротьба з міфами про Велику Росію, історичну Польщу, Велику Німеччину, позначилась на політико-ідеологічних процесах у польському, болгарському, сербському та в інших національних рухах народів Східної Європи наприкінці XIX ст.

Не менш важливою частиною творчого доробку М. Драгоманова у політичній науці є розробка *концепції політичної освіти і громадянської культури*. Свою програму політичного виховання українського на-

роду вчений розробив на основі культурно-наукової і просвітницької концепції української справи відомого громадського діяча В. Антоновича.

Молодь, на думку М. Драгоманова, у майбутньому є активним учасником розбудови громадянського суспільства. Він виділяє такі специфічні риси цієї соціально-демографічної групи, як легку навіюваність, податливість, надмірну емоційність, категоричність, що часто деморалізують суспільно-політичні рухи. Вивчаючи участь молоді у революційних рухах, теоретик приходив до висновку про негативні наслідки використання в радикальних політичних акціях дуже молодих людей і тих, що ще не здобули освіти за професією.

Зростання громадянської культури народу вчений пов'язує не лише з активною роботою у молодіжному середовищі, але й з прогресивними перетвореннями у сфері освітньої політики. Російська урядова система освіти і друку, вважав М. Драгоманов, обмежувала знайомство освічених людей із західноєвропейським життям та його історією. Тільки вільна наука, а не віра, може полегшити громадські справи. При цьому значиму культурно-просвітницьку роль він відводить інтелігенції, яка повинна поширювати думки про несумісність чиновницького самодержавства з матеріальним благом чорноробів; вказувати на моральний обов'язок дворянства виступати проти самодержавства; збирати і систематизувати народне невдоволення теперішнім станом. Ще одним визначальним чинником, що впливає на стан громадської думки, за М. Драгомановим, є релігія. Вчений відстоював необхідність відокремлення церкви від держави, секуляризації українського громадсько-політичного життя.

Значний та новаторський внесок М. Драгоманова у вивчення *регіонального фактору як чинника політичного розвитку суспільства*. Розглядаючи різні регіональні ідентичності («русин», «галичанин», «малорос», «руський», «українець»), мислитель закладає міцні підвалини для сучасних досліджень політичних субкультур у суспільстві.

Не усвідомлення приналежності до етносу, але прийняття спільних матеріальних й моральних інтересів формує національну самосвідомість. Поряд з іншими факторами, лише економічні, територіальні і морально-етичні чинники є найменш конфліктогенними й такими, що сприяють інтеграції суспільства.

Такий суспільний ідеал М. Драгоманова є прототипом сучасного розуміння основ *громадянського суспільства*.

У дихотомії «Держава» – «Громадянське суспільство» вчений був однозначним прибічником останнього, яке здатне змінити існуючий політичний й економічний порядок.

М. Драгоманов став «речником подальшої політизації українського руху та українства загалом, і творцем першої систематизованої політичної доктрини» [18, с. 198]. Він відкрив нову сторінку у розвитку наукового, системного підходу до розуміння політики. Цей підхід до вивчення політичних явищ і процесів з'являється як наслідок тісного знайомства вченого із зарубіжними джерелами – з європейською наукою, конституційними проектами та суспільно-політичною практикою їхнього втілення на терені західних держав.

Треба підкреслити, що теоретична спадщина М. Драгоманова вплинула не лише на подальші форми та методи організації громадсько-політичного руху в Україні, але й на становлення та розвиток цілісних наукових концепцій відомих українських мислителів в історії політичної думки. Спадкоємці вченого сформувавши новітні ідеї українського лібералізму з врахуванням тенденцій радикалізації та соціалізації західноєвропейських та російської ліберальних ідей. У сучасній еволюції політичної науки в Україні простежується відродження багатьох компонентів, характерних для драгоманівської наукової спадщини.

Використані джерела :

1. Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / упоряд. : М. О. Мороз, В. А. Короткий (керівник авторського колективу), І. І. Тищенко, І. С. Гриценко, С. І. Білокінь. – Дрогобич : Коло, 2011. – 740 с.

2. *Василенко М. П.* Вибрані твори у трьох томах. – Том 1 : Історичні праці / упорядники : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, Є. В. Ромінський; відп. ред. : Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 608 с. (8 с.іл.)

3. *Андрусишин Б. І.* Віхи творчої біографії Михайла Драгоманова // Перші Міжнародні драгоманівські читання, 30 верес. – 2 жовт. 2003 р. : матеріали : в 3-х вип. / МОІНУ ; АПН України ; НПУ ім. М. П. Драгоманова ; ред. кол. : В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, П. В. Дмитренко та ін. – К., 2003. – С. 27-29.

4. *Андрусишин Б. І.* Михайло Драгоманов як політик та політолог. – У кн. : Відомий-невідомий Михайло Драгоманов : науковий збірник до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / упор. : В. Погребенник, С. Шевчук, Н. Осьмак ; Міністерство освіти і науки,

молоді та спору України ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 59-86.

5. Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань : 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. / укл. Г. Волинка, В. Сергієнко, Л. Макаренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – Випуск 1. – 274 с.

6. *Жиленкова І.* Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина XIX – початок XX ст.) : дисертація ... канд. історичних наук. – 07.00.01 – Історія України. – К., 2000. – 203 с.

7. *Потульницький В.* Проблема регіоналізму в українській політичній та історичній думці другою половиною XIX – першої половиною XX ст. (на прикладі образу Галичини) // Вісник Львівського університету. Серія історичні науки. – 2000. – Вип. 35-36. – С. 150-167.

8. *Мироненко О. М., Горбатенко В. П.* Історія вчень про державу і право. – К. : Академія, 2010. – 454 с.

9. Драгоманівський збірник. «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / за ред. Т. Г. Андруссяка. – Л. : Світ, 1996. – 256 с.

10. *Драгоманов М.* Вибране. «... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». – К. :Либідь, 1991. – 686 с.

11. Грінченко Б. – Драгоманов М. : Діалоги про українську національну справу // Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст. / упорядник А. Жуковський. – Випуск 1. – Київ, 1994. – 286 с.

12. *Андрусішин Б., Короткий В.* // Другі Міжнародні драгоманівські читання : Матеріали 27-28 жовтня 2006 р. / укл. Г. І. Волинка, Л. Л. Макаренко, О. П. Симоненко. – Випуск 1. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – С. 9-12.

13. *Савченко В.* Україна масонська. – К. : Нора-Друк, 2008. – 336 с.

14. *Салтовський О. І.* Концепція української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття). – К. : ПАРАПАН, 2002. – 396 с.

15. *Скакун О. Ф.* Прогресивна політико-правова думка на Україні (IX ст. – 1917 р.) : навчальний посібник. – К. : УМК ВО, 1990. – 88 с.

16. Другі Міжнародні драгоманівські читання : матеріали. 27-28 жовтня 2006 р. / укл. Г. І. Волинка, Л. Л. Макаренко, О. П. Симоненко. – Випуск 1. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – 196 с.

17. *Борисенко В. Й.* Видатний мислитель і громадський діяч. У

кн. : Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах : збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 18-124.

18. *Донцов Д.* Твори. – Т.1 : Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів : Каменярь, 2001. – 488 с.

2. Проблеми сучасного стану прав дитини в Україні*

В Україні йде інтенсивний процес формування національного законодавства та механізмів щодо реалізації державної політики у сфері прав людини, дитинства. Було прийнято низку нормативних документів, спрямованих на виконання зобов'язань нашої держави щодо Конвенції ООН про права дитини та Заключних зауважень Комітету з прав дитини.

Нормативно-правові документи, прийняті в Україні, спрямовані на реальне поліпшення становища дітей, захист їх прав, максимальну реалізацію положень Конвенції.

Значну роль у розробку окресленої нами проблеми зробив український учений В. Корецький. Плідно працювали й працюють у галузі міжнародного права українські вчені В. Буткевич, О. Висоцький, В. Василенко, В. Денисов, В. Євінтов, М. Неліп, О. Мережко, К. Сандровський. Загальновідомі дослідження С. Ісаковича, Л. Заблоцької, В. Фуркала та інші [1].

Український центр прав людини Української Правничої Фундації за підтримки Міністерства освіти України започаткував у 1995 р. освітню програму в галузі прав людини. За активної участі вчених-правників Л. Заблоцької, С. Бобровник, І. Усенка, О. Малій, О. Пометун, І. Котюка, В. Журавського, С. Позняк, В. Дубровського, В. Позднякова, С. Лисенкова, С. Дрожжиної, М. Рагозіна, директора Донецької школи прав людини Т. Рагозіної, голови Асоціації вчителів правознавства м. Києва та Київської області, заслуженого вчителя України О. Наровлянського (м. Київ), заслуженого вчителя України Л. Лохи (м. Київ), заслуженого вчителя України В. Машіки (м. Мукачеве Закарпатської

* у співавторстві з А.М. Гузом. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18 : Економіка і право: збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 19. - С. 123-131.

області), Т. Ремех (м. Київ), І. Гейко (м. Васильків Київської області), Ю. Олексина (м. Рівне), С. Ратушняк (м. Хмельницький), С. Пеняєва (м. Одеса) та інших в Україні проводиться значна робота зі створення підручників, навчальних посібників, методичних видань для сучасної школи [2].

Міжнародне співтовариство визнало в Загальній Декларації прав людини (10 грудня 1948 р.), що діти мають право на особливе піклування та допомогу (стаття 25-2). Декларація прав дитини, прийнята майже 53 роки тому Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року, стала важливим кроком міжнародного співтовариства у визнанні глобальної проблеми прав дитини. Цей документ містить 10 принципів, які визначають: права мають визнаватися за всіма дітьми без будь-яких винятків і без відмінностей чи дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного й соціального походження, майнового стану, народження й іншої обставини; дитині законом повинні бути забезпечені соціальний захист, можливості та сприятливі умови для фізичного, розумового, морального, духовного, соціального розвитку в умовах свободи й гідності здоровим і нормальним шляхом; право дитини на ім'я і громадянство від народження; право на користування благами соціального забезпечення; право на освіту і піклування неповноцінних у фізичному або соціальному відношенні дітей; право на повний та гармонійний розвиток особи за умов любові й розуміння, відповідальності батьків та особливого піклування про дітей органів влади; право на здобуття освіти, на першочерговість захисту і допомоги.

Декларація прав дитини слугувала основою для Конвенції про права дитини, якій у поточному 2012 році виповнюється 23 роки. 20 листопада 1989 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію про права дитини, розробка якої велася в 1979 році з ініціативи Польщі та за активної підтримки СРСР. Вона стала 23-м документом з числа основоположних міжнародних договорів з прав людини. Конвенція була підготовлена для підписання її державами в січні 1990 року.

Особливий захист дитини передбачався в багатьох міжнародних актах ХХ століття: Женевській декларації прав дитини (1924 р.); Декларації прав дитини, прийнятій ГА ООН 20 листопада 1959 р.; Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (зокрема в статтях 23 та 24), 23 березня 1976 р.; Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (зокрема в статті 10/3), 16 грудня 1966 р.; у статутах спеціалізованих установ і міжнародних організацій, які опікуються пи-

таннями благополуччя дітей; у Європейській Конвенції про захист прав людини і основних свобод, 4 листопада 1950 р.; у рамковій Конвенції про захист національних меншин, 1 лютого 1996 р. (статті 12, 13, 14) та в інших.

Конвенція про права дитини (1989 р.) - універсальний міжнародний документ, обов'язковий для всіх держав, які його підписали. Конвенція гарантує права дитини в цілому. У ній визначені нормативні документи з охорони дитинства, гарантії світового співтовариства із забезпечення розвитку освіти, вільного вибору професії. Конвенція про права дитини вводить в обіг гуманістичні світоглядні поняття: особисті, громадянські, політичні, соціальні й культурні права дітей. З прийняттям Конвенції в міжнародний обіг уведено нові права: право на виживання і розвиток, на фізичне і психічне становлення, на соціальну реінтеграцію жертв зловживання й експлуатації, право на збереження індивідуальності. Кодифікація цих справ - важливий крок до

прогресивного розвитку міжнародного права в цілому [3].

Після проголошення в 1991 р. незалежності Україна в числі перших міжнародних документів підписала Конвенцію про права дитини і Декларацію про виховання, захист і розвиток дітей (1990 р.) як основу для вироблення підходів до вирішення дитячих проблем. Декларація і план дій, що її супроводжує, сприяють утвердженню принципів Конвенції та закликають кожену державу працювати над досягненням конкретних цілей та розробкою національного плану дій, регіональних планів дій, щоб вирішити пріоритетні проблеми дітей у цих країнах.

У світі живе понад 1 мільярд підлітків у віці 10-18 років, що складає понад 1/5 всього населення Землі.

Усі діти є рівними у своїх правах. Кожна дитина має право на любов і піклування. Кожна дитина має невід'ємне право на життя. Життя кожної дитини є найціннішим не лише для батьків. Життя людини є найвищою цінністю, що належить їй від природи і на яку вона має право, невід'ємне, незалежне, та природне. Ст. 27 Конституції України визначає "Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави - захищати права людини" [4]. В Україні із 1000 новонароджених 22 дитини вмирає, не досягши 5-річного віку. Кожна дитина має: право на захист від викрадення та продажу; на власну думку; на мирні зібрання та об'єднання; на особисте життя; на інформацію; на медичну допомогу; на освіту; знати свої права.

Держава захищає дітей від насильства. Жодна дитина не може бути піддана катуванню, знущанню, незаконному арешту або позбавленню

волі. Конституція та інше законодавство України забезпечують право дитини на захист від насильства. І все ж, за даними соціологічних досліджень, кожна третя дитина в Україні хоча б раз у житті зазнала жорстокого поводження, фізичного чи психічного насильства.

Держава повинна забезпечувати захист дитини, яка позбавлена сім'ї, надаючи відповідну альтернативу сімейному піклуванню. В Україні близько 160 тисяч дітей живуть у державних дитячих будинках та інтернатах. З них майже 90 тисяч - сироти і діти, які з різних причин залишилися без піклування батьків. Держави - сторони Конвенції ООН про права визнають право дитини, яка передана компетентними органами на піклування з метою догляду, захисту, фізичного чи психічного лікування, на періодичну оцінку лікування і всіх інших умов піклування.

В Україні 120 дітей з кожних 10 тисяч є інвалідами, і ці показники щороку зростають через зниження рівня медичного обслуговування, складні соціально- економічні умови та несприятливу екологічну ситуацію. Кожна дитина-інвалід має право на особливий догляд, освіту та підготовку для повноцінного, гідного життя в умовах, які забезпечують їй максимальну самостійність та соціальну інтеграцію.

В Україні за останні роки показник захворюваності підлітків виріс на 14%. Серед дітей 12-14 років здоровими є лише 52,8% хлопчиків та 36,3% дівчаток.

В Україні частка злочинів, вчинених неповнолітніми, за останні роки зросла в 1,2 рази. А кількість підлітків, які скоїли злочин повторно, за той же час збільшилася на 19%. Актуальною залишається проблема захисту прав неповнолітніх правопорушників.

В сучасній Україні дитина повинна бути забезпечена можливістю здійснення її прав, які встановлені Конституцією України, Конвенцією про права дитини,

Цивільним кодексом України, іншими правовими актами, визнаними в Україні.

Дитиною вважається фізична особа до досягнення повноліття (18 років). Малолітньою вважається дитина у віці до досягнення 14 років. Дитина у віці від 14 до 18 років - неповнолітня. Дитина для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння та має бути повністю підготовлена до самостійного життя в суспільстві.

Права, які надані дитині чинним законодавством, можна поділити на особисті немайнові та майнові. До особистих немайнових прав відносяться ті права, які належать дитині від народження або за законом.

Вони не мають економічного змісту та нерозривно пов'язані із самою дитиною.

По-перше, дитина має невід'ємне право на життя. Мати та батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Батьки повинні забрати дитину із пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я. Якщо батьки не забрали дитину із пологового будинку, то його забрати мають право бабуся, дід, інші родичі з дозволу органу опіки та піклування. Батьки повинні не пізніше одного місяця з народження дитини зареєструвати дитину в державному органі реєстрації актів цивільного стану. Дитині надається прізвище (по прізвищу батьків), ім'я (за згодою батьків) та по-батькові (за іменем батька). Зміна прізвища, ім'я та по-батькові дитини можлива у випадках та в порядку, встановлених законодавством.

Відповідно до ст. 150 Сімейного кодексу України батьки зобов'язані: виховувати дитину в душі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; - забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя; поважати дитину [5].

Передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Дитина має право на збереження індивідуальності, вільно висловлювати свої думки. Дитина має право на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку, та займатися мистецтвом. Ніхто не в праві розлучати дитину з батьками, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно з судовим рішенням, визначають відповідно до законодавства, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини (наприклад, коли батьки жорстоко поводяться з дитиною або не піклуються про неї тощо).

Право дитини на належне батьківське виховання забезпечується системою державного контролю, що встановлена законом (ст. 152 СК). Дитина має право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї, звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій. Дитина, яка до-

сягла чотирнадцяти років, має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду.

Відповідно до ст. 173 СК України батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна. При вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків. Якщо майно, придбане батьками або одним із них для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), таке майно є власністю дитини. Майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності. Ст. 176 СК України передбачається обов'язок батьків передати у користування дитини майно, яке має забезпечити її виховання та розвиток. Права батьків та дітей на користування житлом, яке є власністю когось із них, встановлюються законом. Якщо у малолітньої дитини є майно, батьки управляють ним без спеціального на те повноваження. Батьки зобов'язані вислухати думку дитини щодо способів управління її майном. При вчиненні одним із батьків правочинів щодо майна малолітньої дитини вважається, що він діє за згодою другого з батьків. Другий з батьків має право звернутися до суду з вимогою про визнання правочину недійсним як укладеного без його згоди, якщо цей правочин виходить за межі дрібного побутового. Батьки вирішують питання про управління майном дитини спільно. Спори, які виникають між батьками щодо управління майном дитини, можуть вирішуватися органом опіки та піклування або судом. Після припинення управління батьки зобов'язані повернути дитині майно, яким вони управляли, а також доходи від нього. Неналежне виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном дитини є підставою для покладення на них обов'язку відшкодувати завдану їй матеріальну шкоду. Дохід, одержаний від використання майна малолітньої дитини, батьки мають право використовувати на виховання та утримання інших дітей та на невідкладні потреби сім'ї [5].

Неповнолітня дитина розпоряджається доходом від свого майна відповідно до Цивільного кодексу України. Аліменти, одержані на дитину, є власністю того з батьків, на ім'я кого вони виплачуються, і мають використовуватися за цільовим призначенням. Неповнолітня дитина має право брати участь у розпорядженні аліментами, які одержані для її утримання. У разі смерті того з батьків, з ким проживала дитина,

аліменти є власністю дитини. Опікун розпоряджається аліментами, які одержані для утримання малолітньої дитини. Неповнолітня дитина має право на самостійне одержання аліментів та розпоряджання ними відповідно до Цивільного кодексу України. У разі смерті одного із батьків малолітні, неповнолітні, діти спадкодавця, спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка) (ст. 1241 ЦК України). У випадку спадкування за законом діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, входять у першу чергу спадкоємців (ст. 1261 ЦК України) [6].

Батьки повинні утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину визначаються за домовленістю між ними. За домовленістю між батьками дитини той із них, хто проживає окремо від дитини, може брати участь у її утриманні в грошовій і (або) натуральній формі. За рішенням суду кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються у частці від доходу її матері, батька і (або) у твердій грошовій сумі. Порядок визначення розміру та стягнення аліментів на утримання дитини регулюється Сімейним та Цивільним кодексами України.

Крім сплати аліментів батьки зобов'язані брати участь у додаткових витратах на дитину, що викликані особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо). Розмір участі одного з батьків у додаткових витратах на дитину в разі спору визначається за рішенням суду, з урахуванням обставин, що мають істотне значення. Додаткові витрати на дитину можуть фінансуватися наперед або покриватися після їх фактичного понесення разово, періодично або постійно (ст.185 СК).

Відповідно до ст.164 СК України мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо вона, він: 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування; 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини; 3) жорстоко поведуться з дитиною; 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами; 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; 6) засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав щодо усіх своїх дітей або когось із них. Позбавлення батьківських прав здійснюється на підставі рішення суду. Якщо суд при розгляді справи про поз-

бавлення батьківських прав виявить у діях батьків або одного з них ознаки злочину, він порушує кримінальну справу. Право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я або навчальний заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Батьківські права можуть бути поновлено за рішенням суду у порядку, передбаченому законодавством.

28 січня 2011 року Комітет ООН з прав дитини розглянув четверту періодичну доповідь України про здійснення положень Конвенції про права дитини і початкову доповідь України про виконання Факультативного протоколу про участь дітей у збройних конфліктах.

Представляючи доповіді, Равіль Сафіуллін, керівник державної служби у справах молоді та спорту України, заявив, що Україна створила відділ з прав дитини в офісі Уповноваженого з прав людини і прийняла національну програму і план дій із захисту дітей до 2016 року. Кількість дітей, народжених в Україні зросла і відбулось 17% зниження малюкової та дитячої смертності, у зв'язку з технологічними досягненнями в області охорони здоров'я і нових комплексних підходів до послуг охорони здоров'я. Кількість дітей-інвалідів залишалися високою - 2% від загальної чисельності дітей; близько 1,2% дітей є сиротами або залишилися без піклування батьків. Україна провела аналіз внутрішнього законодавства та підготовку реформи для вирішення питань захисту дітей від експлуатації та зловживань і ввела кримінальну відповідальність за дитячу порнографію [7].

Урядом України в період 2002-2006 років для захисту дітей та їхніх прав, які включають, серед іншого, вдосконалення нормативно-правової бази для захисту дітей, у тому числі включення міжнародно-правових стандартів у національне законодавство, реформування державної системи для розміщення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків; посилення соціального захисту для малозабезпечених сімей з дітьми, розвиток мережі установ та установ, що працюють в інтересах дітей; і боротьба з ВІЛ/СНІДом. Разом з тим, недостатнє фінансування ускладнює реалізацію цих програм, особливо в малих містах і селах, а також стосовно розвитку інфраструктури охорони здоров'я.

Національний план дій з виконання Конвенції про права дитини, складений в 2006 році визначив стратегію уряду в галузі захисту дітей.

Комплексна програма з реалізації Національної стратегії скорочення бідності була прийнята на період до 2009 року, який визначив основні напрями щодо скорочення масштабів бідності шляхом розширення зайнятості та ринку праці, підвищення доходів, розвитку соціального страхування в якості превентивного захисту від втрати доходу та сприяння соціальної підтримки та соціальних послуг для найбільш вразливих груп населення. Для вирішення проблеми зниження чисельності учнів, особливо в сільських школах, уряд розробив модель принципово новий тип школи одного рівня, “школа-сім’я”, що є загальноосвітньою установою з низьким заповненням, створеною в сільських районах, щоб забезпечити якісну освіту для учнів молодшого шкільного віку, що проживають в області зі складною демографічною ситуацією. У 2004 році Верховний суд створив та затвердив робочу групу з питань реформування правосуддя для неповнолітніх і підготував план створення та розвитку системи правосуддя для неповнолітніх. Тим не менш, країна ще не має всеохоплюючої системи правосуддя для неповнолітніх, яка вимагає глибокої реформи правоохоронних органів і судової системи. Залишається проблеми, які вимагають уваги стосовно маргіналізованих груп дітей, які є залученими до найгірших форм дитячої праці, а саме використання дітей в проституції, порнографії, примусової праці та злочинної діяльності.

Із 17 мільйонів сімей в Україні, 6 млн. сімей з дітьми; близько 25000 сімей, що живуть у злиднях і вважається, що в цих сім’ях думка дітей не приймається до уваги і не поважається.

Що стосується дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, в Україні, їх кількість скоротилася з 104 000 у 2006 році до 98500 у 2010 році[7].

Таким чином, вато зазначити, що оцінка ситуації у сфері захисту прав дитини в Україні постійно здійснюється державними структурами. Україна повинна також звітувати перед світовою спільнотою про те, як вона забезпечує права своїх громадян. Конвенції ООН про права дитини - міжнародний документ містить всеосяжний комплекс міжнародних правових стандартів щодо захисту і забезпечення належних умов для виховання дітей. Кожна держава, яка підписала цю Конвенцію, зобов’язана підготувати національний звіт щодо становища дітей у своїх країнах, використовуючи однакові індикатори. Крім того, відповідні дані надають недержавні організації національного та регіонального рівнів для того, щоб можна було об’єктивно оцінити виконання прав дитини у конкретній країні.

На сьогодні в Україні найголовнішими залишаються проблемами, які потребують особливої уваги суспільства, є такі порушення прав дітей, як недбале ставлення та злочинні дії по відношенню до малолітніх, а саме примушування до праці і торгівля дітьми.

За даними, наведеними у Державній доповіді про становище дітей в Україні (за підсумками 2003 року) у так званих навчально-виховних закладах, закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, виховується 24 тисячі дітей, з них 12590 осіб - у школах-інтернатах, 4764 - у будинках дитини системи Міністерства освіти і науки, 3406 - в дитячих будинках системи Міністерства охорони здоров'я, 3128 - в будинках-інтернатах Міністерства праці та соціальної політики України.

Законодавство України гарантує цілу низку пільг і допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківської опіки, про що зазначалося вище. Разом з тим, соціальне сирітство набирає загрозливих масштабів. Діти України сиротіють, маючи живих батьків: щороку близько шести тисяч дітей залишаються без батьківської опіки. При цьому всиновити чи удочерити тих, хто опинився в інтернаті, можуть далеко не всі українські громадяни через низький рівень матеріального забезпечення.

Забезпечити оптимальні умови життєдіяльності дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, - це ті завдання, які ставлять перед собою дитячі соціально-виховні заклади. У справі виховання та утримання дітей в інтернатах наша держава має певні напрацювання: впроваджуються нові навчально-виховні технології; вихованці інтернату залучаються до навчання у загальноосвітніх школах; при інтернатах створюються міні-підприємства, цехи, міні-пекарні, що частково допомагає вирішити фінансові проблеми, відкриваються профорієнтаційні центри. Проте значна частина дитячих будинків та шкіл-інтернатів має слабку матеріально-технічну базу, потребує ремонту житлових та службових приміщень. Вихованці інтернатних закладів забезпечені одягом і взуттям на 60-70%. Матеріальні потреби дітей адміністрація дитячих закладів змушена вирішувати за рахунок спонсорських коштів, отримати які дуже непросто. Існують також проблеми із влаштуванням дітей після закінчення навчання. Для більшості вихованців намір продовжити навчання означає передусім можливість отримати місце в гуртожитку, фінансову підтримку у вигляді стипендії, інші пільги, встановлені державою. Для 41% найголовнішим при працевлаштуванні є вирішення житлової проблеми.

Використані джерела:

Денисов В. Н. Програма курсу “Права людини” для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів / В. Н. Денисов, П. М. Рабінович, В. С. Семенов, І. Б. Усенко, Л. Г. Заблоцька // Інформац. зб. Міністерства освіти України. - 1995. - № 19. - С. 2-25.

Пометун О. І. Практичне право : навч. посіб. [для учн. 8 кл.] / О. І. Пометун, Т. О. Ремех, І. М. Гейко / за ред. О. І. Пометун. - 2-ге вид., доп. і перероб. - К. : Вид-во А.С.К., 2003. - 207 с.; Пометун О. І. Програма курсу “Права людини” / О. І. Пометун, Т. О. Ремех // Історія в школах України. - 2006. - № 4. - С. 5-8; Пометун О. І. Мої і твої права : навч. посібн з курсу “Права людини” [для учн. 10-11 кл.] / О. І. Пометун, Т. О. Ремех. - Біла Церква : ПП. Надтока О. Ф., 2006. - 188 с; Машіка В. Т. Сімейне, трудове та кримінальне право у тестах, задачах та іграх : навч. посіб. [для учн. 9-11 кл.] / В. Т. Машіка. - Ужгород ; Мукачево, 2003. - 124 с; Наровлянський О. Д. Основи правознавства : підруч. [для учн. 9 кл.] / О. Д. Наровлянський. - 6-е вид. перероб. та доп. - К. : Пароамент. вид-во, 2006. - 320 с.

Лактіонова Г. М. Конвенція ООН з прав дитини: шляхи практичного застосування / Г. М. Лактіонова. - К. : Науковий світ, 2001. - 37 с; Конвенція ООН з прав дитини : шляхи практичного застосування. - К. : Науковий світ, 2000. - 38 с.

Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. / Верховна Рада України. - Офіц. Вид. - К. : Юрінком, 1996. - 80 с.

Сімейний кодекс України // Голос України. - 2002. - 26 лютого.

Цивільний кодекс України. - К. : Велес, 2010. - 272 с.

Сафіулін Р. Четверта періодична доповідь України про здійснення положень Конвенції про права дитини і початкова доповідь України про виконання Факультативного протоколу про участь дітей у збройних конфліктах //www. Жіночий консорціум України. ООН: Комісія з прав дитини розглядає доповіді України. - 2011. - 28 січня.

3. Сила права через контроль*

Теорія права, філософія права говорять про спрямування права на стабільне функціонування суспільства, забезпечення людям гідних умов життя. Вказані і шляхи досягнення означеної мети, зокрема, створення офіційної системи примусу. Порушуючи загальноприйняті правила співжиття, люди можуть піддаватися покаранням (санкціям).

Друга мета права – забезпечення умов для приватної діяльності людей, коли держава стає гарантом дотримання відповідних законів. Третє – зобов'язання розв'язати суперечки щодо самого тлумачення закону і фактів його порушення. У цьому разі закон виступає не лише у вигляді погрози, а й обіцянки, гарантії захисту інтересів людей. І, нарешті, четвертою метою права є визначення форми (системи) управління.

Всякий процес управління передбачає наявність об'єкта управління і керованої системи, а їх сукупність загалом і є системою управління.

Як правило, характеризуючи процес управління, називають наступні його (стадії) ланки: 1) збір і обробка інформації; 2) прийняття рішення; 3) контроль.

Феномен контролю, а особливо за державною владою, є однією з важливих функцій державного управління. У запропонованій черговості контроль виступає фактично кінцевим етапом процесу управління (керування). На думку деяких науковців, воно закінчується контролем і починається ним. Однак, на наш погляд, неправильно думати, що необхідність контролю виступає вже на стадії прийняття рішення. Будь-яка функція управління не може бути без контролю. Контроль має бути на всіх етапах керованого процесу.

У теперішній час в практичній площині в реалізації багатьох законів виникають проблеми, немає відповідальності, немає контролю в цій галузі. Однак інша крайність – сильне перебільшення ролі контролю у процесах управління.

Теоретичним проблемам реалізації прав і свобод людини та громадянина в умовах соціально-правового розвитку присвятили свої праці Ю. Шемшученко, Н. Оніщенко, П. Рабінович, О. Зайчук, С. Бобровник, О. Богініч, В. Васецький, В. Буткевич, Ю. Ющик та ін. Фактори та умо-

* Конституційно-правове забезпечення та європейські стандарти контролю у сфері діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування: матеріали науково-практичної конференції (Київ, 11 грудня 2018р.) / за заг. ред. Акад. НАН України Ю.С. Шемшученка, акад. НАПрН України О.В. Скрипнюка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2018. С. 144-155.

ви функціонування і забезпечення прав і свобод людини досліджували Н. Пархоменко, О. Андрійко, Г. Кикоть, В. Сіренко, П. Кулинич, Л. Макаренко, Є. Кубко, В. Погорілко, В. Копейчиков, П. Стецюк, Ф. Лисенков, О. Батанов, Є. Білозьоров та ін. На вивчення регулятивної функції права дослідження фундаментальних засад правового виховання, визначення понятійних конструктів, з'ясування правового виховання як базового чинника державотворчого процесу в Україні звернули увагу В. Оксамитний, О. Петришин, А. Гетьман, В. Тацій, Б. Андрусин, С. Максимов та ін [1].

Функціонування складних динамічних систем забезпечується не лише за допомогою процесів управління, але і регулювання. Під регулюванням розуміється залучення чогось у відповідності з встановленими нормами, правилами. У судовому процесі - це статті кодексів, законів тощо. Процес регулювання розкривається як порівняння регульованої величини із значенням, і у випадку відхилення її від вказаного значення в об'єкт регулювання надходить дія, яка відновлює регульовану величину.

Отже, процес регулювання обов'язково передбачає наявність регульованого об'єкта, регулюючої системи чи просто регулятора. Останній, в свою чергу, складається із вимірювального пристрою, фактичного стану системи, порівнювального пристрою у якому заданий стан системи порівнюється з фактично наявним (по суті це і є пристрій контролю); органу, що регулює, за допомогою якого у випадку необхідності може бути змінено стан, який підлягає регулюванню.

Управління і регулювання знаходяться у відповідному співвідношенні між собою. Управління є більш широким поняттям у порівнянні з регулюванням. Тобто, регулювання розглядається як окремий випадок управління. Про пряме регулювання слід говорити тоді, коли норма чи задане значення є величиною постійною. Тоді процес вирівнювання відхилень від норми системи називають стабілізацією, а відповідний регулятор – стабілізатором. У юриспруденції такою нормою є нормативно-правовий акт, який дає можливість найбільш чітко зафіксувати і реалізувати загальнолюдські принципи права.

Якщо ж норма величина змінна – тоді маємо справу з регулюванням, яке суміщається з управлінням. Тут регулятор виступає як пристрій, що управляє, а сам процес регулювання полягає у вирівнюванні відхилень від норми, кожне значення якої визначається управлінням. Змінна норма системи регулювання є функція певного параметру (критерію управління), в якості якого можуть бути час, величина, яка ви-

значається якимсь іншим процесом поза системою регулювання; попередній стан виходу системи регулювання тощо. Отже, при допомозі процесів управління і регулювання забезпечується динамічна рівновага системи, реалізуючи необхідні програми і досягається мета, яка стоїть перед системою. При цьому необхідно, щоби у структуру цих процесів входив контроль.

Контроль здійснюється у системах техніки, виробництва і суспільства.

Суспільні відносини регулюються й іншими важливими регуляторами, серед яких, зокрема, мораль, релігія, звичаї, традиції, корпоративні норми.

У зв'язку з цим загострюється актуальність підвищення ефективності правового забезпечення механізмів регулювання суспільних відносин шляхом удосконалення законодавства України. У реалізації цього завдання основна роль відводиться державі в особі відповідних органів влади. Разом з тим, трапляються непоодинокі випадки зловживання владою посадовцями, що є нічим іншим, як правовим нігілізмом – явищем, яке зводить нанівець положення ст. 1 Основного Закону України, тобто явищем, яке не має нічого спільного з правовою державою [1, с. 73].

В науці вкорінена думка, що проблема контролю є однією з найслабших ланок в теорії організації. У правовій науці феномен контролю є предметом вивчення теорії держави і права, конституційного та адміністративного права, тобто носить міждисциплінарний характер. Очевидно є потреба у створенні спеціальної галузі знань, самостійної наукової дисципліни про суть і особливості реалізації контрольних функцій в управлінському процесі.

У правовій літературі зустрічається думка про необхідність формування окремої спеціальної контрольної гілки державної влади, відокремленої від законодавчої, виконавчої і судової, яка б мала юридичні, організаційні, матеріальні і силові можливості встановлювати факти антизаконної поведінки будь-яких державних чиновників, включно з найвищими посадовими особами держави. Найпершими завданнями органів контрольної влади мають стати викорінення політичної і міжнародної корупції в країні, а також корупції управлінської еліти в економіці і соціальній сфері [2, с.226, 238].

Історичні передумови терміну «контроль» (від фр. «controle») утворилося від двох слів *contre* (протилежний, зустрічний) і *role* (згорток, список). Цим словом називали другий примірник (дублікат) відомості

чи списку, який надавався єдиним фінансовим агентом іншому з метою співставлення його з першим примірником (оригіналом). Тобто, поняття перевірки було з самого початку покладено у основу терміну «контроль». Згодом під контролем стали розуміти всю галузь перевірки виконання державного бюджету. Потім цей термін з поняття видового, що ототожнювався тільки з наступною перевіркою, набув статусу родового поняття, яке втілює в собі сьогодні всі способи і форми перевірки. Так він увійшов у найширший вжиток.

Самоконтроль відноситься до числа обов'язкових ознак свідомості і самосвідомості людини. Він виступає як умова адекватного психічного відображення людської реальності. У цій якості самоконтроль виявляється включеним в усі форми психічних явищ, властивих людині (процеси, стани, властивості). Людина вдається до самоконтролю не лише у трудовій галузі, але й у всіх інших видах діяльності.

При допомозі самоконтролю вона перевіряє правильність своїх дій, вчинків і адекватність різних форм поведінки своїм правам і обов'язкам перед суспільством. Самоконтроль формується через правове виховання і через систему примусу.

Контроль є невід'ємним компонентом у процесах управління і регулювання на всіх рівнях розгляду, починаючи від систем політичного, державного і економічного управління і регулювання, і закінчуючи окремою людиною, яка виступає як «остання, у відомому сенсі слова елементарний носій соціальної системної якості», адже нерідко посадовці, здійснюючи свої прямі обов'язки, порушують норми закону. Це, зі свого боку, негативним чином позначається на рівні правосвідомості та правової культури громадян, довіри з боку суспільства до державної влади та знижує авторитет закону в очах громадян, що, по суті, є правовим нігілізмом, який набув значного поширення і має негативну тенденцію на найближчу перспективу. Спостерігається політизація, секуляризація і надлишкова формалізація права. Економічні негаразди ставлять під сумнів ефективність державної влади.

Формування правової культури всіх учасників суспільства, виховання звички дотримуватися закону має стати першочерговим завданням. Особлива увага приділена реформі суду, адже судді є уособленням справедливості у суспільстві і повинні мати найвищий рівень довіри.

Усі системи, яким властиві процеси управління, є у той же час, системи самокеровані, саморегульовані, а отже додамо і самоконтрольовані.

Сама парламентська форма правління ще не є гарантією функціонування в державі ефективного контролю. Говорячи про феномен котро-

лю науковці в першу чергу і цілком справедливо акцентують увагу на такі зовнішні його характеристики, серед яких виявлення реального стану справ у державному механізмі, виявлення порушень чинного законодавства тощо.

Нам видається за необхідне також привернути увагу до такого теоретичного змісту предметної області, як етичні стандарти, які складають обличчя державного службовця. Серед них юридична деонтологія на перші місця ставить чесність, непідкупність, принциповість, пріоритет захисту прав і свобод громадян і, безперечно, наявність відповідних знань і досвіду, професіоналізму загалом.

На практиці це означає, що носії влади для повноцінного її функціонування і співпраці з мережею громадських організацій повинні мати належно підготовлені кадри, механізми і відповідні технології для формування і ефективного функціонування державно-громадського управління.

Для здійснення покладених на державного чиновника функцій і здійснення ефективного самоконтролю він повинен, на наше переконання, мати широкий кругозір, комунікативну культуру, світоглядну ідейність і політичну культуру, безастережний патріотизм і морально-етичну гнучкість, професійну і особистісну відповідальність за результати своєї праці, креативність мислення, вміння творчо і відповідально підходити до вирішення професійних проблем, бути критичним і самокритичним тощо. А найголовніше, мати належний рівень правової культури і бути здатним формувати її в українському суспільстві.

Правова культура населення є одним із головних факторів забезпечення у суспільстві дії правових норм, стоїть на заваді проявам асоціальної поведінки. З погляду юриспруденції прийняті закони можуть бути найкращими, досконалими, але якщо їх не виконувати, то у країні буде безлад.

У науковій літературі трапляється думка про те, що застосування нових форм громадського контролю супроводжується і його ризиками, пов'язаними з трансформаційним станом сучасного українського суспільства.

Евристична модель системи державно-громадського управління, яка являє собою систему взаємодії органів державної влади і громадських організацій передбачає такі їх форми як співробітництво, консенсус, узгодження, гегемонія, панування, керівництво, ізоляція, нейтралізація, боротьба, суперництво і, звичайно, контроль. Система державно-

громадського управління передбачає реалізацію у формі соціального партнерства.

Соціальний контроль завдяки формуванню громадської думки разом з публічним обговоренням, громадськими слуханнями, експертними оцінками розроблених альтернативних законопроектів, інших нормативно-правових актів, участю в організації виконання прийнятих рішень, корекція (зворотний зв'язок), внесення проблем на розгляд адміністративного органу (лобіювання) є важливими етапами прийняття державно-управлінських рішень державного управління загалом.

Соціальний контроль як багатоаспектне поняття ставав предметом вивчення не лише юриспруденції, але й філософії, соціології, психології, економіки тощо.

Торкаючись проблем морально-етичної характеристики державного службовця, соціальний контроль стосовно цієї категорії уповноважених державних представників розглядається в основному в негативному контексті, через призму неправомірної поведінки, корупцію, зловживання владою тощо. Тобто, державному службовцю відводиться роль підконтрольного об'єкта, а певний соціальний суб'єкт в особі перш за все громадських організацій виступає контролюючою силою, що може застосовувати примус.

У даному контексті інститут соціального контролю виступає як регулятор поведінки людини за допомогою санкцій і примусових заходів.

Така форма соціального контролю притаманна тоталітарним та авторитарним режимам, де політичне, економічне та духовне життя підпорядковується правлячій верхівці, яка робить все для свого тривалого збереження при владі, переслідуючи вузькокорпоративні інтереси. Коли люди починають проявляти невдоволення поточною політикою, правляча верхівка вдається до створення атмосфери страху, терору. У ригідних, жорстких соціальних системах відсутні основні види соціального контролю, інші канали зворотного зв'язку або вони носять буцафорний характер. У тих випадках, коли владна верхівка не вдається до насильства, у хід ідуть ідеологічна омана, пропаганда, інструментом якої є ЗМІ.

Маніпулювання людьми за допомогою ЗМІ відбувається найрізноманітнішими способами. Найпоширенішим є спосіб відволікання уваги як основний елемент управління суспільством. Увага відволікається від важливих проблем і рішень, що приймаються політичними і економічними правлячими колами через насичення ефіру малозначущими повідомленнями, щоб відволікти громадянина від справжніх соціальних

проблем. В хід ідуть штучно створені проблеми з наступним пропонуванням їх вирішення, скажемо, розкручування пружини насильства у містах чи організація терактів з метою прийняття законодавства, що обмежує права і свободи людей. Одним із способів управління масами є поступове застосування непопулярних заходів (неолібералізм 80-90-х років ХХ ст.); відстрочка виконання, тобто змусити людей погодитися на непопулярне рішення, яке буде виконане у майбутньому; звертання до народу як до малої дитини, ніби спілкування відбувається з дітьми шкільного віку із затримкою розвитку або розумово неповноцінними індивідами; переважний наголос на емоції, більшою мірою, ніж на розум, що призводить до блокування здатності людини до раціонального аналізу, а натомість приносить у підсвідомість думки, бажання, страхи, побоювання, примус або стійкі моделі поведінки; тримання моди у невігластві, культивування посередності, домагаючись нездатності людей розуміти прийоми і методи для управління ними і підпорядкування їх чужій волі; спонукання громадян захоплюватися посередністю; підсилення почуття власної провини, внаслідок чого людина в усьому звинувачує себе, що пригнічує і призводить до бездіяльності [3, с. 14-147].

Таким чином у жорстких соціальних системах разом із страхом і терором, системою одурманювання людей, «соціальний контроль виконує репресивно-регулюючу функцію і є механізмом в якому гіпертрофовану роль відіграють кримінально-правове регулювання та санкції» [4, с. 162].

В демократичних системах концепція контролю має дещо іншу форму. На відміну від тоталітарних систем, де пріоритет віддається державному контролю, в умовах демократії надзвичайної ваги набуває громадський та міжнародний контроль. Контроль стає більш комплексним, в ньому спостерігається система противаг між державними і громадськими інститутами, між державою та громадянським суспільством загалом.

Пластичні соціальні системи, до яких належить і демократичне суспільство, характеризуються нелінійністю, відвертістю, плюралістичністю. У таких суспільствах стабільність підтримується за допомогою наявності різноманітних каналів зворотного зв'язку між суспільством і особистістю, а також здатністю цих соціальних систем до трансформації і самовдосконалення. Важливо відзначити, що в демократичному суспільстві соціальний контроль стає елементом політичної влади, заснованої на дуалізмі громадянського суспільства та держави, яка здійснюється за допомогою поділу влад через механізм стримувань і проти-

ваг. Функціонально соціальний контроль починає виступати як вияв народного суверенітету, демократії та самоврядування народу, правова форма управлінської діяльності [4, с. 163].

Отже, в умовах дії в Україні парламентсько-президентської форми правління найважливішими формами державного контролю є парламентський контроль, президентський контроль, а також контроль органів виконавчої влади та судовий контроль.

До вищеназваних форм соціального контролю в умовах сучасного етапу розвитку Української держави та суспільства, який можна охарактеризувати як трансформаційний, і притаманним є прагнення розбудувати правову державу, громадянське суспільство та ефективний механізм правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина, можна віднести також і громадський (корпоративний) контроль, контроль партій, громадських організацій, трудових колективів, груп громадян (виборців, споживачів та ін.), індивідуальний контроль громадян.

Таким чином, перебуваючи на етапі українського державотворення, коли активно розбудовується державно-громадське управління з притаманними йому формами суспільного контролю, ми повинні передбачати наступний етап демократизації управління суспільством, який в українській гуманітаристиці пов'язується з відмиранням держави і переходом до громадського управління соціальним розвитком світової спільноти, основою якого має стати формування людського капіталу, як основи подальшого успішного цивілізаційного розвитку Української держави.

Список використаних джерел

1. Андрусишин Б. І., Токарчук О. В. Не право сили, а сила права (Регулятивна функція права трансформаційного періоду) // Альманах права. – 2018. – Вип.9. – С. 72-75.
2. Сиренко В. Ф. Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискуссионные вопросы). – К.: Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2013. – 340 с.
3. Зеленін В. Основи міфодизайну: Психотехнології керування медіа-реальністю. Навчально-методичний посібник. – К.: Вид-во “Гнозіс”, 2017. – 168 с.
4. Правове виховання в сучасній Україні: монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х.: Право, 2010. – 368 с.

4. Інституційні механізми контролю за виконанням угоди між Україною та ЄС*

Автори правової доктрини України, яка «покликана не лише вдосконалювати чинне законодавство та практику, а й здатна визначити напрями правової політики держави як у правовій, так і в економічній та політичній сферах життєдіяльності суспільства» [1, с. 7] на «відміну від усталеного в юридичній науці підходу до контролю суто як до діяльності держави та інших уповноважених нею суб'єктів» виходять з того, «що контроль має більш широкий зміст, який поєднує в собі поряд з такими елементами як «державний контроль тобто внутрішній контроль, який здійснюється суб'єктами публічної влади один щодо одного усередині самої системи реалізації публічної влади; громадський контроль, який здійснюється не наділеними публічною владою суб'єктами» також і міжнародний контроль» [1, с. 772].

Роль і значення міжнародного контролю як «невідкладної інституції» вдосконалення управління державою зростає і набуває нового змісту у зв'язку з Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. «По суті, УА, має на меті поглиблення політичних та економічних відносин між Україною та ЄС шляхом створення розширеного інституційного механізму і закріплення нових положень щодо наближення законодавства, – пише професор європейського права Гентського університету, Бельгія, – П. Ван Елсуwege. – Особливе значення має прагнення створити ПВЗВТ*, що наближає до «поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС» [2, с. 9-10].

Оскільки УА, підкреслює П. Ван Елсуwege, як всеохоплююча рамкова угода, положення якої поширюються на весь спектр відносин між Україною та ЄС, у тому числі заходів щодо співробітництва і зближення у галузі спільної зовнішньої політики і політики безпеки (далі – СЗПБ), а також співробітництва у галузі свободи, безпеки та правосуддя (далі – СБП) [2, с. 10].

* ЧОТИРНАДЦЯТИ ЮРИДИЧНІ ЧИТАННЯ. Проблеми імплементації національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. До 185-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова; до 70-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: матеріали міжнародної наукової конференції, 17-18 квітня 2019 року / ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. – С.19-23

* Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі

Як новий правовий документ, який має комплексний характер УА має на меті «досягнення «поглибленої» інтеграції і вимагає значного наближення законодавства, у тому числі складних механізмів забезпечення однакового тлумачення та ефективного застосування відповідного законодавства ЄС» [2, с. 11]. – підкреслює П. Ван Елсуwege. Бельгійський професор привертає увагу до політичних критеріїв, таких як «стабільність інститутів, які гарантують демократію, верховенства права, права людини та основні свободи», які «визначаються не тільки «як істотні елементи» УА (преамбула), вони також є невід’ємною частиною встановлення політичного діалогу (ст. 6 УА) і співробітництва у сфері свободи, безпеки та юстиції (ст. 14 УА). На економічному рівні створення ПВЗВТ розглядається як засіб для «завершення переходу України до діючої ринкової економіки» (ст. 1(2) УА). І останнім, але не менш важливим є те, що УА ґрунтується на прагненні України до «зближення з ЄС у політичній, економічній та правовій сферах» [2, с.14].

На кожному із означених напрямів співпраці між Україною та ЄС варто було б зупинитися детально і висвітлити її глибоко і всебічно. Але це завдання є дуже обширне і заслуговує не однієї монографії. Тому ми коротко зупинимося на системі захисту прав людини, передбачених міжнародними конвенціями, ратифікованими Україною, яка зобов’язується шанувати і забезпечити всім людям, що знаходяться на її території й у межах її юрисдикції, рівні права без будь-яких преференцій, що стосуються раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних або інших поглядів, національного або соціального походження, власності, або інших статусів [3, с.5].

У доробку вітчизняних та зарубіжних дослідників є теоретичні розробки стосовно найпоширеніших, найактуальніших для українського суспільства видів дискримінації за будь-якими ознаками – раси, етнічної, національної належності, гендеру, віку. Однак, «попри наукові розробки Україні поки що не вистачає практичного досвіду для ефективної боротьби з дискримінацією за будь-якими ознаками», – зазначають автори монографії «Запобігання дискримінації в Україні в контексті європейської інтеграції» (К, 2015) [3, с.7]. Автори, відповідно, пропонують сформуванню наукову та вдосконалити законодавчу базу ефективного забезпечення захисту від дискримінації, аналізуючи політико-правові механізми запобігання та протидії ксенофобії в державах Європейського Союзу та сусідніх пострадянських країнах, які напрацювали власний досвід боротьби з цими деструктивними явищами. «Недосконалість правової бази унеможлиблює реалізацію ефективної анти-дис-

кримінаційної політики, а це перешкода на шляху європейської інтеграції», [3, с. 8] – наголошують дослідники. Науковцями розроблено і передано у відповідні комітети Верховної Ради України ряд законопроектів, які мають на меті ліквідувати шляхом прийняття спеціальних законів передумов, які дозволяють порушувати конституційні права і свободи (ст. 24 Конституції України) за ознаками раси, кольору шкіри, політичними, релігійними та іншими переконаннями, статті, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, серед яких: проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо взаємодії держави і релігійних конфесій)»; проект Закону України «Про посилення відповідальності за дискримінаційні дії»; проект Закону України «Про запобігання дискримінації щодо осіб літнього і похилого віку в Україні»; проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин»; проект Закону України «Про порядок застосування мов в Україні».

Науковці значну увагу приділяють контролю за порядком імплементації в національне законодавство положень УА. Зокрема, у 2014-2017 рр. діяв, затверджений Кабінетом Міністрів України, план імплементації Угоди, де постатейно визначено необхідні заходи та відповідальні державні органи. Зокрема, Антимонопольний комітет України (АМКУ) має постійно здійснювати контроль за дотриманням положень ст. 255 Угоди, яка роз'яснює принципи і методики визначення будь-яких штрафних санкцій за порушення Законодавства про конкуренцію [4, с.79].

Міжнародний контроль за державним управлінням у цій частині угоди проявляється у необхідності вдосконалення законодавчих актів України щодо забезпечення прозорості діяльності АМКУ через процедуру запровадження громадського контролю, «шляхом, зокрема, обов'язкового опублікування його рішень за результатами розгляду заяв і скарг, віднесених до його компетенції» [4, с. 80]. Але, найголовнішим, на нашу думку, є те, що гармонізація українського і європейського законодавства гарантована можливістю застосувати практику Суду ЄС, що тлумачить і роз'яснює особливості реалізації норм права Європейського Союзу у частині, скажемо, економічної інтеграції.

Стосовно ж питань імплементації положень УА щодо основних конституційних прав і свобод людини, коли в силу неможливості застосування національного законодавства і внутрішніх механізмів громадянину залишається така форма міжнародного контролю, як звернення до

різноманітних міжнародних інституцій, і, зокрема, до Європейського суду з прав людини.

Водночас Україна та ЄС повинні, згідно зі ст. 47, забезпечити своїм громадянам безперешкодний доступ до судів й адміністративних органів захисту своїх прав і прав власності.

Згідно з Конституцією України (ст. 9) чинні міжнародні договори, які були схвалені Верховною Радою України, є частиною національного законодавства країни, відповідно, міжнародні договори отримують статус норм національних законів.

«УА, – пише В. Муравйов, – передбачає створення інституційного механізму для ухвалення постанов з метою її імплементації» [5, с. 24].

Існує Рада асоціації Україна – ЄС. 17 грудня 2018 р. відбулося вже п'яте засідання з дня набрання чинності УА.

До складу Ради асоціації входять члени Ради ЄС, Комісії ЄС та члени Уряду України. Рада здійснює контроль і слідкує за виконанням та імплементацією УА, може розглядати питання двосторонніх і міжнародних відносин (ст. 461). Рішення Ради мають обов'язковий характер, і рекомендації. Рада створює спеціальні комітети чи органи у певних сферах.

«Для здійснення нагляду з досягнення прогресу у реалізації положень УА можуть бути створені місії в Україні за участю інститутів ЄС, органів та агенцій, неурядових структур наглядових установ, незалежних експертів тощо. Результати нагляду та оцінки мають обговорюватися у спеціальних комітетах та органах, передбачених УА. Погоджені односторонні комітетами та органами спільні рекомендації надаються Раді асоціації» [5, с. 25]. Водночас і Україна і ЄС у випадках невиконання іншою стороною своїх зобов'язань за УА можуть вдаватися до санкцій. Важлива роль у міжнародному контролі, як інституції у вдосконаленні управління державою належить громадським інституціям. Зокрема «Платформа громадянського суспільства є форумом для членів Економічного і соціального комітету ЄС та представників громадянського суспільства України, – пише В. Муравйов, – який збирається з метою обміну поглядами на реалізацію УА» [5, с. 25].

У юридичній літературі (В. Сіренко та ін.) зустрічається думка про те, що для вдосконалення державного механізму необхідно формувати окрему спеціальну гілку державної влади, відокремлену від законодавчої, виконавчої і судової, яка б мала юридичні, організаційні, матеріальні і силові можливості встановлювати факти антизаконної поведінки будь-яких державних чиновників, включно з вищими посадовими осо-

бами держави. Найпершими завданнями органів контрольної влади мають стати викорінення політичної і міжнародної корупції в країні, а також корупції управлінської еліти в економічній і соціальній сфері [6].

На можливість виокремлення контрольної гілки влади ще у міжвоєнний період писали українські правники-емігранти про що пише у своїй монографії О. В. Токарчук. Аналізуючи Проект конституції УНР О. Ейхельмана 1921 р. «який задля досягнення мети українського народу та відповідно до власних державно-правових поглядів здійснив спробу практичного втілення принципів «народоправства» й соціальної справедливості», дослідниця підкреслює, що «учений виокремлював верховну (установчу), законодавчу, виконавчу, судову, контрольну гілки влади. Важливу роль відводив народу, оскільки ключовим принципом у його проекті конституції є реалізація народного суверенітету, що передбачає впровадження інституту референдуму, тобто можливості народу брати участь у вирішенні конституційних, законодавчих, інших внутрішньополітичних і зовнішньополітичних проблем» [7, с. 363-364].

Стає цілком очевидним, що подальша інтеграція України в ЄС, що знайшло своє відображення у змінах до Основного Закону [8], ставить вимогою вносити зміни до національного законодавства з метою створення умов для дії у внутрішньому національному правовому порядку положень права Євросоюзу, в тому числі організаційно-правових механізмів здійснення міжнародного контролю.

Література:

1. Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013. Т.1. Загальнотеоретична та історична юриспруденція/ В.Я. Тацій, О.Д. Святоцький, С.І. Максимов та ін.; за заг. ред. О.В. Петришина. – 976 с.
2. Ван Елсуwege П. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом як інноваційний правовий інструмент// Право України. 2015. №8. С. 9-17.
3. Кресіна І.О. та ін. Запобігання дискримінації в Україні в контексті європейської інтеграції: Монографія – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. – 384 с.
4. Смирнова К. Імплементация положень про конкуренцію в Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом // Право України. – 2015 – № 8. – С.75-82.
5. Муравйов В. Організаційно-правовий механізм реалізації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом // Право України. – 2015 – № 8. – С.17-32.

6. Сиренко В. Ф. Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискуссионные вопросы). – К.: Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2013. – 340 с.

7. Токарчук О. В. Розвиток державно-правових учень представниками української еміграції (1920-1930 рр.): монографія / О. В. Токарчук. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. – 477 с.

8. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 7 лют. 2019 р. № 2680-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2680-19> (дата звернення: 02.04.2019).

5. Не право сили, а сила права.

(Регулятивна функція права трансформаційного періоду)*

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття українське суспільство вступило у смугу радикальних змін, модернізації всіх сторін життя соціуму.

Зasadничі зміни торкнулися і сфери права. Сучасний етап розвитку Української держави та суспільства, якщо коротко, то можна охарактеризувати як трансформаційний, для якого притаманним є прагнення розбудувати правову державу, громадянське суспільство та ефективний механізм правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Загальні функції і мета права добре відомі. Теорія права, філософія права говорять про спрямування права на стабільне функціонування суспільства, забезпечення людям гідних умов життя. Вказані і шляхи досягнення означеної мети серед іншого – створення офіційної системи примусу. Порушуючи загальноприйняті правила співжиття, люди можуть піддаватися покаранням (санкціям).

Друга мета права – це забезпечення умов для приватної діяльності людей, коли держава стає гарантом дотримання відповідних законів. Першочерговою метою є зобов'язання розв'язати суперечки щодо самого тлумачення закону і фактів його порушення. У даному випадку закон виступає не лише у виді погрози, але й у формі обіцянки, гарантії

* у співавторстві з Токарчук О.В. // АЛЬМАНАХ ПРАВА. Правова аналітика: доктринальні підходи та галузеві виміри. – Випуск 9. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2018. – 512 с.

захисту інтересів людей. І, нарешті, четвертою метою права є визначення форми (системи) управління.

Суспільні відносини регулюються й іншими важливими регуляторами, серед яких мораль, релігія, звичаї, традиції, корпоративні норми тощо.

У зв'язку з цим загострюється актуальність підвищення ефективності правового забезпечення механізмів регулювання суспільних відносин шляхом удосконалення законодавства України. У реалізації цього завдання основна роль відводиться державі в особі відповідних органів влади. Разом з тим, трапляються непоодинокі випадки зловживання владою посадовцями, що є нічим іншим, як правовим нігілізмом – явищем, яке зводить нанівець положення ст. 1 Основного Закону України, тобто явищем, яке не має нічого спільного з правовою державою.

Слід зазначити, що система джерел права України як спосіб зовнішнього вияву правових норм, який засвідчує їх загальнообов'язковість останнім часом зазнає інтенсивного розвитку. Серед джерел права розрізняють нормативно-правовий акт, правовий прецедент, нормативно-правовий договір, правовий звичай, доктрина. Саме нормативно-правовий акт теорія права виділяє як основне джерело у державі соціально-демократичної орієнтації. Перевага нормативно-правового акта пояснюється можливістю найбільш чітко зафіксувати і реалізувати загальнолюдські принципи права.

Серед нормативно-правових актів вирізняють закони та підзаконні акти. Вищу юридичну силу серед законів має Конституція – Основний Закон держави. Їй повинні відповідати усі інші закони та нормативно-правові акти. До підзаконних нормативно-правових актів належать постанови Верховної Ради, укази і нормативні розпорядження Президента України, нормативні розпорядження і постанови Кабінету Міністрів України, нормативні акти керівників міністерств, інших центральних відомств (накази, інструкції, вказівки тощо), голів місцевих державних адміністрацій (розпорядження), керівників їх структурних підрозділів, керівників підприємств, установ та організацій, органів місцевого самоврядування та їх виконавчих органів (рішення) [1].

Увесь наведений масив нормативно-правової бази має бути правовим по змісту і по формі, повинен працювати. Але на практиці ми зустрічаємося з тим, що він не працює, спостерігається ряд суперечностей. Множинність джерел права, надто бурхливу правотворчість не завжди можна розглядати як позитивне явище. Юридичний позитивізм вже стає недостатнім. Як зазначається в літературі, нерідко якість нор-

мотворчої діяльності значною мірою залежить від політичних інтересів, іноді на шкоду ефективності правової системи [2, с. 29]. Останнім часом з'являється все більше законів, ухвалених із порушенням процедури. Головна роль у цій справі залишається за Верховною Радою України, адже саме тут приймаються закони України, і від того, як законодавець ставиться до свого обов'язку, як використовує юридичну техніку законотворення, залежить, наскільки «чистою» буде джерельна база права. Закони, інші нормативно-правові акти нерідко несуть на собі суперечності відбиток інтересів політичних партій, справжніх та псевдо еліт суспільств, інших лобістських груп. Разом з тим до цього часу Верховною Радою не прийнято закон про лобізм, хоч проекти такого закону неодноразово пропонувалися ще з перших років української незалежності.

Реалізація правових норм забезпечується через налагодження самих механізмів правової системи. Так, інтереси різних управлінських груп реалізуються не тільки через зміст норм права, а й за допомогою прийомів юридичної техніки. Ці прийоми можуть штучно створюватися у процесі правотворчості або існують об'єктивно й використовуються в готовому вигляді. Залежно від цілей виокремлюються прийоми юридичної техніки, спрямовані на забезпечення реалізації норм права, вигідних управлінським групам, а також на нейтралізацію норм, що не відображають їхні інтереси, які є частиною механізму блокування реалізації норм права [3, с. 23]. Зазначене є важливою проблемою сьогодення, адже нерідко посадовці, здійснюючи свої прямі обов'язки, прямо порушують норми закону. Це, в свою чергу, негативним чином позначається на рівні правосвідомості та правової культури громадян, довіри з боку суспільства до державної влади та знижує авторитет закону в очах громадян, що, по суті, є правовим нігілізмом, який набув значного поширення і має негативну тенденцію на найближчу перспективу. Спостерігається політизація, секуляризація і надлишкова формалізація права. Економічні негаразди ставлять під сумнів ефективність державної влади.

Формування правової культури всіх учасників суспільства, виховання звички дотримуватися закону має стати першочерговим завданням. Особлива увага приділена реформі суду, адже судді є уособленням справедливості у суспільстві і мають мати найвищий рівень довіри.

Правова культура населення виступає одним із головних факторів забезпечення у суспільстві дії правових норм, стоїть на перешкоді проявів асоціальної поведінки. Прийняті закони можуть бути з точки зору

юриспруденції найкращими, досконалими, але якщо їх не виконувати, то у країні буде безлад.

Іноді доводиться чути думку, що українське суспільство вже пройшло стан всезагального правового всеобучу. В умовах реформування багатьох сторін життя суспільства, запит на оновлені, справедливі, незалежні суди після Революції Гідності є всеосяжним, тому важко переоцінити значення суду для нормального функціонування суспільства.

Робота судової системи України є далека від ідеальної. Суддівству притаманні ті ж вади, які властиві всьому суспільству. Водночас, незважаючи на нові позитивні прояви у роботі суддів, серед яких слід відзначити більшу відкритість, прозорість через створені прес-центри, обрання суддів-спікерів, запровадження посад спеціалістів у зв'язках із громадськістю і засобами масової інформації тощо. Правовий нігілізм значної частини населення нерідко веде до огульного обливання брудом всієї судової системи, що веде до втрати поваги суспільства до суду, падіння авторитету судової влади, неупередженості і незалежності суддів.

Сьогодні суспільство вимагає нового, іншого рівня судді, правника загалом. Це повинен бути фахівець, озброєний не лише знаннями права, але й філософії, психології, політології, соціології, історії та інших гуманітарних наук, вміти переконувати членів суспільства у необхідності дотримуватися правових норм.

В той же час в Україні спостерігається гостра нестача суддів. Вакантними є близько двох тисяч посад суддів (з приблизно восьми тисяч), які з'явилися після відомих процесів люстрації та масових звільнень діючих суддів з роботи. Крім небажання займати вакансії суддів на перешкоді вирішення проблеми стоїть складний механізм відбору кандидатів (стаж роботи, термін перебування на навчанні тощо). В результаті відсутності в окремих судах суддів, там накопичилося сотні справ, які чекають на свій розгляд. Можна говорити про своєрідний блок протиріч у судовій системі держави. Реформа правосуддя, безсумнівно, матиме вплив і на демократичні перетворення в Україні.

Перед суспільством стоїть загальна мета – оптимізувати право у трьох головних напрямках: 1. Готувати і приймати досконалі правові закони; 2. Піднімати правову культуру громадян, населення загалом; 3. Задіювати всі механізми регулювання суспільних відносин, де поряд з правом має працювати мораль, релігія тощо і всі ці складові повинні поєднуватися у одній точці – людині, бо вона має жити у гармонійному, справедливому суспільстві реальних загальнолюдських цінностей і ку-

льтури права. У суспільства дуже високий поріг очікування від правосуддя. Люди хочуть бачити справедливого суддю, прокурора. Запровадження справедливості є засадничою умовою і відповіддю тим, хто боровся проти насилля у тоталітарні часи (де право виступало політичним інструментом) і загинув за право і справедливість.

Посилюється значення застосування права на внутрішньому відтинку тим фактом, що на міжнародній арені спостерігається суцільне зневажання міжнародного права, в першу чергу Російською Федерацією, яка демонструє право сили у вирішенні багатьох фундаментальних питань світопорядку.

Література:

1. Див.: Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. – К., 1995. – 168 с.
2. Тополевський Р. Система джерел України: сучасний стан і перспективи розвитку / Р. Тополевский // Право України. – 2017. – № 6. – 27–33
3. Теплюк М., Ющик О. До проблеми якості закону України як джерела права / М. Теплюк, О. Ющик // Право України. – 2017. – № 6. – 17–26.

6. Проблеми правового забезпечення соціальної політики в Україні*

Набуття чинності закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» № 213–VIII, торкнулися значної частини діячів науки, викладачів вищих навчальних закладів, які мають право на отримання так званої наукової пенсії.

Нововведення, які вводяться у пенсійне забезпечення, мають за підрахунками Мінсоцполітики зекономити 3,9 млрд. грн. Але чи реальною є обіцянка поновлення попереднього рівня пенсій у 2016 р., адже зобов'язання держави перед різними пенсійними програмами (доплата до надбавок та підвищень, передбачених різними законами України) становить 61,8 млрд. грн., а дефіцит Бюджету Пенсійного фонду України визначено у розмірі 15,1 млрд. грн. [1].

Відомо, що основною передумовою забезпечення стабільності соціальних виплат є реальний сектор економіки, її нормальний розвиток.

* Одинадцяті юридичні читання. – К., 2015.–С.11-14

Вже з 1 грудня 2015 р. урядом України, як результат реалізації реформ, закладено 13-відсоткове підвищення зарплат і пенсій. Тож зростання невід'ємно пов'язано з реалізацією і розвитком реальних економічних реформ, перш за все створення умов для ведення вільного бізнесу, боротьба з корупцією, рейдерством.

Головним мотивом відміни спецпенсій з точки зору авторів пенсійної реформи є встановлення соціальної справедливості і пошук нових джерел наповнення Пенсійного фонду. На думку міністра Мінсоцполітики Розенка, яку він озвучив в прямому ефірі Радіо «ЕРА» 31 березня 2015 р., не можуть бути різні нарахування у простої людини 15 відсотків, а у суддів та інших 90 відсотків. Тому Пенсійним фондом і готується проект закону про єдиний спосіб нарахування пенсій за єдиною для всіх формулою згідно закону України «Про єдине загальне пенсійне страхування».

У зазначеному контексті, однак, треба не забувати про «заморожену» протягом багатьох років ст. 57 закону України «Про освіту», яка передбачає пенсію для освітян не нижчою, ніж середня по промисловості, за активізацію якої увесь цей час мляво нагадували профспілки. То чи вдасться досягнути заявленої соціальної справедливості при завідомо нерівних стартових умовах спецпенсіонерів у першу чергу науково-педагогічних працівників.

На наш погляд на загальнотеоретичному рівні на увагу і реалізацію заслуговує практика передових європейських країн, яка себе виправдала у житті. Мова іде про поступове введення поряд із солідарною системою пенсійного забезпечення для теперішніх пенсіонерів та людей передпенсійного віку, яка вичерпала себе, накопичувальної системи, старт якої намічено з 1 січня 2017 р., як інструменту для молодих людей для формування свого майбутнього. До цього на запровадження накопичувальної системи не зважувався жоден український уряд.

Ще раз наголосимо, що будь-яка реформа, в тому числі пенсійна можлива лише на тлі зростання, а не падіння економіки. Важливим завданням влади є системна законотворча і правотворча робота, кодифікація в тому числі пенсійного законодавства.

Пенсіонери - «науковці», які працюють на «спецпосадах», зберігають за собою право отримувати 85 відсотків належної їм пенсії, обчисленої за загальним правилами.

На теперішній час фахівці Міністерства соціальної політики України, Пенсійного фонду, інших зацікавлених відомств ведеться робота щодо напрацювання проекту змін, спрямованих на уніфікацію норм

пенсійного законодавства. Залишається сподіватися на виваженість рішень Верховної Ради.

До спецпенсіонерів за нашим законодавством віднесено і діячів науки, викладачів вищих навчальних закладів, які мають право на отримання так званої наукової пенсії. На відміну від інших категорій спецпенсіонерів, науковцям і викладачам, які працюють на посадах, що дають право на призначення спецпенсії, виплату спецпенсії замінили на виплату в повному розмірі пенсії, обрахованої на загальних підставах. Діятиме така виплата протягом усього часу роботи пенсіонера на зазначеній вище посаді. А от якщо науковий пенсіонер працюватиме на інших посадах/роботах (які не дають право на отримання спецпенсії), то виплата його діючої спецпенсії (нарахованої до 1 квітня 2015 р.) буде обмежена 85 відсотками. Виплата такої урізаної спецпенсії діятиме лише з 1 квітня по 31 грудня 2015 р. або до звільнення з роботи. З 1 січня 2016 р. виплата наукової пенсії має бути поновлена в повному обсязі, незалежно від категорії посади працюючого пенсіонера. Між іншим, положення про поновлення виплати в повному обсязі спецпенсії з 1 січня 2016 р. стосується також працюючих пенсіонерів, яким пенсію було нараховано за Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», пенсіонерів із числа колишніх військовослужбовців, а також пенсіонерів, які вийшли на пенсію за віком на пільгових умовах, за вислугою років, що передбачено Законом України «Про пенсійне забезпечення» (працівники, зайняті на підземних роботах та особливо шкідливих (шкідливих) роботах, роботах з особливо важкими (важкими) умовами паці, наприклад, шахтарі, трактористи, доярки, водії пасажирського транспорту (списки № 1 і № 2), працівники льотного і льотно-випробного складу, управління повітряним рухом, бортпровідники, працівники експедицій, робітники локомотивних бригад тощо).

Варто відзначити, що новий закон встановив поступове збільшення пенсійного віку для жінок, яким призначають пенсії за віком на пільгових умовах або пенсії за вислугу років.

Для призначення зазначених пенсій також збільшено страховий стаж на 5 років як для жінок, так і для чоловіків (це стосується і збільшення на 5 років для окремих категорій вислуги років) [2].

Чи на всі категорії спец пенсіонерів, що працюють, поширюватиметься обмеження щодо виплати пенсій, зокрема, щодо пенсій, призначених за законами «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорно-

бильської катастрофи», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»?

- пенсія науковому (науково-педагогічному) працівнику у період роботи:

на посадах, які дають право на призначення пенсій відповідно до законів України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про державну службу», «Про статус народного депутата України», «Про прокуратуру», «Про судоустрій та статус суддів», виплачується у розмірі, обчисленому відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»;

на інших роботах, розмір яких перевищує 150 відсотків прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність (1423,5 грн.), виплачуватиметься у розмірі 85 відсотків призначеної пенсії, але не менше 150 відсотків розміру прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність.

- пенсія особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, які працюють:

Кабінет Міністрів України зобов'язаний подати до 1 червня 2015 р. на розгляд Верховної Ради України проект закону щодо призначення всіх пенсій, у тому числі спеціальних, на загальних підставах. У разі неподання в зазначений термін відповідного проекту закону з 1 червня 2015 р. скасовуються норми щодо пенсійного забезпечення осіб, яким пенсії призначені відповідно до законів України «Про державну службу», «Про прокуратуру», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про судоустрій та статус суддів» та ін. Що означатиме це для пенсіонерів, які отримують спецпенсії? Чи стосуватиметься скасування виплат спец пенсій лише майбутніх пенсіонерів чи й тих осіб, яким уже призначено пенсію? Якщо це стосуватиметься вже призначених пенсій, то яким чином відбуватиметься скасування пенсій та їх розрахунок на загальних підставах (виходячи з яких показників, коефіцієнтів заробітної плати за які роки?)

Мінсоцполітики наразі доопрацьовує проект закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо призначення пенсій різним категоріям осіб за єдиним законом». І це стосуватиметься лише майбутніх пенсіонерів, оскільки закон не має зворотної дії, в частині зменшення розміру призначеної пенсії [3].

Згідно проекту закону, розробленого Мінсоцполітики і внесеного урядом до Верховної Ради передбачено наведення порядку у солідарній системі, запровадження єдиних принципів нарахування пенсій (спец-

пенсій) і трирівневої пенсійної системи, а саме: солідарної, накопичувальної та недержавного пенсійного страхування. Виникає питання про подальший розвиток пенсійної реформи за умови несхвалення Верховною Радою пенсійної реформи. Очевидно, наступному уряду доведеться, крім покриття зобов'язань Пенсійного фонду у розмірі 250 млрд. грн. в солідарній системі, також іти на підвищення пенсійного віку, інші непопулярні кроки.

Не треба скидувати з рахунку також фактор війни в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голос України. – 2015. – 31 березня.
2. Демський С. Додатковий підробіток «з'їсть» заслужену пенсію // Голос України. – 2015. – 17 березня.
3. Пенсія: кому що належить ... // Голос України. – 2015. – 31 березня.

Розділ III. Конституційне право

*1. У пошуках вдосконалення форми сучасної національної української держави**

У 1991 році на політичній карті світу з'явилася нова країна – Україна. Здійснилася одвічна мрія українського народу про свою самостійну незалежну державу. З проголошенням незалежності реалізувалося право українського народу на самовизначення, передбачене Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами. Відтак, Україна перейшла від формальної суверенності до реальної міжнародної правосуб'єктності та увійшла в складну систему світового політико-правового простору, окресленого глобалізаційним контуром.

Сформульована (визначена) зовнішньополітична доктрина Української держави спрямована на реалізацію, передусім, національних завдань, з одного боку, у міждержавних відносинах, з другого – через участь в універсальних і регіональних міжнародних організаціях в інтересах українського народу – громадян України всіх національностей.

В Декларації про державний суверенітет України, яка була прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року визнається перевага загальнолюдських цінностей над класовими і пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Керуючись цим 1 листопада 1991 року Верховна Рада України прийняла «Декларацію прав національностей України», в якій з поміж іншого закріплювалося, що «усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів ». Невдовзі, 5 грудня 1991 року Верховна Рада України приймає звернення «До парламентів і народів», в якому формулюється характер держави та визначаються засади міждержавних відносин України і, зокрема, зазначається, що «Українська держава гарантує всім народам, національним гру-

* у співавторстві із Бучмою О.В. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право : збірник наукових праць. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - Вип. 28. - С. 206-211.

пам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, громадянські, економічні, соціальні та культурні права, свободу релігійних переконань.

28 червня 1996 року Верховна рада України від імені Українського народу «усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями» прийняла основний, головний закон, невід’ємний атрибут держави – Конституцію, яка визначила Україну як суверенну й незалежну, демократичну, соціальну й правову державу. Нарешті українці стали державною нацією, подолавши долею визначений історичний трагізм на цьому тернистому шляху. Сповнене трагічних нуртувань видалося для України останнє століття минулого тисячоліття. Її історична, культурна, релігійна і правова самобутність піддавалися нищівним ревізіям і руйнаціям в імперіях (Австро-Угорській, Російській) та державі нового типу – Радянському Союзу. Нинішня Україна (охоплена, з одного боку, полум’ям війни, соціально-економічної кризи, злетом правового нігілізму (правового безкультур’я) на тлі розквіту корупції, тіньової нормотворчості тощо, а з іншого – героїзмом і незламністю духу українського народу) опинилася в стані пошуку вдосконалення форми своєї національної держави.

Саме цьому надто важливому політико-правовому питанню була присвячена міжнародна наукова конференція «Одинадцять юридичні читання», що відбулася 21-22 травня 2015 року в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова. Організаторами конференції виступили Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Київський університет права НАН України, Центр правової освіти і науки, громадська організація «Феміда».

Конференція логічно продовжила цикл щорічних наукових конференцій започаткованих Інститутом політології і права НПУ імені М.П. Драгоманова МОН України та Інститутом держави і права імені В.М. Корецького НАН України, що має на меті сприяти: обстоюванню культурних цінностей і окультуренню права; визначенню і обґрунтуванню передумов реформ (можливих і започаткованих) у сфері держави і права; систематизації знання і досвіду здобутих у різних галузях юридичної освіти, науки і практики (конституційне, кримінальне, цивільне, сімейне, адміністративне, освітнє, фінансове, господарське, аграрне, екологічне, інформаційне, міжнародне право тощо); з’ясуванню можливостей, засобів і шляхів вдосконалення загальної культури юриста та

основних її складових (професійної, особистої, інформаційної, державної, політичної, моральної та ін.); випрацюванню пропозицій щодо усунення протиріч і прогалин у правовому полі, подоланню правового нігілізму як правового безкультур'я, підвищенню рівня правової освіти і виховання громадян та посадових осіб тощо.

З вітальними словами до учасників конференції звернулися ректор НПУ імені М. П. Драгоманова член-кореспондент НАН України, академік НАПН, д.філос.н., проф.. Віктор Петрович Андрущенко, директор Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, акад. НАН України, д.ю.н., проф. Шемшученко Ю.С. та директор Інституту законодавства Верховної Ради України, член-кореспондент НАН України, д.ю.н., проф. Копиленко О.Л. В них було підкреслено, що за одинадцять років свого буття щорічні «Юридичні читання» утвердилися як унікальні наукові, освітні, методологічні, організаційні і виховні заходи в яких з кожним роком бере активну участь все більша когорта як досвідчених, провідних юристів – вчених і практиків, політиків і політологів, педагогів, кращих представників професорсько-викладацького складу з вищих навчальних закладів України та близького і далекого зарубіжжя, так і тих хто зробив чи робить лише свої перші кроки на ниві юридичної освіти і науки – аспірантів і студентів. Висловлено переконання, що результати цієї конференції сприятимуть: вдосконаленню форми сучасної національної української держави, утвердженню і впровадженню ідейних засад Конституції України; інтеграції нашої держави в європейський та світовий політико-правовий простір; консолідації суспільства (народу) і національної еліти на засадах нового мислення, пріоритетах загальнолюдських цінностей та інтересів, переходу від політичної конфронтації до співробітництва.

На пленарному засіданні в своїй доповіді завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, академік НАПрН України Оніщенко Н.М. розглянула форму держави як поняття і категорію загальної теорії права в контексті сучасних суспільних реалій. Андрусишин Б.І. – проректор з навчально-методичної роботи гуманітарних інститутів НПУ імені М.П. Драгоманова, директор Інституту політології та права, доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України здійснив науковий аналіз проблем правового забезпечення соціальної політики в Україні.

До осмислення і визначення ключових характеристик перехідного стану сучасної української держави звернувся доктор політичних наук,

професор, заступник директора Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, академік Української академії політичних наук Горбатенко В. П. Питанням національної ідентичності у контексті теолого-соціологічного праворозуміння була присвячена доповідь доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії правових наук України, заслуженого юриста України, професора кафедри теорії та історії держави і права НПУ імені М.П. Драгоманова Костицького В. В.

Розвинене громадянське суспільство як ознаку правової і демократичної держави визначила, проаналізувала і охарактеризувала вчений секретар Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, д.ю.н., професор Пархоменко Н. М. Доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, академік Української академії політичних наук Бабкіна О.В. зацентрувала увагу на теоретико-методологічних проблемах сучасного етапу політичної трансформації в Україні.

Доктор юридичних наук, ректор Національної школи суддів України, заслужений юрист України Оніщук М. В. у своїй доповіді висвітлив стан і перспективи реформування правосуддя в Україні. А концептуальним проблемам реформування судової системи в Україні присвятив свій виступ доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права та процесу НПУ імені М. П. Драгоманова Мікулін В. П. З особливостями нетрадиційних форм держави ознайомила учасників конференції доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік Академії наук вищої освіти України Бобровник С. В.

Гьокхан Демір, генеральний секретар платформи «Діалог Євразії», директор українсько-турецького центру «Сяйво» здійснив компаративний аналіз філософсько-правових основ функціонування законодавства про пенсійне забезпечення в Туреччині та Україні.

До осмислення проблеми єдності української держави у «Пактах й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького гетьмана Пилипа Орлика» звернувся професор кафедри теорії та історії держави і права НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат юридичних наук, доцент Огірко Р. С. Реалії і перспективи взаємозв'язку релігії і правової нормотворчості в контексті формотворення сучасної національної української держави розглянув професор кафедри теорії та історії держави і права

НПУ імені М. П. Драгоманова, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, кандидат філософських наук, доцент Бучма О. В.

Загалом у рамках конференції працювало 9 секцій. Крім традиційних для «Юридичних читань» секцій (теорії та історії держави і права, кримінального, цивільного, конституційного, господарського, інформаційного, міжнародного права, методики викладання правознавства та політології та ін.) було започатковано секцію «Трансформація системи поділу політичної влади: пошук оптимальної моделі для сучасної України».

В цілому на пленарних та секційних засіданнях з доповідями і повідомленнями виступили провідні юристи – вчені і практики, політики і політологи, кращі представники професорсько-викладацького складу з 22 вищих навчальних закладів (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Національна академія внутрішніх справ, Вінницький національний аграрний університет, Вінницький національний медичний університет, Черкаський технічний університет, Хмельницький інститут соціальних технологій ВМУРОЛ «Україна», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника та ін.), наукових установ (Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Науководослідний інститут інформатики і права НАПрН України та ін.), Національного агентства України з питань державної служби. Було представлено 8 міст та областей України (Київ, Вінниця, Полтава Черкаси, Хмельницький, Харків, Івано-Франківськ, Кам'янець-Подільський). Всього 154 чоловік взяли участь у роботі конференції.

За результатами спільного засідання учасники конференції прийняли підсумковий документ. В якому:

- відзначено, що за роки незалежності Україна зробила певні кроки в бік підвищення впливу права на суспільні відносини, розвитку правової держави і громадянського суспільства;
- підкреслено, що разом з позитивними змінами у політико-правовому просторі сучасної Української держави мають місце й негативні тенденції: непрозорість, закритість, забюрократизованість у діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; девальвація таких правових цінностей як свобода, рівність, справедливість, відповідальність; політизація правового простору та домінування принципу політичної доцільності над верховенством права; погіршення якості нормативно-

правових актів, зниження ефективності законодавства; суперечливість та невизначеність характеристик політичного режиму (змішування різнорідних ознак – від демократії й автократії до анархії, охлократії та олігархії), конфліктність між вищими органами державної влади тощо;

- констатовано, що вищезазначене знижує рівень ефективності соціальної дії права, а, відтак, детермінує в суспільстві соціальну напругу, правовий нігілізм, спільнотні депривації, деформації правосвідомості, що негативно впливає на характер, рівень, стан правової і політичної культури українського суспільства та призводить до виникнення й ескалації різних видів соціальних конфліктів, розчарування громадян у можливості реалізувати політичні і соціальні очікування, викликає невдоволення, апатію, ворожість, прояви агресивності з боку значної частини населення. А соціально-економічний і політико-правовий хаос в українському суспільстві, свавілля і корупція у різних сферах державної влади підривають підвалини молодої української держави, відкидають її на поріг соціально-економічного та політичного занепаду й позбавляють довіри й поваги народу.

Учасники конференції рекомендували органам державної влади та їх посадовим особам, науковій спільноті, освітянам:

- теоретично визначити і обґрунтувати механізм забезпечення умов збереження і розвитку надбань української нації в економічній, політичній, соціальній та духовній сферах її буття;
- активізувати науковий, культурний і моральний потенціал українських науковців та систематизувати знання, здобуті дослідниками у різних галузях юридичної науки (кримінальне, цивільне, сімейне, конституційне, адміністративне, освітнє, фінансове, господарське, аграрне, екологічне, міжнародне право тощо) в контексті його експлікації у правотворчість і правозастосування з метою розвитку парламентаризму, демократії, гарантій прав і свобод громадян;
- спрямовувати діяльність держави, її органів і посадових осіб, громадських організацій та трудових колективів на подолання проявів таких негативних явищ як правовий нігілізм, маргіналізація права, деформація правосвідомості тощо на тлі політичної, соціальної, економічної, гуманітарної нестабільності в сучасному українському суспільстві;

- прискорити розробку і прийняття програм правової освіти і виховання населення з метою формування відповідного ставлення до права та практики його реалізації, вміння використовувати свої права, дотримуватися заборон і виконувати обов'язки;
- сприяти утвердженню і впровадженню ідейних засад Конституції України та інтеграції України в європейський і світовий політико-правовий простір.
- з метою загального оздоровлення національного політико-правового середовища усувати прогалини у законодавстві, долати недосконалість, суперечливість деяких законів шляхом їх удосконалення і гармонізації, привести окремі правові норми у відповідність з реаліями життя, відновити довіру населення до владних інститутів, припинити прояви маніпулювання свідомістю громадян;
- забезпечити можливості державно-правового регулювання сфери економіки, боротьби з бідністю, зниження порогу соціальної нерівності, боротьби зі злочинністю тощо;
- визначити і науково обґрунтувати чіткі, відповідні сучасному і перспективному стану українського суспільства орієнтири щодо ступеня децентралізації державного управління;
- розробити концептуальні засади проектів законодавчих актів з найважливіших питань розвитку суспільства і держави;
- вивчити і проаналізувати законодавство зарубіжних держав, практику його застосування та вдосконалювати вітчизняне законодавство з урахуванням світового досвіду;
- організовувати науково-практичні дискусії, круглі столи, конференції щодо форми сучасної національної української держави для визначення шляхів і способів суспільних перетворень та забезпечення ефективного державного управління;
- забезпечувати належну наукову експертизу законопроектів шляхом залучення до її проведення як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців;
- враховувати наукові висновки щодо законопроектів, які вносяться на розгляд Верховної Ради України;
- сприяти реалізації національної ідеї в державотворчому процесі, забезпечувати духовний, мовний, культурний розвиток як титульної нації, так і національних меншин, що проживають на території української держави, турбуватися про культурний розвиток національної діаспори.

Наголошуючи на тому, що нині людство знаходиться на порозі світової війни, висловлено занепокоєння з цього приводу та закликано світову інтелігенцію, вчених, вчителів, викладачів і студентів, усіх людей доброї волі єднатися і дати рішучу відсіч яструбам неоімперіалізму – руйнівникам (та їх посіпакам) як суверенітету та цілісності України, так і мирного планетарного світоустрою.

Конференція нагадала, що по суверенній волі Українського народу – громадян України всіх національностей Україна де-юре і де-факто – незалежна, демократична, унітарна держава, територія якої в межах кордонів, визнаних міжнародним співтовариством, є цілісною, недоторканою і неподільною. Висловлено сподівання на перемогу здорового глузду, що сприятиме стабілізації ситуації в регіоні військово-політичного конфлікту, повернення статус-кво щодо Криму, відновленню міжнародної та міждержавної консолідації на засадах партнерства, добросусідства і дружби.

Нині Україна є суверенна, демократична держава. Проте, в сучасних умовах, коли актуалізувалися великі загрози її територіальній цілісності і державному суверенітету варто замислитися: чи потрібно повертатися до вже пройденого, чи краще знайти свою власну дорогу до суспільно-політичного ідеалу й зайняти гідне місце в світовому співтоваристві.

2. Проблема спадкоємності української державності*

Вже понад двадцять років державної незалежності України примушує нас озирнутися назад, спробувати осмислити і пройдений шлях і запал «реформізму» й розібратися у причинах перемог і поразок, у механізмах, які ведуть до внутрішнього протистояння і не дають можливості для поступального динамічного руху українського суспільства вперед. На ці та багато інших важливих питань державотворення на які чекає українське суспільство, на наш погляд, не можна знайти відповіді, не звернувшись до глибинних первнів, які лягти могли (чи могли лягти) в основу підвалин новітньої Української держави як у внутрішньому так і у міжнародно-правовому вимірах. Одним з найважливіших питань у зазначеному контексті є проблема спадкоємності української державності.

* Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення: міжнародна наукова конференція, 25 квітня 2012 р. – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2013. – С. 57–67.

Для легітимації України як незалежної держави на початку 1990-х років складалось декілька вагомих причин, серед яких головними були криза центральної радянської моделі управління, що виявилася у неспроможності адекватно реагувати на процеси, які відбувалися у суспільстві, ефективно керувати ними й забезпечувати його прогрес, нормативно-ціннісна криза, яка виразилася у розповсюдженні подвійної моралі, подвійних соціальних стандартів, що втілювалось у привілеях для номенклатурних працівників, спецрозподільниках, особливих умовах життя для партійно-управлінської еліти на фоні зниження реальних доходів населення та обмежень соціальної мобільності для більшості соціальних суб'єктів, криза адміністративно-командної системи загалом.

У розвитку економіки ставали дедалі відчутнішими значні проблеми і труднощі. У країні посилювався дефіцит товарів масового споживання, що кваліфікувалося у суспільній свідомості, як неспроможність верховної влади відповідати на найзлободенніші питання порядку денного. 28 серпня 1990 р. Політбюро ЦК КПРС констатував гостру нестачу м'яса, масла, інших продуктів, невиконання планів постачання продукції тваринництва. За сім місяців року населення недоотримало овочів і фруктів на мільярд крб., промтоварів – на 15 мільярдів. Розвал управління виробництвом, занепад багатьох галузей народного господарства викликали нагальну потребу прийняття 3 серпня 1990 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про економічну самостійність». Цей документ проголошував самостійність України у визначенні економічного статусу й стратегії соціально-економічного розвитку, форм і методів господарювання та управління суспільним виробництвом, самостійне здійснення фінансово-бюджетної і зовнішньоекономічної політики.

Радянський Союз не міг уже існувати в старій конструкції, а новий союзний договір, який би передав республікам значно більшу владу, не був укладеним. До того ж, надії на укладення такого договору на прийнятних для України умовах завдяки ініціативі «зверху» розвіялись у прах зі здійсненням спроби антиконституційного перевороту в СРСР спеціально створеним для цього Державним комітетом з надзвичайного стану (ГКЧП), що запропонував тоталітарний проект збереження Радянського Союзу. Як відомо, заколот, 19 – 21 серпня змовників з вищого ешелону радянської влади на третій день уже провалився, налякавши суспільство привидом кривавих часів сталінізму. Страх минулого довірив справу остаточної делегітимації політики керівництва СРСР, в основі проведення якої все більше проявлялась нездатність запропону-

вати конструктивний, послідовний та прийнятний для суспільства курс реформування.

24 серпня 1991 року Верховна Рада УРСР проголосила Україну незалежною державою («за» – 346, «проти» – 1).

У своїй статті, підготовленій до 20-річчя незалежності України академік Ю. С. Шемшученко пише: «На шляху розвитку національного державотворення і правотворення були як успіхи, так і невдачі. Але незаперечним є те, що Україна за роки незалежності стабілізувалася, як суверенна держава, з якою рахуються і яку поважають у всьому світі. Біографія України як незалежної держави офіційно розпочалася з Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.). Але передумови для цього закладалися всією історією боротьби українського народу за свої права і вольності. Не один раз здавалося, що це боротьба принесе довгоочікуваний успіх. Проте в силу суспільно-політичних зовнішніх причин і внутрішніх суперечностей питання незалежності раз за разом зависало у повітрі [1, с. 3].

Легітимність проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. була зумовлена усвідомленням суспільством неминучості і необхідності цього акту в умовах соціально-економічної й політичної кризи, падіння легітимності союзного керівництва та престижу комуністичної партії, потреби втілення в життя положень Декларації про державний суверенітет України.

Путч 19-21 серпня був сприйнятий як загроза демократії з боку консервативних комуністичних сил, загроза, яка не усувалася з поразкою путчу. Тому проголошення та утвердження незалежності вже сприймалось не як потурання радикальним нахилам українських націоналістів, а як захист демократії, життєва потреба.

Не можна не погодитися з академіком В.М. Литвином, що проголошення Україною Акта незалежності – подія не одного дня, а завершення історично тривалого періоду боротьби українського народу за цю незалежність між старим і новим життям нашої держави, але та межа утворюється досить складно, інколи з відкатами назад, зі стихійними пошуками своєї дороги [2, с. 11].

У цьому зв'язку принагідно звернутися до державотворчих кроків України у перші місяці, та навіть тижні своєї незалежності. Так 12 вересня 1991 р., тобто, майже за два з половиною місяців до Всеукраїнського референдуму 1 грудня Верховна Рада України прийняла Закон № 1543-ХІІ «Про правонаступництво України». У законі Верховна Рада України проголошувалася, найвищим органом державної влади України,

а Конституція УРСР як Основний Закон залишалася в силі до ухвалення нової Конституції України. На території України продовжували діяти закони та інші акти УРСР, якщо вони не суперечили законам України, ухваленими після проголошення незалежності. Продовжували свою роботу органи державної влади і управління, прокуратура, суди та арбітражні суди. Кордон СРСР, що відмежовував територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдовою за станом на 16 липня 1990 р. став державним кордоном України. Україна підтверджувала свої зобов'язання за міжнародними договорами УРСР і ставала правонаступником міжнародних прав і обов'язків Союзу РСР, за договорами, укладеними до 1 липня 1991 р. Україна також надала громадянство всім громадянам Союзу РСР, які проживали на її території на момент проголошення незалежності і гарантувала кожному громадянину забезпечувати права людини незалежно від національності та інших ознак відповідно до міжнародно-правових актів про права людини [3].

1 грудня 1991 року на Всеукраїнському референдумі 90,32 % його учасників, а це 28 мільйонів 804 тисячі 71 особа підтримали Акт проголошення незалежності України.

Відразу ж після демократичного здійснення внутрішньої легітимації незалежності України на референдумі почалась її легітимація ззовні. 2 грудня 1991 року Україну визнали Польща і Канада, 4 грудня – Литва і Латвія, 5 грудня – Росія і Болгарія, 19 грудня – Швеція, 24 грудня – Норвегія, 25 грудня – США, а всього протягом грудня нас визнали 68 країн. Протягом першого року самостійності Україну визнали більше 130 держав. Дипломатичні відносини було встановлено в повному обсязі з 110 з них, а 40 країн відкрили свої представництва в Києві.

Нині в Україні представлені дипломатичними представниками 123 іноземні держави, зокрема 73 – послами у ранзі Надзвичайних і Повноважних, які мають свої резиденції у Києві, і 59 – представляють свої уряди в Україні за сумісництвом... [4, с. 22].

8 грудня 1991 р. у Біловезькій пущі біля Мінська була підписана угода між Росією, Україною та Білоруссю як державами-засновницями СРСР про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). В угоді було констатоване припинення існування СРСР як геополітичної реальності та проголошено створення СНД.

Незважаючи на це, у сучасній українській науці міжнародного права, мабуть, немає більш дискусійного питання, ніж питання про те, коли виникла Україна, як суб'єкт міжнародного права. Це, здавалося б, на

перший погляд, досить просте питання викликає багато емоцій залежно від того, яку політичну чи ідеологічну позицію займає той чи інший автор.

Одні вбачають початок української державності 24 серпня 1991 р., тобто у момент проголошення Акту про незалежність України, інші, і серед них Президент України Л.Д. Кучма наголошували, що правильніше було б день нашої незалежності святкувати не 24 серпня, а 1 грудня.

Як про точку відліку української державності говорили і про 22 січня 1918 р. – день проголошення незалежності Української Народної Республіки. Цей день символічний удвічі, тому, що рік згодом, день у день, підкреслив Л.Д. Кучма, було проголошено об'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки. «Ця дата нагадувала би нам, – пише у своїй книзі «Україна не Росія» Л.Д. Кучма, – що не Сталін з'єднав нас в одну державу (та ще й, як натякають деякі, штучно), що українці одного разу, хоч і ненадовго, але зробити це своєю волею і своїм героїчним зусиллям. Цей день, день Злуки, з не меншим обґрунтуваннями можна було б назвати для України» [5, с. 433- 434].

Суголосно оцінкам Л.Д. Кучми звучать слова останнього Президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка, сказані ним у промові, виголошеній на сесії Верховної Ради України з нагоди складання повноважень Державного Центру УНР в екзилі у першу річницю «відновлення державної незалежності України». М. Плав'юк звертався до Верховної Ради України від імені Державного Центру УНР в екзилі, який, «як легітимний речник і оборонець інтересів українського народу», довгі роки підтримував ідею української державності за кордоном. Останній Президент УНР в екзилі бачив генетичний зв'язок між «історичним рішенням Верховної Ради України з дня 24 серпня 1991 року, потвердженням вільним волевиявленням народу України дня 1 грудня того ж року», поки «здійснилась мрія синів і дочок українського народу», і вписаними в історію України золотими літерами датами «22 січня 1918 і 1919 років», в той час, як «пролунали на Софіївській площі і по всій Україні слова IV Універсалу Української Центральної Ради: «Віднині Українська Народна республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу».

До речі, саме ті атрибути й символи влади, які використовували в Кам'янці-Подільському упродовж перебування тут уряду УНР, а потім були вимушено вивезені за кордон, в 1992 році на засіданні Верховної

Ради України були урочисто передані Президенту України Леоніду Кравчуку [6, с. 21]. «Складаючи свої повноваження, – сказав останній Президент УНР в екзилі М. Плав'юк, – ми заявляємо, що проголошена 24 серпня і утворена 1 грудня 1991 року народом України Українська Держава продовжує державно-національні традиції УНР і є правонаступницею Української Народної Республіки» [7, с. 370].

Опинившись на еміграції у м. Тарнув на першому засіданні Ради Республіки 3 лютого 1921 р. як «новий орган народоправства, народної влади» О. Ковалевський наголосив: «Ми не еміграція, ми кровні представники свого народу.» [8, с. 30], а І. Феценко-Чоківський підкреслив: «Українська державність, жовто-блакитний прапор і ім'я Петлюри, це три ества, яких одночасно ждуть там на Україні» [8, с. 31].

Принагідно варто зауважити, що питання тяглості української державності набуло особливої гостроти в період Другої світової війни. Зокрема, метою боротьби Тараса Бульби-Боровця, організатора на Поліссі й Волині Української Повстанської Армії – «Поліської Січі» (з середини 1943-го – Українська Народна Револьюційна Армія, УНРА), яка вела збройну боротьбу і з гітлерівцями і з більшовиками, домагаючись самостійної України, не підпорядковувалась жодній політичній партії й визнавала єдину законну владу – Уряд УНР в екзилі, Президента Андрія Лівіцького як наступника Петлюри, якраз і було відновлення Української держави у формі УНР [9, с. 36-44].

Частина українських націоналістів вбачають початок України як держави в «Акті проголошення відновлення Української держави» від 30 червня 1941 р., називаючи, дороговказом і орієнтиром українського народу в його новітній історії...» 22-й січень 1918/19 рр. У цій даті український народ бачить змістовлення свого національного державного ідеалу» [10].

Після відмови українських націоналістів на вимогу Берліна відкликати Акт 30 червня 1941 р. С. Бендера, Я. Стецько та інші провідні діячі ОУН були заарештовані, а сам провідник ОУН опинився в німецькому концтаборі [11, с. 345]. Спроба поставити німецьку владу перед доконаним фактом відновлення Української держави у діях українських самостійницьких сил проявлялася і надалі.

Зокрема, 19 вересня 1941 р. поки радянські війська та загони ополчення покинули Київ, передові прохідні групи ОУН опинилися у місті, прибувши нелегально. Наприкінці дня один з учасників перших похідних груп Б. Онуфрійчук підняв над дзвіницею Софіївського собору жо-

вто-блакитний прапор як символ відновлення Української Народної Республіки [12, с. 185].

Метою ОУН було швидке створення повноцінних українських адміністративних органів у населених пунктах, щоб поставити німецьку владу перед фактом реального існування нової української адміністрації, як офіційного репрезентанта українського народу в його змаганнях за власну державність. У цьому ряду слід згадати і проголошену на Волині Колківську республіку, яка вела збройну боротьбу з німецькими окупантами (1943 р.).

Яке сприйняття історії, оцінка історичних подій – така і їхня інтерпретація у сьогоденні. Суспільна пам'ять сьогодні потребує інших підходів, ніж то було за часів Радянського Союзу. Однак, нині в суспільстві немає єдиного узгодженого погляду на багато визначальних подій нашої минувшини. По-різному трактується історія. У структурі суспільної пам'яті найчастіше переоцінки зазнають не знання історичних подій, а їх оцінка. Пам'ять потребує узгоджених поглядів та інших підходів, ніж було донедавна. Головним сьогодні є політичний вимір суспільного пригадування, мистецтво та вміння громадян і політиків домовлятися відносно тлумачення спільного минулого, політичну етику і культуру взаємоповаги до різних версій трактування історії, оскільки, як доводить політолог О.Я. Волянюк «політика пам'яті є самостійним видом внутрішньої та зовнішньої політики держави» [13, с. 5, с. 14].

Прикладом може служити дискусія навколо символіки. 21 квітня 2011 р. Верховна Рада України ухвалила закон про використання копії прапора Перемоги під час святкування 9 травня. 5 травня голова Верховної Ради України Володимир Литвин підписав документ і направив його на підпис Президенту. 20 травня 2011 р. Президент України Віктор Янукович підписав Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років" щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги» [14]. Проте, такі дії Президента України не припинили суспільну дискусію навколо Прапора Перемоги. Громадянин Костенко Юрій Іванович звернувся до Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення окремих положень підпунктів 1, 2 пункту 1 Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років" щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги". У рішенні від 16 червня 2011 року Конституційний Суд України встановив наявність ознак невідповідності Конституції України положення про офіційний підйом у День

Перемоги копій Прапора Перемоги на будинках (щоглах, флагштоках) поряд з Державним Прапором України і визнав його неконституційним [15]. Прикметно, що навіть в КСУ не було однастайності з цього питання. Окремі думки до рішення були висловлені суддями КСУ В. Д. Бринцевим [16], В.М. Кампо [17], М.А. Маркуш [18].

Ще одним прикладом розуміння витоків української державності є використання депутатами-комуністами значків з партійною символікою на лацканах костюмів замість офіційно встановлених, спроба відкриття музеїв радянської окупації за президентства В.А. Ющенка, судовий процес над винуватцями голодомору-геноциду в Україні тощо.

Цілком зрозуміло, що навіть спроба об'єктивно, без ідеологічних штампів і політичних кліше, розібратися в цих досить складних питаннях неодмінно викличе бурхливу емоційну реакцію. Тим не менше, ця проблема потребує ретельного правового аналізу, хоча б тому, що громадяни держави повинні знати, коли їхня держава має власний «день народження» як суб'єкт міжнародного права.

У будь-якого юриста дата 24 серпня 1991 р. як дата створення української держави не може не викликати запитання. Річ у тому, що, поперше, іще в 1990 р. Верховна Рада України ухвалила Декларацію про суверенітет України, а суверенітет, як відомо, є іманентною ознакою держави, тобто кожна держава є за визначенням суверенною і в сучасному світі не може бути «несуверенних держав». Інакше кажучи, Україна вже була державою до 1991 р. і проблема полягає в тому, щоб встановити конкретну дату виникнення України як держави.

По-друге, надзвичайно важливим є той факт, що УРСР була членом ООН (навіть одним із «первісних членів міжнародної організації» [19, с. 119], згідно зі Статутом якої членами цієї організації можуть бути лише держави. Тобто це дає нам підстави стверджувати, що в 1945 р., на момент створення ООН, Україна принаймні, в формально-правовому значенні, вже була суб'єктом міжнародного права і державою.

Входження УРСР до складу ООН аж ніяк не розмивало унітарної природи Союзу РСР. Це чудово розуміли представники українського самостійницького руху, один з очільників якого Андрій Мельник 2 травня 1945 р. звернувся до керівника конференції у Сан-Франциско з нагоди утворення ООН, в якому він заявив про неправомірність представника радянського уряду України виступати від імені всього народу, оскільки останній є уявлений режимом. Це була пропагандистська акція самостійників, яка мала на меті привернути увагу світової

спільноти до боротьби українського народу за самостійну державу [20, с. 29].

Зрозуміло, що на рішення надати членство в ООН Україні вплинули важливі політичні чинники того історичного періоду, однак не можна ігнорувати і те, що членство України в ООН стало своєрідною даниною і визнанням з боку світового співтовариства того колосального внеску, який зробив український народ для порятунку світу від німецького фашизму.

Принагідно слід також сказати, що офіційна точка зору щодо державності України є дещо дивною оскільки, з одного боку, заявляється, що Україна виникла саме 24 серпня 1991 р., а з іншого – пропонується пишатися тим, що Україна була засновником ООН і ще за часів СРСР український МЗС виявляв значну дипломатичну активність, незважаючи на «перешкоди з боку керівництва СРСР».

Серед науковців існує тенденція розглядати українську державність і право останніх 20-ти років у відриві або без наступництва з радянською державністю України. Як результат – важко пояснити, чому вважаємо, що незалежній Українській державі всього лише 20 років, чому стоїть наш підпис під Статутом ООН і ми його ратифікували як засновники ще 56 років тому?

Очевидно, можна говорити про обсяг міжнародної правосуб'єктності України у радянський період, але позбавляти її державності взагалі – є вкрай ненауковий підхід.

Для того щоб розібратися в питанні моменту виникнення української держави, слід повернутися в той історичний період, коли перестала існувати Російська імперія та на її території виникла низка утворень, що претендували на статус «держави». Якщо ми поглянемо на територію України, то зазначимо, що в той період було кілька центрів влади (урядів), кожний з яких вважав себе урядом України загалом. Зокрема це була Центральна Рада, уряд УНР у Києві та пробільшовицький уряд у Харкові. Обидва уряди вважали себе єдиною легітимною владою на території України. Питання полягає в тому, щоб визначити, який саме з цих урядів був з погляду міжнародного права легітимним, а отже, чию із зазначених урядових версій виникнення української держави слід взяти за основу.

А відповідно до теорії визначного українського правника, дипломата та державного діяча С.П. Шелухіна, датою відновлення української державності є не дата проголошення IV Універсалу, а 27 лютого 1917 р. [21, с. 4-5], коли вірнопіддані царя були звільнені від присяги, в тому

числі багатомільйонна армія, яка переприсягла на вірність Тимчасовому уряду. В той же час всі інші, звільнені від присяги монарху, не присягали...

Потрібно зазначити, що уряду, створеному Центральною Радою вдалося встановити ефективний контроль над територією і населенням України, таким чином, можна говорити про УНР саме як суб'єкт міжнародного права. Крім того, західні держави визнавали уряд УНР. Про це, зокрема, свідчить підписання Брестського договору, яким Україну як незалежну державу було визнано державами Четвертого союзу та РРФСР.

Стверджувати про те, що Україна як суб'єкт міжнародного права виникає 12 (25) грудня 1917 р. після того, як I Всеукраїнський з'їзд Рад [22, с. 63, с. 71] оголосив Україну республікою рад, як мінімум, некоректно.

По-перше, тому що на 12 грудня більшовики не контролювали і не здійснювали ефективного керівництва більшістю території України.

По-друге, більшість населення тогочасної України не підтримувало українського радянського уряду, який за аналогією з Генеральним секретаріатом називався Народним секретаріатом, а проголошена більшовиками держава своєю назвою обрала також – УНР і лише згодом стала називатися УСРР, яка легітимізувалася методами репресій, шляхом масового терору та нав'язуванням державної ідеології.

Про підтримку політичної платформи УНР і більшовицької форми влади в Україні наприкінці 1917 на початку 1918 р. свідчать вибори до Всеросійських установчих зборів де блок партій та політичних сил Центральної Ради здобув визначну перемогу: 77% голосів здобули українські соціал-демократи і есери, а більшовики – 10%, тобто у 2,5 рази менше, ніж загалом по Росії (24%), а також результати до Всеукраїнських установчих зборів, де списки українських партій отримали 69, 76% голосів, а 19,18% (за їхніми даними – 17,7%) більшовики. Установчі збори були спробою утворити українську державність парламентарським шляхом. Через зайняття Києва більшовиками Українські Установчі збори не були скликані. Ідея Українських Установчих зборів була відновлена у формі Українського сейму (доби Гетьманату) та Трудового конгресу (доба Директорії УНР) [23, с. 740-741].

Джерела легітимності певної влади визначають специфіку набуття легітимності політичної влади для кожної конкретної країни, формуючи при цьому національну модель легітимності влади. «Легітимність, – зазначає політолог Є.Г. Цокур, – це та нерозривна складова, віртуаль-

ний ресурс, який дозволяє особистості поступатися своїми правами та свободами на користь суспільних інтересів та державно-політичних пріоритетів. Певною мірою, легітимність – це віра в надзвичайні здібності та бажану ефективність роботи владних структур, викликана бажанням покращення власного життя, досягнення суспільного прогресу, романтизація влади, вчинки, події і т.д. Цей ресурс може бути як безмежним, так і вичерпним. Від ефективності дій владно-політичних структур та лідерів залежить його рівень, дієвість, можливість і тривалість використання легітимного потенціалу суспільства.» [24, с. 14-15].

Питання легітимації радянської влади в Україні, що закріпилася у боротьбі українськими національними урядами в добу Національно-демократичної революції 1917-1921 рр. належить до неоднозначних і дискусійних проблем історії держави і права України ХХ ст. і вимагають переосмислення з нових позицій. Як відомо, УНР впала внаслідок військової поразки від більш як мільйонної Червоної армії. Але утримувати Україну тільки силою було неможливо. Щоб знати зняти присмак окупаційності радянської влади Російська комуністична партія (більшовиків) та їх українська філія – КП(б)У – пише дослідник названих процесів Н.О. Дмитрасевич, – мали переконати український народ у тому, що радянська влада є його владою. Задля цього більшовики визнали проголошену 6 січня 1919 р. УСРР формально незалежною державою з власними владними структурами та «самостійною» зовнішньою політикою [25, с. 1].

Прийнявши з рук М. Плав'юка символи державної влади УНР, Президент України Л.М. Кравчук, виступаючи на I Всесвітньому з'їзді українців наголосив, що сучасна Українська Держава є спадкоємицею Української Народної Республіки.

Визнання сучасною Українською державою своєї спадкоємності від УНР наводить на цікаві роздуми не лише про легітимності публічної влади, підпорядкування населення, а й з приводу кордонів та українських етнічних територій. Сучасна Україна, підкреслює відомий український філософ В.П. Андрущенко має досить чітко визначені кордони й до жодного із сусідів не висуває територіальних претензій. Водночас, вчений пише про незаперечний історичний факт, що в повоєнні роки до складу України не увійшли всі українські етнічні землі і наводить дані Ф.Д. Заставного про те, що у Польщі залишилось 19,5 тис. км²; у колишній Чехословаччині – 26 тис. км²; у Румунії – 1,7 тис. км. Поза межами України опинились не включені до її складу південні землі Брянської, Орловської, Воронізької та Курської області, де в 20-х роках пере-

важали українці (43,9 тис. км², 2,4 млн. чол. у 1926 р.), Східна Донщина (західна частина Ростовської обл. 23,8 тис. км, 0,9 млн. чол.), частина Ростовщини й Кубані (46,6 тис. км², 1,9 млн. чол.) та інші, з переважанням українського населення. Чекає свого уточнення на етнічних засадах кордон між Україною і Білорусією [26, с. 73].

Цікаво, що для зовнішнього вжитку українська радянська державність являла собою конституційний режим безпосередньої демократії. Суверенним носієм влади проголошувалися пролетарські маси, які утворювали ради.

Насправді ж за фасадом влади рад приховувалася диктатура більшовицької партії [25, с. 14].

По-третє, відповідно до звичаєвих норм міжнародного права, під час воєнної окупації держави іншої держави проголошений нею уряд не є суб'єктом міжнародного права.

Крім того, вирішуючи питання про виникнення міжнародної правосуб'єктності України потрібно враховувати доктрину континуїтету (безперервності) держави. На цьому тлі можна сказати, що Україна через континуїтет, незважаючи на зміну своєї назви та політичного режиму, залишається тим самим суб'єктом міжнародного права.

До того ж зміна назви держави (з УНР на УРСР а згодом і на Україну) не впливає на її юридичну ідентичність і міжнародну правосуб'єктність.

Завдяки тому, що Україна з «формально-юридичного» погляду була державою, вона змогла скористатися цим у 1991 р. і стати фактично незалежною державою. Якби цього не було, тоді Україна не мала б юридичних підстав для своєї реальної незалежності та її розглядали б як частину території якоїсь іншої держави.

Однак після створення СРСР як федеративної держави на підставі міжнародного договору, укладеного у грудні 1922 р., виникло цікаве питання: чи залишилася Україна після цього державою і суб'єктом міжнародного права?

Власне кажучи, з юридичного погляду СРСР був новим типом федеративної держави, специфіка якої полягала в тому, що не тільки федерація загалом була суб'єктом міжнародного права, але й також суб'єкти самої федерації теж вважалися суб'єктами міжнародного права і принаймні формально зберігали свій суверенітет і статус держави. Такий тип федеральної держави дістав у літературі назву «м'яка федерація».

Після проголошення СРСР 30 грудня 1922 р. і входження до його складу УСРР, остання з формально-юридичної точки зору не припинила своєї правосуб'єктності, оскільки радянська Україна зберегла в Союзній державі свій суверенітет, отримавши навіть конституційне право на вихід з СРСР (у боротьбі за практичну реалізацію цього права, до речі, український правозахисник, юрист Л.Г. Лук'яненко був засуджений до смертної кари). Отже, з формально-юридичного погляду Україна навіть за часів СРСР була суверенною державою, що створило необхідні юридичні передумови для реального суверенітету і проголошення у конституційний спосіб, за словами Л.М. Кравчука, реальної державності України, коли така історична можливість виникла у 1991 р. і новостворена держава стала повноправним суб'єктом міжнародного права.

До речі, західна доктрина міжнародного права також визнавала міжнародну правосуб'єктність України в рамках такої специфічної федерації, як СРСР.

Водночас такий підхід не сприймався тими державними силами, які вважали себе справжніми легітимними спадкоємцями української державності до її військової поразки на початку 20-х років ХХ ст., в першу чергу ДЦ УНР та інші самостійницькі сили.

Покинувши землі України наприкінці 1920 р., Голова Директорії УНР і її Уряд, наголосив М. Плав'юк, «прийняли на перший погляд непосильне завдання – продовжити всіма доступними їм засобами дію за повернення Україні державної незалежності. Вони ніколи не визнали зобов'язуючими для українського народу ані насильне включення України в склад СРСР в 1922 році, ані диктату держав-переможниць Першої світової війни, які потвердили включення українських земель в склад польської, чехословацької і румунської держав. Вони вірили, що український народ ніколи не погодиться з тим, щоб повернути йому права бути господарем у своїй незалежній державі» [7, с. 368-369].

Як не прикро це константувати, але поріг ненависті в українському суспільстві з роками не понижується, за деякими даними зростає. На наше переконання, це наслідок важкого громадянського конфлікту, який почався в Україні з 1917 р. і триває до сьогоднішнього дня. Розкол переходить по лінії історичної пам'яті, активізації «політичного коду» представників окремих етно-соціальних груп тощо.

В часи перебудови в одному з номерів журналу «Родина» на обкладинку був винесений напис: » Громадянська війна в СРСР – 1917 – ...». Тобто, навіть партійно-номенклатурна радянська історія не вважала

громадянську війну закінченою. До речі, останнім часом, стали звучати думки про те, що створена в період Другої світової війни численних збройних формувань у складі німецької армії (лише росіян, які посилили військову форму вермахту історики налічують більше мільйона) якраз і пояснюється незавершеністю громадянської війни в СРСР. Очевидно, теж саме можна сказати і про Україну.

Треба спочатку домовитися між собою і навчитися жити хоч би мирно, а вже потім переходити до повної єдності, щоби боротися проти більш небезпечного спільного ворога.

Нам треба пліч-о-пліч будувати нову Україну, залишивши у минулому образи, не повторюючи прорахунків, зробивши висновки з помилок, поважаючи взаємні інтереси.

З огляду на зазначене на наш погляд, у календарі державних свят варто встановити спеціальний «День української державності», який став би символом прагнення українського народу до створення власної держави, «День національної єдності» (1 грудня), «День громадянина України», а «День Соборності України», (22 січня) встановити державним святом.

Незалежність не є встановленою раз і назавжди даною. Її треба оберегати, за неї треба боротися, її треба наповнювати реальним змістом. Це стосується в першу чергу реального проведення системної конституційної реформи. Важливим кроком у цьому є Указ Президента України Про створення Конституційної Асамблеї» від 17.05.2012 р. [27], а на міжнародній арені умовою нашої незалежності є європеїзація політики України. Про вибір і вірність євроінтеграційного курсу неодноразово говорив Президент України В. Янукович.

У процесі розробки нової Конституції України ми маємо вдосконалити основи української державності, ґрунтуючись на традиціях демократії, народоправства, тому треба використати досвід, врахувати історичний шлях створення державності в Україні і відобразити його у процесі роботи над вдосконаленням Конституції України, щоб знову не виникало запитання чому ми відмовилися від нашого багатого історичного досвіду.

Сподіваємося, що Конституційна Асамблея, створена з метою напруження пропозицій щодо змін до Конституції України на основі узагальнення практики реалізації Основного Закону України, з урахуванням досягнень та тенденцій розвитку сучасного конституціоналізму, забезпечення залучення в установленому порядку до роботи провідних учених, представників громадянського суспільства і різних політичних

сил, міжнародних експертів Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанська Комісія), експертів інших міжнародних установ та організацій, дасть відповідь і на питання про спадкоємність української державності.

Література та джерела

1. Шемшученко Ю. С. 20 років пошуків і сподівань // Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики: Матеріали наукової конференції до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 червня, 2011 р). -К.: Видавництво «Юридична думка», 2011. – 336 с.
2. Литвин В. М. Методологічні аспекти історичного пізнання в дослідженні української держави і права періоду незалежності // Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики: Матеріали наукової конференції до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 червня, 2011 р). -К.: Видавництво «Юридична думка», 2011. – 336 с.
3. Голос України. – 1991. – 24 вересня.
4. Гуменюк Б., Денисенко В., Кийков О., Туркевич В. Див.: Пізнаємо Україну 20 років Генеральній дирекції з обслуговування іноземних представників. Науково-популярний нарис. – Київ, 2012. –414 с.
5. Кучма Л.Д. Україна не Росія. – М.: Время, 2003. – 560 с.
6. Шпильова В. Відродили останню столицю: [про фестиваль у Кам'янці-Поділ.] / В. Шпильова // Голос України. – 2011.- 8 вересня. – С. 21.
7. Микола Плав'юк Україна має життя. – 12. Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. – Т. 2 : Микола Плав'юк. Особисто причетний. – Вибр. ст., промови, інтерв'ю / Упорядники І. Білолинецька, О. Веремійчик, В. Ляхоцький, В. Чишко. – 608 с. – 368-369
8. Український парламентаризм в еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920-1992.) Упорядник В. Яблонський. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. – 840 с.
9. Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи.- К.: ПП Сергійчук М. І., 2011.- 816 с. – С. 36-44.
10. Ярослав С. Стецько. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України. – Торонто – Онтаріо – Нью-Йорк, Лондон, 1967. – 464 с.
11. Див.: Литвин В.М. Україна у війнах і революціях ХХ століття 1914-1945 роки. Закономірності національного державного процесу. – Київ, НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2012. – 398 с.

12. Див.: Відейко М. Кот С. Наукова спадщина Олега Ольжича / М.Ю. Відейко, С.І., Кот. – 12.: Наш час, 2008. – 239 с. – (сер. «Невідома Україна»).

13. Волянюк О.Я. Суспільна пам'ять в контексті розвитку політичної свідомості у сучасній Україні. Автореф. дис. ... канд. політ, наук. – К., 2012. – 20 с.

14. Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років" щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемога» // Офіційний вісник України. – 2011 р., № 39, стор. 91, стаття 1588.

15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Костенка Юрія Івановича щодо офіційного тлумачення окремих положень підпунктів 1, 2 пункту Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років" щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги" // Вісник Конституційного суду України 2011. – № 6.- С. 59.

16. Окрема думка судді Бринцева В.Д. до рішення 6-рп/2011 // Режим доступу: [http:// www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=142411](http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=142411)

17. Окрема думка судді Кампа В.М. до рішення 6-рп/2011 // Режим доступу: <http:// www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=142411>

18. Окрема думка судді Маркуш М.А. до рішення 6-рп/2011 // Режим доступу: 6-рп/2011 // Режим доступу: <http:// www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=142411>

19. Конференція Об'єдинених Націй в Сан-Франциско (25 апреля-26 июня 1945 г.). Сборник документов. – М., 1984. – С.119.

20. Шайкан В. О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939-1945 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01; Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 45 с.

21. Токарчук О.В. Державно-правові погляди С.П. Шелухіна. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2011. – 20 с.

22. Див.: Королівський С. Перший з'їзд Рад України. – Державне видавництво політичної літератури УРСР. – К., 1957. – С. 63, 71.

23. Андрусишин Б. Установчі збори // Політична енциклопедія. – К., 2012. – 808 с.

24. Цокур Є.Г. Джерела легітимності політичної влади в контексті взаємодії держави та громадянського суспільства. Автореф. ... докт. політ, наук. – К., 2012. – 36 с.

25. Дмитрасевич Н. О. Внутрішній та міжнародний аспекти легітимації радянської влади в Україні в 1917 – 1922 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2011. – 19 с.

26. Див.: Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – К.: ТОВ «Атлант Юемсі», 2005. – 498 с.

27. Указ Президента України № 328/2012. Про Конституційну Асамблею // Режим доступу: www.president.dou.ua/documents/14752.html.

3. “The Starting Point of the Ukrainian Statehood Can Be Different”[†]

- Bohdan Ivanovych, in your scientific works you thoroughly analyze some facts of our history, giving the answer to the questions: who we, Ukrainians, are? How had we been trying to create our own state for centuries? and having created it, why were we not able to save it? And, the most important question — are we not making the same mistakes that were made, say, a hundred years ago?

- Yes, in my scientific works, I paid attention to self-government of our state, formation of Ukraine as a subject of international law. For example, in one of my articles I pointed out that the starting point of the Ukrainian statehood can be different from the one accepted now.

- Not August 24, 1991, when the Act of Independence of Ukraine was proclaimed?

- Some of the famous lawyers claim that by then Ukraine had already been a subject of international law, a founder and a country-member of the UN, the people of which had made its contribution into the fight against the German fascism. Moreover, January 22, 1918 is considered the day of the proclamation of independence of the UPR (Ukrainian People's Republic, after which a year later was proclaimed the Unification of the UPR and WUPR (Western Ukrainian People's Republic). Ukrainian nationalists remember “The Act of Unification of the Ukrainian state” of June 30, 1941. As you can see, there are plenty of dates, but their, so to speak, a generalization — is not final.

- You mean there are historical “stubborn facts?”

[†] Бінтел: журнал геополітичної аналітики. – 2016. – №2. – С. 121–128.

Historical facts of the Ukrainian statehood again are subject to manipulations. And this — during the armed conflict in the East of our country! Not accidentally have been “revived” the so-called DPR-LPR, and the facts are distorted in the context of the “Russian world”. For example, our enemies say that Ukraine as a subject of international law arose in December 1917, when the I All-Ukrainian Congress of Soviets declared it a republic. This is wrong, because not all of the then population sided with the Bolsheviks, and they did not govern the whole republic because it was not completely controlled by them. By the way, at that time the Bolsheviks called Ukraine — Ukrainian People's Republic. And only later they called it the Ukrainian SSR.

- Today referendums and elections are much talked about. The Crimea with the help of a “referendum”, “attaches” itself to Russia, in eastern regions of Ukraine the situation is loosened by a similar scenario...

- As we see, whatever happens — already was in the past... the above-mentioned Bolshevik Ukrainian People's Republic in the elections for the All-Russian Constituent Assembly in 1918 was supported by only 10 % of the population (in Russia, the Bolsheviks had then 24 % of votes). In the elections for the All-Ukrainian Constituent Assembly, the Bolsheviks gained 19.18 % of votes, Ukrainian parties — 69.76 %. However, since then the Bolsheviks seized Kyiv, Ukrainian statehood could not be created by parliamentary means. The idea of Ukrainian Constituent Assembly was back in the days of the Hetmanate, and Directoria of the UPR. We know from history that the UPR has ceased to exist as a result of a large Red Army's attack against Ukraine. But the Red Army could not then keep Ukraine, because the Bolsheviks, flirting with the Ukrainian people, in January 1919 recognized the Ukrainian SSR's independence and allowed it to have a power structures and to lead its own “independent” foreign policy. What happened later — is common knowledge.

- Bohdan Ivanovych, after World War II, Ukraine became a member of the UN. That is, although in that form, but it was still a sovereign state?

- Formally, ever since its entry in 1922 into the Soviet Union, from the point of view of law, the Ukrainian SSR has not stopped being a juridical personality. Ukraine formally retained its sovereignty with the right to secede from the USSR. But can you imagine in Soviet times, some of “fraternal” republics exercising their constitutional right to secede from the USSR?

- This law was addressed by the then human rights activists and Ukrainians-emigrants. But the probability of it was illusory. In the 80s

of the last century in the capital of Kazakhstan, I observed multi-day protests of the local population, demanding national independence. Russian militia special task force arrived at Alma-Ata by planes and everything somehow “sorted itself out”. However, the then head of Kazakhstan D. Kunaev was replaced by the newly arrived G. Kolbin, who began his activity with a study of the Kazakh language and demanded it from other statesmen of non-Kazakhs origin. So much about the changes after the riots...

- Here everything is clear... In this context, it is appropriate to quote from a work by the former Ukrainian president in exile Mykola Plavyuk, who, in particular, wrote that the Chairman of the Ukrainian People's Republic's Directoria and the Government at the end of 1920, having left Ukraine, “took, at first sight, a back-breaking decision — to continue the actions to return the state independence of Ukraine by all available means. They never recognized as mandatory for the Ukrainian people Ukraine's forced joining the Soviet Union in 1922, or the dictate of states-winners of World War I, which confirmed the inclusion of the Ukrainian lands into Polish, Czechoslovakian and Romanian states. They believed that the Ukrainian people would never agree to turn back the wheel of history and to be denied of the right to be the master of its independent state”. We should keep this in mind, especially when there are discussions about turning our state into a federal one, about possible “options” of dividing our lands between neighboring countries, about establishment of new borders and the legitimacy of the annexation of the Crimea.

- **Your Russian colleagues-historians now zealously refer to historical facts of Ukraine's unification with Russia, in particular, remind of the role of Hetman Bohdan Khmelnytskyi and Pereyaslavka Rada, of the deeds of the Orthodox Mazepa, who had made friends with the Swede-Protestant Karl XII, welcome the establishment on the Ukrainian land of monuments to Russian queens of foreign origin. Do you not think that they make public the historical facts not only non-objectively, but simply pull them out of the context of historical events? This backfires on us, especially under our current poorly educated leaders who boast of diplomas of higher education, which they often had received undeservedly?**

- If you are referring to our institutions of higher education, the number of which increased dramatically about twenty years ago, and now they are being “optimized”, they have fulfilled their function, having involved in the learning process quite a large number of our citizens. The so-called man-

made commercial institutions have no future, of interest will be only those that provide citizens with specialties demanded by the market. This process is natural, it is observed, for example, in our western neighbor-countries. Remember how, after the collapse of the USSR, Russia was headhunting for our experts, scientists, including the military? Now it needs our bright young people. There are tens of thousands of our students in the neighboring Poland. By the way, it is no secret that Polish specialists willingly go to work in the West... But our, as you say, statesmen with diplomas should immediately focus on creating jobs for our citizens, for them not to look for happiness abroad, but to raise our economy because this is our real independence!

... Now about the Pereyaslav Rada and Ukraine's reunification with Russia. Professor Sergei Shelukhin believes that the state of Ukraine again appeared at the moment when in 1917 the Russian Tsar Nikolay II abdicated and the Russian Empire ceased to exist. After all, in the so-called reunification of Ukraine with Russia in times of Hetman Bohdan Khmelnytskyi, the Ukrainian people took the oath of allegiance only to the tsar, — not to the Russian state, not to the State Duma, not to someone else. (It would be appropriate to mention the fact that against the oath in 1654 were entire Cossack regiments, the population of Ukrainian villages and towns, because it is a big topic of conversation). And when the tsar died, the oath was cancelled, and Ukraine became an independent state again. S. Shelukhin argued that at the time there was no need even in the Universals proclaimed by the Ukrainian Central Rada.

- Perhaps in that revolutionary time it was easier to declare independence by a Universal than to raise legal casuistry?

- Yes, it was easier and more understandable to the population. But this fact proves that sometimes it is very helpful to listen attentively to Professors... What is different about it is that at that time there were several centers of power — the Ukrainian Central Rada, the UPR government in Kyiv, the Bolsheviks' government in Kharkiv. As I wrote a few years ago in my article, the question is which of these governments is recognized legitimate by international law and thus on which government version of the Ukrainian state we could be based.

- Is it so important?

- For example, it is possible to obtain a basis for determining the boundaries of Ukrainian ethnic territories. Agree, today we are not putting forward territorial claims to our neighbors, though, as once pointed out by scientist F. Zastavnyi, more than 47 thousand square kilometers of Ukrainian territory are part of Romania, Poland, the former Czechoslovakia. Add another piece

of Ukrainian land in Kursk, Bryansk, Oryol, Voronezh regions, where according to the census of the 1920s, there lived more than 5 million Ukrainians. Not to mention the Kuban and Rostov region, Eastern Don, or Belarus and Trans-Dniester. The territorial claims put forward to us today, are, as a rule, groundless from the point of view of international law. Force is used against us to make us agree to some intricate conditions, but sooner or later it will result in new conflicts even decades later.

- Why do we not put this question squarely?

- Because those who are in charge, do not have information. Simply put, they are uneducated. When I raised this question at a conference, I was asked: why? This is the position of many of our authorities. You know, even the problem of de-communisation can't be solved unless we cross our t's and dot our i's. Who are we? "Children of those who attacked the white troops, who left steam locos, and went to the barricades..." or successors of the UPR? Having voted for independence in 1991, two weeks after the declaration of independence, we adopted a law on Ukraine's legal succession. That single sheet of paper read that Ukraine remained within the administrative boundaries defined during the USSR that the Verkhovna Rada (Parliament), and the government, including local governments are valid, and Ukraine confirms its international obligations, which it was entrusted in the days of the Ukrainian SSR. But in the historically-legal context — there were no explanations. What was it: resumption of independence or proclamation of it? L. Lukyanenko said at the time that it was agreed with the group of 239 on the declaration of independence without its continuity. Since this question was not specified, the known problems emerged. Later, when the Communists came to their senses, they returned to the question, which they ignored. Here are the captured by them means of production, and privatization, which the people aptly named "prykhvatyzatsia" ("grabbing too much") and so on. In the time of V. Yushchenko's presidency, the question was raised at the highest level.

By the way, at the World Congress of Ukrainians, Ukrainian President L. Kravchuk declared that we are the heirs of the UPR. Ukrainian President in exile M. Plavyuk at a meeting of the Verkhovna Rada resigned his presidential powers and gave the kleynods (regalia) to Ukraine — the seal, the flag, the bulawa (mace) — which the Ukrainian government took with it when leaving for the West. The power in those days was not passed over, it was captured by force of arms by Russian occupants after the UPR had lost the armed struggle. And when our independence was proclaimed, there was no longer a need for such a center abroad. And here a contradiction arises: if

Ukraine became independent, then what is it declaring if since 1945 it has been a member of the UN?

- The question to the experts... And what about Poland, which also had its government in exile?

- It is a different situation; Poland had not fallen into the armed struggle. Neither had Bulgaria, which tried to return its king. In times of V. Yushchenko, the attempt to create a museum of occupation of Ukraine had to show that the authorities in Ukraine in Soviet times were established by force. There was deportation of the population, there worked a powerful propaganda. The local residents, who did not recognize the Soviet regime, were subject to repressions. The rest had to accept, thus legitimizing the already imposed authorities.

- Does this not remind the current events in the East of our country, where the population of the territories captured by foreigners will later need to get used to life “in the new conditions?”

- Possibly. You see, all these so-called “hybrid” combat and propaganda activities can surprise someone, but not Ukrainian historians. The situation in the East — is the absolute velleum of 1917-1921 years! Only with different players. From Kursk, the Ukrainian Directoria (in 1918) is attacked by the Bolshevik army, in the train of which is travelling a new “Ukrainian government”. Commissars of the government are the persons who often learnt about their new roles from the newspaper “Pravda”, being at the time at the front near Tsaritsyno. But what about the Brest peace treaty, in which Russia recognized the Ukrainian state, and against which it unleashed war? Moscow then (like now) denied its involvement in the fighting: according to it, the armed forces of the working class and the peasantry of Ukraine opposed the Ukrainian gentry and kulaks; a Directoria and Skoropadskyi with Petlyura were fighting with their own people, and Moscow was just eager to help it.

- Once again we see that if the problem is not solved properly, in a civilized manner, it will re-emerge in the form of a new tragedy...

- Exactly! Here is a classic example, which reminds us of the so-called DPR, LPR. After signing in 1918 of the Brest agreement, when Ukrainian troops together with German and Austro-Hungarian ones had to take control of the Ukrainian territory, a DKR is proclaimed in the Donets Basin in order to let know that the territory was not Ukrainian, and, thus, the German troops were not allowed to go there. But the so-called leader of the world proletariat, V. Lenin already then was aware of the danger of such a formation, calling it a separatist one (!). He was strongly against those artificial state formations and sent his functionaries to eliminate the “republic”. By the way, in

the archives I once came across documents with the memories of participants of those events. When German troops arrived, the “DKR's authorities” fled “ahead of the train”. Eyewitnesses and participants of the events also recalled how at that time equipment and accessories from enterprises and plants (ammunition ones included) were taken away to Russia for good, and coal mines were flooded. And all this is now repeated like a blueprint, including the advance of the Red Army to the West, etc. Moscow, as it was written in the programming documents, exported socialist revolution by military means. Exactly like it is now trying to export the “Russian world”, as we have already mentioned. For example, Ataman Grigoriev with his attack in 1919 distracted a part of the Red troops, which were hurrying to rescue the revolution in Hungary. Quite a juicy role was played by Nestor Makhno, whose army destroyed Ataman Grigoriev. The second attempt was made in 1920, when there was the Red Army's offensive on Europe through Volyn, Galicia to Warsaw. Again, there was a “miracle on the Vistula”, where the Poles defeated the Red Army. But who now remembers that against the Reds together with the Poles there fought numerous Ukrainian troops! By the way, in the Red Army's convoys also drove members of the future government of Galicia, which lasted 52 days as a Soviet republic with its capital in Ternopil. “Hybrid methods” were mastered already in those days. But the defeat of the Red Army led by Tukhachevsky at the Polish capital, ended in Riga Peace Agreement and establishment of new borders.

Interestingly, proclaiming the UPR by the Third Universal, the Ukrainian Central Council determined the borders of Ukraine, its provinces and districts where the Ukrainian population lived. It was the administrative reform like the one being talked about today.

- Couldn't UPR in any way determine its borders?

The Ukrainian delegation headed by the prominent lawyer S. Shelukhin negotiated on the borders in Moscow. In fact, it was then that they were recognized. Under Hetman Skoropadskyi, the territory of Ukraine was 815 000 square kilometers. Now we are talking about approximately 603.7 thousand. And where have those more than 200 thousand gone?.. We have just mentioned the Ukrainian lands, which went to our western, eastern and northern neighbors.

- What about Khrushchev's generosity, who gave Ukraine the Crimean Peninsula?

- It is not difficult to compare, what and why Ukraine at that time was given, and how much of its lands went to its “sisters”.

- Perhaps if each of the republics making the USSR had had its own army, the neighbors would have recognized its independence more readily? At least at the legal level.

- Army is one of the state attributes. In really democratic countries, the army is not so important as it is in an authoritarian formation. Example? In 1917-1920, the influence of the army in Ukraine manifested itself quite revealing, and was estimated differently. In general, the Socialists, who formed the basis of the Ukrainian Central Rada, believed that there could not be any interstate contradictions between socialist republics and therefore an army was not needed. But as for our history, let me point out that it was at that time that “indigenization” of the army began, that is, on the fronts of the ongoing World War I were formed military units on a national basis composed by units of the army of Tsarist Russia, which had been on its last legs. Then it became clear that the multinational Army does not guarantee its reliability. I repeat that the then leadership of the UCR did not understand the role of the army, and was not going to be engaged in its creation. Although about 4 million Ukrainians were “at gunpoint” at that time! They could have coped, for example, with Muravyov's units' offensive against Kyiv.

On the other hand, there was an element of distrust in Ukrainian commanders, there were fears that they could take power into their own hands. It reads between the lines of the memoirs of the then military leaders, in scientific researches about individual military, for example, Yu. Tereshchenko's monograph about Colonel Bolbachan. Note that during the Second World War, in the Red Army every fourth was Ukrainian, including many senior officers and generals. Therefore, Stalin after the war did not dare to deport the Ukrainian population beyond the Urals to Siberia, as he did with other peoples.

- As for Russia's military aggression against Ukraine actually only twenty-five years after the collapse of the USSR, all is obvious here. After all, at the time of the collapse of the USSR, in the Russian Federation, except for the rear and regular, there were not enough combat units. They were located in Soviet Western Military Districts in Ukraine, Belarus, and Moldova for specific offensive operations in Europe. And in the Russian army already at the time of the collapse of the Soviet Union, there were more than two hundred thousand military servicemen of Ukrainian origin. Invasion of Ukraine then would have looked like Ukrainians' returning home! Only now, Russia could afford to declare to the whole world that it has the army, and to educate it on the ideology of the “Russian world”.

-... Notice that during World War II, Ukrainian fronts were created, Ukrainian military awards were introduced, such as the Order of Bohdan Khmelnytskyi and so on. Soon, there were attempts to declare the establishment of the Ukrainian Armed Forces, to appoint Minister of Defence of Ukraine, even the Ministry of Defence of Ukraine was formed, and Ukraine's Foreign Ministry. And in parallel, a powerful propaganda work was conducted to neutralize at the ideological level the UPA's merits.

- You study church-state relations, why has this question become urgent now?

- Ukraine today has the best, at least in Europe, legislation that tolerates all our religious confessions. So, despite all sorts of attempts of “well-wishers”, we have relative religious peace. Especially if you do not take into account our internal church relations or the fact that, some church ministers side with our enemies, leading the fighting against Ukraine. I cannot understand those clergymen who refuse (and such cases are known) to serve a requiem on the death of a Ukrainian military serviceman. Now a lot of work is going on to create a local Orthodox church, in the vanguard of this is the Ukrainian Orthodox Church of Kyiv Patriarchate. The canons of the Orthodox churches in Ukraine in fact do not differ, so their union is quite logical. The experience of our history only confirms this, for such attempts did take place in the past. After the Russian Empire abolished the Patriarchate and Peter I replaced the Patriarch with the Synod, Russia actually got a kind of ministry within the Russian government, responsible for the spirituality of the state. In fact, Russia for two hundred years has not had a patriarch, the church has been ruled by officials far from the church problems. That is to say, the clergymen served the state, from it they received money, benefits and so on. Not surprisingly, they became the object of criticism by writers, poets and artists. The authority of the Church has been called into question. In 1917, after the abdication of Nicholas II from the throne, in Russia Church Council was convened to elect the Patriarch. A similar Council was held in Ukraine. In 1918, when Muravyov captured Kyiv, Metropolitan Volodymyr was tortured to death. Exactly where there is a monument to soldiers who died fighting during the War in Afghanistan. Muravyov's soldiers blamed the Ukrainians. Later, on the initiative of Hetman Skoropadsky, the one who actually committed the crime was brought to court. And then it was announced that without an independent Ukrainian church Ukrainian state cannot be. This is the key phrase.

- By the way, what do you think — wasn't this the reason for our Hetman Mazepa's rapprochement with the Swedish King Charles XII, a

Protestant by religion, because he could not accept Peter I's "orthodoxy"?

- Possibly. Even though the Synod was later, but the trend had been already observed. The reforms of Peter I are a different story, but in a word it can be said that the Russian Orthodox Church did not accept the Russian tsar's gravity to Europe. Although he preferred Protestantism. More than once, it has been pointed out that the most developed in socio-economic terms are Protestant countries. They are followed by Catholic ones, etc.

- From your point of view of a scientist-historian: is unification of Orthodoxy possible today?

- The theme is quite deep. In his time, Andrey Sheptytskyi was offered to become the Patriarch of the Ukrainian Church, when he was in Kyiv in 1918. At that time, a very energetic work was on such a unification, in particular, there was an active correspondence between senior ministers of the church. Sheptytskyi saw that not all were willing to accept him in that role, so he did not hurry to give his consent. He wanted to be addressed with that proposal by the Church Council convened. And the Council was attended by virtually all the higher clergy, who arrived from Russia, and in fact — not a single-Ukrainian bishop. In the days of the Directoria of the UPR in its composition were those who understood the role of the church, and initiated the convening of the Council. But it had to be attended by at least three bishops, but there were only two. Due to the hostilities, the invited bishop from Georgia could not come to Kyiv in time. In 1919, the Directoria of the UPR proclaimed autocephalous Orthodox Church, issued a decree on the matter, but it did not work. Because it was a secular act, not recognized by the clergy. It initiated appeal to Constantinople, but this proclamation was already pointless: Bolsheviks seized Ukraine. Although history knows the facts when the State was formed, its church was proclaimed, and later it received the recognition of autocephaly.

- Our current Presidents also dealt with this difficult issue, even met with Bartholomew.

- Now the Council has been convened, — this had not happened for more than a thousand years. The subject is orthodox questions. Not all representatives of Orthodox churches are present, in particular those from Russia, Georgia, Bulgaria, the Patriarchate of Antioch in Syria. So, the orthodoxy will remain, and that means that the confrontation will continue within the country, and the confessional one. That is, the confrontation will continue, resulting in unintended consequences, and even leading to armed confrontation. Unfortunately, this is one of the factors that leads to the escalation of

conflicts, internal or external. Ultimately, religious wars are the most violent ones.

- What, in your view, is the basis of such actions?

- Remember, in one of the Strugatskyis' novels "Hard to Be God" they pointed out that if the gray are in power, then after them the black will come, destroying everything radically. Here we have witnessed such events. Not only church events, but also the public ones.

- The so-called black are those relatively educated, who should not be let to governing public affairs?

- Education in Ukraine has always been respected. In the days of Hetmanhood, foreigners travelling the Ukrainian lands in the second half of the 17th century were surprised by the level of education of the locals. For example, women singing in church, used notes, and almost all the locals were literate. After 200 years in Russia, according to one of the census, the picture was absolutely different... In Soviet times, one in five graduates of schools, i.e. 20 % entered institutes/universities. The rest went to work in the industry or to serve in the Army. Now, however, the need for it disappears, in addition to state higher schools there are commercial ones. It seems to me that after the collapse of the USSR, their function was more social than educational. During the indiscriminate closure of enterprises of different industries, where usually worked people after school and vocational schools, universities acted if not as the so-called social lift, then as a social filter, which reclassified the great mass of our youth. Here is a figure: only one in five of our university graduates works in his/her specialty.

- That is, we can see a certain "bias" affecting not only the economy of our state?

- Of course. Because the vast majority of yesterday's schoolchildren make their way into universities, but not all of them are inclined to learn. With diplomas of private educational institutions, they get a job, including in public institutions, where all sorts of troubles start. English students when asked about their motivation to learn could not answer, because they did not understand the essence of the question. Only those who are eager to learn, study at universities there. Who does not want to learn — will make a living where he/she is interested. Here it is a common practice when the children's profession is chosen by their parents... But, I repeat, our universities have fulfilled their social function of "mitigating" the severity of unemployment. Those who study abroad will return to Ukraine. They say that abroad it is easier to realize oneself. I agree, because there a law guarantees one's right to realize one's abilities. This is something that Ukrainians have always sought, and for

which totalitarianism has always tried to destroy them. And now a Ukrainian citizen has the chance to realize himself in the sphere of education.

- Another issue: the situation we now have with the Poles on the events in the Volyn region during the Second World War. Some Polish political parties are preparing a draft law on the recognition of the events as genocide of Polish citizens. In your opinion, what will be the raising of this issue be continued?

- The initiative of those parties is financed by the Russian “Gazprom”, and that's it. But at other levels — historical, social, domestic, and the like — it has long been answered, that page of our bilateral relations has been turned. Read the novel by V. Lis, “Century of Jacob” where almost all questions regarding the Volyn region during World War II are answered. As for Poland in general — we now consider it our most reliable supporter in Europe. Eventually, the Poles know that without an independent Ukraine their own independence is in question.

- Thank you for your honest answers to my questions.

4. Право людини на освіту в контексті розвитку європейського освітнього простору: гармонізація та протиречивість процесу*

Беручи до уваги активний процес інтеграції України у світове і європейське співтовариство, в тому числі і у освітній галузі, треба співставляти перспективи освітнього національного законодавства з усією різноманітністю нормативних правових актів, які регулюють відносини в галузі освіти на міжнародному рівні.

У цьому контексті здійснюється реалізація стратегічного завдання щодо змін у системі та структурі освіти України, що у свою чергу може послужити вирішенню ряду освітніх проблем.

Проголосивши у серпні 1991 р. незалежність, Україна обрала новий, суверенний шлях свого політичного, економічного та соціального розвитку, формування власної правової системи. Сучасна система освіти України, звичайно, не виникла з чистого аркуша. Формування інформаційно-технологічного суспільства, докорінні зміни соціально-економічного та духовного розвитку держави потребують підготовки

* Європейські педагогічні студії / Асоціація ректорів педагогічних університетів Європи; редколегія: В. П. Андрущенко (гол.) [та ін.]. — Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — Вип. 3–4. — С. 142–148.

вчителя нової генерації, орієнтиром у чому є Національна доктрина розвитку освіти в Україні. Важливим завданням національного законодавства в освітній сфері є однозначне і зрозуміле відображення її структури. З одного боку, мають враховуватись традиції вітчизняної системи освіти та наявність Національної рамки кваліфікацій, з іншого – тенденції розвитку світової системи освіти, процеси створення європейського освітнього простору, учасницею яких стала Україна.

Серед ряду проблем в освітній сфері на сьогодні актуальним є законодавче забезпечення розвитку вищої освіти України. В контексті даної проблеми ведеться обговорення у засобах масової інформації змісту трьох зареєстрованих у Верховній Раді України проектів Закону України «Про вищу освіту». В обговоренні прийняв участь і Віктор Петрович Андрущенко – ректор НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НА-ПН України, заслужений діяч науки і техніки України. На думку академіка, «це є свідченням глибокої стурбованості суспільства за стан і перспективи розвитку вітчизняної вищої освіти, її відповідності світовим стандартам сьогодні, завтра і в майбутньому». Конструктивними є тільки ті пропозиції, що виходять із існуючих життєвих реалій та одночасно орієнтують на прогресивні перетворення й перспективи.

Оцінивши подані проекти, професор В. П. Андрущенко запропонував за основу взяти проект закону № 1187, підготовлений Г. М. Калетником, С. В. Ківаловим та М. П. Сорокою, детально обґрунтувавши дану пропозицію [1, с. 5].

Вперше питання про право громадянина на освіту серед країн світу офіційно було визначено у Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки (1776 р.) та Конституції США (1787 р.), які базувалися на принципі рівності.

Ширше це питання знайшло висвітлення у Декларації прав людини і громадянина (1789 р.).

Міжнародно визнаним та нормативно закріпленим Загальною декларацією прав людини (1948 р.) стало право людини на освіту, у п. 1 ст. 26 якої передбачається, що «кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безкоштовною, принаймні, що стосується початкової та середньої освіти. Технічна та професійна освіта повинна бути загальнодоступною для всіх на основі здібностей кожного» [2]. У наступних актах міжнародного права, з урахуванням розвитку концепції права на освіту, були внесені істотні доповнення, що розкривають зміст і природу даного права, а також відповідні механізми його захисту.

Особливе значення у становленні концепції права людини на освіту має Конвенція про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти, прийнята 14 грудня 1960 р. Генеральною конференцією ООН з питань освіти, науки та культури на 11-й сесії. Виходячи з різноманіття систем освіти, застосовуваних у окремих країнах, ООН повинна не тільки усувати будь-яку дискримінацію у галузі освіти, а й заохочувати загальну рівність можливостей та рівне до всіх ставлення у цій сфері. Відповідно до назви міжнародноправового акта, під «дискримінацією» розуміють будь-яку різницю. Це можуть бути обмеження чи переваги за расовою ознакою, кольором шкіри, статтю, мовою, релігією, політичними та іншими переконаннями, національним чи соціальним походженням, економічним становищем або народженням, яке має метою чи наслідком усунення або порушення рівності відносин у сфері освіти, а саме: 1) закриття для будь-якої особи чи їх групи доступу до освіти; 2) обмеження освіти для будь-якої особи або їх групи нижчим рівнем; 3) створення чи збереження окремих систем освіти або навчальних закладів для будь-яких осіб чи їх групи; або 4) становище, що є несумісним з гідністю людини, у яке ставиться будь-яка особа або група осіб (п. 1 ст. 1 Конвенції про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти) [3].

Суттєвим внеском до розвитку даної концепції необхідно визнати прийняття Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. У загальнообов'язковому порядку для всіх учасників цей акт закріпив положення про те, що держави, які беруть участь у ньому, визнають право кожної людини на освіту (п. 1 ст. 13) [4]. Названий міжнародно-правовий акт визначає основні види освіти, а саме: початкова, середня, включаючи професійно-технічну, вища, елементарна; встановлює їх найважливіші характеристики (п. 2 ст. 13): початкова освіта повинна бути обов'язковою та безкоштовною для всіх; середня у різних формах, включаючи професійно-технічну середню освіту, має бути відкритою та доступною для всіх шляхом прийняття необхідних заходів, зокрема поступового введення безкоштовної освіти; вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі індивідуальних здібностей шляхом вжиття всіх необхідних заходів, зокрема поступового запровадження безкоштовної освіти; елементарна освіта має заохочуватись, по можливості для тих, хто не проходив чи не закінчив повного курсу початкової освіти. Новим елементом у регулюванні права на освіту є визнання свободи окремих осіб та установ створювати навчальні заклади та керувати ними при дотриманні принципів, викладених у п. 1 ст. 13 та вимог, щоб освіта,

яка надається у таких закладах, відповідає тому мінімуму вимог, що встановлює держава (п. 4 ст. 13).

Як складова сукупності основних прав і свобод людини, право на освіту закріплено також у ст. 28-29 Конвенції про права дитини (1989 р.), включено до ст. 2 Протоколу № 1 Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод людини і має форму закріплення. Мова йде про те, що «нікому не може бути відмовлено у праві на освіту. Держава, при виконанні будь-яких функцій, які вона бере на себе у сфері освіти та навчання, поважає право батьків забезпечувати освіту для своїх дітей відповідно до власних релігійних і філософських переконань» [5].

Подібна форма вираження права на освіту міститься у «Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини» від 26 травня 1995 р. У ній встановлено, що «нікому не може бути відмовлено у праві на освіту. При здійсненні будь-яких функцій, котрі беруть на себе сторони щодо освіти та навчання, вони повинні поважати право батьків забезпечувати своїм дітям таку освіту та навчання, які відповідають їх власним переконанням та національним традиціям (п. 1 ст. 27)» [6]. Слід підкреслити, що право на освіту належить до тих прав, які знаходяться під захистом Європейської конвенції про захист прав людини і головних свобод (1950 р.).

Необхідність розроблення механізму правового регулювання та гарантування права на освіту передбачає активну нормотворчу та організаційну діяльність спеціальних установ ООН та міжнародного співтовариства. Так, ЮНЕСКО розробляє та приймає основоположні міжнародні акти з питань освіти. Крім того, консолідовані форми міжнародного співтовариства приймають важливі документи у цій сфері, наприклад: Всесвітня декларація про освіту для всіх (1990 р.), розроблена Всесвітньою конференцією «Освіта для всіх» (м. Джомтьєн). Цей акт, не зважаючи на рекомендаційний характер, має важливе значення у системі гарантування права на освіту.

Згідно чинного національного законодавства, право на освіту проголошено невід'ємним конституційним правом громадян України (ст. 53 Конституції України). Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національній свідомості, взаємоповаги між народами і націями. Відповідно до статті 3 Закону України «Про освіту» (1996 р.), громадяни України мають право на безоплатну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних пере-

конань, належності до партії, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я та інших обставин [7]. Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства. Право на освіту забезпечується розгалуженою системою закладів дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої освіти, включаючи післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру з різними формами навчання, самоосвіту та соціально-педагогічний патронаж.

Водночас на шляху до гармонізації і побудови єдиного освітнього простору (принаймні для об'єднаної Європи), чи хоч би наближення до вирішення такого завдання, належить ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних пересторог та протиріч.

У доповіді Міжнародної комісії з освіти для XXI ст. «Освіта: прихований скарб» названі основні протиріччя, які закладені у самій системі освіти, до яких відносяться:

- по-перше, протиріччя між глобальними і локальними системами освіти, розв'язання якого дасть можливість поступово стати громадянином світу, але без втрати власних коренів і активно брати участь у житті свого народу;
- по-друге, протиріччя між універсальним і індивідуальним характером сучасної освіти, яке розв'язується різноманітними способами у сучасних освітніх технологіях і системах;
- по-третє, протиріччя між усталеними традиціями освіти і її сучасними тенденціями. Вирішення цього протиріччя має важливе значення для країн з перехідною економікою і передбачає реформування і створення якісно нової системи освіти;
- по-четверте, протиріччя між довгостроковими завданнями освітньої підготовки;
- по-п'яте, протиріччя між необхідністю змагальності і прагнення до рівності можливостей особистості у процесі оволодіння знаннями, вміннями і навичками;
- по-шосте, протиріччя між духовною природою і суттю освіти і матеріальною стороною як засобом його досягнення [8, с. 87].

До найзагальніших суб'єктивних причин у зазначеному контексті слід віднести брак викладацьких і управлінських кадрів необхідної кваліфікації, які б мали потенцію і бажання поставити і вирішити назрілі у освітній сфері проблеми.

Тому, беручи до уваги активний процес інтеграції України у світове і європейське співтовариство, в тому числі і у освітній галузі, треба співставляти перспективи освітнього національного законодавства з усією різноманітністю нормативних правових актів, які регулюють відносини в галузі освіти на міжнародному рівні.

У цьому контексті здійснюється реалізація стратегічного завдання щодо змін у системі та структурі освіти України, що у свою чергу може послужити вирішенню ряду освітніх проблем зсередини, які пов'язані з якісним рівнем професорсько-викладацького складу, навчально-методичною діяльністю, роботою наукових шкіл і науково-дослідних інститутів, позбавленням ряду ідеологічних штампів і стереотипів тощо.

Література:

1. Андрущенко В. Закон визначає тенденції / В. Андрущенко // Освіта. – 13-20 лютого 2013. – С. 5.
2. Загальна декларація прав людини: Декларація, Міжнародний документ від 10 грудня 1948 року № 995_015 [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
3. Конвенція про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти: Конвенція, Міжнародний документ від 14 грудня 1960 року № 995_174 [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?code=995_174.
4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права: Пакт, Міжнародний документ від 16 грудня 1966 року № 995_042 [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
5. Конвенція про права дитини: Конвенція, Міжнародний документ від 20 листопада 1989 року № 995_021 [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
6. Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини: Конвенція, Міжнародний документ від 26 травня 1995 року № 997_070 [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/997_070.
7. Про освіту: Закон України від 23 травня 1991 року № 1060-XII: станом на 02 травня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
8. Див.: Образование и социальные вызовы XXI века. Коллективная монография. – М., 2010. – С. 86-88.

Розділ IV. Історія. Історія держави і права України

*1. Антсько-полянський союз племен**

Після розпаду Гунського царства і зникнення Західноримської імперії вирішальну роль у житті Європи почали грати слов'янські племена. Їх ударну силу становило насамперед об'єднання антських племен.

Визначальну роль у ньому грали племена полян. Слово «поляни» означає «ті, що живуть в полях». Дійсно, вони мешкали в полях понад р. Россю, а потім просунулись на північ під захист лісів. Літописець Нестор, або як його ще називають, батько руського літописання, вперше згадав про полян при викладі подій кінця V – VI ст.

На той час поляни жили по правобережжю Дніпра від р. Рось до р. Прип'ять. Їх землі були родючими, багатими на ліси, річки, озера. Люди займались високорозвинутими на той час землеробством, скотарством, рибальством. Мережа річок дозволяла їм підтримувати між собою активні стосунки і одночасно контролювати транспортний рух по Дніпру своїх сусідів. Рельєф місцевості, ліси і ріки захищали полян від нападів кочовиків з півдня. За таких сприятливих умов поляни у своєму розвитку випередили навколишні племена.

У них швидше від сусідів склались умови для появи міст і спадкової влади. Засновником спадкової князівської династії у полян став молодий князь Кий. Він же наприкінці V ст. заснував на дніпровських кручах найперше місто («град») східних слов'ян – Київ.

Про ці події літописець Нестор писав так: «Було три брати: один по імені Кий, другий – Щек і третій Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині називається Щековицею, а Хорив на третій горі, яка назвалась по ньому Хоривицею.

І збудували городок в ім'я старшого брата, і назвали його Київ, був кругом города ліс і бор великий, і ловили там звірів».

* у співавторстві із Борисенком В.Й. Наукові записки. Сер.: Історичні науки: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; укладачі : В. Й. Борисенко, Б. І. Андрусишин, П. В. Дмитренко. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001. - Вип. XXVIII. - С. 8-11.

Далі літописець наводить інший варіант легенди. Він пише, що багато хто вважає, що Кий був перевізником. У ті далекі часи біля Києва існував перевіз з однієї сторони Дніпра на інший. Тому на запитання «Куди йдете?» говорили: «На перевіз, на Київ». Але далі, заперечуючи істинність другої легенди, літописець писав, що, якби Кий справді був перевізником, то не ходив би до Царграду (Константинополя) – столиці Візантії.

Через землю полян проходили три важливих торговельних шляхи: грецький («із варяг в греки»), який зв'язував між собою країни Північної Європи та Візантію; солоний, який йшов з Подніпров'я до Галичини, та залозний, яким із Середнього Подніпров'я можна було дістатися до Азовського моря і далі на Кавказ. Саме тому місце проживання полян було надзвичайно вигідним. Перебуваючи в Києві, полянський князь мав можливість впливати на життя багатьох навколишніх племен.

Скориставшись відходом гунів, анти-поляни все більше почали претендувати на гегемонію в Південно-Східній Європі. У своїх діях вони спирались на підтримку інших груп слов'ян – венеців і склавнів. Слов'янські племена на чолі з антами-полянами стають головним противником Візантії на Європейському континенті.

Після першого великого нападу антів-полян на придунайські візантійські провінції в 493 р. між ними починаються Балканські війни. Візантія прагнула будь-що утримати за собою придунайські землі, а анти-поляни – захопити їх.

З початку VI ст. слов'яни майже щороку нападали на придунайські землі і все більше проникали в них. Спочатку ці напади мали здобичницький характер. Нападники захоплювали матеріальні цінності, полонених і відходили додому. Агресія антів-полян загрожувала самому існуванню Візантії і змусила її вжити термінових заходів.

Для захисту своєї столиці візантійці насипали великий вал між Мармуровим морем і Понтом Євксінським. Але це мало допомагало. Анти-поляни та інші слов'яни почали не тільки просуватись у глиб Дунайської рівнини, а й осідати на ній та господарювати.

Щоб послабити силу нападників, візантійський уряд перетягував на свій бік окремі племена і доручав їм захищати північно-західні кордони імперії. Таку функцію довелось виконувати і одному з антсько-полянських племен. Приблизно у 530 р. полянський князь Кий прибув до Константинополя на запрошення імператора Юстиніана I. Його зустріли з «великою честю» і шаную, як проводиря могутнього об'єднання племен, що найбільше досаждало імперії. Між Юстиніаном

І і Києм був укладений договір про припинення нападів підлеглих князів племен на Візантію і перехід їх на службу до імперії.

За згодою візантійського імператора Кий зі своєю дружиною заснував на Дунаї містечко і назвав його за іменем своєї столиці Києвець. Кий мав намір перетворити його в надійний форпост на північно-західних рубежах Візантії і столичний центр антсько-полянського об'єднання племен. Але цьому наміру спротивились місцеві слов'янські племена. Плани Кия викликали протидію й візантійського імператора, який побоювався мати у себе під боком такого сильного сусіда. За таких умов Кий мусив залишити Києвець і відійти на Подніпров'я.

З поверненням Кия розвиток придніпровських антів-полян прискорився. Швидко розбудовується їх столиця Київ. Помітно збільшується кількість жителів на Замковій, Старокиївській горах та на Подолі.

Старокиївська гора перетворюється у своєрідний міський центр. Городище на ній розростається майже на всю територію сучасного Державного історичного музею України. З півдня його прикривала фортеця. Від нинішньої Андріївської церкви до Гончарного яру тягнувся земляний вал. А перед ним був виритий рів глибиною 4 м.

Посередині городища знаходилось язичницьке капище (святилище), де жерці приносили язичницьким богам жертви. Поблизу стояв кам'яний палац, можливо, самого Кия. У місті активно розвивалось виробництво знарядь праці й зброї з металу, предметів з дерева, гончарного посуду, одягу, прикрас тощо. З цього часу Київ став стабільним адміністративно-політичним, ремісничим і культурним центром антів-полян.

Війна внесла значні зміни у життя слов'янських племен. У VI ст. в них почалась доба воєнної демократії, при якій життя суспільства підпорядковувалось воєнним інтересам. Кожен дорослий чоловік був воїном, а всі питання вирішувались демократично, на загальних зборах.

У VI ст. все більшу зовнішню активність проявляли і племена склавів, які займали територію Північно-Західної України. Часто з антами-полянами вони не тільки нападали на придунайські володіння Візантійської імперії, а й захоплювали їх.

Анти-поляни і склавіві все глибше проникали у візантійські володіння. Вони з'явилися на всьому Балканському півострові й навіть у Малій Азії. Слов'яни так колонізували Пелопонес, що сучасники стали називати його Славонією. «Зі слов'янилася наша земля і стала варварською», з гіркотою писав один з них.

Щоб роз'єднати слов'ян, візантійський імператор Юстиніан I у 545 р. уклав з антсько-полянськими князями черговий мирний договір. За його умовами Візантія визнавала право антів-полян на придунайську фортецю Турріс, збудовану свого часу імператором Траяном, і землі північніше Дунаю. Натомість анти-поляни мали не нападати більше на володіння імперії і захищати від її нападів кочовиків та склавівнів.

Це дало свої наслідки. Анти-поляни почали колонізувати переважно Балкани, а склавіни – територію вверх по Дунаю. Склавіни заселили навіть басейн Вісли, Ельби та Заале і взяли участь в етногенезі місцевих племен. Середина VI ст. – це апогей могутності антів-полян на території Європи.

Дальшому територіальному розширенню праукраїнської людності перешкодила навала тюркських племен аварів. У давньоукраїнських літописах їх називали «обрами». У 558 р. – вони розгромили аланів Північного Кавказу і почали з боями просуватись по Північному Причорномор'ю на захід. Через 10 років вони дійшли до Дунаю і в Трансільванії (переважно сучасна Угорщина) заснували свою державу Аварський каганат.

На своєму шляху авари підкорили частину слов'янських племен або відтіснили їх на північ. На Нижньому Дунаї такої долі зазнали племена склавівнів, після чого авари посилили тиск на Візантію. Племена антів-полян тривалий час успішно стримували нападників на Нижньому Дунаї. При ньому вони не тільки захищались, але й робили походи на їх кочовища.

У безперервних боях сили нижньодунайських антів-полян танули. Вони не отримували належної допомоги ні від Візантії, ні від своїх одноплемянників з Побужжя та Подніпров'я. У 602 р. анти-поляни зазнали нищівної поразки від аварів у Нижньому Подунав'ї. Відтоді анти не згадуються давніми авторами.

Під впливом цієї поразки об'єднання антів-полян розпалось. Однак це не означало повного фізичного зникнення праукраїнської людності. Частина праукраїнців дійсно загинула, інша підкорилась завойовникам і асимілювалась серед навколишніх народів. Решта відійшла у віддалені від аварів регіони. Ними стали Балкани, Мала Азія, Центральна Європа й Лісостеп України. Відтоді «нашого цвіту вистачає по всьому світу».

До сьогодняшнього часу зберігається разюча подібність назв річок і поселень Житомирщини, Київщини, а також Подунав'я, Вісли, Одери,

Лаби. На території колишньої Югославії є один населений пункт Київ, два – Київці, п'ять – Києв. Всі вони походять від назви столиці антів-слов'ян Києва. Є там також назви Житомир, Болярка, Радичі та інші, які аналогічні назвам багатьох наших міст, містечок, сіл.

Досі зберігається спорідненість української мови із сербською та лужицькою. Однакове значення мають в українців і сербів слова: важити, вилиця, газда, гинути, голота, гуска, люлька, сукня, торба та багато інших. І переселення праукраїнців на Балкани позначилось і на фізичній структурі місцевого населення. Антропологічно центральноукраїнський тип населення подібний до сучасних словаків, сербів, хорватів. Всі вони відносяться до одного, андріатичного антропологічного типу народів.

Під впливом розселення слов'ян відбулись зміни і в праслов'янській мові. Вона почала розпадатись. Окремі діалекти слов'янських племен стали лінгвістичною основою для формування народів з власними мовами. Серед них з V ст. почала формуватись і українська мова, зберігаючи в собі багато компонентів праслов'янської мови.

Етнічні ознаки жителів українських земель набувають чіткішого і поширенішого характеру. Найпомітнішими вони були у внутрішній організації суспільства, культурі, ідеології, мові. За своїми етнічними ознаками анти і склавіни стали подібнішими до сучасних українців, їх безпосередніми предками. Вони з повним правом можуть вважатись праукраїнцями.

2. Творці Середньодніпровської Русі*

Значна частина сучасних істориків за інерцією продовжує вважати першою державою на території Східної Європи Київську Русь із часу захоплення варязьким конунгом Олегом Києва у 882 р. Хоча новітні напрацювання в археологічній, історичній та мовознавчій науках дозволяють по-новому з максимальною об'єктивністю поставитися до визначення часу зародження першої держави у цьому регіоні та її етнічного характеру.

Зокрема, В.Д. Баран на основі багатолітніх досліджень археологічного матеріалу доводить, що ніякої східнослов'янської спільності вже наприкінці II – на початку III ст. н. е. не існувало.

* у співавторстві із Борисенком В.Й. Пульсар. - 2000. - №9. - С.68-70.

З цим погоджується і ряд інших вчених, у тому числі й автори статті. Оскільки не було східнослов'янської спільноти, то, природно, що вона не могла стати й творцем держави.

На середину I тис. н.е. вже відбувся поділ слов'ян на південну, північно-західну і північно-східну групи. Причому в кожній із них існували племінні об'єднання, які відрізнялися одне від одного цілою низкою ознак, які не були остаточно подолані навіть у часи Київської імперії. Якщо не існувало східнослов'янської єдності, то, природно, вона і не могла створити державу.

З цією проблемою тісно пов'язано і питання про час появи першої держави на території Східної Європи. В основу відповідних наукових розробок радянських вчених лягли свідчення руського літописця, монаха Києво-Печерського монастиря Нестора, який на початку XII ст. уклав перший історичний твір під назвою «Повість Времених літ». Його повідомлення про взяття варязьким князем Олегом Києва в 882 р. і наступне об'єднання Київської та Новгородської земель й лягло в основу теорії про визначальну роль норманів у створенні першої держави східних слов'ян Київської Русі.

Але, як схильні вважати більшість істориків, концепція літописця про те, «звідки пішла Руська земля, хто в Києві став першим княжити і як виникла Руська земля» потребує критичного підходу до зіставлення даних інших давніх авторів, а також досягнень археології. У творі літописця Нестора багато суб'єктивного, неточного і суперечливого у викладі насамперед тих подій, які передували появі Олега у Києві. Вони подані у вигляді розрізнених повідомлень, вирваних з загальноісторичного контексту тих часів. Однією з головних ідей твору було обґрунтування права варязької династії Рюрика на владу в Київській Русі, а тому й історія «Руської землі» подана ним як історія династії Рюриковичів.

Держава з'являється тоді, коли для цього є необхідні умови, окремі особи можуть тільки прискорити чи загальмувати відповідні державотворчі процеси. Зародки української державності сягають до останнього етапу існування антського об'єднання племен, який припадає на VI ст. На це століття припадають і перші достовірні відомості про суспільний устрій праукраїнських племен – антів і склавівнів.

Вони дозволяють визначити і ті елементи, які з повним правом можна віднести до регулятивних норм, властивих власне державі на початковому етапі її формування. З поверненням князя Кия з Дунаю на Подніпров'я започатковується спадкова династія київських князів Києвичів. Цю думку відстоюють як давні літописці – антинорманісти, зару-

біжні тогочасні й пізніші автори, так і абсолютна більшість сучасних вчених. Це вже є вагомим свідченням безперервності державотворчих процесів у Середньому Подніпров'ї.

Існування спадкової влади було б неможливим без апарату примусу, оскільки поява князя означала зміну традиційного інституту управління в антському суспільстві – народні збори, рада старійшин, жерці, племінні вожді. Безумовно, що на перших порах князівська влада значною мірою залежала від традиційної форми управління, а навколо князя почало формуватися найближче оточення у формі дружини, на яку він спирався при вирішенні найважливіших не тільки воєнних, а й внутрішньо-управлінських задач. Тобто, порушується традиційна структура суспільства і з'являється соціальна група людей, яка претендує на виняткове місце у племені. Народні збори, як звичаєвий правовий інститут самоуправління, починає поступово, спочатку малопомітно, поступати-ся місцем сходці озброєних воїв.

Але в цілому, внутрішнє життя антських, та напевне і паралельних у часі склавінських племен, визначав звичай нормативного характеру. Він регламентував їх життя у «народноправстві» і особистій свободі. Саме нормативний характер звичаю особистої свободи перешкодив затвердженню рабства на українських землях у ході їх поступового одержавлення. І це при тому, що антські й склавінські князі в безпосередньому спілкуванні з Римською імперією бачили переваги для їх влади у повному підпорядкуванні особистості і навіть намагалися це зробити в окремих випадках. Панівний звичай «народопрводства» гальмував процес завершення формування праукраїнської державності за типом сусідніх держав, але перешкодити йому був не в силі. Становлення державності відбувалося у ході протистояння звичаїв нормативного характеру і князівської правотворчості.

Переломний етап у державотворчих процесах на українських землях настав у VII ст. У цей час антське об'єднання племен розпалося, племена розійшлися на південний захід і до Дніпра й анти вже не згадуються стародавніми авторами. Зате на перше місце у державотворчих процесах і взагалі в житті праукраїнських племен висувається племінне об'єднання дулібів яке жило північніше антів і входило до склавінського союзу племен Правобережної України. Незабаром воно розпалося на племена волинян і бужан чи просто змінило свою назву на їх. Приблизно на рубежі VI-VII ст. тут утворилась короткочасна держава волинян, яку східні автори називали «Валінана».

Набагато успішніше проходили державотворчі процеси у Середньому Подніпров'ї, головною рушійною силою в яких виступали місцеві праукраїнські племена. На їх чолі стояла верхівка племінного об'єднання полян, серцевина якого перебувала в межах Дніпра, Росі, Ірпеня та Прип'яті.

У Середньому Подніпров'ї швидше ніж в інших місцях відбувся соціально-економічний розвиток, а відповідно і складались умови для створення держави. Виняткову роль в цьому процесі грали Дніпро і Київ, які дозволяли не тільки підтримувати торгівельні зв'язки з Заходом, Сходом, Північчю і Півднем, а й контролювати життя племен, що мешкали в басейні Середнього і Верхнього Подніпров'я.

Князівська правотворчість, що помітно посилюється у VII-VIII ст., неминуче вела до одержавлення різних сторін суспільного життя, одного з визначальних факторів становлення держави.

Необхідність захисту власної держави від агресії кочових народів прискорила завершення державотворчих процесів на українських землях. Наприкінці VIII – у першій половині IX ст. утворилася Праукраїнська держава, яку літописець Нестор у 852 р. назвав «Руською землею». Характерно, що літописець поставив її безпосередньо після викладу історії князя Кия, його братів і сестри та племінного об'єднання полян. Тобто ця назва стосується Середнього Подніпров'я і аж ніяк не території ільменських словен. Тому цілком правомірним виглядає назва цього державного об'єднання «Середньодніпровська Русь», яку вживають ряд істориків.

У Середньодніпровській Русі у першій половині IX ст. існувала нова ієрархічна структура суспільства. Основна маса населення ділилася на селян і ремісників, а серед них вже існували окремі соціальні групи людей – смерди, люди, челядь, раби. У Древянській землі та й інших землях прості люди, за свідченням літописця, «обробляли лани і землі свої, кращих і нарочитих мужів і князів».

Сформувалася панівна верхівка суспільства, представлена князями, боярами, дружинниками і частково купцями. Великий князь стояв над іншими князями і мав назву «хакан» за прикладом титулювання правителів Хазарського каганату. В розумінні сучасників він був рівнозначним імператорському титулу, що явно вказувало на державний рівень очолюваного ним утворення. Причому перша згадка про нього міститься в Бертинській хроніці під 839 р., що додатково свідчить про існування у цей час Середньодніпровської держави.

Нижчу ланку управлінської верхівки становили «світлі князі», що очолювані великі союзи племен. Окремі племена мали своїх князів, названих у літописах «всяким князьем». Суспільну знать представляли також бояри, що, у свою чергу, ділилися на ряд категорій, і формувалися переважно з дружинників. Окрему верству населення становили купці, які не тільки торгували, але й виконували роль послів у відносинах князів з урядами зарубіжних країн.

Посилення Середньодніпровської Русі у першій половині IX ст. супроводжувалося її зовнішньополітичною активністю. Праукраїнська держава вступає у протиборство з наймогутнішими своїми сусідами Хазарським каганатом і Візантійською імперією за сфери впливу на євразійському континенті. В основі таких конфліктів лежала боротьба за ринки збуту товарів, насамперед чорноморські, де здавна схрещувалися різновекторні торгівельні шляхи, на які претендували країни середземноморського і чорноморського басейнів.

Середньодніпровську Русь першої половини IX ст. визнали рівноправною державою уряди Візантії та Франкського королівства. Вони у 838 – 839 рр. приймали у себе посольство руського кагана «мира ради». Обмін посольствами є функцією держави, але аж ніяк не племені чи союзу племен. Причому в столиці Франкського королівства вони визнали, що виступають не просто від «народу русь», як в першому випадку, але вже від держави. Середньодніпровська Русь у першій половині IX ст. була розвинутою державою і мала високий авторитет у навкошньому світі. Праукраїнські племена почали активно переймати собі назву «русь», те саме робили і найманці руських князів варяги. Про це переконливо й історія руського посольства до столиці Франкського королівства Інгельгейму. Там з'ясувалося, що хоча вони й називалися русами, але насправді були «евенами» (шведами), а представляли Руську державу. Подібне увійде в практику Київської Русі. Судячи з усього, найманці – варяги, перейнявши назву середньодніпровських русів, зберегли її й при поверненні в Скандинавію чи Південну Прибалтику, тим самим піднімаючи свою суспільну значущість в очах одноплемінників. Можливо, що саме з їх оточення походив легендарний князь Рюрик. І через нього назва «русь» утвердилася і за ільменськими словенами, розширивши її ареал і на північно-східних землях.

Значно зміцніло становище Середньодніпровської Русі за часів князювання Діра і Аскольда. Брати були далекими нащадками князя Кия, про що писав ще укладач найдавнішого київського зводу 1039: «після

цих братів княжили у Києві Аскольд і Дір і володіли полянами». Про це писалося і в інших творах.

Приблизно в 860 р. до влади в Середньодніпровській Русі прийшов князь Аскольд, імені якому було надано скандинавської форми. Найімовірніше, що воно серед місцевого населення звучало як «Осколд». Так називав його укладач Ніконовського літопису XVI ст., а також інший літопис XVII ст. В цьому плані цілком вмотивованим виглядає твердження Б.О. Рибаківа про те, що ім'я Осколд могло мати праслов'янську основу, яка походить ще від геродотових скелотів. Побудувавши логічну схему еволюції етнонімів скелот-склавін-слов'янин, можемо припустити, що ім'я «Осколд» було прізвиськом і означало не що інше, як «слов'янин».

Держава не існує без законів. Але регулятивні функції у житті суспільства можуть виконувати і їх попередники – правові звичаї та звичаєві правові норми. Вони і виступають головними правовими чинниками на ранньому етапі існування держави.

У Середньодніпровській Русі задовго до появи варягів у Києві існувала власна звичаєва правова система регуляції як внутрішніх, так і зовнішніх відносин. Її можемо реконструювати за умовами договорів Русі з Візантією у X ст. Зокрема, у договорі 911 р. пишеться про те, що «Русь многажди право судимох, но точью простословесен...». Тобто, що Русь раніше укладала з іноземними державами багато договорів, але вони були «простословесні» (усні). Це вказує на давність існування, а відповідно і перетворення певних правових звичаїв на звичаєве право, що є функцією держави. І ці процеси не могли б закріпитися в суспільній свідомості протягом короткого часу, для цього були потрібні століття.

Суттєве доповнення у розуміння давності та особливостей правової системи Середньодніпровської Русі вносить договір Олега з Візантією 907 р. В ньому пишеться, що вої Олега «по Руському закону клялись зброєю своєю, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту, і затвердили мир». «Закон Руський» не дійшов до нас у письмовій формі. Але посилення на нього є переконливим доказом того, що це і є те усне звичаєве право, яке ґрунтувалося на стародавньому слов'янському звичаї. На час підписання договору Русь вже приблизно століття існувала у формі держави. Отже, в цей час виділилися звичаї, обов'язкові для виконання, які були санкціоновані державою. «Закон Руський» – це система праукраїнського звичаєвого права, що сформувалася на місцевому ґрунті, й діяла в Середньодніпровській Русі принаймні з VIII ст.

Порівняно з навколишнім світом Середньодніпровська Русь мала високий рівень правової культури, яка активно використовувалася у стосунках з іншими країнами. На початку X ст. правові норми «Закону Руського», що сформувалися у попередньому столітті, були визнані законодавчим актом наймогутнішої на той час держави. Візантійської імперії, що є безперечним свідченням існування не тільки Середньодніпровської праукраїнської держави, але й стрункої, давньовживаної системи регулювання суспільного життя громадян і її правової рівності з іншими країнами.

Вони трансформувалися, збагатилися новими нормами місцевого і візантійського права, в своїй основі не тільки увійшли до писаного збірника законів, але і дали йому свою назву. Лінгвістично-правовий аналіз термінів «Закон Руський» і «Руська Правда» свідчить про ідентичність цих понять.

Окремо стоїть питання про національність Середньодніпровської Русі. Безперечно, що вона виникла на місцевому етнічному ґрунті, а її творцями були праукраїнські племена полян, древлян, частини сіверян, на яких значний вплив у цей час справили склав'яни. Можна погодитися з В. Бараном, що в цей час у Середньому Подніпров'ї не існувало окремого племені чи племінного об'єднання під назвою «русь», які б належали до неслов'янського світу.

Причому «руси» VIII – першої половини IX ст. відзначалися значною торгівельною активністю як у південно-східному, так і західному регіонах. Від їх імені в країнах Центральної Європи не пізніше середини IX ст. з'явилися чисельні топоніми. Етнонім «русь» зафіксовано і в юридичних документах та різних книгах, зокрема в «Баварському географі», складеному на початку IX ст. Про належність цих «русів» до Середньодніпровської Русі свідчить набір товарів, якими Праукраїнська держава торгувала з сусідами. Це – віск, невольники, коні.

Цілком правомірним виглядає припущення В. Барана про те, що самоназва місцевих народів походила від іранського слова «анти» (окраїни), яка згодом трансформувалася у назву «Україна», «українці». Але навряд чи можна називати антів жителями «окраїни». Дотримуємося при цьому, трактування С. Шелухіним терміна «Україна» як «край», «країна», тобто окрема, «вкраяна», «украяна», відрізана частина землі, окрема територія. В цьому випадку етнонім «анти» повинен означати «краяни», «окраяни», «україняни», тобто жителі «краю», «країни», «україни».

Це щось подібне до тлумачення змісту українського слова «окраєць» який означає «відрізану», «украєну», «вкраєну» частину цілої хлібини.

Проведемо аналогію з етнонімом «хорвати». Костянтин Багрянний для середини X ст. виводить назву «хорвати» від грецького слов: «хора» – край, земля. Відповідно, «хорвати» – це жителі певного краю окремої землі, але аж ніяк не окраїни. Північно-Карпатський регіон, де мешкали хорвати, ніколи не входив до складу Візантійської імперії й тому не міг бути її окраїною. Так само як і землі антів на час їх згадки не були окраїною іраномовних кочовиків.

Старослов'янські назви «край», «країна» були сприйняті як іраномовними, так і грекомовними авторами, а похідні від них етноніми «окраїняни», «україняни» застосовувалися для позначення жителів українські земель. Старослов'янські поняття «край», «країна», «окраїняни», «україняни» органічно вписалися в національну свідомість предків українців використовувалися ними як у повсякденному житті, так і у відносинах зарубіжним світом, видозмінювалися, але ніколи не переривалися, пізніше набрали звичних для нас форм «Україна», «українці».

3. Село Хоростець на історичній і міфологічній мапі України*

Улітку 2003 р. село Хоростець Козівського району на Тернопільщині відзначило своє 500-річчя. Воно розташоване на правому березі річки Стрипи – притоки Дністра. Своїми кучерявими ясенами село нагадує зелений гай. Кожний, хто про нього довідується, задумується над його назвою, яка асоціюється з чимось хорошим, добрим. Це й справді так. Адже в ньому живуть доброзичливі, привітні люди. Походження назви села губиться у сивій давнині та оповите легендами.

«В середніх віках аж до половини XVIII століття Бережанський повіт (куди входило с. Хоростець. – А.Б) і всі оточуючі його повіти були покриті суцільними лісами, в яких зрідка понад річкою або кругом штучних ставків були невеличкі селянські оселі і хутори, населення яких займалося літом випасом рогатої худоби і овець, а на невеличких корчунках кругом села сіяли просо, горох і коноплі, ловили в річках рибу, а в лісах збирали різні ягоди і гриби, а зимою ловили на

* Проблеми історії України XIX-поч. XX ст. - Київ: Інститут історії України, 2004. - Вип.VIII. - С. 144-154.

сильці і капкани дрібну дичину»¹, – так описував природничо-географічне середовище, в якому виникали й розвивалися навколишні села, отець Павло Олійник, котрий у 20 – 40-х рр. ХХ ст. був парохом у с. Хоростець та залишив детальні спомини, в яких містяться унікальні матеріали з історії західноукраїнських земель із найдавніших часів до початку 60-х рр.

Пам'ятаю, у дитинстві мене, як й інших допитливих однолітків, дуже цікавило походження назви нашого села Хоростець і його окремих кутків – Гора, Кінець, Лапаївка, Шлях, Грабарі (від грабів, які росли там, або жителя, що відповідав за похоронні обряди). Особливою таємничістю віяло від назв Лиса гора (за українською міфологією, місце відьом), Кібці (там живе дідько), Бондарівка і Дубина, де, за переказами, росли кремезні дуби, густий гай, в якому протікала невеличка річка, а з криниці можна було напиться кришталево чистої холодної води. Саме тут, як розповідав блаженної пам'яті Іван Мороз – брат моєї бабусі Марії – оселився чоловік на ім'я Стець. Він нібито прибув у наші краї зі спаленого татарами сусіднього села Хороброва, поставив біля криниці в Дубині церкву та став освоюватися. За легендою, з часом церква пішла під воду, а на її місці, біля криниці, у Великодні свята з-під землі було чути церковні дзвони. До сходу сонця люди йшли до криниці, щоб цілющою водою вилікувати очі, інші хвороби. Згодом у Дубину потягнулися інші переселенці, яким старожил надавав допомогу, за що отримав від вдячних людей характеристику «Хороший Стець», а звідси – Хорош-Стець – Хоростець.

В цісарські часи ремісники й лісоруби, які поселилися у Дубині, рубали дуби, розпилювали їх і виготовляли бочки. Від цих майстрів частина Дубини стала називатися Бондарівкою. За іншими оповідями, назва села зв'язана з урочищем Дубина, куди люди ходили збирати хмиз (для забезпечення тепла, світла, затишку в оселі, вогонь у слов'ян асоціювався із Сонцем, яке дарувало тепло та світло), від чого і закріпилася назва села Хворостець – Хоростець. На нашу думку, ці розповіді мають побутове, місцеве значення.

На версіях щодо походження назви села можна було б поставити крапку, якби не новітні дослідження з історії в останнє десятиліття, коли з набуттям Україною незалежності не лише професійним історикам, а й широкому громадському загалу стали доступні цілі пласти раніше невідомих джерел, матеріалів та концепцій української минувшини. Мова йде ось про що. Перша письмова згадка про село Хоростець датована 1503 р. Мені вдалося віднайти її ще в 1982 р., коли, будучи

студентом, працював у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (нині – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського) у відділі рідкісної книги, готуючи дипломну роботу. В книзі Івана Крип'якевича «Коротка історія Зборова до початку XIX в.» зазначалося: «Перші історичні звісти про зборівську околицю маємо з половини XV століття. В 1440 р. вперше згадуються Помаряни, 1443 р. – Годів, 1465 – Кізлів і Таврів, 1472 р. – Озерянка, 1483 р. – Плугів, 1494 р. – Погребці, Жабин, Кальне, 1503 р. – Цецеве, Хоростець, Хоробрів, 1504 р. – Глинна, 1532 р. – Товстоголови, Метенів, 1542 р. – Озерне, Сервіюк та ін.»².

Розмірковуючи над походженням назви села з погляду на тисячолітню історію українського народу, я, як науковець, зробив спробу дати власне її трактування. Перший варіант назви пов'язую з дохристиянським богом Хорсом, який у міфології східних слов'ян вважався одним з головних язичницьких божеств. Уважають, що Хорсові поклонялись як Богові світанкового Сонця. Його пошановували арійсько-трипільські племена. Запис про Хорса є в літопису під 980 р. й у «Слові о полку Ігоревім». Відомий історик та археолог М.Ю. Брайчевський називав Хорса іранським божеством Сонця³. О.П. і П.П. Толочки також називають його іранським Богом, що ввійшов до слов'янського язичницького пантеону, очевидно, від сіверян, які зазнали помітного впливу іраномовного населення⁴.

Відома перша самоназва праукраїнців – арії або орії, де корені «ар», «ор» – світло (санскрит). Звідси – сонцяни, сонцешанувальники. Сліди перших з них археологи відшукали й дослідили в Дніпровському Надпоріжжі, у лісостепу Правобережжя та Лівобережжя, на Поліссі, біля Львова, Тернополя, Ужгорода. Спадкоємцями аріїв багато істориків вважають давніх русичів. Відомі розкопки давньоруських могильників і на західній околиці сіл Хоростець та Хоробрів⁵.

За легендами-переказами, на західній околиці села існувало поселення Загородня (в корені якого також знаходимо буквесполучення «ор»), яке було спалене завойовниками, а його жителі переселились у два кінці підковоподібної балки, де, власне, й нині знаходяться села Хоростець і Хоробрів.

В археологічному відношенні територія навколишніх сіл вивчена слабо. Проте навіть скупі дані окремих розкопок свідчать про спадкоємність та безперервність культурного розвитку місцевого населення протягом багатьох століть.

Дані археологічних розкопок підтверджуються літописними відомостями часів княжої доби. «У рік 993 пішов Володимир на хорватів. А

коли вернувся він із війни хорватської, то тут печеніги прийшли по тій стороні (Дніпра) од Сули. Володимир пішов супроти них...»⁶. Похід на хорватів завершився об'єднанням східнослов'янських земель у складі Київської Русі. Входження племен, що заселяли землі сучасної Тернопільщини, до складу останньої сприяло зміцненню зв'язків між племенами, прискорило розвиток господарства. В давньоруський період взагалі йшло заселення земель. Зазначені події відбулися всього через п'ять років після хрещення Русі-України. Не виключено, що одним із завдань зазначеного походу була християнізація слов'янських племен хорватів й інших, які проживали на теренах західного Поділля і Підкарпаття.

За 8 років до прийняття християнства князь Володимир створив у Києві пантеон язичницьких богів, серед яких згадується Хорс: «І став Володимир княжити в Києві один. І поставив він кумири на пагорбі поза двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його була срібна, а вус – золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Симаргла, і Мокош»⁷, – писав літописець. Академік Б. Рибаків припускав, що у слов'янській міфології Хорс самостійного значення не мав, а був лише невід'ємним доповненням образу Дажбога – Сонця. Він же вважав, що в літопису під 980 р. ієрархічність цих богів дещо порушено⁸. З приводу останнього твердження вченого дозволимо собі зробити такі застереження. Чи міг хтось із панівної верхівки держави самостійно прийняти рішення, як розміщувати пантеон богів на Київській горі? Очевидно, що ні великий князь, ні його оточення не могли не зважати на політеїстичну систему релігійних вірувань, котрі відповідали структурі тогочасного феодального суспільства, як й у багатьох давніх державах (Греція, Рим, Єгипет та ін.).

Пригадую, ще будучи студентом першого курсу історичного факультету, влітку 1979 р., за рекомендацією доц. Н.М. Кравченко був делегований на серію телепередач, присвячених 1500-літньому ювілею Києва під загальною назвою «Погляд у майбутнє», участь в яких брав академік Б.О. Рибаків. На моє запитання, що історична, археологічна наука має значно древніші свідчення про дату заснування Києва, ніж офіційно затверджену, він відповів, що у Києві вчені-історики слабо вивчають той період і тут немає відповідної сильної історичної школи. Нам було дивно чути про таке. Адже ми, студенти, знали дещо про наукові школи М. Грушевського, В. Антоновича, В. Петрова, про які під виглядом критики «буржуазного націоналізму» розповідав на своїх ле-

кціях доцент Г.В. Січкара. Звичайно, результатами роботи цих шкіл ніхто не міг тоді скористатися.

В усіх політеїстичних системах завжди виокремлювалася фігура основного божества (на Русі – Перуна), але його верховенство майже ніколи не призводило до підпорядкування ієрархії великих та малих богів. Важко пояснити «появу Хорса та Симаргла, божеств індоіранського походження, у пантеоні східних слов'ян» й авторам фундаментальної тритомної «Давньої історії України» (К., 2000)⁹.

Відповідь на поставлене запитання, на нашу думку, слід шукати саме в період існування арійсько-трипільських племен, коли і Хорс – божество сонячного світла – й Симаргл – трипільський крилатий пес, нижче божество, охоронець урожаю, посівів і землеробства – входили до пантеону шанованих богів праукраїнської етнічної спільноти, починаючи з аріїв-трипільців, через антсько-полянський союз, літописні слов'янські племена, росів-русів аж до давньоукраїнської держави – Київської Русі. Визнати таку схему розвитку, її безперервність на українських землях, звичайно, радянський учений не міг та й, очевидно, не хотів. У концепціях Б. Рибаківа для історичного процесу характерне державницьке начало, а не етнічне, народницьке, автохтонне.

Включення Хорса як давньоруського божества до пантеону богів князем Володимиром, розміщення його ідола поряд з іншими богами на пагорбі в Києві можна пояснити, на наш погляд, також тим, що він був значно древнішим за Дажбога і дуже популярним на обширних слов'янських теренах із прадавніх часів, незважаючи на те, що на Русі вважався іноземним, іранським¹⁰.

Очевидно, духовна сила, закладена у генетичній пам'яті русичів-росів, була настільки сильною, що не рахуватися з нею князь Володимир не міг, а вилучення Хорса з пантеону викликало б незадоволення серед населення. Цілком імовірно, що князь не лише не збирався вилучати останнього з пантеону, а, навпаки, прагнув ще раз підкреслити його значимість на обширних територіях, населених слов'янськими племенами, що підтверджується сучасною топонімією.

В княжі часи сонячне язичницьке божество Хорс новгородський поряд із Дажбогом древлянським, мабуть, мали відношення до утворення та утвердження билинного епітета Володимира – «Красне сонечко». Зображення як Дажбога – Сонця, так і Хорса – Сонця могли фігурувати на знаменах князя, у його гридниці, на ганку палацу. Красне сонечко могло бути вишите й на грудях князівського вбрання, причому не тіль-

ки парадного, а і похідного, в якому він об'їжджав славнозвісні «богатицькі застави», фортеці проти печенігів¹¹. Хорс був господарем тієї землі, в якій Володимир княжив із дитинства. Саме по собі красне сонечко – джерело світла, тепла, радості – дуже придатний образ для поетичної персоніфікації.

В історичній, етнографічній, філологічній літературі знаходимо твердження, що в основі слів з коренем «хор» лежить поняття «сонце». Поселення, назви яких мають у корені буквесполучення «ор» – сонце, пов'язані з давніми арійськими племенами, які жили на українських територіях багато тисячоліть тому.

Існує думка про переселення аріїв із Придніпров'я в Перське нагір'я. Доарабська самоназва аріїв – парси (перси) звучить «аре» з назви їхньої держави Орасанії (майже Оратанії). Звідти давня назва Ірану – Персія та назва провінції Хоросан, де «орос» – сонячний, «ан» – небо, небесний¹².

Щодо походження імені Хорс учені висували різні гіпотези. Дослідник слов'янського фольклору О. Потебня звернув увагу на зв'язок слів «хорош» і «Хорс». Деякі вчені дійшли висновку, що останній означає сонце в його щоденному круговороті (М. Гальковський). Він витлумачив ім'я Хорс від грецького «хорос», що означає коло. Хоросом називається круглий підсвічник у храмах. Хоровод – в українській мові – круговий рух, хорошуль – круглий ритуальний пиріг – курлик, хороми – кругова забудова із замкненим подвір'ям¹³. У сучасній українській мові слово «хороство» витлумачується як «вродливість», «пригожість»¹⁴. Можна вважати, що й слова «хороший», Хоростець означають сонячний, світлий. Загалом усі великі міста держави аріїв несли в своїх назвах ознаки Сонця – світла. Дотепер у нас залишилися арійські закляття: не зашкодь сонцю, землі та воді, не можна плювати у вогонь, що уособлює сонце, тим паче в криницю, бити землю – нею клялися, її цілували.

Від Хорса пішли і топоніми: Корсунь, Коростень, Коросгишів, Херсон, Херсово в Хорватії, Хоршов у Чехії, Орша (Орса) в Білорусії. У сербів є чоловіче ім'я Хорс. В Україні – назва річки Оржиця (Х-Оршиця). Від Хорса пішли й назви м. Керчі: давня назва – Корчев-Хоршев – Хорсев та м. Хоростків, села Хоробрів Тернопільської й Львівської областей, смт Хорошеве Харківської та с. Хоренки на Полтавщині, р. Хорол, о. Хортиця, смт Хоробор на Чернігівщині та ін.¹⁵

Чи не свідчить ця схожість топонімів і гідронімів про колись єдину праукраїнську людність, об'єднану в антсько-полянський союз племен

яка шанувала, крім інших язичницьких богів, божество життєдайного сонячного світла Хорса й поклонялася йому? «Під ударами завойовників частина праукраїнців загинула, інша – підкорилася останнім та асимілювалася серед навколишніх народів, решта відійшла у віддалені регіони. Ними стали Балкани, Центральна Європа, Мала Азія й лісостепова зона України», – зазначав В.Й. Борисенко ¹⁷.

«Літопис руський» згадує м. Хоробор у Чернігівській землі на південному березі Десни між ручаями Бобрик і Хоробор (осушені. – А.Б.) (нині емт Макошине (городище в урочищі Хоробор) Менського району Чернігівської обл.)¹⁸ під 1152 р. У ньому відбулася зустріч Юрія Долгорукого та Ізяслава Давидовича, які вели боротьбу за київський стіл. Під 1154 р. у літописі відзначено похід Ізяслава Мстиславовича й Ярослава Володимировича на Галич¹⁹. Цілком імовірно, що чернігівські дружинники з Хоробора залишили на галицьких землях і назви топонімів, зокрема м. Хоростків, села Хоробрів, Хороборів тощо.

В умовах міжусобної боротьби князів під час спроб об'єднати давньоруські землі в єдину державу напередодні татаро-монгольської навали у 1234 р. князь Данило, як пише Галицько-Волинський літопис, «пішов до Володимира (Рюриковича), і рушили вони обидва до Чернігова, і прийшов до них Мстислав Глібович. А звідти пішли вони, грабуючи землю (Чернігівську), і взяли багато городів по Десні. Тоді ж взяли вони і Хоробор, і Сосницю, і Сновськ, і багато інших городів, і прийшли ото знову до Чернігова»²⁰.

Старожили села Хоростець у 60-ті рр. минулого століття твердили, що в 1920 – 1930-х рр. у читальнях осередків «Просвіти», що були поширені на Галичині, бачили книгу, де містилася згадка про заснування села близько 750 років тому, тобто на початку XIII ст., в княжі часи ще раніше сусіднього Хороброва. Такі свідчення є цілком імовірними. Адже відомі знахідки давньоруських могильників на захід від названих сіл, про що згадувалося вище. А село Конюхи, що лежить за 8 км на південний-захід від Хоростця, – «найстаріше у Бережанському повіті – бере свій початок ще з передкняжих часів, з VIII століття, і тоді воно називалося Корсів», а можливо, Хорсів ²¹. Чи не викликає подиву те, що у радіусі 7 – 10 км розташовані три населені пункти, в назвах яких лежить спільний корінь «хор»?

У висвітлюваному контексті розглянемо топонім Хортиця – назву високого гранітного острова на Дніпрі, на якому в давнину, за переказами, знаходилася могутня слов'янська фортеця й капище Перуна із священною дібровою. За словами грецького історика Костянтина

Багрянородного, «руси здійснюють свої жертвоприношення, оскільки там ріс величезний дуб. Вони приносять (у жертву) живих півнів, навколо застромлюють стріли, а деякі кладуть шматки хліба, м'яса»²².

Кремезні дуби та священні діброви, червона калина, вепр і півень в українському фольклорі були земними символами бога блискавки, грому й війни Перуна.

Цілком імовірно, що урочище Дубина з криницею, невеличкою річкою, яка протікає через неї, було священним місцем для наших пращурів і там знаходилося дохристиянське капище для жертвоприношення язичницьким богам, найімовірніше Хорсові.

Для такого припущення є кілька назв місцевостей навколо села Хоростець та перекази старожилів, які з ними пов'язані. Так, за 150 – 200 м на схід від описаної криниці в Дубині знаходиться Лиса гора – узвишся у дубовому гаю, яке не було поросле деревами. В українській міфології на лисих горах (переважно біля жертвних криниць) проводили ритуали поховання й жертвоприношення, а також відбувалися купальські «суботки»²³.

Біля Лисої гори, між селами Хоростець і Хоробрів, до людей чіплялася нечиста сила. За розповідями моєї бабусі Марії, її свекор Ілько із сусідом, повертаючись із базару з містечка Кізлів, серед білого дня знайшли на снігу біля Лисої гори маленького баранчика. Подумали, що хтось його загубив, та взяли на сани, примовляючи: «Бідний баранчик, змерз». Поїхали далі через Хоробрів додому. Коні йшли важко, хропли. Біля місцевості Кібці, де, за переказами, живе дідько, тваринка зіскочила із саней і побігла, а подорожні почули голос: «Бідний баранчик, змерз, змерз». їздових охопив великий жах, а із саней ніби скинули величезний вантаж, коні рвонули з місця й помчали додому. Такі випадки були непоодинокими. Після цього у Кібцях і на Лисій горі пройшли церковні хресні ходи, священики відправляли молебні, в обох місцях закопали «Євангелія», після чого аномалії припинилися.

Південно-західна частина села називається Гора, заселена на рубежі XIX – XX ст. У міфології багатьох народів світу вона наділена сакральними якостями. Гори в уявленні язичників були пов'язані з космічним світом богів та божественних предків і становили один із головних елементів переправи в «інший світ». У давніх українців був звичай здійснювати на горах похорони²⁴.

З дохристиянським богом вітрів Стрибогом співзвучна назва р. Стрипа, яка тече на схід від села Хоростець. Стрибог – батько вогню,

тобто вітер, який роздмухує останній. У народній уяві він розглядався як «володар лютуючої стихії, хаосу, магічних заклять, що можуть обернутися й на зло людям»²⁵. Корінь «стр» означає також швидко течію. Подібно звався Дунай у верхній течії – Істр, відповідні – назви мали річки Дністер, Стрий, Істрівка²⁶.

Деякі вчені навіть пов'язують з іменем бога Хорса походження Русі (О. Фомінцин)²⁷. Світанкове сонце праукраїнці називали священним конем. На санскриті він звався рос або кона. Звідси, побудувавши логічну схему еволюції етнонімів, маємо: кона – рос (світлий кінь) – ко – рос – Хо – рс – рос – рось – Русь²⁸.

Є дві основні версії походження назви «Русь», зазначав В.Й. Борисенко, південна та північна. Перша – пояснює походження цього терміна від відповідного сарматського слова, що означає «світлий». Ним називалися слов'янізовані нащадки сарматів-роксоланів – росомани. З цією назвою перегакуються назви річок на Подніпров'ї – Рось, Росава, Роставиця і деяких урочищ. Північна версія виводить цей термін від фінської назви шведів (voutsі). Водночас деякі вчені розташовували країну Русь на землях новгородських словен.

Етнополітичним центром росів-русів був трикутник між Дніпром, Россю та Ірпінем. Його населення в VII ст. й очолило процес консолідації слов'янських племен. Уже тоді сучасники називали цей край Руссю²⁹.

Наприкінці VIII ст. – у першій половині IX ст. утворилася праукраїнська держава – Руська земля зі столицею в Києві. Вона об'єднувала племена русів – полян, західних сіверян і древлян. Деякі вчені називають її середньодніпрянською Руссю³⁰. Нею правили прямі нащадки династії Кия. Останніми з них були брати Дір та Аскольд.

Раніше висловлювалися гіпотези (Б.О. Рибаків, М.Ю. Брайчевський) щодо полян як про автохтонне плем'я, «котре поступово, протягом другої половини I тис. н.е., набирало сил і могутності на берегах Дніпра і Росі; до складу полянської спільності входили літописні хорвати, дуліби, бужани, волиняни, уличі й тиверці»³¹.

Численні джерела переконливо свідчать, що назва «Русь» («русич», «расен», «тарсен», «рос», «русин») була досить відомою у період Київської Русі. Вона відбивала історичний процес розвитку слов'янства та вплив цього суперетносу на перебіг світових подій. Про Русь, русів згадують візантійські хроніки (з 852 р.), римські (католицькі) джерела (839 р.), численні арабські пам'ятки.

Ю. Канигін висловив припущення, що термін «Русь» був відомий ще за 1,5 – 2 тисячі років до появи на історичній арені народу рос і його держави й навіть до появи самої назви «слов'яни». Вчений пов'язує його з країною Аратта, що існувала на території сучасних Полтавської, Чернігівської, Київської областей і далі на захід, охоплюючи все Придністров'я до самого Дунаю ³². Ю. Канигін говорить про Русь як про «землю обітовану», давно втрачену батьківщину для норманів, предки яких прийшли у найдавніші часи з Півдня. На його думку, пришельці залишили там відповідні топоніми, що й сприяло появі норманської теорії походження Русі. Священним (сакральним) коренем самої назви Руської землі (Русі) є санскритські слова «ros», «rase», (світлий, красивий, червоний). Звідси – «red» (англійське), «ronge» (французьке), «rot» (німецьке). Усі ці терміни перекладаються як «червоний», «ясний» ³³. Можливо, не випадковим є назва ще одного сусіднього села – Красна, розташованого за 2 км на схід від Хоростця, на лівому березі р. Стрипа.

В мові кельтів, які джерелом усього живого, символом матері-землі вважали воду, слово «Русь» означало воду. У нас це слово відбито у назвах річок (Рось у Київській області, Русилівка в Полтавській), а також у слові «русло», що означає середину річки ³⁴.

Не будемо вдаватися в більш як двоохотрічні наукові дискусії про походження назви «Русь». Зазначимо лише, що після розпаду антсько-полянського об'єднання ³⁵ (на середину I тис. н.е. відбувся поділ слов'ян на три групи – південні, західні та східні) їхня етнічна база стала основою, на якій сформувалися місцеві слов'янські народи, у тому числі й український. На території України утворилося вісім племінних союзів, центрами яких ставали «гради», подібно до Києва.

Друга версія походження назви села Хоростець тісно переплітається з першою і пов'язується з племенами хорватів (VII – VIII ст.). На землях майбутньої Галицької землі залишилися племена білих хорватів, які входили в дулібське племінне об'єднання, а після його розпаду утворили великий союз племен. Походження назви «хорватив» «Велесова книга», яка описує історію дохристиянської Русі від 650 р. до н.е. до кінця княжіння Аскольда (982 р.), веде від імені одного з полянських князів, засновників Києва – Хорива, ім'я котрого, як бачимо, також пов'язане з коренем «Хор». Крім Кия, Щека й Хорива у тексті «Велесової книги» знаходимо також ім'я їхнього батька Ора, який правив на Русі перед ними.

В українській міфології Ор – легендарний праотець слов'ян. За переказами, він багато років стояв із піднятими до неба руками та молив

Всевишнього, щоб той послав йому синів. Він став батьком Кия, Щека й Хорива³⁶.

«Осе бо Орь – отець іде перед нами, і Кий іде з русами, і Щек веде плем'я своє, а Хорев – хорватів своїх. І Земебог радіє з того, які-то ми внуки божі. Одійшли Хорев і Щек од інших, і переселилися до Карпатських гір, і там інші города заснували, і торгували з племенами іншими, і багатства мали великі. Се бо вороги напали на нас, і тому відійшли до Кієграда, і до Голуні, і там оселилися, вогні свої палячи до неба, і жертви приносили, дякували богам і такі жертви за нас»³⁷. Один із пагорбів, на якому було засновано місто Київ, називається Хоревиця.

Відомий археолог, дослідник давньої історії слов'ян, професор В.Д. Баран зазначає, що сучасний стан археологічних досліджень дозволяє «впевнено говорити про вплив, починаючи з VI ст., частини антського населення на Балкани, а склавинів – на Середній та Верхній Дунай і в межиріччя Ельби та Заале, де й зафіксували їх писемні джерела, а також археологічні пам'ятки. Очевидно, цим пояснюється і наявність спільних племінних назв по обидві сторони Карпат (дністровинські, чеські, паннонські дуліби, північно-карпатські, білі чеські хорвати та ін.)»³⁸.

Хорватський, як й інший слов'янський союз – дулібський, приблизно в VII ст. розпався, після чого частина племені переселилася на захід і утворила згодом державу Хорватія. Інша ж гілка слов'янських племен білих хорватів залишилася на старому місці та ввійшла до переліку літописця Нестора у «Повісті временних літ».

Останній писав: «І жили між собою в мирі поляни, древліани, сіверяни, радимичі, в'ятичі і хорвати»³⁹. Під 907 р. хорвати поряд із дулібами й іншим племінним союзом західної гілки східних слов'ян – тиверцями – названі серед союзних київському князеві Олегові племен під час його походу на Візантію⁴⁰.

За два десятки кілометрів на південний-схід від села Хоростець знаходиться село Таурів (Таврів), назва якого, ймовірно, пов'язана з племенем тиверців, які у середині I тис. н.е. створили Тиверію – об'єднання племен, що входило до антського союзу останніх. Після розпаду антського (праслов'янського) об'єднання тиверці разом з хорватами та уличами ввійшли в дулібо-волинський союз племен⁴¹, створили етнічну основу для формування Галичини, яка стала духовним коренем Київської Русі, потім України⁴².

Цілком правомірним виглядає припущення В. Барана про те, що самоназва місцевих народів походила від іранського слова «анти» (окра-

їнні), яка згодом трансформувалась у назви «Україна», «українці»⁴³. Але навряд чи можна називати антів жителями «окраїни». Дотримуємося при цьому трактування С. Шелухіним терміна «Україна» як «край», «країна», тобто окрема, «вкраян», «украяна» – відрізана частина землі, окрема територія. У цьому разі етнонім «анти» повинен означати «краяни», «окраяни», «україняни», тобто жителі «краю», «країни», «україни». Це щось подібне до тлумачення змісту українського слова «краєць», який означає «відрізану», «украєну», «вкраяну» частину цілої хлібини.

Проведемо аналогію з етнонімом «хорвати». Костянтин Багрянородний для середини X ст. виводить назву «хорвати» від грецького слова «хора» – край, земля. Відповідно «хорвати» – це жителі певного краю, окремої землі, але аж ніяк не окраїни. Північно-Карпатський регіон, де вони мешкали, ніколи не входив до складу Візантійської імперії й тому не міг бути її окраїною, так само як і землі антів на час згадки про них не були окраїною іраномовних кочовиків. Російський археолог В.В. Седов пов'язує походження останніх з антами⁴⁴.

Старослов'янські назви «край», «країна» були сприйняті як іраномовними, так і грекомовними авторами, а похідні від них етноніми «окраїняни», «україняни» застосовувалися для позначення жителів пізніших українських земель. Старослов'янські поняття «край», «країна», «окраїняни», «україняни» органічно вписалися в національну свідомість предків українців, використовувалися ними як у повсякденному житті, так й у відносинах із зарубіжним світом, видозмінювались, але ніколи не переривалися та пізніше набрали звичних для нас форм «Україна», «українці».

Багато з того, що висловлено в статті, є лише гіпотезами, «але ж і вся праісторія загалом є сукупністю більш чи менш вірогідних гіпотез»⁴⁵.

Існують також різні гіпотези походження назви села Хоростець. В основі їх лежить добре, хороше, світле, сонячне начало. Кожна з них має право на існування, заслуговує подальшого вивчення.

Легко проводити історичні дослідження, коли є встановлена загальноприйнята наукова концепція. Особливо це характерно для тих країн, державність яких не переривалася на довгий час. Україна, на жаль, до них не належить. Тому їй і нині треба вибудовувати системні підходи в науці, у тому числі й історичній, створювати свою міфологему. Цілком очевидно, що позитивістський етап розвитку історичної науки ще не закінчився, йде нагромадження джерельного матеріалу, аналітичних праць. Важко сказати, що в історичному ланцю-

гу є головним, а що другорядним. Іноді істина міститься якраз в одному відсотковій інформації, яка відкривається дослідникові останньою. Актуальність означеного підходу якраз і полягає у тому, що й нині з мапи України щезають села, інші переходять до розряду неперспективних. Тому, на нашу думку, треба не втратити їх для науки, насамперед краєзнавчої, як соціально-культурну структуру України, котра живила духовність, давала морально-етичну та культурно-мовну потенцію українському суспільству. Що, власне, і видно на історичному прикладі села Хоростець, яке займає чільне місце на історичній та міфологічній карті України.

Дуже хотілося б, щоб його історичний розвиток, як й інших сіл, на сьогоднішньому етапі органічно вливався в розвиток незалежної України, бо саме із збереженням, відродженням і розвитком останніх пов'язаний національно-культурний та соціально-економічний ренесанс держави.

Вважаємо, що вивчення топонімів, гідронімів, етнічних, міфологічних, лінгвістичних й інших понять, допоможе глибше висвітлити історію України загалом. Запропонована стаття – це один із конкретних матеріалів у контексті державної програми розвитку краєзнавства, яку прийняв Кабінет міністрів України на період до 2010 р.

Література:

1. Павло Олійник. Зошит. – К., 1995. – С.19.
2. Крип'якевич І. Коротка історія Зборова до початку ХІХ в. – Львів, 1929. – С.4 – 5.
3. Див. Браїчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – 1988. – С.113.
4. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – Т.4. – С.264.
5. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область. – К., 1972. – С. 12.
6. Літопис руський. – 1989. – С.68.
7. Там само. – С.47.
8. Див.: Войтович В. Українська міфологія. – К., 2002. – С.565.
9. Давня історія України: У 3-х т. – К., 2000. – Т.3. – С.182.
10. Баландин Р.К. Сто великих богів. – М., 2003. – С.386.
11. Членов А.М. Шестибожжя князя Владимира //Укр. іст. журн. – 1971. – № 8. – С.110.
12. Іванченко М.Г. Таємниця нашої прадавнини. – К.; 2000. – С.103.
13. Войтович В. Назв, праця. – С.564.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2003. – С. 1351.

15. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. – К., 2001. – С. 206; Іванченко М.Г. Назв, праця. – С. 72- 73.
16. Андрусихин Б., Борисенко В. Антсько-полянський союз племен // Наукові записки (історичні науки). – К., 2001. – С.8-11.
17. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1996. – С.34.
18. Літопис руський. – С.575.
19. Там само. – С.259.
20. Літопис руський. – С.391.
21. Павло Олійник. Назв, праця. – С.19.
22. Славянская энциклопедия. – М., 2002. – С.627.
23. Войтович В. Назв, праця. – С.277.
24. Там само. – С.112.
25. Історія релігії в Україні. – Т.1. – С.20.
26. Іванченко М.Г. Назв, праця. – С.85.
27. Фоминцын А.С. Божества древних славян. – СПб., 1995. – 369 с.
28. Іванченко М.Г. Назв, праця. – С.73.
29. Борисенко В. Утворення праукраїнської держави зі столицею у Києві // Наукові записки. Історичні науки. – К., 2002. – Вип. 45. – С. 192.
30. Див.: Андрусихин Б.І., Борисенко В.Й. Творці Середньодніпровської Русі// Пульсар. Науково-популярний журнал. – 2000. – № 9. – С. 68-70.
31. Етнічна історія давньої України. Колективна монографія. – К., 2001 – С.209.
32. Канигін Ю. Шлях аріїв. К., 2002. – С.142.
33. Там само. – С.184, 186.
34. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. – К., 1996. – Т.1. – С.76.
35. Андрусихин Б., Борисенко В. Антсько-полянський союз племен // Наукові записки (історичні науки). – К., 2001. – Вип. 38. – С.8-11.
36. Войтович В. Назв, праця. – С.348.
37. Велесова книга: Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу. I тис. до н.е. – I тис. н.е. – Індосвропа. – 7502 (1994). – Кн. 1 – 4. – С.122 – 123.
38. Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С.213.
39. Літопис руський. – С.8.
40. Там само. – С.16.
41. Баран В.Д. Назв, праця. – С.122.
42. Канигін Ю. Назв, праця. – С.270.
43. Див. Баран В.Д. Назв, праця. – С.216 – 218.
44. Там само. – С.126.
45. Етнічна історія Давньої України. – С.44.

4. Політико–правова модель розвитку України у суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX ст.*

Українські інтелектуали на зламі XIX–XX століть витворили низку соціально-політичних проектів, своєрідних цивілізаційних зразків для відродження державного життя українського народу. Спільним для них було те, що становленню державності передувало потужний рух народу за соціальне і духовне відродження України на істинно демократичній основі.

Напередодні національної революції 1917 р. в українській суспільно-політичній думці тривав пошук шляхів національного і соціального визволення українського народу. Доля цієї революції, як і доля окремих суспільних класів у ній, зокрема і робітництва, багато в чому зумовлювалася не лише рівнем політичної зрілості її дійових осіб, але й тими доктринами, які виробила й трансформувала українська суспільно-політична думка наприкінці XIX – на початку XX ст. Значний матеріал з тематики, що має інформаційну цінність з погляду збагачення дослідження новими науковими ідеями, є в працях визначних вчених-суспільствознавців, які за умов ускладненої світовою війною та політичною боротьбою соціально-економічної ситуації шукали виходу з кризи, використовуючи здобутки світового економічного та соціального прогресу. Значних успіхів у цьому напрямі на початку XX сторіччя досягли М. Туган-Барановський, Є. Слуцький, П. Ляшенко, В. Левитський, В. Косинський, О. Миклашевський, М. Птуха, О. Русов та багато інших вчених. І ще наприкінці 70-80 рр. XIX ст. різним проблемам суспільно-політичного життя присвятив свої численні праці І. Франко. Поет вивчав твори Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Р. Оуена, У. Томпсона, П. Прудона, В. Консідерана, Ф. Енгельса, М. Драгоманова, С. Подолинського та інших вчених, які досліджували соціальні процеси. Захоплюючись утопічними ідеалами суспільного життя, виробленими Платоном у своїй «Державі», Т. Мором в «Утопії» й Т. Кампанеллою у «Місті сонця», І. Франко критикує їх химерність і пропонує будувати більш досконале суспільство без насильницьких і кривавих потрясінь, спираючись на хід історії, людський розвиток, науку, «почуття і розуміння потреб народних». На час написання цієї праці письменник вірив, що суспільство, сформоване на основі економічної рівності, спільної праці, тісної дружби й братерства, буде досконалим й стабільним, задо-

* Україна дипломатична. – 2016. – Т. 17. – С. 669–677.

вольняючи потреби всіх його громадян [1]. Безперечно, один із кращих спеціалістів в історії економічних вчень був М. Туган-Барановський, під впливом якого розвивалася немарксистська політекономія. Вчений визначав три основних напрями, на які розкладалася політична економія, шукаючи відповіді на питання «про причини стійкої бідності серед зростаючого багатства». Такими напрямками були: по-перше, захист нерегульованого товарно-господарського ладу, по-друге, ідеї соціалізму як антипод першого напрямку і, по-третє, напрям, який «прагне зберегти товарно-господарський лад, пом'якшивши в той же час, шляхом посилення державного втручання в інтересах слабих, різкість класових антагонізмів» [2]. Перший напрям було представлено класичною політекономією, на зміну якої прийшла так звана австрійська школа з її теорією граничної корисності. В центрі уваги цього напрямку були поставлені проблеми, пов'язані з функціонуванням ринку, його закономірностями та ефективним розподілом продуктів.

Соціалістичний напрям економічної теорії було представлено передусім теорією К. Маркса, яку взяли на озброєння ортодоксальні марксистки. Суть розуміння змісту і завдань політичної економії марксизму випливали з трактування економічних явищ як вираження суспільних відносин людей, що складаються у процесі виробництва незалежно від їх господарської волі і визначають відношення у сфері обліку і розподілу. Всі основні категорії політичної економії виводились марксистами з відношенням лише двох суттєвих класів — робітників та капіталістів, що визначалися як головні у системі суспільних відносин. На цій теоретичній базі й розроблялася марксистська концепція закону розвитку та революційного знищення капіталізму. Третій, «еклектичний», за М. Туган-Барановським, напрям базувався на ідеї поєднання приватної власності та підприємництва з державним регулюванням. Він був представлений німецькою історичною школою кінця XIX сторіччя за її течіями — історично-етнічною та соціально-політичною. Видатні теоретики цієї школи Адольф Вагнер та Альберт Шеффле очолювали школу «державного соціалізму». Особливу цінність у поглядах представників цієї школи мали ідеї поєднання приватної власності та підприємництва з державним регулюванням [3], посилення державного втручання в інтереси слабких заради пом'якшення різкості класових антагонізмів [4]. Бурхливий економічний розвиток кінця XIX сторіччя призвів до переоцінки теоретичних та методологічних засад марксизму. Досвід Англії та США показав, що капіталізм почав розвиватися на своїй власній основі, а в Німеччині та в Росії він міцнів під протекціонізмом ім-

перських держав. Таким чином, соціально-економічна дійсність засвідчувала, що не підтвердились ані висновки класиків буржуазної політ-економії щодо можливостей автоматичного саморозвитку капіталізму та меж такого розвитку, ані прогнози основоположників марксизму щодо його загибелі. У 1895 р. Ф. Енгельс зазначав, що замість революції, на яку очікували вони з Марксом, відбулася революція економічна [5]. На підставі переосмислення марксистської економічної і політичної доктрини в соціал-демократичному русі відбувся розкол. На Заході, зокрема в Німеччині, у соціал-демократичному середовищі наприкінці 90-х років сформувалися два головні напрями: перший — більш ортодоксальний у теорії, спрямований на розвиток і поглиблення доктрини марксизму відповідно до нової епохи у розвитку капіталізму на новому імперіалістичному етапі. Цей напрям у практичній політиці вів до здійснення революційних гасел марксизму. Другий напрям характеризувався політичним реформізмом, висунув ідею перегляду, ревізії всіх теоретичних засад марксизму. До першого напрямку належали праці Карла Каутського, Вільгельма Лібкнехта, Августа Бебеля, Рудольфа Гільдерінга, Розі Люксембург. І. Франко, ґрунтовно і всебічно вивчивши теорію і практику соціалістичної ідеї, продовжував вірити, «що соціалізм противний усякому утиску, визискові, — чи то людини людиною, чи народу народом». Наприкінці 80-90 років, будучи авторитетним науковцем та відомим громадським і політичним діячем, у статті «Соціалізм і соціал-демократизм», опублікованій у журналі «Життя і слово» за 1897 р., він здійснив аналіз брошури відомого дослідника соціалістичних теорій В. Черкезова, який виступив з різкою критикою соціалістичної ідеї у редакції марксистів. Не заперечуючи аргументів й доказів колеги, письменник показав свою схильність до критичного осмислення теоретичної спадщини соціалістів, до еволюції самої ідеї, назвавши її великим культурним надбанням людства «новіших часів». Проте, стверджує Франко, в Німеччині на основі праць Маркса і Енгельса, наукової і агітаційної діяльності Лассалля, Лібкнехта, Бебеля та інших виник поряд з соціалізмом соціал-демократичний рух, який «... ще не конче мусить бути соціалістичним, а може бути змаганням до зміни суспільного ладу в якімсь неозначенім ближчим демократичнім напрямі» [6]. У праці «Що таке поступ?» (1903) він обґрунтовано й переконливо критикує марксистську теорію, що передбачала прямолінійний поступ людства від первіснообщинного ладу до феодалізму, капіталізму й соціалізму — комунізму. Поступ людський, стверджує письменник, ходить крутими дорогами і має зигзагоподібний характер, «... він вирос-

тає на могилах, як пшениця на зораній ниві і ... веде до добра». Критикуючи марксистську соціальну доктрину людського поступу, І. Франко переконливо доводить, що у «народній державі» Ф. Лассаля і Ф. Енгельса людське життя опинилось би під владою чиновників від коліски до гробової дошки. Отже, стверджує вчений «...віра в необмежену силу держави в будучім устрою — то ... головна прикмета соціальної демократії» [7]. Виразниками ідеї другого, реформістського напрямку, вважали Едуарда Бернштейна та Едуарда Давіда. Праці ортодоксального марксиста К. Каутського, котрого В. Ленін критикував за опортунізм та центризм, були відомі не лише серед наукової інтелектуальної еліти, а й серед широкого загалу, він був популярний і серед української соціал-демократії. Праці К. Каутського часто друкували в тогочасних українських соціалістичних газетах. Так, і в «Робітничій газеті» у січні 1919 р. було вміщено статтю К. Каутського «Експропріація і конфіскація» [8], де порушувалися методологічні проблеми експропріації матеріальних засобів. К. Каутський пропонував шлях викупу всіх промислів, а також оподаткування великих прибутків усього класу капіталістів як найбільш цивілізований спосіб [9]. У руслі нашого розгляду заслуговують на увагу ідеї професора Київського університету О. Білімовича, в працях якого відбито еволюцію австрійської школи. Критикуючи трудову теорію цінності, О. Білімович сповідував підхід, що розглядав учасників виробництва як рівноправних партнерів, незалежно від їх класової належності. Цей підхід таврувався в історико-економічній літературі як апологетичний для капіталістичного способу виробництва. Лише останніми роками деякі дослідники роблять висновок, що саме такий підхід відбивав формування системи розгалужених механізмів інтегрування пролетаріату в буржуазне суспільство, яке розпочалося на зламі століть і було пов'язане з могутнім динамізмом у поступальному русі процесів у господарській системі тощо [10]. Панівне становище у політичній економіці в східній Україні та в Росії на початку ХХ ст. посідав так званий соціальний, соціально-історичний або соціально-економічний напрям. Цей напрям на початку ХХ ст. об'єднав економістів різної соціально-політичної орієнтації — ліберально-народницької, послідовно пробуржуазної та соціалістичної. До соціального напрямку належали, зокрема, О. Русов, Т. Осадчий, Т. Рильський, П. Мігулін, І. Янжул, О. Миклашевський, В. Левицький, В. Косинський, М. Туган-Барановський, Б. Кістяковський, В. Желєзнов, М. Соболев та багато інших. Спільним у їхній творчості була така методологічна риса, як соціально-історичний аспект розгляду економічних явищ. А саме —

прагнення пояснити явища економічного життя з погляду їх соціальної та історичної зумовленості, внести в галузь політико-економічного дослідження етично-правовий аспект та пошук наукових засад свідомого регулювання суспільно-економічного процесу. Активно відбувалося в Україні та в Росії переосмислення марксизму. Початок процесу перегляду марксистської суспільно-економічної доктрини в системі уявлень європейської соціал-демократії поклав П.Б. Струве. Він заперечував теорію неминучого краху капіталізму та теорію зубожіння робітничого класу. У цьому відношенні йому віддають пріоритет перед західноєвропейською соціал-демократією, насамперед перед Е. Бернштейном. Послідовником П. Струве став Б.О. Кістяковський. Найвищою мірою плідною для справи з'ясування процесу історичного розвитку вважав Марксову ідею суспільних класів та їх боротьби М.М. Соболев. Він зробив цілком обґрунтований висновок, що саме ця ідея перетворила марксизм на цілісну, послідовну і найбільш зрозумілу для робітничого класу соціально-політичну доктрину, яка давала йому і певний світогляд з точними висновками у сфері практичної політики. У своїх висновках М.М. Соболев був близький до реформаторських програм західноєвропейської, передусім німецької, соціал-демократії. Вченому імпонувало те, що партія німецьких соціал-демократів відмовилася від встановлення повного порядку насильницьких перетворень, а стала на ґрунт еволюції, переконавшись, що такий соціальний порядок може утвердитися лише тоді, коли він відповідатиме потребам широких кіл суспільства [11]. Із соціальним напрямом в економічній галузі пов'язана ідея інституціоналізму, головною ознакою якої було розуміння держави як інституту, який має втілювати в собі вищі етичні засади та впроваджувати їх у суспільне життя, переконувати в необхідності соціальних реформ та широкого державного втручання в економіку, як з метою розвитку продуктивних сил, так і для мирного розв'язання гострих його суперечностей. Ідею змішаної економіки розвивав В.Ф. Левицький, наголошуючи на обмеженні та частковому усупільненні приватної власності й окремих галузей народного господарства як державою, так і комунальними органами. Соціальне законодавство діє через психіку людей, тому держава мала нести відповідальність за податки, добиваючись їх зниження для тих класів, які не мали майже ніякого представництва в державі. Аналогічні погляди на завдання держави поділяли й І. Янжула, К. Воблий та інші вчені. Про людину з її індивідуальною психологією як єдиний активний елемент у суспільстві писав В.А. Ко-

синський [12]. Глибинний критичний аналіз еволюції ідей соціалізму в їх немарксистському варіанті зробив М. Туган-Барановський, який, будучи сам цілком відданий цим ідеям, все ж таки піддав всебічному критичному перегляду ту загальну схему майбутнього соціального устрою, вироблену основоположниками марксизму. Марксистську модель соціалізму він справедливо називав «державний соціалізм» або «колективізм» на відміну від таких форм, як синдикалізм, комунальний соціалізм та анархізм. Концепції марксизму з її всеохоплюючою централізацією виробництва і розподілу, в якій М. Туган-Барановський справедливо розгледів загрозу свободі індивідуальності кожного члена суспільства, зростання ролі примусу, бюрократизму, волонтаризму тощо, вчений протиставляв систему, де ідея централізму обмежувалась організаційними, управлінськими та господарськими формами, що змогли б нейтралізувати породжувані централізмом негативні господарські та соціальні наслідки. Він передбачав розширення сфери участі робітників в управлінні підприємствами, розвиток кооперації як засобу розвитку самодіяльності працівників тощо. М. Туган-Барановський обстоював думку про наступальний перебіг розвитку суспільства, підкреслюючи, що перехід до соціалізму можливий лише за умови цілковитого розвитку суспільного господарства, тобто за підготовленості соціального середовища, де передбачалася наявність певних моральних та інтелектуальних рис у людей. Він же застерігав від насильного прискорення історичного розвитку, наголошуючи, що в теорії здійснюється не те, чого хоче той або той суспільний клас, а те, що відповідає природному напрямкові історичного розвитку [13]. Державний капіталізм, обмежений в інтересах усього суспільства контролем робітничого класу, вчений вважав переднем майбутнього суспільства. Соціалістичний ідеал, незважаючи на ідеї централізму, присутній у всій світоглядній системі вченого. Водночас М. Туган-Барановський відмежовувався від ортодоксальних послідовників марксизму на чолі з В.І. Леніним. Головною рисою, яка відрізняла М. Туган-Барановського від марксизму, було розуміння суспільних явищ не лише як наслідку економічних явищ, а й як результату ідеальних засад, тобто продукту свідомої людської діяльності [14]. Вчений був переконаний, що з розвитком суспільства, з його прогресом, роль стихійних, матеріальних чинників у суспільному житті зменшуватиметься, а психологічних — зростатиме. Суспільний клас М. Туган-Барановський розумів як суспільну групу, члени якої перебувають в однаковому становищі відносно до суспільного процесу привласнення одними суспільними групами до-даткової праці інших і внаслід-

док цього мають спільних антагоністів і спільні економічні інтереси в процесі суспільного виробництва. Вчений заперечував Марксову теорію зубожіння пролетаріату, яка не відповідала дійсності. Виходячи з історичної дійсності, він робив висновки про безперечне економічне, моральне та інтелектуальне піднесення робітничого класу «в найновіший час» [15]. Багато уваги вчений приділив теорії розподілу, через яку визначав два основних чинники, від яких залежить заробітна плата: зростання продуктивності праці (економічний чинник), внаслідок чого зростає частка в національному доході робітничого класу, та соціальна сила робітничого класу (чинник соціальний), дієвість його профспілкових організацій, який також визначав конкретний рівень заробітної плати. Тенденція до підвищення рівня зарплати, підкреслював М. Туган-Барановський, мала позитивний зворотний вплив на підвищення рівня суспільної праці, тим самим забезпечуючи певну солідарність інтересів робітників та підприємців, далеку, щоправда, від «гармонії». Цим зумовлюється значення регулювання взаємовідносин між працею та капіталом. Основними суб'єктами такого регулювання виступають організації підприємців, робітників та держава [16]. Піддаючи всебічному аналізу наявне капіталістичне суспільство та розмірковуючи над шляхами переходу до соціалізму, М. Туган-Барановський вважав важливим завданням держави розробку справедливої соціальної політики. Погляди М.Туган-Барановського були відомі серед української соціал-демократії. В Україні вже після Лютневої революції, яку він сприймав з великою надією на можливу демократизацію суспільства, поширювалися його книги, зокрема «Соціалізм как положительное учение» (Пг., 1918), в якій М. Туган-Барановський глибоко аналізує центристську систему державного соціалізму і застерігає від небезпеки безпосереднього його запровадження, що може призвести до обмеження особистої свободи та ініціативи, до панування примусу, бюрократизації і, як наслідку, до зниження продуктивності соціалістичної системи порівняно з існуючою і, замість очікувано прогресу, до регресу. Безперечно, що ідеї, які панували серед наукової еліти, мали згодом вплив на практичне будівництво української держави. Опинившись на чолі революції, багато хто з українських вчених, громадських діячів вже під час революції переломлювали і переосмислювали наукові теоретичні положення, намагаючись втілити їх у життя. Для нас особливий інтерес становлять погляди людей, які самі творили і були провідниками робітничої політики. Одним із таких теоретиків-практиків був міністр праці в уряді Директорії УНР Осип

Безпалко, котрий присвятив чимало місця на сторінках періодичних видань теоретичним проблемам української революції. Так, у статті «Диктатура чи демократія» [17] Осип Безпалко торкається проблеми післявоєнного устрою держав, що програли війну, розглядаючи їх перспективу через можливість здійснення альтернативи: диктатури пролетаріату з його органами влади чи забезпечення найширшої демократії під гарантіями соціал-демократичних партій, «даючи селянам землю, а робітникам безпеку перед давнім капіталістичним рабством». О. Безпалко робить висновки, що це питання стає питанням диктатури пролетаріату цілого світу, бо ніколи «соціал-демократ не сміє говорити про соціалістичну диктатуру в своїм краю, не розглядаючи можливість такої диктатури в прочіс світі». Питання соціалістичної диктатури О. Безпалко пов'язував з банкрутством капіталізму і імперіалізму в усьому світі. Він зазначає, що війна знищила лише одну групу імперіалістів, а друга стала ще міцнішою, створивши нові капіталістично-імперіалістичні держави і союзи держав. Проаналізувавши становище в Австрії, Німеччині, Чехословаччині, Югославії, Польщі, Румунії, Угорщині та Західній Україні, автор доходить висновків, що боротьба за проведення в життя соціалізму, ведена лише проти своїх панівних класів, була б можлива, хоч дуже насильна і кривава, коли б керівники переможених країн не мали підтримки переможених країн Антанти. Що ж до можливості соціалізму в країнах Антанти, то його перспектива була ще туманнішою. Одна Росія творила соціалістичний лад, опираючись на армію. Тому О. Безпалко закликав проводити політику українського уряду з урахуванням загальносвітових тенденцій суспільного розвитку, а також враховуючи апетити цього світу на Україну. Отже, українські соціал-демократи, які тримали кермо революції у своїх руках, виходили з того, що соціально-економічний поступ України можливий лише в контексті загальносвітового розвитку і насамперед разом з поступальною ходою найбільш економічно розвинених країн. Саме на парламентські успіхи робітників Англії через лейбористську партію покладала надії українська соціал-демократія, відкидаючи кривавий насильницький шлях нібито реалізації пролетаріатом своєї історичної місії.

Література:

1. Рафальський О., Чернега П. Еволюція соціалістичної ідеї у світогляді Івана Франка // Іван Франко у творенні української національної ідентичності: зб. наук. праць / голов. ред. О.О. Рафальський, П.М. Чер-

нега. — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М.; К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2016. — 400 с. — С. 48–50.

2. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. — К.: Наук. думка, 1994. — С.17, 18.

3. Так само. — С. 20–21.

4. Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський — мислитель, вчений, громадянин // Туган-Барановський М.І. Політична економія. Курс популярний. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 19.

5. Енгельс Ф. Вступ до праці «Класова боротьба у Франції» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-е вид. — Т. 22. — С. 507.

6. Рафальський О., Чернега П. Зазнач. праця. — С. 53.

7. Франко Іван. Галицько-руські народні проповідки (Львів, 1901–1910). У 3-х томах. — Львів: Видавничий центр імені Івана Франка, 2006–2007. — 699 с. — С. 424, 435, 459–460.

8. Робітнича газета. — 1919. — 3 січня.

9. Так само. — 20 вересня.

10. Див.: Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. — С. 48.

11. Там само. — С.63.

12. Там само. — С. 66.

13. Туган-Барановський М.І. Русская революция и социализм. — Пг., 1917. — С. 31–32.

14. Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський — мислитель, вчений, громадянин // Туган-Барановський М.І. Політична економія. — С. 51.

15. Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии социализма. — СПб., 2-е изд., 1905. — С. 249, 250.

16. Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський — мислитель, вчений, громадянин. — С. 33–34.

17. Робітнича газета. — 1919. — 22 січ.

5. Україна в роки Першої світової війни*

19 липня (1 серпня) 1914 року спалахнула Перша світова війна. Вона виникла як наслідок крайнього загострення суперечностей між головними капіталістичними країнами за новий поділ світу. Війну готували всі імперіалістичні країни. Європа поділилася на два блоки: з одного

* Історія в школі. - 1998. - № 5-6. - С. 10-14.

боку Троїстий союз у складі Німеччини, Австро-Угорщини та Італії (в ході війни Італія відійшла від Троїстого союзу, а до нього приєдналася Туреччина та Болгарія), а з другого – Антанта, до якої увійшли Англія, Франція та Росія. На боці Антанти згодом воювали Японія, Італія, Румунія і США. Всі держави виношували свої загарбницькі цілі. Була також думка, що тривала і виснажлива війна допоможе імперіалістам «одвернути трохи в інший бік увагу здушеної в бочці, неспокійної маси», тобто задушити революційний рух, який в ряді країн набув загрозливих розмірів.

Напередодні війни у громадській думці багатьох найрозвинутіших країн вкоренилося переконання, що в умовах коли світ став єдиним економічно, при сучасному високому розвитку науки і техніки, майбутнє належить взагалі лише так званому «мирному змаганням народів» і війна неможлива. Але вийшло навпаки: економічна єдність світу послужила підґрунтям не для всесвітнього братства, а для всесвітньої бойні.

Всі країни, які вступили у війну, враховували важливість українського чинника. Не дивлячись на те, що українські землі входили до складу Австро-Угорської імперії, першу скрипку у вирішенні питань грала Німеччина. Німеччина розглядала варіант відродження української держави і входження її до складу майбутньої «Великої Німеччини» разом з Нідерландами, Бельгією, Австро-Угорщиною, Данією, Польщею, Прибалтикою, слов'янськими землями Балканського півострова тощо. В цьому контексті Україна розглядалася як плацдарм для просування на Схід і потенціальна колонія звідки можна буде черпати сільськогосподарські продукти і природну сировину. Були в Німеччині сили, які бачили долю України по-іншому: створення самостійної України, яка б послабила Росію і закрила їй вихід у Європу. Проти таких планів виступили Франція, позиція якої була русофільською, і Англія, бо створення Української держави ослабило б Росію, яка урівноважувала Німеччину.

Австро-Угорщина претендувала на Волинь і Поділля, разом з тим не відмовляючись від панування в Східній Галичині, Закарпатті та Північній Буковині. Австрійський уряд метою своєї політики у війні проголосив відрив від Москви українського народу і заснування самостійної України, чим мав послабити вплив Росії в басейні Чорного моря.

Царська Росія прагнула захопити всю Галичину, Вірменію, а також Константинополь, зайняти протоки з Чорного моря до Середземного. Війна 1914 року певною мірою була результатом ворожості офіційної і

національної Росії до українського руху в Галичині як П'ємонті українського національного відродження, тоді як російські офіційні кола звикли дивитися на неї як на осередок українського сепаратизму, що підтримувався чужорідними впливами Австро-Угорщини. Відносини між Росією і Австро-Угорщиною визначалися переважно слов'янофільською націоналістичною ідеологією, в якій одне з чільних місць посідало вороже ставлення до зростання української культури в Галичині і прагнення до «возз'єднання уярмленої Русі» з Росією на засадах етнографічної єдності. Йшла боротьба між Росією і Австро-Угорщиною за гегемонію в слов'янському світі. Тому не дивно, що коли Австрія погодилася на відкриття в 1912 р. українського університету у Львові, в Петербурзі сказали, що це стане причиною війни. Зразу ж після поразки у російсько-японській війні російський царизм почав шукати свої інтереси в українстві, бо після революції 1905-1907 рр. українство почало поширюватись на Наддніпрянщині. Петербург робив все можливе, щоб не дати поширитись «мазепинству» зі Львова до Києва. Успіхи на парламентських виборах 1913 року до Віденського парламенту, куди пройшли 30 українців і 1 москвофіл (на попередніх виборах 12 українців і 8 москвофілів), зростання впливу українців у Львівському сеймі також лякало російський царизм, бо досягнення українців в Австро-Угорщині були досить видимими. Тому для Росії ставало вкрай необхідним покінчити з базою українського відродження в Галичині. Для військових фахівців було дивним, чому Росія кинула такі великі сили на Галичину, яка в стратегічному відношенні не заслуговувала на таку увагу.

Не маючи своєї державності, щоб захистити свої корінні інтереси, українці зазнали у війні особливо відчутних втрат. Українці воювали по обидва боки ворогуючих, змушені були вбивати один одного, воюючи за імперії, які ігнорували українські національні інтереси. Наддніпрянська, або Російська Україна, де наприкінці XIX століття проживало 23,5 млн. українців, дала до російської армії 3.5 млн. солдатів, а із Західної, або Австрійської України з 6,5 млн. проживаючих тут українців було мобілізовано 250 тис. В 1914–1915 рр. в Австро-Угорщині було мобілізовано чоловіків від 21 до 42 років, а в 1916 – 18–50-річних. Дезертирів не було. В складі австрійської армії українці пішли здобувати славу «тирольців сходу». Війна готувала Україні величезні страждання і руїни, оскільки воєнні дії велися на її території.

Єдиним позитивним моментом війни була можливість в умовах послаблення імперій використати право народу на утворення власної державності.

З вибухом війни перед українством постало болюче питання: на кого орієнтуватись. На фоні різко антиукраїнського курсу Москви, який вона вела напередодні, певні досягнення українства в Австро-Угорщині створювали передумови орієнтації українців на Австрію.

Всі воюючі країни послідовно втовмачували в голови своїх громадян тезу про необхідність захисту своєї батьківщини. Ніхто не хотів бути агресором. Росія оголосила війну національною. Основним став лозунг допомогти слов'янським братам. В Маніфесті до населення Галичини великий князь Михайло Михайлович облудно приховував справжні цілі анексії Галичини: «Браття, – писав він. – Твориться Божий суд! Терпляче, з християнською покорою, довгі роки страждав руський народ під іноземним ярмом, але ні хитрістю, ані переслідуванням не вдалося зломити в ньому надії на свободу.

Як рвучкий потік несе каміння, щоб злитися з морем, так немає сили, що спинила б руський народ в його пориві до об'єднання. Нехай не буде більше поневоленої Русі! Спадщина св. Володимира, земля Ярослава Осмомисла, Князів Данила і Романа, скинувши ярмо, хай піднесе прапор єдиної, великої, неділимої Росії! Хай сповниться Боже Провидіння, що благословило діло збирачів Руської землі. Хай Господь допоможе своєму царственному помазаннику Миколі Олександровичу, Імператору всієї Росії, завершити діло великого Івана Калити.

Многостраждальна Братіє Русі, повстань назустріч російським солдатам. Визволювані Руські Браття! Всім нам знайдеться місце на лоні Матушки Росії. Не кривдячи людей жодної національності, не шукаючи свого щастя в уярмленні іноземців, як це робили шваби, поверніть свій меч на ворога, а свої серця до Бога і моліться за Росію і за руського царя!» Шалений крик підняла преса. Хвиля патріотизму захлеснула Росію. І не лише Росію. Соціалісти всіх країн, які в Штутгарті (1907) і Копенгагені (1910) винесли антивоєнні рішення, відреклися їх.

Марксистки з їхнім лозунгом міжнародної солідарності трудящих зазнали жорстокої поразки. «Жупел міжнародної солідарності в серпні 1914 року цілком вивітрився з голов німецького робітничого класу, – писав А.Гітлер в «Mein Kampf!». Вже через декілька тижнів згодом американські шрапнелі стали посилати німецьким робітникам такі відчутні «братні привітання», що останні залишки інтернаціоналізму почали випаровуватися.

В Росії пропагувалися гасла громадянського миру і відмова від класової боротьби. По всій країні запанували погляди оборонства, які до весни 1915 року, на думку дослідника проблеми оборонства О. Комаренка, були об'єктивним наслідком цілого комплексу соціально-економічних і політичних заходів центральних і місцевих властей, основними з яких були: мобілізація ядра активної частини робітництва на фронт, погіршення якісного складу робітничого класу, загроза втрати робочого місця, закріплення робітників, що залишилися, до робочих місць, розгул урапатріотичної агітації тощо.

Повинні були визначитися у ставленні до війни і українці. «Товариство українських поступовців», що об'єднувало найбільш активні елементи, серед яких переважали соціалісти і частина Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) виступили 30 липня 1914 року з декларацією «Війна і українці» за підписом С. Петлюри, редактора «Украинской жизни». Декларація була надрукована в Москві. В ній говорилося, що українці виконують чесно свій обов'язок щодо держави, підтримують справу громадян Росії. Публікацією декларації С. Петлюра розбив мовчанку українців, з якої можна було зробити висновок, що вони взагалі не існують, або в межах Російської імперії їм взагалі немає місця. Петлюра мав на увазі, що війна повинна розвіяти недовіру урядових кіл і дати зрештою українцям те, на що вони заслуговують і на що вони мають право. Стало ясно, що в міжнародному масштабі ця декларація була орієнтована не лише на Росію, а й на держави Антанти.

Але царський уряд не дивився на такі прояви лояльності. Нападки на українство розгорілися у велику пожежу. Почалися нечувані репресії: закривалися «Просвіти», українські видавництва, заборонено було друкувати будь-що українською мовою. Антиукраїнські акції самодержавства супроводжувалися, зокрема, заборонаю «печатання українських афиш и плакатов на бумаге сине-желтого цвета или с бардюром тех же цветов». Дозволено було друкувати дещо на «общепонятном языке». Багато українських діячів арештовано, заслано. Заарештовано М. Грушевського, який після початку війни зі Львова через Венецію з великими труднощами переїхав до Києва. В його домі зробили трус, перетрусили і його дім у Львові, який вже був зайнятий російськими військами, забрали всі книжки й папери. Найбільше шукали доказів, що М. Грушевський брав участь у формуванні українських січових стрільців для боротьби з Росією. Після ув'язнення на Лук'янівці в Києві, Грушевського мали вивезти на Сибір. Але старанням Російської Ака-

демії наук вченому Сибір замінили Симбірськом, звідки засланець переїхав до Казані і нарешті – до Москви. Тут М. Грушевський перебував під суворим наглядом поліції, без права зміни місця, ані займати яку-небудь посаду, читати лекції, чи виступати на зборах. М. Грушевський не мав чого жалкувати за тим, що переїхав до Києва, бо у Львові його чекав арешт за «русофільство». Така «оцінка» українського вченого з обидвох ворогуючих сторін свідчила про те, що його «академічна» діяльність шкодила обом імперіям.

Протести українців у Державній Думі не допомогли. Дивним було те, що ні ліві, ні праві в Думі ніяк не прореагували на абсурдне звинувачення з трибуни парламенту міністра закордонних справ С. Сазонова про те, що український політичний рух в Росії є штучним витвором на німецькі гроші.

В шовіністичній пресі ішли напади на солдатів-українців, які вмирали на фронтах, їхні листи додому перехоплювалися і висміювалася їхня українська мова та любов до свого рідного народу. Новим нападом було піддано історію України. Зокрема, професор Кулаковський в газеті «Киевлянин» у 1915 році, поряд з стандартними звинуваченнями українців у зраді, твердив, що «Україна» – це «уродливий польський термін» і означає собою «окраїну», а як ім'я – «окраїну Польщі», тому про національну, політичну, територіальну відрубність, самостійність не може бути й мови у людей здорового розуму. В газеті «Киевлянин» йому вторив В. Шульгін (член II та IV Державних Дум від Волинської губернії, редактор цієї газети), який називав українську мову «окрошкою с ботвиньей» і радив українцям зректись культури, яку вони називають українською і вибрати собі або Міцкевича, або Пушкіна, а Шевченка закинути геть. Він звернувся до суспільства і старався підняти хрестовий похід проти українців, всього, що носило на собі печать українства. Він твердив, що назву «Україна» вигадали поляки, закликав до винищення українців, більшого, ніж в Галичині, Талергофі. Для російських властей це було якраз те, що треба, тому практичні кроки йшли в руслі професорських вказівок. У 1915 році російський уряд ліквідував майже всю українську пресу. Була заборонена мова, навіть сама назва «українська» трактувалась за ознаку зради.

У Західній Україні ще напередодні було вирішено підтримувати Австрію. Але це, за образним виразом В. Мороза, був вибір між чумою і холерою.

Частина членів УСДРП, очолювана А. Жуком та В. Дорошенком, разом з колишніми лідерами Української соціал-демократичної «спіл-

ки» М. Меленевським (Басок) та О. Скоропис-Йолтуховським, які емігрували з Росії, 4 серпня, тобто через два тижні після оголошення війни Росією, заснували у Львові «Союз визволення України» (СВУ). Першим головою СВУ став Д. Донцов. Відразу ж по створенні, Союз видав дві відозви: «До українського народу в Росії», написану Д. Донцовим, та «До публічної думки Європи», в яких провадилася думка, що тільки самостійна українська держава може слугувати захистом Європи проти Російської експансії. 5 жовтня 1914 року СВУ висловила гасло побудови самостійної української держави у вигляді монархії (гетьманату) з конституційним устроєм під егідою Габсбургів, тобто під протекторатом Німеччини. Вони хотіли використати в українських цілях той варіант австро-угорської і німецької політики, згідно з яким у випадку поразки Росії у війні передбачалося утворення української держави. На українського монарха постійно рекламувався 18-річний представник Габсбурзької династії – Вільгельм (Василь Вишиваний) – у 1914 році командир сотні, яка складалася з українців. Згодом став полковником УСС. Не можна заперечувати, що «українолюбство» молодого Габсбурга відповідало далекосяжним планам Відня, реалізацію яких, правда, довелося відкласти на деякий час.

СВУ розгорнув широку діяльність. Його члени виходили з того, що треба впливати на світові уряди, розробляти і розповсюджувати матеріали про права України на самостійне життя; вони збирали українських емігрантів-наддніпрянців, підтримували контакти зі східними землями. СВУ зв'язувався з дипломатичними колами і розвідками Німеччини і Австро-Угорщини, щоб мати можливість реально проводити якусь роботу, тобто вони використали німецьку мілітарну силу в інтересах України. Це дало можливість Росії звинувачувати їх як німецьких шпигунів.

Політична програма СВУ була надрукована в Першому номері «Вісника союзу визволення України» під назвою «Наша платформа». В ній зазначалося: «об'єктивна історична конечність вимагає аби між Західною Європою і Московщиною повстала самостійна Українська держава...» Далі в програмі говорилося, що СВУ як центральна загальнонаціональна організація «взяла на себе репрезентацію... національно-політичних, соціально-економічних інтересів українського народу в Росії». В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних устремлінь в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні. Національно-політичною пла-

тформою Союзу є державна самостійність України... На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої російсько-української території буде Союз обстоювати за створення з усіх земель, заселених українським народом в Австрії, осібногo автономного краю».

Що було новим у заяві Союзу? По-перше, ставилось питання про самостійну українську державу, як життєву потребу не лише для українців, але й для Європи, бо Україна виконала б роль бар'єра між Європою і Росією і обмежила б імперські амбіції Росії в Європі.

Користуючись підтримкою Німеччини, чого не можна сказати про Австрію, де були сильні польські впливи, СВУ домогся доступу до таборів російських військовополонених (Фрайштадт, Раштат), організував окремі табори для полонених українців з російської армії (в окремих таборах утримувалося близько 50 тис. українців), а всього Союз опікувався 80000 українських полонених, з яких було сформовано кілька дивізій українського війська (сірожупанники і синьожупанники). В українських таборах функціонували школи, театри, хори, виходили українські часописи, які пробуджували національну свідомість українців. Культурно-освітню роботу серед військовополонених вели представники української інтелігенції Галичини. Одним з таких представників був Богдан Лепкий, мобілізований в австрійську армію у 1915 році. Таким чином діяльність СВУ підготовляла політичний ґрунт до відновлення української держави після розбиття Росії. В австрійських урядових колах у листопаді 1914 р. виник план висадки турецького експедиційного корпусу на Кубані. В підготовці плану взяв участь член президії СВУ Меленевський. До складу корпусу, яким мав командувати С. Шептицький, повинен був увійти український легіон чисельністю до 1 тис. чоловік, планувалося включити до складу його УСС. Організатори цього заходу вважали, що висадка корпусу викличе в Україні протимосковське повстання. Туреччина до цієї ідеї не пристала, УССів австрійське командування не відпустило, тому справа так і залишилась незавершеною.

Так і з боку російського уряду почався страшний розгром українства, і в самій Австрії за намовою та доносами поляків почалися страшні переслідування українців. Ситуація воєнного стану давала австро-польській адміністрації в Галичині підірвати якомога більше українські позиції під приводом боротьби з русофільством. З іншого боку австро-угорське командування, щоб виправдати свої поразки на фронті, посилаючись на звинувачення польської адміністрації, пояснювали ці поразки «зрадою українців», їх москвофільством. Західну Україну

захлиснув масовий терор. Тисячі українських селян, священників, інтелігентів загинули невинно на шибеницях і в казематах австрійських тюрем. Десятки тисяч українців було кинуте в концентраційні табори Талергоф, Гнав, Гмюнді, Терезенштад, де вони були в жахливих умовах, тисячами гинули від хвороб і варварського поводження австро-польської влади. Лише в концтаборі Талергоф перебувало 30 000 русофілів і українофілів.

Мадярські війська (гонведи – краса самооборона – носили мундири і жовті каски) вішали людей без суду. «Прихід мадярських частин позначили численні насильства, грабунки, доконувані на місцевому українському населенні, – згадував генерал М. Тарнаєвський. – Всі звірства, що їх допускалися схудоблі, півдикі люди, – мали за претекст уяви москвофільство нашого Богу духовинного селянства.

В дійсності це була нагода безкарно розгнуждувати притаманні мадярам первісні, дикі інстинкти». М. Тарнаєвський говорив про факт спалення живцем п'яти десятків українських селян в Ріпневі під Буськом. Знахабнілі австрійські генерали піддавали артилерійському обстрілу цілі українські села. 15 вересня 1914 року гонведи зарубали шаблями сорок українців серед білого дня на вулиці Перемишля.

І. Нагаєвський наводить загальну цифру втрат українців внаслідок австро-угорського терору, яка становить 36 тис. цивільних людей, в тому числі стариків та жінок, розстріляних або повішених, і стільки ж наших в'язнів загинуло в австрійських таборах. Таким чином український національно-визвольний рух був підданий тяжким випробуванням. Ганебну роль у цьому процесі зіграли поляки, які під категорію москвофілів підтягували свідомих українців, щоб позбутись у майбутньому гідного противника. В той же час не було заарештовано жодного польського москвофіла із «великопольської» партії, хоча її члени не приховували своєї ворожості до Австрії. Наведені факти свідчать, що «тихі» і «лояльні» нації в першу чергу стають жертвами в часи загострень між-національних стосунків, а агресивні нації залишаються у вигащі.

Однак українці не дали себе залякати. 1 серпня у Львові засновано Головну Українську Раду, куди увійшли представники усіх найважливіших партій – Національно-демократичної, Радикальної, Соціал-демократичної. Керівником її став Кость Левицький, секретарем – С. Баран. 5 серпня 1914 року Головна Українська Рада опублікувала маніфест, в якому проголосила своїм завданням обороняти інтереси українського народу в Австрії та репрезентувати його під час війни. Маніфест, який в цілому був австрофільським, закінчувався сло-

вами: «Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України».

Історіографія Першої світової війни налічує тисячі томів. Проте багато проблем залишаються мало дослідженими. Пріоритетними напрямками є дослідження місця і ролі всіх націй, які брали участь у війні, і тих перспектив, які відкрилися перед ними в процесі розпаду Австро-Угорської імперії; потребують дальшої розробки питання соціальної історії, історії окупаційної політики на українських землях, проблема українізації військових частин на фронтах, участь українських частин російської та Австро-Угорської армії у боях по обидва боки фронту та їх братання, масштаби участі галицьких москвофілів у проведенні розвідувальної роботи російської армії тощо.

6. Політика російської адміністрації на західноукраїнських землях в роки Першої світової війни*

В радянській історіографії діяльність царської адміністрації на західноукраїнських землях трактувалася мало як не миротворча. Однак факти свідчать про зворотне.

Російський патріотизм не сприяв встановленню дружніх стосунків з місцевим населенням. Верховний головнокомандуючий, великий князь Микола Михайлович, з зайняттям Львова 5 вересня 1914 р, у виданому "Маніфесті про братство народів", та граф Бобринський 10 вересня 1914 р. в публікації "Про воссоединение Зарубежной Руси на русских началах», окреслили ідеологію і лозунги вирішення національного питання для Росії в Галичині. В "Маніфесті", зокрема, висловлювалася радість з приводу того, що "російський народ об'єднався" і що "завершено діло Івана Калити" по збору руських земель.

На звільнених землях було створене Галицьке генерал-губернаторство на чолі з графом Бобринським – монархістом, шовіністом і чорносотенцем, який був в Російській імперії неафішованим начальником штабу для антиукраїнських диверсій. Новопризначений генерал-губернатор почав проводити політику в інтересах Російської імперії. Його програма зводилась до таких пунктів: "Східна Галіція" і Лемківщина – давно невіддільна частина єдиної великої Русі; на цих землях місцеве населення завжди було руським /московським/, тому їх

* 350-річчя Української держави Б. Хмельницького : матеріали міжнар. наук. конф., 15-16 грудня 1998 р. – Київ, 1998. - С. 42-45.

адміністрація має бути заснована на "руських началах". "Я буду вводити тут руську мову, закон і устрій". Бобринський створив "Освободительный карпаторусский комитет" на чолі з україножером Яворським. Кожний офіцер російської армії отримав секретне видання – довідника про Галичину, в якому детально описувалося як впізнати "мазепинців", тобто українців.

В Галичину прибула російська адміністрація, яка займала всі керівні посади, головним завданням адміністрації було шукати "мазепинців". Багато посад обійняли місцеві москвофіли та "велико-поляки". Російські шовіністи звинувачували населення Галичини в проавстрійській орієнтації. Російські урядові кола не таїлися, що тепер настав найзручніший момент, щоб знищити український національний рух. Про це, зокрема, заявив російський міністр закордонних справ Сазонов. Закрито всі українські установи, "Просвіти", бібліотеки, школи, хоч польські продовжували існувати. Поляки навіть отримали право відкрити ряд книгарень, бібліотек. Почали відкривати курси російської мови для вчителів, друкувати підручники російською мовою, щоб перевести школи на російську мову. Розпочалася "інвентаризація" – фактичний грабунок галицьких банків, музеїв, книгарень. Було демонтовано друкарню Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка у Львові та ряд друкарень в інших місцях.

З самого початку приходу "царевих освободителів" почалися обшуки, арешти, переслідування небезпечних і "підозрілих" українських діячів, інтелігенції. До жовтня 1914 р. у Львові було арештовано 1200 українських патріотів, і з них вислано 587, в тому числі 34 священників. Через Київські тюрми перевезено в глиб Росії на Сибір, понад 12 тис. осіб, серед яких були професори університету, священники, інтелігенція, жінки, діти, селяни, гірські гуцули тощо. Д.Дорошенко згадує, що побачивши на київських ділянках вивезених з Галичини – втоплених зненацька з хат, заляканих до смерті, київські українці збагнули як слід, що таке уявляє собою "освободительная" війна: яку долю готують нашому народові її побідні наслідки. Терором і репресіями цареві власті намагалися зробити українське населення "настоящими русскими".

Поставивши за мету знищити український П'ємонт, російські власті громили буквально всі ділянки українського життя. Почалися гоніння: на Греко-католицьку церкву, щоб повернути її на російське православ'я. 12 вересня було арештовано і 19 вересня вислано зі Львова через Київ в глибину Росії митрополита А. Шептицького. Він був ув'язнений у Суздальському Спасо-Єфимівському монастирі. Митро-

политу навіть не дали дозволу взяти з собою духовні книги. Митрополит просидів у монастирях-тюрмах аж до Лютневої революції 1917 р.

На "місію" в Галичину Синод Московської церкви вислав "прикордонних" єпископів-фанатиків православ'я – Євлогія (Холмського) і Антонія Храповицького (Волинського), які спеціалізувалися на "галицьких справах". На місця греко-католицьких священників, вивезених, або тих, хто сам виїхав, боячись арешту, – призначалися православні священники, які очолили близько 200 парафій. Але, як зазначав Бобринський у своєму звіті у Москву, населення не приймає їх, бо вони нічим не могли дорівнятися "уніатським" священникам. Засновувалися православні церкви, церковно-парафіяльні школи. Греко-католицьких священників намовляли перейти в православ'я, або схилити свої громади, щоб ті виносили постанови про призначення їм православного священника. «Проведення цієї руйнної програми, – писав М.С.Грушевський, – загострювалося ще гірше через ті способи, якими вона здійснювалася, Як потім офіційно признавалася самими російськими офіційними кругами, Галичина під час окупації опинилася в руках всякої поліцейської і чиновничої поволочі, котру послано сюди на посади, а вона, користуючись з воєнного стану, робила, що хотіла, і не тільки буквально грабувала дома і людей, знущала з людності, української і жидівської, але й від себе додавала жару руйнуванню українського життя, його культурних сил...

Українська Галичина була дійсно знищена за той рік російської окупації 1914 – 1915 рр."

Становище в Галичині Росії здавалося таким певним, що на початку квітня 1915 року до Львова приїхав цар Микола II. Потім він відвідав Перемишль.

Успіхи Росії на австрійському фронті у перші місяці війни показали, що уряд при сприянні шовіністів розпочав знищення ненависного «осередку мазепинства». Здійснюючи цей план з суто німецькою послідовністю і жорстокістю шляхом повного руйнування української громадськості і культури в Галичині, і невільницького вигнання з неї миттєвих інтелігентних сил. Так, в результаті вступу російських військ на Підкарпаття на зміну національному погнобленню Габсбурської монархії покотилася репресивна машина Романівської імперії, яка нещадно руйнувала паростки національного життя на Україні. Українці опинилися між і молотом і ковадлом.

Треба відзначити, що окупаційну політику царату поділяли далеко не всі російські солдати та офіцери, про це свідчать спогади учасників.

цих подій, які пізніше стали визначними радянськими воєначальниками: О.Криленко, Г. Жуков, О.Василевський, Б.Шапошников. Галичани з вдячністю згадували про милосердя лікарів Пироговського товариства, а також про діяльність новостворених сирітських притулків. о. П.Олійник наводить факти допомоги російських солдатів місцевому населенню, яке потерпіло від воєнних дій. Нагодувавши особовий склад, «те, що залишилось, а це іноді було до пів-котла – кухар віддавав людям. Так продовжувалося цілий рік. Дуже часто, – пише о. П.Олійник, – роздавали солдати дітям цукор, а артилеристи роздавали дітям багато хліба.

Відступ російської армії з Галичини навесні 1915 р. ніс нову катастрофу для населення. Російські власті вивозили з собою всіх "неблагонадійних" осіб та тих, кого вважали за шпигунів. Виїздили також всі, хто боявся повернення польської адміністрації, німецьких і австрійських військ, які поводитися на галицькій Україні, як у ворожій стороні.

Виселяли насильно людей з приграничних з Росією територій Холмщини, Підляшшя, Волині, Поділля. Села палили, застосовуючи тактику війни з Наполеоном, коли ворогові залишали спалену пустиню. Люди вмирили по дорозі, дохла без фуражу худоба. М. Грушевський вбачав у цій руїні України не лише багато «глупоти» і «непорозуміння», а й злий умисел на українство, "почавши від тих, що збиралися, користуючись з війни, винищити весь культурний український засіб, і кінчаючи тими, що задумували опорожнені виселенцями простори заселяти польськими елементами для скріплення свого польського елемента». Переселенців спрямовували в Сибір, в Заволжжя, де українцям не давали змоги організувати свої школи, допомогіві комітети тощо. Згідно даних, наведених М.Грушевським та Д. Дорошенком кількість вивезених та померлих по дорозі, становить 6 млн. чоловік. В тилу Південно-Західного фронту почалася паніка. Поповзли чутки про зраду, яка начебто походила від цариці Олександри. В центрі цих розмов був святий "старець» – сибірський конокрад Г. Распутін. Зрадників шукали всюди дуже ретельно, особливо ж серед інородців всіх місцевостей, які склали театр воєнних дій. Деякі діячі створювали собі кар'єру на боротьбі із зрадою; їх злочинна діяльність відбивалася на ні в чому не винному населенню. Восени 1915 року почалася евакуація Києва. Вивозили бібліотеки, музеї.

Більше всіх постраждала Галичина і Волинь. Тоді ж було знято і вивезено вглиб Росії церковні дзвони та інше церковне майно. Лише з Волинської єпархії в 1915 р. було вивезено 15 вагонів церковних речей,

в тому числі 458 дзвонів. Частину дзвонів розмістили на Курському гарматному дворі, а решта була по скидана на станціях Курської, Московської, Воронежської та Нижегородської залізниць. Вартість всього вивезеного була величезна. З Холма до Москви було вивезено друкарню Холмського св. Богородиці Братства з всім знаряддям і запасами паперу, народну святиню – образ Холмської Божої Матері, старовинні: ризи, образи, книги, портретну галерею холмських єпископів, королівські грамоти, папські булли, щоденники різних діячів тощо. Після підписання Ризького миру (1921) частина дзвонів були повернені Радянською Росією Польщі.

Проте, значна частина культурних цінностей і до сьогоднішнього дня залишається поза межами України.

7. З'їзд народів Росії*

Немає сумніву, що національно-політичне відродження України могло відбуватися швидкими темпами лише за умов зміни внутрішнього режиму тодішньої царської Російської імперії. Це було зрозумілим для кожного українця. У зв'язку з цим серед українського суспільства пропагувалася віра в майбутню демократичну Росію, поширювалися думки, що в демократичній Російській державі настануть кращі умови для відродження українського народу, і ці умови, як вважалося, треба буде використати для піднесення національно-визвольних сил.

Глибокі роздуми щодо долі багатьох народів, особливо російського та українського, знаходимо у працях М.С. Грушевського. Розглядаючи проблеми міжнаціональних стосунків, він висловлював побоювання з того приводу, що російський народ не зможе у майбутньому ефективно розв'язувати політичні, економічні, соціальні і духовні проблеми, якщо не вирішить проблему міжнаціональну, без чого, вважав він, немислимо ставити завдання створення здорового громадського суспільства, правової держави.

Вчений змалював сам механізм реалізації цих проблем, до якого ми, до речі, підійшли лише сьогодні: «Проблема нинішнього національного історичного моменту – визволення Росії з пут старого режиму й перетворення її на вільну й упоряджену державу – не вичерпується створенням умов вільного громадського існування, ані навіть перевлаштуван-

* НАН України, Ін-т історії України; О. П. Реєнт, Б. І. Андрусинин. - Київ, 1994. – 71 с. - С. 3-14.

ня, точніше – поліпшенням її соціально-економічного ладу. Поряд з цими завданнями стоять інші, без задовільного розв’язання яких звільнення буде дуже непевним. Росія – «імперія народів», серед яких державна народність становить меншість, – не може розвиватися вільно й успішно, доки у цьому перевлаштуванні не буде забезпечено вільне й неутруднене існування й розвиток її складових – її народів, поки в її розвитку, рухові, прогресі ці народи не будуть бачити запоруку свого розвитку й прогресу.

Без перетворення Росії на вільну спілку народів немислиме її цілковите оновлення від похмурих пережитків минулого»[1].

Ця віра в нову, конституційну Росію була всеохоплюючою. «За сьогоднішніх обставин, – писав, наприклад, Д.Донцов у 1913 р., – перед Росією стелиться одна дорога: дорога повільної еволюції в сторону конституціоналізму, дорога, що нею йшла Австрія від 1848–1866 років» [2].

Звичайно, тепер на далекій історичній віддалі від тієї доби, легко стверджувати, що мовляв, то була наївна й безпідставна віра в демократичну Росію, з її старими і консервативними традиціями централізму та великодержавного шовінізму. Але тоді все було інакше. Мало хто із свідомих українців міг на той час вірити, що з народом темним, несвідомим і неорганізованим можна братися за відновлення незалежної Української держави.

Тому просвітницька робота, яку проводили передові сили в Україні, зводилася до того, щоб якомога більше повідомляти українському народу про значення і посилення конституційних умов життя в російській державі. Цілком виправдано в даному контексті проповідування ідеї поступового здобуття самостійності, намагання перебудувати російську державу так, щоб вона була сприятлива, зокрема народу України, національно і політично.

Цими думками жило майже все українське суспільство у Східній Україні напередодні революційних подій 1917 р. Серед інтелігенції поширювалася спільна думка, що єдиний реальний шлях для повного відродження Української держави – це шлях поступового розвитку українських національних сил в умовах реформованої Росії. І коли б після початку революції 1917 р. у Росії знайшлися демократичні сили, які б не дозволили більшовикам узурпувати владу в своїх руках, то можна допустити, що проблема державної незалежності України була б поставлена (раніше чи пізніше) на порядок денний у залежності від умов життя в новій, дореволюційній і пореформеній Росії.

Та сталося так, що з початком революції Україна, разом і усією Росією, всупереч сподіванням демократичних кіл, опинилася в становищі, яке продиктувало їй зовсім інший, неначе «прискорений» – і тому багатий на історичні події – шлях дальшого розвитку.

Лютий 1917 р. призвів до повалення самодержавства і відкрив раніше поневоленим неросійським народам шлях до самовизначення, а Україні, Вірменії, Грузії, Польщі та ін. – до відновлення своєї історичної державності. Народи завоювали жадані політичні свободи. Революцію захоплено зустрів весь народ. До бурхливого суспільно-політичного життя долучилися значні верстви робітників, солдатські маси, селянство. У містах і селах проходили мітинги, збори, демонстрації, маніфестації. Розмова про політику охопила майже все суспільство. Поновили діяльність раніше переслідувані царизмом різні політичні партії та організації. З'явилися зовсім нові періодичні видання. За короткий час змінилася політика, змінювалося під впливом тієї ж політики і саме життя.

Яким чином змінилося життя, нині уже добре відомо. Але напровесні 1917 р. здавалося, що все буде гаразд. 17 березня, відразу після повалення царського самодержавства, у Києві утворилася Центральна Рада.

Вона поставила собі за мету відновити державність України. Основою, на якій консолідувалися всі українські сили був принцип боротьби за національні інтереси народу. В. Винниченко так характеризує названий принцип: «Партії в цей період... правильно відчули необхідність того часу: єдність усі українських сил... Різничись між собою в соціальних питаннях, вчуваючи навіть у деяких точках майбутніх противників, вони всі мали одну спільну, в усіх невідкладну мету: ...'Без національного визволення не може бути визволення соціального". На цьому сходились всі одностайно. Із цього пішла Українська Центральна Рада» [3]. Навіть один з лідерів більшовицької партії в Україні Г. Петровський признавав, що «величезні маси українського народу зауважили в Лютевській революції в 1917 р. перш всього звільнення від страхіть національного гніту» [4].

Як бачимо, що і соціаліст В. Винниченко, який тоді був категоричним противником національного самостійництва, і комуніст Г. Петровський, який сповідував ідею всесвітньої республіки Рад, визнаючи сильний відгук українського народу на революцію, зазначили, що той відгук мав виразно національний характер. У Першому універсалі Центральної Ради було сказано, що Україна не відокремлюється від Росії, а

вже 22 січня 1918 р. вона видала свій історичний Четвертий універсал, згідно з яким Україна проголошувалася самостійною державою українського народу.

В той історично короткий проміжок часу, коли йшов процес становлення Української державності, Центральна Рада займалася питаннями формування національних військових частин, розподілу землі між селянами, розвитку культури, освіти та багатьма соціальними і духовними проблемами українського народу.

Разом з Центральною Радою прийшло національне самоусвідомлення. Фактично всі патріотично настроєні представники української інтелігенції стали вірою і правдою служили своєму народу. "В кожній сфері були українці, – писав згодом про той час у праці "Відродження нації" В. Винниченко, – і у кожній сфері вони хотіли, вони мусили виявляти себе, як українці, затверджували свої "я", посилювати його, закріплювати певними нормами. Фабричні робітники, учителі, кооператори, студенти, прикажчики, урядовці, всі гуртувалися національно, всі домагались свою галузь українізувати, себто принатурити до об'єкта свого існування, – українського народу, – і узаконити, унеобхіднити, уприроднити свою "пробуджену ніжність" [5].

Центральна Рада поставили собі за мету нести національну ідею в середовище робітників і селян і розбуджувати там національну гідність. Соціалісти і молоді революціонери стали авангардом національного пробудження. Разом з тим, продовжуючи традиції Кирило-Мефодіївського братства та української політичної думки пізнішого часу, керівники Української Центральної Ради прагнули до того, щоб після розвалу царської Російської імперії були створені можливості вільного національного, політичного, культурного і соціального розвитку для всіх її народів. Вони прагнули перебудувати демократичну Росію на федеративних засадах.

В питанні про державний устрій багатонаціональної Росії більшовики спочатку вороже ставилися до ідеї федералізму. В 1913 р. Ленін заявив, що федерація означає союз рівних, заснований на згоді; ми заперечуємо федерацію в принципі, бо вона послаблює економічні зв'язки й непридатна для Росії. Однак досвід наступних кількох років (це стосується. передусім подій в Україні) показав, що Ленін та інші більшовики недооцінювали й надто хибно розуміли національну проблему. З огляду на той досвід, Ленін погодився на федерацію (з усіма її непевностями) й на культурну автономію різних народів у складі Росії, але за неодмінної умови: підвалини державної влади мають залишатися централізованими.

Діячі Української Центральної Ради активно відстоювали концепцію федерації, тоді як Тимчасовий уряд у Петербурзі намагався зберегти єдність імперії і протидівав навіть вимогам автономії для неросіян, вбачаючи в ній загрозу сепаратизму.

В той час як московська демократія дошукувалась в українському рухові зерен безоглядного сепаратизму та самостійництва, небезпечних для «єдиного революційного фронту», українська політична думка, йдучи за своїми давніми федералістичними традиціями, багато працювала над втіленням у життя гасла «вільної федерації вільних народів колишньої Російської імперії».

Виконуючи квітневу постанову Українського національного конгресу про встановлення зв'язків з народами Росії, що домагаються, як і український народ, перебудови Росії на федеративних засадах, Українська Центральна Рада, скликала у Києві 21–28 вересня (н.ст.) З'їзд представників народів і областей, які прагнули до федеративної перебудови Російської республіки, або просто З'їзд народів. Він проходив на політичному тлі, що склалося в Україні в результаті прийняття II Універсалу, який з одного боку закріпив статус Генерального Секретаріату як крайового органу виконавчої влади, а з іншого, – містив положення, згідно з якими реалізація автономії України ставилася в залежність від скликання Всеросійських Установчих Зборів. Отже, доля українського народу прив'язувалася до ходу подій, в більшості своїй ворожих до України. Установчі Збори могли бути і не скликані, або ці Збори могли б заборонити українцям реалізувати свої права на автономію, або вони могли бути розігнані силою, як воно, власне, й сталося. Така позиція соціалістів була піддана гострій критиці самостійних кіл, які вважали, що із зреченням царя Миколи II настає той природний стан волі для українського народу, в якому він перебував до Переяславської ради 1654 р., оскільки договір був утворений українським народом особисто з царем, тобто контрагентами в договорі виступали з одного боку Українська республіка, як юридична особа, а з другого, – Московський цар, як особа «фізична».

Зречення царя означало для українського народу ліквідацію правових обов'язків між Україною та Росією, тобто звільнення його від присяги підданства і відновлення прав і свобод перед тим узурпованим царем. Тому й український, і російський народи стали абсолютно вільними, суверенними, самостійними і незалежними один від одного. Тому, з позиції самостійників, II Універсал позбавив український народ свободи і незалежного права й поставив його під загрозу бути репресованим

за сепаратизм. Хоча з'їзд цей і не мав великого реального значення в дальшому розвитку загальноросійської й української революцій, проте він яскраво продемонстрував спроби соціалістів приспати пробуджену національну свідомість українського народу й зв'язати її з московською "революційною демократією».

На з'їзд, який проходив у приміщенні Педагогічного музею, прибули представники татар, грузинів, латишів, литовців, поляків, євреїв, білорусів, естонців, молдаван, донських козаків і союзу козацьких військ та бурятів – всього 93 особи [6]. Представників від великоросів на ньому не було. Чи не тому, що делегація від великоросів не підходила по духу до тих, які прагнули до федеративної перебудови Росії? Російська інтелігенція не прибула на з'їзд, продемонструвавши цим самим, що вона, як і Тимчасовий уряд, стоїть за централізацію та русифікацію і панування над всіма народами в Росії «великоруської народності». Противники українства пояснювали свої дії тим, що національні течії ослаблять революцію, роз'єднують єдиний фронт, що призведе до революції. Щоправда, мандатна комісія зафіксувала трьох російських соціал-демократів. Замість делегації від великоросів на з'їзд прибув представник Тимчасового уряду – зрусифікований українського походження кадет Максим Славинський. Його кандидатура була не випадково обрана на з'їзд народів Росії. В урядових колах столиці М. Славинський вважався фахівцем з національного питання. Він знав «как нам обустроить Россию» ще в 1916 р., коли у збірнику «Чего ждет Россия от войны» вмістив свою статтю «Война и национальный вопрос» [7]. Він вважав, що для Росії національне питання вже вирішене академічно. Ідеологічними засадами розв'язання, на думку М. Славинського, національного питання є «Маніфест про братство народів» великого князя Миколи Михайловича, яким він хотів приховати справжні причини анексії Галичини в 1914 р., та публікація вірного царського слуги, реакціонера і шовініста графа Бобринського від 10 березня 1914 р. «Про воссоединение зарубежной Руси на русских началах». Відповідно до «начал» на зайнятих російськими військами землях Галичини було вчинено справжній розгром українства. Лише через Київ у Росію було вивезено понад 12 тис. людей, пограбовано музеї, бібліотеки, читальні тощо. Така практика царського режиму цілком збігалася з переконаннями М. Славинського, який вважав «главной русской народностью – великорусскою», а всі інші, крім поляків, лише етнографічним матеріалом. Він відводив великоросам роль судді, господаря у Росії – лабораторії для національного розвитку, коли насправді росіянин був сторо-

жем в «тюрмі народів», де важко було іноді розібратися, хто в цій тюрмі в'язень, а хто сторож. Месіанськими поглядами Славинський наділяв і великоруську інтелігенцію, яку він називав «совістю народу» і «лабораторією для виробку політичних ідеалів», до яких вона зуміла залучити «дві інші руські народності» (тобто й українську), які втягненні в справу творення руської нації. Шляхи руської інтелігенції і держави сплелися і попереду в усіх один шлях. Горе тому, хто ухилиться від цього шляху, твердив автор [8]. Стаття була написана у ворожому дусі до українського народу, в ній не було місця не лише самостійності, а й автономним прагненням. Направивши такого представника на З'їзд народів, Тимчасовий уряд явно демонстрував антиукраїнський характер своєї політики. У виступах на з'їзді М. Славинський явно лукавив, спекулюючи висловлюваннями Т. Шевченка, який, за словами М. Славинського, називав сучасність – «плохий кошмарний сон» і надіявся, «що прийде золотий сон», ніби, маючи на увазі федерацію. Для Великого Кобзаря Російська імперія дійсно була кошмарним сном, де на цій, «нашій, не своїй землі», «від молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить», а Україну він бачив вільною державою, де «врага не буде супостата», в сім'ї таких же вільних суверенних держав світу.

Дві третини учасників з'їзду належали до різних соціалістичних партій. Це відбилосся на настроях і роботі з'їзду, а також на його оцінках, які були лише позитивними. Українську націю на з'їзді представляли самі автономісти, самостійників туди не допустили. М.Грушевський вважав, що 8 днів праці з'їзду були справжнім святом єднання колишніх поневолених народів Росії. Він зокрема писав: «Ми були захоплені тим міжнародним братанням, яке відігралося в Києві, і, може бути, що ми настільки мали рацію, про те, що для даного моменту було не реальним, кидало проміння на дальші перспективи». У своїх «Споминах» Грушевський назвав з'їзд «золотими снами народів» і, днями радісного піднесення, ентузіазму, високих гуманних настроїв». «Були, розуміється, розходження, – згадував М. Грушевський, – сіоністські, віденські (литовсько-білоруські) тощо; але вони якось відступали на другий план в тодішнім пошуку спільного ґрунту, порозуміння й одностайності. Пізніші події ненадовго зігнали з наших споминів сі настрої й надії й закидали їх всякою іншою "злобою дня» [9].

Навіть представники козацтва урочисто заявили, що вони ніколи не відступлять від ідеї федеративної і демократичної перебудови Росії і будуть боротися за здійснення її, пліч-о-пліч з усіма колишніми поневоленими народами Росії. Під впливом почуття братерського єднання

всіх досить понижених і скривджених, почесний голова з'їзду – Голова Центральної Ради М. Грушевський, вказуючи на значення форуму, піднесено сказав: «Ми заклали перший камінь храму волі народів, ми вже чуємо як іде федерація. Хай живе велика федеративна демократична Російська республіка! Хай буде вона до послуг трудящих усіх народів!» [10].

Представник Тимчасового уряду і вся російська демократія могли б переконалися після з'їзду, що ідея федеративної перебудови Росії охопила громадянство численних націй Росії і, що боротьба з нею є безглуздою. З ґрунту федералізму колишні в'язні російської тюрми народів могли зійти, коли б їх до цього змусили, тільки в бік цілковитої своєї самостійності. Такі були настрої з'їзду, такі й рішення він прийняв. По питанню про федеративний устрій Російської республіки з'їзд прийняв постанову про те, що Росія повинна бути федеративною демократичною республікою.

Далі з'їзд прийняв ряд постанов: про національно-персональну автономію (визнаючи її необхідність), про загальнодержавну та крайові мови (визнання рівноправності всіх мов, з визнанням російської мови загальнодержавною, без надання їй жодних переваг у шкільній, судовій, церковній справах, про Установчі Збори (З'їзд народів вважає, що незалежно від скликання Російських Установчих Зборів повинні бути скликані на демократичних підвалинах крайові Установчі збори, які мають встановити, як норми відносин країв до центральних органів федерації, так і певні форми внутрішньої організації автономних установ даного народу чи краю), про мирову конференцію (із зазначенням, що на мировій конференції в представництво Росії повинні входити і представники заінтересованих народів Росії), про Раду народів у Києві (склад Ради і її компетенція) і про Раду національностей при Тимчасовому управлінні (з вказівкою на необхідність перетворення «Особого Сопроводження по областній реформі» при Тимчасовому управлінні в таку Раду).

Крім цих постанов, з'їзд прийняв окремі ухвали в справі польській, білоруській, латиській, литовській, а також козацькій.

Читач даремно шукатиме серед прийнятих з'їздом постанов постанову про українців. Їх не було прийнято. Українська делегація не ставила питання про самостійність. Дійшло до смішного. Поляки з партії ППС, споконвічні противники Української державності ставили питання перед українською делегацією про самостійність України, твердячи, що вони таким способом думають захистити свої національні меншини

від Росії. Думається, що це було лише прикриттям їх справжніх намірів щодо України, які полягали в тому, що значна частина українських земель, особливо Східна Галичина, є давні польські землі. У такому підході була прозорливість польських представників, які, не маючи ще своєї держави, вже дбали про можливе розширення її кордонів у майбутньому.

Малою втіхою для українців було заключне слово М. Грушевського, в якому він побажав єврейському народові створити власну державу на землі батьків, а про Україну говорив лише в рамках «автономія-федерація» і пов'язував ці поняття з Росією, яка подарує цю автономію Україні.

Закладаючи камінь в будову Російської федерації, учасники з'їзду тішили себе надією, що це буде разом з тим, і перший камінь у будові європейської, а потім і всесвітньої федерації народів «на користь і добро трудового народу всього світу».

Але цим планам не судилося здійснитися. Причин для цього було багато. Федеративний підхід виключав існування незалежної Української держави на принципах самостійності і національної самобутності. Але це не єдиний мотив У 1918 р., після відходу з активної політичної арени, М.С. Грушевський з боєм зазначав: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, що "згоріло в моїм кабінеті" – це наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць. І кінець кінцем, як то часто буває, – справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства... Провідники українського життя довго стояли під владою сих гасел... Тільки коли російське кермо після угоди з Україною перейшло до революційних соціалістичних кругів і вони у відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об'єднальниками, нездібними чого-небудь навчитись у революції, се сильно захитало такий пієтизм для спільної революції. Ну, а війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над всією ідеологією, розв'язала всякі морські вузли, які ще могли в чийсь-небудь очах зв'язувати українця з московським громадянством суцільно. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права «особо благопріятствуємої» нації й дала почуття права керуватися в своїх відносинах до неї єдино добром українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчини. Я вважаю таке визволення від «песячого обов'язку" супроти Московщини надзвичайно важним і цінним» [11].

Соціалісти вірили, що шлях до всесвітнього об'єднання лежить через зміни у сфері засобів виробництва й виробничих відносин та боротьбу за соціальну рівність, економічну і політичну демократію, справедливий розподіл дарів землі і, нарешті, через усунення бар'єрів, що розділяють народи, у зв'язку з розвитком торгівлі, науки та ін.

Соціалісти сподівалися, що класова солідарність, братерство експлуатованих і перспектива раціонального суспільства, покликаного до життя революцією, стануть тією ланкою, яка з'єднає народи у єдиній світовій системі. Це була стрижнева ідея програми європейського просвітництва, яка протиставлялася націоналізму, що вважався історично реакційним.

Однак, як показав досвід ХХ ст., з розвитком продуктивних сил і ломкою економічних та політичних кордонів, націоналізм не лише не загинув, а навпаки, зріс. Універсальність національних почуттів виявилася сильнішою за класову солідарність і братерство експлуатованих народів. Наприкінці ХХ ст., коли виникла велика кількість національних держав, стає очевидним, що сьогодні існує більше можливостей для міжнародної співпраці та розв'язання конфліктів, ніж будь коли раніше.

Наприкінці своєї роботи з'їзд обрав Раду народів, з місцеперебуванням у Києві і доручив їй керувати справою спільної боротьби за створення Російської федерації. Головою Ради було обрано М. Грушевського. Одним з перших заходів Ради народів було розпочато видання окремого журналу, присвяченого ідеї федерації і справі практичного втілення її в життя.

Бурхливі революційні події розбили цей зародок своєрідного братерського союзу пригноблених російським царизмом народів. Та це не зменшує значення з'їзду. На ньому дуже впало в очі велике довір'я всіх поневолених народів Росії до українського народу. Не кажучи вже про білорусів і росіян, інші представники більш віддалених народів підкресливали спільність культурних коренів з українським народом, його прагнення до свободи, відверто заявляли про якнайтісніше співробітництво з Україною. Цим закладалися позитивні основи для ставлення Української держави до різних національних меншостей, які проживали на її території. Але ці права могли бути гарантовані лише за умови її утворення.

Концепція Російської федерації, що її сповідували діячі Української Центральної Ради у 1917 р., належить до історії. Для неросійських народів це давно пройдений етап. Мстою, за яку вони вели боротьбу, ста-

ла державна незалежність кожного з них. Проте живою є провідна ідея цієї концепції, тобто ідея гуманності, дружби, взаємопошани між народами і, що найважливіше, право кожного народу на самостійність. Ця ідея є запереченням нинішнього російського великодержавного шовінізму, що намагається політично й економічно придушити молоді незалежні держави і самим росіянам несе велике нещастя. У цьому відношенні ця ідея є актуальною і сьогодні. До неї змушені звертатись усі народи, які були об'єднані в Союз Радянських Соціалістичних Республік, хоч перед ними і відкрилися можливості для вільного й незалежного розвитку від Росії.

При підготовці документів З'їзду народів до друку авторами були використані розрізнені публікації, вміщені в періодичній пресі того часу та деякі архівні матеріали, що викликало певні труднощі у підборі та систематизації матеріалу. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України якимось дивом зберігся «Протокол З'їзду представників народів і областей, які прагнуть до федеративної перебудови Російської республіки» [12]. Протоколи становлять окрему справу, їх обсяг незначний, вони не є оригіналом, а копією, від руки зроблено лише заголовки. Мова викладу російська. З протоколів можна довідатися про наявність делегатів які, прибули на з'їзд. Наводиться цифра – 93 особи.

Акцентування нашої уваги на кількісному складі делегатів не даремне, бо не лише в літературі, а й у газетних звітах наводяться інші цифри: 84 делегати з вирішальним і 6 – з дорадчим голосом [13] тощо. На сторінках протоколів знаходимо списки президії, обраної 8 вересня (ст.ст.), а також постанови з'їзду. Проте найціннішим документом у них є повний текст виступу М.С. Грушевського при закритті з'їзду під назвою «Заключна промова почесного голови З'їзду народів М. С. Грушевського, зроблена 15-го вересня в Києві». Ця промова несе інформацію, яка безпосередньо відтворює атмосферу з'їзду. В повному ж обсязі протоколи З'їзду народів, за свідченням проф. Т.Гунчака (США), знаходяться в Ізраїлю. Документи вивезли напевно, для того, щоб, посилаючись на протоколи з'їзду, засвідчити про боротьбу єврейської делегації за створення своєї держави в Палестині, про що говорив у своїй промові делегат Шахтман. Тепер, коли на батьківських землях євреїв побудована держава Ізраїль, документи можна було б і повернути. Вивчення цих документів є важливим завданням науковців України.

Література:

1. Грушевський Мих. Освобождение России и украинский вопрос. – СПб. 1907 – С. 111.
2. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. – Львів, 1913.– С. 12.
3. Винниченко В. Відродження нації. – Київ – Відень, 1920. – Ч.1. – С. 79.
4. Цит. за: Мірчук П. Трагічна перемога. – К, 1991. – С.6.
5. Винниченко В. Відродження нації. – Київ – Відень, 1920. – Ч.1. – С. 79.
6. ЦДАВО України, ф. 1115, оп.1, спр.7, арк.1.
7. Шелухін С. Україна. – Прага, 1936. – С.48.
8. Шелухін С. Назв. праця.- С. 49.
9. Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1989 – № 11. – С. 63.
10. Див.: Матеріали роботи З'їзду народів у Києві. – С. 63.
11. Грушевський М. На порозі нової України // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: 1992. – С. 140-141.
12. ЦДАВО України, ф.1115, оп.І, спр.7, арк.1–6.
13. Див.: Нова рада. – 1917. – 16 верес.

**8. Співвідношення понять «революція» і «громадянська війна» у історико-правовій термінології
(до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.)***

Винесена у заголовок термінологія ще донедавна становила лише академічний інтерес і служила об'єктом дослідження вузького кола істориків, політологів, правників. За радянських часів означені поняття розглядалися в історико-правовій літературі як рівноположені, фактич-

* Дванадцяті юридичні читання. Держава в суспільно-політичних процесах : ви-клики і загрози : матеріали Міжнародної наукової конференції, 1-2 червня 2017 року / М-во освіти і науки України, Нац. акад. наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Громадська організація "Феміда", Центр право-вої освіти і науки; ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, **Б. І. Андруши-шин** [та ін.]. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – 381 с. – С. 11-20.

но, ці два терміни і вивчалися у хронологічному порядку: спочатку буржуазно-демократична революція, внаслідок якої було повалено самодержавство, потім, через загострення класової боротьби, прихід до влади найрадикальнішого крила соціалдемократів-більшовиків, внаслідок пролетарної соціалістичної революції і початок побудови соціалізму, як першої фази комуністичного суспільства.

Подальші події, згідно офіційної марксистсько-ленінської концепції історії радянської держави, пов'язувалися з прагненням повалених класів взяти реванш у переможного пролетаріату і найбіднішого селянства, який розпочав побудову нового життя, що і призвело до громадянської війни, яка охопила незорі простори колишньої Російської імперії. Тобто, мова йшла про розуміння громадянської війни, яку всі радянські енциклопедії кваліфікували як «організовану збройну боротьбу за державну владу між класами, соціальними групами, як найгострішу форму класової боротьби» [1, с. 123].

Симптоматично, але цього терміну не поміщено у енциклопедичному довіднику «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», виданого до 70-річчя радянської влади у 1987 р. «Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна», – як наголошується у довіднику нерозривно зв'язані між собою героїчні періоди виникнення і становлення Радянської держави. Перший з них охоплює процес підготовки і здійснення першої в історії людства переможної соціалістичної революції. Другий це класова війна та захист завоювань соціалістичної революції проти збройних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції» [1, с. 17].

Якщо у загальносоюзному енциклопедичному виданні початок громадянської війни «як однієї з форми класової боротьби» датується жовтнем 1917 р., а літо 1918 р. і до кінця 1920 р. називається періодом громадянської війни і воєнної інтервенції, коли, за висловом В. Леніна, це питання грало визначальну роль у житті радянської держави [1, с. 124], то у довіднику радянської української енциклопедії початок пролетарської війни ув'язується з «навалою німецько-австрійських військ», внаслідок чого «в історії українського народу розпочався період іноземної інтервенції» і громадянської війни, захисту завоювань Великого Жовтня» [2, с. 23]. Проте тут же наводиться заувага, що «практично громадянська війна як форма класової боротьби почалася з перших днів Жовтневої революції». Відповідальність за розв'язання громадянської війни, звичайно, покладалася на реакційні експлуататорські класи, які не змогли змиритися з втратою власності, державної влади і привілеїв. У

розв'язанні громадянської війни звинувачувалися і сили світового імперіалізму, які прийшли на допомогу внутрішній контрреволюції.

Українська радянська історіографія розглядала події кінця 1917 – початку 1918 рр. як триумфальну ходу радянської влади, встановлення влади диктатури пролетаріату і початок радянського будівництва.

Такі спрощені схеми мало чим відрізнялися від викладу у «Короткому курсі історії ВКП(б)». Традиційні оцінки радянської історіографії про «громадянську війну та іноземну інтервенцію» без достатнього на те обґрунтування частково «перекочують», на жаль, у сучасну історичну та історико-правову науку [3, с. 174-179; 4, с. 199-200].

«Енциклопедія українознавства», що побачила світ поза межами України у 1955 – 1984 рр. і репринтного відтворення Науковим товариством імені Т. Шевченка у Львові 1993 р., взагалі не вживає ні терміну «революція», ні терміну «громадянська війна».

По-новому подивитися на співвідношення і зміст понять «революція» і «громадянська війна» змусив початок новітньої російсько-української війни, розпочатої у 2014 р., яка російською пропагандою висвітлюється як внутрішній конфлікт України. Межі «революції» і «громадянської війни», їхнє взаємопроникнення, часові рамки, учасники, хронологія, тощо стали одними з найгостріших питань новітньої Української історіографії.

Як організовану масову збройну боротьбу «соціально-політичних сил, національних груп усередині країни в ім'я певних соціальних, політичних і національних цілей» розглядає зміст громадянської війни В. Горбатенко. У статті, поміщеній у «Юридичній енциклопедії», автор розглядає причини, наслідки, особливості, типи і форми громадянської, серед яких виділяє повстання пригноблених мас, селянські бунти і війни, війни, спричинені революціями за національне і соціальне визволення, збройну боротьбу проти диктаторських режимів, зіткнення різноманітних угрупованих панівних сил. Історичними прикладами громадянської війни В. Горбатенко, зокрема, називає війну революційних і контрреволюційних сил у Росії (1918 – 1920 рр.), у яку було втягнуто й населення України [5, с. 645].

Серед новітніх досліджень істориків у вивченні Української революції 1917-1921 рр. тема громадянської війни ставиться як окрема теоретико-методологічна проблема лише частково, або у контексті загального перебігу подій революційної доби. Я. Калакура до слабких місць і дискусійних питань у дослідженні Української революції 1917-1921 рр. якраз і відносить, серед інших, питання «про збройний конфлікт, який

переріс у тривалу більшовицько-українську війну», а також про отримання нової інтерпретації героїки битви під Крутами [6, с. 600].

Від відповіді на питання в українській історіографії новітньої доби про розмежування між революцією і громадянською війною залежить у якому напрямі іде формування суспільної свідомості і через які історичні окуляри ми дивимось на своє минуле, позитивне чи негативне ставлення до нього формується. Професор В. Калакура говорить про два протилежні підходи у поглядах на означену проблему: перший започаткували самі діячі революції та її симпатики із наукових та політичних кіл, другий – ті, хто вороже поставився до відновлення української державності. Відтак ці підходи набули характеру історіографічних тенденцій і продовжують зберігатися до наших днів, хоча ступінь позитивного і негативного, його переважання на тому чи іншому етапі змінювалися [6, с. 597]. Професор Я. Калакура підкреслює, що в українській новітній історіографії наголошується, що Українська революція не була ні різновидом, ні частиною російської революції, а носила самодостатній, національно-демократичний, багато в чому європейський характер: охопила всі етнічні землі України, включаючи території, які не входили до складу Росії (Галичина, Буковина, Закарпаття) [6, с. 601].

Лютнева революція повалила царизм і створила умови для широких демократичних перетворень у Російській імперії. Перед українським національно-визвольним рухом стояли дещо інші завдання ніж перед російською демократією, підкреслює професор Ю. Терещенко, хоч українські лідери соціалістичного табору вважали свої завдання суголосні програмам загальноросійських перетворень на федералістських засадах. Самостійницька течія у національно-визвольному русі бачила шлях розвитку України через проголошення самостійної соборницької держави на всіх етнічних землях, але представники цієї течії виявилися у меншості. Ю. Терещенко як прибічник консервативного напрямку, української історіографії фактично заперечує наявність Української революції, а наполягає на терміні «консервативна революція» кореспондуючись з точкою зору німецької історіографії, яка виникла на противагу лібералізму у соціалізму у європейських наукових колах. У запропонованому контексті прибічник гетьманської державницької традиції Ю. Терещенко обстоює думку про соборницьку ідею гетьмана П. Скоропадського і його спробу досягти класової співпраці у добу Гетьманату, а російський імперіалізм називає найголовнішим ворогом української самостійності. Думку про пошуки соціального компромісу в Українській державі відстоює і автор цих рядків [7, с. 78-79].

Основні тенденції вивчення революційної доби в Україні сучасною історичною наукою виклав у своїй статті В. Солдатенко, датуючи її, правда, періодом 1917 – 1920 рр. [8, с. 29-44]. «Дуже важливим елементом досліджень, – пише історик, – від якого залежить поглиблене, сутнісне формування партійних параметрів сучасної концепції історії Української революції, залишається проблема співвідношення між процесами, які відносяться власне до революційних, і тих, які складають зміст уже дещо іншого явища – громадянської війни. Незважаючи на природну тісну взаємопов'язаність, взаємодоповнюваність обох феноменів, тут заховані й такі відмінності, які допомагають краще зрозуміти цілий комплекс питань, без яких революційна епоха не може розраховувати на адекватну історичну реконструкцію і задовільне тлумачення, переконливу оцінку. Так чітко розмежування між революцією, як історично зумовленим глибокими причинами масштабним рухом мас за досягнення життєво важливої мети для народу, нації, країни, і громадянською війною, військовою боротьбою за владу без широкого усвідомлення цілей, наявності обґрунтованої стратегічної програми, як гадається, здатне долучити додаткові аргументи для визначення моменту, коли власне революційність вичерпує свої потенції і переходить, трансформується у нову якість» [8, с. 34-35]. «В цьому контексті принципово важливого значення набуває постановка питання про громадянську війну в Україні, особливо про її початок», – підкреслює В. Солдатенко [9, с. 365].

С. Грабовський, С. Ставроян та Л. Шкляр у книзі «Нариси з історії українського державотворення» обережно переміщують початок громадянської війни на 1914 р., пов'язуючи його з початком бойових дій на Україні, які «з самого початку набули певних рис громадянської війни. На західних землях Загальна Українська Рада на чолі з Костем Левицьким закликала всіх свідомих українців до боротьби з самодержавною Росією. Невдовзі було створено формування Січових Стрільців...» [10, с. 302-303].

В. Сергійчук твердить, що більшовики, після того, як не змогли захопити владу на ініційованому ними I Всеукраїнському з'їзді рад, зразу ж перейшли до військової агресії, яка планувалася одразу після проголошення Української Народної Республіки. Науковець наводить факти, що 23 листопада 1917 р. з'явився секретний наказ начальника штабу військово-революційного комітету Всеросійського ЦВК Володимира Антонова-Овсієнка про формування більшовицьких збройних загонів в Україні. Першим таким підрозділом став створений у Петрограді так

званий Український Особливий партизанський загін для диверсій у тилу військ УНР на Полтавщині. Саме на багнетах цього загону російські більшовики проголосили радянську владу у Харкові, назвавши своє утворення також Українською Народною Республікою, щоби посіяти невизначеність серед населення України щодо легітимності законної влади у Києві.

Відомий дослідник революційної доби в Україні В. Верстюк наголошує на тому, що після жовтневого перевороту у Петрограді і приходу до влади більшовиків, конфлікт між ними і Центральною Радою був неминучий. Це пізніше визнали представники обох сторін, наголошує історик. Проте, розвиток цього конфлікту був складним і тривалим. В. Верстюк у статті «Громадянська війна в Україні 1917-1921», опублікованій у другому томі «Енциклопедії історії України» пише про громадянську війну, як одну з форм вияву характерних особливостей української революції 1917-1921 рр., пов'язану насамперед зі специфічними військовими способами боротьби за владу в Україні та суперечливими діями з відстоювання влади різними внутрішніми та зовнішніми політичними силами. В. Верстюк робить висновок, що українська історіографія (а йдеться фактично про перше десятиліття української незалежності – А-Б) «не відокремлюючи громадянську війну в Україні від громадянської війни в Росії, бачить у феномені громадянської війни в Україні 1917-1921 рр. низку характерних особливостей, що дають змогу визначити її як окреме історичне явище, в основі якого лежала боротьба за українське національне самовизначення та державний суверенітет». Науковець датує початок громадянської війни в Україні війною Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917-1918 рр. [11, с. 214].

Через призму українсько-російського конфлікту розглядає події зими 1917 -1918 рр. професор О. Реєнт. Науковець говорить про наказ уряду Леніна «військам під командуванням В. Антонова – Овсієнка розпочати наступ», внаслідок чого «9 грудня російські війська були вже в Харкові», наводить також наказ Муравйова №14, у якому з особливою зухвалістю сказано: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів». Автор пише про збройний опір Центральної Ради «більшовицькій експансії», «навалі з півночі», про подвиг «300 юнаків під Крутами» [12, с. 53-55].

О. Реєнт говорить про українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. і жодним словом не обмовився про «громадянську війну».

Історик Д. Яневський події між 7 грудня 1917 р. і 11 січня 1918 р. називає «українсько-більшовицькою війною», а проголошену УРСР, як складову та невід'ємну частину майбутнього Союзу РСР, «людожерним режимом» [13, с. 148-149].

Професор П. Захарченко, обґрунтовуючи думку про правову природу III Універсалу УЦР, як акту, що юридично оформив факт проголошення незалежності Української Народної Республіки, пише про «першу збройну інтервенцію» проти України більшовицького політичного режиму Ради Народних Комісарів на чолі з В. Леніним, «у ході відвертого збройного конфлікту, розв'язаного не визнаним в той час на міжнародній арені ефемерним утворенням, що впродовж кількох місяців не мало навіть своєї офіційної назви» [14, с. 112]. Висновки П. Захарченка полягають у тому, що III Універсал УЦР є актом проголошення УНР незалежною державою і введення її до кола суб'єктів міжнародного права. Факт визнання незалежності України, здійснений насамперед Раднаркомом. Інспірувавши відверту інтервенцію проти неї, військові частини більшовицької Росії повалили легітимну владу Української Центральної Ради, ліквідували паростки національної державності у формі УНР. Ігноруючи положення III Гаазької конвенції 1907 р. про те, що «оголошення війни не робить агресивну війну законною», встановили на цих територіях маріонетковий уряд, повністю вмонтований в систему політичної влади держави-агресора. Відтак, не створена волею українського населення, а нав'язана іноземною країною влада, є окупаційною за всіма класичними правовими канонами [14, с. 117].

«Українсько-більшовицький конфлікт із сфери ідейно-політичної стрімко зміщувався у сферу відкритих військових дій, – пише В. Верстюк» [11, с. 5-33]. Із викладених вище матеріалів очевидно випливає, що скликаний у Харкові з'їзд рад не мав повноважень приймати жодних рішень по створенню державних органів, як ЦВК, Народний Секретаріат, які були незаконними, а влада рад, встановлена на багнетах іноземної держави не може вважатися легітимною. Означені В. Верстюком події академік В. Литвин у своєму фундаментальному підручнику «Історія України» (К., 2010), події зими називає «Війна більшовицької Росії за Україну взимку» 1917-1918 рр. [15, с. 427].

Перебіг історичних подій в Україні свідчить, що Центральна Рада могла самостійно здійснити нейтралізацію місцевих більшовиків, про що свідчить вибори до Українських установчих зборів – вищої законодавчої інституції, розуміючи, що демократична держава не може існувати без чітко визначеного виборчого права, без органів законодавчої,

виконавчої, судової влади, обраних шляхом всезагального повного, прямого і таємного голосування.

Після жовтневого перевороту більшовики не стали на перешкоді виборів до Всеросійських установчих зборів, які були популярні ще з революції 1905-1907 рр.

Дослідник Української революції доби Директорії УНР В. Яблонський у виданні «Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали 1920-1992» (К., 2012), у якому вміщено документи українських еміграційних представницьких органів – Ради Республіки (1921 р.) та Української Національної Ради (1948-1992 рр.) наголошує на терміні «російсько-українська війна 1917-1918 рр.», початок якої став причиною неможливості формування законодавчої влади на основі демократичних виборів до Всеукраїнських установчих зборів [16, с. 3].

Водночас, особливо після III універсалу 7 листопада 1917 р., яким Українська Центральна Рада оголосила себе найвищим органом державної влади до скликання Всеукраїнських установчих зборів, активізувалася підготовка до їх проведення. На виборах до Всеросійських установчих зборів в українських округах більшовики отримали лише 10% голосів, тобто у 2,5 рази менше, ніж загалом по Росії (24%). Проте у великих містах більшовики мали більшість (Харків – 27,6 %, Катеринослав – 26,4%, Одеса – 28,6%). Блок партій та політичних сил Центральної Ради в Україні набрав 77% голосів (УСДРП і УПСР). Вибори до Всеукраїнських установчих зборів було призначено на 27-29 грудня 1917 р., але через анархію та інші надзвичайні обставини відбулися у січні – лютому 1918 р. і то лише у семи з десяти виборчих округів на території підконтрольній УНР. На частині території України було проголошено владу рад. Головна комісія визнала дійсними 172 мандати із 301 обраного. Явка на вибори до Всеукраїнських установчих зборів була нижчою, ніж на виборах до Всеросійських установчих зборів і становила: у Києві – 29,3 %, Черкасах – 37,7%, хоч у селах вона була вищою; у Васильківському повіті – 69,6 %, Таращанському – 77 %. Загалом у виборах взяло участь 53,6 % загальної кількості виборців, що налічувалися в Україні на час виборів до Всеросійських установчих зборів. За підсумками голосування 69,76% голосів отримали об'єднані списки українських есерів і селянських спілок, 19,18 %, (за ін. даними – 17,7 %) більшовики, 4,65 % – єврейські національні комітети, 1,74 % – польські списки, 4,67 % – всі інші партії та громади. Українські установчі збори були спробою утворити українську державність парламентсь-

ким шляхом [17, 740-741]. Але почалося зовнішнє військове вторгнення, якому Українська Центральна Рада протистояти виявилася не в силах. Як наслідок, у результаті широкомасштабної військової операції Радянської Росії в Україну, яка розпочалася наприкінці 1917- та початку 1918 рр. під більшовицький контроль потрапили не лише Київ, але і Південна Україна та Донбас. Установчі збори 9 січня 1918 р. скликані не були, початок такої роботи перенесли на 2 лютого 1918 р., але подальші події не дали можливості завершити розпочатий процес.

Початок війни з більшовиками прямо пов'язане з утворенням УНР, вважають Ю. Павленко і Ю. Храмов у одній з перших в українській історіографії періоду незалежності книзі «Українська державність у 1917-1919 рр.» (К., 1995 р.) у якій автори звернули увагу на погодженість дій Раднаркому і пробільшовицьких сил у самій Україні – робітничих і солдатських депутатів, про що «виразно свідчить навіть збіг у датах» [18, с. 77].

Зокрема, ультиматум В. Леніна і Л. Троцького «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» надійшов саме до Києва, саме в той день 4 грудня, коли в столиці України відкрився I Всеукраїнський з'їзд рад – Раднарком розпочав шалену пропагандистську кампанію по звинуваченню Центральної Ради у контрреволюційності, буржуазно-націоналістичній природі, яка веде таємні перемовини з генералом А. Каледіним. Активно проштовхувалася більшовицькими організаціями України ідея перевиборів Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад, тобто почалася фактично, висловлюючись сучасною термінологією, інформаційна війна проти України.

Ідеологічною основою інтервенції Росії стало обґрунтування принципу народів на самовизначення. Оновлена теорія надзвичайних комуністичних лідерів про право націй на самовизначення припасовувала не буржуазії, а лише трудящим масам. «Ми кажемо українцям – говорив В. Ленін на I Всеросійському з'їзді військового флоту (5 грудня 1917 р.), – як українці ви можете влаштовувати в себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротися проти вашої і нашої буржуазії».

Дослідниця державно-правових поглядів визначного українського правника, історика, державного діяча і дипломата С. Шелухіна, О. Токарчук, аналізуючи праці вченого в яких виокремлені основні причини поразки Української революції 1917-1920 років, якраз і наго-

лошує на «відсутності в УНР налагодженої інформаційної системи, що сприяло поширенню неправдивої інформації про перебіг політичних процесів в Україні» [19].

Отже, експансія російських більшовицьких військ почалася під гаслом «громадянської війни». Події під Крутами, крім багатьох інших історичних уроків (потреба у своїй боєздатній армії, наївна надія на дружбу з росіянами, нейтралітет значної частини суспільства), також розвінчують водночас і міф про громадянську війну. Важко зрозуміти, як молоді студенти, вихідці із заможних і відомих родин «буржуазії» за класичною радянською ознакою, які були далекі від соціалістичних ідей, виступили добровільно на захист соціалістичної Центральної Ради? На це питання дає відповідь М. Грушевський у своїй промові 18 березня 1918 року під час поховання у Києві Героїв Крут, опублікованій у 1939 р. у закордонному виданні «Смолоскип» (Чехословаччина). «Здержіть Ваші сльози, які котяться!, – пише він, – ці юнаки поклали свої голови в обороні своєї Батьківщини й Батьківщина збереже про них вдячну пам'ять на віки вічні!» Події під Крутами аж ніяк не вписуються у схему громадянської війни, тому за попередніх керманців Міністерства освіти України до початку Революції Гідності робилися спроби вилучити інформацію з підручників історії України [20].

Голова Верховної Ради України А. Парубій у своєму зверненні до українців з нагоди Дня пам'яті Героїв Крут дав свою новітню історико-політичну оцінку подій майже столітньої давнини: «Уже століття майже безперервно триває війна із споконвічним ворогом України – Росією. Після проголошення незалежності України 22 січня 1918 року більшовики почали агресію проти молодого українського держави. Але ворог як століття тому, так і сьогодні не врахував головного – духу наших воїнів. Крути та Бахмач – дві маленькі залізничні станції – стали вічними символами незламності всіх захисників України».

Автор публіцистичного нариса «Жар і холод січня 1918-го» присвяченого Героям Крут В. Чепурний називає ці події російсько-українською війною, а війська Муравйова «російською окупаційною армією» [20].

У часи горбачовської «перебудови» один з номерів всесоюзного журналу «Родина» помістив красномовний напис: «Громадянська війна: 1918-1990 (невідомі сторінки)». Стає цілком очевидним, що навіть у часи існування СРСР частина радянських науковців, письменників, громадських діячів не вважали громадянську війну закінченою, очеви-

дно, орієнтуючись на сталінській ідеї про те, що з наближенням до комунізму класова боротьба буде наростати.

Російська окупація України після трьох російсько-українських воєн 1917-1921 рр. і насадження більшовицького режиму, привнесення на «багнетах з півночі» чужої українському народу цивілізації, проголошення стану формально закінченою громадянської війни, стала формою існування радянської влади. Оскільки війна передбачає наявність ворога, то в Україні його постійно знаходили: до загальносоюзних «куркулів як класу» додавалися укапісти, боротьбісти, борбісти, вояки армії УНР, члени Української Центральної Ради, гетьманці, представники нацменшин (литовці, поляки, німці, кримські татари), УНЦ, СВУ, шпигуни багатьох країн, петлюрівці, українські буржуазні націоналісти, бандерівці тощо і обов'язково священники різних конфесій. Всіх їх поглинала бездонна прірва ГУЛАГу.

Саме психологію триваючої громадянської війни, на якій вирросло не одне покоління радянських людей, на внутрішнє протистояння, совкову свідомість розраховували творці і натхненники ідеї «русского мира», проектів «Новоросія», «Одеська народна республіка», «Харківська народна республіка», «Малоросія» тощо, які намагався і намагається реалізувати нинішній режим РФ в Україні. Коли догми кремлівської пропаганди про громадянську війну на Донбасі не спрацювали, довелося вдаватися до прямої воєнної агресії, прикриваючись терміном «громадянська війна», як і сто років тому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. Под ред. П.А. Голуба, Ю.И. Кораблева, М.И. Кузнецова и др. 3-е изд., доп. М., «Сов. энциклопедия», 1987. – 639 с.
2. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987.
3. Тихоненков Д. А. Карательные органы большевиков и контроль за их деятельностью на Украине в первые годы советской власти (1918–1921 гг.) / Д. А. Тихоненков // Актуальні проблеми науки історії держави і права. – Х.: Право, 2013. – 256 с.
4. Харасик Н.О. Система органів працевлаштування в Україні в період про радянської війни та іноземної інтервенції // Актуальні проблеми науки історії держави і права. – К.: Право, 2013. – 256 с.
5. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 1: А – Г. 672 с, 199–200.

6. Калакура Я. Українська революція 1917–1921 рр. як чинник демонтажу Російської та Австро-Угорської імперій: історіографічний погляд // Українська революція 1917–1921 рр.: погляд із сьогодення. Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 року. – К: Український інститут національної пам'яті, 2013. – 656 с.
7. Андрусишин Б. Установчі збори. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2012. – 808 с.
8. Солдатенко В. Ф. Українська революція: іст. нарис : [монографія] / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 975 с.
9. Солдатенко В. Революційний досвід України 1917-1920 рр. в історіографічному дискурсі // Українська революція 1917-1921 років: погляд із сьогодення Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. К.: Український інститут національної пам'яті, 2013. – 654 с.
10. Грабовський С., Ставроянн С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – 607 с.
11. Верстюк, В.Ф. Проголошення Української Народної Республіки та політична боротьба за владу в Україні у листопаді-грудні 1917 р. [Text] / В. Ф. Верстюк // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. – К. – 2007. – Вип. 2. – С. 5 – 32.
12. Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 років О.П. Реєнт. – К., 2016. – 280 с.
13. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки : монографія. – Київ : Дух і літера, 2003. – 767 с.
14. Захарченко П. П. Третій універсал Української Центральної Ради як акт проголошення державної незалежності України / П. П. Захарченко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. – 2013. – Вип. 23. – С. 112-118.
15. Литвин В. М. Історія України : підручник / В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2010. – 829 с.
16. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали, 1920-1992 / Упорядник В. Яблонський. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. – 840 с.
17. Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917 – 1920 рр. – К., 1995. – 191 с.
18. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. [Текст] : іст.-генет. аналіз / Ю. В. Павленко, Ю. О. Храмов ; Центр

дослідж. наук.-техн.потенціалу й історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України, Ін-т гуманіт. дослідж. Укр. акад. наук нац. прогресу. – К. : Манускрипт, 1995. – 262 с.

19. Токарчук О. В. Державно-правові погляди С. П. Шелухіна : монографія / О. В. Токарчук; – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – 177 с.

20. Власенко С. На шану відважних героїв // Голос України. – 2017. – 28 січня.

9. До питання про революцію 1917-1921 рр. та початок «громадянської війни» у сучасній українізації історіографії*

Виклад основного матеріалу. Ще недодавна про зазначену у заголовку статті проблематику у переважній своїй більшості історики говорили переважно у науковому середовищі. У новітній українській історіографії було створено умови і здійснено методологічну переорієнтацію пострадянських істориків України, щодо найактуальніших найгостріших проблем вітчизняної історії.

Здавалося, що питання про громадянську війну перейшло у академічну площину. За двадцять п'ять років створено ряд фундаментальних праць в тому числі й історіографічних. Історіографія покликана акумулювати історичну пам'ять народу як одного з найважливіших складових націєтворення і державного будівництва.

Комплексно дослідив багато проблем українського державотворення доби національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. професор В. Капелюшний у своїй монографії «Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921рр.)»[15].

Впродовж попередніх десятиліть бурхливі події національно-демократичної революції державного будівництва 1917-1921 рр. привертати значну увагу істориків та представників інших наук, внаслідок чого нагромадився значний масив різножанрової літератури, джерелознавчих та історіографічних студій, присвячених різним аспектам революційної доби, яка потребує аналізу, творчого переосмислення багатьох положень і висновків, зроблених попередниками.

* Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2017. – №2. – С.12-26.

Так, за підрахунками відомого українського історіографа професора Я. Калакури «вже не радянська історіографія материкової України» нараховує більше 3 тис. публікацій, близько сотні монографій і 250 дисертаційних робіт, присвячених різним аспектам історії Української революції і державотворчих процесів доби Української Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського, Української Народної Республіки, а також Західноукраїнської Народної Республіки [14, 594]. «Особливість новітньої історіографії Української революції полягає в тому, – підкреслює професор Я. Калакура, що вона розглядається як цілісність. Дослідники простежують взаємозв'язок подій на Наддніпрянщині, Слобожанщині, Півдні й Заході України. У працях С.Макарчука, В.Кондратюка, М. Литвина, О. Добржанського та ін. велика увага приділена утворенню Західноукраїнської Народної Республіки, Акту її злуки з УНР. Джерелознавчим та історіографічним проблемам української історії доби визвольних змагань і державотворення (1917-1921) присвячені монографії П. Губа, В. Капелюшного, Г. Рудого, Б.Андрусичина, А. Буравченкова, Ю. Булгакова, П. Гай-Нижника, В. Горака, А. Дацинського, А.Морозова, Г. Папакіна, Р. Пирога, Д. Розовика, М. Стопчака та ін.». Аналітичний характер мають дослідження Української революції, ґрунтовно опрацьовані членом-кореспондентом Валерієм Солдатенком. Автор дослідив як реальні процеси революційних подій 1917-1921 рр. («Українська революція. Історичний напрям: Монографія» (1999), так і генезу їх висвітлення в історіографії («Українська революція: концепція та історіографія» (1997) [13, 441].

Одним з найгостріших питань новітньої української історіографії є проблема співвідношення поняття «революція» і «громадянська війна», їхні межі, взаємопроникнення, часові рамки, учасники, хронологія тощо.

Відчутної гостроти питання громадянської війни в Україні набуло у 2013-2014 рр., коли виявилось, що громадяни України не бажали даліше миритися з «російським вектором» своєї історії у ХХ столітті на поч. ХХІ століття. І коли Революція гідності красномовно підтвердила намір обрати незалежний шлях розвитку України, почалася новітня російсько-українська війна, активну участь у якій бере «п'ята колона» в Україні, і яку Росія намагається показувати перед світом як внутрішньо український конфлікт.

Так було і майже сто років тому: події національно-визвольних змагань українців; проголошення незалежної держави – Української Народної Республіки – викликали збройну агресію більшовицької Росії,

яку радянська історіографія подавала як «тріумфальну ходу радянської влади на Україні» і «допомогу братського російського народу» для перемоги українських трудящих над буржуазною Центральною Радою і встановлення та зміцнення диктатури пролетаріату. [8, 71].

«Ми ніколи не визнаємо, – підкреслював Президент України Леонід Кучма, – яким способом в Україні перемогла би українська основа на шляхах еволюції. Вона перемогла би у будь-якому випадку, але події різко прискорив 1917 рік. Одним з головних завдань Центральної Ради стало відновлення історичної справедливості. А це вимагало осмисленої культурної і мовної політики» [19, 279]. Л. Кучма події 1918-1920 років називає «рядом потрясінь», які породили у простої людини страх [13, 283]. Відомий теоретик і практик українського національно-визвольного руху Я. Стецько прирівняв «Українську національно-соціальну революцію 1917 р.» до Великої французької революції, Американської революції, які «мали в своїй основі гін за великою правдою, тугу за перемогою справедливості і за людське життя у своїй вільній державі». «Визвольна революція народів 1917-1918 рр. повалила старий лад гніту, національної й соціальної неволі», а її результати

зліквідовано при допомозі найбільшого обману, який знав коли-небудь світ. Так звана жовтнева революція, – писав Я. Стецько, – що започаткувала владу більшовиків, була початком найжахливішої реакції, зрадою ідеалів, в ім'я яких народи валили царат під час березневої революції» [32, 183, 184, 186].

Після того, як на інспірованому у Харкові 11-13 грудня 1917 р. під охороною радянських військ альтернативному з'їзді Рад, на якому 200 делегатами було представлено 89 Рад і військово-революційних комітетів з 300 діючих в Україні, було проголошено радянську владу в УНР, обрано Центральний виконавчий комітет Рад України, а той, у свою чергу, створив радянський уряд України – Народний Секретаріат, визнаний у Петрограді, що дало можливість Раднаркомові формально дистанціюватися від подій в Україні, подаючи їх як внутрішній конфлікт між Радами робітничих і солдатських депутатів і Центральною Радою. 17 грудня ЦВК Рад України опублікував маніфест про скинення Центральної Ради та Генерального секретаріату, а наступного дня створив крайовий комітет по боротьбі з контрреволюцією.

Історіографічний огляд вивчення подій Української революції 1917-1921 рр. на кафедрі новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка здійснив професор А. Слюсаренко.

Дослідження історії України революційної доби 1917-1921 рр. у всій її повноті, підкреслює А.Слюсаренко [2, 584-593], здійснює академік В.Литвин, праці якого слугують методологічною основою для проведення подальших наукових досліджень стрижневих складових проблеми [27, 585]. У своїй монографії «Україна у війнах і революціях ХХ століття 1914-1945. Закономірності національного державотворчого процесу» (К.,2012), яка приваблює концептуальністю постановки проблем та їх всебічним вирішенням, події, які наступили в Україні після повалення царизму, В. Литвин розглядає через призму протистояння Центральної Ради і Ради Народних Комісарів, яке наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. переросло у першу російсько-українську війну (проте у В. Литвина вона чомусь називається «українсько-російська війна») [20, 87]. Автор переконливо говорить про «давно запланований наступ червоногвардійців на Україну», [20, 103] водночас, розвінчує хитроумно-підступну пропозицію голови Київського комітету РСДРП(б) і Київської ради робітничих депутатів Г.П'ятакова (до 9 листопада 1917 р. – члена Малої Ради як лідера більшовицької фракції) про визнання Центральної Ради крайовою владою в Україні та переобрання її персонального складу на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів [20, 96].

Не вдаючись до висвітлення змісту ультиматуму Центральній Раді, у якому Раднарком РСФРР визнавав Українську Народну Республіку і навіть її право на повне відокремлення від Росії то претензії у «веденні дволикої буржуазної політики», небажання скликати Всеукраїнський з'їзд рад, що ніби-то заважало РНК РСФРР визнати її повноправним представником трудящих мас України, дезорганізації фронту через передислокацію українізованих частин на територію України, роззброєння пробільшовицьких частин і пропуск на Дон козачих з'єднань, виглядало нічим іншим, як безцеремонним втручанням у внутрішні справи УНР. До того ж висувалася вимога взяти участь у боротьбі з «контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням». У випадку незгоди Раднарком РСФРР оголошував Центральну Раду у «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні». Таким чином, визнаючи, ультиматум Раднаркому право українського народу на самовизначення, аж до відокремлення, в Україну були послані російські війська.

Силовий тиск нарощувався: 27 листопада більшовики створили революційний штаб для боротьби з «контрреволюційними» військами А.Каледіна, А.Дутова і Центральної Ради [25, 46-48], а перші ешелони з

російськими військами прибули до Харкова вже 9 грудня, що співпало з приїздом у місто групи делегатів, які покинули київський з'їзд рад. Цілком очевидно, що харківський альтернативний з'їзд названий I Всеукраїнським з'їздом рад, перебував під охороною іноземних збройних формувань, а створений Центральний виконавчий комітет рад України, який сформував Народний секретаріат – радянський уряд України були цілковитими маріонетковими утвореннями Петрограда. На цю важливу зовнішньополітичну обставину наголошують автори монографії «Революцію назначить ...экспорт революции в операциях советских спецслужб» (2004) В. Сідак та В.Козенюк [26, 22].

Уряд проголошеної радянської республіки зразу ж був визнаний Росією. «Тимчасовим надзвичайним комісаром України» Раднаркомом було призначив Г. Орджонікідзе.

Утворення радянських органів влади послужило для Радянської Росії доброю ширмою за якою можна було проводити збройну агресію проти УНР, але вже під видом внутрішньо-українського конфлікту, тобто громадянської війни. На означену обставину звернув увагу В. Винниченко, який наголосив: «Не вона (РСФРР –Б.А.) мовляв, уже тепер вела війну з Україною, а харківський український уряд боровся проти київського, тепер, мовляв, це хатня справа самого українського народу. Зрозуміло, що це була лише одна формальність, бо харківський уряд усі директиви отримував з Петрограда і вів військові операції силами руського уряду» [6, 171]. 17 грудня ЦВК і Народний секретаріат опублікували маніфест про повалення Центральної Ради і Генерального секретаріату.

У вже згаданій праці В.Сідака і В. Козенюка наводяться прямі докази використання фронтових російських частин і зведених загонів солдатів, матросів і червоногвардійців Петрограда, Москви та інших частин Росії, поміщені у ще недостатньо профільтованій цензурою того часу книзі В.Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне». Прямим текстом автор розкриває роль Раднаркому у розгромі Центральної Ради. Антонов-Овсієнко підкреслював : «Раднарком не міг допустити перемоги контрреволюційного руху, позбавитися вугілля Донецького басейну, залізної руди Кривого Рогу, продовольства України» [26, 23].

Треба взяти до уваги той факт, що у військових діях з боку Радянської Росії брали участь як регулярні війська з Росії, які перейшли на бік більшовиків, так і загони бойовиків з Москви, Петрограда, Твері, Ярославля, Костроми, Воронежа та інших міст – добре відома «червона гвардія». Це був класичний експорт революції, в результаті якого вій-

ська сусідньої держави, конкретно РСФРР, діють узгоджено з місцевою «п'ятою колоною», основу якої становили місцеві більшовики, окупували територію України і створювали маріонеткові новоутворення у виді «радянських республік», повністю підконтрольних центральному московському урядові, серед яких тільки одна з столицею в Києві зберегла деякі риси «українськості», хоч і на її території перша радянська окупація (кін. 1917 – поч. 1918 рр.) супроводжувалася кривавим терором проти всього, що несло на собі найменший відбиток національного життя. Всі інші «республіки» не вважали себе українськими навіть формально, хоч на 60 % і більше були населені українцями» [35, 104-105].

25 грудня 1917 р. почався загальний наступ радянських військ на Лівобережжі і Донбасі. 28 грудня впав Катеринослав, згодом Олександрівськ (нині Запоріжжя), Полтава, Глухів, Конотоп. Червоні війська, що рухалися з півночі об'єдналися у Бахмачі, командування над якими перебрав М. Муравйов раніше засуджений за вбивство з позбавленням офіцерського звання і звідти розпочав прямий наступ на Київ, зустрівши опір на станції Крути під Ніжином. Сам Муравйов і красномовно заперечує факт громадянської війни в Україні праця 1917 – початку 1918 рр. і доводить повсюдну військову присутність на її території іноземного війська. У зв'язку з цим, зазначив у своєму виступі на круглому столі, організованому Національним Фінським комітетом «Історики без кордонів» 30 січня 2017 р. у Хельсинки професор В. Сергійчук, можна порівняти документальні події лютого 1918 року з тими, що ось уже три роки відбуваються на Донбасі: «Полтава взята петроградським і харківським загонами чисельністю 500 осіб, бій 2 години. 2) м. Ромодан взятий тими ж загонами – бій 6 годин. 3) Гребінка взята харківськими, петроградськими, донськими і московськими загонами, були висаджені у повітря гайдамаками залізн. мости. Бій – 20 годин. 4) Ічня була взята тільки петроградською гвардією – бій 2 години. 6) Дарниця взята харківським, петроградським, донським і московським загонами і ешелонами матросів, бій 2 години. 7) Київ – бій був 8 днів. Перша армія пішла вперед з тов. Журавльовим і Єгоровим, другою виступила армія Ремнева. Брала участь вся червона гвардія: Харківська, Московська, Петроградська, Тверська і Донська. Підписи: Начальник Виноградов Головнокомандуючий Муравйов» [38].

Принагідно звернутися за оцінками подій зими 1917-1918 рр. до самих очільників національно-визвольного руху і творців відродженої української державності. Для Голови Української Центральної Ради М. Грушевського не було жодних сумнівів щодо оцінки головних подій

того періоду, а, насамперед, перебігу воєнних дій. М.Грушевський застосовує для характеристики загонів, що наступали на Київ такі терміни: «кільканадцяти-тисячні сили московських солдатів», «москалі», які під Бахмачем «ламали межі Української Держави». «Від української протимосковської відсічі в Крутах залежало: або викинути москалів з Бахмача й утвердити межі Української Держави, або москалі посунуть через Крути на Київ», [Власенко С. На шану відважних героїв // Голос України.- 2017.- 28 січня] – наголосив він.

«Війна між військами Раднаркому і Центральної Ради була досить специфічною, – зазначає В.Литвин. – Вона не мала фронтів, радянські війська просувалися по залізницях. Тому багато важила оборона залізничних станцій Українською армією. Противник мав величезну чисельну перевагу, але вдала оборона дозволяла уповільнювати його просування. Найбільш яскравий епізод цієї війни – бій під Крутами» [20, 106].

«Насамкінець, – пише В. Литвин, – треба звернути увагу на досить таки дивний характер цієї війни, хоч її доводиться назвати «українсько-російською». Ні в Росії не спостерігалось відкритих проявів українофобії, ні в Україні – ескалації антиросійський настроїв. Як завжди бувало при розпаді імперій, елементи міжнаціональної війни в різних пропорціях перепліталися з елементами громадянської. Спалахи нелюдської жорстокості в такій війні пояснювалися не стільки тваринними інстинктами людей, які воювали роками, та звикли постійно ризикувати власним життям, вбиваючи собі подібних в чужій уніформі, скільки холоднокровними розрахунками політиків, які бажали використати терор для насадження диктатури» [20, 108].

В. Солдатенко говорить про різнобій у аспекті кристалізації завершальної грані Української революції (початок 1919 р., весна 1919 р., кінець 1919 р., кінець 1920 р., осінь 1921, 1922, 1923, 1924 і навіть 1933 рр.). Сам В.Солдатенко вважає заключною віхою національно-демократичної революції кінець 1919 р. «А далі домінантними були сутнісно інші процеси – війна, повстанство, об'єднавчий рух за утворення СРСР, уконституювання останнього, будівництво і здійснення радянського соціалістичного ладу тощо», – зауважує дослідник [28, 35]. Водночас у своїй статті «Громадянська війна», вміщеній у «Політичній енциклопедії», як історичний приклад громадянської війни поряд з іншими, він наводить війну «між різними політичними силами в Росії (1980-20), в яку було втягнуто й населення України» [23, 159]. А завершення громадянської війни науковець пов'язує з розгромом П. Вран-

геля в Криму, коли «на європейському театрі військових дій завершилася громадянська війна (ще раніше зазнала поразки Польща, що змушена була сісти за стіл переговорів з РСФРР і УРСР), припинилися спроби змінити вектор суспільного життя силовим, збройним шляхом» [28, 4-5]. Водночас, В.Солдатенко з жалем констатує, що «й найновіші праці з історії Української революції керівництво проектом віддало перевагу кон'юктурним ідеологічним чинником над науковими критеріями і логікою фактів, знову позначивши завершальну грань предмету дослідження 1921 р.» [30, 85]. Мова іде про двотомник «Нариси історії української революції 1917-1921 років» (К., 2011-2012), у якому вміщено розділ «Більшовицька експансія в Україну», написаний у співавторстві з С. Кульчицьким, В.Верстюком та Г.Г. Єфіменком [25, 241-414].

Підведемо деякі підсумки викладеного. В той історичний період, коли перестала існувати Російська імперія та на її території виникла низка утворень, що претендували на статус «держави». Якщо ми поглянемо на територію України, то зазначимо, що в той період було кілька центрів влади (урядів), кожний з яких вважав себе урядом України загалом. Зокрема це була Центральна Рада, уряд УНР у Києві та пробільшовицький проросійський уряд у Харкові. Обидва уряди вважали себе єдиною легітимною владою на території України. Питання полягає в тому, щоб визначити, який саме з цих урядів був з погляду міжнародного права легітимним, а отже, чию із зазначених урядових версій виникнення української держави слід взяти за основу.

А відповідно до теорії визначного українського правника, дипломата та державного діяча С.П. Шелухіна, датою відновлення української державності є «зречення московського царя з березня 1917 року, від суверенітету й престолу та звільнення російських народів від присяги підданства. Токарчук. О.В. Державно-правові погляди С.П. Шелухіна: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2011. – 20 с. – с. 4-5.)», в тому числі багатомільйонна армія, яка переприсягала на вірність Тимчасовому уряду. В той же час всі інші, звільнені від присяги монарху, не присягали...

Потрібно зазначити, що уряду, створеному Центральною Радою вдалося встановити ефективний контроль над територією і населенням України, таким чином можна говорити про УНР саме як суб'єкт міжнародного права. Крім того, західні держави визнавали уряд УНР. Про це, зокрема, свідчить підписання Брестського договору, яким Україну як незалежну державу було визнано державами Четверного союзу та РСФРР.

Стверджувати про те, що Україна як суб'єкт міжнародного права виникає 12 (25) грудня 1917 р. після того, як I Всеукраїнський з'їзд Рад оголосив Україну республікою рад, як мінімум, некоректно [1,63].

По-перше, тому що на 12 грудня більшовики не контролювали і не здійснювали ефективного керівництва більшістю території України.

По-друге більшість населення тогочасної України не підтримувало українського радянського уряду, який за аналогією з Генеральним секретаріатом називався Народним секретаріатом, а проголошена більшовиками держава своєю назвою обрала також – УНР і лише згодом стала називатися УСРР, яка легітимізувалася методами репресій, шляхом масового терору та нав'язуванням державної ідеології.

Джерела легітимності певної влади визначають специфіку набуття легітимності політичної влади для кожної конкретної країни, формуючи при цьому її національну модель. «Легітимність, – зазначає політолог Є.Г. Цокур, – це та нерозривна складова, віртуальний ресурс, який дозволяє особистості поступатися своїми правами та свободами на користь суспільних інтересів та державно-політичних пріоритетів. Певною мірою, легітимність – це віра в надзвичайні здібності та бажану ефективність роботи владних структур, викликана бажанням покращення власного життя, досягнення суспільного прогресу, романтизація влади, вчинки, події і т.д. Цей ресурс може бути як безмежним, так і вичерпним. Від ефективності дій владно-політичних структур та лідерів залежить його рівень, дієвість, можливість і тривалість використання легітимного потенціалу суспільства».

Питання легітимації радянської влади в Україні, що закріпилася у боротьбі з українськими національними урядами в добу Національно-демократичної революції 1917-1921 рр. належить до неоднозначних і дискусійних проблем історії держави і права України ХХ ст. і вимагають переосмислення з нових позицій. Як відомо, УНР впала внаслідок військової поразки від більш як мільйонної Червоної армії. Але утримувати Україну тільки силою було неможливо. Щоб зняти присмак окупаційності радянської влади Російська комуністична партія (більшовиків) та їх українська філія – КП(б)У – пише дослідник названих процесів Н.О. Дмитрасевич, – мали переконати український народ у тому, що радянська влада є його владою. Задля цього більшовики визнали проголошену 6 січня 1919 р. УСРР формально незалежною державою з власними владними структурами та «самостійною» зовнішньою політикою [1, 57-68].

Розглядаючи УСРР / УРСР як маріонеткову штучну квазідержаву, сучасні українські історики і правники іменують більш як семидесятирічний період існування в Україні радянської влади як окупаційної (Н. Дмитрасевич, С. Кульчицький, М. Дорошко, П. Захарченко) [10, 1], [17], [11], [12, 117].

Про «антинародність, антиукраїнську спрямованість, імперську сутність» встановленої «в період з кінця 1917 року та до кінця 1920 року за допомогою багнетів Червоної Армії» радянської влади в Україні, яка в усіх своїх проявах була точною копією влади «більшовицької Росії», наголошує історик держави і права П. Музиченко, говорить той факт, що такі уподібнення вищих та місцевих органів влади й управління, судової системи, Конституції, нормативних актів «робила завжди і всюди тільки окупаційна влада» [21, 274].

Звідси спроба створення музею радянської окупації за подобою країн Балтії та ін. за президентства В.Ющенка, кваліфікація партійних і радянських апаратників колаборантами тоталітарного режиму тощо, ексцеси під час революції Гідності, які ознаменували «ленінонадами», «декомунізацією», «дерадянізацією», що виглядає, до певної міри як своєрідний реванш за «червоний терор», розкуркулення, голодомори, репресії, масові депортації тощо.

Дещо відмінну думку щодо української державності періоду УРСР висловлював Президент Л.Кучма: «Один з творців української державності Володимир Винниченко, – написав він, – перебуваючи в еміграції, виявився прозорливішим за всіх. В часи найжорстокішого тоталітарного режиму в СРСР він не сумнівався, що «українська державність в Україні є». Вона (писав Винниченко у своєму щоденнику) живе, накопичує сили, які приховано містять в собі ідею самостійності і у сприятливий час вибухнуть, щоби здійснити її. Тепер ми добре бачимо, наскільки він був правий. Ці сили були багато в чому народжені українізацією 20-х років, проведеною тоталітарною рукою. Чи, як було сказано вище, з допомогою «тоталітарної прививки» [19, 287].

Як не прикро це констатувати, але поріг ненависті в українському суспільстві з роками не понижується, за деякими даними зростає. На наше переконання, це наслідок важкого громадянського конфлікту, який почався в Україні з 1917 р. і триває до сьогоднішнього дня. Розкол проходить по лінії історичної пам'яті, активізації «політичного коду» представників окремих етно-соціальних груп тощо.

Список використаної літератури:

1. Андрусишин Б.І. Проблема спадкоємності української державності // Українська революція 1917-1921 рр: погляд із сьогодення. Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 року. – К: Український інститут національної пам'яті, 2013. – 656 с.
2. Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917 – 1920 рр. – К., 1995. – 191 с.
3. Андрусишин Б. Установчі збори. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст.. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2012.- 808 с.
4. Верстюк В.Ф. Громадянська війна в Україні 1917–1921 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Київ : Наук. думка, 2004. – Т. 2 : Г – Д. – С. 213.
5. Верстюк, В.Ф. Проголошення Української Народної Республіки та політична боротьба за владу в Україні у листопаді-грудні 1917 р. [Text] / В. Ф.Верстюк // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. – К. – 2007. – Вип. 2. – С. 5-32
6. Винниченко В. Відродження нації. В 3-х тт. – К., 1990. – Т.ІІ. – 328 с.
7. Власенко С. На шану відважних героїв // Голос України.- 2017.- 28 січня.
8. Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. – К.: Наук.думка, 1987. – 439 с.
9. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – 607 с.
10. Дмитрасевич Н.О. Внутрішній та міжнародний аспекти легітимації радянської влади в Україні в 1917 – 1922 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. О. Дмитрасевич ; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К., 2011. – 19 с.
11. Дорошко М. Чи був більшовицький режим в Україні окупаційним? // Дзеркало тижня. – 2007. – №41. – 3-9 листопада
12. Захарченко П. П. Третій універсал Української Центральної Ради як акт проголошення державної незалежності України / П. П. Захарченко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. – 2013. – Вип. 23. – С. 112-118
13. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. – К. : Генеза, 2012. – 512 с.

14. Калакура Я. Українська революція 1917–1921 рр. як чинник демонтажу Російської та Австро-Угорської імперій: історіографічний погляд // Українська революція 1917–1921 рр.: погляд із сьогодення. Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 року. – К: Український інститут національної пам'яті, 2013. – 656 с.
15. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) / Монографія. – К.: Олан, 2003. – 608 с.
16. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920: Навч.посібник. – К.: Либідь, 1997. – 208 с.
17. Кульчицький С. Що таке радянська влада? / День. – 2007. – 9 листопада, 6 грудня.
18. Кучма Л.: Украина – не Россия. М.: Время, 2003. – 560 с.
19. Ленін В.І. Повне зібр.творів.– Т.35.– С.112.
20. Литвин В. М. Історія України : підручник / В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2010. – 829 с.
21. Музиченко П.П. Історія держави і права України: Навч.посіб. – 5-те вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. – 437 с.
22. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. [Текст] : іст.-генет. аналіз / Ю. В. Павленко, Ю. О. Храмов ; Центр дослідж. наук.-техн.потенціалу й історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України, Ін-т гуманіт. дослідж. Укр. акад. наук нац. прогресу. – К. : Манускрипт, 1995. – 262 с.
23. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.
24. Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921років О.П. Реєнт. – К.,2016. – 280 с.
25. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – Київ: Альтернативи, 1999. – 320 с. – (Україна крізь віки. – Т. 10).
26. Сидак В.С., Козенюк В.А. Революцію назначить...експорт революції в операціях советских спецслужб / В. С. Сидак, В. А. Козенюк. – К. : Генеза, 2004. – 248 с.
27. Слюсаренко А. Дослідження історії Української революції 1917 – 1921 років на кафедрі новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Українська революція 1917 – 1921 років: погляд із сьогодення / Міжнародна наукова конфе-

ренція 25 квітня 2012 року. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2013. – 656 с.

28. Солдатенко В. Революційний досвід України 1917-1920 рр. в історіографічному дискурсі // Українська революція 1917-1921 років: погляд із сьогодення Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. К.: Український інститут національної пам'яті, 2013. – 654 с.

29. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т.: Т. III. Рік 1919. – Київ: Світогляд, 2010. – 442 с.

30. Солдатенко В. Ф. Українська революція: іст. нарис : [монографія] / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 975 с.

31. Солдатенко В.Ф. Національна пам'ять (ресурси та наголоси) : [збірник наукових праць]. – К: Пріоритети, 2016. – 303 с.

32. Стецько Я. Твори. Т.1.: Українська визвольна концепція. – Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1987.- 528 с.

33. Тихоненков Д. А. Карательные органы большевиков и контроль за их деятельностью на Украине в первые годы советской власти (1918-1921 гг.)/Д. А. Тихоненков // Актуальні проблеми науки історії держави і права. -Х.:Право, 2013.- 256 с.

34. Токарчук О. В. Державно-правові погляди С. П. Шелухіна : монографія / О. В. Токарчук;. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – 177 с.

35. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новороссия»: 1714- 2014 Юбилей на крови. – Запорозьє: ЗНУ, 2015. – 140 с.

36. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали, 1920-1992 / Упорядник В. Яблонський. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. – 840 с.

37. Харасик Н.О. Система органів працевлаштування в Україні в період про радянської війни та іноземної інтервенції // Актуальні проблеми науки історії держави і права. – К.: Право, 2013.- 256 с.

38. Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 5. – Оп. 5 – 1. – Спр. 16. – Арк. 421.

39. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. – К.: Дух і літера, 2003. – 767 с.

**10. Культурно-освітній фактор у державотворчих процесах УНР доби Української Центральної Ради
(до 100-річчя проголошення Української
Народної Республіки)***

Культурно-освітні процеси є складовими загального комплексу проблем українського національно-державного відродження до яких належить також комплекс питань суспільно-політичного, соціально-економічного, військового, зовнішньої політики, торговельного, дипломатичного, духовно-церковного тощо, які є своєю чергою, складовою більш складного явища – українського національного державотворення.

В основному проблематика взаємозв'язку, взаємозалежності духовності, культури і державності є предметом наукового дослідження істориків, філософів, політологів, педагогів, які хоч і торкаються правових проблем, то лише у контексті аналізу відповідного законодавства, а не історії права, що є, зрештою, зрозумілим.

Для кращого розуміння подій, що відбувалися в Україні у 1917 – 1921 рр., нам необхідно мати розуміння того, що собою являло українське суспільство і українська держава, що утворилася після Лютневої революції 1917 р. і яке було її співвідношення з культурою.

Дослідники української національно-демократичної революції і визвольних змагань 1917 – 1921 рр., розглядаючи незворотні у свідомості народу процеси, намагаються описати те головне, що було створено у ті бурхливі роки українського національного відродження після майже двохсотлітньої бездержавності багатомільйонного українського народу.

Найчастіше науковці намагаються докопатися до причин поразки Української революції, падіння УНР. У своєму зверненні до Українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років 17 березня 2017 року Президент України П. Порошенко навів слова Івана Лисяка-Рудницького, який відзначив наступне: «Було би помилково – писав він, – говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але внутрішньо переродила суспільство України». На фундаменті української національної революції 1917 – 1920 років розвивалося «все даліше Українське життя», наголосив Президент і в той же час поставив риторичне питання: «Що у нас тоді пішло не так і чому ми втратили незалежність на відміну від наших найближчих сусідів?».

* Право України. – Київ, 2017. – № 11. – С. 117-135.

Серед головних П. Порошенко назвав хибну орієнтацію на федерацію з Росією та дурман «соціалістичної та комуністичної доктрин», які замість консолідації нації розпалили класову та соціальну ненависть між різними верствами українського суспільства і робили його вразливим перед зовнішнім ворогом. Другою причиною Президент назвав «недалекоглядний, короткозорий пацифізм», який завадив вчасно створити справжнє українське військо, тверезо оцінити загрозу з боку Росії для незалежної України», «брак міжнародної підтримки України в роки вирішальної сутички з росіянами», але «головне, що не дало тоді постасти українській незалежній державі – брак внутрішньої єдності, політичні чвари, анархія, отаманщина».

Але вирішальну роль у придушенні революції, на думку Президента, з чим не можна не погодитися, зіграла «російська інтервенція, російські війська та російська зброя, ... і російська пропаганда – так само, бо найсолідшими обіцянками українців улещували саме більшовики».

Можна назвати й інші причини поразки визвольних змагань. Але не це є предметом розгляду. У центрі нашої уваги – вплив культурно-освітнього чинника, духовності загалом на організацію та функціонування національної держави. У контексті таких міркувань ми закономірно виходимо на осмислення рівня національної свідомості українського народу, його освіченості, грамотності, здатності до самостійних оцінок політичних і суспільних подій, рівня зрусифікованості загалом.

Стає цілком очевидним, чому більшовики, захопивши владу на безмежних просторах колишньої Російської імперії зразу ж взялися за здійснення «культурної революції», адже неграмотна людина, на думку вождя світового пролетаріату, стоїть поза політикою, нею легко маніпулювати. Наскільки розуміє необхідність духовності культури для кардинальних змін у політиці, пробудженні державницької свідомості для організації і функціонування національної держави представники вузького кола української інтелігенції, у переважній своїй більшості гуманітарної, які опинилися на чолі Української Центральної Ради, а згодом Української Національної Республіки.

Іван Лисяк-Рудницький трактує інтелігента, як того, «що його суспільною функцією є творення і зберігання духовних цінностей. Згідно з поглядами Липинського, – пише він, – люди, зайняті господарською творчістю у різних її видах (хліборобство, промисел, торгівля) або також економічно-непродуктивною військовою службою, не належать до інтелігенції, навіть коли мають високу освіту. Себто, офіцер або купець із університетським дипломом не є інтелігентом у точному значенні.

Зате треба до інтелігенції зарахувати науковців, учителів, літераторів, журналістів, юристів, лікарів та людей чимало інших зближених професій. Не забуваймо ще про одне інтелігентське звання: духовенство» [1, 361].

На рубежі XIX – XX століть, наголошує Іван Лисяк-Рудницький, коли «українська справа починає виростати у політичну площину», інтелігенція, що призвичаїлася до того, що вона є єдиною, репрезентативною українського народу, перейняла на себе політичний провід» [1, 363].

Вчений порівнює роль інтелігенції у два переломні періоди української історії, а саме у XVII ст., коли «у 1648 р. вдалося весь об'єднаний народ підняти на зовнішню війну проти чужої польської влади, і то на війну, розпочату у найтяжчій до здійснення формі прямого збройного повстання. У 1917 р. українська енергія звернулася в великій мірі на внутрішню соціальну боротьбу.

Подвійна відповідальність падає на інтелігенцію за 1917 – 1920 роки. По-перше, за те, що вона йшла на монополізацію влади, політичного проводу у своїх руках, себто піднялася на діло, що переростало її природні можливості. Але рівночасно падає на інтелігенцію відповідальність за гріх занедбання: вона не витвердила дійсно всенародної, відповідної до вимог часу ідеології» [1, 364].

Квінтесенцією інтелігентського світогляду 1917 р. було твердження про українців, як демократичний народ, «бо нема в нас жодних планів ані буржуазії», в чому вбачалося джерело нашої сили. З такого твердження випливало, що «національні вороги є рівночасно нашими соціальними ворогами», і, відповідно, «мотиви національного визволення зливаються з матеріальними інтересами. Єдиний представник української нації – це його інтелігенція», яка є наскрізь народною. Автор звертає увагу на нищівну критику таких теоретичних положень В'ячеславом Липинським, який констатував, що нація, провідна верства якої «обмежена самою інтелігенцією, існує, щоправда, у сфері духа (література, наука), але не у сфері діяння політичних потуг. Реальне громадянське життя не може творитися без матеріальної сили господарської та військової. Духові культурні цінності теж мають своє місце у скалі громадських сил, але місце далеко не виключне. Себто той суспільний уклад української нації (суспільство, що складалося з селян, робітників і інтелігенції, без «панів» і буржуазії), що його народницька інтелігенція виставляла, як якийсь ідеал, у дійсності був лише проявом ненормального, скаліченого стану нашого збірного організму. Якщо

українська нація мала б зажити повним життям, вона мусіла б зрегенерувати заниділі члени, мусіла б наново розвинути свої загублені в катастрофах минувшини матеріально продукуючі та войовничі кляси». І. Лисяк-Рудницький бачив свободу українців пише у рамках правової держави, допускав синтез антагоністичних напрямів української політики правової думки з метою протистояння зовнішньої агресії [1, 365].

Характерною особливістю Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. було те, зазначає Ю. Шемшученко, що тогочасна Україна намагалася побудувати свою національну державність у правовому полі. Теоретичні засади такої державності були сформовані ще до початку революції у конституційних проектах М. Драгоманова, М. Міхновського, С. Дністрянського, М. Грушевського та деяких інших авторів [2, 553]. У процесі революції ці засади користувалися конкретною практикою державного будівництва.

Огляд історико-правової літератури засвідчує, що аналізові державно-правових ідей напередодні доленосних для України подій 1917 р., осмислення державо- та правотворчих процесів у добу національно-визвольних змагань, присвячена значна кількість праць, серед яких слід назвати дослідження О. Копиленка, О. Мироненка, А. Хитри, В. Вязьного, С. Осадчука, В. Рум'янцева, Ю. Шемшученка, І. Усенка, Л. Комізьюка, В. Горбатенка, А. Рогожина, В. Гончаренка, П. Захарченка, А. Іванової, Н. Єфремової, Н. Задираки, Т. Падковенко, Б. Тищика, О. Вівчаренка, М. Кобилецького та інші.

Для більш повного висвітлення окремих питань суспільно-політичної ситуації доби Української Центральної Ради можуть послужитися праці В. Верстюка, О. Реєнта, Р. Пирога, В. Капелюшного, В. Солдатенка, Т. Осташко, В. Великочія, Ю. Терещенка та ін. Стосовно внеску у дослідження історії українського права загалом і проблематики, присвяченої Українській національно-демократичній революції 1917-1921 рр. та визвольним змаганням вчених, які в силу багатьох причин опинилися поза межами України, то серед них слід виділити праці таких правознавців як С. Баран, В. Гришко, С. Дністрянський, О. Ейхельман, К. Костів, Р. Лащенко, К. Левицький, К. Лоський, М. Лозинський, Л. Окинщевич, Я. Падох, М. Стахів, М. Чубатий, С. Шелухін, А. Яковлів та ін. Підкреслимо, що сучасні історики права лише нещодавно приступили до більш ґрунтовного вивчення наукового доробку правознавців української діаспори.

Короткі історіографічні огляди наукового доробку істориків права щодо проблем вивчення національного та радянського державотво-

рення та правотворення, державно-правової думки в Україні за революційної доби 1917-1921 рр. зробили сучасні українські історики та правознавці М. Капелюшна, А. Красніцький, А. Пижик, Ю. Слюсаренко. Історико-правничій науці українських вчених-емігрантів у міжвоєнний період присвятили свої історикографічні огляди О. Івасечко, М. Кармазіна, Т. Маньгора, Ю. Древницький, О. Токарчук, В. Кавальчук, Я. Турчин, О. Мошак та ін.

Побіжно торкалися історичних особливостей проблем національно-культурного будівництва у період національно-визвольних змагань Н. Агафонова, Л. Бадєєва, О. Драч, В. Богуславська, А. Кравченко, І. Лебедева, С. Майборода, Р. Маньковська, С. Нестуля, І. Передерій, Д. Розовик, Н. Ротар, М. Собчинська, Н. Сорочан, Ю. Телячий.

Серед досліджень істориків української діаспори, що висвітлюють національно-визвольні змагання українського народу в цілому, але тією чи іншою мірою торкаються і історії перетворень у галузі культури в цей період В. Капелюшний називає монографію Д. Дорошенка у якій автор аналізує труднощі та перешкоди на шляху становлення української освіти, висвітлює боротьбу різних груп у національно-освітньому русі 1917-1921 рр., характеризує законодавчу діяльність Центральної Ради, Гетьманського уряду, Директорії у галузі культури, дає позитивну оцінку здобуткам і з'ясовує невикористані можливості в культурному будівництві з позиції національно-демократичної концепції, аналізує узагальнюючі монографічні дослідження з проблем розвитку Української культури П. Лончини і М. Семчишина. В. Капелюшний звертає увагу на відведення згаданими авторами певного місця розвитку українського культурного руху періоду визвольних змагань 1917-1921 рр., висвітлення розвитку освіти, науки, мистецтва, преси, театру, відродження Української Автокефальної Православної Церкви, утворення Української Академії наук та ін. Культурно-освітнім проблемам того часу приділяється увага у діаспорних виданнях І. Нагаєвського та Т. Гунчака, наголошує він [3, 277 – 278].

Серед нового історико-правового доробку українських правників слід виділити дисертацію С. Шитого, присвячену проблематиці організації, становленню, розвитку і функціонуванню вищих органів управління народною освітою в Україні за часів національно-демократичної революції 1917-1921 рр. В своєму дослідженні С. Шитий вперше комплексно проаналізував соціально-політичну базу діяльності органів управління освітою УНР доби Української Центральної Ради, яка полягала у активній громадській позиції професійних учительських

об'єднань і організацій, політичній підтримці розвитку національної освіти партіями більшості, сформованої в УНР, що сприяло ухваленню освітнього законодавства відповідно до потреб суспільно-політичного життя, встановив, що за незначний період організації та діяльності Генерального секретарства, а потім і Міністерства народної освіти УНР, які були вищими органами управління освітою в добу УЦР, було досягнуто значних успіхів завдяки активній співпраці з громадськими об'єднаннями та державній політиці першочерговості фінансування освіти; визначив організаційно-правові засади створення Товариського суду честі, який мав функціонувати при Міністерстві народної освіти, як морально-етичної складової управління освітою довів, що діяльність органів управління освітою УНР періоду УЦР організовувалася на принципах академічної свободи, мобільності, децентралізації, поваги до прав і свобод людини, на яких засновано сучасну європейську освітню систему [4, 3 – 4].

Законодавство Української Центральної ради стало не тільки політично-правовою, а й ідеологічною базою процесу подальшого державотворення в Україні за доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Ідеологія, як система ідей, поглядів та ідеалів, що стосується суспільного життя є орієнтиром у розвитку суспільства і держави, стверджує Ю. Шемшученко. «При цьому ідеологія може бути прогресивною і регресивною, – підкреслює академік, – прогресивна ідеологія сприймається суспільством добровільно, свідомо, а регресивна (наприклад, фашистська, диктаторська) нав'язується суспільству, в тому числі і за допомогою методів примусу» [5, 79].

Говорячи про роль впливу культури, як одного з найважливіших складників суспільного розвитку, на процес українського державного будівництва після повалення самодержавства внаслідок Лютневої революції 1917 р. наведемо класичне розуміння терміну «культура» у науковій літературі.

Дмитро Антонович в широкому розумінні культурою вважав « все, що має людина чи громада людей не від природи, а вже від власного розуму і власної творчості, як в царині матеріальній, так і духовній, в царині громадського життя, звичаїв та побуту» [6, 17].

Через культуру суспільство може реалізувати свій творчий потенціал, долучитися до надбань світової цивілізації, зберегти матеріальні, науково-технічні та інтелектуальні багатства, історико-культурну спадщину країни.

Термін «культура» у перекладі з латинської означає «обробка», «виховання», «освіта», «облагородження» – сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством упродовж його історії та різноманітних форм діяльності, спрямованої на їх виробництво, засвоєння та застосування.

Відповідно до поділу людської діяльності на матеріальну і духовну розрізняють матеріальну і духовну культуру. До матеріальної культури відноситься система цінностей, яка є продуктом матеріального виробництва, які задовольняють матеріальні потреби людей (знаряддя праці, житло, одяг, транспорт, зв'язок та ін., а також діяльність щодо створення названих цінностей. До духовної культури належать духовні цінності (форми суспільної свідомості, наукові теорії, твори художньої літератури, образотворчого мистецтва, соціальні норми тощо), які виконують регулятивну, прогностичну та інші суспільні функції на відповідні форми людської діяльності. Головними формами духовної культури є наука, освіта і мистецтво. Важливою складовою духовної культури є культура політична. Культура постійно впливає на засоби здійснення політичної влади, сама ж вона розвивається значною мірою залежно від політики та її змін (7, 179).

Важливою складовою загальної культури є правова культура, яка охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її розвитку (права, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, нормотворчість, правозастосовча та інша правова діяльність). Правова культура виступає однією з категорії загальнолюдських цінностей, є невід'ємним компонентом правової держави [8, 37].

Істотний внесок у дослідження різноманітних аспектів правової культури внесли вчені: С. Алексєєв, В. Бабкін, Т. Балюк, С. Назаренко, В. Головченко, А. Колодій, В. Копейчиков, В. Котюк, М. Козюбра, Л. Макаренко, О. Менюк, Н. Оніщенко, В. Опришко, П. Рабінович, В. Сальніков, О. Сешітко, В. Співак, С. Станік, В. Цветков, Ю. Шемшученко та ін. [9, 285].

Жодна держава, яка існувала в світовій історії не могла існувати без культури. У всі часи культура виступала одним із найважливіших складників соціального розвитку, привносила у життя держави певну духовність.

У сучасній науці теорії права культура уявляється у трьох її нерозривно пов'язаних аспектах: способів соціокультурної діяльності людини, результатів цієї діяльності та ступеня розвиненості особистості.

Зв'язок права і культури не такий міцний, як співвідношення права і політики, права і моралі тощо. Але він існує, оскільки право є ваговою частиною загальнолюдської культури.

Право визначає і специфічний вид загальної культури – правову культуру.

Основоположною культурною цінністю є саме право і правові закони. Законом закріплюються вихідні цінності процедурно-процесуального порядку. Відносна самостійність закону в тому, що він здатний активно впливати на всі прояви правової культури. По-перше, будучи проявом правової ідеології, закон здатний жити правові ідеї, сприяти появі нових, більш прогресивних підходів до вирішення проблем правового регулювання. По-друге, на основі закону видаються підзаконні нормативно-правові акти, формуються правові інститути, що свідчать про рівень правової культури. По-третє, через закон і зазначених на ньому підзаконних актах затверджується система вчинків і відносин, що відповідають мінімальним стандартам культури. По-четверте, законом створюються або формуються ті органи, які здатні нести юридичну культуру в широкі маси.

Держава для культури відіграє важливу роль, оскільки держава забезпечує загальносоціальні функції (підтримання правопорядку, захист населення, регулювання найважливіших систем функціонування суспільства) вони є найважливішою передумовою культури, без чого суспільство потрапляє під владу локальних сил і місцевих інтересів. Держава виступає як важливий «замовник» і «спонсор», підтримуючи культурну діяльність або надання привілеїв.

Таким чином, культура і держава є тісно пов'язаними поняттями, які доповнюють один одного [10, 158-159].

Загальна теорія права твердить, що там, де суспільство, там мають бути і обов'язкові правила поведінки, або соціальні норми, які визначають поведінку людини у суспільстві, ставлення людини до інших людей. Соціальні норми є різноманітними – норми права, норми моралі, норми релігії, звичаї, традиції, політичні норми, корпоративні норми, культурні норми тощо.

Культурні норми – це стандарт культурної діяльності, що регулює поведінку людей, свідчить про їх належність до конкретних соціальних та культурних груп та виражає їх уявлення про бажане, культурні норми, як і інші соціальні норми регулюють відносини між членами суспільства.

Водночас, економічні й соціальні відносини не існують поза культурним простором, заснованим на особливостях національної культури, релігії, традиції [11, 161-162].

Завдання норм полягає в тому, щоб підтримувати соціальні спільноти у тісному, життєздатному, активно-функціональному стані, забезпечити порядок у суспільстві, запобігати небезпечним проявам внутрішньовидової агресії, спрямованим проти собі подібним.

Соціальні норми закріплюють певний порядок у суспільних відносинах, є необхідним елементом суспільного буття.

Сутністю будь-якого соціального порядку є зміст духовної культури людей, яка складає гуманістичний вимір прогресу.

Мислителі минулого і вчені сучасного стверджують, що духовна культура народу, яка будується на відчутті одухотворення світу, який дарує людині чари своєї краси й досконалості, відчуття цієї досконалості, повагу й любов до неї, а також до людини, як до вершини земного творення, формують моральну зрілість людини, ця зрілість знаходить вияв в ідеях, вченнях, віруваннях, що, в свою чергу, формують духовність і вдачу народу, витворюють його світогляд і сповнюють духовне життя, еднаючи в етнічну спільноту в різні історичні епохи.

Важливим фактором соціального порядку є право, що покликане забезпечити соціальну стабільність та безпеку за допомогою законів. Проте лише той соціальний порядок забезпечує соціальний прогрес, який передбачає побудову системи загальнолюдських цінностей, зокрема: цінність людського життя, шанування предків, турбота про ближніх та інші підвалини світової культури [12, 264-266].

Н. Оніщенко стверджує, що складність людського існування полягає в тому, що воно відбувається одночасно в кількох вимірах: у природному, або вітальному, в соціумному, культурному, політичному, правовому [13, 12].

Вирвавшись із духовно-культурного простору Російської імперії, заснованої на тріаді «вера – царь – отечество» Українська Центральна Рада запропонувала свою систему цінностей.

Ціннісним змістом пронизане усе людське життя. Цінності – це серцевина світогляду людини, певний ідеал особистості, міра значущості речей, явищ, подій. Поняття «цінність» завжди трактувалося наукою як усталене уявлення про те, що є святим для людини, тієї чи іншої соціальної групи, суспільства в цілому. Цінності дозволяють пов'язати різні часові модули (минуле, теперішнє, майбутнє); визначити системи пріо-

ритетів, способи соціального визнання, критерії оцінок; будувати багаторівневі системи орієнтації у світі [14, 181].

Зміст понять, на яких тримався старий устрій Російської держави був зрозумілим і зводився до наступного: ідея Бога, яка домінувала над усім, передбачала сакральність і культ морального закону («закону Божого»), який був обов'язковим як для правлячої касты, так і для народних мас, він робив їх рівновідповідальними за долю країни. Церква була по суті складовою державного апарату. Особа царя уособлювалася з поняттям держави, гарантуванням всезагальної справедливості, домінування загального добра над корпоративними інтересами окремих класів і соціальних груп. Культ Бога (моралі) і помазаника Божого царя (держави) в уяві народу існувало як запорука, що державні інтереси будуть домінуючими і що приватні інтереси правлячих кіл не будуть мати ґрунту для існування.

Скинувши царя, усунувши з громадсько-політичного життя Бога, не залучивши до державного будівництва Церкву («попів») українська соціал-демократія не зуміла на місце «Закону Божого», «старої» моралі обов'язку поставити нову мораль, нову систему цінностей. (Див.: 15)

Суспільна свідомість кінця XIX – початку XX ст. виробила достатній інтелектуальний багаж, на основі якого політичні партії та інші соціальні сили могли здійснювати побудову суспільного життя. Українська соціал-демократія поклала надії на реформістські, парламентські методи боротьби, відкидаючи кривавий насильницький шлях реалізації пролетаріатом своєї історичної місії [16, 669-677].

Програми основних політичних партій передбачали два альтернативні напрями розвитку суспільства. Перший (реформістський) – еволюційне безболісне перетворення сучасної суспільної організації. Другий (радикальний) – ломка існуючої організації суспільства і стрибок у якісно новий стан.

Перший напрям обстоювала більшість українських соціал-демократів та есерів, а також соціалісти-федералісти. Саме ці сили визначали політичний курс Центральної Ради та згодом Директорії УНР. За реалізацію другого напрямку боролися більшовики та інші радикальні партії та групи.

Українська Центральна Рада доби УНР «розривалася» між потребою вирішувати в першу чергу питання для соціуму чи матеріальної чи духовної культури, що набуло горезвісного виразу «як не буде соціалістичної, то не треба ніякої української держави». У пошуках соціальної і

національної рівноваги правляча еліта вибрала царину духовної культури.

Така позиція української влади пояснюється тим, що Центральна Рада була зв'язана угодами з Тимчасовим урядом про утримання органів влади в Україні від вирішення нагальних питань соціально-економічного устрою аж до Установчих Зборів. Тому національні політичні сили на перше місце ставили найболючіші для пригнобленого народу вимоги: визнання національної території, децентралізація системи управління з передачею місцевої влади до рук національних сил, національна школа, суд тощо. Практично аж до прийняття III Універсалу боротьба Центральної Ради з російським урядом відбувалася в площині закріплення конституційно-правового становища й не поширювалася на соціально-економічні відносини. Віддавши на відкуп Тимчасовому уряду розв'язання важливих соціально-економічних проблем, Центральна Рада на першому етапі революції втратила вагомий важелі впливу на робітництво, де значний вплив мали російські більшовики, а також ради робітничих депутатів та профспілки.

Вирішуючи переважно державно-політичні проблеми, Центральна Рада та обидва її уряди до кінця свого існування у першу чергу опікувалися науково-освітніми питаннями, наголошують П. Кононенко та Т. Кононенко.

Ще 26 червня 1917 р. була створена ґрунтова програма національної системи освіти підготовки кадрів для неї, – підкреслюють науковці. На її основі було складено й обнародовано декларацію Генерального Секретаріату стосовно освітніх напрямів, проблем, перспектив. Було проведено два педагогічних з'їзди (у квітні і серпні 1917 р.) та Всеукраїнський професійний з'їзд (13-15 серпня 1917 р.), на яких головним завданням ставилося: сприяти освітньому розвитку народу шляхом боротьби з темрявою, «що охопила нашу землю після чужого панування» (з матеріалів наради 15-20 грудня 1917 року).

5 жовтня був відкритий Київський народний університет, а 7 листопада 1917 р. створена Педагогічна академія, покликана дбати про підготовку вчителів з українознавства. Зауважимо: всі ті організаційні заходи здійснення за умов неймовірної фінансової і матеріальної скрути та найскладніших державно-політичних та соціально-економічних конфліктів! [17, 245]

Російська соціал-демократія в особі Тимчасового уряду в пориві демократизації, намагаючись пом'якшити соціальне напруження у суспі-

льстві на перших порах дала зелене світло для задоволення деяких соціально-економічних і національно-культурних вимог українства. Почалася українізація школи. Велику роль в українізації школи і освіти взагалі відіграли I Всеукраїнський педагогічний з'їзд та II Всеукраїнський вчительський з'їзд, які відбулися відповідно 5-6 квітня та 10-12 серпня 1917 р. Головний тягар у їх підготовці та проведенні взяли на себе Товариство шкільної освіти на чолі з П. Холодним, а потім і Генеральне секретарство освіти на чолі І. Стешенком [18, 463].

Перетворення в галузі духовної культури отримали підтримку найбільш дієвої на той час сили – військових. З 7-8 травня 1917 р. Український військовий з'їзд прийняв резолюцію про обов'язкове проведення з осені цього ж року навчання у школах України українською мовою із забезпеченням прав національних меншин; українська початкова школа мала бути обов'язковою, загальною і утримуватися на державні кошти, як і нововідкриті українські гімназії та середні школи. Обов'язковою українізацію з'їзд вважав і для існуючих середньої та вищої школи (гімназій, університетів, спеціальних інститутів (при збереженні прав національних меншин), справу якої з'їзд залишав у компетенції Української Центральної Ради. Проголошувалася поступово українізація армії шляхом відкриття для військових шкіл по вивченню рідної мови, видавництво газет, журналів. (Див.: 19).

Згідно рішень Першого Всеукраїнського педагогічного з'їзду при УЦР створювалася Всеукраїнська шкільна рада, а при комітеті Ради – шкільна комісія, намічалася широка програма українізації вчительських семінарій й інститутів України. Підлягала українізації і духовна школа.

З проголошенням 10 червня 1917 р. I універсалу, у якому прозвучало звернення до всіх українців самостійно організуватись і негайно приступити до закладення підвалин автономного ладу, утворення Комітетом УНР 15 червня 1917 р. Генерального секретаріату, результати роботи I Всеукраїнського педагогічного з'їзду лягли в основу діяльності Генерального секретарства справ освітніх, що почав функціонувати у складі уряду як вищий орган управління системою освіти в Україні. Генеральним секретарем освіти став голова товариства шкільної освіти І. Стешенко. Першим відділом, який став функціонувати у складі секретаріату освіти став відділ початкової школи, основним завданням якого була організація початкових українських шкіл [20, 1-2 зв.]. Згодом розпочав роботу відділ середньої і вищої школи, на початку серпня – відділ позашкільної освіти. Одночасно створювалися відділи мистецтва, серед яких музичні, театральні, пластичні мистецтва, художньої

промисловості. Розпочали роботу відділи охорони пам'яток і бібліотечно-архівний. Генеральний секретар мав до своїх послуг канцелярію. Штат Генерального секретарства освіти наприкінці серпня 1917 р. налічував всього 12 осіб: І. Стещенко – генеральний секретар, П. Холодний – товариш генерального секретаря, О. Сушицький – завідувач відділу вищої освіти, С. Русова – завідувачка відділу дошкільної і позашкільної освіти, О. Приходько – завідувач музичного відділу. На кінець вересня апарат секретарства зріс більш як утричі і налічував 41 особу. Структурно секретаріат поділявся на відділи середньої і вищої школи, дошкільної і позашкільної освіти, музичної освіти, відділи мистецтв і канцелярії. [20, 61 зв.]. Протягом жовтня-листопада 1917 р. структура апарату секретарства була в основному впорядкована.

З перших днів діяльності Генерального секретаріату освіти І. Стещенко видає численні звернення, циркуляри. Програмами з них стали: «Українці, йдіть в рідну школу!» (червень), «До українського учительства!» (2 липня), «До українського народу» (13 жовтня). У названих документах генеральний секретар освіти закликає педагогів перебрати до своїх рук керування шкільною освітою, перетворити українську мову на державну, провести реальну українізацію шкіл. Він пропагує скасувати шкільні округи, завести спеціальних комісарів по народній освіті, які би підпорядковувалися виключно Секретаріату освіти, що і було прийнято УЦР.

Паралельно відбувається й українізація державного апарату. Водночас, взявши курс на широкий розвиток самостійних національних культур народів колишньої царської імперії, що населяли Україну, параграф 20 статуту Генерального Секретаріату, схвалений Малою Радою 16 липня 1917 р., забов'язував всі закони, адміністративні приписи й постанови, проголошені українською мовою, публікувати також російською, єврейською і польською мовами [21, с. 182].

Генеральне секретарство народної освіти проводило роботу по вдосконаленню управління школою. У повітах очолили просвітянську справу повітові комісари з народної освіти. Вони відповідно до законодавства про освіту того часу керували крім шкіл позашкільними і дошкільними навчальними закладами, на них покладалися обов'язки підготовки та проведення шкільної реформи, організація взаємозв'язку між центральними органами управління освітою та місцевими закладами освіти.

Другий Всеукраїнський учительський з'їзд підтвердив і поглибив національно-демократичні засади створення і розвитку української

школи, конкретизував соціальні аспекти реформи освіти. Головним завданням з'їзд поставив сприяти освітньому розвиткові народу, намітив шляхи створення національної школи, підтримав пропозицію про право всіх громадянина безоплатну освіту із забезпеченням учнів підручниками, одягом і харчами, про обов'язковість і світськість освіти. У зв'язку з браком вчительських кадрів, особливо національно-свідомих вчителів – українців. З 37,5 тис. Народнихвчителів, що працюють в Україні, тільки 1-2 тис. були свідомими українцями, пише соціолог М. Шаповал, решта – байдужими, або такими, що вороже ставилися до української культури [22, 40]. З'їзд звернувся до УЦР з пропозицією вжити заходів до звільнення мобілізованих до війська вчителів і повернення їх на попередні місця роботи [23, 637].

Перші кроки секретаріату, особливо українізація, викликали супротив серед деяких працівників освіти і впершу чергу керівництва Київської шкільної округи. Київський професійний учительський союз оголосив бойкот секретаріату і потребував усунення І. Стеценка з посади. Проти українізації виступила реакційна професура Київського університету св. Володимира, який вважався, осередком антиукраїнських елементів. З «україножерською» статтю «Против насильственной украинизации Южной Руси» у реакційній газеті «Киевлянин» 18 липня виступив відомий українофоб В. Шульгин [23, 570].

Дослідники української культури В. Даниленко та Н. Ротар наводять виділені дослідниками та сучасниками Української революції 1917 - 1920 рр. групи громадян, що мали власне, чітко сформоване ставлення до політики українізації. Перша група – це більшість населення України, яка активно, принципово і послідовно підтримувала ідею української освіти та культури. До другої групи відносилися помірковані громадяни, які вважали, що українізацію необхідно провадити повільно, обережно і поступово. Вони займали очікувальну позицію. Російське громадянство і більшість учительства, склали третю групу, яка визнавала потребу в українській школі, але на практиці не сприяла її становленню, відстоювала збереження російської культури та освіти для українців.

Четверта група – це урядовці та частина зросійщеної міської інтелігенції, що були вороже настроєні проти української школи. Вони радше готові були прийняти українознавство в російській мові, ніж українізацію [24, 240].

На проведення культурно-освітньої політики Секретаріату освіти цілком очевидно впливали як загально-політичні обставини в Україні,

так і присутність військового чинника, зокрема, близькість фронтів, на яких воювала багатонаціональна армія Російської держави. 8-15 вересня 1917 р. у суспільстві з ініціативи УЦР відбувся з'їзд представників народів Росії у резолюціях якого гарантувалося у майбутній федеративній державі права кожного народу, що населяв Росію, на національно-персональну автономію, а також право, забезпечене державним законом, користуватися своєю мовою як в місцях державних чи краєвих установах, так і в органах місцевого самоврядування, з визнанням російської мови загальнодержавною, без надання їй жодних переваг у шкільній, судовій, церковній справах [25, 51].

Дещо згодом означена на з'їзді ідея знайшла відображення у III універсалі та ухваленому УНР 9 січня 1918 р. Законі про національно-персональну автономію згідно з яким «кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію» [26, 99]. Тим самим українська влада забезпечувала те, що не мало аналогів в історії і являло собою одну з найяскравіших сторінок Української революції і свідчило про високі морально-етичні якості і далекоглядність українських очільників.

Таким чином УЦР, на наш погляд, створювала умови для формування на землях України різних цивілізацій, які існують не лише у різному географічному просторі, а й у духовному, культурному, економічному, політичному та правовому просторі, а також у різних часових вимірах. Їх зіткнення призводить до соціальних і політичних конфліктів. Означеним цивілізаційним розломом сповна скористалися більшовики, які на місце здетрованої християнської релігії поставили нову «євангелію» комунізму, пише Д. Донцов. «На місце знищеного за царату, а згодом за Тимчасового уряду культу держави – большевизм поставив новий культ держави у вигляді непохитної догми «советської влади». Нарешті, на місце усуненої правлячої верхівки білої – поставив він свою нову, партію, яка при всіх її вадах, своєю чуткістю, дисципліною, безоглядністю і цілеспрямованістю сильно різнилася від демократичних еліт» [27, 301]. Дика, розгнуждана стихія народного гніву, збуджена революційними надіями 1917-го та Громадянської війни, відзначає В. Андрущенко, здійснила воістину небачений у світі «культурний переворот»: у буквальному розумінні розрощила традиційні суспільні норми, зламала закони, винищила професійно підготовлених суб'єктів культури й на їх місце поставила «людину натовпу» (професійного революціонера) з її облудним світоглядом, позірними закличками, брехливою мораллю. Ліквідація негра-

мотності й залучення народних мас до вершин творчості й культури здійснювались дозовано й під жорстким контролем з боку тих, хто був «нічим», але забажав «стати всім».

У результаті так званих «соціалістичних перетворень» поряд з традиційно народними цінностями, які народ зберіг всупереч революційним настановам («людини у шкіринці», «людини з рушницею»), в суспільстві утвердились стандарти наскрізь фальшиві, дисбалансні, неврівноважені. Культурними у дійсному розумінні радянське суспільство як і радянську людину можна було назвати лише умовно. Світ жив за іншими стандартами, іншою мораллю й іншою культурою, повернення до яких, можливо і є тією єдиною стежкою, якою наше суспільство може ввійти в загальнолюдський контекст цивілізації [28, 476].

Один із активних учасників національно-визвольних змагань І. Мазепа, аналізуючи уроки відродження української державності 1917-1921 рр., зазначав, що українські соціалісти не могли не виступати проти правих українських груп у тих випадках, коли вони своєю консервативною політикою, зокрема в справах суспільно-господарських реформ, фактично гальмували боротьбу з поширенням більшовицьких впливів на Україні. І. Мазепа звинувачував праві групи у тому, що вони не бачили, що самими національними кличами не можна у нас повести народні маси на боротьбу, не розуміли, що, крім кличів національних, потрібна певна соціальна програма для задоволення господарських інтересів широких мас народу [29, 28-29]. Що ж до українських самостійників, пише І. Мазепа, то вони у змаганні за українську державу, зокрема М. Міхновський, головними ворогами вважали російських кадетів, боротьба з якими «тяжча, ніж була з царським урядом» [30, 161, 164].

Протиріччя між соціальним і національним в українській революції І. Мазепа прагне пов'язати з соціальною психологією українського народу, який в умовах колоніальності втратив державницькі риси: «У нас на Україні, – зазначає він, – через недостачу почуття історичної традиції після вибуху революції 1917 р. не тільки в народних масах, але й серед деякої свідомішої інтелігенції, став рішальнуролю грати момент соціальний, а й не національний: мовляв, вирішення соціальних і господарських справ вирішить одночасно і проблеми національні» [30, 168]. Державницькою «наявністю» українців скористалися зовнішні сили. «Цей конфлікт між моментом соціальним і національним червоною ниткою проходить через всю українську боротьбу протягом перших років революції. Тепер, після приходу на Україну большевиків (що

обіцяли темним масам все, аби повести їх за собою), він щонадалі все більше розкладає, ослаблює й знесилює і без того ще молодий та незміцнілий український національний організм [30, 169].

Після Жовтневого 1917 р. перевороту у Петрограді, який викликав рішучий осуд і неприйняття у Києві, УЦР проголосила III універсал. Україна одержала найменування Українська Народна Республіка. Утворення УНР створило нові можливості для законотворчої діяльності. 5 грудня 1917 р. було прийнято Закон про шкільне правління, згідно з яким Секретарству освіти передавалися всі школи та просвітні установи, які діяли на території УНР. Водночас духовні, військові, залізничні, сільськогосподарські, національні, медичні та правничі навчальні заклади залишалися в адміністративному відомстві відповідних відомств до проведення майбутньої шкільної реформи. Секретарству освіти доручалося встановити контроль за навчальними планами та предметами, а Шкільній раді – загальний нагляд [21, 515].

Законом Української Центральної Ради від 28 грудня 1917 р. скасовувалися шкільні округи Київська, Харківська та Одеська, як «органи зайвої централізації», а на їх місце впроваджувався інститут комісарів у складі чотирьох українців і трьох не українців, які призначалися генеральним секретарем освітніх прав, а комісари від – за згодою з секретарствами (російських, єврейських та польських справ). Всі справи органів переходили до відповідних секретарств і органів місцевого самоврядування [26, 75].

8 січня 1918 р. Українська Центральна Рада затвердила поданий І. Стешенком проект Закону про встановлення окремої штатної посади вчителя української мови і літератури для середніх і вищих початкових школах всіх відомств, а також і учительських, і духовних семінаріях та інститутах [31, 97]. В одному з перших досліджень періоду української незалежності про Генеральний секретаріат Української Центральної Ради О. Галенко і Д. Яневський, проаналізувавши протоколи засідань уряду, прийшли до висновку про досить безсистемну його роботу. Примітним винятком, наголошують ними відрізняються «лише окремі питання культури, що виносилися на розгляд генеральним секретарем освіти І. Стишком», які «несуть на собі відбиток ґрунтовної попередньої підготовки» (у їх обговоренні часто брали участь зацікавлені особи та фахівці) [31, 19-20].

Визначними фігурами у організації системи управління культурно-освітньою сферою того часу були: генеральний секретар освіти у складі Генерального Секретаріату І. М. Стешенко [32, 147-151] та останній

міністр освіти Української Народної Республіки періоду Української Ради В. Прокопович [33, 142-147].

В основі державної діяльності І.М. Стешенка лежали педагогічні погляди, спрямовані на необхідність підняття інтелектуальних сил української нації для духовного відродження. На його думку здобутками автономії України мають користуватися всі народи, які мешкають на її території, але український народ мав забезпечити свої права як державний господар своєї землі. Під керівництвом та за безпосередньої участі генерального секретаря І. Стешенка. Тільки до осені 1917 року було відкрито 53 українських середніх школи, в тому числі – 3 українські гімназії в Києві. В 1918 р. в Україні діяло 1162 вищих початкових школи. На протязі 1917-1918 українська влада відкрила два університети в Києві та Кам'янець-Подільську, історико-філологічний факультет в Полтаві, Українську академію мистецтв, Українську академію наук. Діяло понад 100 учительських курсів, 952 «Просвіти», виходило 63 періодичних видання, побачило світ 1084 найменувань книг українською мовою [33, 147-151].

Делеговані від партії соціалістів-федералістів до складу Ради Народних міністрів на чолі з В. О. Голубовичем, В. К. Прокопович у складних умовах німецько-австрійської присутності в Україні відзначився активною діяльністю на посаді міністра, дбав про безперервне функціонування державного апарату, технічних підрозділів, перерва у діяльності яких «може шкідливо відбитися на інтересах державних справ» [26, с. 313]. І навіть тоді, коли через постійні розбіжності з керівництвом уряду він разом з іншими міністрами – членами партії соціалістів-федералістів – С. П. Шелухіним (міністр судових справ) та І. А. Феценком-Чопівським (міністр промисловості та торгівлі) змушені були вийти зі складу РНМ, В. К. Прокопович 2 травня 1918 р. у останньому наказі звернувся до співробітників з подякою за співпрацюта закликком зберігати спокій і «провадити далі справу, твердо пам'ятаючи, що не можна ані на хвилину припинити чи ослаблювати як найінтенсивнішу роботу організації рідної школи, бо то – основа нашої державности» [34, 5 арк.].

В. К. Прокоповичу належить ідея запровадження у Міністерстві народної освіти та уряді загалом принципу персональної політико-правової та морально-етичної відповідальності урядовця за свої дії. Означена вимога не втратила актуальності і сьогодні.

Безперечно, що ідеї, які панували серед наукової освіти, напередодні національної революції 1917 р. мали вплив на практичне будівни-

цтво української держави. Опинившись на чолі революції, багато хто з українських вчених, громадських діячів вже під час революції переломлювали і переосмислювали наукові теоретичні положення, намагаючись втілити їх у життя. Особливий інтерес становлять погляди людей, які самі були творцями і провідниками культурно-освітньої політики.

Напередодні національної революції 1917 р. в українсько-політичній думці тривав пошук шляхів національного й соціального визволення українського народу. Доля цієї революції, як і доля окремих суспільних класів у ній, багато в чому була зумовлена не лише рівнем політичної зрілості її дійових осіб, а й тими доктринами, які виробила й трансформувала українська суспільно-політична думка на зламі цього часу. Автор доходить такого висновку: українські соціал-демократи, які тримали кермо революції у своїх руках, виходили з того, що соціально-економічний поступ України можливий лише в контексті загальносвітового розвитку й насамперед разом із поступальною ходом найбільш економічно розвинених країн. Саме на парламентські успіхи робітників Англії через лейбористську партію покладала надії українська соціал-демократія, відкидаючи кривавий насильницький шлях реалізації пролетаріатом своєї історичної місії.

Українські інтелектуали на зламі XIX-XX століть витворили низку соціально-політичних проєктів, своєрідних цивілізаційних зразків для відродження державного життя українського народу. Спільним для них було те, що становленню державності передував потужний рух народу за соціальне і духовне відродження України на істинно демократичній основі.

Прірва між доктринерським схоластизмом і реаліями життя була такою великою, що цивілізовано подолати її не вдалося жодній політичній силі. Більшовики зуміли це зробити, заповнивши безодню утопічними обіцянками, демагогією, трупами своїх політичних противників, а згодом – своїх же союзників по боротьбі. Намітилася небезпечна тенденція підміни реальної суті політики гаслом.

Українська влада із запропонованою демократичною політикою перемогти не могла, бо народ чекав дива, вірив пустим обіцянкам, а дива не було. Усилу своєї інтелігентності обіцяти нереальне, як це зробили більшовики, вони не могли, уникаючи разом з тим диктатури.

Підбиваючи підсумки діяльності окремих державних інституцій, зокрема, Генерального секретаріату освіти Української Центральної Ради,

згодом Народного Міністерства Освіти Української Центральної Ради, ми можемо констатувати позитивні наслідки їхньої урядової діяльності.

За тринадцять з половиною місяців свого існування Українська Центральна Рада поновила в українського народу державницьку свідомість, яка більше як двісті років російської окупації придушувалась царизмом.

В умовах кардинальних соціально-економічних і суспільно-політичних збурень УЦР плекала ідею парламентської держави, створили державницькі структури – Генеральний Секретаріат та Раду Народних Міністрів, які мали у організації своєї діяльності однакові проблеми, в першу чергу з кадровим забезпеченням, наявністю фахового адміністративного досвіду, труднощами побудови урядової вертикалі. Органи управління культурно-освітньою сферою переживали ті ж самі проблеми, що й уся українська влада, але водночас, вони перебували у дещо кращому становищі, ніж інші урядові чинники. Це, на наш погляд, пояснюється тим, що управління справою української культури, освіти, науки взяли у свої руки саме представника гуманітарної української інтелегенції, для яких ця справа була добре знайома, вони розумілися на ній, знали її зміст, були, власне, її творцями, на відміну, скажемо, від справ економічних, технічних, військових, господарських, дипломатичних, політичних та ін., де представники українського народу не мали належного представництва у силу обставин свого розвитку. Головне, що зробила Українська Центральна Рада, пише Н. Полонська-Василенко, «це добилася визнання прав українського народу на свою державу, на свою культуру, свою мову. Головна заслуга Центральної Ради була в тому, що вона поклала фундамент для української школи: укладено було початкові плани для українських шкіл – народних, середніх, засновано українські гімназії, яких до осені 1917 року було вже 53 (на приватні та громадські кошти). Звичайно, фактично мало було зроблено у галузі народної освіти, але треба рахуватися з тією опозицією, яку весь час ставили педагоги і головним чином батьки, що користувалися в школах великим впливом через батьківські комітети [35, 486-487]. Після створення Міністерства народної освіти на чолі з В. Прокоповичем, підкреслює Н. Полонська-Василенко, «посунулася вперед» і справа української школи, складно широкі плани заснування українського університету в Кам'янці-Подільському, народних університетів – Києві, Харкові, Одесі, професійних шкіл, Педагогічної Академії та Академії Мистецтв у Києві. Ці плани були частково реалізовані у часи існування Української держави (1918 р.).

Вважаємо, що ефективність роботи органів управління культурно-освітньою сферою, яка пояснювалася у першу чергу тим що її здійснювали високого рівня фахівці, патріоти-українці. В роботі державних органів управління освітою і культурою простежується системність і постійний напрямок розвитку. Кадрові зміни в уряді не впливали на загальний курс.

Крім того, як твердить у своїй дисертації С. Шитий [4], причинами ефективності роботи було затвердження програми діяльності органів управління освітою досліджуваного періоду, підготованої на основі результатів роботи професійних учительських з'їздів та фінансування освітньої галузі на засадах першочерговості. Важливу роль, також, відіграло впровадження практики розподілу повноважень між органами управління освітою та громадськими організаціями, формування яких здійснювалося на принципі професіоналізму в результаті чого органи управління освітою того часу діяли досить послідовно, системно і ефективно. Політика УЦР у галузі освіти була настільки успішною, що її результати лягли в основу успіхів культурно-просвітньої політики Української Держави гетьмана П. Скоропадського і українізацію початку 20-х років ХХ ст.

Констатуємо досить високий розвиток правового забезпечення культурно-освітньої галузі. Відрізняючись на перших парах простотою написання з часом документи стали наближатися до загальних стандартів і вимог, що ставилися до офіційних документів.

Документи Генерального секретарства освіти та Народного Міністерства освіти характеризувалися рівнем низької колізійності, простежується поступове зростання правової фахово-юридичної культури управлінців держапарату, які творили українське культурно-освітнє законодавство, вийшовши з правового поля загальноімперського російського кшталту.

А такі етично-правові знахідки органів управління культурно-освітньою сферою, як принцип особистої політико-моральної відповідальності уряду, створення Товариського суду честі, який мав поза судовою системою давати морально-правову оцінку діяльності педагогічних працівників, розподіл повноважень між державними органами управління та громадськими організаціями та професійними об'єднаннями, запровадження на законодавчому рівні принципів академічної свободи та мобільності, широкої автономії тощо свідчить про його прогресивність і суголосність з кращими європейськими зразками.

Безперечно, сам факт проголошення автономії, а згодом Української держави, встановлення дипломатичних стосунків з державами Антанти, Четверного союзу та іншими країнами, а особливо успіхи на культурно-освітньому напрямку державотворення, суспільно-політична перемога над українськими більшовиками, змусила їх звернутися до «багнетів з півночі». Причинами падіння державності доби Української Центральної Ради став комплекс як зовнішніх чинників, так і внутрішніх недоліків та прорахунків у роботі вищих органів державної влади, основними з яких була відсутність розуміння у політичних лідерів того часу необхідності оперативного створення бездоганної армії для оборони Української Народної Республіки; рішучості та наполегливості у цій справі, взаємозв'язку центрального апарату виконавчої влади з місцевими органами влади; контролю за виконанням своїх рішень; проблеми щодо кадрового забезпечення, відсутність фахового адміністративного досвіду під час побудови урядової вертикалі тощо. Таким чином, у складних умовах перебування на території України спочатку більш як мільйонної російської армії, а згодом присутності майже півмільйонна німецько-австрійських військ, українська влада робила перші кроки по реалізації задекларованої культурно-освітньої політики, які в силу комплексу як об'єктивних обставин, так і суб'єктивних прорахунків Української Центральної Ради та її урядів (Генерального Секретаріату та Ради Народних Міністрів) не були реалізовані, але її основоположні засади стали добрим фундаментом дня подальшого розвитку і практичного втілення в діяльності українських урядів періоду Гетьманату та Директорії УНР.

Використані матеріали:

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 2 / переклад з англ. У. Гавришків, Я. Яцика, – К.: Основа, 1994. – 573 с.
2. Шемшученко Ю. С. Вибрані праці: – К.: Видавництво «Юридична думка», 2010. – 608 с.
3. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності та національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.): Монографія – К.: Олан, 2003. – 608 с.
4. Шитий С. І. Органи управління освітою Української Народної Республіки доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис... канд. юрид. наук / С. І. Шитий: – К., 2014 – 15 с.
5. Шемшученко Ю. С. Вибране. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – 592 с.

6. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
7. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів. – К.: Генеза 1997.- 400 с.
8. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 5. – 2003. – 736 с.
9. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія / Кол. Авторів; За ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. – К.: ТОВ «Видавництво» «Юридична думка», 2007. – 424 с.
10. Лебедєва О. В. Сучасна держава та правова культура: взаємобумовленість категорій // Сьомі юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2011 року. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 643 с.
11. Лисюк І. І. Роль культурних норм у розвитку суспільства // Сьомі юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2011 року. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 643 с.
12. Ступак А. Л. Право як соціокультурна цінність// Сьомі юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2011 року. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 643 с.
13. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи: монографія / відп. ред.. академік НАН України Ю. С. Шемшученко. – К.: ТОВ «Вид-во Юридична думка», 2008.
14. Макаренко Л. О. Право як феномен цивілізації і культури // Сьомі юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2011 року. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 643 с.
15. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.; Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.; Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 282 с.

16. Андрусишин Б. І. Політико-правова модель розвитку України у суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XXст./ Україна дипломатична. Наук. щорічник. Вип. XVII. – К., 2016. – 991 с.
17. Кононенко П., Кононенко Т. Українознавство як політика і філософія Центральної Ради // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наук. конф. 20 березня 1997 р. – Ч. II. – К., 1997.
18. Нова Рада. – 1917. – 9 травня.
19. Мироненко О. Українізація школи в УНР. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К., Либідь, 1997. – 560 с.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 25. – 61 арк.
21. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – 587 с.
22. Шаповал М. Соціологія Українського відродження. – К., 1994. – 47 с.
23. Український національно-визвольний рух. Березень –листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
24. Даниленко В., Ротар Н. Основні напрями реформування шкільної освіти в Україні за доби Центральної Ради // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) Матеріали наук.конф. 20 березня 1997 р. Ч.ІІ. – К., 1997. – 409 с.
25. Реєнт О. П., Андрусишин Б. І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня 1917 р.), (21–28 вересня н. ст.) – К.: Історичні зошити, 1994. – 71 с.
26. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У двох томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1997. – 424 с.
27. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич. Друге видання.– Видавництво «Відродження», 1991. – 341 с.
28. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2005. – 498 с.
29. Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. – К., 1995. – 192 с.

30. Мазепа І. Підстави нашого відродження. – Ч. І. Вид.: Прометей, 1946. – 180 с.
31. Галенко О. Т., Яневський Д. Б. Перший уряд демократичної України. Історичні зошити. – № 6. – К.: 1992. – 74 с.
32. Шитий С. І. Іван Стащенко – керуючий міністр освіти України // Економіка і право. – Вип. 10. – 2010.
33. Шитий С. І. Питання національної відповідальності уряду в політико-правових поглядах В. К. Прокоповича // Економіка і право. – Вип. 20. – 2012.
34. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 50. – 191 арк.
35. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. Мюнхен, 1972-1976. – Т. 2. – К.: Либідь, 1992. – 608 с.

11. Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради*

Сучасний стан соціальної конфліктології характеризується наявністю різноманітних концепцій досягнення миру, з яких викристалізувалися дві теорії – реформізму і соціального партнерства, та теорія революційного перевтілення суспільства:

Перша – проголошує можливість узгодження інтересів власників засобів виробництва і найманих працівників через переговори, взаємні поступки, вдосконалення господарського законодавства; друга – визначає суперечності між інтересами буржуазії і пролетаріату як антагоністичні, непримиренні, закликає робітничий клас і селянство до революції, до знищення приватної власності, а відтак і власників.

Протягом ХХ століття ми стали свідками спроб реалізації обох теорій у світовій практиці. Наприкінці століття стало очевидним, що теорія реформізму і соціального партнерства була значно дізвішою і життєздатнішою, ніж теорія революційних пергворень, яка виявилася кривавою і неспроможною зробити всіх рівними і щасливими [1].

В Україні накопичений свій власний досвід розв'язання соціальних конфліктів, який ґрунтується на специфічних засадах українського металітету. Проте українська конфліктологія знаходиться в за-

* Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів / М-во освіти і науки України, Український державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во УДПУ імені М. П. Драгоманова, 1996. - Т. 1. – С. 178-213.

родковому стані, оскільки вивчення соціальних конфліктів велося дуже однобоко.

В період корінної ломки суспільних систем загострюються соціальні конфлікти і дуже часто набувають небезпечного звучання. Розвиток і регулювання конфліктів може вийти з-під контролю як державних, так і громадських організацій і поставити суспільство перед загрозою катастрофи.

В згаданому контексті заслуговує на увагу не лише розвиток України посткомуністичної доби, а й історичний аспект вирішення соціальних конфліктів, знання про які не можуть не вплинути на сучасні події в соціальному, психологічному та етнополітичному житті України, яка має умовну потенцію інтегруватися в світове співтовариство. Протягом більш як семи десятиліть українська радянська історіографія, ґрунтуючись на марксистсько-ленінських методологічних принципах в історичній науці, розглядала будь-які соціальні конфлікти, що виникали в період відродження української державності і визвольних змагань 1917-1920 рр. та й пізнішого часу, виключно як вияви класової боротьби пролетаріату та селянства проти своїх визискувачів, а в радянські часи, як спроби повалених класів взяти історичний реванш. Такі твердження, хоч і були значною мірою справедливі, не відбивали всієї гами протиріч, які виникали в періоди корінної ломки суспільних систем і утворення незалежних національних держав. Виявляючи підвищений інтерес до проблем класової боротьби в період Української Центральної Ради, Української держави, Директорії УНР, дослідники залишали поза увагою такі важливі аспекти, як політичні інтереси партій, професійних, жіночих, релігійних організацій, а також ігнорували національні прагнення українського народу, які, натикаючись на старі бюрократичні структури «єдиної і неділимої», або їх залишки, викрешували іскри соціальних конфліктів, що не могли трактуватися лише як класові суперечності.

Коли за часів радянської державності дослідники й торкалися соціальних конфліктів (термін цей не був загальноживаний), то йшлося насамперед про виявлення причин, які породжують класову експлуатацію, а також про подолання пережитків капіталізму в економіці і свідомості людей, перетворення всього трудового населення країни на свідомих і активних будівників безкласового соціалістичного суспільства.

Ще донедавна в радянській правовій, історичній та економічній науках стверджувалось, що в соціалістичному суспільстві, в якому відсутня експлуатація, інтереси колективів, окремих робітників і службовців та адміністрації є спільними, тому можливість виникнення антагоністичних соціальних конфліктів виключається. Такими твердженнями створювалася ілюзія безконфліктного, позбавленого внутрішнього протиріччя суспільства, а виникаючі суперечності трактувалися як трудові спори, що ними мали займатися спеціальні комісії, профспілкові комітети та районні (міські) народні суди. Такий підхід позбавляв цілі покоління радянських людей відповідного досвіду, який полягає в розумінні свого місця в конфлікті, вмінні поводитися в конкретних гострих ситуаціях.

Тема соціальних конфліктів настільки багатогранна, що не вміщується в рамки самої лише соціально-економічної проблематики. Вона зачіпає національну, політичну, морально-етичну, а також і релігійну сферу. Зокрема, релігія мала значний вплив на життя і діяльність людини початку ХХ ст., тому повинен був проявитися стримуючий фактор релігії на радикальні настрої мас. Але цього не сталося. Чому?

Ця проблема вимагає окремого дослідження. Перш ніж перейти до класифікації конфліктів, аналізу анатомії страйків та інших спорів, зупинимося на розгляді структури, складу, компетенції та масштабах діяльності органів, які займалися вирішенням соціальних конфліктів в умовах існування багатоукладної економіки у 1917 – 1920-их рр.

Повалення самодержавства в Росії створило передумови для демократизації всіх сторін суспільного життя, в тому числі у вирішенні соціально-економічних питань. Російська соціал-демократія в особі Тимчасового уряду була зацікавлена в тому, щоб задовольнити деякі соціальні вимоги рабiтництва за рахунок промисловців і завдяки цьому дещо полегшити соціальне напруження в суспільстві. Згадана політика мала на меті відстоювати й загальнодержавні інтереси, а також підтримували на належному рівні промисловість, яка в умовах війни працювала в дуже напруженому режимі.

Невдовзі після Лютневої революції у складі Тимчасового уряду було створено Міністерство праці. 6 травня 1917 р. газета «Нова Рада» повідомила про призначення Скобелева міністром праці. Незважаючи на те, що Міністерство праці за період свого існування так і не вийшло з «стадії первісної організації»[2], деякі заходи, спрямо-

вані на регулювання соціальних конфліктів, все ж таки були здійснені. Насамперед на місцях на основі постанови Тимчасового уряду від 11 липня 1917 р. [3] були призначені комісари праці. Однак старі бюрократичні способи керівництва вже не діяли. Потрібно було рахуватися з профспілками, іншими робітничими демократичними організаціями, думка яких іноді ставала вирішальною при призначенні того чи того чиновника.

Комісар праці Херсонської губернії у грудні 1917 р. доповідав Міністерству праці Тимчасового уряду, що на посаду його обрали революційно-демократичні організації Одеси наприкінці липня. До складу комісаріату увійшли представники від Одеської ради робітничих і солдатських депутатів, відділу соціального страхування тощо. Важливо зазначити, що представники від робітничих організацій не виявляли бажання працювати в комісаріаті, оскільки розбіжності між політикою Міністерства і бажаннями мас, за словами комісара, загрожували громадському діячеві втратою авторитету і популярності серед широких робітничих кіл. Якщо до цього додати тимчасовість інституту комісарів праці, а також брак коштів на його утримання, то стає зрозумілим, чому з такими труднощами ішло будівництво «імперських» комісаріатів праці на місцях. Лише в кінці жовтня вдалося організувати відділ комісаріату в Миколаєві, а у Єлисаветграді відділ комісаріату так і не був створений, незважаючи на всі зусилля комісара. Жалюгідний стан органів праці Тимчасового уряду, які мали знайти опору в сильних підприємницьких союзах провідних галузей промисловості, висококваліфікованих інженерних, економічних та фінансових кадрах, застосувати форми економічного співробітництва, а також здійснювати позаекономічний примус [4] пояснюється, на нашу думку, тим, що влада Тимчасового уряду в Україні знаходила мало прихильників, а паралельно з відповідними організаціями центрального уряду створювалися революційною творчістю має альтернативні інституції.

В перші місяці своєї діяльності Українська Центральна Рада (УЦР) – орган відродженої у 1917 р. української державності – будучи паралізованою угодами з Тимчасовим урядом про те, що органи влади в Україні зобов'язуються утримуватись від вирішення нагальних питань соціально-економічного устрою аж до Установчих Зборів, дуже мало зробила для розв'язання грандіозного конфлікту між працею і капіталом. Неспроможність, а певним чином і небажання центрального уряду стабілізувати економічне становище, радикально

розв'язати робітничу й аграрну проблеми, врегулювати міжнаціональні стосунки, укласти мир, призвели до того, що ситуація в країні, в тому числі в Україні, стала виходити з-під контролю як центральної, так і крайової влади [5]. У пошуках оптимального співвідношення між національним і соціальним, соціально-економічними питаннями, були визначені на другий план. Тому перед національними політичними силами на перше місце висувалися ті вимоги, що найбільше наболіли гнобленому народові – а саме: визначення національної території, децентралізація системи управління з передачею місцевої влади в руки національних сил, національна школа, суд тощо.

Думається, що задоволення цих вимог Петроградом у перші місяці революції призвело б до розширення поняття національній інтерес і привернуло б увагу до соціально-економічних питань і врешті, змінило розстановку соціальних сил. Певний час Центральна Рада мала бути здебільшого національним центром; вона ставила собі на меті зібрати всі сили, що їх мало українство, цими ж силами закріпити національні досягнення, а тоді розпочати соціальну перебудову у відповідних національних формах, до того ж перебудову, яка збігалася з нашим розумінням революції [6]. Проте практично аж до прийняття III Універсалу боротьба Центральної Ради з російським урядом ішла в площині закріплення конституційно-правового становища й не поширювалася на площину соціально-економічних відносин. Як загальноімперська справа залишалася і перебудова соціальної структури суспільства. Революційна боротьба в Україні мала на меті в першу чергу знищити національне гноблення [7].

Зазначимо, що сама побудова Центральної Ради здійснювалася за національною ознакою, не зачіпаючи соціальних диференціацій (до складу УЦР входили представники російських, єврейських, польських та інших соціалістичних партій, члени Київської Ради робітничих і солдатських депутатів (в основному стояли на проросійських позиціях), та представники від всеукраїнських рад робітничих, селянських, військових депутатів, українських політичних партій тощо).

«Платформа цієї організації спочатку передбачала чисто політичну й національно-територіальну автономію України у Федеративній Російській Республіці, зазначав пізніше М. Грушевський – свідомо оминаючи інші пункти, які могли викликати різницю між представниками партій і груп. Але місяць пізніше Центральна Рада признала неможливим виключити з своєї програми питання економічної політики, з огляду на плани економічної централізації, висунені Російсь-

ким Центральним Урядом. Рішино прийняти в програму охорону економічних інтересів краю і його трудящого народу, певні середні норми, на котрих мусять зійтися партії. Поповнення Української Центральної Ради представництвом робочих мас, проведене на початку червня, надало їй кінець кінцем виразну соціалістичну фізіономію, зробило органом трудящої демократії і поряд домагань політичних твердо поставило домагання економічно-соціальні» [8].

Декілька слів треба сказати про позицію української буржуазії.

Українські буржуазні кола, заради своїх соціально-економічних інтересів поринули у вир загальноросійських політичних процесів, де згадані питання стояли на першому плані, тим самим усуваючи з українського політичного життя визначення соціального змісту революції, що становив основу російської революції. Було б помилковим твердити, що в Україні соціально-економічних протиріч не було. Вони були, і за своєю суттю були ще глибшими, але вони переносилися у площину загальноросійських проблем, закривалися суто національними питаннями [9].

Поки Центральна Рада дебатовала питання чи може вона, як коаліційний орган різних партій, кожна з яких має свою економічну платформу, займатися розв'язанням економічних проблем [10], в Раді робітничих депутатів активно обговорювалось питання про запровадження 8-ми годинного робочого дня [11]. Показовим є також те, що ні серед першого, ні серед другого кабінету Українських національних міністрів – Генерального секретаріату – навіть не було секретаріату праці [12], який би займався регулюванням трудових стосунків.

Віддавши на відкуп Тимчасового уряду вирішення дуже важливих соціально-економічних проблем, Центральна Рада на першому етапі революції втратила вагомий вплив передусім на робітництво, де значний вплив мала РСДРП(б), яка активно підтримувала домагання пролетаріату, а також Ради робітничих депутатів та профспілки.

Як вирішувалися соціально-економічні питання на місцях яскраво демонструють події, що відбувалися у невеликому містечку Малин на Волині. Після повалення самодержавства у Малині робітники та селяни роззброїли поліцію, заарештували представників царської влади. На паперовій фабриці створюється Рада робітничих депутатів. Під її керівництвом 18 квітня 1917 р. відбувся 8-денний страйк, в якому взяло участь 435 чоловік. Страйкарі вели себе мирно, органі-

зовано. Робітнича міліція, організована і керована Ф. Мельниченком, який після революції повернувся в Малин, навела в місті революційний порядок. Наляканий фабрикант Трахтенберг погодився на всі вимоги робітників фабрики: їм було дозволено обрати профспілковий комітет, а також мати мендпункт, зарплату підвищили на 50-70%. При фабкомі була створена конфліктна комісія. Вона контролювала прибутки і не дозволяла звільняти робітників без її згоди [13].

Розв'язанням конфліктів у цей час займалися не лише комісари праці. До цих проблем були причетні відділи праці рад робітничих депутатів, профспілки, примирювальні камери та третейські суди, паралельно діяли робітничі групи Військово-промислового комітету і Центральної ради фабрично-заводських комітетів. Всі згадані організації однаково бралися за розбір конфліктів без особливого плану і порядку.

Щоб проілюструвати весь хаос у справі вирішення соціальних конфліктів навесні-влітку 1917 р. наведемо дані із звіту Херсонського комісара праці. У примирюючу камеру надійшла 461 справа з них одноособових 198 і групових 265. 7 справ було передано на розгляд третейського суду [14].

У березні-квітні маса справ про конфлікти надійшла у раду робітничих депутатів, де була створена робітнича група, а згодом відділ праці. В цей час конфлікти дуже легко розв'язувалися (в основному на користь робітників), оскільки підприємці не були належним чином підготовлені. Слід зазначити, що підприємці могли задовольняти вимоги робітників, оскільки 1916 рік дав їм величезні прибутки за рахунок воєнної промисловості, а також через те, що питання зарплати робітників у цей час не стояли на першому місці. Боротьба велася головним чином за 8-годинний робочий день.

Важливу роль відігравало те, що відділи праці рад брали на себе роль «судового пристава» для виконання рішень промирюючої камери, якщо промисловці відмовлялися їх виконувати. На пропозицію відділу праці висилалася червона гвардія, яка мала повноваження аж до закриття підприємств, арешту власників тощо.

Починаючи з літа 1917 р., на перше місце знову вийшли питання зарплати (в Одесі у примирюючій камері таких справ було 349 з 461 поданої), а питання правової характеру відійшли на другий план (112 справ) [15]. Робітники мали з чого вибирати і вони зверталися до тієї організації, яка обіцяла добитися більшого. Певний порядок у

розв'язанні конфліктів був наведений лише тоді, коли під тиском робітництва були прийняті рішення про проходження всіх справ через профспілки. 5 серпня 1917 р. побачив світ закон «Про примирюючі інституції», який підвів правову базу під хаотичні пошуки різноманітних організацій і груп. Комісаріати праці були в цей час лише одними із органів, що брали участь у регулюванні страйково-конфліктного руху [16].

Ми даремно шукатимемо серед названого розмаїття органів, які регулювали робітничі питання, органи праці Центральної Ради. Їх просто не існувало. Адже лише під впливом рішень Першого Всеукраїнського робітничого з'їзду, який відбувся 11-14 липня 1917 р. у Києві і прийняв «Резолюцію в справі робітничої політики», де містилася пропозиція про утворення спеціального Генерального секретаріату праці, вирішення цього питання було зрушено з мертвої точки. З'їзд визнав також небажаність в існуючих умовах страйків, застерігши робітників від будь-яких анархічних вчинків та самовільних захоплень. Генеральному секретаріату праці надавалось право «регулювати обставини праці та взаємини між працею і капіталом» [17].

Генеральний секретар праці, що з'явився у складі Уряду України, фактично був бездіяльним, оскільки місце генерального секретаря праці було вакантним для представника національних меншин [18], а конкретно, для російських соціал-демократів. Вже сам факт надання портфеля секретаря праці національним меншинам свідчить, на нашу думку, про неперіоритетність означеного напрямку діяльності серед лідерів українських політичних партій.

30 серпня 1917 р. Д. Дорошенко, котрий почав формувати новий склад Генерального секретаріату, запровадив його до структури Генерального секретарства праці, яке мав очолити український соціал-демократ С. Ф. Веселовський [19], але той відмовився [20]. Проте у затвердженому 3 вересня Малою Радою складі Генерального секретаріату праці не було. Мала Рада оглядалася на Петроград, який не дозволяв брати під контроль поряд з іншими і цю важливу ділянку соціально-економічного життя. Поки запропонований склад Генерального секретаріату затверджувався Тимчасовим урядом, у Києві вели пошуки кандидатур на заміщення посади секретаря праці. 9 вересня 1917 р. об'єднана організація російських соціалістів-революціонерів, меншовиків і бунду запропонували Генеральному секретаріату кандидатуру Д. Василенка, та його заступника Д. Рафеса. Питання вивчалоя, і 12 вересня Генеральний Секретаріат підт-

римав названі кандидатури, постановивши запросити Д. Василенка на посаду генерального секретаря праці, а його товаришем призначити Д. Рафеса [21]. Однак генеральний секретар праці обіймав цю посаду тільки в другій половині вересня. Без сумніву, значна частина діячів Генерального секретаріату, досить впливова і впевнена в період поміркованої опозиції Тимчасовому уряду, відчула свою непідготовленість (а очевидно, і політичну неспроможність) до відкритої та ще й збройної боротьби за владу [22].

В програмній декларації Генерального секретаріату, оприлюдненій 12 жовтня 1917 р. на засіданні Малої Ради, оголошувалося, що Генеральне секретарство праці, відстоюючи принцип свободи коаліцій, «при неминучих у сучаснім громадянстві колізіях між працею й капіталом буде обороняти інтереси господарського розвитку в цілості, намагаючись закріпити вплив примиряючих інституцій і помагаючи устанавляти колективні умови»; проектувалося заснувати палати праці і промислові суди, проводили в життя нове законодавство про соціальне забезпечення; для регулювання ринку робочої сили намічалось заснування сіток бірж праці з крайовою біржею на чолі [23]. Втілювати в життя ці положення знову не було кому, бо портфель генерального секретаря праці був вільний аж до 12 листопада 1917 р., коли його було вручено члену УСДРП М. Поршу, який на початку січня 1918 р., очолив ще й Генеральне секретарство військових справ [24]. Від М. Порша, отже, великою мірою залежало, як могли розвиватися і як розвивалися насправді події в соціально-економічній сфері УНР.

М. Порш серед політичної української еліти мав славу знавця робітничого питання. І не безпідставно. Його перу належало чимало статей на робітничі теми. У 1912-1913 рр. побачила світ книга М. Порша «Робітництво України». Новий генеральний секретар праці відзначався яскраво вираженими лівими поглядами на вирішення соціально-економічних питань, особливо аграрного. Він належав до категорії людей, що прагнули перебудувати життя на будь-яких засадах, лише не на тих закономірностях, за якими побудоване людське життя. Серед лідерів української революції М. Порш за своєю популярністю дещо поступався таким колоритним постатям, як М. Грушевський, В. Винниченко та С. Петлюра, проте відзначався розумом, розсудливістю й розрахунком. Український громадський діяч М. Могилянський у своїх спогадах, характеризуючи М. Порша, зазначав, що він «найбільш теоретично і політично підготовлений,

найбільш дальновидний, скритий і по-селянськи собі на умі, хоч і не з селянського середовища, який часто залишається у меншості і замикається у свідомості своєї правоти і переваги» [25,26].

Думається, що призначення М. Порша на посаду генерального секретаря праці саме і було співзвучним з тими кроками Центральної Ради по вирішенню соціально-економічних питань, які нарешті знайшли відображення у III Універсалі 7(20) листопада 1917 р.

Соціально-економічні протиріччя на українському ґрунті не проявлялися, або проявлялися невиразно до того часу, поки на першому плані стояла боротьба за здійснення національної ідеї. До цього часу українські політичні керівники знаходили підтримку в переважній більшості українського населення. Але проведення в життя соціалістичної концепції українських політичних партій, здійснення їхніх програм неминуче ставило опозицію значну частину селянства, ремісництва, певну частину інтелігенції та буржуазії, не кажучи вже про поміщиків. Несконсолідованість української нації навколо соціально-економічної програми вела до порушення соціальної рівноваги. Оскільки українські соціалістичні партії увесь час наголошували на необхідності ґрунтовної перебудови соціально-економічних умов, то, відповідно, трудящі маси вимагали від Центральної Ради здійснення цих намірів, а «поскілки Центральна Рада, віддаючи всі сили на національно-політичну боротьбу, легковажила момент соціальний та економічний, – то й народжувалось і деяке незадоволення її політикою», – писав П. Христюк [27].

Непослідовність і нерішучість Центральної Ради у різних сферах соціально-політичної діяльності, постійне відставання від ходу подій, запізнення з проведенням важливих соціально-економічних реформ, певна переоцінка національного і недооцінка соціального, класового факторів в процесі боротьби за твердження державності, спроби протиставлення їх, справедливо вважаються одними з основних причин поразки Центральної Ради [28].

З перемогою більшовицького збройного повстання в Петрограді були створені передумови досягнення довгоочікуваної автономії. Радикальні дії більшовиків у соціально-економічній сфері позбавили УЦР можливості зволікати з розв'язанням згаданих проблем в Україні. III Універсал 7 листопада 1917 р. проголосив утворення Української Народної Республіки, визначив найголовніші принципи устрою та програму невідкладних економічних та політичних кроків. Універсалом проголошувалось: «Праця робітництва в Українській На-

родній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо: На території Народної Республіки України від сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці. Тяжкий і грізний час ... вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від сього дня, разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії [29]. Поряд із загальнодемократичними правами проголошувалося право на створення спілок і страйки, чим було закладено основу для правової бази суспільного регулювання соціальних конфліктів. Проголошені гасла були дуже загальні і не виходили за рамки тих положень, що проголосив Раднарком Росії. Проте характер економічних стосунків з Росією визначений не був. Для проведення в життя задекларованих намірів потрібен був час. Ставши на ґрунт невизнання РНК Росії, який скасував всі закони і постанови Тимчасового уряду, Центральна Рада змушена була визначитись у своїй законодавчій соціально-економічній базі. На її формування, безперечно, впливали не лише постанови партійних з'їздів, а й погляди лідерів української революції, зокрема М. С. Грушевського. Соціально-економічна програма української революційної демократії була у найзагальніших рисах викладена у брошурах, написаних М. Грушевським у 1917 р. У брошурі «Хто такі українці і чого вони хочуть» на поставлене питання: «Яким повинен бути той новий лад, котрого хочуть українці?» автор відповідав, що українці насамперед хотіли волі. «Окрім свободи українці як завжди добивалися, так і тепер хочуть рівності для всіх людей. Відстоюючи свої погляди про безкласовість української нації М. Грушевський підкреслював, що «за Польщі та Москви так склалося, що котрі заможніші українці, то спольщилися й змосковчилися, а до них понаходило багато приходів з Польщі і Москви, і сі поляки та москалі забрали в свої руки всі землі, всі багатства, всю владу, а українські люди, котрі держалися своєї віри, своєї мови, свого народу ті опинилися в кріпаках та в роботі і бідності» [30]. Тому, зазначає М. Грушевський «тепер має бути рівність». Рівність політичну він розумів як однакові права для панів так і мужиків, багатіїв, і робітників, освічених і простих, чоловіків і жінок незалежно від віри. Щодо соціального ладу, то М. Грушевський послідовно дотримувався курсу на соціалістичну природу майбутнього. Він закликав встановити в Автономній Україні такі поряд-

ки «щоб дати всьому народові правити своїм краєм, становити так, щоб були вони корисні не для панів тільки, не для мудрих і просвічених, а для трудящих людей. Ясне діло, що як буде такий лад, якого хочуть українці, то тоді перевага буде не у панів, поміщиків, а у всього народу трудящого...» [31]. Після здобуття автономії, писав М. Грушевський, український народ буде по своїй волі порядкувати всім на Україні. «Селяни і робітники становлять більшість людності, вони можуть мати більшість депутатів в українському сеймі таких, яких захочуть мати: з тямущих селян і робітників і з тих людей просвічених(інтелігентів), які боронять права трудящого народу. І вони забезпечать добробут робочих людей законами, заведуть такі порядки, щоб була справедливість: щоб трудящий чоловік мав всю користь від своєї праці, а не утримував своїм потом неробів усяких, що живляться з народної праці, самі не даючи ніякої користі народові» [32].

Найважливішою передумовою народного добробуту Грушевський вважав справедливе розв'язання аграрного питання. Про соціально-економічні перетворення в промисловості, а також щодо робітництва М. Грушевський писав так: «Але крім землі треба взагалі охороняти працю трудящих і повний заробіток з неї. Справедливо було б, щоб фабрики і заводи, так само як руди й шахти, ліси і води і всі багатства землі, належали до самих трудящих або до краю, до автономної України. Поки ж знайдеться для того відповідний спосіб, щоб задовольняв робітників, не шкодив розвиткові промислу – поки фабрики, заводи і великі промисли застаються у володінні приватнім, треба дбати про те, щоб сили робітника шанувалися, його праця нагороджувалася справедливо. Для сього повинний бути заведений 8-годинний робочий день, а для неповнолітніх і того нижчий. Недільний відпочинок повинен шануватися твердо. Мають бути заведені пенсії на старість і каліцтво.

Треба установити розмір заробітку, нижче котрого робітник не має діставати. Треба взагалі дбати нехайно, щоб бідний люд не кривдився на користь багатих і маючих ніяким способом» [33]. Задля здобуття кінцевої мети народу М. Грушевський бачив можливим об'єднати всі суспільні верстви України – селян, робітників й панів, «які прихильні свободі й добру свого краю і народу українського. Не повинні тепер спорити про те в чім вони різняться в справі земельній чи іншій, тільки мати перед очима ту спільну політичну справу, яка їх об'єднує». Таким чином М. Грушевський вважав, що боротьба за Українську автономну державу позбавить українське суспільство

внутрішнього протистояння і тим самим усуне ґрунт для соціальних конфліктів.

25 листопада 1917 р. Центральна Рада залишила в силі всі закони Російської імперії які діяли на території України до 27 жовтня 1917 р., аж до створення особливих українських законів [34].

Центральна Рада та її уряд у вирішенні соціально-економічних питань взагалі і розв'язанні соціальних конфліктів, зокрема, у перші місяці революції виходили з оцінок українських соціалістичних партій, які, до речі, в оцінці характеру революції дотримувалися цих самих оцінок, що й російські, кваліфікуючи Росію як країну, що вступила в стадію буржуазно- демократичного ладу в системі капіталістичних відносин. «Ми сприймали революцію, як буржуазно- демократичну, – писав по гарячих слідах В. Винниченко, – і самі не робили ніяких замахів на буржуазно- демократичний устрій, завдяки тому з боку не соціалістичних елементів не могли зустріти належного відпору». Залишилися недоторканими і призначені Тимчасовим урядом комісари, які перейшли на службу до Центральної Ради і були взяті під захист. Факт залишення в силі старих законів Російської імперії та початкове збереження недоторканості інституту органів влади свідчив про штучне підтягування дійсності до старих засад.

Четвертий універсал проголошував повну суверенність України, цілком знищував право земельної власності, в тому числі і селянської, встановлював соціалізацію землі тощо. Універсал проголошував намір провести, висловлюючись сучасною мовою, конверсію більшості заводів, фабрик і майстерень, які працювали для потреб війни. З метою соціального захисту армії безробітних і інвалідів, яких наплодила війна, уряд мав вжити заходів для підняття промисловості держави, де всі безробітні змогли б прикласти свої сили. Держава брала до своїх рук найважливіші галузі торгівлі і всі прибутки від неї мала повертати народу. Встановлювався контроль над усіма банками та нагляд за зовнішньою торгівлею. Центральна Рада наголошувала на необхідності збереження соціального спокою в державі, оскільки на ґрунті безладдя, непевності та нестачі продуктів «росло невдоволення серед деякої частини населення, чим користуються «темні сили» і підбивають несвідомих людей до старих порядків». Тому всіх, «хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народної Республіки, – говорилося в Універсалі, – до повороту старого ладу, того карати, як за державну зраду» [35].

З проголошенням IV Універсалу Генеральний Секретаріат було перетворено на Раду Народних міністрів, а генеральних секретарів – на народних міністрів. Під час цієї зміни Міністерство праці очолював М. Порш, який одночасно став військовим міністром [36]. Проте, що регулюванню трудових стосунків не приділялося належного значення свідчить знову ж таки не лише той факт, що Міністерство праці було «підв'язане» до Військового міністерства, яке, безперечно у січні 1918 р. було чи не найголовнішим, і, М. Порш, відповідно, більшу частину уваги спрямовував на військову справу, а й те, що в есерівському кабінеті В. Голубовича, сформованому напередодні вступу військ Муравйова до Києва, для Міністерства праці місця знову не знайшлося [37], хоч М. Порш залишився у новому кабінеті, але лише як військовий міністр [38].

25 (ст.ст.) січня 1918 р. Мала Рада поспішно прийняла Закон про 8-годинний робочий день, опублікований вже під час перебування уряду в Житомирі [39]. Закон поширювався на всі підприємства, що користувалися найманою працею, незалежно від його розміру та від того, кому воно належить [40]. Передбачалося створення Головної Ради праці для регулювання стосунків на підприємствах. До організації Головної Ради праці її функції мало виконувати «Головне присутствіє фабричних та гірничо-заводських справ у м. Києві» [41]. Прийняття цілого пакету законів, які підтверджували соціалістичну природу Центральної Ради привели до того, що «соціальна політика Центральної Ради, особливо земельний закон 18 січня, служили ґрунтом не тільки для агітації проти Української Республіки серед буржуазних кіл, але нею пробували дискредитувати Українську державу в очах німців і австрійків, пошукати у них опори й помочі проти соціальної політики Центральної Ради і проти Української державності» [42]. Поміщики вимагали скасувати селянські організації та земельну реформу, повернути роздані селянам землі. На місцях велася агітація в тому числі і серед німецьких офіцерів за відсторонення соціалістів від влади й передачу її в руки якоїсь «нікому не відомої української буржуазії (котрої фактично й немає) – щоб вона за допомогою німців закріпила українську державність на підвалинах буржуазних», – писав згодом М. Грушевський [43]. Для регулювання вирішення соціальних конфліктів у загальнодержавному масштабі у складі Генерального секретарства праці діяв департамент взаємовідношень між працею та капіталом. На чолі департаменту стояв директор (у березні-квітні 1918 р. департамент очолював (С. В. Трух-

лий) [44]. У департаменті функціонувало три відділи: конфліктів, державних службовців та канцелярія. Штати департаменту налічували 17 службовців, зарплата яких коливалася від 900 (у директора) до 450 крб. на місяць (у діловода). Відділ конфліктів займався розглядом справ у приватній промисловості і будувався за профілями промисловості, діяли: стіл гірничої, цукрової та сільськогосподарської і дрібновласницької промисловості; у відділі державних службовців, який займався розглядом конфліктів між державою і службовцями, було створено стіл залізничних урядовців та стіл державних службовців [45]. Як видно із структури департаменту, уряд прагнув охопити увагою найважливіші галузі промисловості, як-от: цукрову, гірничу та дрібну промисловість. Лише опосередковано контролювалися інші важливі галузі промисловості, як-от: металургійна, паливна, енергетична, транспорт, зв'язок, машинобудування, легка та харчова промисловість, хімічна, паперова тощо.

Слід зауважити, що процес державного будівництва був перерваний наступом і зайняттям Києва більшовиками. Після повернення Центральної Ради до Києва, за словами М. Грушевського, довелося «відновляти до ґрунту розбиту й поруйновану ними (більшовиками – А.Б.) адміністративну машину» [46]. Для кращого розуміння ситуації, в якій довелося працювати Центральній Раді та уряду УНР після повернення до Києва, наведемо свідчення М. Грушевського. «Дійсно, – пише він, – Центральна Рада дістала Україну назад до своїх рук у стані просто жахливим. До того неймовірного розвалу, в якому лишила її чотирилітня війна і всеросійська анархія, витворена революцією, налягли страшенні результати большевицького погрому. Українське правительство діставало в опорожнених просторах міста з пограбованими урядами і банками, з цілком знищеними установами, залізницями, без локомотивів і вагонів, зі зруйнованими мостами і станціями, з неоплаченими за кілька місяців служачими, які перш за все зверталися з домаганнями зарплати, інакше грозили забастовкою ... Заводи стояли без палива. Копальні позаливала вода, тому що водоливи не працювали цілими місяцями – бракувало вугілля і т. ін. Зате скрізь на українське правительство чекали рахунки за неоплачені російським урядом доставки, військові роботи і т. д..

З усіх боків тислися до українського правительства, до Центральної Ради, домагаючись грошей, розпоряджень, ладу, порядку, ставлячи на їх рахунок всякі прояви безладдя, недостачі грошей, запасів, розграблених большевиками» [47]. Використовуючи цей катастрофі-

чний стан, як зовнішні так і внутрішні недруги української держави вимагали різних політичних і економічних поступок на користь своїх держав. Місцеві буржуазні кола й агенти центральних держав натискали, домагаючись уступок буржуазним формам і принципам. З другого боку неприхильники української держави пильно стежили за кожним кроком Центральної Ради та її урядом, щоб знайти докази буржуазної, реакційної політики, аби дискредитувати її в очах пролетаріату й особливо – селянства, що ловило всі ці інсинуації, смертельно боячись за долю аграрної реформи...[48]. Таким чином, всі ці напрацювання, які вдалося зробити за декілька місяців Українській Центральній Раді, були майже повністю знищені. Державний апарат довелося будувати практично наново.

Згідно з «Постановою про штати Народного Міністерства праці», яка була прийнята після проголошення IV Універсалу, головним завданням департаменту взаємовідношень між працею та капіталом було виявлення і врегулювання конфліктів між робітниками та роботодавцями. Причому державне втручання у економічну боротьбу дозволялося лише в окремих випадках, для ліквідації конфліктів, де вжито всіх засобів професійної боротьби без позитивних наслідків; для початих або потенційних конфліктів великого громадсько-економічного значення; для захисту соціально-слабих елементів пролетаріату (сільськогосподарські робітники тощо), не спроможних самотійно відстоювати свої права [49]. Побудова департаменту дещо змінилася; було уточнено структуру відділів, назва яких, до речі, залишилася без змін: замість столів запроваджувалися відділення, сфера компетенції яких також конкретизувалася. Так, відділ конфліктів ділився на три відділення на чолі з комісаром. До компетенції відділення входили практично всі важливі галузі промисловості: 1) цукрова, хімічна, ливарна, винокурна та інші суспільні галузі; 2) гірничо-заводські, металургійні, металообробні галузі; 3) виробництво сільськогосподарських машин і землеробських знарядь, текстильна та паперова промисловість, друкарська справа та інші. Певні зміни сталися і у відділі державних службовців. Замість стола залізничних урядовців почало діяти відділенням шляхів, зв'язку (знесення) і громадських робіт, та відділення відомств. Крім урегулювання конфліктів, завданням кожного відділення було збирання відомостей як правового так і статистичного характеру про становище робітників.

Таким чином, організаційно-правовий стан органів влади для регулювання соціальних конфліктів був визначений і з правової точки

зору обгрунтований. Компетенція їх була чітко окреслена. Зазначимо, що «Постанова» виявилася досить вдалою, оскільки майже до літа 1918 р. на її засадах діяли відповідні підрозділи в Українській державі.

В органах праці УНР хоч і повільно, але велася робота по розробці робітничого законодавства. В архівах лишилися як законопроекти, так і затверджені закони, що мали регулювати соціально-економічні відносини в державі. 28 листопада 1917 р. було ухвалено закон «Про робітничі комітети» [50]. На початок 1918 р. урядом Центральної Ради було видано цілий ряд законів у галузі робітничого законодавства: закон «Про фабрично-заводські комітети» (від 22 квітня 1917 р.), закон «Про примирюючі камери», «Про зміну положення про забезпечення робітників на випадок хвороби», «Про біржі праці» та «Про місцеві комісаріати праці». В роботі перебував ще цілий ряд законопроектів, які мали охопити весь спектр відносин у промисловості. До цих законопроектів належали такі проекти законів: «Про страйки», «Про страхування від безробіття», «Про профспілки», «Про промислові суди», «Про трудові договори», «Про розрахункові книжки» [51], законопроект «Про інспекцію праці», «Тимчасові правила про порядок закриття фабрично-заводських, ремісничих, промислових і торгових підприємств і про призупинення їхньої діяльності» [52].

Підготовка наведеного законодавства велася явно під впливом програмових доктрин соціалістичних партій, які напередодні, а особливо після жовтневого перевороту в Петрограді, дещо змінили оцінки характеру революції. Так на IV з'їзді УСДРП багато в чому завдяки старанням П. Винниченка і М. Порша була прийнята постанова, в якій говорилося, що російська революція розвивається в атмосфері виразно класових суперечностей, що робить неможливим співробітництво антагоністичних класів. «Сучасна російська революція, тягнучи за собою нечуваній в історії дотеперішніх революцій переворот в соціально-економічних відносинах, викликаючи величезний відгомін у величезних робітничих масах Західної Європи, збуджуючи в них нахил до скинення пут капіталізму, до соціальної революції, стає прологом і початком всесвітньої соціальної революції» [53]. В подібному дусі висловлювався і М. Порш.

«Пролетаріат, – говорив він, – мусить стати на її чолі. Захоплення влади, ізоляція буржуазії через привернення до себе певних кіл дріб-

ної буржуазії – ось найближче завдання української соціал-демократії» [54].

Такі програмні засади уже не узгоджувалися з існуванням капіталістичної системи навіть в національних формах. Закономірно, що з уст В. Винниченка злітає фраза для визначення характеру української нації: «Це – селянство й робітництво, бо буржуазія у нас чужонаціональна: жидівська, польська, московська. Вся тутешня буржуазія має ворожі нашій державі імперіалістичні плани, які для одної частини містяться в польській «від моря до моря» державі, а для другої – в московській державі... Ми не повинні жертвувати нічим із добутків революції. Наша держава повинна взяти на себе ведення народного господарства в головних його галузях. Це є так званий державний капіталізм. І це зовсім не є утопією і кабінетним міркуванням, як здається декому, а цілком практичним планом. Саме тепер, коли нашу промисловість зруйновано, в інтересах селянсько-робітничої верстви треба її державно відновлювати. Коли ми проведемо це, а в згоді з цим і земельну реформу, здобудемо собі велику прихильність селянства і робітництва, на яке і зможемо спертися» [55].

Законодавча діяльність Міністерства праці УНР, яке робило акцент на необхідності захисту інтересів найманих робітників, не задовольняла промисловців. Конференція представників промисловості, обурена підготовкою робітничого законодавства, у прийнятій з цього приводу резолюції зазначала: «Законодавча діяльність Міністерства праці носить яскраво виражений класовий характер; захищаючи винятково інтереси робітничого класу. Міністерство цілковито ігнорує інтереси промисловості, не рахуючись з тим, що нормальний розвиток промисловості є основою здорового розвитку країни і добробуту всіх її класів». В резолюції далі йшлося, що видані закони і законопроекти мають величезний вплив на економічне життя країни, тому конференція висловлювалася за обов'язкову участь у законодавчій творчості Міністерства праці представників промисловості, які неодмінно мусять бути присутніми при їх обговоренні [56]. У записці, направленій Міністерству праці, між іншим містилися оцінки деяких законопроектів і законів. Важливо відзначити такий аспект: серед робітництва Центральна Рада мала славу органу, який іде за подіями; ця оцінка (багато в чому справедлива) присутня у більшості історичних праць про УЦР. Але давайте глянемо на Центральну Раду очима промисловців. У вже згадуваній записці законотворча діяльність Міністерства праці характеризувалася як така, що «надто глибоко зачі-

пає все соціальне і економічне життя країни». Оскільки «сучасний момент ні в якому разі не створює нормальної обстановки для створення і втілення у життя законів, які вносять докорінну ломку в економічне життя країни», можуть внести розруху в господарське життя і порушити соціальний мир, промисловці вважали доцільним утриматися від поспішності їх запровадження. Міністерство праці звинувачувалося у «нагально поспішливому порядку» розробки і видання робітничого законодавства. Темп підготовки законів Міністерством промисловці вважали «стрімким і поспішливим», а закони такими, що захищають і оберігають інтереси робітничого класу» і цілком ігнорують інтереси російської промисловості; представники якої не лише не залучалися до участі у розробці законопроектів, але навіть позбавлялися можливості дати відгук з приводу цих законопроектів. На думку промисловців, вже у самому законодавстві (особливо по соціальному страхуванню), містилися популістські гасла, оскільки фінансові витрати були такими великими, що їх не могли дозволити собі навіть промислово розвинуті країни Західної Європи, тому, на думку підприємців, «нашій промисловості передбачається ряд зіткнень з робітниками» [57]. Як вузько класовий характеризувався закон «Про комісаріат праці», оскільки комісари праці призначалися за згодою місцевих робітничих організацій, не враховуючи думки промисловців. Комісари праці, що мали виконувати роль посередників між працею і капіталом, отримали ярлики «партійних діячів». Найбільшій критиці був підданий законопроект «Про страйки». Гнів підприємців викликало те, що в законопроекті не було визначено галузей суспільного значення (залізниці, водопроводи, пошта, телеграф тощо), у яких страйки безумовно мали бути заборонені; закон також не покладав на робітників ніякої відповідальності за збитки від страйку, а сам страйк не розглядався як привід для розриву договору про найм. У законопроекті «Про трудовий договір», що мав замінити існуючі правила про найм робітників, був введений пункт, згідно з яким робітник мав право припинити договір при умові непередбачених змін у господарстві найманого [58]. В даному разі одна із сторін, а конкретно промисловці, практично ставилися перед фактом. Такий підхід до створення робітничого законодавства свідчить про соціалістичну природу Центральної Ради. З другого боку це підтверджує відому тезу про те, що Центральній Раді не вистачало буржуазності, як, до речі, на думку багатьох авторів, і націоналізму. Очевидно, що Центральна Рада, прагнучи проводити соціально-економічні перет-

ворення в інтересах більшості людності України, прагнула створити таке робітниче законодавство, яке б застерігало суспільство від соціальних потрясінь і конфронтації і серед розбурханого революційного моря вело корабель української державності по реформістському курсу. Тобто, ідеї класової боротьби і конфронтації протиставлялася альтернатива реформізму і соціального партнерства через вдосконалення законодавства.

Слід підкреслити, що в зазначений період найчастіше конфлікти виникали через заробітну платню і лише на другому плані були питання правового характеру, а саме – найм і звільнення робітників, оплата членів робітничих комітетів і різноманітних делегатів, питання надання робітничим організаціям приміщень для засідань тощо [59].

Дотримання сторонами колективних договорів давало можливість уникати жорсткого протистояння. Із звіту Київської центральної примирювальної камери за період з 22 червня 1917 р. до 22 червня 1918 р. видно, що з 273 розглянутих 37(13,6%) конфліктів закінчилися згодою, у 50 випадках (18,3%), було досягнуто компромісу між сторонами. Тобто, майже третина конфліктів була вирішено мирно. Робітники святкували перемогу 29 разів (10,6%), промисловці 36 (13,1%). Отже, говорити проте, що примирювальна камера і при «соціалістичній Центральній Раді і при «буржуазному» гетьманському уряді явно тягнула за підприємцями немає підстав, оскільки перевага останніх у виграних конфліктах є дуже незначною. Крім того, підприємці напевно мали більше підстав без особливого ентузіазму чекати сприятливого для себе розв'язання справи, бо у 64 випадках (23,4%) вони залишили не розглянутими конфлікти, відмовившись передати їх у примирювальну камеру, годі як робітники вчинили так само лише 21 раз (7,7%). Разом це становить майже третину конфліктних питань, що мали розглядатися, але за бажанням однієї з сторін не були поставлені на розгляд, що можна розцінювати, на нашу думку, як недовіру до цього важливого органу, при чому недовіра підприємців, очевидно, була втричі більшою ніж робітників (в Одесі з 41 апеляційної жалоби, поданої в комісаріат на рішення примирюючої камери власниками підприємств подано 24, робітниками 17 справ) [60]. З другого боку, це свідчило про кризу старих форм регулювання трудових відносин і змушувало уряди як Центральної Ради, так і згодом Української держави шукати нових підходів до розв'язання цих складних проблем.

Фактично, протягом усього періоду існування УЦР трудові відносини і виникаючі на їх основі соціальні конфлікти регулювалися колективними договорами між підприємцями і профспілками. Колдоговори стали основними документами, які визначали взаємні зобов'язання профспілок і підприємців з найважливіших питань організації праці і регулювання її умов. Прикладом такого договору може служити колективний договір, укладений 28 вересня 1917 р. товариством заводчиків м. Києва з одного боку і Центральним бюро професійних спілок (об'єднувало всі профспілкові організації м. Києва) з другого [61], колективний договір між спілкою робітників типографій з Радою підприємців типографій тощо.

Конфлікти і суперечки на ґрунті тлумачення колдоговорів вирішувалися в примирюючих камерах, які створювалися на місцях на паритетних началах. Найсуттєвішим при розгляді було, що рішення камер було обов'язковим. При неможливості ж розв'язання конфлікту справа передавалася у Центральну примирюючу камеру, і лише при неврегулюванні конфлікту у примирюючих камерах у справу втручалися судові органи [62].

Навесні 1918 р. економічне становище в УНР загострилося. Через тотальне закриття заводів і фабрик тисячі робітників опинилися на вулиці. Найвищі органи регулювання трудових відносин в Україні – Генеральне секретарство праці, а згодом Міністерство праці крім законодавчої діяльності займалося відповідною практичною роботою, спрямованою на всебічний захист працюючих і зняття соціальної напруги. Щоб якось вплинути на ці процеси, Міністерство праці 18 березня 1918 р. видало спеціальний наказ за підписом виконуючого обов'язки народного міністра М. Порша і директора канцелярії Міністерства В. Міллера, в якому говорилося, що у зв'язку з демобілізацією промисловості деякі приватні фабрики, заводи та майстерні, а також підприємства, які належать земському і міському союзіві, воєнно-промисловим комітетам та іншим громадським організаціям, без всякої системи закривають і розпродають своє майно, матеріали. В «інтересах народного господарства Української Народної Республіки, – зазначалося в наказі, – Міністерство праці пропонує власникам підприємств без його відома не робити таких ліквідацій і ставить в обов'язок всім органам місцевого самоврядування як земським так і міським, а також і органам уряду на місцях, неуклінно слідити за виконанням цього наказу». Фабрично-заводські комітети повинні були негайно повідомляти Міністерство праці про всі випадки лікві-

дації підприємств або продаж майна. Наказ закінчувався попередженням про притягнення до відповідальності всіх винних у його невиконанні [63]. Хоч наказ був витриманий у досить стриманих тонах, його появу можна розцінити як спробу держави силовими методами вплинути на соціально-економічні процеси.

Крім цього у діяльності державних органів спостерігається досить яскрава спроба досягти соціального компромісу через різні примирюючі інституції. Прикладом таких інституцій можуть служити міжвідомчі комісії при Міністерстві праці, які створювалися для вирішення складних питань; діяла Комісія для розбору конфліктів по праці та Комісія для розробки регламенту увільнення робітників і службовців на цукрових заводах і сільськогосподарських економіях.

Мотиви створення комісії наведені у листі Міністерства праці, адресованому всім зацікавленим сторонам і відомствам 8 квітня 1918 р. У листі читаємо: «З огляду на те, що випадки закриття заводів і других підприємств з масовим увільненням робітників трапляється останнім часом доволі часто, що Міністерство праці ставить своєю метою охорону інтересів праці, щодо регулювання таких випадків і конфліктів, а нова регламентація ще не вироблена, Міністерство праці втиришило організувати спеціальну комісію... [64]. До складу комісії запрошувалися представники Центрального комітету профспілок цукрової промисловості (Трудоцукор), Всеросійського товариства цукрозаводчиків, міністерств продовольчих, земельних та фінансових справ, державного контролю, спілки працівників сільськогосподарських економій, Всеукраїнської селянської спілки, Всеукраїнської Ради робітничих депутатів, Центрального бюро профспілок. На перше засідання, яке відбулося 11 квітня 1918 р. із всіх вищезапрошених установ не прибули представники Всеукраїнської селянської спілки та Всеукраїнської Ради робітничих депутатів, зате були присутні репрезентанти від товариства землевласників та польського товариства землевласників «Рада земель» [65]. Такий склад комісії давав можливість вислухати всі зацікавлені сторони, тобто представників протилежних політичних та суспільних сил, і прийняти компромісні рішення. Як видно з протоколів засідань, робота комісії була досить ефективною, бо вже на першому засіданні 20 квітня регламент про звільнення робітників і службовців було затверджено, а 24 квітня комісія встановила розмір ліквідаційних утримань. Рішення комісії мали законодавчий характер. З 25 квітня назву комісії було уточнено, і вона стала іменуватися Комісією по виробленню

норм і регламенту про виплати і увільнення служачих і робітників цукрових заводів і сільських економій. У зв'язку з масовим звільненням робітників цукроварень і сільськогосподарських представників правління профспілки цукрової промисловості Морозов у своїй заяві пропонував комісії звернутися до цукрозаводчиків і до уряду УНР з проханням припинити звільнення робітників до закінчення роботи комісії. Одноставно постановили (при двох, що утрималися) звернутися до всіх інституцій з проханням про припинення звільнення. Представники Товариства цукрозаводчиків зобов'язалися довести це рішення до свого керівництва негайно [66].

Однак руйнівний для економіки процес закриття підприємств тривав, що загрожувало зруйнуванням народного господарства УНР. Комісар праці повідомляв у своє Міністерство про масове звільнення робітників на цукроварнях у в сільських економіях. Причиною звільнень комісар називає ліквідацію заводів і намічену Центральною Радою земельну реформу, яка надавала можливість землевласникам мотивувати звільнення робітників переходом землі до рук народу. У першу чергу звільнялися робітники – члени робітничих організацій. Цукрові заводи закриваються тимчасово, пояснювали підприємці, оскільки держава припинила їх фінансування. На ґрунті закриття заводів виникла маса конфліктів, розв'язання яких унеможлиблювалося тим, що цукрозаводчики, землевласники та інші роботодавці не визнавали ні робітничих організацій, ні примирюючих камер, ні третейських судів.

14 квітня відбувся з'їзд робітників цукроварень, який постановив просити Міністерство праці до кінця роботи Комісії з розроблення регламенту увільнення робітників і службовців припинити масове розрахування робітників на заводах і в економіях, оскільки згідно з наказом Міністерства праці 18 березня 1918 р. ліквідувати підприємство без згоди уряду не дозволялося. У доповідній записці до міністра праці пропонувалося перейти до рішучих дій щодо порушників і саботажників законів УНР. Серед таких кроків, які б зменшили анархію в господарстві і кількість безробітних і тим самим зняли б соціальну напругу, пропонувалося надати рішенням примирюючих камер і третейських судів силу закону з вказівкою на конкретні способи покарання за їх невиконання [67].

Справа йшла важко, розпорядження і закони Центральної Ради виконувалися погано. Потрібна була централізація всього процесу регулювання трудових відносин в одних руках. Адже на місцях часто

виникли ситуації, коли у вирішення складних питань втручалися люди, які, не маючи ніякого відношення до державних органів, своїми діями дискредитували центральну владу УНР.

Нами виявлена надіслана до Міністерства праці скарга – прохання робітників Ходорківського заводу про розгін робітничих комітетів і звільнення робітників. Для розв'язання цього конфлікту потрібне було втручання силових структур, тому Міністерство праці звернулося до Міністерства внутрішніх справ з проханням вжити заходів для припинення незаконних арештів і розгону робітничих комітетів взагалі, а в конкретному випадку посприяти поверненню звільнених робітників на завод [68]. Подібні випадки, очевидно, були не поодинокі. Тому крім звернень до силових міністерств, Міністерство праці надсилало на місця свої роз'яснення. Наприклад, 4 квітня 1918 р заводууправлінню Селіщанського пісочного і рафінадного заводу та заводському комітету було надіслано листа за підписом міністра праці та комісара цукрової промисловості, щоб відмежуватися від діяльності «якогось добродія», що називав себе «комісаром по охороні цукрової промисловості» Кіріченка, який, як значилося у документі, «роз'їждає по цукроварнях і наводить скрізь анархію, арештовує членів заводських комітетів і т.п.... Тому всі розпорядження Д. Кіріченка не повинні виконуватись і він не має ні жодного права втручатись в життя і діяльність професійних робочих організацій». Подібні «комісари» без судового припису чи спеціального наказу уряду УНР підлягали арешту міліцією [69].

Міністерство праці УНР крім законотворчої і організаційної роботи через департамент взаємовідносин ніж працею і капіталом займалося розглядом окремих конфліктів. 16 січня 1918 р. у народне міністерство земельних справ надійшла заява за підписом начальника департаменту С. В. Трухлого і комісара праці Ямпольського з проханням розглянути заяву Профспілки і служачих майстрів і робітників мукомольних млинів на провінції і підтримати прохання працівників Орловського млина на Поділлі залишити їх на своїх посадах [70]. Про дії Міністерства праці було повідомлено профспілку, що надіслала заяву-скаргу.

Дуже цікавий конфлікт з точки зору оцінки характеру української революції, зміни соціальної психології українців та й взагалі розуміння всього клубка різноманітних проблем і писань, що стояли перед українською владою на початку 1918 р., є конфлікт шоферів гаражу Військового міністерства Петрика, Дунічевського, Бардашевсь-

кого із завідуючим гаражем М. Рожановським. Шофери були звільнені за участь в установчих зборах профспілки шоферів. У листі Міністерства праці до Військового міністерства шофери характеризуються як «трудящі», «громадяни УНР», «щирі українці», які «під час більшовицького навалу працювали під обстрілами, разом з Українським Урядом виїжджали до Житомира і поверталися назад». Міністерство праці пояснювало, що ніхто не може бути звільнений з посади навіть і в приватних інституціях [72]. Проте, незважаючи на всі дії Міністерства праці УНР, в загальному хаосі кінця квітня 1918 р. конфлікт вичерпати не вдалося.

В описі незначного епізоду в морі соціальних конфліктів можна було б поставити крапку, якби не несподіваний поворот у розгляді цієї справи, що стався, правда, вже в період Української держави і висвітлив справжні припини конфлікту. Тому для сприйняття цілості і багатогранності проблеми конфлікту, зробимо перспективну дивіацію.

19 серпня 1918 р. відбулося засідання конфліктної комісії Міністерства праці Української держави, в якій взяли участь крім двох давно конфлікуючих сторін третя сила, якої не було в період УНР – військові, конкретно, козаки 1-го Запорізького полку Ілько Аполотів та Мусій Корж. Справу, як і при владі УНР, вів комісар праці Г. Довженко. Під час слухань з'ясувалося, що на місце звільнення шоферів завідуючий гаражем запросив людей «прямо з вулиці» в більшості проти штату і при тому всіх неукраїнців, а для шоферів-українців місця не знайшлося. Шофери скаржилися, що завгар Рожановський забороняв їм говорити українською мовою і заставляв їх спілкуватися «по-руські», вимагав «руки по швам» і т.п. Вартовий козак М. Корж зауважив завгару, що як урядовець Української держави він мусив би підтримувати українське, на що почув крик завгара: «Ти не знаєш з ким розмовляєш...» Але перед чиновником був озброєний, національно свідомий козак, який тут же дав відсіч на подібні нападки, чим викликав великий ентузіам серед шоферів гаража. Вони побачили, що їхні інтереси у своїй власній державі захищені військовою силою. І їхні соціальні, економічні і професійні інтереси відійшли на другий план перед інтересом бути українцем. Щоб не позбутися теплого місця завідуючого, М. Рожановський всіляко заперечував висунені на його адресу звинувачення і заявив, що він вивчає українську мову і буде говорити по-українськи, коли навчиться [73].

Такі люди, як завідуючий гаражем М. Розановський були типовими представниками неукраїнської людності, серед якої було чимало явних таємних прихильників старого ладу, старого гніту і неправди. Ця людність, на думку М. С. Грушевського, привикла вважати себе за керманічів і провідників українського сільського народу. Цим людям і боязко і незвично тепер думати, що пройдеться їм іти за селянами, за українцями, а не керувати ними, в житті рахуватися з українцями, як з господарями, а не невільниками» [74].

Наведений конфлікт показує, що соціальні, економічні, професійні інтереси втрачали актуальність коли йшлося про пробудження гідності людини і її права бути самим собою, і тобто зватися і бути українцем.

Цікавою була поведінка профспілок у розв'язанні соціальних конфліктів. До літа 1917 р. профспілки, щоб закріпити в робітничій масі переконання про необхідність вступу робітників у профспілки і підтримки їхньої діяльності, часто перехоплювали до своїх рук особливо резонансні і виграшні у громадському відношенні конфлікти, чим іноді доводили їх до небезпечної гостроти. Проте після того, як усі виникаючі конфлікти, перш ніж поступити у наступні інстанції, розглядалися у профспілках, намітилася тенденція більш обережного ставлення до заохочення і підтримки страйків, особливо приватного характеру, на що вказував, зокрема, у грудні 1917 р. комісар праці Херсонської губернії [75]. Відносини між Центральною Радою і профспілками заслуговують на окреме дослідження. В контексті нашого викладу зазначимо, що з метою ослаблення впливу більшовицької агітації на робітництво України, Генеральний секретаріат 13 грудня 1917 р. оприлюднив відозву, в якій викладалися погляди українського уряду на сучасний момент. Щодо робітництва та профспілок у відозві підкреслювалося, що Генеральний секретаріат не допускає ніяких ні утисків, ні обмежень свободи зібрань, союзів, страйків, віри. Генеральний секретаріат звертався «до тої частини робітництва, яку введено в блуд нашими неосвіченими політичними противниками, з застереженням: ворожнеча робітництва проти Української Центральної Ради є ворожнеча проти українського селянства, яке, по справедливості, має найбільшу силу, як в Центральній Раді, так і по всій Росії.

Ворожнеча робітництва з селянством, города з селом є тільки на користь реакції бо розбиває сили всієї революційної демократії...[76]. Але це не допомогло. На знак протесту проти роззброєння більшови-

цьких частин у Києві 13 грудня 1917 р. Рада робітничих депутатів разом з радою професійних спілок і Радою фабричних заводських комітетів випустила відозву, в якій засуджувалися дії Центральної Ради. У відозві зазначалося: «Ц.Рада виступила одверто проти революційних робітників та солдатів. Темною ніччю з її наказу зрадницьким способом були обеззброєні військові частини, які своєю мужністю знищили контрреволюційний штаб і завжди стояли насторожі революції. Відозва, зазначає Д. Дорошенко, закликала до протесту проти вчинків Центральної Ради, до страйку і вимагала передачі влади радам робітничих та солдатських депутатів. Збори виконавчого комітету спілки професійних спілок і фабричних комітетів також винесли різкі резолюції з протестом. 14 грудня було проголошено в Києві страйк, в якому взяло участь коло 20 тис. робітників. Але робітники трамваю, водопроводу й електричної станції не прилучилися до страйку. Робітники друкарень застрайкували аж увечорі, і вже на другий день, 15 грудня, страйк припинився.

Для кращого розуміння суті і механізму соціальних конфліктів доби Української революції, треба звернути увагу на зміни, які відбулися у соціальній психології людей. З розширенням масштабів війни та економічної розрухи поглиблювалося загальне зубожіння суспільства, розпад його соціальної та політичної структури. Це змінювало світосприймання людей. Руйнувалися звичайні уявлення про правовий порядок і норми суспільної поведінки. Виник благодатний ґрунт для соціального радикалізму, який виливався не лише у революційність, а і в анархію. У свідомість людей цілеспрямовано вкарбовувалась думка про те, що найбільш дійовим і прийнятним засобом розв'язання будь-яких соціальних і політичних проблем є насильство [78].

З впливом на робітничі маси анархо-синдикалістських і більшовицьких ідей (анархо-синдикалісти, які діяли в Чернігівській губернії, Києві, Одесі, Кривому Розі серед засобів боротьби пропонували різні масові виступи, в тому числі й терористичні акції [79], конфлікти часто набували вигляду страйків, виявлялася тенденція до безпосередніх акційних виступів робітників, терористичних актів, а також прагнення захопити в свої руки виробництво, що часто і здійснювалося.

Комісар праці Херсонської губернії у вже згаданому світі відзначав, що «з перемогою більшовиків у маси влився сильний анархістський струмінь і взагалі звичайними способами боротьби з боку робіт-

ників погрози безпосередніми діями, які скрізь і всюди здійснюються насправді». Так у Миколаєві комісарові довелося вирішувати важкий конфлікт на заводах «Руссуд» і «Наваль», який ускладнився вбивством інженера заводу Попова, що викликало страйк вищого технічного персоналу. Страйк вдалося припинити, а конфлікт, який за словами комісара був викликаний «загальними ненормальними умовами промислового життя країни» розв'язати не вдалося, а лише тимчасово пом'якшити [80].

У даному контексті можна говорити про класовий характер антагонізму між власниками засобів виробництва і безпосередніми виробниками, що й проявлялося у формах, притаманних класовій боротьбі. Проте, соціальні конфлікти періоду Центральної Ради не втискуються у рамки класової боротьби і дуже часто несуть на собі печать політичних суперечностей.

Досвід вирішення соціальних конфліктів в період глобальних суспільних катаклізмів набуває надзвичайної гостроти і висувається на перший план. Оскільки вони надто глибоко зачіпають все соціальне і економічне життя країни, першочергового значення набуває підготовка і прийняття таких законів, які б вносили суттєве покращення в соціально-економічне життя країни, могли б виявитися життєвими, не вносили б руїни в господарське життя і сприяли б соціальному миру. Для підготовки таких законів необхідно нормально діючі законодавчі установи, куди повинні увійти всі зацікавлені сторони. Досвід діяльності різного гатунку соціалістів від ультралівих до центристів, які почергово перебували при владі в Україні у 1917-1920 рр., свідчить про те, що в процесі їхньої як законодавчої, так і практичної діяльності, коли закони іноді приймалися поспішно і без належної підготовки, в першу чергу захищалися інтереси робітничого класу, часто ігноруючи інтереси промисловості, однаково необхідної як робітництву, так і державі, або навпаки, ставилися на перше місце інтереси промисловці чи державних підприємств, створювалася така обстановка, яка вела до напруження в суспільстві, сприяла появі нових передумов для виникнення соціальних конфліктів. Представники промисловості не лише не залучалися до участі в розробці законопроектів, але навіть були позбавлені можливості давати свої відгуки на ці законопроекти. Законодавство періоду Центральної Ради носило яскраво виражений класовий характер, в ньому захищалися переважно інтереси робітничого класу, ігнорувалися інтереси підприємців.

Історичний досвід показує, що соціальні конфлікти в Україні не доходили до такої крайньої межі, як в Росії бо в Україні паралельно мало вирішуватися національне питання. У таких умовах революційна енергія мас роздвоювалась і як наслідок втрачала свою силу. Гостроту у вирішенні соціальних питань в Україні привносили із зовні у вигляді троянського коня, конкретно, більшовики та інші соціалісти, зокрема російські, які формували програмне обличчя революції. Навіть у зовнішньо-політичному аспекті російської політики соціально-економічна політика була одним з імперіальних проявів діяльності більшовиків. Під їх впливом перебували українські соціалісти. Благодатним ґрунтом для них був, як правило, російський елемент робітництва, що не переймався вимогами українства, а дбав лише про вирішення політичних та соціальних питань, оскільки питання державності для росіян не стояло. Через це українці, які до кінця усвідомлювали свою місію, не йшли на загострення соціальних конфліктів адже, що пріоритети їхньої боротьби після постановки політично-соціального питання переміщувалися в іншу площину, конкретно – скочувалися у національну колію. Історичним тлом для подібних міркувань могли б послужити твердження про неструктурованість класового суспільства в Україні (недостатньо розвинені як національна буржуазія, так і національний пролетаріат), але це тема окремого дослідження.

Важливим, на нашу думку, був суто психологічний фактор. «Досить відкрити людині очі на те, хто вона, щоб бути певним в її вірності національній дисципліні», – писав у 1917 р. М. Грушевський [81]. Ознакою української ментальності є те, що українцям не властиво виражати свої прагнення через емоції і легко йти на конфлікт. До рішучих кроків, до крайніх дій вони вдаються у виняткових випадках, коли інші аргументи вичерпуються. Але ж коли Україна казала своє слово щодо соціальних конфліктів – від існуючого ладу не залишалося каменя на камені. Проте, детонатором, який призводив до вибухів соціальних конфліктів, переважно служили інонаціональні елементи, що не раз використовували соціальні конфлікти для послаблення і знищення нашої державності. Тактику роздмухування соціальних конфліктів неодноразово використовували наші історичні сусіди – поляки і росіяни, протиставляючи козацьку старшину поспільству, поспільство «черні» тощо. В 1917-1920 рр. бачимо політичні диверсії з півночі, в основі яких лежали економічні «програми».

Сьогодні однією з першорядних проблем для України є формування такого менталітету, який передбачав би терпимість потенційних учасників соціальних конфліктів, коли важливо не збитися на навал, дійти до крайніх меж, а зважено і тверезо підходити до численних проблем і не давати конфліктам довго нанітатися, щоб незадоволення ринуло через край, довівши справу до загальнодержавних страйків, тим самим кидаючи країну в економічний хаос. Той, хто затулює з реформами, отримує соціальні вибухи, революцію. Фактично вибухи насильства рідко, або майже ніколи не бувають реакцією на поодинокі жертви окремих випадкових ексцесів, зазначав А. Д. Тойнбі [83]. Вони бувають наслідком глибинних причин, виходом енергії, яка накопичилась у надрах суспільства. У березні 1920 р. В. І. Ленін, звертаючись до меншовицьких лідерів, які в 1917 р. підтримували Тимчасовий уряд, говорив: «Чи найшовся б на світі хоч один дурень, який пішов би на революцію, якби ви дійсно почали соціальну реформацію?» [83]. Велику роботу треба провести по подоланню правового нігілізму громадян, роз'ясненню того, що найшкідливішим для українського відродження є реалізація групових егоїстичних інтересів, які ведуть до перманентної боротьби в суспільстві, що зрештою і дискредитує Українську державу. Важливу проблему становить прогнозування конфліктів, а коли вони назріли, слід не заганяти їх вглиб, а вчасно сідати за стіл переговорів.

Література:

1. Колот А. М. Соціальне партнерство: його природа і система // Профспілки України. – 1993. – №2. – С.16.
2. Пять лет власти Советов: юбилейный сборник. – М., 1929. – С.492;
3. ЦДАВО України. – Ф. 2600, оп.1, спр.3, арк.1.
4. ЦДАВО України. – Ф.2857, оп.1, спр.12, арк.10, 226 зв.
5. Ресент О. П. Робітництво України і Центральна Рада. Історичні зошити. – К., 1993. – С.28.
6. Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С.13–14.
7. Золотарёв А. Из истории Украинской Центральной Рады. – Госиздат Украины, 1992. – С. 17.
8. Бош Е. Национальное правительство и власть Советов на Украине. – М, 1919. – С.13.
9. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – К., 1992. – С. 16.

10. Кононенко С. К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. – Мюнхен, 1965. – С.47.
11. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – №6.
12. 1917 год на Киевщине. – К., 1928. – С.16, 22.
13. Винниченко В. Відродження нації. – Київ – Відень, 1920. – Ч.І. – С.253.
14. Студінський В., Тимошенко В. Історія Малина. – Малин, 1993. – С.38.
15. ЦДАВО України. – Ф.2857, оп.1, спр., 12 спр, 231 зв.
16. Там само. – Арк. 231–232.
17. Там само. – Арк. 227 зв.
18. Гриценко А. Л. Українське робітництво на шляху творення національної держави (1-й всеукраїнський робітничий з'їзд 11-14 (24-27) липня 1917 р.) – Історичні зошити. – 1992. – №5. – С.4-7.
19. Винниченко В. Назв, праця. – С.302-303.
20. Дорошенко Д. Історія України. Доба Центральної Ради. – Т.І. – Ужгород, 1932 // Березіль. – 1991. – №4. – С.105.
21. Його ж. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л., 1930. – С.69.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1063, оп.1, спр.1, арк.1,12.
23. Галенко О. І., Яневский Д. Б. Перший уряд демократичної України. Історичні зошити. – 1992. – №6. – К., 1992. – С.18.
24. Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992. – С. 176-177; Дорошенко Д. Назв, праця // Березіль. – 1991. – №4. – С.114.
25. Енциклопедія українознавства. – Перевидання в Україні. – Львів, 1993. Т.І. – С.361.
26. Могилянський Н. М. Трагедия Украины // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л., 1930. – С.119-120.
27. Христюк П. Записки і матеріали до історії Української революції. – 1917-1920 рр. – Відень, 1921. – С.34.
28. Гашуляк І. Л. Про причини поразки Центральної Ради//Укр. іст. журн. 1994. – № 1. – С.43.
29. Конституційні акти України. 1917-1920. – С.67-68.
30. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С.69.
31. Там само. – С. 72.

32. Там само. – С. 73.
33. Там само. – С. 73-74.
33/а. ЦДАВО України. – Ф.3260, оп.2, спр.5, арк. 15.
34. Там само. – С. 75.
35. Винниченко В. Назв, праця. – С.77.
36. Конституційні акти України. 1917-1920. – С.71-72.
37. Дорошенко Д. Назв, праця // Березіль. – 1991. – №11. – С.110.
- 37
38. Там само. – С. 130.
39. Дорошенко Д. Война и революция на Украине//Революция на Украине по мемуарам белых. Там само. – С. 75. С.92.
40. Там само. – С. 129.
41. ЦДАВО України. – Ф.1115, оп.1, спр. 1, арк.218.
42. Там само. – Арк.219.
43. Грушевський М. На порозі нової України // Великий українець. – С.38.
44. Там само. – С.39.
45. ЦДАВО України. – Ф.3266, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
46. Там само, – оп.2, спр.4, арк. 13.
47. Грушевський М. Новий період історії України. – К., 1992. – С.39.
48. Там само. – С.41.
49. Там само. – С.41.
50. ЦДАВО України. – Ф.2857, оп.1, спр. 1, арк.11 зв, 12.
51. Там само. – Ф. 1063, оп.2, спр.1, арк.22.
52. Там само. – Ф.3266, оп.1. спр. 1/арк. 1.
53. Там само. – Арк. 1-1 зв.
54. Там само. – Оп.2. спр.1, арк. 20-21,25, 28, 40.
55. Христюк П. Назв, праця. – С.32-33.
56. Там само. – С.172.
57. Там само. – С.172.
58. ЦДАВО України. – Ф.3266, оп.1, спр. 1/а арк. 2.
59. Там само. – Арк. 1.
60. Там само. – Арк. 1., зв. – 2.
61. Там само. – Ф. 1115. оп. 1, спр. 12, арк.228.
62. Там само. – Ф.2857 оп.1, спр. 12, арк.232.
63. Там само. – Спр. 18, арк.14.
64. Там само. – Арк. 1, зв.6,7.
65. Там само. – Ф.3266, оп.2, спр. 4, арк. 8.

66. Там само. – Спр. 1, арк.1.
67. Там само. – Спр. 1, арк.1.
68. Там само.
69. Там само. – Спр. 4, арк.14.
70. Там само. – Спр. 5, арк.23.
71. Там само. – Арк.1.
72. Там само. – Оп. 1, спр. 1, арк.1, 2.
73. Там само.
74. Там само. – Оп. 2, спр. 5, арк.3.
75. Там само. – Арк.7.
76. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде // Великий українець. – С.92, 93.
77. Там само. – Ф.2857 оп.1, спр. 12, арк. 228.
78. Дорошенко Д. Назв, праця // Березіль. – 1991. – №7. – С.132
79. Там само. – №6. – С. 135.
80. Реєнт О. Л. Більшовизм і українська революція. 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. Історичні зошити. – К., 1994. – С.28.
81. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921 рр.). – К.: Наук. думка, 1991. – С. 23.
82. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде // Великий українець. – С.91.
83. Тойнби А. Дж. Постыжение истории. – М.: Прогресс, 1991. – С.384.
84. Цит. за.: Звягин В. Я. Я хочу идти посредине. Наброски и политические биографии Александра Керенского // Московские новости. – 1989. – 5 ноября. – №45. – С. 46.

12. Профспілки і українська державність (1917-1920 рр.)*

Участь професійних спілок та наслідки їхніх дій для становлення Української державності періоду революції і визвольних змагань 1917–1920 рр. належать до малодосліджених питань історії України. У згаданий період профспілковий рух як складова частина робітни-

* 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: матеріали наук. конф. “Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми історії і сучасності”, присвяченої 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні. - Київ: Логос, 1996. - С. 70-71.

чого руху став одним з визначальних факторів грандіозних соціальних конфліктів, які виникали при розвалі Російської імперії та при творенні української державності доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, а також численних експериментів більшовиків.

Професійні спілки, які зародилися і зміцніли на основі боротьби трудящих, і перш за все робітників за їхні справедливі права щодо власників засобів виробництва, відігравали одну з головних ролей у масовій страйковій боротьбі, інших соціальних конфліктах, які впливали на внутрішню стабільність держави. Оскільки крім профспілкових організацій існували спілки роботодавців, зіткнення їхніх інтересів загрожувало і в багатьох випадках призводило до кривавого збройного протистояння.

Виступаючи в ролі натхненника Української революції, вирішуючи невідкладні національно-культурні завдання, які стояли перед бездержавним народом, Центральна Рада намагалася реалізувати помірковано-ліберальну доктрину розвитку суспільства. Щодо профспілок проводилася політика стримування радикально-революційного тиску через формування відповідних державних інституцій, зокрема Міністерства праці, яке було створене на вимогу робітництва України.

Центральна Рада проголосила поряд із загальнодемократичними правами право зібрань, віри, на створення спілок і страйки, почала розробку робітничого законодавства, чим було закладено основу для правової бази регулювання суспільних відносин. Відносини з профспілками Центральна Рада розглядала як відносини робітництва з селянством, яке мало більшість в УЦР. Тому конфлікт між ними, з точки зору УЦР, йшов на шкоду українській державності. З іншого боку, спостерігається симптом свавілля профспілок, які не змогли піднятися на рівень розуміння національно-державних інтересів України. Це була своєрідна політика отаманії профспілок.

Українська держава гетьмана П. Скоропадського ґрунтувалася на програмних засадах консерватизму. В розрізі цієї доктрини незалежні профспілки є небезпечними, оскільки не дають можливості спокійно вирішувати такі проблеми як інфляція і безробіття, а, навпаки, розпалюють пристрасті та провокують до анархічних дій, тому, більш ефективним вважається корпоративний принцип, де єдині профспілкові структури тісно співпрацюють з державою. Під впливом реальної дійсності, а також зважаючи на марксистську теорію, яка реалізовувалася більшовиками в Росії, Гетьманат змушений був схилитися у бік лібералізму, згідно з яким передбачалося досягти

гармонійного ладу на основі взаємної згоди між силами підприємців та робітників.

Конкретним кроком у бік лібералізації політики гетьмана було створення 15 липня 1918 р. Комітету праці – міжвідомчого органу при Міністерстві праці, який мав попередньо обговорювати всі законопроекти, які торкалися взаємовідносин між промисловцями і робітниками. У створенні та діяльності Комітету праці, інших міжвідомчих структур нами вбачається прояв політики новітнього бонапартизму, через яку гетьман прагнув примусити співпрацювати полярні соціальні сили – насамперед найманих робітників і підприємців.

Однак запропонована соціально-економічна політика гетьмана П. Скоропадського не знайшла підтримки у тих, на кого вона була спрямована, тобто ні серед робітництва, ні серед підприємців, що зрештою призвело до збройного протиборства.

Директорія УНР декларувала відданість інтересам робітництва.

С. В. Петлюра відстоював принципи соціальної справедливості й побудови демократичної держави де не було б класового визиску чи національного утиску. Керівництво Директорії виступало проти самочинних дій отаманів, від яких часто страждали профспілки. За окремими фактами безчинств велися розслідування комісарами Директорії. У Міністерстві праці діяв відділ професійних спілок і робітничих організацій, який мав завданням підтримувати профспілки. Однак через зростаючу боротьбу класових, політичних та господарських інтересів у масах розпалювалися руйнівні інстинкти, що руйнувало державність зсередини.

Досвід національно-визвольних змагань показав, що протистояння між різними соціальними силами, відкладення на потім вирішення нагальних соціально-економічних проблем призводило до неминучих вибухів. Нерозуміння соціальних питань, розв'язання яких було пріоритетним у діяльності профспілок, нехтування ними з боку багатьох політичних партій, а іноді невміння їх вирішувати, неодноразово призводило до важких поразок українських сил.

13. Зарубіжна історіографія історії робітничої політики українських урядів 1917–1920 рр.*

* Наукові записки: історичні науки / Укл. В.Й. Борисенко, Б.І. Андрусишин, П.В.Дмитренко. К.: Наук. Світ, 2000. – Вип. на 10-річчя.- С. 167-180.

Інтерес до вітчизняної історії, її державотворчих процесів, окремих напрямків внутрішньої політики українських урядів у 1917–1920 рр. сьогодні дуже великий. Проблеми Української революції та визвольних змагань хвилювали в першу чергу учасників цих подій, які після поразки УНР опинилися у вигнанні.

Вже з початку 20-х років поза межами України почав з'являтися значний масив спогадів, історичних досліджень, в яких знаходимо матеріали з робітничої політики. Це і роботи діячів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, безпосередніх учасників подій, а також дослідження зарубіжних істориків – як українського, так і неукраїнського походження.

Цінність праць, написаних учасниками досліджуваних процесів, людьми, які знали події безпосередньо, полягає в тому, що ці автори, як правило, керувалися лише фактами і власними уявленнями про суть описуваних подій. Водночас у цьому ж і слабкість цих досліджень, адже в деяких із них простежується прагнення до апології власних політичних поглядів, виправдання або згладжування помилок минулого, тенденційність.

М. С. Грушевський вже 1920 р., перебуваючи в еміграції, опублікував «Ілюстровану історію України» (перевидану в 1990 р.) [1], на сторінках якої було поміщено концепцію Української революції [2], викладену актором у статтях 1917–1918 рр., об'єднаних у книзі «Хто такі українці і чого вони хочуть?» [3].

З позицій лівого соціал-демократа, котрий фактично перейшов на комуністичні позиції, написав трьохтомну історію Української революції «Відродження нації» В. К. Винниченко – колишній голова першого українського уряду – Генерального Секретаріату Центральної Ради, а згодом – голова Директорії Української Народної Республіки. Основні положення концепції В. Винниченка, викладені у «Відродженні нації» були повторені в його публіцистичних творах останніх років життя [4]. Суть Винниченкової соціально-економічної концепції полягає в тому, що він пристрасно відкидав тодішній суспільний лад капіталізму, в якому вбачав лише втілення соціальної несправедливості, відстоюючи ідеал «всебічного визволення», який, як соціально-утопічний, нехтував реальною українською державністю. Головна помилка В. Винниченка, як і інших соціалістів, полягала в тому, що вони не визнавали примату державного інтересу, керуючись замість того утопічними ідеями.

Утопічний характер соціально-економічної концепції В. Винниченка полягає в спрощеному егалітаризмі, тобто у відкиданні тої справед-

ливої думки, що «пани й буржуї» не лише ведуть розкішний спосіб життя, а й виконують певні потрібні суспільні функції, наприклад, по управлінню виробництвом, державного управління. «Біда була не в тому, – пише І. Лисяк-Рудницький, – що Винниченко турбувався за долю робітництва та декласованого, спролетаризованого прошарку селянства. Але орієнтуючися виключно на ці кляси, некритично ідентифікуючи себе з їхніми жалями та гнівом, він відштовхував від участі в українському будівництві заможні й освічені верстви населення, включно з т. зв. сільською буржуазією, «контрреволюційною куркульською стихією», – отже, якраз ті елементи, що могли послужити найнадійнішим фундаментом держави. Зрештою, ці помилкові погляди поділяла більшою чи меншою мірою вся наддніпрянська «революційна демократія» [5].

У той же час на сторінках Винниченкових творів знаходимо реальні картини, які стосуються труднощів державного будівництва, підбору і розстановки кадрів в апаратах державної влади, налагодження діловодства, фінансування, матеріально-технічного забезпечення тощо. «Людей було мало; знання, досвіду, уміння ще менше, – пише В. Винниченко. – Відповідальних для цього матеріальних засобів зовсім обмаль.

А головне – людей мало.

Вже не було мови про партійність служачих у тому чи іншому Секретарстві: Есдек з радістю хапав есера й давав йому високу посаду, коли той виявляв якийсь знання справи. Ради бога, людей!.. Кричав кожний Генеральний Секретар.

Людей і хоч трошки грошей, бо не можуть же люди помирати з голоду» [6]. Праці В. Винниченка містять цікаві психологічні портрети діячів минулого, проте іноді автор опускається до рівня особистих образ, вдається до грубої лайки. Це стосується в першу чергу П. Скоропадського, свого соратника С. Петлюри та інших діячів. Певний інтерес для нашої теми має «Щоденник» В. Винниченка [7].

Узагальнюючи оцінки державного апарату, структур, які займалися здійсненням робітничої політики доби Центральної Ради, а особливо Директорії УНР, а також оцінки ходу і результатів Української революції та участі в ній окремих суспільних сил, в тому числі робітництва, знаходимо у працях С. Петлюри. В 1956 р. у США побачила світ книга «Симона Петлюри. Статті, листи, документи». До століття від дня його народження у 1979 р. вийшов другий том писаної спадщини С. Петлюри [8].

На основі названих видань, в Україні було видано низку найважливіших літературознавчих та публіцистичних творів й документів С. Петлюри, які стали доступними широкому колу читачів [9]. Соціально-економічні погляди С. Петлюри, його ставлення до робітництва проаналізовано в окремій нашій статті [10].

Широку панораму подій 1917–1920 рр. з точки зору українських есерів намалював їхній учасник і творець П. Христюк, праця якого містить численні документи в їхньому повному викладі. Значна увага приділена і робітничій політиці українських урядів, хоч загальна картина подій була подана через призму сприйняття українських есерів, членом партії яких і був автор. Тому він різко негативно оцінював період Гетьманату, особливо дії П. Скоропадського щодо селянства та робітництва. Він, зокрема, писав: «Так цією останньою грамотою генерала Скоропадського доповнювалася і залишалась перша його грамота... Першою грамотою Скоропадський ліквідував усі соціально-економічні й політичні революційні здобутки українського працюючого народу і наклав на нього рабство тяжкої соціальної неволі. Останньою своєю грамотою він ліквідував і другу частину революційних здобутків – українську державність, пропагуючи федерацію України з Московщиною як перехідний ступінь до кінцевої мети – відновлення Великої Росії» [11].

Критично відносився П. Христюк і до періоду Директорії УНР, яка, на його думку, перенаголошувала «момент національно-державний» і, будучи помірковано-революційною, не відважилася «навіть відновити соціально-економічне законодавство Центральної Ради, як занадто ліве» [12].

Теоретичним проблемам робітничої політики присвятив свою працю «Теорія господарської демократії» колишній член Центральної Ради М. Мандирка (Канада, 1934 р.). Він торкається наукового з'ясування причин господарських криз, які тягнуть за собою безробіття, зубожіння величезної маси робітничого люду. Аналізуючи марксистську доктрину і спробу її реалізації в Україні, вчений розглядає три засадничі теорії, а саме: 1) теорію додаткової вартості праці; 2) економічне з'ясування історії та 3) теорію історичного закону боротьби класів. М. Мандирка пише, що теорія додаткової вартості, яка безперечно має місце і тепер, не витримує критики в тій частині, де стверджується, що всі багатства творяться лише робітниками фізичної праці, коли насправді у суспільному виробництві зайняті технічні засоби, у створенні яких взяли участь працівники розумової праці, які не належать до робітництва. Так

само сприймається науковою критикою і теорія історичного матеріалізму, яка підкреслила величезну вагу економічних відносин та інтересів в історії людства. Але, на справедливе зауваження дослідника, людство не завжди було сліпим рабом економічних сил або природи.

Історичний рух (суспільний прогрес) залежить від комплексу різних рушійних сил. Не обходячи увагою господарські сили, слід підкреслити значення сил ідейного характеру, а саме емоційного (сентиментального). Важливе місце серед ідейних сил належить релігійним рухам, які часто викликалися чисто фіктивними, уявними інтересами. У суспільному русі чільне місце належить чуттєвим (емоційним) переживанням: честолюбству, авантюризму, патріотизму («шовінізму»), почуттю справедливості тощо. У руслі нашого дослідження слід звернути увагу на твердження М. Мандирки щодо мотивів людської діяльності у революційну епоху. «В великих революціях, – пише він, – ентузіазм має не можна пояснити лише господарськими інтересами, бо люди йдуть на очевидну смерть, яка не дає господарських благ. Тут можна сказати, що революцію спричиняють у головній мірі господарські причини, але революційний захват, ентузіазм виростає з причин ідеальних, почуття справедливості і бажання їх здійснити [13].

Не виправдався прогноз Маркса про неминуче зростання зубожіння робітничого класу, підкреслює автор. Робітництво, зорганізувавшись, вибороло через політичні партії, профспілки, страйки поліпшення умов життя і праці. Закон капіталістичного виробництва передбачає також існування споживача з відповідною купівельною спроможністю. Такими споживачами є широкі маси працюючих, а їх купівельна сила залежить від рівня заробітної плати.

Маркс визначив антагоністичність інтересів робітничого і капіталістичного класів, віднісши до робітничого класу, готового до класової боротьби, лише фабрично-заводських робітників. Таким чином, поза увагою залишилося населення аграрних та хліборобських країн, для яких більш сприйнятливим був народницький соціалізм (Росія, Франція та ін.).

У 1917–1918 рр., ще «до приходу більшовицького війська Москви», підкреслює М. Мандирка, в Україні відбулася політично-соціальна революція. Під проводом соціалістичних партій було створено Українську Народну Республіку, як наслідок політичної революції, «а соціальна революція виявилася в фактичному перебранню трудовим селянством всієї землі, що була в посіданню політиків, церков та держави, та в націоналізації новою республікою індустрії, банкової системи та транспо-

рту» [14]. Праця М. Мандирки підвела хорошу теоретичну основу для вивчення робітничої політики досліджуваного нами періоду.

Українську еміграційну мемуаристику можна класифікувати як «елітарну», а, отже, хибуючу однобічністю, оскільки друкуватися могли насамперед представники влади, еліта. Спогади рядових учасників подій, так звану низову демократичну мемуаристику, до якої можна віднести мемуари Г. Журби, В. Сім'янцова, В. Гарби та інших, стали з'являтися друком аж після Другої світової війни [15].

Праці І. Мазепи, який очолював уряд у найяскравіший для Директорії УНР період (від 28 серпня 1919 р. до 21 квітня 1920 р.) займають проміжну позицію між «елітарною» і демократичною мемуаристикою, бо, відбивали широку історичну панораму стосовно політичних тенденцій в Україні та світових процесів загалом. Автор уміщує на сторінках своїх спогадів забуті та напівзабуті імена рядових творців історії солдатів, козаків, бунчужних, сотників. Але багатство фактичного матеріалу – не єдине надбання мемуарів І. Мазепи. Широта огляду, щирий потяг до об'єктивності, намагання говорити не мовою догм і гасел, а мовою фактів – ось головні позитивні сторони мемуарів І. Мазепи. Водночас, не можна однозначно стверджувати, що на висвітлення І. Мазепою історичних подій не вплинула його особиста позиція, а також програмні положення партії, до якої він належав. Автор висловлює впевненість у тому, що момент соціальний од самого початку відігравав велику, вирішальну роль в настроях українських мас. Революція почалася й розвивалася, пише І. Мазепа, під знаком ідей демократії та соціалізму, які були надзвичайно популярними серед народних мас. Гасла: «Земля і воля!», «Демократична республіка», «Вся влада народові!» панували понад усіма. Аналізуючи діяльність українських соціалістичних партій за доби революції та визвольних змагань, автор доводить, що вони здійснили велику конструктивну працю, відвоювавши своєю пропагандою маси з-під впливу російських політичних партій і повівши їх за гаслами національного визволення. Проте, на думку І. Мазепи, українські соціалісти рахувалися з тими гаслами, під якими вели свою пропаганду російські партії: «Вся земля народові», «Геть капіталістів!». Через це у 1917 р. не тільки «тупівці», а й Українська народна партія перейменувалася на партію соціалістів-самостійників. Цікавий матеріал щодо характеру української влади періоду Директорії, яка «повинна належати лише працюючим – робітництву і селянству» містять спогади І. Мазепи [16]. Певний матеріал присвячений також ставленню українських урядів щодо робітництва.

На відміну від творів інших представників соціалістичного табору, передусім В. Винниченка та М. Грушевського, праці І. Мазепи, і зокрема його хроніка «Україна в огні і бурі революції», містять зовсім інші оцінки Головного Отамана С. Петлюри та його діяльності. Безсумнівно, що на апологетичну позицію І. Мазепи вплинув передовсім його політичний досвід прихильника та відомого співпрацівника С. Петлюри, хоч автор і далекий від його ідеалізування. Певна часова дистанція дала змогу побачити помилки як уряду УНР, так і її керівника. Для цього І. Мазепа використовує документи, які вміщує прямо в тексті, подає «зміст промов, дискусій під час засідань уряду та нарад партійних лідерів українських соціал-демократів, робить свої критичні коментарі, дає оцінки. На сторінках його праць, що можна вважати за певний недолік, попри певну лояльність до С. Петлюри, останній зображується іноді довірливим, м'яким, добрим, наївним дилетантом у політиці, що спричинило непоправні помилки та загальнодержавну трагедію. Іноді складається враження, що І. Мазепа просто фіксує помилки уряду та лідерів соціал-демократії і перекладає їх на С. Петлюру, тим самим застерігаючи себе від критики як діяча, котрий лише виконував «верховну волю вождя».

У руслі нашого дослідження праці І. Мазепи заслуговують на значну увагу, оскільки він дає досить правдиві і об'єктивні оцінки, а також застосовує конструктивну критику, коли мова заходить про ігнорування керівництвом УНР соціальних потреб народу, маніпулювання політичними гаслами та заграваннями з реакційними силами. Цінність цієї критики полягає в тому, що вона здійснюється не з ворожих позицій, а з середини, з переживанням за долю народу, України загалом. У цьому полягає державницька позиція автора, яка допомагає наблизитися до з'ясування історичної істини.

Помітною подією в історіографії Української революції стала праця І. Мазепи «Підстави нашого відродження» (Прометей, 1946 р.). Дослідник дає глибокий аналіз розвитку політичних партій часів революції 1917 р. в Україні, зазначаючи, що вплив несоціалістичних українських партій у порівнянні з партіями соціалістичними був дійсно дуже незначним в народних масах. Автор наголошує на тому, що революцій 1917 р. – це був рух насамперед суспільно-політичний, що по всій колишній імперії намагався встановити новий, республіканський режим замість царського. Національно українські маси почали активізуватися лише поволі й головно під впливом діяльності УНР. На думку І. Мазепи, конфлікти між моментом соціальним і національним є паритетними

в українській боротьбі перших років революції, а після приходу більшовиків він дедалі більше розкладав, послаблював й знесилював і без того ще «молодий незміцнений український національний організм». Щодо причин поразки УНР, то І. Мазепа стверджував, що «причини наших минулих невдач маємо шукати не в тих чи інших окремих особах або політичних подіях, а в першу чергу в загальному мало відрадянському стані нашого суспільства, як спадщини довгої попередньої неволі під владою царської Росії». Спираючись на висновки українського соціолога О. Бочковського, І. Мазепа проводить думку щодо нерозвиненості українського народу в модерну націю, структура якої не була розбудована. Бракувало українському народу головних елементів – міського та провідного. Було також мало національно свідомої інтелігенції та «не було національно свідомого робітництва», завперш державницької традиції.

Оцінюючи умови, за яких відбувалася Українська революція, автор доводить, що не слід забувати, що в той час соціалізм був домінуючим світоглядом: «Тоді всі були соціалістами. Вся та історична доба проходила під знаком соціалізму» [17].

Активний учасник Української революції М. Шаповал, досліджуючи трансформацію революційних процесів у військове протиборство за владу в Україні, у своїй праці «Велика революція і українська визвольна програма» (Прага, 1928 р.) звинувачує Головного Отамана С. Петлюру в тому, що він «почав як революційний отаман, соціал-демократ-марксист, а скінчив безпартійним патріотом, націоналістом і диктатором, що «сам» прийняв на себе відповідальність «за все». Згубивши союз з українськими селянами і робітниками, він знайшов союз з Пільсудським і польською шляхтою...» [18]. Оцінки, дані М. Шаповалом, на нашу думку, є дуже емоційними, поданими під впливом «Любарської катастрофи», поразки УНР загалом.

Питання ролі робітництва і селянства в Українській революції М. Шаповал торкнувся з'ясовуючи причини її поразки та уроки. «Які сили українські виступали в революції? – писав він. – В ролі організатора революції – була в 1917–19 р.р. українська інтелігенція і півінтелігенція, а в ролі ударних мас – селянство і робітництво. Інших сил української революції і не могло бути, бо їх нема в суспільній структурі Української національності. Обидві сили українського руху – організуючі і ударні, були на початку революції цілком не організовані, а тому не мали жодного свого технічного апарату для боротьби і політичного досвіду. Революційна влада неминуче-логічно опинилася на Укра-

їні в руках національних меншостей, через те, що ці меншости були (і досі є) в містах України більшостями, і що була сприятлива кон'юктура для них (наша неорганізованість і помилки). В чийх руках міста, в тих руках є й технічний апарат суспільного керівництва і в їх руках неминуче буде й політична влада, особливо тоді, коли трудові маси поневоленої нації не організовані. Неорганізоване селянство, робітництво і інтелігенція – це значить неорганізована ціла нація, а це далі значить, що така нація не може самоуправляти аж доти, доки не організується, цеб-то доки не утворить в собі безліч керуючих органів і мас у всіх царинах життя» [19].

Огляду соціалістичних ідей і соціалістичних рухів присвятив свою працю «Соціалізм давній і новочасний» член Центральної Ради та Конгресу Трудового народу (1919 р.) П. Феденко. Значне місце у дослідженні відведено з'ясуванню суті диктатури й демократії, проблемам, що відрізняють комунізм від демократичного соціалізму. Автор торкається історії військових формувань УЦР, робітничих загонів та робітничих відділів Вільного Козацтва, які воювали на боці УНР проти московської агресії 1918 р. П. Феденко, аналізуючи рішення VI Конгресу УСДРП (січень 1919 р.), підкреслює, що резолюція Конгресу лягла в основу закону про владу в Україні, що був виданий Українським Трудовим конгресом. Автор акцентує увагу на те місце в резолюції Конгресу УСДРП, де йдеться про УНР як витвір «українського пролетаріату і революційної демократії», а також про боротьбу українського організованого робітництва з ворожими реакційними нападами як з боку Антанти, так і з боку Радянської Росії.

Питання про характер Української революції з точки зору її рушійних сил торкнувся один із учасників цих подій Максим Славінський. Говорячи про початок революцій в Росії та в Україні, він пише, що «на початок ті революції, справді, мали начебто багато спільного, – бо ж обидві вони вродились і повстали на ґрунті соціального незадоволення мас попереднім становищем. Але дуже скоро придбали вони цілком одмінного забарвлення, що неминуче впливало з великих різниць культурного рівня та класового розподілу в народів великоруського та українського. Особливо яскраво зазначались ці одміни тоді, коли обидва народи од неминучої на перших кроках революційної деструкції перейшли до стадії революційної творчости.

У великоросів перед революції вела робітнича верства, в українців – селянство. Великороси подалися по лінії псевдосоціалістичного рівняння на нижчого, українці вступили на європейський шлях соціальної

справедливості. Тому і в площині державній вищою точкою великоруської творчості стала олігархія, псевдокласова організація Совітів, в той час як українці спинилися на формах європейської політичної демократії, утворивши Українську Народню Республіку. Не диво тому, що обидві революції дуже скоро заворогували одна з одною і вдалися до смертельної боротьби. Часова перемога великоруської революції над українською не тільки не протирічить викладеним думкам, а лише стверджує їх, бо до тої перемоги спричинилися не ідеологічні моменти, а матеріальна перевага кількості, сили та зброї, – річі часові, як і сама перемога» [21].

Активний учасник Української національної революції І. Фещенко-Чопівський всю вину за її невдачі покладає на УСДРП, Українську соціал-демократичну робітничу партію. Не маючи, на його думку, ясного погляду на реальний стан речей, не розуміючись на зовнішній політиці, не вмючи і не пробуючи опанувати внутрішні відносини, вона «цупко трималася влади, базуючись на соціально-демократичних доктринах. Вона відкинула співпрацю навіть з інакодумаючою українською інтелігенцією, забула про державотворчого та національно уосібленого середняка-хлібороба. Заступаючи твердо інтереси ще не оформленого, нечисленного українського «пролетаріату». Коротко кажучи – українські соціал-демократи зрадили українську національну революцію для революції соціальної. Тому то в заключних фрагментах постанови Трудового Конгресу знайшовся уступ: «За трудові ради, обрані від селян і робітників!». Прямуючи тією дорогою, уряди Чехівського, Мартоса та Мазепи завели Українську Державність в Любар та прикінчили її Чорторійським Декретом з 3-го грудня 1919 року» [22].

Значним внеском у дослідження соціально-економічної, а також робітничої політики українських урядів стала праця учасника цих подій К. С. Кононенка [23]. Автор розглядає соціально-економічні відносини в Україні від часів революції 1917 аж до 1960 р. за умов радянської влади. Значне місце у праці відводиться аналізу соціально-економічних проблем періоду Української революції. К. С. Кононенко дає характеристику всіх політичних партій, що діяли в Україні, з'ясовує їхню соціальну базу. Він робить висновок, що соціалістичний поворот Української революції виключив з неї промислову буржуазію, унеможливив її національну орієнтацію.

На політичну арену промислова буржуазія виступила вже пізніше, в ґрунтовно змінених умовах, в формі так званого Протофісу (Об'єднання промисловців, торгівців, фінансистів і сільських господа-

рів), але не як національна сила і виконувала роль протилежну українським інтересам. К. С. Кононенко звертає увагу на своєрідність розташування соціальних сил в період Української революції, робить аналіз позиції цих сил, і зокрема робітництва, торкається державної політики українських урядових структур щодо робітничого класу.

Характеризуючи організаційну і політичну орієнтованість робітництва, К. Кононенко доходить цілком однозначного і, зазначимо, абсолютно справедливого висновку, що «промисловий пролетаріат в Україні періоду 1917–1918 рр. не дав тих кадрів борців за комуністів, яких вони мали в Росії» [24].

Український публіцист Л. Полтава (США) писав про дві протилежні революції 1917 р., які вибухнули на території Російської імперії: соціального характеру в самій Росії, очолена Леніним, і Українська національна революція, «очолена практично Головним Отаманом Симоном Петлюрою в Києві, при допомозі полковника Січових Стрільців Євгена Коновальця». Леонід Полтава підкреслює той феномен, що український народ, значною мірою приспаний російською пропагандою, пригнічений «указами», обікрадений економічно, все таки у 1917 р. зумів з силою вулкану пробудитися до власного державного і культурного життя [25].

У 50–70-х роках за кордоном з'явилися дослідження П. Мірчука, М. Стахіва, Б. Мартоса та інших авторів, які у своїх дослідженнях торкалися етносоціального складу прихильників і противників Української революції, в тому числі і політики державних утворень стосовно великих суспільних груп, зокрема робітництва.

Так, відомий своїми самостійницькими переконаннями Петро Мірчук стверджує, що між самостійниками на чолі з М. Міхновським, які стояли за самостійність і незалежність України і соціалістами на чолі з В. Винниченком точилася політична боротьба. У цій боротьбі самостійники в силу своєї непередготовленості потерпіли поразку. Причини невдач Центральної Ради автор бачить у неухважності її до створення армії. На його думку, УЦР переоцінювала значення соціальних проблем в революції. 1970 р. в Канаді побачила світ книга Романа Млиновецького «Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918» (перевидана репринтним способом в Україні 1994 р.). Книга написана з самостійницьких позицій, містить різні оцінки дій соціалістів і автономістів, які були «ворогами ідеї відновлення держави предків, відновлення цілковитої самостійності України». Автономісти, на переконання Р. Млиновецького, заперечували національну боротьбу, переконуючи

всіх, немов була лише боротьба соціальна. Вони пригасили полум'я національної революції і вони ж прищепили масам, граючи на найнижчих інстинктах, ідею запеклої класової боротьби, а тим самим спричинили поразку у боротьбі 1917–1921 рр. [26]. Крім загальних аналізу та оцінок історичного шляху України до національно-державної незалежності, на сторінках книги знаходимо фрагментарні матеріали про робітничу політику урядів Центральної Ради та Директорії УНР, характеристику осіб, які займалися впровадженням згаданої політики.

Аналогічні Р. Млиновецькому оцінки Української революції знаходимо у праці колишнього «брежнєво-сусловського» політв'язня, висланого 1979 р. з СРСР до США, Валентина Мороза [27], де він викладав у Гарвардському університеті і написав кілька робіт історичного та політичного характеру.

Американський історик Т. Гунчак, виходець з Галичини, у своїх нарисах політичної історії «Україна: перша половина ХХ століття» підкреслює, що «брак національно свідомого українського міста являв собою, мабуть, найбільшу перешкоду створенню української держави». Без міської інтелігенції важко було дати провід сільській стихії, яка в революційну добу часто виявляла пасивність та непевність».

Гетьманат Павла Скоропадського, підкреслює Т. Гунчак, посилив соціальний аспект революції і водночас послабив наголос на національній самостійності. Історик вважає, що «гетьманська політика з самого початку поставила проти себе широкі маси українського населення», а у «реальному розвитку української революції на перше місце висувуються соціальні й економічні чинники». Період Директорії Т. Гунчак розглядає через ставлення різних політичних сил до проблеми демократії та диктатури в тому числі т. зв. «диктатури пролетаріату». В його праці знаходимо оцінки політичним лідерам Української революції. Т. Гунчак вважає, що В. Винниченко «неодноразово підкреслював соціальний і національний чинники як домінуючі в українській революції». Високої оцінки заслуговує С. Петлюра. «Тоді, коли інші були готові йти на компроміси щодо державної самостійності, Петлюра послідовно дотримувався принципу, що тільки у суверенній демократичній державі можна створити вільне життя зі справедливим політичним та економічним порядком» [28].

Торкаючись проблем Гетьманату, Тарас Гунчак у своїй англійській праці змальовує робітничий клас як «антигетьманську силу», й ілюструє це тим, що 12 травня 1918 р. зібрався 2-й Всеукраїнський робітничий конгрес (з'їзд), що зажадав, зокрема: запровадження 8-годинного

робітничого дня; запровадження робітничого контролю на промислових підприємствах [29].

Канадський професор українського походження О. Субтельний у книзі «Україна. Історія», робить висновки, що Українська революція не вимозі була розраховувати на підтримку в містах – цих осередках комунікації, транспорту й управління – з боку робітників, міської буржуазії, чиновництва, службовців, технічного персоналу. Він також звертає увагу на слабкість адміністративного апарату в уряді УНР та Директорії УНР.

У загальних рисах цієї проблеми торкалися також Н. Полонська-Василенко та І. Нагаєвський [30], інші зарубіжні історики, як українського, так і неукраїнського походження.

Американський дослідник Дж. Мейс зазначає, що пролетаріат України ділився на дві великі групи: 1) російський або зрусифікований пролетаріат, сконцентрований переважно у галузях важкої промисловості та 2) український пролетаріат, сконцентрований там, де була погребана у менш кваліфікованій робочій силі. На його думку, російський і зросійщений пролетаріат не зміг зрозуміти Українську національну революцію і сподівання українського народу. Історик пише, що в 1917 р. УСДРП мала «великий вплив на український пролетаріат». Дж. Мейс стверджує, що репресії отамана Болбочана щодо робітників Лівобережної України серйозно підірвали позиції Директорії серед українського робітництва [31].

Американський історик Дж. Решетар підкреслює, що робітники Арсеналу і залізничники забезпечили допомогу муравйовцям, які наступали на Київ. Він також вважає, що 1918 р. залізничники стали серйозною опозиційною силою проти гетьманського уряду. Він твердить, що гетьманський уряд і його різні ланки в цілому не співчували «робітничій» справі, але для того, щоб збити революційні настрої робітників, готові були піти їм на певні поступки, серед яких автор називає дозвіл на проведення двох з'їздів залізничників, а також дозвіл на проведення робітничого з'їзду. Торкаючись проблем ставлення Директорії до робітничого питання він пише, що після приходу до влади Директорія визнала трудові договори, право робітників на страйк, на запровадження 8-годинного робочого дня тощо [32]. Ігор Каменецький підкреслює, що в той час, коли Центральна Рада зверталася за підтримкою головним чином до селянства, більшовики вербували своїх найбільш сильних активістів у робітничому середовищі. «Робітники, – пише Ігор Каменецький, – хоча чисельно і були у меншості, зіграли роль важливого факто-

ра у посиленні партії більшовиків» [33]. Американський історик Я. Білінський стверджує, що «більшовики на Україні з'явилися переважно з середовища російського чи зросійщеного пролетаріату». Він же пише про те, що Центральну Раду наприкінці 1917 – на початку 1918 р. підтримувала тільки «дуже невелика кількість національно свідомих робітників» [34].

Канадський історик Ю. Борис визнає, що у 1917–1920 рр. були українські національно-свідомі робітники, які й підтримували українську соціал-демократичну партію і незалежну Україну [35]. Американський вчений А. Адамс пише: «З усього населення, яке, можливо, наближалося до 33 мільйонів, тільки 300 000 можна було кваліфікувати як індустріальний пролетаріат... Чи могла бути запроваджена пролетарська диктатура у такому суспільстві?» [36], – ставить він цілком закономірне запитання.

Низку праць з досліджуваного нами періоду історії України має американський вчений Богдан Кравченко, який розглядає ступінь підтримки більшовиків робітниками наприкінці 1917 – на початку 1918 р., гегемонію меншовиків у профспілках України. Стосовно незалежності українських профспілок він переконаний, що бажання українських «металургів, шахтарів, працівників хімічної промисловості» створити власні профспілки незалежними від профспілок Росії було дуже значним. Проте, зазначає дослідник, «коли Директорія прийшла до влади, представники Уцентропрофа з ентузіазмом вітали запропонований В. Винниченком радикальний політичний курс. Але здвиг Директорії «вправо», «отаманщина» і особливо репресії Болбочана щодо робітників на Лівобережній Україні... припинили таке співробітництво».

Значну увагу Б. Кравченко приділяє профспілковій проблематиці. Вчений цілком справедливо зазначає, що у 1917–1920 рр. найбільш впливовою партією у профспілках були саме меншовики. Він підкреслив, що за період Гетьманату чисельність членів профспілок значно зросла. На думку автора, робітники, об'єднані у профспілки, тяжіли до ідеї створення Української Народної Республіки і це давало можливість притягти їх до боротьби за «українську справу».

Богдан Кравченко не обмежується розглядом лише цих проблем. Він досить глибоко і всебічно аналізує робітничу політику більшовиків в Україні тих часів. Автор зазначає, що «перший більшовицький режим отримав набагато менше підтримки з боку робітників, аніж більшовицький режим у Росії. Він пояснює це, зокрема, тим, що українські робітники були шоковані тоді хвилею «червоного терору». Через це його

дослідження можна вважати за досить серйозне й широко застосовувати для вивчення розглядуваних проблем [37].

Безперечний інтерес для дослідників робітничої політики українських урядів становлять праці, присвячені вивченню стану різних галузей промисловості України, серед яких вирізняється праця В. Мазуренка «Економічна самостійність України в числах» (Відень, Київ, 1921 р.), що побачила світ одразу після закінчення визвольних змагань.

У 50–60-ті роки на еміграції з'явилися праці з економічної історії України Б. Винара та І. Витановича [38], в яких знаходимо значний цифровий та інший матеріал, який дає можливість оцінювати становище робітництва в Україні та простежувати, хоча й посередньо, динаміку його соціальної активності.

Незважаючи на певні досягнення зарубіжної історіографії у вивченні соціально-економічного змісту Української революції, ми не знаходимо праць спеціально присвячених аналізу робітничої політики українських урядів періоду 1917–1920 рр.

Література:

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990.
2. Детальніше див.: Реснт О. П., Андрусин Б. І. Соціально-економічна програма Михайла Грушевського в Українській революції 1917–1920 рр. (до 130-річчя з дня народження М. С. Грушевського) // Наукові записки Національної академії внутрішніх справ України. – 1999. – № 1. – С. 212–219.
3. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991; Його ж. Споми́ни // Київ. – 1989. – № 8, 9, 10.
4. Винниченко В. Відродження нації. – Київ, Відень, 1920. – Т. 1–3; Його ж. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991 та ін.
5. Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // Історичні есе, – К.: Основи. 1994. – Т. 2. – С. 95–112.
6. Винниченко В. Відродження нації. – Т. I. – С. 255, 256, 258, 296–297.
7. Винниченко В. Щоденник. 1911–1920. – Нью-Йорк, 1980. – Т. 2.
8. Симон Петлюра Статті. Листи. Документи. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США. Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі, 1956, –Т. 1.; 1979, – Т. 2.
9. Петлюра С. Статті. – К.: В-во художньої літератури «Дніпро», 1993; Його ж. Народе український. Вибрані статті, листи, документи. –

Харків: Лівий Берег, 1992; Його ж. Московська воша. – К.: ПБП «Фото-відеосервіс», 1993.

10. Андрусишин Б. І. Соціально-економічні погляди С. Петлюри // Центральна Рада і український державотворчий прогрес (До 80-річчя створення Центральної Ради): Матер, наук. конф. 20 березня 1997 р. К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – С. 347–366.

11. Христюк П. Українська революція. – Т. III. – С. 120–121.

12. Там само. – Т. IV. – С. 5.

13. Мандирка М. Теорія господарської демократії. – Канада, 1934. – С. 65–66.

14. Там само. – С. 68, 82.

15. Шелест Ю. Спомини політика-емігранта // Хроніка 2000. – № 5 (7). – С. 121–123.

16. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр. – Прага, 1950. – Ч. 1. – С. 13, 26, 75.

17. Мазепа І. Підстави нашого відродження. – Прометей, 1946. – С. 176.

18. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія, – К., 1999, – С. 361.

19. Там само. – С. 387.

20. Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. – Лондон, Париж, Мюнхен: В-во «Наше слово», 1968. – С. 215.

21. Славінський М. Симон Петлюра // 36. Пам'яті Симона Петлюри. – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 13.

22. Фащенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир. 1992. – С. 50.

23. Кононенко К. С. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї: 1917–1960. – Мюнхен, 1965.

24. Там само. – С. 65.

25. Російщення України. Науково-популярний збірник. – США, 1984; Перевидання. – К., 1992. – С. 16.

26. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. – Торонто, 1970. – С. 8, 250.

27. Мороз В. Україна в двадцятому столітті. – Тернопіль, 1992.

28. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 98–99, 141, 145, 169–170, 176.

29. Hunchak T. Ukraine under Hetman Pavlo Skoropadsky // Hunchak T. (ed.). The Ukraine. A study in Revolution. – 1977. – P. 72.

30. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993; Nahaewsky I. History of the modern Ukrainian State 1917-1923. – Hanich, 1966.
31. Mass G. E. Communism and the Dilemmas of national liberation. Cambridge, Massachusetts, 1983. – P.33,77,78.
32. Reshetar A. The Ukrainian revolution. A study in Nationalism. – N. Y., 1972. – P.172,173,216.
33. Kamenetsky I. Hruschewsky and the Central Rada // Hunchak I (ed.). The Ukraine... – P. 43.
34. Bilinsky Ya. The Communist takes over of the Ukraine // Hunchak I (ed.). The Ukraine... – P. 106, 112.
35. Borys I. Political Partisanship in the Ukraine // Hunchak T. (ed.). The Ukraine... – P. 141.
36. Adams A. The Great Ukrainian Insurrection // Hunchak T. (ed.). The Ukraine... – P. 258.
37. Krawchenko B. Social change and national consciousness in the Twentieth-century Ukraine. – Oxford, 1985. – P. 73–75.
38. Винар Б. Українська промисловість. Студія радянського колоніалізму. – Париж, Нью-Йорк, Мюнхен, 1964; Його ж. Розвиток української легкої промисловості. – Донвер, ЗДА, 1955; Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917–1920. – Мюнхен, 1969.

14. Програмні засади робітничої політики гетьманського уряду*

Внутрішня політика гетьмана Павла Скоропадського належить чи не до найбільш міфологізованих тем історії Української держави, Особливо це стосується соціально-економічної політики гетьманського уряду, яка у радянській історіографії однозначно оцінювалася як контрреволюційна, буржуазно-поміщицька, спрямована проти робітничо-селянських мас. Проте далі соціалістично-агітаційних визначень справа не йшла. Це пояснювалося декількома причинами. По-перше, більшовицькою інтерпретацією історії, яка ґрунтувалася на суто політичному, пропагандистському висловлюванні В.І. Леніна у

* Наукові записки : збірник наукових праць молодих вчених та аспірантів / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 1996. – Т. 1. – С. 113-139.

травні 1918 р. про перехід до влади П. Скоропадського як реставрацію в Україні буржуазно-поміщицького монархізму, по-друге ігноруванні взагалі Української державності часів Гетьманщини і дослідженням подій, що відбувалися в Україні 1918 р. лише через призму політики окупаційної влади [1].

В історичній науці відсутня як критична біографія П. Скоропадського, аналітична монографія про Гетьманат, так і спеціалізовані дослідження різних його аспектів [2], в тому числі і робітничої політики гетьманського уряду.

Даючи короткий історіографічний огляд проблеми, слід зазначити, що умовно можна виділити три основні напрямки в історичній літературі щодо висвітлення проблеми Гетьманщини:

- 1) радянська історіографія;
- 2) зарубіжна історіографія;
- 3) новітня українська історіографія.

Офіційна радянська історіографія виявилася неспроможною об'єктивно розкрити перебіг створення Української держави на чолі з гетьманом П.Скоропадським. Вона традиційно негативно оцінювала діяльність Гетьманату [3]. Чи не першою працею, яка повністю фальсифікувала період Гетьманщини, була книга В.Винниченка «Відродження нації», що побачила світ у 1920 р. Ставлячи соціальні інтереси вище національних, В.Винниченко не шкодує чорної фарби як для самого гетьмана, так і для його соціально-економічної політики, яку називає «вакханалія класової помсти, здириства, насильства і одвертого грабіжу» [4].

У такому руслі висвітлювалася доба Гетьманату до проголошення української незалежності у серпні 1991 р.

Новий стан історіографії проблеми пов'язаний з сучасним відродженням української державності. Протягом останніх років з'явилися наукові та науково-публіцистичні праці з історії України, курс лекцій з історії України під керівництвом Л.Г. Мельника (К., 1992 р.) «Історія України: Матеріали до підручника для 10-11 класів середньої школи» (К., 1992 р.) автори М.В. Коваль, С.В. Кульчицький, Ю.О. Курносів «Конституційний акт України 1917-1920. Невідомі Конституції України» (К., 1992р.), праці С.В. Кульчицького, В.Ф. Солдатенка, О.П. Копиленка, Р.П. Іванченко, В. Шевченка, О. Білодіда, В. Кулика, Р. Пирого, Ф. Проданюка [5], в яких по-новому висвітлюється історія Гетьманщини.

Наведемо найбільш вживані в історичній літературі оцінки П.Скоропадського. В.Липинський називає його традиційно-національним монархом, що виражав волю народу й повернув на належний йому з давніх-давен кров'ю предків освячений батьківський уділб. Д.Донцов нарік гетьмана новітнім Наполеоном, що намагався повторити бонапартівський експеримент на українських землях [7], В.Винниченко видобув із свого письменницького арсеналу такі маловживані для політичних характеристик слова як «сентементальний дегенерат, безвольний, але з романтичними мріями» [8]. П.Сохань характеризує гетьмана як будівничого Української держави, патріота свого народу, який щиро хотів йому добра, щастя [9], А.Буравченков називає гетьмана діячем, що силкувався об'єднати в ім'я державних інтересів всі класи та прошарки суспільства – без різниці походження та віри, піднявшись над особистим чи груповим заради загальноукраїнського [10].

Принципово нові підходи до вивчення Української держави і особи самого гетьмана були продемонстровані на Міжнародній науково-практичній конференції з нагоди 120-ї річниці від дня народження гетьмана Павла Скоропадського і 75-ї річниці проголошення Української держави 1918 р., яка відбувалася 13-15 травня 1993 року в Києві, Чернігові, Тростянці. «Всі спотворення історичної правди ми мусимо виправляти на основі достовірних джерел, пам'ятаючи, що не варто кидатися в крайнощі від беззастережного осуду до нерозумної ідеалізації,» – відзначив у своїй промові під час відкриття конференції П.С. Сохань [11]. Питань внутрішньої політики торкнулися А.Буравченков, М.Скрипник, Ф.Проданюк, Я.Малик, В.Барландяну-Бирлядник, В.Ульяновський, Б.Андрусишин [12].

Головним джерелом для вивчення історії Гетьманщини ще сьогодні залишається зарубіжна україністика, зокрема праці П.Христюка, Д.Дорошенка, І.Мазепи, Л.Шанковського, Н.Полонської-Василенко, О.Субтельного, В.Іваниса, С.Шелухіна, С.Доленги, М.Шаповала, Т.Гунчака, І.Нагаєвського [13]. Деякі матеріали про соціально-економічну політику Гетьманщини містить десяти томна «Енциклопедія Українознавства» – (Париж-Нью-Йорк, 1955-1989 рр.), видання якої почалося в Україні, та праці англomовних авторів Дж. Решетара й Е.Карра [14].

Огляд виданої літератури свідчить, що, незважаючи на численні звертання істориків, публіцистів до багатьох питань історії Української

держави, соціально-економічна політика Гетьманського уряду ще не стала предметом наукового дослідження.

Окремі аспекти внутрішньої політики взагалі і соціально-економічної зокрема, знайшли відображення у спогадах учасників чи очевидців подій. Заслужують на увагу спогади С.Шемета, Д.Дорошенка, А.Гольнденвейзера, Н.Могилянського, А.Денікіна, А.Лукомського, В.Гурко, В.Мякотіна [15]. Проте питання робітничої політики гетьманського уряду в названих спогадах практично не відбиті. Спогади важливі для з'ясування загальної суспільно-політичної обстановки, в якій працював гетьманський уряд.

Метою даної статті є аналіз достовірних архівних і опублікованих джерел та спогадів і в першу чергу спогадів самого П.Скоропадського, з важливих соціально-економічних питань, а також бажання розібратися і належним чином висвітлити програмні засади та завдання, компетенцію, правовий статус і структуру органів влади, які забезпечували одним з найважливіших напрямів соціально-економічної політики – робітничий.

Важливим джерелом вивчення соціально-економічної політики гетьманського уряду є «Спомини» [16] П.Скоропадського, які вийшли з-під пера по гарячих слідах у березні-травні 1919 р. в Лозанні, куди екс-гетьман емігрував після свого зречення. Цей невеликий за обсягом манускрипт до недавнього часу ніде не друкувався (за винятком деяких уривків, які публікував Віденський журнал «Хліборобська Україна» [17]). Незважаючи на те, що період гетьманщини в «Споминах» не відображений, особливий інтерес викликають сторінки, на яких П.Скоропадський аналізує соціально-економічну програму, на основі якої мала будуватися політика Української держави [18]. Це тим дуже важливо, адже в радянській історіографії соціально-економічний напрям політики або характеризувався різко негативно, або замовчувався.

Із «Спогадів», наприклад, не видно намірів гетьмана реставрувати дореволюційні порядки, зокрема щодо робітництва. П.Скоропадський вірив в українське робітництво і сподівався на його підтримку. Гетьман ненавидів революцію і вважав, що соціалістичні ідеї чужі народним масам, що їх «держиться тільки невелика купка одірваної від народу інтелігенції». Виходячи з власних спостережень щодо настроїв селян Звенигородщини в січні 1918 р., П.Скоропадський трактував їх як платонічну любов до більшовиків, яким ні допомагати, ні боротися з ними ніхто не збирався. Проте зіткнення з практикою більшовиків платонічну любов розвіювало мов дим. Тому гетьман протиставляв «револю-

ційному чадові» національні тенденції українського робітництва. Його вразив політичний вияв цих тенденцій в робітничих масах України і то в розпалі революції при дуже поміркованих тенденціях соціальних, та готовність робітників зі зброєю в руках «поборювати більшовицькі завоювання свого краю» [19]. Як приклад відданості українській державі гетьман наводить факт боротьби з більшовиками, яку у січні 1918 р. вів полк під проводом Ковенка, набраний з робітників київських заводів. Полк був різко антибільшовицький з не менш різко виявленим українським націоналістичним настроєм. В січні місяці 1918 р., пише П.Скоропадський, полк з київських заводських робітників був однією з кращих частин вільного козацтва. Подібна організація військових козаків, набрана виключно з заводських робітників, була в Єлсаветграді, тільки ще більш численна [20].

Як політик П.Скоропадський намагався розробити програму, що одкидала б крайнощі в соціальних питаннях, відстоювала б принцип приватної власності, одночасно відмовляючись від демагогії, популізму, теоретичності, а проводила б соціальні реформи в напрямку збільшення числа самостійних господарств за рахунок обмеження маєтків великих землевласників. В робітничому питанні ставилося завдання створити робітниче законодавство, яке б на перший план ставило інтереси держави, і їв окремих класів.

Одна з провідних ідей «Споминів» – необхідність проведення такої державної політики, яка б вела до порядку в усіх сферах міми, подолання ідейного хаосу в політиці. Гетьман звинувачував діячів соціалістичних партій, які при всій щирості і бажанні щось творити були безсилі вивести країну на творчий шлях, а їхні «соціалістичні експерименти» вели до більшовизму із знищенням матеріальної і духовної культури, «повернули б наш чудовий край на висохшу пустелю, на якій з часом усівся б знову капіталізм. Але не той кволий, що животів у нас досі, а всемогучий всевітній золотий телець, в ногах якого буде повзати наш же нещасний, соціалістичними провідниками обдурений, і «революційний народ» [21], тобто П.Скоропадський ще у 1919 р. побачив небезпеку, яка підстерігала Україну не з воєнного чи політичного боку, а з економічного; слабка в економічному відношенні Україна могла стати легкою здобиччю міжнародного капіталу, тому гетьман був категорично проти різноманітних – експериментів над економікою.

З метою досягнення суспільного спокою П.Скоропадський дійшов до думки про необхідність створення народної партії, яка б ставила на перше місце справу державну та сповідувала українську національну

ідею, але без крайнього шовінізму. Це визначало, що гетьман виходив з ідеї консолідації української нації шляхом не національного, а територіального патріотизму.

Розв'язку різних соціально-економічних проблем гетьман шукав у минулому, в результаті чого прийшов до думки про необхідність створення міцної організації великих, середніх і дрібних власників, яка б вивела державу на «правдивий шлях розвитку». Для розв'язання суперечності між власниками і соціалістично настроєною інтелігенцією, яка, на думку, П.Скоропадського «соціалізм розуміла як просте привласнення чи то державного, чи то «соціалістичного добра», гетьман зрозумів що потрібен компроміс у соціальних питаннях. Виникла необхідність у сильній державній владі, яка була б спроможна примусити вищі заможні класи, наприклад, дідичів, піти на необхідні поступки. Тобто гетьман прагнув створити умови, в яких державне регулювання соціально-економічних відносин мало на меті відвернути соціальні вибухи на основі досягнення «соціального компромісу». Інша справа – чи були ці програмні причини реальними в діяльності гетьмана, чи відповідали вони його внутрішнім переконанням проводити державницьку, центристську політику, чи були результатом неминучого компромісу з революційною дійсністю. Потребує детального вивчення питання, чому уряд проігнорував виховану революцією свідомість народних мас.

Відповідь на ці та багато інших питань дають документи, які знаходяться у фондах ЦДАВО України. Серед них перевага надається фонду Н 2857 – Міністерство праці Української держави (1918 р.). В ньому налічується 75 справ. Слід зазначити, що більшість справ фонду використовується автором вперше. Хіба що в 20-х – 30-х роках була спроба використати їх для дискредитації Гетьманату.

Але ідеологічні диктатори після вивчення всіх джерел про діяльність гетьмана наприкінці 20-х на початку 30-х років зрозуміли, що ці документи працюватимуть проти них і вирішили не лише не друкувати їх, а просто проігнорувати, замовчати. Документи, що відбивали діяльність П.Скоропадського як глави Української держави, повністю залишалися в Україні. Декілька протоколів Ради Міністрів Української держави надруковано в історико-пропагандистському журналі «Літопис революції» [22]. Окремі документи під заголовком «Робітнича політика гетьмана Скоропадського» з метою пропаганди друкувалися в хрестоматії, виданій університетом ім. Я.М. Свердлова у 1925 р. в Москві [23]. Документи у хрестоматію, правда, були взяті не з архіву, а з документально-монографічної книги Б.Колесникова «Профсоюзное

движение и контрреволюція», яка вийшла у Держвидавці України у 1923 р. [24]. Серед опублікованих документів був «Наказ коменданта німецького корпусу в Харькові Менгельбіра від травня 1918 р.», в якому заборонялися будь-які збори робітників, безпричинне припинення робіт та руйнування транспортних засобів і установ, що відали ними, порушення тиші і порядку. Винні в порушенні цих вимог підлягали тюремному ув'язненню до 3-х років, а підбурювачі до страйків, насильства проти уряду, або руйнування залізниць, особливо агітатори, які скликали з цією метою збори, підлягали смертному вироку. Був також опублікований обіжник Н 1 міністра праці «Про межі компетенції професійних робітничих організацій і власників підприємств» від 29 червня 1918 р. та «Декларація Протофіса з робітничого питання». Побачили світ і деякі інші документи [25].

Опубліковані документи безумовно мали значення, але вони не давали можливості побачити процес сповна, адже матеріали ж підбиралися тенденційно; те, що не лило воду на ідеологічний млин, опускалося. Тому і не дивно, що і до останнього часу історики оперують одними і тими ж фактами, які перекочувували з одної статті чи монографії в іншу. Це спричиняло до неповного висвітлення загальної картини і невірних однозначних оцінок робітничої політики гетьманського уряду.

Фонд Міністерства праці Української держави – це один з найбільших фондів, в якому міститься досить значна якісна інформація з багатьох напрямків соціально-економічної політики уряду, зокрема робітничої. Аналізуючи характер документів гетьманського уряду з робітничої політики, ми бачимо, що тут переважають проекти законів, постанови, розпорядження, обіжники, інструкції, положення, матеріалами з соціального законодавства, протоколи засідань міжвідомчих організацій, Комітету праці, законодавчої та погоджувальної комісії. Документи з оригіналами, засвідчені та незасвідчені копії, рукописні та виконані на машинці, примірники друкарського та склографічного зразка.

Міністерство праці видавало свій бюлетень з документами Ради Міністрів, Міністерства праці, в якому публікувалися статті, повідомлення про стан розробки робітничого законодавства, роботу департаментів Міністерства праці, статистичні відомості про ринок праці, охорону праці, соціальне забезпечення робітників, статистику цін та зарплати, а також обіжники, накази, інструкції і розпорядження Міністерства праці. Треба наголосити, що у фонді є документи, які дають можливість розкрити і проаналізувати процес прийняття рішень і функціонування

державного механізму як певної системи. Тому величезні масиви архівних документів з соціально-економічної політики Української держави слід терміново ввести в науковий обіг.

Для кращого розуміння суті робітничої політики гетьманського уряду, вважаємо за потрібне розглянути систему органів державної влади, які займалися проведенням названої політики у життя.

Прагнучи досягти соціального компромісу, припинити гостре протистояння двох угруповань, (підприємців і виробників), керівництво Української держави, як і уряд Центральної Ради, а ще раніше Тимчасовий уряд створили у складі Ради Міністрів Народне Міністерство праці. Створення цієї структури свідчило про серйозне ставлення гетьманського уряду до проведення робітничої політики. Як сильна державна структура Міністерство мало вести політику, спрямовану на попередження і відвернення соціальних вибухів. Гетьманський уряд успадкував від Центральної Ради відповідний апарат та законодавство. Зокрема, на перших порах Міністерство праці Української держави діяло на основі «Постанови про штати Народного Міністерства праці» [26]. Згідно з цією «Постановою» Міністерство очолював міністр праці, який здійснював загальне керівництво.

3 травня 1918 р. посаду міністра праці обійняв Ю.М. Вагнер. Це був 53-річний обрусілий німець [27], зоолог, професор Київського політехнічного інституту. У 1917-1918 рр. належав до партії народних соціалістів. Крім написаного підручника зоології Ю.М. Вагнер був відомий у громадських колах тим, що він підписав протест Київської політехніки проти українського руху, вміщений в українофобській газеті «Киевлянин» (№ 181 за 1917 р.) [28]. Очевидно саме Ю.Вагнера мав на увазі Д.Дорошенко, даючи характеристику міністрів-неукраїнців: «Однак політичний світогляд – приналежність до російської партії, – писав він, – колишнє відношення до національного українського руху з боку деякого з міністрів викликали у мене великі сумніви. Та, приглядаючись день у день до їхньої практичної роботи, я набрав переконання, що вони совісно і чесно працювали на користь Української держави» [29].

Ю. Вагнер був не просто професором-теоретиком, він мав ти від вирішення соціально-економічних питань, оскільки в вмії час працював головою секції праці при Військово-промисловому комітеті [30]. Нагадаємо, що військово-промислові комітети були створені у 1915 р. для сприяння урядові у справі постачання армії і флоту всім необхідним.

У жовтні 1918 р., коли гетьманський уряд переживав кризу, Національний союз, що готував повстання проти гетьмана, з метою падання

уряду національно-українського колориту, висунув до його складу свої кандидатури [31]. Серед претендентів значилося прізвище українського соціаліста-федераліста, фахівця з етнічних та міжнаціональних проблем, юриста М.А. Славинського, який до того ж добре володів слов'янськими мовами [32]. У новому кабінеті, сформованому 24 жовтня, М.Славинському дістався портфель міністра праці [33].

В праворадикальному кабінеті С.М. Гербеля посаду міністра праці обійняв колишній товариш міністра праці професор В.А. Косинський. Він походив з дворянської сім'ї Глухівського повіту на Чернігівщині. Професор В.Косинський був фахівцем з соціально-економічних проблем, брав участь у розробці земельної реформи, вивчав продуктивність праці на шахтах Донбасу, 14 листопада він увійшов до складу новоствореної Української академії наук як академік по кафедрі сільськогосподарства відділу соціальних наук, де працював разом з відомим економістом М.Туган-Барановським та іншими вченими. Згодом В.Косинський емігрував за кордон, де у 1920 р. помер [34]. Розглядаючи кадрові питання взагалі, стає очевидним, що до праці залучалися талановиті і висококваліфіковані фахівці, в конкретному випадку інтелектуали, в яких П.Скоропадський цінував насамперед професіоналізм, не звертаючи уваги на їхні політичні погляди і не розділяючи їх за ознакою «українці» – «неукраїнці».

Подаючи короткі біографічні довідки про міністрів, які входили до кабінету Ф.Лизогуба, Д.Дорошенко називає групу міністрів, що організували приватну групу для підтримки і твердого проведення національного курсу. До цієї групи увійшли Б.Бутенко, Д.Дорошенко, І.Кістяковський, Ю.Любинський і О.Рогоза. Як бачимо, міністра праці Ю.Вагнера серед названих діячів нема. Тобто Ю.Вагнер цілком підходив під категорію «не українців». Проте практичні дії по розбудові незалежної держави Україна, до яких вдавався міністр праці Ю.Вагнер, цілком суперечили антиукраїнським заявам професора Ю.Вагнера, про що сказано вище. Хотів того, чи не хотів неукраїнець-міністр, але він змушений був проводити політику в інтересах Української держави, що у конкретному випадку проявилось в українізації центрального державного апарату. Міністерство праці, як і інші міністерства, вело все діловодство українською мовою. Прагнення українізувати гетьманську державу призводило до певних поспішних дій окремих урядовців, що одразу знайшло відгук у листі до всіх департаментів, бюро та відділів за підписом Ю.Вагнера, який вважав упереджене ставлення до тих, хто

не розумів української мови, неправильним, і наполягав на коректному ставленні до всіх відвідувачів, незалежно від їх національності [35].

Важко сказати, чи не були це рецидиви колишнього антиукраїнського мислення але можна сміливо твердити, що такі дії ішли на користь державотворчої діяльності, бо не допускали міжнаціональної гризні і сприяли залученню на бік української справи не лише українців, а й тих представників «меншин», які були зв'язані з Україною реальними інтересами і хотіли взяти участь у державній роботі. Та й сам міністр Ю.Вагнер – «чужий» за характеристиками соціалістичних українських партій, проводив політику українізації свого міністерства, що відповідало наміру гетьмана будувати міцну самостійну Українську державу на національній основі.

У відповідності з обіжником державного секретаря до міністерств і відомств від 9 липня 1918 р. про вживання «яко язика державного» лише української мови, 27 липня міністр праці видав наказ по Міністерству про обов'язкове вживання української мови [36]. Очевидно, в діловодстві і листуванні часто допускалися помилки, тому 2 жовтня було видано наказ, згідно з яким всі законопроекти, що вироблялись Міністерством раніш ніж прийматись, мали пройти своєрідну наукову експертизу у термінологічній комісії, яку очолював А.Кримський, з точки міру правильності української мови [37]. У фонді Міністерства праці є документи російською мовою, але їх мало, навіть протоколи деяких засідань чи зібрань перед тим як друкуватись перекладалися українською мовою. У такій практиці бачимо реальне втілення намірів, проголошених П.Скоропадським у «Грамоті до всього українського народу», будувати незалежну Українську державу, об'єднуючи всіх громадян без різниці віри і походження. «В цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України – без різниці національності і віросповідання – допомогти мені й моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі [38].

До функцій Міністерства праці входило: розробка законопроектів в галузі робітничого законодавства, нагляд за проведенням в життя законів по охороні праці, вжиття заходів щодо підняття продуктивності праці, захист інтересів трудящих, регулювання у відповідності із завданнями державного управління діяльністю професійних спілок, збір і розробка статистичного матеріалу з робітничого питання, нагляд за правильним розподілом робочої сили у зв'язку з розвитком промисловості, керівництво державним страхуванням робітників, вжиття заходів проти безробіття. До завдань Міністерства належало будівництво сис-

теми владних структур на місцях, які б керували організаціями, зв'язаними з робітничим питанням, наприклад, біржами праці тощо. Розбудовуючи державний апарат, гетьман П.Скоропадський пішов по шляху план нині її української державності. Це дуже яскраво виявилось на прикладі Міністерства праці, яке фактично успадковувало структуру Народного Міністерства праці Центральної Ради. Протягом травня 1918 р. залишилася без них не лише назва, а й структура Міністерства. На своїх місцях були залишені також співробітники Міністерства, які по-бажало служити Українській державі. Першим законодавчим актом гетьман звільнив лише міністрів та їх товаришів. Д.Дорошенко згадував, що деякі видатні діячі періоду Центральної Ради, спочатку відмовившись від участі в гетьманському уряді з партійних міркувань, згодом, через матеріальні обставини самі просилися на службу [39].

У перші місяці у структурі Міністерства у відповідності з виставленими діяло 9 департаментів, у яких за штатним розписом нараховувалося 321 співробітник (немає даних по департаменту законодавчих внесень): департамент канцелярії – 37 співробітників, законодавчих внесень, охорони праці – 28, соціального забезпечення – 40, взаємовідносин праці та капіталу – 26, ринку праці – 61, статистики – 87, правничий – 4, та громадських робіт – 38 осіб [40].

До літа, незважаючи на те, що завдання Міністерства практично не змінилися, його структура зазнала реорганізації у бік спрощення і виглядала таким чином: департамент законодавчих внесень (директор департаменту О.А. Околович), охорони праці (Р.А. Войцеківський), ринку праці (М.М. Сидоренко), громадських робіт (В.Д. Ільин), статистичне бюро (С.С.Остапенко)*. Крім цього, загальна канцелярія Міністерства, секретаріат, інформаційна і юридична частини були об'єднані в один департамент загальних справ [41]. Остаточо закон про штати центральних установ Міністерства праці був схвалений Радою Міністрів і затверджений гетьманом 20 жовтня 1918 р.. Штати Міністерства значно скорочувалися і становили 219 співробітників [42].

Міністерство, відповідно, набрало такого вигляду: у роботі міністру праці допомагало два товариші міністра, особистий секретар та гри урядовці. Виходячи з того, що діяльність Міністерства праці тісно перепліталася з чотирма галузями: 1) продуктивність праці; 2) економічними умовами трудящих; 3) відносинами між капіталом та робітниками і 4) соціальним законодавством – у штат ради міністра праці увійшли лише чотири особи з можливих дванадцяти передбачених законом [43]. Діяли функціональні департаменти: загальних справ, ринку праці і гро-

мадських робіт, охорони праці, статистичне бюро, а також редакція «Вісника Міністерства праці» [44].

Таким чином, вже сам перелік завдань, які стояли перед Міністерством праці його функції, а також відповідна структура та система місцевих органів свідчать про те, що уряд П.Скоропадського передбачав і почав реалізовувати широку державну програму соціально-економічних перетворень щодо робітників, яка зачіпала практично всі найважливіші аспекти їхнього життя і діяльності.

Боротьба з проявами анархій, диверсій та антидержавних виступів не заперечувала наявності прав і свобод людини в цілому, їх законодавчого закріплення та гарантованості. На правову основу було поставлено і вирішення проблеми заводських та фабричних робітників, забезпечення їхніх соціальних, економічних та трудових прав⁴⁵. Перші заяви про напрямки робітничої політики гетьмана були зроблені у «Грамоті до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р. У «Грамоті» містилася обіцянка забезпечити права робітничого класу. «Особлива увага, – говорилося у «Грамоті» – буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали і нон відповідальної праці» [46]. Уряд гетьмана одразу ж після свого сформування 10 травня задекларував, що «справедливі домагання робітників, не звернені на те, щоб підірвати рідний промисел, все стрінуть підтримку й поміч Правительства, а професійні союзи, наскільки вони займаються обороною професійних інтересів, користуються з боку Правительства повним признанням» [47]. Це були не просто слова. 18 травня 1918 р. міністр праці видав обіжник для комісарів Міністерства праці, старших фабричних інспекторів та краєвих бірж праці, в якому повідомлялося про залишення в силі всіх законів, он і ними та розпоряджень з робітничого питання, які були видані Тимчасовим урядом та Українською Центральною Радою і не відмінені урядом Української держави [48]. Така позиція гетьмана та його уряду виключала тиск на державну владу з боку окремих класів чи груп населення і робила будівництво економічно сильної та політичної незалежної України справою всього українського народу, без соціального та етнічного поділу [49].

3 травня 1918 р. почав формуватися кошторис Міністерства. За попередніми підрахунками на утримання центральних установ Міністерства праці у 1918 р. передбачалося 3 038 370 крб., місцевих установ – 2 612 542 крб., а всього – 7 314 106 крб. [50]. Протягом літа кошторис неодноразово уточнювався, корегувався. Бюджетова комісія Міністерства

фінансів, зважаючи на незакінченість організації центральних та місцевих установ, незавершеність сформованих штатів, значно скоротила наведені суми. Так, з 5 755 018 крб., зазначених у кошторисі Міністерства, остаточно було затверджено 2 358 809 крб. [51]. Для розуміння матеріального забезпечення працівників Міністерства наведемо дані про рівень зарплати деяких категорій. Міністр праці отримував на місяць 2 000 крб., товариші міністра – по 1500 крб.; крім того міністрові і його товаришам належало казенне помешкання з опаленням та освітленням, або квартирні гроші в розмірі чверті зарплати. Директор департаменту отримував 1 250 крб., начальник відділу – 830крб, діловод – 550 крб, друкарка – 300 крб. тощо. Найменше отримували канцелярські урядовці – по 250 крб.⁵² Для порівняння наведемо заробітки працівників гаража Міністерства, в якому, до речі, було 10 автомобілів і 2 вантажівки. Так, шофер отримував 350 крб., токарь 400, майстер – 450, коваль – 300, молотобоєць – 200 крб. на місяць [53]. Як бачимо, державні службовці у гетьманській державі належали до високооплачуваної категорії осіб. Співвідношення між найвищою і найнижчою зарплатою в Міністерстві дорівнювало п'яти. Такі заробітки давали можливість цим групам підтримувати відносно високий життєвий рівень. Бути на державній службі було престижно і вигідно, оскільки навіть найнижче оплачувані категорії службовців отримували на рівні кваліфікованих робітників.

Поряд з формуванням центрального апарату Міністерства гетьманський уряд розгорнув активну роботу по організації місцевих комісаріатів, які були важливою частиною державного апарату, для проведення соціально-економічної політики.

Будівництво місцевих органів велося на основі «Грамоти до всього українського народу» та «Законів про тимчасовий державний устрій України», надрукованих у першому числі «Державного вісника» 16 травня 1918 р.. У «Грамоті» говорилося про розпуск Центральної Ради та Малої Ради, а також земельних комітетів. Форми управління Українською державою визначали «Закони про тимчасовий державний устрій України». Основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики визначала Рада Міністрів. Важливим завданням гетьманського уряду стало налагодження чіткої системи адміністративно-територіального устрою України. Органи місцевого самоуправління підпорядковувалися гетьману. Українська держава була поділена на дев'ять губернських староств: Київщина, Волинь, Поділля, Чернігівщина, Полтавщина, Катеринославщина, Харківщина, Херсонщина і Таврія. Губернські старости були наділені повноваженнями колишніх царських губернаторів. За-

значимо, що за короткий період, до початку літа, гетьману вдалося сформувати чітку дієздатну систему управління державою.

Щодо галузі праці на місцях в Українській держані було залишено елементи структури, яка склалася зразу ж після і н «палення царату. Головною ланкою цієї системи були комісари праці, які діяли на основі постанови Тимчасового уряду від 11 травня 1917 р.. Нагляд за виконанням робітничого законодавства здійснювали крім комісарів Міністерства праці також фабричні інспектори та окружні інженери, які підлягали Міністерству торгу і промисловості. Про це, зокрема, йшлося в довідковій записці Міністерству праці Чернігівського окружного комісара праці, в якій він висловлювався за координацію дій всіх структур, що займаються промисловою працею [54]. Спочатку між цими трьома гілками виникали непорозуміння. Тому 12 серпня була опублікована «Інструкція», яка регламентувала виконання законів по охороні праці у підприємствах, що підлягали нагляду фабричної інспекції і окружних інженерів і визначала взаємовідносини між фабричними інспекторами, окружними інженерами, місцевими комісарами Міністерства праці. На фабричних інспекторів і окружних інженерів покладалося завдання наглядати за виконанням законів про промислову та умовами праці на промислових підприємствах, стежити за дотриманням положень про забезпечення робітників на випадок хвороби і страхування від нещасних випадків та правил про відшкодування потерпілим та членам їх сімей внаслідок нещасного випадку у фабрично-заводських, гірничих і гірничо-заводських підприємствах, проводити у життя правила, видані головним, губернськими або краєвими по фабричних і гірничо-заводських справах присутствіями чи Міністерством праці, фабричним інспекторам та окружним інженерам належало також стежити за тривалістю робочого часу, складати протоколи про порушення чинного законодавства і при потреби виступати обвинувачувачами у суді.

До компетенції місцевих комісарів праці насамперед входила допомога у розв'язанні суперечок і непорозумінь між підприємцями та робітниками, а також давалася вказівка схиляти їх до миролюбивої згоди, шляхом взаємних уступок, як поодиноких, так і колективних конфліктах, організація обов'язкових камер і обов'язкових третейських судів, щоб ці установи всяко сприяли господарському життю; обов'язок по збиранню, перевірці і зведенню статистичних відомостей по питаннях праці». У випадках виявлення порушень трудового законодавства, кожен із трьох названих інститутів (фабрична інспекція, окружні інженери і комісари праці), мали інформувати один одного про ті порушення,

які належали до їхньої компетенції. Незгоди між фабричною інспекцією, окружними інженерами і комісарами праці вирішувалися міністром праці і міністром торгу і промисловості [55].

Згідно з розписом Міністерства праці місцеві органи в Україні склалися з дев'ятнадцяти комісаріатів, які ділилися на три розряди. До першого розряду відносилися великі промислові центри: Київ, Одеса, Харків та Катеринослав. У комісаріаті першого розряду працювало 16 осіб. Комісаріати другого розряду були у містах Миколаїв, Кривий Ріг та Маріуполь, їхні штати склалися з 10 співробітників. Комісаріати третього розряду із штатом у 9 урядовців створювалися у Полтаві, Кременчуці, Єлисаветграді, Черкасах, Луганську, Бахмуті, Вінниці, Клинцях, Житомирі, Рівному, Чернігові [56]. Призначення комісарів праці відбувалося протягом всього періоду гетьманщини. 4 червня районним комісаром Катеринославщини було призначено інженера-технолога В.А. Дейнеку- Моренцова [57], 15 червня комісаром у Вінниці став Р.С. Цетковський, 17 червня комісаром у Херсоні – М.Р. Белітць [58]. Комісаром праці Криворізького району працював В.Я. Скляр [59]. Комісари праці на місцях стикалися з великими труднощами в роботі. Особливо це стосувалося організаційного боку справ. Комісар Чернігівщини пропонував розширити мережу комісаріатів за рахунок створення дільничих інспекторів праці, оскільки окружний комісаріат не міг охопити всі важливі ділянки. Місцеві комісари не завжди вчасно отримували потрібну інформацію з центру, тому часто доводилося діяти на свій і розсуд. Комісар Чернігівщини висловлювався за перетворення комісаріатів праці на центри, бо в них була нагальна потреба як і у промисловців, так і в робітників. Такий центр, на думку комісара, запровадити в життя робітниче законодавство і виступить посередником між робітниками і промисловцями, поставить взаємовідносини між ними на твердий ґрунт [60]. За об'єднану політику всіх зацікавлених міністерств щодо робітництва і промисловості висловлювався комісар праці Криворіжжя В.Я. Скляр [61].

У процесі організації комісаріатів праці досить широко використовувався досвід, набутий під час діяльності Центральної Ради. Із виявлених нами звітів місцевих комісарів праці, поданих у Міністерство, видно, що практично всі вони працювали з кінця 1917 – початку 1918-го року, тобто брали початок з доби УНР. В літературі дуже поширеною є думка, що відсутність достатньої кількості кваліфікованих, вкрай необхідних для державобудівної роботи кадрів, пояснювалася безперервною міжпартійною боротьбою та нездатністю партійних лідерів з'єднатись у

спільний державотворчій роботі, а також відмовою українських політичних партій від участі в уряді [62]. Це безперечно правильне твердження. Але відмова політичних партій від співробітництва стосувалося неучасті небагатьох в уряді чи інших більш-менш важливих постах. Як уже зазначалося, гетьман звільнив від посади лише міністрів уряду Центральної Ради та їхніх товаришів, тобто, весь апарат міністерств та їхніх місцевих органів залишався практично без змін, про що красномовно свідчить аналіз документів фонду Міністерства праці та інших фондів.

На нашу думку, брак кваліфікованих кадрів, які могли б узяти участь у розбудові Української держави, пов'язаний не стільки з відмовою політичних партій, скільки із тим загальним станом розвитку української інтелігенції, особливо її професійних загонів, які могли б взяти на себе відповідальність за соціально-економічні галузі державного життя. Якщо серед мало чисельної інтелігенції України, яка становила 0,5% (перепис всього населення (селянство становило 93%), українська частина налічувала 32%, тоді як їх частка серед населення в цілому становила 73%, то серед модерних інтелектуальних професій, ця частка була ще меншою (2/3 української інтелігенції мешкало на селі). Постійна боротьба за збереження національної культури та мови сприяла переходу кращих інтелектуалів в гуманітарну сферу. Другою причиною була загальна відсталість країни з таким же загальним браком такої інтелігенції, третьою економічно-культурна відсталість українського народу, викликана його напівколоніальним становищем [63]. Так що позиція українських партій дуже відносно могло вплинути на формування як самого Міністерства праці, так і його місцевих органів: комісаріатів праці, фабричної інспекції та інституту окружних інженерів, які формувалися з висококваліфікованих технічних спеціалістів: інженерів, техніків, статистиків, а також юристів, економістів, операторів тощо.

Тобто, на початку своєї діяльності гетьманський уряд проводив щодо робітництва політику, яка не зачіпала основні завоювання революції. Оскільки названа політика була розроблена соціал-демократичними партіями, як загально-російськими, так і українськими, то ми можемо висловити твердження про те, що гетьман не пішов по шляхом реставрації царських порядків у робітничій політиці, а залишив соціально-економічні завоювання робітництва, здобуті ним під час революції, в силі.

Було б невірно приписувати гетьману соціалістичні погляди, яких він ніколи не дотримувався. «Я не соціаліст, – говорив П.Скоропадський у розмові з Д.Дорошенком, пропонуючи йому вступити до складу уряду, – але я щиро стою за демократичний лад, за націоналізацію всіх форм громадського життя на Україні, за всебічний розвиток української культури. Селянин мусить дістати землю, але не анархічним способом, не грабунком, а на правних основах, без руйнації економічного життя краю й його багатства» [64]. У травні 1918 р. у бесіді з співробітником однієї з німецьких газет гетьман заявив, що його батьківщина не повинна стати ґрунтом для соціалістичних експериментів [65]. Політичним фундаментом гетьманщини служила Українська демократично-хліборобська партія, одним з провідних ідеологів якої виступав В.Липинський. Українська держава ґрунтувалася на програмних засадах консерватизму. Головні базові поняття консерватизму щодо соціально-економічних проблем тією чи іншою мірою проявилися в період гетьманщини. В цілому, огляд консервативної концепції даного періоду дає досить чітке уявлення про роль держави, суспільства, культури, релігії та інших чинників; проте лише загально окреслимо економічні принципи консервативної доктрини. Базові поняття «держава та ринок» практикуються так з одного боку консерватизм виступає за сильну державу, котра здатна протистояти тискові інтересів різних груп, з другого – держава не повинна втручатися в ринок, бо цим створює хаос, а натомість мусить підтримувати національний характер ринку; «бідність і нерівність» – природні категорії закладені природою із часів початку історичного розвитку, тому держава повинна допомагати певним категоріям населення, фізично немічним, перестарілим; «інфляція та безробіття» – дану проблему реально можна вирішити лише шляхом погодження різних інтересів. В цьому плані незалежні Профспілки є небезпечними, оскільки не дають можливості спокійно зняти або вирішити цю проблему, а більше розпалюють пристрасті та провокують до анархічних дій. Більш ефективним є корпоративний принцип, де єдині профспілкові структури їм по співпрацюють з державою [66]. В руслі консервативної доктрини і діяв гетьман П.Скоропадський. Суть його програми полягала у встановленні економічного стану згідно зі світовими законами загальногромадської приватної власності як фундаменту культури й цивілізації. Саме власник мав стати соціальною опорою гетьманщини. Лише незавершеність роботи із прийняттям демократичного земельного закону, який демократичним шляхом вирішував би земе-

льне питання на користь працюючих селян, стало однією з причин падіння гетьманату.

Не треба забувати, що консервативній теорії гетьманату протистояла передова на той час марксистська теорія, яка реалізовувалася в Радянській Росії більшовиками і активно проповідувалася в Українській державі. Було б дуже важливо вивчити і визначити вплив цієї доктрини, яка піднятим кулаком висіла над головою гетьмана, на його соціально-економічну політику. Безперечно з існуванням такого фактора як проголошені соціально-економічні завоювання робітництва Радянської Росії змушені були рахуватися різні політичні групи. Про те, що вплив радянського робітничого законодавства на формування робітничої політики гетьмана мав місце, говорить той факт, що у фондах Міністерства праці відклалися всі законодавчі акти РРФСР, які стосувалися жіночої та дитячої праці. Ця важлива проблема заслуговує детального розгляду. На нашу думку, саме вплив радянського законодавства змусив П.Скоропадського трансформативну доктрину у бік лібералізму. Згідно цієї доктрини лібералізму проповідувалася думка, що можна досягти ладу на основі полюбовної домовленості між силами підприємців і робітників.

Конкретним кроком у напрямі лібералізації політики гетьмана, гадаємо, було створення 15 липня 1918 р. Комітету праці міжвідомчого дорадчого органу при Міністерстві праці, який мав попередньо обговорювати всі законопроекти, які торкалися взаємовідносин між промисловцями і робітниками [67]. Метою заснування Комітету праці, говорив у своєму виступі на першому його засіданні 7 серпня міністр праці Ю.Вагнер, є «притягнення до роботи промислових і робітничих кіл, особливо в справі розглядання проектів законів, котрі мають встановлювати взаємовідносини між працею та капіталом» [68]. Щоби регламентація законів не виглядала однобоко, пропонувався відповідний склад комітету праці, до якого увійшли по одному представнику від міністерств праці, торгу та промисловості, народного здоров'я, внутрішніх справ, два професори-фахівці з економічних питань, вісім представників від промисловців і стільки ж від робітників [69]. Очолив Комітет праці товариш міністра праці В.А. Косинський [70]. Вже на першому засіданні Ю.Вагнер закликав присутніх не гаяти, часу і негайно приступити до розробки «тої галузі соціального законодавства, котра вже так широко розроблена на Заході і котрої ще зовсім нема у нас» [71].

З протоколів засідання Комітету праці видно, що представники полярних соціальних сил могли парламентським способом схрестити зброю і добиватися прийнятних для себе результатів [72]. У створенні та діяльності Комітету праці ми вбачаємо вияв політики новітнього бонапартизму, через яку гетьман прагнув змусити працювати полярні соціальні сили. Застосування терміну «бонапартизм» для характеристики соціально-економічної політики гетьмана потребує уточнення і вивчення цілого комплексу проблем, а саме: що являв собою його режим, які були умови його виникнення, механізм влади, соціальна база, особливості офіційної ідеології тощо. Не досить, вивчено проблему, яким чином режим П.Скоропадського буй пов'язаний з революцією, адже відомо, що не всі з революційний завоювань були відкинені одразу. Надзвичайно важливо було вивчити, як ставилися до режиму П.Скоропадського підприємці, великі землевласники, банкіри, тобто, подивитися на гетьманаті їхніми очима. Ми вважаємо, що режим П.Скоропадського генетично має значно більше внутрішніх зв'язків з наслідками початкового періоду української революції, ніж це до цього часу показувалося в історичній літературі.

У світлі сказаного зовсім інакше бачиться кадрова політика П.Скоропадського. Стає очевидним, що далеко не випадковим було те, що портфель міністра праці, який здійснював контроль за одним з важливих напрямів соціально-економічної політики, гетьман віддав представникам поміркованих політичних партій, спочатку російському народному соціалістові Ю.Вагнеру, а йодом соціалісту-федералісту М.Славинському. Як відомо, народна соціалістична партія, що до неї належав Ю.Вагнер, об'єднавшись в липні 1917 р. з трудовиками, захищала інтереси середніх прошарків населення. Вони стояли за реформістський еволюційний розвиток суспільства, відстоювали такі загально-демократичні принципи демократії як робітничі конференції, селянські з'їзди, право на страйки, колективні ти опори і т.д. Соціально-економічна програма соціалістів-федералістів, як партії ліберально-демократичної за своїм характером, була по своїй суті консервативною. Хоч у своїй програмі партія і проголошувала себе соціалістичною, але, за влучним висловом Д. Дорошенка, на ділі не була соціалістичною і обмежувалася поміркованими реформами на кшталт монополії у справах господарських і торговельних, здійснення «принципового» права земельних власників на викуп тощо. Есери виступали за широкі демократичні вимоги [73].

Очевидно, наприкінці своєї діяльності, потрапивши в жорна грандіозних національних конфліктів, гетьман вже не міг вдовольнитися поміркованою соціал-федералістською позицією М.Славинського в соціально-економічній сфері, як, до речі, нового міністра праці не могла вдовольнити еволюція гетьмана у бік правих суспільно-політичних сил. Не дивно, що М.Славинський, увійшовши разом з іншими своїми однопартийцями до складу уряду, зробив все для того, аби переконати гетьмана добровільно зректися влади. Зрозуміло, що за таких обставин ні на яку підтримку з боку міністра праці гетьману чекати не доводилось.

Від своїх анти гетьманських поглядів М.Славинський не відмовився і пізніше, коли наприкінці 30-х років у громадсько-політичному тижневику «Тризуб», що виходив у Парижі з ініціативи С.Петлюри, засуджував гетьманство як застарілу форму державного правління, протиставляв їй французьку форму демократизації, виступав проти теоретика гетьманської партії В.Липинського.

Програмні вимоги з соціально-економічних питань як народних соціалістів, так і соціалістів-федералістів, представники яких здійснювали керівництво робітничою політикою, опинилися між Сциллою і Харібдою народних мас і реакційних сил, що концентрувалися в Протофісі. На прикладі діяльності Міністерства праці видно, що в той час, коли соціально-економічну політику гетьманського уряду проводили представники партій, які стояли за поміркований, реформаторський шлях перетворень в Україні, тобто прагнули зайняти «середню лінію» в революції. Місцевий пролетаріат, навіть український, в основній своїй масі йшов за радикальними гаслами російських більшовиків. Вимоги як трудящих, так і підприємців все більше розходилися з гаслами, які їм пропонували політики, особливо це стосувалось соціально-економічної сфери.

Д.Дорошенко пізніше згадував, що перед вступом до гетьманського кабінету з благословення таких відомих соціалістів як С.Єфремов і В.Винниченко у нього було переконання, що збудувати соціалістичну Українську державу в тодішніх умовах було неможливо. Соціалістична держава, вважав Д.Дорошенко, коли й збудувалася би, то це не була б Українська держава. В цьому його переконувало, по-перше, невдалий досвід будівництва радянської держави наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. більшовиками, по-друге, загальний стан розвитку українського суспільства, яке було не готове зразу ж з «царства народної темноти, де 40 мільйонів людей не знало досі як вони називаються, перескочити одразу в соціалістичний рай.» Для розбудови дійсно життєздатної, міц-

ної Української держави з сильною армією, флотом, фінансами, індустрією, на думку Д.Дорошенка, треба було допустити усі елементи, з яких складається сучасна європейська буржуазна держава, залишивши діло соціальної революції принаймні наступному поколінню, якому вже не прийдеться воювати за самі поняття української нації.

Література:

1. Див.: Буравченков А. Відновлення або дещо про Гетьманат з погляду сьогодення // Останній гетьман. – К.; Академпрас, 1993. – С.26.
2. Пеленський Я. Гетьманат Павла Скоропадського. Міфи та дійсність // Там само. – С.3.
3. Друмов В., Шкварець В. Українська гетьманська держава 1918 р. у висвітленні зарубіжної історіографії // Останній гетьман. – С. 111.
4. Винниченко В. Відродження нації. – Київ-Відень, 1920. – Ч.ІІІ. – С.47.
5. Кульчицький С.В. Українська держава гетьманщини // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 7-8; Солдатенко В.Ф. Центральна Рада та українізація армії // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 6. – С.26-39; Копиленко О.Л. «Сто днів» Центральної Ради. – К.: «Україна», 1992; Іванченко Р.П. Україна від Кия до Кравчука: Короткий нарис української державності. – К.: Укр. письменник, 1992; Шевчук В. В'ячеслав Липинський – історик, політик та мислитель // Сучасність. – 1992. – С.86-97; Білодід О. Помилявся я двічі... Про останнього гетьмана України та військ козацьких Павла Скоропадського // 1991. – № 23. – С.26-32; Кулик В. Повторення пройденого. Українська революція: 1917-1991 // Сучасність. – С.59-72; Пиріг Л., Проданюк Р.П. Скоропадський. Штрихи до політичного портрета // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 2. – С.90-105.
6. Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Хліборобська Україна. – Відень, 1925. – Кн. ІІ. – С.10-11.
7. Донцов Д. Підстави нашої політики. – Відень, 1925. – С.10.
8. Винниченко В. Назв. праця. – С.16.
9. Сохань П. Промова під час відкриття конференції // Останній гетьман. – С.19.
10. Буравченков А. Назв. праця. – С.30-31.
11. Сохань П. Промова під час відкриття конференції // Останній гетьман. – С.19.
12. Буравченков А. Назв. праця. – С.25-33.; Скрипник М. Гетьманство В.П. Скоропадського в історії української державності // Там само. – С.49-56.; Проданюк Ф. До питання про внутрішню політику держави Павла Скоропадського // Там само. – С.56-66.; Малик Я.

Земельне питання в Українській Гетьманській Державі. Попередні нотатки та документи // Там само. – С.97-107.; Берладяну-Берладник В. Повстання проти П.Скоропадського. Причини і наслідки // Там само. – С. 107-113.; Ульяновський В., Андрусишин Б. Церква в Українській Гетьманській Державі. Попередні нотатки та документи // Там само. – С.285-187.

13. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. – Відень, 1921-1922. – Т.І.-IV.; Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. Ужгород 1930-1932. – Т. 1-2.; Його ж: Мої спомини про недавнє минуле.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – Прага.; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність.; Василенко Н. Історія України. У 2-х т. – Мюнхен, 1972-1976.; Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991.; Іванис В. Симон Петлюра – президент України. 1879-1926. – Торонто, 1952.; Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936.; Доленга С. Скоропадщина. – Варшава, 1934.; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади. Нью-Йорк, 1958.; Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993.; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993.

14. Див.: Друмов В., Шкварець В. Назв. праця. – С. 114-115.

15. Шемет С. Самостійність, як нездійсненна ідея, як декларація, як державний чин. – Нью-Йорк, 1955.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Прага, 1923-1924.; Людендорф Е. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. – М., 1924.; Гольдинвейзер А.А. Из женевских воспоминаний (1917-1920 гг.) // Революция на Украине по мемуарах белых. – М., – Л., – С.36-52.; Могилянський Н.М. Трагедія України (из пережитого в Києве в 1918 г.) // Там само. – С.115-116.; Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине // Там само. – С. 136-177.; Лукомский А. Противосоветские организации на Украине и начало гетманства // Там само. – С.196-211.; Гурко В.И. Политическое положение на Украине при гетмане // Там само. – С.212-221; Мякотин В. Из недалекого прошлого. В Києве при гетмане // Там само. – С.222-238.

16. Скоропадський П. Спомини. – К.: В-во «Україна», 1992. – С. 112.

17. Остання із Скоропадських // Голос Украйш. – 1991. – 19 жовтня.

18. Див.: Андрусишин Б.І. «Спомини» П.Скоропадського як джерело вивчення соціально-економічної політики Української держави //

Наукові записки. Матеріали звітно-наук. конф. викладачів Українсько-го держ. пед. університету ім. М.П.Драгоманова за 1992 рік. – К., 1992. – С.224-225.

19. Скоропадський П. Там само. – С.55.

20. Там само. – С.54.

21. Там само. – С.98.

22. Папакін Г. Доля архівної спадщини П.П.Скоропадського у сховищах України // Останній гетьман. – С.198, 202-203.

23. Пионтовский С. Гражданская война в России (1918-1921 гг.). Хрестоматия. – Изд-во комм. ун-та им Я.М.Свердлова. – М., 1925. – С. 363-367.

24. Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция: Очерки из профессионального движения на Украине. – Б.м.: Госиздат Украины, 1923. – С.407.

25. Пионтовский С. Назв. праця. – С.363-365.

26. ЦДАВО України – Ф.2857. – Оп. 1. – Спр.12. – Арк.8.

27. Державний вістник. – 1918. – 16 травня.; Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – С.443.; Ростовець М. Скоропадський і скоропадчуки. – Канада.: Новий шлях, 1938. – С.12-14.

28. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – Ч.1. – С.203-204.

29. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918) // Укр. іст. журнал. – 1993. – № 7-8. – С.114.

30. Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917-1923 рр. Ужгород, 1930. – Т.2 – С.315.

31. Дорошенко Д. Там само. – С.394.

32. Детальніше про М. Славинського див.: Реєнт О.П., Андрусин Б.І. З'їзд поневолених народів (8-15 вересня 1917 р.), (21-25 вересня н.ст.) Історичні зошити. – К., 1993.; Київська старовина. – 1993. – №5. – С.96-99.

33. Державний вістник. – 1918. – 24 червня.

34. Див.: Дорошенко Д. Там само. – С.68, 415, 309, 291.; Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нариси історії. – К., 1993. – С.36.

35. ЦДАВО України. – Ф.2857. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.38.

36. Там само. – Арк.39.

37. Там само.

38. Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософ. і соціолог. Думка, 1922. – С.83.

39. ЦДАВО України. – Ф.2857. – Оп.1 – Спр.1. – Арк.8-14; Спр.12. – Арк. 209, 225, 217-217/зв, 214, 212, 218.
40. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914-1918) // Укр. іст. журнал. – 1992. – №7-8. – С.113.
- * У липні С.С.Остапенко приймав участь у роботі мирової делегації на переговорах з РРФСР як представник Міністерства праці, тому обов'язки директора виконував П.А. Приваревський (ЦДАВО України. – Ф.2857. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.50/зв, 240).
41. ЦДАВО України. – Ф.2857. – Оп.1 – Спр.1. – Арк.29.
42. Державний вістник. – 1918. – 2 лист.
43. ЦДАВО України. – Ф.2857. – Оп. 1. – Спр.1 – Арк.30/зв.
44. Державний вістник. – 1918. – 2 лист.
45. Андрусак Т. Правові основи української гетьманської держави 1918 р. // Останній гетьман. – С.91.
46. Конституційні акти України... – С.83.
47. Дорошенко Д. Ілюстрована історія України... – С.96.
48. Державний вістник. – 1918. – 26 травня.
49. Андрусак Т. Правові основи... – С.91-92.
50. ЦДАВО України. – Ф.2857. – Оп.1 – Спр.1. – Арк.26.
51. Там само. – Спр.2. – Арк. 31/зв.
52. Державний вістник. – 1918. – 2 лист.
53. ЦДАВО України. – Ф.2857. – Оп.1 – Спр.12. – Арк.220.
54. Там само. – Арк. 10.
55. Там само. – Арк.91.
56. Там само. – Арк.210.
57. Державний вістник. – 1918. – 24 липня.
58. ЦДАВО України. – Ф.2857. – Оп.1 – Спр. 12. – Арк.242.
59. Там само. – Арк.28/зв.
60. Там само. – Арк. 10/зв.
61. Там само. – Арк.10.
62. Андрусак Т. Правові основи... – С.84.
63. Див.: Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – С.15, 39.
64. Цит. за: Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1917) // Укр. іст. журнал. – 1993. – №7-8. – С.109.
65. Дорошенко Д. Історія України. – С.97.
66. Див.: Гоменко М. Головні чинники українського консерватизму на тлі європейських традицій // Останній гетьман. – С.139-140.

67. ЦДАВО України. – Ф.2857. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.59.
68. Там само. – Арк.110/зв. – 111.
69. Державний вістник. – 1918. – 24 липня.
70. Дорошенко Д. Історія України. – С.315.
71. ЦДАВО України. – Ф.2857. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.111.
72. Детальніше про діяльність Комітету праці див.: Андрусишин Б.І. Соціальні конфлікти в Україні: спроба ретроспективного аналізу // Сучасність. – 1994. – №2. – С.83-93.
73. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С.116.

15. "Спомини" П.Скоропадського як джерело вивчення соціально-економічної політики української держави*

«Спомини» П.Скоропадського вийшли з-під пера в 1919 р. в Лозанні, куди экс-гетьман емігрував після свого зречення. Цей невеликий за обсягом манускрипт до недавнього часу ніде не друкувався (за винятком деяких уривків, які публікував віденський журнал "Хліборобська Україна"). Незважаючи на те, що сам період Гетьманщини в "Споминах" не відображений, особливий інтерес викликає матеріал, в якому П.Скоропадський аналізує соціально-економічну програму, на основі якої повинна була будуватися політика Української держави. Це тим більш важливо, що "Спомини" звертають увагу на вивчення тих явищ, які у вітчизняній історіографії останніх 70-ти років ігнорувалися або зображались лише різко негативно. Замовчувалося, наприклад, те, що гетьманський уряд не лише не відмінив робітниче законодавство Тимчасового уряду і Центральної Ради, а й у "Грамоті до всього українського народу" обіцяв твердо забезпечити права робітничого класу. Своїм розпорядженням від 18 травня 1918 р. уряд залишив їх у силі, чим забезпечував права українського робітництва. Тому говорити про реставрацію дореволюційних порядків, зокрема в робітничому питанні, неправомірно, принаймні на сторінках "Споминів" таких намірів немає.

* Наукові записки : матеріали зв.-наук. конф. викладачів Українського державного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за 1992 рік. – Київ: Вид-во УДПУ імені М. П. Драгоманова, 1993. - С. 224-225.

П.Скоропадський ненавидів революцію, він вважав, що соціалістичні ідеї чужі народним масам, що їх "держиться тільки невелика купка одірваної від народу інтелігенції".

Гетьман протиставляв "революційному чадові" національні тенденції робітництва при дуже поміркованих тенденціях соціальних, відзначав готовність робітників зі зброєю в руках "поборювати більшовицькі завоювання свого краю".

Як політик П.Скоропадський намагався розробити програму, яка одкидала б крайнощі в соціальних питаннях, відстоювала принцип приватної власності одночасно відмовляючись від демагогії, популізму, теоретичності, а проводила соціальні реформи у напрямі збільшення числа самостійних господарств за рахунок обмеження маєтків великих землевласників. У робітничому питанні ставилося завдання створити робітниче законодавство, яке б на перший план висувало інтереси держави, а не окремих класів.

Одна з провідних ідей "Споминів" – необхідність проведення такої державної політики, яка б вела до порядку в усіх сферах життя, подолання ідейного хаосу в політиці. Звинувачувались діячі соціалістичних партій, які при всій щирості і бажанні щось творити були безсилі вивести країну на творчий шлях, а їх "соціалістичні експерименти" вели до більшовизму із знищенням матеріальної і духовної культури, в результаті чого Україна могла потрапити в залежність від міжнародного капіталу.

П.Скоропадський дійшов думки про необхідність створення народної партії, яка б ставила першочерговим завданням справу державну та сповідувала українську національну ідею, але без крайнього шовінізму, тобто він виходив з ідей консолідації української нації шляхом не національного, а територіального патріотизму.

Розв'язку різних соціально-економічних проблем гетьман шукав у минулому, в результаті чого він прийшов до необхідності створення міцної організації великих, середніх і дрібних власників, яка б вивела державу на "правдивий шлях розвитку". Для розв'язання суперечності між власниками і соціалістично настроєною інтелігенцією гетьман прийшов до потреби компромісу в соціальних питаннях. Потрібна була сильна державна влада, яка була б спроможна примусити вищі імущі класи, наприклад, дідичів, піти на необхідні поступки. Тобто гетьман стояв на шляху до створення умов, в яких державне регулювання соціально-економічних відносин мало на меті відвернути соціальні вибухи на основі "соціального компромісу".

На нашу думку, соціально-економічна програма П.Скоропадського "повисла в повітрі" тому, що держава, яка мала проводити її в життя, була недостатньо сильною і не змогла виконати роль гаранта і верховного арбітра для всіх класів і суспільних груп. На шляху реалізації програми стало хижацьке чиновництво, яке пішло на службу мстивому дворянству, та реакціонери з Протофісу, під тиском яких гетьманський уряд скотився на шлях повернення дореволюційного соціально-економічного ладу, що було головною помилкою П.Скоропадського у проведенні його реформ.

16. Традиції гетьманства в Україні: динаміка сучасного сприйняття*

У низці своїх праць ми вперше порушили питання не тільки про регіональний, а й про сутнісний аспект ідеологічних і доктринальних орієнтирів українського суспільства. Спочатку були досліджені історичні витoki окремих політичних конструкцій і форм, потім приклади реалізації політичних і соціальних інтересів у системі українського державотворення, і нарешті постало питання про доктринальні орієнтири¹. У багатьох монографіях вчені «субстанційної школи» Р.Інглехард, Ю.Маслоу, А.Берклі порушили проблему про взаємовплив культурних та ідеологічних норм у рамках окремого соціуму. Нашим дослідженням на основі вибірки найбільш соціально активних верств населення ми спробували подати модель формального і процесуального проникнення цінностей консерватизму в систему масової політичної свідомості. Консерватизм розглянутий не тільки як система цінностей, але й як метода формування соціально-політичної організації суспільства. Дані регіонального зрізу показують (див табл.), що різні регіони України приблизно однаково тяжіють до формування нової традиції, пов'язаної з існуванням суто українських політичних реалій. Консервативні ціннісні складові політичної свідомості завжди проникають у соціум через певні культурологічні історичні приклади, що сприймаються населенням як прояв історичної самобутності і приклад позитивної історичної традицій-

* у співавторстві із Козенюком А.І. Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер.: Історія, економіка, філософія / гол. ред. Ю. І. Терещенко. – Київ: Вид. центр. КНЛУ, 2008. – Вип. 14. - С. 136-139.

ності. Таким прикладом (каналом) проникнення традиціоналізму в політичну свідомість українців і є Гетьманат.

Більшість респондентів оцінили гетьманську традицію політичного володарювання в Україні позитивно – 75% опитаних; також 88% респондентів оцінили діяльність П.Скоропадського як позитивну. Треба зазначити, що формально цей пакет вибірки респондентів повністю підтримав гетьманську традицію, але дещо неоднозначно оцінив практичну діяльність П.Скоропадського в процесі українського державотворення. Більше половини опитаних негативно оцінюють діяльність П.Скоропадського як Гетьмана України. На базі цієї емпірики можливо зробити такі висновки:

1. Однозначно з часу проведення першого дослідження (2003 р.) рівень історичної інформованості й обізнаності виріс, респонденти вже більш позитивно в кореляційній залежності оцінюють П.Скоропадського, а найголовніше – визнають його роль у процесі українського державотворення.

2. Респонденти сприймають консервативну традицію в українських державотворчих процесах, але не можуть чітко поєднати в свідомості теоретичну традицію української консервативної ідеї та її практичне втілення за часів гетьмана П.Скоропадського. Тут може бути обірваний зв'язок з історичною пам'яттю українського суспільства та неправильно розставлені акценти в історичних процесах, які відбувалися на території України на початку ХХ століття.

Треба зазначити, що консервативна традиція повинна бути вихована, але молоді демократії, які формують свій консервативний ідейний простір на основі власної історії, мають спочатку подбати про селекцію інформаційних індикаторів, що формують традиції за певними, визнаними в історії типологічними прикладами. Уважно проаналізувавши результати дослідження, слід зауважити, що Гетьманат Павла Скоропадського міг стати окремим індикатором новітньої української національної традиції. Його віддаленість у часі від формування української незалежної держави сучасного етапу може піднести Гетьманат та інститут українського гетьманства в ранг українських консервативних універсальних категорій.

Аж 88% опитаних вважають діяльність П.Скоропадського конструктивною в контексті розвитку української державності. Поступово в масовій політичній свідомості українського суспільства діяльність П.Скоропадського і в цілому період Гетьманату визнано позитивним для розвитку української незалежної держави.

Граничний дискурс про необхідність правої консервативної ідеї, пошук консолідуючої базової суспільної ідеї, наявність формалізованих етосів, пов'язаних із розвитком української держави, поступово приходять на зміну традиційним соціал-демократичним принципам побудови структурованого українського суспільства. Бажано зробити похибку на те, що респондентами для нашого дослідження були студенти як найбільш соціально активна частина молоді. Беручи за основу аналітичної похибки даних інформативний рівень сучасного студентства, треба зазначити, що фактично йдеться про фрагментацію знання, тобто гетьманська традиція устояна – стала конструкція в суспільній свідомості, і на другому етапі нашого дослідження визначено, що Гетьманат сприймається більше позитивним державотворчим досвідом та прикладом розвитку саме українського політичного механізму. Але й приймаючи такі заперечення, ми зазначаємо, що якщо всі однозначно і не сприймають консервативну ідею саме як єдино правильну, то Гетьманат історично вже виборов собі право бути традицією української державності. Полишимо соціально-психологічну структуру цієї ідеї, відтворення її складових поринає у традиційні суспільно-політичні ознаки української модернізації і в залишки патерналізму у суспільній свідомості взагалі.

Користуючись методологією серединного аналізу та системою графів, якщо розглядати українське суспільство у світовому, загальноцивілізаційному аспекті, Україна із загальної ліво-ліберальної спрямованості хитнулася до консервативного сегменту суспільно-політичного спектру. Зарано стверджувати, що консервативні цінності стали базовими, але ще Р.Милс, викладаючи свою фундаментальну для модернізму «теорію маятника», писав про «виключно поляризовану структуру базових суспільно-політичних ідей для країн, які переживають перехідний період». 53 відсотки позитивно ставляться до втілення досвіду Гетьманату і консерватизму загалом на сучасному етапі. Зростає роль дискурсивних консервативних цінностей у масовій політичній свідомості.

Лише 21% респондентів виявили бажання взяти конкретну участь у практичному втіленні гетьманської традиції. Проаналізована корективна система відповідей свідчить, що невелика кількість людей хоче практично наблизити консервативну традицію в Україні. Тут спостерігається тенденція до того, що люди не тільки не хочуть залучатися до процесу практичної роботи щодо Гетьманату як форми державного володарювання, а й демонструють високий рівень аполітичності потенційних суб'єктів українського державотворчого спектру. Люди втоми-

лися від політики, від постійних політичних викликів, від безконечного її втручання в особисті плани та життя громадянина.

Даний пакет вибірки не є повністю репрезентативним для населення України як соціальної сукупності, але фактично представляє найбільш мобільну, інформаційно забезпечену, інформаційно-культурну верству українського суспільства. Студентська молодь є одним із головних інформаційних каналів суспільно-політичного розвитку, найбільш вірогідним середовищем для футурологічних моделей становлення та стадіальності будь-якого політичного організму.

Таблиця даних про обробку анкет
(оброблено 394 анкети)

Питання	Так	Ні	Утримались
Чи оцінюєте ви позитивно гетьманську традицію в Україні?	296 (75%)	98 (25%)	
Чи вважаєте ви конструктивною діяльність гетьмана П.Скоропадського в процесі українського державотворення?	347 (88%)	47(12%)	-
Чи ставитеся ви позитивно до втілення гетьманської традиції на сучасному етапі?	209 (53%)	185 (47%)	-
Чи взяли б ви участь у громадській роботі, спрямованій на відновлення гетьманської традиції?	83 (21%)	311 (79%)	-

Джерела та література:

¹ Див.: Андрусишин Б.І., Козенюк А.І. Гетьманські традиції в Україні очима наших сучасників // Гетьманський альманах. – ч.2. К., 2003. – С. 176-185; Андрусишин Б.І. Робітнича політика гетьмана П.Скоропадського в контексті українського консерватизму // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – 2000. – Вип.4. – С.241-258; його ж. Законодавче регулювання трудових відносин в Українській державі // Треті юридичні читання: Мат-ли Міжнар. наук. конф. 25-26 квітня 2007 р. – Т. 1. – К., 2007. – С.31-34; його ж. Програмні засади робітничої політики гетьманського уряду // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т.І. – К., 1996. – С.213-239; Ульяновський В., Андрусишин Б. Церква в Українській Гетьманській державі: Попередні нотатки та документи // Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті П.Скоропадського 1873-1945. – К., 1993. – С.285-398 та ін.

17. Провісники громадянського суспільства: правове становище профспілок в Українській Державі 1918 р.*

Столітній ювілей Української революції 1917-1921 рр., коли український народ вперше в ХХ столітті, мобілізувавши національні сили, створив незалежну державу, по-новому спонукав науковців, широку громадськість поглянути на ідею державної незалежності, яка лягла в основу утворення і розбудови Української Народної Республіки, Української Держави та Західноукраїнської Народної Республіки. Вченими Я. Калакурою, В. Капелюшним, В. Коцуром, В. Солдатенком розроблена концепція періодизації історіографії проблеми. Джерелознавчими та історіографічним проблемам української історії доби визвольних змагань і державотворення (1917- 1921 рр.) присвятили монографії П. Губа, В. Капелюшний, Г. Рудий, Б. Андрусин, А. Буравченков, Ю. Булгаков, П. Гай-Нижник, В. Горак, Л. Дещинський, А. Морозов, Г. Папакін, Р. Пиріг, Д. Розовик, М. Степчак та ін.

Створено окремі ґрунтовні комплексні дослідження, присвячені українським державотворчим процесам 1917-1921 рр. й істориками права, серед яких слід назвати праці Ю. Шемшученка, О. Копиленка, В. Кульчицького, О. Мироненка, В. Рум'янцева, Б. Тищика, О. Шевченка, І. Усенка, О. Вівчаренка та ін.

Значну групу праць становлять дослідження про різні функції Української держави (1918 р.), серед яких слід виокремити публікації В. Верстюка, О. Реєнта, Ю. Терещенка, Я. Дашкевича, Ю. Павленка, Ю. Храмова, Д. Яневського, С. Мякоти, В. Клименка-Мудрого, Ф. Проданюка, С. Кульчицького, В. Сідака, Ф. Турченка, О. Рафальського, Г. Кривоший, Ж. Дзейко, О. Тимошука, С. Литвина, В. Клименка, А. Іванової, І. Усенка, Т. Андрусяка, В. Ульяновського, О. Кудлай, В. Лозового, В. Масненка, С. Корновенка, Т. Осташко та ін.

Проте до цього часу слабо висвітленим залишається сам процес формування, персональний склад, аналіз механізму діяльності вищих органів державної влади та управління Української держави (1918 р.), які відповідали за становлення та функціонування соціально-трудової сфе-

* Тринадцяті юридичні читання : Українська державність: кризь призму часу (до 100 річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.), 25-25 травня 2018 р., м. Київ / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редкол.: В. П. Андрусенко, ...Б. І. Андрусин [та ін.]. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. - с. 5-16

ри життєдіяльності, тобто стосовно таких корінних питань як організація праці, заробітної плати, соціального страхування, охорони здоров'я, охорони праці, покращення житлових умов, боротьба з безробіттям тощо. Потребують поглибленого вивчення проблеми взаємодії профспілок з органами державної влади та роботодавцями у вирішенні означених завдань.

Як це не парадоксально звучить на перший погляд, але і у сьогоднішньому державотворенні знову стоїть питання як і за допомогою чого врівноважити полярні суспільні настрої, розробити і впровадити ефективний механізм гармонізації інтересів різних соціальних груп, баланс інтересів яких здійснює вирішальний вплив на розвиток держави, а у драматичні періоди історії – є загрозою чи гарантом самого її існування. Знову постає питання чому у людини так розбалансовані духовні і плотські початки, як об'єднати людей, відданих національним ідеалам і людей, пріоритетом яких є задоволення у першу чергу соціальних потреб. Звертаючись до досвіду вітчизняного державотворення доби Української національно-демократичної революції і визвольних змагань 1917-1921 рр., важливо побачити у ньому не лише позитив, а й негатив.

Спроба розв'язання подібного роду проблем була зроблена творцями української державності у період визвольних змагань 1917-1921 рр. загалом, а намагання спрямувати Україну до класового співробітництва та цивілізованого реформаторства реалізовувалося, зокрема, за доби Гетьманату Павла Скоропадського, якого привели до влади ліберально-консервативні сили. Немаловажну роль у цьому процесі мали відігравати профспілки.

«Гетьман Павло Скоропадський був приведений до влади трьома основними силами, – пише Ю. Терещенко, – Українською народною громадою, Союзом земельних власників, Українською хліборобсько-демократичною партією. До складу першої входили, в основному, представники давніх козацько-старшинських і шляхетських родів Лівобережжя, які були носіями історичних традицій першого Гетьманату (В. Кочубей, М. Устимович, М. Воронович, М. Гижичкий та ін.).

Друга група включала соціально неоднорідну верству землевласників, в якій переважали селяни і нащадки козаків.

Нарешті третю групу склали члени Української партії хліборобів-демократів, яку очолювали відомі українські діячі В'ячеслав Липинський, брати Сергій та Володимир Шемети. З лідерами УХДП тісно співпрацював один із засновників самостійницької течії в українському русі

Микола Міхновський. Попри певні суперечності між усіма трьома політичними силами їх об'єднувало розуміння необхідності соціального і національного компромісу, відновлення у повному обсязі приватної власності, утвердження правових підстав суспільно-політичного та економічного життя в Україні. Чимало з них усвідомлювало потребу українізації зрусифікованих і полонізованих верств українського суспільства і залучення їх до державного і національно-культурного будівництва [1, с. 507-508].

Інститут Гетьманства розглядався творцями Української Держави 1918 р. «як спосіб національної інтеграції, налагодження співробітництва між усіма класовими групами та організаціями» [1, с. 509].

Гетьманська Українська держава, очолювана П. Скоропадським ґрунтувалася на програмних концепціях консерватизму. Його головні засади стосовно соціально-економічного розвитку виразно виявилися у визначенні ролі держави як регулюючого фактора розвитку суспільства. Базові поняття «держава та ринок» розумілися так: з одного боку консерватизм виступав за сильну державу, здатну протистояти тискові інтересів різних груп, з другого, – держава не повинна втручатися в ринок, бо цим створює хаос, – а натомість мусить підтримувати національний характер ринку; «бідність і нерівність» – категорії, закладені природою від початку історичного розвитку, тому держава повинна допомагати певним прошаркам населення, фізично немічним, перестарілим; проблему «інфляції та безробіття» реально можна вирішити лише шляхом погодження інтересів різних соціальних груп. У цьому контексті незалежні профспілки є для держави небезпечними, оскільки вони не дають можливості спокійно зняти або вирішити цю проблему, а, навпаки – розпалюють пристрасті та провокують до анархічних дій. Ефективнішим є корпоративний принцип, де єдині профспілкові структури тісно співпрацюють з державою [2, с. 139]. Ідеологічну основу українського консерватизму становили праці В. Липинського. Провідниками консерватизму в Українській державі виступали помірковані українські партії, а саме – федералісти та соціалісти-самостійники, а також нечисленні російські кадети.

Гетьман діяв у руслі саме консервативної доктрини. Суть його програми полягала у встановленні економічного ладу на основі загальногромадської приватної власності. П. Скоропадський був переконаний, що можна досягти гармонійних відносин між підприємцями і найманими робітниками на основі взаємних поступок і обопільних домовленостей. Центристську політику щодо робітників та їхніх професійних ор-

ганізацій прагнуло вести і Міністерство праці, яке діяло у складі уряду і здійснювало контроль за одним з найважливіших напрямів соціально-економічної політики. Очевидно не випадково портфель міністра праці гетьман віддав представникам поміркованих політичних партій – спочатку російському народному соціалісту Ю. Вагнеру, а згодом соціалісту-федералісту М. Славинському. Народна соціалістична партія, до якої належав Ю. Вагнер, об'єднавшись у липні 1917 р. з трудовиками, захищала інтереси середніх прошарків населення. Вона стояла за реформістський еволюційний розвиток суспільства, відстоювала загальнодемократичні принципи, зокрема право робітників на самоорганізацію, проведення робітничих конференцій, право на страйки, колективні договори і т. д. У партії соціалістів-федералістів, як справедливо зазначив міністр віросповідань Української держави В. Зінківський, «не було майже ніякого організаційного зв'язку з селом, з робітничими колами» [3, с. 146].

Концепції вирішення соціально-економічних питань як народних соціалістів, так і соціалістів-федералістів, які здійснювали керівництво політикою щодо профспілок, інших робітничих організацій, опинилися між Скіллою і Харібдою народних мас і реакційних сил, намагаючись зайняти «середню лінію» у протиборстві полярних сил суспільства.

Позиція промисловців, фінансистів-банкирів і землевласників нами вже з'ясована. Якою ж була позиція робітничих організацій?

Другий Всеукраїнський робітничий з'їзд (скликаний УСДРП), що відбувся в середині травня в Києві, в своїй відозві підтримав помірковану революційно-демократичну програму Центральної Ради, а не більшовицький курс на соціалістичну революцію. Серед найголовніших завдань, що стояли перед робітництвом, були: захист незалежної УНР, скликання Українських Установчих Зборів, передача землі без викупу в руки трудового народу, впровадження державного контролю над продукцією за участю робітників, свобода спілок, страйків, слова і друку, повна рівноправність національностей і національно-персональна автономія для національних меншин. Майже повністю з вимогами з'їзду збіглася і програма УСДРП, прийнята на черговому конгресі.

Незважаючи на складність обстановки, 21 травня 1918 р. була скликана Всеукраїнська конференція профспілок, яка мала виробити ідейно-правові засади своєї діяльності у нових умовах. Підкреслимо, що прохання з клопотанням у Раду Міністрів про дозвіл на проведення конференції було подано саме Міністерством праці, яке підтримало ініціативу Київської та Одеської ради профспілок [4, с. 91].

За рівнем представництва конференцію можна прирівнювати до з'їзду, оскільки було репрезентовано 311 місцевих спілок із 105 населених пунктів із усіх губерній України, а також області Війська Донського, Мінської, Могильовської губернії Білорусії; разом 443 делегати представляли 497 064 членів профспілок [5, с. 46]. У літературі зустрічаються й інші дані про кількість делегатів конференції – 539 делегатів від знову ж таки 311 профспілок, що об'єднували 5 млн. організованих робітників [6, с. 79]. Проте цифра у 5 млн. організованих робітників є явно перебільшеною. Очевидно, потребує уточнення й кількість делегатів на конференції.

У доповідній записці міністра праці Ю. Вагнера на ім'я прем'єр-міністра називається 520 зареєстрованих делегатів, про що повідомлялося в бюлетені конференції. Склад делегатів за партійністю був розмаїтий. З 441 делегата, що зазначили свою партійність, найчисленнішу групу становили меншовики і бундівці – 267 (49,44%), комуністи і співчуваючі – 21 (3,9%), Поалей-Ціон – 15 (3,15%), українські соціал-демократи – 19 (3,52%) [7, с. 91].

До антидержавних з погляду міністра праці Ю. Вагнера відносилися більшовики, анархісти, максималісти, які мали абсолютну меншість на конференції. Загалом склад конференції, підкреслював міністр праці, свідчив про те, що більшість профспілок відкидали антидержавне начало. Водночас в уряді було розуміння, що профспілки в силу своїх завдань об'єктивно тяжіють до соціалістичних партій і знаходяться з ними у тісних контактах. Як свідчив історичний досвід Росії та України, спроби створити профспілкові організації, які б відмежувалися «демаркаційною лінією» від політичних партій і політики взагалі, успіхом не увінчалися. Сумний досвід зубатовщини переконав робітників, що спроба нейтралізувати профспілки є провокацією.

Події передвоєнних років, а особливо періоду світової війни, збагатили світовий профспілковий рух досвідом взаємодії з політичними партіями. Показовим у цьому відношенні був відхід англійських тред-юніонів від своєї традиційної платформи і наближення їх до англійської робітничої партії – лейбористів.

Важливо підкреслити, що серед лідерів Української держави, які відповідали за проведення робітничої політики, було розуміння неминучості зв'язку профспілкового руху з соціалістичними партіями, розуміння того, що профспілки не можуть замикатися лише на своїй чисто професійній роботі, а й тою чи тою мірою повинні брати участь у політичному житті України. Але водночас усе питання в тому, наголошував

Ю. Вагнер, щоби «ці неполітичні організації не виходили за рамки допустимої політичної діяльності, згідно з головними положеннями держави» [8, с. 92]. Оскільки ж робітничі спілки виходили за чергові рамки, оскільки вони стикалися з матеріальними законами – державна влада повинна була, за твердим переконанням Ю. Вагнера, вживати заходів «проти незаконної їхньої діяльності».

В питанні про економічну тактику робітничого класу представники соціалістичних партій, які мали більшість на конференції, вирішили не втручатися у політичну боротьбу, даючи зрозуміти уряду, що вони виступають за співробітництво з ним. Тактика економічної боротьби зводилася до того, що в умовах які склалися, вести інтенсивну страйкову боротьбу означало приректи себе на самогубство.

Більшовики закликали до відновлення завоювань соціалістичної революції. Проте як і робітничий з'їзд, конференція не пішла за більшовиками, а підтримала загальноприйнятую в цивілізованому світі теорію нейтральності і незалежності професійних спілок, а також висловилася за поміркований соціал-демократичний шлях перетворень.

В резолюції Всеукраїнської конференції профспілок зазначалося, що прихід до влади гетьманату не поліпшив становища народних мас, не приніс соціального визволення, а навпаки – поставив їх під загрозу іноземного поневолення. Резолюція звертала увагу на те, що на місцях у приміщеннях профспілок провадяться обшуки, відбуваються арешти робітничих лідерів, розганяються збори трудових колективів. У документі говорилося, що така жорстка політика негативно позначилася на забезпеченні прав донецьких робітників, які вже страждають від примусового вивозу до Німеччини. Становище розцінювалося як трагічне, що «вертає нас до гірших часів безправ'я і сваволі» [9].

В урядових колах, близьких до робітничих організацій, переважали погляди на рішення Всеукраїнської конференції, як помірковані. Лише в єдиній резолюції по доповіді «Завдання і тактика професійних спілок у зв'язку з поточним моментом», було заторкнено політичний бік. Будучи витриманою в характерних для соціалістичних партій виразах, зазначав міністр праці, резолюція все ж не стояла на більшовицькій точці зору. Вона рішуче відкидала будь-які заклики до робітничого класу знову стати на шлях боротьби за владу Рад, підкресливши різке засудження діяльності більшовицьких установ і застерігаючи робітничий клас від масових виступів.

Така поміркована позиція профспілкових лідерів була хорошим підґрунтям для досягнення соціального компромісу. Але життя розсудило

по-своєму. Доведені до відчаю війною і розрухою робітники не бажали чекати проведення реформ, не стали спостерігати як народжується нове робітниче законодавство. Жити треба було сьогоднішнім днем, а не майбутнім.

Уряд намагався тримати економічну ситуацію під контролем. Особлива увага зверталася на кам'яновугільну промисловість та залізничний транспорт, де було сконцентровано значні сили робітничого класу. Напевно символічно, що водночас 29 червня побачили світ два полярні за своїм змістом документи: цього дня гетьман затвердив постанову Ради Міністрів про асигнування в розпорядження Міністерства торгу і промисловості 15 млн. крб. на виплату робітникам кам'яновугільних і антрацитових підприємств Донбасу; у Міністерстві праці був підписаний об'їзник №1 «Про межі компетенції професійних робітничих організацій і власників підприємств». Оскільки значимість для настроїв робітників ці два документи мали різну, то й появилися вони у пресі із значним інтервалом – відповідно 11 липня і 16 жовтня [10].

Для кращого розуміння мотивів, які змусили уряд піти на такі непопулярні і жорсткі кроки, наведемо рядки із названого об'їзника: «Руїнуюча війна і наступні ненормальні умови для поточного життя викликали повну руїну державного промислового апарату, для чого вимагається напруга всіх сил і засобів. Першою умовою цього є зростання продуктивності праці у всіх галузях, однаково як з боку робітників, так і з боку адміністрації промислових підприємств» [11]. Висловлюючи впевненість, що всі трудящі добре усвідомлюють це завдання, Міністерство праці пропонувало до відома і неухильного виконання ряд вимог: в першу чергу, компетенція професійних організацій і заводських комітетів обмежувалася захистом професійних інтересів робітників і піклуванням про влаштування їх побуту. Тобто профспілкам відводилася та роль, яку вони і повинні виконувати в умовах ринкової економіки. Вважалися неприпустимими втручання робітників у діяльність адміністрації, що стосувалися найму і звільнення робітників, фінансові, економічні і технічні заходи і самочинне встановлення контролю над виробництвом. З другого боку, управління заводу не мало права порушувати ст. 9 Закону «Про робітничі комітети» від 25-го листопада 1917 р. Всі непрофесійні організації не мали права ніяк впливати на життя окремих підприємств. Підлягали поверненню власникам захоплені робітничими організаціями підприємства, товари, вантажі, каса, архів тощо. Посилаючись на закон від 25-го листопада 1917 р. «Про робітничі

комітети», робітників позбавляли права вимагати платні за виконання профспілкових обов'язків.

Дуже важливим, на наш погляд, пунктом було визнання права робітників на свободу коаліцій і страйків за винятком робітників підприємств державного значення та підприємств, які обслуговували щоденні потреби населення (продовольчі, водопровід, електростанції тощо). Обумовлювалося, що під час страйків неприпустимі насильницькі дії з боку робітників, а саме: псування машин, майна підприємств, насильницьке відсторонення робітників від роботи і насильство над адміністрацією. Насильство з боку робітників заборонялося і тоді, коли умови виробництва вимагали переходу на поштучну, відрядну та преміальну оплату праці. Трудові відносини мали регулюватися лише договорами особистого найму, укладеними двома рівноправними сторонами згідно з законом. Укладені до цього часу колективні договори переставали бути обов'язковими до виходу відповідного закону. Це був серйозний удар по революційних завоюваннях трудящих, бо на протязі 1917 – 1918 рр. профспілкам вдалося укласти ряд колективних договорів, які були основними документами, що визначали взаємні зобов'язання профспілок і підприємців із найважливіших питань організації праці та регулювання її умов [12, с. 83]. Закінчувався документ вимогою дотримувати правил внутрішнього розпорядку, встановленого на підприємствах. Конфлікти і спори, які виникають у процесі виробництва, які не могли бути полагожені адміністрацією або існуючими примирюючими інстанціями, підлягали розгляду в суді [13].

Наказ подібного змісту щодо залізничників 23 травня 1918 р. видав міністр шляхів Бутенко. У наказі підкреслювалася необхідність «негайно встановити нормальні умови праці на залізницях», тому профспілкам заборонялися будь-які втручання у порядок найму і звільнення робітників, а також у прийняття адміністративних і технічних рішень» [14].

Гетьман дуже високо цинив професіоналізм і самовідданість українських залізничників під час революції 1917 р., більшість з яких «стояло свідомо за порядок». Проте, через загальний занепад залізничного транспорту становище залізничників значно погіршилося, серед них почалося бродіння. Особливо воно посилилося, коли міністр транспорту Бутенко, підрахувавши збитки українських залізниць, які дорівнювали 600 тис. крб. провів деякі скорочення у зарплатні нижчим службовцям, при умові надбавки на дорожнечу. Такий крок уряду не пройшов. Із

ініціативи російських більшовиків та їх однодумців в Україні в середині липня вибухнув всезагальний страйк залізниць [15, с. 222].

Загальний страйк залізничників, в якому взяло участь близько 200 тис. працівників залізниць, тривав з середини липня до кінця серпня 1918 р.

Крім економічних, згодом було висунуто політичні вимоги. Керувало страйком створене у Москві тимчасове організаційне залізничне бюро ЦК КП(б)У на чолі з А. О. Близниченком. З РРФСР надходила значна фінансова допомога страйкарям, вона становила 1,5 млн. крб. Розподіл грошей, пожертвуваних на підтримку страйку, проводився через партійні організації. Про це свідчить, зокрема, «Протокол загальних зборів членів Всеросійської української компартії (більшовиків), які були в той же час залізничними службовцями тих саме доріг, які в даний час знаходилися у межах окупованої частини Росії». Зміст виступів Бубнова, Шаханова, Березницького свідчить про те, що більшовики з одного боку прагнули роздмухування страйку, а з іншого – боялися його розгортання, бо створені на місцях ревкоми, на їх думку, могли потрапити в руки «дрібнобуржуазних» українських залізничників. Бубнов пропонував зайнятися підготовкою фахівців залізничної справи для майбутнього відродження «економічного життя тієї частини руського народу, який істино страждає». З пожертвуваних грошей Південній залізниці дісталось 25000 крб., Харківському вузлу та Північно-Донецькій залізниці – 55000 крб., Катериненській – 50000 крб. [16, с. 21].

Таким чином, більшовики, надаючи фінансову підтримку страйкуючим залізничникам, не лише не бачили ніякої перспективи існування української державності, вони навіть не згадували назву український народ.

Проведення робітничої політики в Українській державі наштовхувалося на «безсилля» внутрішньої політики Міністерства внутрішніх справ на чолі з І. А. Кістяківським, який, проголосивши своїм головним завданням боротьбу з більшовизмом, діяв запально і пристрасно, прагнучи налякати своїми арештами підпілля і паралізувати його дії. І Кістяківський, пише Ю. Терещенко, належав до тієї групи діячів (Д. Дорошенко, Б. Бутенко, Ю. Липинський та О. Рогоза), які в уряді намагалися твердо проводити національний курс у політиці внутрішній і зовнішній [1, с. 514]. Декілька разів на засіданні Ради Міністрів впливали справи, по яких І. А. Кістяківський мав давати пояснення. «Особливо гостро, – згадував пізніше міністр віросповідань В. Зіньківський, – проходили конфлікти між Кістяківським і Ю. М. Вагнером, який як міністр

праці отримував свою інформацію з робітничих кіл і не раз малював картини такого поліцейського нахабства і сваволі, що вся система Кістяківського оголювала все своє безсилля» [17, с. 145]. Прикладом інформації про безчинства силових структур служить повідомлення Київської Ради професійних спілок про обшуки у ніч на 12 червня у колишньому помешканні профспілок на вулиці Фундуклеївській, 11, під час яких були забрані речі, а саме: друкарські машинки, різні канцтовари, портфелі, білизна, інші речі. У таємній записці міністрові внутрішніх справ Ю. М. Вагнер звертав увагу на неодноразовість подібних випадків і вимагав повернути профспілкам речі, а винних притягти до відповідальності [18, с. 61].

Міністр праці кваліфікував позицію свого відомства як такого, що близько стоїть до діяльності професійних організацій, в діяльності яких він не знаходив «ніяких реальних ознак загрози безпеці Батьківщини». Арешти, репресії дали свої результати, внаслідок чого діяльність профспілок, бірж праці, заводських комітетів розхиталася украй: члени правління, які були ще не заарештовані, тероризовані настільки, що кидають свою роботу, профспілки закриваються, робітники, що вступили до цих спілок, покидають їх. Під загрозою знаходилася навіть діяльність Комітету Праці, органу, створеного Міністерством праці з представників органів державної влади, профспілок, роботодавців і науковців для вироблення нормативно-правових актів, які мали сприяти зниженню напруги в суспільстві і передбачати досягнення соціального компромісу між найманими працівниками і роботодавцями. Участь профспілок у подібного роду міжвідомчих органах, переговорах, відмова від диктату, долучення до технічного та юридичного нагляду за організацією виробництва, та й, власне, самоорганізація найманих працівників за професійною ознакою, солідарність, взаємодопомога, колективізм, боротьба за соціальну справедливість якраз і свідчать, на наш погляд, про самоорганізацію громадян за професійною ознакою, набуття якостей асоціацій громадянського суспільства.

Ситуація, що склалася, не дала можливості Міністерству праці видати закон про професійні спілки, бо у міністерстві розуміли, що закон не міг надати робітникам тієї самостійності, яка вимагається по самій ідеї професійного єднання і яка в корені заперечувалась представниками МВС.

Репресії проти робітничих організацій дуже утруднювали роботу місцевих органів праці, діяльність яких передбачала довір'я до них з боку населення, тактика ж місцевих властей силових міністерств вела

до протилежного відношення до влади взагалі і до центральної зокрема. Без довір'я населення, цілком справедливо вважав Ю. Вагнер, міністерство не може протиставляти свою державну робітничу політику класовій політиці зацікавлених груп.

Політика репресій, арештів, на тверде переконання Міністерства праці, стояла у протиріччі до тих положень, на яких творилася Українська держава і могла потягнути за собою надто тяжкі наслідки, які важко передбачити.

Тому міністр праці Ю. Вагнер вимагав негайного припинення переслідувань за участь в I Всеукраїнській конференції профспілок і звільнення всіх заарештованих за участь у ній; не чинити перешкод у законній діяльності бірж праці, робітничих комітетів і профспілок, а всі закриті адміністрацією такі органи повинні бути наповнені в своїх правах; префектам мала надаватися свобода діяльності без реєстрації; у випадках арештів членів правлінь профспілок і їхніх об'єднань повинна витримуватися особлива обережність згідно закону висуватися звинувачення, щоб арешт не виглядав переслідуваннями лише за приналежність до профспілки; заборона зборів профспілок, робітничих комітетів тощо, повинна бути точно і відповідно вмотивування [19, с. 89].

Очевидно, звернення залишилося без уваги, що застало міністра праці Ю. М. Вагнера підготувати і звернутися 29 жовтня 1918 р. до Ради міністрів із розгорнутою запискою про безчинства державної варти, яка діяла, на переконання міністра праці з відома І. А. Кістяківського. Арешти, які застосовував Кістяківський, підкреслював Вагнер, були одним із засобів розгрому профспілкових об'єднань робітників. Міністр праці дивився на проблему репресій проти профспілок ширше, відзначаючи в таких діях варти знищення гарантій особистої свободи [20, с. 201]. Водночас, І. Кістяківський константував, що українська держава може йти по шляху свого національного розвитку тільки за умови політичної толерантності. «Окремим політичним партіям необхідно надати повну свободу відстоювати свої ідеї і погляди. В цьому питанні не може бути виключення і для партій соціалістичних, які стоять на основах еволюційного розвитку соціалізму», який сповідували українські ліві, цілком логічно кваліфікувався як антидержавне явище і держава зобов'язувалася поборювати його [1, с. 514].

Таким чином, проаналізувавши деякі напрямки соціально-економічної діяльності гетьманського уряду, можна зробити висновки, що П. Скоропадський у своїй соціально-економічній політиці тяжів до проведення центристської лінії, яка передбачала відстоювати в першу

чергу інтереси не окремих груп і класів, а держави в цілому. В такій поведінці нам бачиться прояв політики бонапартизму. Гетьман прагнув досягти соціального компромісу між полярними соціальними силами – найманими робітниками і їхніми професійними організаціями та підприємцями. Він ставив за мету виробити таке законодавство, яке б попереджало соціальні вибухи. Таким чином, підкреслює Ю. Терещенко, напрошується висновок – українським соціалістам не було жодної потреби руйнувати Українську Державу. Прагнення класового миру, примирення інтересів селян і великих землевласників, підприємців і робітників, здебільшого за рахунок заможних верств, яке демонстрував Гетьман Павло Скоропадський і його уряд, утверджували реальне соціальне партнерство, сприяли національній консолідації усіх верств українського народу і могли забезпечити стабільність української державності. Поєднання національно-консервативних і ліберально-реформаторських засад державотворення Гетьманату Павла Скоропадського цілком відповідало тогочасним тенденціям суспільного розвитку цивілізованих європейських країн [1, с. 521-522]. Для того, щоб примусити промисловців, які об'єдналися в сильну організацію Протофіс (Рада промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства), піти на поступки робітникам, треба було мати сильні державні структури, яких у гетьмана не було. Реакціонери з Протофісу були проти будь-якого втручання держави у їхні стосунки з робітниками.

Класове протистояння, конкуренція, яка була властива і стала головною рушійною силою епохи індустріалізації. Гетьман спробував «розбавити», розчинити у небаченому на той час процесі координації.

Прагнучи налагодити до краю розладнану війною і революцією промисловість, відновити постійний залізничний рух, забезпечити функціонування фінансової системи держави, намагаючись провести земельну реформу, будучи змушеним виконувати важкі умови Брестського миру, П.Скоропадський під тиском земельних власників та реакціонерів з Протофісу, які всіляко намагалися заставити гетьмана «вести їхню політику» [21, с. 209], вдався до таких жорстких і, звичайно, непопулярних заходів, як відступ від Закону про 8-годинний робочий день, поновлення дії «Тимчасових правил про покарання за участь у страйках» від 2 грудня 1905 р. тощо. Підприємці часто вдавалися до локаутів, внаслідок чого зростало число безробітних, і зріли нові соціальні конфлікти. З боку властей, особливо на місцях, широко практикувалися репресії проти лідерів робітничого руху – гоніння, обшуки, арешти і навіть фізичні розправи.

Очевидним є те, що запропонована соціально-економічна політика гетьмана П. Скоропадського не знайшла підтримки у тих, на кого вона була спрямована. Навпаки, вона викликала різке несприйняття її робітництвом. Проводити центристську політику умиротворення нації, виконувати роль стабілізуючої сили між антагоністичними суспільними групами держава може тоді, коли вона є достатньо сильною і в змозі схилити до соціального компромісу потенційно і фактично конфліктуючі сторони. Як показав дальший хід подій, такої сили в Українській державі у 1918 р. не було.

1. Терещенко Ю. Скарби історичної традиції. – К.: Темпора, 2011. – 560 с. – с. 507-508.
2. Див.: Останній гетьман : ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. – Київ, 1993. – С. 139.
3. Зеньковський В. Протопресвітер. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – М., 1995. – С. 146.
4. ЦДАВО України. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 310. – Арк. 91.
5. Скляренко Є. М. Нариси історії профспілкового руху на Україні. 1917 – 1920. – К., 1974. – С. 46.
6. Див.: Усик М.М. Перша Всеукраїнська конференція професійних спілок (1918 р.) // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К.: Логос, 1996. – С. 79.
7. ЦДАВО України. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 310. – Арк. 91 зв.
8. ЦДАВО України. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 310. – Арк. 92.
9. Скляренко Є. М. Нариси історії профспілкового руху на Україні. 1917 – 1920. К., 1974. – С. 46.
10. Державний вістник, – 1918. – 11 липня, 16 жовтня.
11. Там само.
12. Див.: Андрусишин Б.І. Соціальні конфлікти в Україні: спроба ретроспективного аналізу // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 83 – 93.
13. Державний вістник. – 1918. – 16 жовтня.
14. Там само.
15. Скоропадський П. Спогади. К., Філадельфія, 1995. – С. 222.
16. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр.1. – Арк. 21 – 22, 41 зв.
17. Зеньковський В. Протопресвітер. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – М., 1995. – С. 146.
18. ЦДАВО України. – Ф.2207. – Оп.1. – Спр. 310. – Арк. 61.
19. Колесников В. Профессиональное движение и контрреволюции (Очерки из истории профессионального движения на Украине). – К.,

1923. – С.79 – 81.

20. ЦДАВО України. – Ф.2207. – Оп. 1. – Спр. 310. – Арк. 89 – 96 зб.

21. Скоропадський П. Спогади. – К., Філадельфія, 1995. – С. 209.

18. УСС на великій Україні: соціально-психологічний аспект взаємного пізнання*

Проблема єдності всіх національних сил у боротьбі за українську державність у добу Української революції 1917-1920 рр. є однією з найважливіших в історії українського народу. Непросте сьогодення повертає нас до того, щоб ще раз осмислити історію держави, зрозуміти природу перемог і невдач, намагатися осягнути, чому шлях до єднання виявився тяжким та тернистим, а прекрасні пориви та наміри не знайшли продовження в суспільній консолідації, узгодженості практичних зусиль.

Ми не ставимо за мету розглянути процеси всеукраїнського єднання навколо національної ідеї у добу Української революції, проблему соборності загалом¹. Хотілось би привернути увагу до Українських січових стрільців у період їхнього перебування серед місцевого населення у контексті соціально-психологічного аспекту взаємного пізнання.

Перебування УСС на Великій Україні почало висвітлюватися зразу ж після закінчення національно-визвольних змагань їхніми учасниками та очевидцями у періодиці, наукових часописах, споминах, монографічних дослідженнях, історичних статтях (А. Баб'юк, Н.Гірняк, Н.Заклинський, О.Назарук, С.Ріпецький, С.Тобілевич, М.Горбовий, М.Угрин-Безгрішний, В.Левицький, Д.Пеленський та ін.).

Радянська історіографія торкалася зазначеного питання у контексті ідеологічної заганжованості, упереджено ставлячись до історії Української революції загалом і до УСС зокрема. Окремі аспекти цієї актуальної у контексті загальних проблем українського державотворення теми висвітлювали вітчизняні та зарубіжні вчені (Б.Андрусішин, Ф.Турченко, О.Реєнт, В.Литвин, С.Литвин, Ю.Терещенко, М.Литвин, С.Макарчук, І.Гошуляк, В.Верстюк, С.Наріжний, К.Науменко, В.Сергійчук, Т.Гунчак, І. Лисяк-Рудницький, М.Безручко, В.Великочий та ін.).

* Україна Соборна : збірник наукових статей / Інститут історії України, НАН України. - К.: Вид-во Інституту історії України, 2006. - Вип. 4., т.1. - С. 37-41.

Ролі УСС у процесах національно-культурного єднання українців присвятила свою публікацію «Українські січові стрільці на Єлисаветградщині. Навчально-методичні матеріали для вчителів» (Кіровоград, 2001) І.Вівсяна. Нею ж захищена кандидатська дисертація про національно-культурну співпрацю українців Галичини та Наддніпрянщини, В. Пилипівим – про джерела з історії взаємовідносин УНР та ЗУНР. Побачили світ окремі публікації місцевих краєзнавців.

Ідея єдності всіх українців була однією з основних засад, на яких виникло і розвивалось січове стрілецтво Західної України. Зібрати розірвані українські землі у єдину незалежну соборну державу від Карпат і до Кавказу було заповітною мрією галицької та буковинської молоді. Перша світова війна дала українцям шанс реалізувати національно-визвольну ідею на практиці, створивши власні збройні формування, чим і став легіон Українських січових стрільців. Оцінку Українським січовим стрільцям напередодні їх вступу у складі австрійської дивізії до Олександрівська, дав генерал О.І. Удовиченко у своїй книзі «Україна у війні за державність». Він писав: «... австрійська дивізія вільно увійшла в Олександрівськ. Ця дивізія складалася із українців із Галичини, свідомих українських патріотів, що творили в австрійській армії окремі формації під назвою Українських січових стрільців. Командував ними архієпископ Вільгельм (полковник Василь Вишиваний)» [2].

Про значення національно-просвітницької діяльності західних українців на Наддніпрянщині пише у своїй дисертації І.А.Вівсяна, яка наголошує на тому, що «період Гетьманату та утворення ЗУНР відзначився поглибленням співпраці Галичини й Наддніпрянщини завдяки присутності в Україні галичан, які працювали в державних установах та громадських організаціях, перебували в складі великих військових з'єднань – київських Січових стрільців, легіону УСС, австрійських частин... Особливе значення, – наголошує дослідниця, – мав побут легіону УСС на чолі з В.Габсбургом на Єлисаветградщині та ідея обрання А.Шептицького київським Патріархом. «Реевакуація» західних українців, що проводилась австрійським військовим командуванням, викликала хвилю протесту в наддніпрянському громадянстві [3].

Перебуваючи у складі 55-ї дивізії австро-угорської армії, яка після підписання Брест-литовської угоди почала просуватися вглиб України, полк Українських січових стрільців (приблизно 2 тисячі чоловік) під командуванням сотника О.Микитки перейшов 28 лютого 1918 р. р. Збруч і під звуки національного гімну.. «Ще не вмерла Україна» вперше вступив на «вільну» українську землю УНР, біля села Окопи побли-

зу Кам'янця-Подільського «визволити братів-українців з московських кайдан», як співалося в стрілецькій пісні [4]. З синьо-жовтим прапором їх зустріла делегація української армії. По напрямку Жмеринка – Вапнярка – Бірзула – Херсон – Нікополь – Олександрівськ УСС рухались вглиб Наддніпрянської України. Віковічна мрія побачити на власні очі оспівану в піснях Україну збулася.

З цього часу моральний зв'язок УСС з австрійською армією вживається: кожний і стрілець і старшина почував себе справжнім воїном і громадянином великої держави Україна і був готовий на шляху розбудови української державності на рішучі кроки, аж до остаточного конфлікту з військовим австрійським командуванням. Називаючи Наддніпрянщину Великою Україною, УСС ясно усвідомлювали, що без єдності і злуки своєї Батьківщини про незалежність та історичну перспективу годі й мріяти.

Кожний постій УСС по лінії пересування, кожна ночівля на Південному Правобережжі супроводжувалися взаємним пізнанням, стрільці-галичани переймалися настроями місцевого українського населення, його потребами.

Однак, як показав подальший перебіг подій, вже перші дні перебування на Україні принесли певне розчарування та викликати певну дезорієнтацію, оскільки населення Наддніпрянщини зустріло УСС з недовірою, явною нехиттю, а то й крайньою ворожістю! УСС йшли через Поділля на Херсон, потім по Дніпру до Олександрівська пізніше прибули до Єлисаветграда. Причин такої реакції було декілька: по-перше, ще свіжими були стереотипи загальноросійського світогляду, який особливо культивувався в роки Першої світової війни. Недостача національної свідомості українців залишила недоторканим почуття зальнодержавного панросійського патріотизму, прагнення «защити родину»; по-друге, УСС вступили на Велику Україну із чужинцями, одягнені в чужу форму, тому галичани-українці сприймалися під одним знаменником з наїзником, стрільці персоніфікувалися під слово «австрійці», куди наддніпрянці відносили всі народи, які населяли Габсбурзьку імперію, тому виокремити із військового загалу свідомих галичан-українців не було можливості; по-третє, населення вищезазначених районів дислокації українських військових формувань було уражене сильною чорносотенною пропагандою [5].

Українські січові стрільці були вражені найперше тим, що у місцевих майже не було чути української мови, а в селах молоде чоловіче населення також «калічило російщину», хоч і жінки, діти та літні люди

говорили чистою українською мовою. Друге, що впало в очі українцям-галичанам, це брак інтересу до просвіти і політичного життя, за винятком певного інтересу до демагогічних економічних лозунгів більшовиків, якими ті боролися проти Центральної Ради. Спостерігався потяг до чарки, а вечорами лунали пісні під звуки гармонії «*Эх яблочко...*». Така поведінка з точки зору січових стрільців пояснювалась воєнним психозом, безпросвітним, безправним животінням в умовах царського гноблення, а в період початку революції впливом отруйної руйнівної революційної пропаганди. Зазначимо, що австрійські вояки досить грубо поводитись з місцевим населенням, тому їхні дії, природньо, переносилися подумки і на УСС.

Для пом'якшення тертя між УСС і наддніпрянцями, оскільки січові стрільці увійшли в державну структуру УНР, українською владою було створено спеціальну агітаційну групу під командуванням полковника Іца. Центральна Рада видавала відозви до населення, що німецько-австрійська армія дружня для боротьби з ворогами-більшовиками, а серед айстро-німецьких військ є і брати-галичани. У групі працював легендарний стрілецький сотник Д. Вітовський.

Після розгону Центральної Ради доба романтичного захоплення Східною Україною закінчилася. Гетьманська влада намагалася придушити наростаючий повстанський рух особливо на Звенигородщині, неподалік Єлисаветграда, використовуючи німецько-австрійські війська. Опинившись між молотом і ковадлом, ризикуючи бути використаними в каральних акціях і тим самим дискредитувати національне обличчя УСС в очах українського селянства та національно свідомої інтелігенції з одного боку, і зазнати переслідування з боку австрійського командування через невиконання наказів у воєнний час, стрільці відмовилися від жандармських функцій, хоч їм іноді доводилося бути німими свідками насильства німецько-австрійських команд. Поодинокі випадки участі УСС у карних експедиціях закінчуватися братанням з селянами. Той факт, що УСС не брати участі у боях проти повстанців, привертав на бік стрільців серця місцевого населення.

Почуття співвини за навколишні події, консеквенція спільноти і приналежності до австрійської армії, а також становище військової частини не давати змоги стрільцям на перших порах розкрити свій духовний потенціал.

Перебування УСС на Наддніпрянщині, зокрема в Олександрівську, ознаменувалося, фактично вперше, такою важливою акцією, як порозумінням з українськими військовими частинами, зокрема Запорізькою

дивізією генерала Натієва, що у складі кримського угруповання української армії за наказом міністра військових справ Центральної Ради була виведена з Криму і прибула на дислокацію в район Олександрівська [6].

Запорізька дивізія, яка вважалася однією з найкращих в армії УНР не лише своєю дисциплінованістю, організованістю, а в першу чергу великою відвагою, патріотизмом і завзяттям, українським духом, який ґрунтувався на козацьких традиціях, викликала в УСС симпатію і захоплення. Під час спільних оглядів, парадів відбулося зближення січових стрільців із відомими українськими полководцями П. Болбочаном, В. Петрівим [7], командиром відділу вільного козацтва отаманом Олефіром, та ін. старшинами та козаками. Під час патріотичних бесід українці обох військових формувань знаходили свої спільні корені, висловлювали ідеї й почуття, які об'єднували людей навколо таких загальноукраїнських символів як давня славна історія козацтва, інших героїчних сторінок.

На територіях Запоріжжя, де ступінь зрусифікованості, на думку УСС, був нижчим, національна свідомість розвинена сильніше, а обурення на попередню політику більшовиків досягла кипіння, стосунки стрільців з місцевим населенням були кращими, ніж на Правобережжі. Відбувається взаємне розуміння і пізнання східних і західних українців. Свідченням цьому є участь УСС, серед яких було багато обдарованої молоді (художники, поети, музиканти) в організації українського шкільництва і преси, праця в «Просвіті», організації читалень, освітніх гуртків, театральних вистав, кооперативів, курсів української мови, українознавства, організації військових частин, українізації зовнішнього вигляду міста загалом. Така значна національно-просвітницька робота, що велася на Наддніпрянщині можливо багато в чому завдяки толерантній політиці австрійської військової влади, забезпечував архікнязь Вільгельм Габсбург (в народі Василь Вишиваний) [8].

Ми далекі від ідеалізації рівня національної свідомості всіх без винятку УССів. Компрометувала, наприклад, звання національної армії, до чого прагнула більшість стрільців, польова формація УСС /т.зв. Легіон/, яка була під впливом проавстрійськи настроєних старшин і не встигла проїнятися почуттям примату української держави, здійснювала хитання між державною українською приналежністю та приналежністю австрійською.

В умовах підготовки протигетьманського повстання, коли селянство та значна частина робітництва бачили в УСС своїх союзників, останні виявилися тією з'єднальною силою, що знівелювала міжпартійні про-

тирїччя і стали силою, яка учила нехтувати вузькопартійними, дрібними інтересами заради буття української держави.

Опинившись під загрозою розгрому і арештів з боку гетьманської влади, національне обличчя якої стрільцям не дуже подобалося, бо від нього віяло «російським духом», до УСС потягся нелегальний революційний елемент. Це сприяло з'єднанню ще однієї групи активних українців навколо ідеї української державності, хоч соціальна психологія наддніпрянців знаходилась під впливом розбурханої революцією стихії, де національно-державницька традиція, носіями якої виступали УСС, поступалася соціально-економічним завданням, що стояли на першому місці. Відомий дослідник революційних процесів в Україні 1917-1921 рр. Іван Кедрин (І. Рудницький) вважав, що завдяки перебуванню стрільців на Єлисаветградщині влітку 1918 р. вони стали «дійсними соборниками своїм світоглядом, психікою, спільністю думок і почувань» [9].

Друга спроба взаємного пізнання відбулася вже після створення ЗУНР [10], коли легіон УСС у складі УГА (І бригада УСС) вдруге прибув на Велику Україну. 16 липня 1919 р. приблизно 50 тисяч вояків з гаслом «Через Київ на Львів» перейшли Збруч з піснею «Ой, та зажурились стрільці січовії, як річку Збруч переходили...» і опинилися на території УНР, але зміст їхнього перебування був уже дещо іншим, адже на Наддніпрянщину вступили не поодинокі носії ідеї української державності, а представники держави західної гілки українського народу – ЗУНР, яка 22 січня 1919 р. історичним Актом злуки ЗУНР об'єдналася в єдину державу.

Цікавою в контексті взаємного пізнання є тема відносин УСС-УГА з Н. Махном, який неохоче йшов на контакт з Армією УНР, а з вояками УГА-УСС восени 1919 р. мав тісні взаємини, вів переговори, ставився до них прихильно, пригадуючи побут січовиків на Наддніпрянщині у 1918 р. [11].

Немаловажним фактором реалізації української соборницької ідеї була церква. У полковому наказі УСС значилося: «Не вдаватись в ніякі релігійні справи. Церкви хоронити та ходити до церкви правильно та хреститися тричі. Перед хрестом по дорозі здимати шапки. В такий спосіб позискаєте прихильність населення...» [12].

Чи не є толерантна поведінка греко-католиків УСС на Великій Україні, як і поважливе ставлення наддніпрянців до галичан прикладом релігійної терпимості і християнської любові і для сьогоднішніх українців.

Таким чином, на ґрунті національно-культурної діяльності, поширення національної свідомості, товариських зносин у родинних гуртках, співпраця /або лояльне ставлення/ в обороні революційного елемента, спільних військових контактах встановлювалося тепло дружніх відносин і відбувався суперечливий процес пізнання себе представниками двох гілок одного народу, що був насильно розділений чужими державами на дві окремі культури і політично-психологічні структури. У 1918 р. військовою формацією УСС був зроблений перший реальний крок на важкому шляху зближення Східної і Західної України, важливість якого ми відчуваємо і досі.

Література:

1. Реснт О. П. Ідея соборності України і спроби її реалізації в XIX-XX ст. // Проблеми історії України XIX- початку XX ст. – Вип. VIII. – К., 2004, – С.7-15.
2. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. – К.: Видавництво «Україна», 1995. – С.36.
3. Вівсяна І. А. Національно-культурна співпраця українців Галичини та Наддніпрянщини у 1917-1920 рр. – Автореф.... канд. істор. наук – К., 2003. – С.10.
4. УСС. Українські Січові Стрільці. 1914-1920. Репринтне відтворення з видання: Львів, 1995, – Львів: Слово, І. – С96-102.
5. Волковинський В. М. «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку XX ст.// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. V. – Київ, Інститут історії України, 2002. – С. 54-65.
6. Сідак В., Осташко Т. Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К., 2004. – С. 29-32.
7. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – Ч. 1: Біографічно-довідкова – К., 1995.- С. 106.
8. Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – К., 1999. – С. 10-12; УСС... – С. 99-100.
9. Вівсяна І. Українські січові стрільці на Єлисаветградщині. Навчально-методичні матеріали для вчителів, 2001. – С.30.
10. Андрусишин Б. І. Західні українці в державному апараті УНР //Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України /36. – К., 2000. – С. 3-10.
11. Вівсяна І. Назв.праця. – С. 32.
12. За волю України. Історичний збірник УСС. – Нью-Йорк, 1967. – С. 208-210.

19. «Пролетарська диктатура» на Україні в 1919 р.: Народний комісаріат праці*

З провалом серпневого путчу 1991 р. закінчилася епоха, за якої в колишньому СРСР різними способами робилися спроби впровадити тоталітарну модель соціалізму, систему воєнно-комуністичного типу. У зв'язку з цим, викликає закономірний інтерес той час, коли ця система лише спиналася на ноги і робила перші кроки. Процес критичного переосмислення минулого, що почався з другої половини 80-х рр., перегляд оцінок історії радянського суспільства показав, що, незважаючи на значну кількість літератури з цієї проблеми, вона не може бути доказом всебічного і глибокого дослідження організації центральних органів пролетарської диктатури в перші післяреволюційні роки ми Україні, зокрема ролі і місця, яке займав другий Радянський український уряд.

З даної проблеми є значна література, яка з'явилася в основному до середини 80-х років.

Як в узагальнюючих працях з історії Жовтневої революції та громадянської війни, так і в спеціальних дослідженнях І.А.Громової, М Рубача, І.К.Рибалки, М.І.Куліченка та інших авторів робився акцент на окремих сторонах створення та діяльності цього уряду в рамках існуючих традиційних підходів і концепцій. Розкривши процес створення, внутрішню структуру, а також деякі напрями діяльності уряду, дослідники обходили увагою такі важливі питання, як його соціальний і національний склад, партійність членів уряду взагалі і наркоматів зокрема, освітній рівень, динаміку зростання чисельності працівників, джерела формування та інші кількісні та якісні його характеристики. Для відповіді хоча б на частину з названих питань необхідно на основі архівних матеріалів провести фронтальні підрахунки по кожному наркомату, по кожному відділу, оскільки зведених даних фактично немає. На основі архівних документів (анкет делегатів різних з'їздів, матеріалів обстежень складу службовців, яке проводив 1 червня 1919 р. Наркомат внутрішніх справ, іменних списків осіб, за яких подавалося прохання про відстрочку призову на військову службу (збереглося 127 анкет), списків службовців та ін.), нам вдалося відновити картину, яка склалася в цей час в одній із частин уряду – Народному комісаріаті праці (НКП).

* Історія, історіософія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе): історичний збірник. – Київ: ІТЕЛ, 1996. - С. 101-112.

Наркомат праці України, організований 27 грудня 1918 р., входив до Тимчасового робітничо-селянського уряду республіки, створеного наприкінці листопада 1918 р. за ініціативою і санкцією ЦК РКП(б) (28 листопада відбулося його перше засідання) [1].

Основними завданнями НКП було проведення і здійснення політики більшовицької партії і Радянської держави в галузі праці. Тимчасово виконувати обов'язки заввіділом праці (так до 29 січня 1919 р. називався НКП) було доручено Ф.О.Сергєєву (Артему), [2] 6 січня 1919 р. на цей пост було призначено Б.Й. Магідова (3). В той же день В.І. Ленін отримав телеграму ЦК КП(б)У й уряду України з Харкова з проханням затвердити їх постанови про введення до складу робітничо-селянського уряду республіки В.І. Межлаука і Б.Й. Магідова. В записці Я.М. Свердлова, написаній з цього приводу, Ленін висловився дуже категорично: «Не давати нікого» [4]. Чому Ленін вчинив таким чином? Адже в ЦК КП(б)У вважали, що Б.Й. Магідов якнайкраще підходить для даної посади. Він ще до революції вів революційну боротьбу на Україні, мав досвід профспілкової роботи, а в грудні 1917 р. входив в колегію Народного секретаріату праці першого Радянського уряду України. Безперечно, Леніну було про це відомо, бо якраз напередодні цього призначення в листопаді 1918 р. Б.Й. Магідов разом з В.І. Мажлауком були у нього на прийомі [5]. З партійністю і пролетарським походженням у майбутнього наркома також було все в порядку. Як виходець із сім'ї єврея-ювеліра, він пішов по стопах батька. Належав до профспілки металістів, рано зблизився з соціал-демократами і став на шлях революційної боротьби. У нього був деякий досвід практичної державної роботи. У створеній в лютому 1918 р. Донецько-Криворізькій республіці Магідов займав пост наркома праці. Хоч, звичайно, Санкт-Петербурзького середнього училища [6] було напевно недостатньо для того, щоб 34-річному наркому очолити таку важливу ланку господарського будівництва, як організація праці на Україні. Але ж не це вплинуло на позицію Леніна. Визначальним аргументом, на нашу думку, було те, які погляди були у кандидатів у наркоми на національне питання. Як і вся більшовицька партія, вони були антагоністами українського національного руху, що яскраво проявилось в період створення Донецько-Криворізької республіки. Будучи визначним практиком революційної боротьби, реалістичним і далекоглядним прагматиком, В.І. Ленін розумів, що в конкретній обстановці на Україні ігнорування національним питанням загрожує багатьма неприємностями. Тому він, бачачи склад Радянською українського уряду, який був сформований

«здебільшого з росіян, євреїв та інших неукраїнських елементів» [7], виступив категорично проти входження в уряд ще двох неукраїнців.

Мабуть, досвід створення і діяльності другого Радянського українського уряду значною мірою змусив В.І. Леніна наприкінці грудня 1919 р. зазначити, що «ігнорувати значення національного питання на Україні, – чим дуже часто грішать великороси (і, мабуть, не набагато менш часто, ніж великороси, грішать цим євреї), – значить робити глибоку і небезпечну помилку... Ми повинні... особливо енергійно боротися проти залишків (іноді несвідомих) великоруського імперіалізму і шовінізму у «російських комуністів...» [8].

Але, розвиваючи на початку 1919 р. успішний наступ на всіх фронтах, захоплені абсурдною ідеєю всесвітньої революції, більшовики на Україні не дуже рахувалися з думкою Леніна. 7 січня 1919 р. Б.Й. Магідов приступив до виконання обов'язків Наркома праці [9], а 17 січня був затверджений членом Радянського уряду [10]. Почалася робота по створенню апарату Наркомату праці. На перших порах НКП використав структури Харківського комісаріату колишнього Міністерства праці, а також колишній відділ праці при обласній раді народного господарства [11].

Протягом січня-лютого 1919 р. склалася структура наркомату, були сформовані колегія і відділи, активно вівся підбір кадрів. У колегію, затверджену Раднаркомом 26 лютого 1919 р., увійшли виключно більшовики: М.Й. Рейхель, призначений одночасно заступником наркома, і Ф.М. Самойлов. Очолив колегію Б.Й. Магідов. До кінця лютого 1919 р. склалася така структура НКП України: колегія, управління справами і функціональні відділи. Зазначимо, що як серед членів колегії НКП, так і серед завідуючих відділами, не було жодного українця. Із загального числа службовців наркомату 20,7% становили росіяни, 34% – євреї, 6% припадало на частку латишів, литовців, поляків, німців та ін. Українці, хоч і становили серед співробітників 39,3%, ніякого впливу на вирішення справ у наркоматі не мали, оскільки були допущені лише до другорядних посад: кур'єри, сторожі, друкарки та інший допоміжний персонал.

Керівні діячі Наркомату праці, будучи Україні чужими, не враховували ріст національно-визвольного руху, і тому, природно, будь-які виступи проти політики органів радянської влади розцінювали як бандитські, сприяли придушенню найменших українських проявів. Чиновники НКП української мови не знали, і не хотіли нею спілкуватися з робочими масами, більшість яких була україномовною. Все діловодство

во в наркоматі велося російською мовою. Навіть на курсах, скликаних комісаріатом праці з метою підготовки кадрів для організації місцевих органів влади спочатку в Харкові [12], а потім і в Києві [13], користувалися лише російською мовою. За справедливим зауваженням українського історика з Канади Оресга Субтельного уряд Раковського «крім «хрестового походу за хлібом», і запровадження колективних господарств... відштовхнув від себе ліворадикальну українську інтелігенцію (таку як боротьбисти) відмовою від вживання української мови в адміністративних справах та ігноруванням потреби в ній у галузі культурної й освітньої діяльності» [14]. Щодо Наркомату праці така недалекоглядна русифікаторська політика відштовхнула від роботи у структурах НКП багатьох представників української технічної інтелігенції, до яких нова влада ставилася з недовірою і підозрою. Типовим прикладом вказаного підходу до представників старої технічної інтелігенції може служити ставлення керівництва НКП до працівників технічної інспекції, яка створювалася замість колишньої фабричної та гірничої і здійснювала технічний нагляд за станом підприємств. Якщо на 28 квітня 1919 р. дали згоду співробітничати з новою владою 43 колишніх фабричних інспектори [15] (з 49 працюючих), то вже на червень залишився 31 інспектор, а в 1922 р. виконували свої обов'язку менше 6,6% інспекторів [16], які працювали з часу другого встановлення радянської влади. Державні органи ставилися до технічних інспекторів насторожено, часто відмовлялися від їхніх послуг, а де й не допускали до роботи чи приставляли для нагляду над ними робітничих інспекторів, які в більшості своїй, нічого не розуміючи у суті справи досвідченого інженера, лише заважали працювати. І тільки переконавшись в лояльності технічних інспекторів, їм дозволяли самостійні обстеження. Такий підхід негативно відбився на роботі інспекції. Так, якщо в 1919 р. на одного технічного інспектора припадало 10,6 обстежень на місяць, що було більше, ніж в 1918 р., то в 1920 р. це число впало до 8,6 обстежень, а в 1921 р. – до 5,7. Таким чином, поставивши перед собою цивілізаторські цілі, більшовики із наростаючою з часом впертістю викорінювали освічених, самостійно мислячих спеціалістів, замінюючи їх вихідцями з пролетарського середовища, які не володіли необхідними інженерними знаннями і були до цього просто не готові.

У той же час з РРФСР на Україну були прислані «кваліфіковані кадри» для організації роботи НКП практично з усіх напрямів діяльності. Серед них прибули уповноважений НКП РРФСР Рубінчик, В. Пісчанський, Є.О. Бумажний (член колегії НКП РРФСР), Ф.М. Самойлов (ко-

місар праці Івано-Вознесенської губернії), С.І. Каплун, В.Г. Соколов та ін [17], які обійняли ключові посади в комісаріаті. Як уже зазначалося вище, не лише жоден відділ, а навіть і підвідділ НКП України не очолювався українцем.

Зіткнувшись на практиці з українською національною стихією, яка організувалася і зміцніла в період недовготривалої української державності (1917-1918 рр.), чиновники Наркомупраці і його місцевих органів, будучи чужими українському народові, могли розраховувати на підтримку лише російського і зрусифікованого пролетаріату в містах України. Діючи у сфері революційного перетворення трудових відносин, наступу на капіталізм у широкому плані, змінюючи правове і матеріальне становище робітничого класу, НКП була зроблена спроба взяти під свою сферу впливу і сільськогосподарський пролетаріат [18], що б значно розширило його соціальну базу. В той же час основна маса українського селянства була поза сферою впливу НКП і вважалася ворожою до диктатури пролетаріату як дрібнобуржуазна стихія, що заважає повністю розчистити поле для майбутнього соціалістичного суспільства.

Виконанню поставлених завдань мав служити відповідний склад органів влади, де на першому місці стояла партійність і пролетарське походження. На жаль, ми не володіємо необхідними даними, які стосуються соціального походження співробітників НКП.

Наявні дані не дають можливості визначити, яку частину апарату Наркомгіраці в цілому становили «буржуазні спеціалісти» і колишні службовці Міністерства праці, але їх відсоток був досить високим. Так, на травень-червень 1919 р. вони становили 66,74 співробітників статистичного відділу [19]. Якщо взяти по наркомату в цілому, то серед 127 співробітників-чоловіків у травні липні 1919 р. 24,4% були «старими службовцями» колишнього Міністерства і лише 5 (3,9%) працювали в державних і радянських органах ще в кінці 1917 на початку 1918 рр. [20]. Старі чиновники (значна частина службовців радянських установ), будучи в основному вихідцями з міщанського середовища, приносили в новий апарат дореволюційні методи роботи, звичаї, прийоми насаджували в них бюрократизм. До певної міри непрямим показником соціального стану є рівень освіти. Тому можна твердити, що працівники з вищою освітою (31,3%), яких називали «старими службовцями», були в абсолютній більшості непролетарського походження, тоді як нижчу освіту (14,1%) мали, як правило, представники пролетарських і напівпролетарських прошарків. Слід зазначити, що специфіка роботи Нарко-

мату праці передбачала широку участь в його роботі саме робітників, які потрапляли на роботу за рекомендацією профспілок.

Загальне уявлення про соціальний склад органів праці на місцях дає відповідь на запитання «Місце попередньої роботи анкети делегатів I Всеукраїнського з'їзду заввідділами праці (червень 1919 р.). Так, у профспілках і фабрично-заводські комітетах раніше працювало 32 особи, або 45,2% завідуючих відділами праці виконкомів рад та ревкомів. Можна припустити що більшість із них становили робітники. Виходячи з марксистського переконання, що тільки робітничий клас знає істину історії і суспільного життя і тільки робітничому класові надавати право вирішувати долю всіх інших «приречених» і перш за все «реакційних» класів [21], робітників призначали заввідділами праці навіть у чисто селянських повітах, присилаючи їх з центру. Прагнення за допомогою «товариша маузера» і шттика ввести комуністичні способи організації праці з самого початку були приречені на невдачу. З іншого боку, ці спроби свідчили про те, що більшовицька партія, яка фактично монополюю проводили свою політику через державні органи, не знала життя, погано орієнтувалася в обстановці. На момент обстеження (червень 1919 р.) в НКП було 177 співробітників, є дані про 150 співробітників, які заповнили анкети НКВС. Із загального числа охоплених анкетною особою 65,3% становили чоловіки і 34,7% – жінки; і співробітники до 25 років – третю частину, а віком до 35 років – більше трьох четвертих від загального числа [22], що свідчило про цілком працездатний склад НКП. Але не всі молоді люди, які потрапили на високі державні посади, були готові до керівництва важливими галузями народного господарства. Їм не вистачало життєвого досвіду і наукових знань, просто мудрості, яка приходить з роками, а романтика молодості і юнацький максималізм не завжди виступали добрими союзниками там, де треба було проявити зрілу розсудливість і відповідальність.

Про освітній рівень співробітників наркомату частково вже сказано вище. Додамо, що досить велику групу співробітників комісаріату – 28 чоловік (18,7%) – становили студенти, тобто представники тої частини молоді, яка відзначається особливим радикалізмом, а їх революційний романтизм і ідейний фанатизм часто ставали на заваді конструктивного творення.

Партійний прошарок у Наркоматі праці був порівняно невеликим. Так, у червні 1919 р. в ньому працювало 12 комуністів, або 8% всіх співробітників. Соціал-демократи інтернаціоналісти і більшовики становили 8,6%, бундівці –2,6%, комуністичний бунд – 3,3%, соціал-

трудовики – 1,3%. Але це не перешкодило більшовикам забезпечити необхідне їм спрямування державної діяльності наркомату. Адже серед керівного складу комуністи і їм співчуваючі становили 46,7% співробітників. Представники інших партій у керівництві НКП разом налічували 13,3% [23]. Треба підкреслити, що комуністи і співчуваючі їм займали найважливіші керівні пости в НКП, становили керівне ядро комісаріату.

Звертає на себе увагу великий відсоток безпартійних – 62% загального числа службовців. Навіть серед керівного складу безпартійні становили 40%. Очевидно, вони справляли якийсь вплив на роботу Наркомпраці. Для нейтралізації цього впливу в НКП була створена спеціальна «трійка» – мала колегія, що складалася лише з комуністів: двох заввідділами і наркома, яка практично й здійснювала загальне керівництво наркоматом.

Так втілювалося в життя рішення III з'їзду КП(б)У (березень 1919 р.), згідно з якими «партія повинна тримати у своїх руках весь радянський апарат державної влади, як у центрі, так і ні місцях» [24]. Згідно вказівок більшовицької партії в Наркоматі праці 4 квітня 1919 р. був створений комуністичний осередок, який контролював святая святих партійної роботи – підбір і розстановку кадрів, контролював діяльність підрозділів наркомату, займався організацією військового навчання, підтримував у НКП «постійну революційну пильність і дисципліну» [25], проводив чистки органів праці. Здійснюючи політичне керівництво державними органами, партосередок через ЦК виходив на місцеві парткомітети з різними ініціативами. Так здійснювався, наприклад, контроль за ходом виборів делегатів на з'їзд страхові організацій України, призначений на 31 травня 1919 р. в Харкові [26] тощо. Так відбувалося стирання між партією і державою у справі адміністративного управління і перетворення партії більшовиків у державну партію, що привело до її диктатури. У 1919 р. Ленін, відбиваючись від критики «диктатури партії», говорив: «Так, диктатура однієї партії! Ми на ній стоїмо і з цього ґрунту зійти не можемо, тому що це та партія, яка протягом десятиліть завоювала становище авангарду всього фабрично-заводського і промислового пролетаріату» [27]. Таким чином, багато-партійність у вищих органах державної влади була чисто формальною.

Навіть після того, як ЦК РКП(б) 25 березня 1919 р. скасував, як шкідливу, резолюцію III з'їзду КП(б)У, яка забороняла представникам дрібнобуржуазних партій займати керівні пости в Радах, а українським есерам входити в уряд, в НКП нічого не змінилося. Представники всіх

інших партій, крім більшовицької, практично ніякого впливу на роботу НКП не справляли, а служили лише вигідною ширмою для агітації про рівні можливості всіх соціалістичних партій брати участь в управлінні державою.

Для другого Радянського українського уряду в цілому і окремих наркоматів, зокрема, було характерним значне розбухання штатів службовців. Динаміка росту кількісного складу співробітників НКП за першу половину 1919 р. свідчить про загальну тенденцію до значного збільшення кадрів апарату управління. Так 35 службовців у січні 1919 р. до переїзду з Харкова в Київ у квітні 1919 р. їх кількість зросла у 2,2 раза (дані на кінець березня) і становила 77 чоловік. А з початку квітня до кінця червня 1919 р. це число знову зросло у 2,5 рази і становило вже 191 чоловік, хоч так і не досягло штатного розпису (302 службовці) [28] за планом.

Розбухання штатів радянських установ відбувалося значною мірою за рахунок вихідців з буржуазних і дрібнобуржуазних кіл, які втратили в результаті ліквідації значної частини приватної власності економічний ґрунт під ногами і ринули в радянські установи. Ставши «радянськими службовцями», вони мали шанс не просто вижити, а й отримати ряд привілеїв як от: заховатися від призиву до армії як «незамінні» спеціалісти, зберегти за собою право проживати у квартирах, які підлягали заселенню робітниками чи «ущільненню», отримувати продовольчі пайки тощо. Однак головною причиною зростання чисельності службовців управлінських органів була та, що правляча комуністична партія і держава прагнули взяти на себе право і функції регламентації і контролю всіх без виключення сторін соціально-економічного і політичного укріття країни, тобто запровадити систему централізованого управління. Пізніше вказані тенденції розвинулися і були доведені до абсурду, коли кожен цвях для будівництва централізовано розподілявся через найвищі інстанції, що плодило нові армії чиновників, нездатних приймати самостійні рішення, брати на себе відповідальність, які проявляли ініціативу лише в межах спущених зверху об'їжників.

В умовах, коли економічне поле діяльності для радянського державного апарату було скорочене розрухою і громадянською війною, а соціальна база звужена завдяки утопічності висунутих лозунгів, він всю увагу приділяв внутрішньо-партійній організаційній роботі по творенню і вдосконаленню самого себе. Поворот до надзвичайних методів керівництва, жорсткого адміністративного тиску свідчив про слабкість апа-

рату державної влади, особливо на місцях, про незавершеність його будівництва і недостатню ефективність роботи.

Серед цілого ряду причин, які привели до поразки більшовиків у 1919 р. на Україні, слід назвати політику нехтування українськими особливостями другим Радянським українським урядом. Л.Д. Троцький з цього приводу писав: «Ні для кого не секрет, що не Денікін змусив залишити нас межі України, а грандіозне повстання, яке підняло проти нас українське сите селянство. Комуноу, надзвичайщину, продовольчі загони, комісарів-євреїв зненавидів український селянин до глибини своєї душі. В ньому пробудився вільний дух запорозького козацтва і гайдамаків, що спав сотні літ" [29]. До сказаного слід додати, що вигнання більшовиків сприяла й соціальна політика уряду, яка будувалася на жорсткому класовому принципі. Повною поразкою на Україні в 1919 р. Був викликаний перегляд більшовиками своєї політики наприкінці 1919 р. після вигнання денікінців, що знайшло концентрований вираз у відомій резолюції VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», підготовлену В.І Леніним, в якій перед державними функціонерами ставилося завдання розмовляти українською мовою, поважати народні звичаї тощо.

ПРИМІТКИ

1. Громова І.А. До питання про діяльність Тимчасового робітничо-селянського уряду України // Укр.іст. журн. – 1988. – №11. – С. 101.
2. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 20.
3. Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 32.
4. Ленинский сборник. – XXXVIII. – С. 229.
5. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 6. – С. 405.
6. ЦДАВО України. – Ф. 1235. – Оп. 2. – Спр. 50. – Арк. 14.
7. Субтельний О. Україна. Історія // Укр. іст. журн. – 1991. – № 6. – С. 111. Детально про українсько-єврейські відносини доби громадянської війни див.: Гунчак Т. Чи був Симон Петлюра ворогом євреїв? // Дзвін. – 1991. – № 2. – С.102-112.
8. Ленін В.І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Повне збір. творів. – Т. 40. – С. 18.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 108; Спр. 27. – Арк.
10. Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 59.
11. Там само. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1.

12. ДА Харківської обл. – Ф.Р – 203. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 42, 79-79 зв.
13. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 31; Ф. 2623. – Оп. 1, –Спр. 29. – Арк. 19 зв., 31 зв., 37.
14. Субтельний О. Вказ. праця // Укр. іст. журн. – 1991. – 6. – С. 111.
15. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 217. – Арк. 1-1 зв.
16. Маркус Б. Охрана труда на Украине в 1922 году. – Харьков, 1923. – С. 7.
17. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 35; ЦДАЖР СРСР. – Ф. 382. – Оп. 4. – Спр. 375. – Арк. 14. Оп. 2. – Спр. 523. – Арк. 13.
18. На червень 1919 р. НКП повинен був охопити інспекцією 120941 постійного і 256515 сезонних робітників, зайнятих у 12951 господарстві (виняток становили 7 повіті Чернігівської губернії). – ЦДАВО України. – (Ф.2623. – Оп.1. – Спр.223. – Арк 107).
19. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк.68-69.
20. Там само. – Спр. 8. Підраховано автором.
21. Ципко А. Насилие лжи, или как заблудился призрак. – М., 1990. – С. 26.
22. Вестник Народного комиссариата труда Украины. – 1919. – № 2. – С. 128 (Далі – Вестник...).
23. Підраховано автором за: Вестник... – 1919. – № 2. – С. 120-129; ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 13-42, 104-105 зв.
24. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. – К., 1976. – Т. 1. – С. 50.
25. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 5, 7, 11, 12; Спр. 13. – Арк. 82.
26. Там само. – Арк. 120; Спр. 32. – Арк. 2; Спр. 36. – Арк. 9 зв.
27. Ленін В.І. Промова на I Всеросійському з'їзді працівників освіти і соціалістичної культури 31 липня 1919 р. // Повне зібр. творів. – Т. 32. – С. 134.
28. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 220; Спр. 11. – Арк. 2-2 зв.; Спр.27. – Арк. 1-7; Спр. 31. – Арк. 21-22; Спр. 7. – Арк. 3-4 зв., 7-11 зв.; Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 33-35, 47-55, 191; Спр. 8. – Арк. 109-117, 139-145; Вестник... – 1919. – № 2. – С. 128-129.
29. Троцкий Л.Д. Инструкция агитаторам-коммунистам на Украине (речь наркома) // Посвід. Видання Тернопільського т-ва «Вертеп». – 1990. – № 9. – Квітень. – С.3.

20. Профспілки і українська державність у добу Директорії УНР*

Українське державотворення періоду Української Народної Республіки під проводом Директорії належить до малодосліджених проблем. Особливо це стосується участі у цьому процесі громадських організацій, зокрема, профспілок, робітничих клубів, які відіграли визначну роль у антигетьманському повстанні. З проголошенням відновлення УНР питання взаємовідносин нової влади з профспілками чекало слово термінового розгляду, особливо щодо гетьманської заборони на об'єднання робітників, з'їзди, конференції і збори профспілок. Навколо відносин Директорії з профспілками було багато спекуляцій. Широкого резонансу набув інцидент, що стався навколо розгрому 20 грудня 1918 р., Центрального бюро професійних спілок м. Києва по вул. Трьохсвятительській, ч. 19¹.

Ця подія одразу ж вийшла за рамки окремого інциденту і певною мірою привернула увагу до взаємовідносин Директорії та різноманітних її інституцій з профспілками і робітництвом загалом. Як повідомляла «Робітнича газета», в цей день відділ військових у 15 осіб зробили трус, а потім здійснили «безглуздий розгром усього майна союзів і робітничих культурно-економічних організацій, які там містилися». У грубках було спалено книги, діловодство, архіви, реєстраційні картки, касові книги, печатки і навіть календарі та ручки. Далі газета пише, що «груби не витримали пекельного жару і почали репатися», після чого решту літератури було складено у мішки і віднесено на вулицю перед будинком профспілок. З кімнат було забрано все. Так загинула дворічна праця профспілок. Потім бюро було розгромлено ще двічі.

Уважне прочитання цього повідомлення в газеті, зробленого по гарячих слідах подій, свідчить, що на цьому факті певні сили хотіли нажити собі політичний капітал у справі дискредитації Директорії, а зокрема, Осадного корпусу січових стрільців Є. Коновальця перед народом і, в першу чергу, перед робітництвом. Тому дописувачем вжито епітети, які гіперболізували як вогонь у пічці, так і величину вогнища та розвіяний попіл.

* Наука і сучасність: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2000. - Вип. 1, ч. 3. – С. 11-24.

Оцінку, політичної та ідеологічної обстановки, що панувала в Києві напередодні та у перші тижні вступу туди Директорії, знаходимо в праці Є. Коновальця «Причинки до історії української революції»². «Перед вступом республіканських військ до Києва вели там гарячкову московську більшовицьку агітацію проти Директорії,-пише Є. Коновалець,-Якщо тоді може були українські діячі, які вірили, що агітацію вели тільки в ім'я зміни форми державності чи зміни соціальної політики Директорії, то сьогодні певне нема ні одного українця, який не був свідомий факту, що вся тодішня більшовицька пропаганда й агітація проти Директорії, уряду Української Народної Республіки й республіканських військ займала до повалення української державності й до підпорядкування України московському центрові»³.

«Сказане торкається також розгрому центрального бюро професійних союзів,-продовжує Є. Коновалець.-Прослуханий мною в цій справі сотник Чайківський, який наказав провести у помешканні центрального бюро трус, заявив, що він мав з різних сторін відомості, ніби під формою професійних спілок відбуваються сходини більшовицьких агентів, і там є центр діяльності проти української влади. Вислані політичним відділом стрільці знайшли дійсно під час тусу цілу масу більшовицької літератури, брошур і летючок, а тому, що настрої серед військ був в той час дуже проти більшовиків, озлоблені стрільці спалили цю літературу і, на превеликий жаль, разом з нею діловодство професійних союзів. Знищення того діловодства більшовики використали в своїй пропаганді проти січових стрільців і проти Української Народної Республіки. І хоч це вчинок не був ані корисним, все ж таки в оборону як сотника Чайківського, так рівно висланого ним стрілецького відділу, треба сказати, що помешкання різних робітничих організацій дійсно використовували більшовицькі агітатори для пропагандистської та шпійонської праці. Фактом є, що другий трус, проведений сотником Чайківським кілька днів після першого, був оправданий. Він повинен був негайно замкнути помешкання центрального бюро і коли цього не зробив, то виявив тільки зайву лагідність.

Те, що по цей день в комуністичній пресі згадується про розстріл політичним відділом робітників, є звичайним наклепом. Розстріли в Києві були, але їх проводили або саме ті частини, від яких осадний корпус старався звільнити Київ, або різні «розвідки», що не підлягали контролю осадного корпусу, або врешті були вони задумані з виразною провокаційною метою. За всі ці випадки січове стрілецтво не може брати жодної відповідальності»⁴.

Інцидент, що стався навколо розгрому Центрального бюро професійних спілок м. Києва, став предметом обговорення на засіданні Ради Народних Міністрів, яке провів 26 грудня 1918 р. В. М. Чехівський. Доповідав міністр праці. Питання було складним. Треба було вийти з ситуації якомога меншими втратами політичного іміджу влади. Уряд вирішив видати від імені військової влади оголошення, в якому, зокрема, підкреслювалося, що названі випадки були викликані провокацією агентів попереднього уряду. РНМ вимагала негайно провести в цій справі слідство; в'яснити і покрити збитки спілок; військову владу було зобов'язано вибачитись перед Центральним бюро спілок і повідомити Раду Міністрів про термін виконання рішення уряду. Наступного дня, 27 грудня 1918 р., міністр праці знову доповідав Раді Народних Міністрів з приводу подій в профспілкових робітничих організаціях, в результаті чого був зобов'язаний терміново довести рішення уряду до військової влади⁵.

Директорія УНР наказала повернути профспілкам втрати в сумі 608 931 крб. на відновлення діяльності Київської ради професійних спілок, майно і діловодство яких було знищено під час трусу в помешканні спілок 21 грудня 1918 р.⁶

Випадки насильства над профспілками були не поодинокими. За умов відсутності міцної центральної адміністративної влади, самочинні дії здійснювали різні військові чини, часто дискредитуючи нову владу. Гучного розголосу в робітничих колах набув факт розгону промислово-вищнього робітничого з'їзду, який здійснив отаман П. Балбочан. Справа розвивалася так. Після зайняття Харкова 18 листопада 1918 р. отаман П. Балбочан заборонив робітничий з'їзд, що викликало обурення серед робітників. Проте з'їзд все-таки розпочав свою роботу, без дозволу отамана. Розлючений Балбочан, за свідченням В. Винниченка, «силою розігнав з'їзд, а багатьох учасників і керівників його арештував і розстріляв»⁷

Мотивами, які спричинили до розгону робітничого з'їзду і покарання його організаторів, було те, що вони переважно не були українцями і тому поставились би вороже до встановлення української влади⁸. Після таких дій представника української влади авторитет Директорії серед робітників Харківщини, Катеринославщини, Донбасу та Херсонщини, делегати яких прибули на з'їзд, сильно похитнувся.

Подібного роду історія мала місце в Києві, де комендант міста Кириєнко, прийнявши делегацію, сказав, що всіх делегатів від профспілок треба розстріляти⁹. Такі дії влади були засуджені Уцентропрофом, який

15 січня 1919 р., опублікував «Звернення до Директорії», де вимагав забезпечити повну необмежену свободу коаліцій як в приміщеннях, так і під відкритим небом. Це право мало забезпечитися всім громадянам, в тому числі і державним службовцям. У зверненні акцентувалася увага на неприпустимість будь-яких затримок і перешкод при реєстрації статутів товариств і спілок¹⁰.

Уряд Директорії вжив заходів для опанування ситуацією. Підвідділ друку інформаційного відділу Міністерства праці розповсюдив заяву «До справи зруйнування Ради професійних спілок м. Києва». У заяві говорилося про призначення для розслідування справи комісара Департаменту ринку праці М. М. Сидоренка. Міністерство прохало всі урядові та громадські установи, як і окремих осіб, надавати комісарові Сидоренку всіляку підтримку і сприяти в роботі¹¹.

16 січня на місця була відправлена телеграма Міністерства праці з вимогою до комендантів та комісарів міст не перешкоджати скликанню зборів професійних спілок. Телеграма закінчувалася словами: «знеситись по цій справі з військовим міністерством для притягнення до відповідальності коменданта Києва»¹². Побачивши таку позицію Директорії, профспілки все частіше зверталися до урядових чиновників за підтримкою. Прохання були найрізноманітнішими, але найчастіше в архівах зустрічаються документи з проханнями матеріальної підтримки профспілок. Характерними є звернення правління службовців у державних та громадських установах м. Рівного і повіту до міністра праці від 19 травня 1919 р., в якому знаходимо соціально-психологічні оцінки державних структур УНР, зокрема, Міністерства праці та його міністра, якою загальні збори спілки називали «міністром пролетаріату, а трудову інтелігенцію «виконавчим органом держави»¹³.

У клопотанні Центральної ради професійних робітничих спілок м. Старокостянтинова до Міністерства праці від 22 вересня 1919 р. про грошову допомогу також знаходимо оцінку влади Директорії як своєї, української. Виклавши зміст вимог, на що потрібні кошти (на відновлення робітничих товариств для діставання хліба робітникам, відновлення робітництва, допомогу хворим робітникам тощо), Центральна рада профспілок зазначила: «Треба взяти в позику в такому місті, котре не шукає від нас користі, а навпаки бажає її нам. «Дуже красномовні» слова. Але найбільше вражає у зверненні те, що, незважаючи на надзвичайно складні матеріальні умови робітників, рада вважала » найбільш важною в цей момент» культурну працю (відкриття та утримання робітничих курсів, робітничого клубу тощо)¹⁴.

23 лютого 1919 р. «Робітнича газета» повідомляла, що правління Вінницького робітничого клубу звернулося до осіб та організацій, які співчували організації клубу з проханням жертвувати книжки для книгозбірні при клубі. Причому будь-яка кількість книжок буде прийнята з вдячністю, - підкреслювала газета.

У Києві функціонувала «Робітнича книгарня», яка, крім художньої літератури, пропонувала спеціальні книги, серед яких праці К. Маркса та Ф. Енгельса «Маніфест комуністичної партії», Г. Гортера «Історичний матеріалізм», К. Каутського «Економічна наука Карла Маркса» та «Визволення націй», Л. Бухановського «Народне господарство і міжнародне економічне становище України на протязі державного будівництва», Д. Донцова «Міжнародне положення України і Росії», а також праці В. Левинського, П. Кампфмайєра, М. Барана та інших.

Держава брала на себе турботу про фінансове забезпечення робітничих клубів. 28 січня 1919 р. Директорія УНР асигнувала по 50000 крб. філіям українських робітничих клубів на Деміївці та Подолі. Отримати цю суму від Директорії Український робітничий клуб м. Києва доручив Микитченку.

15 лютого відкрився робітничий клуб у Вінниці. Було ухвалено статут клубу та обрано його правління у складі 9 осіб, до якого ввійшли Дудич, Коган, Арштейн, Петриків, Головатенко, Шварц, Рахгер, Рубінштейн і Бугас. В клубі діяли комісії господарська, лекційна, бібліотечна та інші. Робітники дуже зацікавлені організацією клубу, писала «Робітнича газета». Члени клубу могли записатися на біржі праці. Робітники організували робітничу друкарню для охорони спокою і порядку в місті. До складу дружини могли увійти лише безробітні та рекомендовані профспілками робітники, яким надавалося право носити зброю. Дружину очолював штаб із 3 осіб.

У робітничому Лук'янівському клубі Києва з 20 січня відновилося навчання у вищій початковій школі, що було припинено у попередні часи. Культурно-просвітня комісія клубу повідомляла про набір нових членів на навчання. Курс навчання у робітничому клубі прирівнювався до 6 класів середньої школи. Плата за навчання становила 50 крб. на рік. До школи вищого типу приймалися всі, хто закінчив початкову школу, або двокласну школу, або ті, хто вчився 2-3 роки в початковій школі. Паралельно існувала школа вищого типу, куди приймалися всі малограмотні, котрі бажали отримати початкову освіту. Навчання в цій школі було безкоштовним. В школах викладалися математика, мова, географія, письменство, природознавство тощо.

Культурно-просвітня комісія при Українському робітничому клубі м. Києва у Лук'янівському народному домі влаштувала у січні 1919 р. цикл лекцій з історії європейських революцій. Лекторами були відомі культурні та громадські діячі. Так, 23 січня дві лекції на тему «Революційні рухи в Європі до 18 ст.» читав Д. Б. Антонович, три лекції «Революції Європи» – О. Ю Гермайзе і чотири лекції на тему «Революції 20 ст. в Росії і Україні» читав Н. С. Ткаченко. Лектори охоплювали низку проблем, які характеризували причини, характер, зміст, рушійні сили революцій, торкалися питань революції і національних проблем, аналізували зміст буржуазного лібералізму і революційного соціалізму, проблеми боротьби класів, українська революція розглядалася в контексті європейських революційних процесів, будувалися прогнози на її перспективи тощо. Лекції були платними. Починалися вони після робочого дня о 18 годині.

Отже, як свідчать наведені приклади, Директорія з розумінням ставилася до потреб робітничих культурних організацій, по можливості фінансувала робітничі клуби, вбачаючи в них осередок культурного просвітництва і національного виховання серед робітників.

Професійні спілки почали висувати своїх кращих членів в органи влади. Так, на початку січня 1919 р. загальні збори товариства лікарських помічників, помічниць і акушерок обрали до Київської міської ради робітничих депутат шістьох депутатів, серед яких – два соціал-демократи і чотири есери. Профспілки діяли в руслі законотворчості Директорії. Зокрема, 28 лютого 1919 р. було опубліковано «Закон про місцеві конгреси і ради трудового народу», де передбачалося, що у створюваних повітових і губерніяльних конгресах трудового народу можуть бути представлені лише трудові селяни, робітники і трудова інтелігенція. І хоча цей процес тільки-но набрав обертів, він свідчив про серйозні спроби на шляху до побудови демократичної держави.

Рада Народних Міністрів намагалася зробити у нерегульованій процес профспілкового руху свій внесок. Для цього в Міністерстві праці створювався підрозділ під назвою «Відділ професійних спілок і робітничих організацій департаменту охорони праці». На кінець липня 1919 р. його очолював Володимир Сороневич. Вже 4 липня 1919 р. постановою уряду для видачі допомоги робітничим організаціям було створено фонд у мільйон гривень. Для видачі грошової допомоги профспілкам Міністерство праці 15 липня видало інструкцію, в якій звертає на себе увагу один пункт, а саме: з кого складається управа спілки, якій виділялася допомога. Перевірку складу управи мав здійснювати начальник

відділу охорони праці Оксен Лола. Тобто, уряд мав на меті фінансувати лише ті профспілки, які підтримували українську державу, або, в крайньому випадку, ті, що були до неї лояльними.

Оксен Лола активно взявся за доручену йому справу і вже через два тижні, 30 липня 1919 р. доповідав у Міністерство праці про результати обстеження професійних організацій і робітничих клубів м. Кам'янця-Подільського. У доповідній записці говорилося, що всі спілки, які подали до Мінпраці прохання про допомогу, існували насправді, як і їхні управи. Всі вони потребували допомоги і компенсації втраченого під час вступу української влади у місто і єврейських погромів майна. У списках на компенсацію і грошову допомогу значилися спілка трудових службовців, друкарів, фотографів, ювелірів, а також робітничого клубу. Водночас О. Лола застерігав уряд бути обережним у наданні компенсацій, аби не викликати незадоволення серед населення, яке потерпіло також, але компенсації йому ніхто видавати не збирався.

Загальна сума виплат, визначена в результаті обстеження, становила 68 200 гривень. Втрати одного лише робітничого клубу м. Кам'янця-Подільського під час вступу в місто українських військ становили, за даними управління, 53 331 крб.²² Необхідні кошти Міністерством праці були виділені. Хоч вони й не покривали всіх витрат, які були значно більшими, проте були достатніми, аби відновити роботу.

Головне, що під час обстеження було виявлено не матеріальні втрати, а те, що українська влада припускала «недбале відношення» до професійних спілок та робітничих клубів, чим виявляла, за словами О. Лоли, «нерозуміння загально громадської ваги» названих громадських робітничих організацій.

Міністерство праці намагалося вести статистику професійних організацій та їхньої діяльності, розсилаючи спеціальну анкету, яка торкалася справи об'єднання профспілок, фінансового стану, розміру внесків з боку робітників та ін. питань²³, проте через постійні військові дії слабкість статистичного апарату (у статбюро працювало всього 2-3 службовці) та інші організаційні причини завершеної картини стану профспілок в УНР уряд не мав.

Головну опору Директорії УНР, особливо наприкінці 1918 та поч. 1919 рр. становили профспілки залізничників і поштово-телеграфних працівників. Проте таке твердження може бути прийняте дещо умовно, оскільки керівництво профспілки залізничників не бажало брати на себе відповідальність за дії уряду, не відмовляючись від його підтримки. З цього приводу 23 лютого 1919 р. голова Центрального бюро про-

фесійних спілок залізниць України М. Коломієць та секретар бюро Т. Іванченко звернулися з відкритим листом до редакції «Робітничої газети», в якому звертали увагу на те, що в широких колах громадянства панувало і зараз панує переконання, що в складі найвищого органу УНР є представник профспілки залізничників. У зв'язку з відсутністю такого представника в уряді Центральне бюро зробило заяву про необхідність повідомити широку громадськість, що «за персональну політику від імені залізничників не вважає себе відповідальним». Заяву було зроблено на підставі постанов Головних рад Правобережної, Запорізької, Слобідської, Лівобережної і Подільської залізниць України²⁴.

Така позиція профспілки залізничників не могла не турбувати Директорію і уряд, який дорожив її підтримкою і добрими з нею відносинами. Тому не дивно, що саме спілці залізничників 24 квітня 1919 р. на засіданні уряду було асигновано 100 тис. карбованців (залізничники просили 1 млн.) на культурно-просвітню та організаційну роботу українських спілок на залізниці. Проте, ознайомившись із списками робітничих організацій, яким 6 листопада 1919 р. була надана державна допомога, стає очевидним, що Директорія прагнула розширити свою соціальну базу за рахунок залучення до співпраці різнопрофільних спілок і організацій. Серед респондентів знаходимо і Подільський крайовий союз цукрової промисловості, і Центральне бюро профспілок Вінниці, правління центральних бюро Могилів-Подільського, Проскурова, Кам'янця-Подільського, центральну раду професійних робітничих організацій Старокостянтинова, єврейський робітничий клуб ім. Борохова, робітничі клуби фотографів, швейників, ювелірів і годинників, а також спілки друкарів, кравців, металістів, будівельників, вчителів, робітників цукроварень, харчовиків та ін., разом-15 спілок та 13 правлінь та рад спілок і клубів. Як бачимо, кошти виділялися на відновлення діяльності спілок та робітничі клуби найрізноманітніших професій і спрямувань, у тому числі й на робітничі клуби національних меншин.

27 червня 1919 р. на подання міністра праці виділити кошти для надання грошової допомоги знищеним професійним організаціям на територіях, зайнятих військами УНР, Рада Народних Міністрів ухвалила рішення про асигнування на зазначені потреби 1 млн. гривень, внесла поправку, що допомога ця стосується й інших профспілкових організацій, а не лише на звільнених територіях²⁷. Із визволенням значної території України армією УНР відновили свою роботу профспілки у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Вінниці, Могилеві-Подільському, Старокостянтинові та багатьох інших місцях. Для відновлення діяльно-

сті профспілок значну роботу провели комісари Міністерства праці які відряджалися на місця. Так, 8 серпня 1919 р. відбулися загальні збори всіх профспілок Проскурова, де з доповіддю про відновлення діяльності профспілок виступив представник Міністерства праці О. Лола. Доповідь О. Лоли викликала жваве обговорення, після чого було обрано організаційну комісію для проведення перевиборів всіх правлінь профспілок, а також центрального бюро. На зборах виступив завідувач прокурівською біржею праці Бернштейн, котрий повідомив про асигнування Міністерством праці 50 тис. гривень їдальні для безробітних. Було обрано завідувача їдальнею, представника профспілок Клейнберга. Працівники державних органів праці констатували, що лише через профспілки можна відновити міцний контакт між багатонаціональним робітництвом України та українською демократією.

В уряді розуміли, що здійснення робітничої політики без участі, а тим більше, без підтримки робітничих організацій неможливе. Міністр праці О. Безпалко у жовтні 1919 р. підкреслював, що «революція досі робітництву не дала певних економічних користей. Робітництво стоїть без охорони і без оборони, бо і організації робітничі безсилі»²⁹. В урядових колах, які визначали робітничу політику, все більше і більше вкорінювалася думка, що професійні спілки є чи не єдиним органом, до якого працюючі робітники зберегли довіру і через які надіялися зберегти свої права. «Вороже відношення до професійних спілок означає вороже відношення до цілого робітництва», – зазначав міністр праці. Охорона прав робітників могла здійснюватися лише через профспілки, тому О. Безпалко закликав усі установи УНР надавати цим громадським організаціям всебічну допомогу. Висловлювалася думка, що профспілки в УНР мають відігравати таку роль у робітничих справах яка визначалася всіма конгресами профспілок, які відбулися, крім часів більшовицької влади. Особливо добивалися урядові структури збереження профспілками впливу на робітництво і застереження їх від залучення до партійної політики, що стало б перешкодою для державних установ змішувати професійні спілки з політичними структурами і допускати їх переслідування за політичними мотивами. Статути профспілок остаточно затверджувалися в суді. Якогось особливого контролю за діяльністю профспілок в УНР не було. Міністерство праці займалося відновленням діяльності профспілок, затвердивши окремий фонд для допомоги зруйнованим профспілкам. Вибори своїх управ профспілки проводили самостійно, доводячи результати виборів до відома місцевих комісарів праці. Завдяки вжитим українськими державними органами

заходам напруження у відносинах з профспілками вдалося дещо пом'якшити, робітництво побачило, що за деклараціями – реальні кроки, спрямовані на захист інтересів профспілок та інших робітничих організацій, відновлення виробництва, зміцнення дисципліни тощо.

Досвід Директорії свідчить, що навіть за умов, коли уряд УНР провадив політику підтримки профспілок та робітничого руху загалом, відсутність чіткої вертикалі державної влади призводило до того, що в місцевих органах, а особливо в армії, де були міцні отаманські впливи, до профспілок ставилися з підозрою, недовірою (іноді небезпідставно), як потенційних прибічників більшовизму. Такий підхід призводив до неодноразових реквізицій профспілкового майна і приміщень, іноді до обмеження діяльності профспілок. Проте, якщо подібні факти ставали відомими центральному урядові, ситуація вирішувалася на користь робітничих організацій, що свідчить про підтримку діяльності профспілок навіть за умов, коли значна частина робітництва України була ворожою українській державності.

Показовою і цікавою є спроба уряду налагодити контакти з державними та громадськими організаціями, ознайомитися з робітничим законодавством та практикою робітничого руху на міжнародній арені.

Про важливість цієї проблеми для уряду УНР свідчить той факт, що питання про направлення за кордон делегації від України на конгрес працюючих у Вашингтоні розглядалося тричі. 30 вересня міністр праці О. Безпалко ознайомив членів Кабінету з проектом постанови про направлення за кордон представників Міністерства праці. 7 жовтня 1919 р. уряд визнав направлення трьох делегатів принципово бажаним. 15 жовтня 1919 р. було прийнято постанову про направлення делегації УНР на конгрес у справах робітничого законодавства у Вашингтоні, асигнувавши на її утримання 2 552 000 гривень. Перед делегацією ставилося завдання з'ясувати стан робітничого законодавства в Західній Європі та Америці, залучити відповідні матеріали і книги, а також встановити зв'язок з відповідними державними та громадськими організаціями. Уряд наголошував, що поїздка делегації, крім своєї прямої мети, повинна бути використана всіма міністерствами для різних доручень. Делегацію планувалося відправити з Кам'янця, оформивши відповідні документи для від'їзду за кордон³⁰.

Згідно постанови уряду кількість делегатів і персональний склад визначався Міністерством праці. З нагоди поїздки вирішила скористатися профспілка залізничників України, якій було запропоновано делегувати на конференцію своїх представників. Центральне бюро профспілки за-

лізничників на своєму засіданні 13 жовтня 1919 р. обрало делегатами на конференцію у Вашингтон Горбачевського і Устияновича. Центральне бюро надавало вищезазначеній місії великого значення, висловлюючи бажання, щоб делегати УНР не обмежилися лише доповідями на конференції, а зав'язали контакти з трудящими масами української діаспори, в основному вихідцями з Галичини, Буковини, Закарпаття, які живуть в Америці, доказали наочно, що трудящі маси Галичини і Наддніпрянини тісно зв'язані між собою. Тому Центральне бюро профспілки залізничників пропонувало делегувати не одного представника, як пропонувало Міністерство праці, а двох, причому одного з Наддніпрянини, а другого з Галичини. Профспілка залізничників офіційно якраз і пропонувала на конференцію Горбачевського, а на допомогу йому для виступу на українських вічах Устияновича і просила міністра праці затвердити запропоновані кандидатури.

Проте у ході підготовки делегації до від'їзду з'явилися несподівані перешкоди і складнощі. Крім матеріальних нестатків, виникли труднощі щодо оцінки характеру конгресу у Вашингтоні, визначення якого впливало на формування складу делегації. Сумнів зародився тому, що від участі в конференції відмовилися робітники Німеччини й Австрії, організованість і політична свідомість яких була зразком для робітників багатьох країн. Тому Бюджетова комісія Трудового Конгресу, яка розглядала і вивчала фінансові асигнування уряду, трактувала характер конгресу як робітничий і відмовлялася фінансувати робітничих делегатів з Державної Скарбниці, але, зважаючи на зацікавленість уряду до нього, погоджувалася лише на висилку двох делегатів від уряду УНР, що мали би за мету в першу чергу поширити ідею української самостійності і незалежності³².

Щодо визначення характеру конгресу як державного Бюджетова комісія була неправа, конгрес з робітничого питання скликався з ініціативи американського президента В. Вільсона, який планував післявоєнну перебудову світу, запропонувавши в січні 1918 р. свої знамениті 14 пунктів, спрямованих на встановлення гегемонії США у міжнародних справах і придушення світового революційного руху. Однак уряд України трактував конгрес як державно-офіційний, а не робітничий, як про це думала Бюджетова комісія. Мінпраці не вникав у суть конфлікту між Німеччиною і Австрією, з одного боку, та ініціаторами конгресу – з другого, що ясно вказувало на державно-офіційний характер конгресу, і в той же час підкреслювало, що уряд погодився вислати делегацію якраз виходячи з політичних мотивів, а

не з робітничих, «або лишень за для того, що наш уряд як трудовий «зацікавлений» в цім конгресі.

Уряд пропонував саме такий склад делегації, що відповідав регламенту конгресу, тобто двох представників від уряду, двох від підприємців та двох від робітництва. «Скорочення делегації було б для світу незрозумілим», – зазначав міністр праці О. Безпалко. Бюджетова комісія вимагала додаткових документів (запрошення, регламент) для детальнішого вивчення, про що свідчить записка від 26 жовтня 1919 р., на якій стоїть резолюція міністра праці від 1 листопада «Припинити переписку»³³. Напевне у О. Безпалка увірвався терпець і він видав наказ від 16 листопада 1919 р., яким, на підставі документа про надсилання делегації на конгрес до Вашингтону, призначив провідником місії колишнього міністра галицьких справ Семена Вітика, а також товариша міністра праці Соломона Гольдельмана³⁴.

Входження до делегації єврейського діяча С. Гольдельмана не було випадковим. Крім того, що він працював в урядових органах УНР і добре знав робітниче питання, С. Петлюра докладав зусиль, щоб на міжнародній арені і в першу чергу в США, де існували великі єврейські організації, змінити єврейську думку щодо становища євреїв в Україні і національної політики українського уряду. Зважаючи на те, що єврейські погроми в Україні набули найбільшого розмаху восени і в їх проведенні звинувачувалися як петлюрівські війська, так і армія Денікіна, на місію УНР до Вашингтона покладалися великі надії, щоб розвіяти поширене на Заході уявлення про українців як про антисемітів³⁵. Але цей задум так і не було втілено в життя. Через бюрократичні тяганину, переписку, погодження, уточнення, що врешті-решт пояснювалося браком грошей на фінансування делегації, склад якої весь час зменшувався на вимогу Бюджетної комісії Трудового Конгресу, було згаяно час, майже місяць, в результаті чого Голова Надзвичайної Дипломатичної місії УНР в Румунії К. Моцієвич в листопаді 1919 р. повідомив міністра праці О. Безпалка, що «надсилка делегації до Сполучених Штатів в даний момент зайва, позаяк робітнича конференція у Вашингтоні вже буде скінчена, до приїзду нашої делегації»³⁶.

Так було змарновано чудову нагоду зробити прорив у галузі робітничого питання, у вивченні робітничого законодавства, встановити зв'язок з українською діаспорою в Америці, покращити імідж УНР на міжнародній арені.

Примітки:

1. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції.- Прага, 1922.-Т. 4.-С. 25.
2. Див.: Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис.-К., 1992.-С. 287-345.
3. Там само.-С. 318.
4. Там само.-С. 321.
5. ЦДАВО України.-Ф. 1065.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 21 зв., 23. Робітничка газета.-1919.-7 січня.
- 6.
7. Винниченко В. Відродження нації.-К., 1990.-Ч. 3.-С. 416.
8. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр.-К., 1995.-С. 207.
9. Робітничка газета.-1919.-16 січня.
10. Рабочее дело (Екатеринослав).-1919.-15 января.
11. ЦДАВО України.-Ф. 2857.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 206.
12. Робітничка газета.-1919.-16 січня.
13. ЦДАВО України.-Ф. 3305.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 3.
14. Там само.-Спр. 23.-Арк. 54.
15. Робітничка газета.-1919.-25 січня.
16. Там само.-19 січня.
17. Там само.-31 січня.
18. Там само.-28 лютого.
19. ЦДАВО України.-Ф. 3305.-Оп. 1.-Спр. 5.-Арк. 7.
20. Там само.-Спр. 1.-Арк. 1.
21. Там само.-Спр. 5.-Арк. 2.
22. Там само.-Спр. 22.-Арк. 15; Спр. 25.- Арк. 9-10зв.; Спр. 23.-Арк. 22-23.
23. Там само.-Спр. 19.-Арк. 12.
24. Робітничка газета.-1919.-23 лютого.
25. Вістник державних законів УНР.-1919.-Вип. 23.-С. 167; ЦДАВО України.-Ф. 3305.-Оп. 1.- Спр. Спр. 7.-Арк. 26.
26. Там само.-Спр. 19.-Арк. 2.
27. Там само.-Спр. 8.-Арк. 9-зв; Вісник державних законів УНР.- Вип. 28.-1 серпня.-С. 204.
28. Вісник Української Народної Республіки.-1919.-15 серпня.
29. ЦДАВО України.-Ф.-3305.-Оп. 1.-Спр. 20.-Арк. 4.
30. Там само.-Спр. 9.-Арк. 50-50зв.; 61.; Спр. 3.-Арк. 21; Спр. 36.- Арк. 56.

31. Там само.-Спр. 15.-Арк. 17.
32. Там само.-Арк. 18.
33. Там само.-Арк. 19, 21.
34. Там само.-Спр. 10.-Арк. 21.
35. Павлюк О. Боротьба України за самостійність і політика США (1917-1923).-К.; 1996.-С. 78-82.
36. ЦДАВО України.-Ф. 3305.-Оп. 1.-Спр. 15.-Арк. 22.

21. Проблеми охорони праці та соціального забезпечення, боротьба з безробіттям за доби Директорії УНР*

Внаслідок несприятливих економічних і політичних обставин, коли всі матеріальні ресурси були кинуті на захист республіки, уряд Директорії УНР не мав можливості провести в життя проголошені гасла з охорони праці. Для цього потребувався час і більш сприятливі умови розвитку промисловості, яких тоді не було. Напівзруйнована Першою світовою та громадянською війнами промисловість України створювала серйозні перешкоди для здійснення охорони праці. Проведення заходів з правового, а особливо з санітарно-технічного захисту праці вимагало значних фінансових засобів, яких не вистачало.

Значний інтерес викликає діяльність урядових структур, іноді лише на законодавчому рівні, спрямована на забезпечення охорони праці та соціального забезпечення, боротьбу з безробіттям. Як уже зазначалося, в структурі Міністерства праці діяв департамент охорони праці, головним завданням якого було здійснення державної охорони праці у всіх її формах і проявах, а також за точним проведенням у життя законів, що їх видано з охорони праці. Утворення і організація місцевих установ міністерства, спрямування та контроль за їх діяльністю поклалися на комісарсько-інспекторський відділ департаменту охорони праці. Уряд Директорії УНР намагався здійснювати контроль за охороною праці на всій території республіки. Тому поряд з комісарами і біржами праці на місцях повинна була діяти сітка інспекцій праці, кадри якої пропорційно розподілялися по губерніях.

За штатним розписом Міністерства праці України передбачалася робота 73 інспекторів і 82 їх помічників (табл. 3). Під їх контролем зна-

* Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України / ред. В. І. Андрейцев, Б. І. Андрусишин, О. В. Бабкіна, голов. ред. М. Л. Головка. - Київ: Курс, 2003. - Вип. 2 (21). - С. 8-17.

ходила територія восьми губерній з населенням у 33143,2 тис. осіб, у тому числі 390,7 тис. робітників. Дані районних інспекцій цінні для нас не лише тим, що дають повну картину охоплення контролем уряду виробничо-трудова сфери УНР, а й відомостями стосовно кількості населення та величини територій, які у 1918 – 1920 рр. тією чи іншою мірою були під контролем Директорії. Тобто, при допомозі зазначеної таблиці можна сформулювати поняття про те, якою уявляли собі в той час Українську Народну Республіку її лідери.

Щоб оцінити проект плану уряду щодо охоплення територій УНР та робітництва інспекцією праці зазначимо, що до революції фабрична інспекція здійснювала нагляд за 311 тис. (38 %) фабрично-заводських робітників України.

Проголошені Директорією соціалістичні принципи суспільного устрою УНР вимагали якщо не передачі справи організації охорони праці і соціального забезпечення в руки трудящих, то хоча б широкого залучення робітництва до їх вирішення. У лютому 1919 р Міністерство праці затвердило «Тимчасове положення про головну та районні ради соціального забезпечення й охорони праці» [1]. Згідно з Положенням, Головна рада була вищим органом при Міністерстві праці, яка відала справами соціального забезпечення робітників від хвороби, нещасних випадків, інвалідності, безробіття тощо, а також справами охорони праці: санітарний нагляд, інспекція праці та інспекція безпеки праці. Загальний контроль за названими напрямками роботи у загальнодержавному масштабі здійснювало Міністерство праці, а на місцях – комісаріати праці. Головна рада проводила свою політику на місцях також через підлеглі їй районні ради соціального забезпечення й охорони праці.

Найголовнішим завданням Головної ради було визначено здійснення загального нагляду за виконанням законів про соціальне забезпечення і охорону праці, видаючи, при потребі, в рамках цих законів свої правила та інструкції, постанови, розпорядження та обіжники. Розгляду Головної ради підлягали з правом законодавчої ініціативи всі законопроекти у сфері соціального забезпечення і охорони праці, рада давала роз'яснення та усувала труднощі, які могли виникнути під час проведення в життя трудового законодавства. Головна рада також займалася організацією виборів як у головну, так і в районні ради соціального забезпечення та охорони праці, а також визначала місце і час заснування таких рад, як і розробляла та затверджувала статuti товариств, що займалися соціальним забезпеченням та охороною праці, скликала з'їзди, наради тощо. До компетенції Головної ради відносився також

нагляд за місцевими органами Міністерства праці за своїм профілем, розбір скарг на урядових осіб та установи, які завідували справою соціального забезпечення та охорони праці.

«Тимчасовим положенням» визначався також порядок виборів чи призначення членів Головної ради. Згідно з цим документом, Головна рада складалась з голови, яким призначався міністр праці, та двох заступників. Важливо, що 14 місць у ній було виділено представникам від робітничих організацій, які потрапляли до Головної ради виборним шляхом: вісім представників від Всеукраїнської ради професійних спілок, чотири від Всеукраїнського товариства забезпечення. Для досягнення соціального миру при вирішенні складних життєвих проблем робітництва, до складу Головної ради вводилися виборні представники від Всеукраїнського об'єднання підприємців. Крім того, призначалися представники від міністерств праці, юстиції, народного господарства і народного здоров'я та опікування. До складу ради могли увійти особи, які не входили ні до забезпечуваних, ні до роботодавців. Тобто, допускалася певна участь у вирішенні соціально-політичних робітничих питань представників громадськості. Паралельно з членами ради обиралися і їх заступники. Як члени ради, так і заступники не могли бути молодшими 20 років. Розпорядним органом Головної ради було бюро, до складу якого входили голова ради та його заступник, два товариші голови і два секретарі (по одному від робітників та службовців і від підприємців). Регламент роботи визначав засідання Головної ради не менше одного разу на місяць. Передбачалася і робота спеціалізованих секцій. Розгляд справ у Головній раді передбачав участь у засіданні потерпілої сторони, яка подала жалобу. Після розгляду справа іноді передавалася до суду. Рішення Головної ради, за незначним винятком, оскарженню не підлягали. Скарги на дії Головної ради могли подаватися в головний промисловий суд. Рейтинг Головної ради був досить високий. Вона користувалася всіма правами урядових установ і мала право запитувати як урядові установи, так і добиватися від підприємців і їх робітників та службовців подачі необхідних відомостей, проводити без попередження огляди підприємств, викликати і допитувати підприємців, свідків і скривджених. Головна рада фінансувалася з державного бюджету. Для забезпечення гласності і відкритості своєї роботи передбачалося видання «Вісника Головної Ради соціального забезпечення», який підлягав безплатній розсипці як членам ради, так і підлеглим урядовим та громадським установам, касам хворих, різним товариствам по забезпеченню. Вісник мав знайомити громадськість із законодавством

про соціальне забезпечення та охорону праці, а також з практикою Головної ради.

Справами соціального забезпечення і охорони праці на місцях завідували районні ради соціального забезпечення і охорони праці, які підлягали Головній раді. До компетенції районних рад відносився нагляд за виконанням законів про соціальне забезпечення та охорону праці та виданих Головною радою у рамках розвитку законів про соціальне забезпечення та охорону праці правил, інструкцій, постанов, розпоряджень, об'їзників, а також виконавча діяльність. Районні ради мали наглядати за діяльністю кас хворих, вести підрахунки цим касам у районі діяльності ради тощо.

Головою ради призначався місцевий районний інспектор праці. Цим забезпечувався безпосередній державний контроль на місцях за важливою стороною соціально-економічної політики. В той самий час передбачалася широка участь самих робітників, шестеро з яких обирали з'їзд кас хворих округи і троє – районна рада профспілок. До складу районної ради обиралися чотири представники: два – від районного об'єднання підприємців і два – від окружного товариства забезпечення району. По одному представникові до ради делегували Міністерство народного господарства, земельного і міського самоврядування, голова місцевого промислового суду. Віковий ценз кандидатів до районної ради був такий самий, як і Головної – 20 років. Обидві ради обиралися терміном на один рік.

У прийнятому законі ми спостерігаємо розмежування між соціальним забезпеченням і охороною праці. Питання охорони праці взагалі вилучено з компетенції як Головної, так і районних рад, головна увага яких концентрується лише на справах соціального забезпечення, що видно, зокрема, вже з самої назви закону. Крім розмежування охорони праці і соціального забезпечення, закон не містить якихось значних відмінностей з «Тимчасовим положенням». Доопрацювання стосувалися хіба що статей, які визначали термін виборності членів рад – два роки замість одного, обмежень стосовно кандидатів у члени рад, а також відповідальності за невиконання вимог і постанов Головної ради. Перше порушення каралося штрафом до трьох тисяч карбованців, або арештом, вдруге і наступні рази – в'язницею до одного року і чотирьох місяців [2]. Директорія намагалася побудувати виконавчу вертикаль, яка б здійснювала робітничу політику в галузі соціального забезпечення робітників і службовців УНР. З цією метою на місцях після призначення ради у справах соціального забезпечення засновувалися районні

присутствія по справах соціального забезпечення. Порядок роботи, формування, компетенція, склад та інші моменти регламентувалися підготовленим у Міністерстві праці статутом [3]. Очолював районне присутствіє районний інспектор праці. Члени присутствія призначалися і обиралися раз на два роки. Пропорційність серед членів присутствія була такою ж, як і у районній раді соціального забезпечення: дев'ять представників, обраних від робітників і службовців (шість – з'їздом лікарських кас округи і три – радою професійних робітничих спілок) та шість від підприємців. До складу присутствія призначалось по одному представнику від Міністерства торгу і промисловості, земського міського самоврядування та голови місцевого промислового суду. Порядок і правила виборів членів присутствія від робітників і підприємців встановлювалися Радою по справах соціального забезпечення. Компетенція районного присутствія була такою ж, як і районної ради, збігалися й інші положення. Тобто, передбачалося створення постійно діючих органів, наділених широкими повноваженнями у справах соціального забезпечення, до вирішення яких залучалися представники всіх зацікавлених сторін, робітників, підприємців, господарських та державних органів.

З перших тижнів існування нової влади на її адресу надходили повідомлення від робітників з проською захисту від свавілля підприємців. Так, у січні 1919 р. до департаменту охорони праці надійшов лист від Старосинявського заводського комітету про утиски спілки робітників та обеззброєння робітничої команди, яка у 1918 р. врятувала завод від руйнування. Міністр праці вирішив підключити до з'ясування цього питання силові структури, звернувшись до Міністерства внутрішніх справ [4].

У справі охорони робітництва і взагалі працюючих найболючішим є забезпечення їх на випадок хвороби. Закони, встановлені на цей предмет ще з часів Російської імперії (закон 23 червня 1912 р.), та з деякими поправками до нього Закон Тимчасового уряду (закон Керенського-Скобелева 25 липня 1917 р.) вже не відповідали вимогам життя і не відбивали справжніх інтересів трудящих. За цими законами велика кількість робітництва взагалі опинялася за межами забезпечення: робітники сільськогосподарської промисловості, службовці торгово-промислових підприємств, робітники і службовці державних військових підприємств, де їх кількість не перевищувала 5 осіб. Не користувалася правом забезпечення від хвороби і значна частина працівників державних та громадських установ. Та й робітництво, що підлягало чинності вищезазна-

чених законів, також не забезпечувалось настільки, як того вимагало становище громадянина демократичної держави і головного фактора її господарського життя.

Фонд кас хворих складався згідно з Законом Тимчасового уряду, за яким робітники вносили від 1 до 3 % з суми свого заробітку залежно від кількості працюючих на даному підприємстві і від рішень зборів робітників, підприємці ж доплачували в касу суму, яка дорівнювала сумі внесків робітників. Обов'язок надавати лікарську допомогу учасникам каси лежав на підприємцях. У разі, коли каса брала на себе допомогу, підприємець доплачував у касу суму, не більшу 2 % заробітку робітників підприємства. Тобто, становище, коли далеко не все робітництво забезпечувалося на випадок хвороби, а службовці державних установ у цілому були позбавлені цього блага, коли ті робітники, які користувалися допомогою кас хворих, мали це за власні кошти – таке становище у цій справі не могло бути для уряду Директорії нормальним.

Директорія виходила з тих принципів у соціальному забезпеченні, які були прийняті ще до революції, а особливо під час революції. Головними підвалинами соціального забезпечення вважалися такі: забезпечення працюючих, здійснення забезпечення на кошти роботодавців, передача організації всієї справи забезпечення самим працюючим без жодного контролю і втручання підприємців. На згаданих підвалинах майже рік діяли збудовані в УНР каси хворих, серед яких Київська загальноміська, Вінницька, Катеринославська, Одеська, Полтавська, Харківська, Житомирська. Ці каси широко розвинули свою діяльність, мали свої власні лікарні з дорогим обладнанням, різні амбулаторії, санаторії та ін. У часи великих пошестей, що поширювалися в Україні, ці каси були єдиними дійсними вогнищами у боротьбі з цими великими нещастями: вони надавали лікарську допомогу робітникам і службовцям, які б без них ніяк не могли лікуватися через високі ціни на ліки та послуги лікарів. У той самий час каси теж терпіли великі нестачі через хронічні неплатежі внесків, а також значні витрати, тому великі надії покладалися на урядову допомогу. Так, у листопаді 1919 р. районний комісар праці з Вінниці О. Лола телеграмою повідомляв Міністерство праці, що у місті серед робітництва поширюються різні пошесті, тому Вінницька каса хворих витрачає останні гроші на допомогу. Через незатвердженість статуту, каса могла припинити свою діяльність. Підприємці відмовлялися робити внески у касу. О. Лола прохав допомогти робітництву Вінниці, виділивши відповідний кредит у сумі 20 тис. грн. Він також наполягав на збільшенні платні працівникам комісаріату, які

не в змозі існувати на встановлені ставки. Міністерство праці задовольнило це прохання, про що свідчить відповідна резолюція О. Безпалка [5].

Використовуючи різноманітні джерела фінансування, каси проводили різнопланову діяльність. Про ефективність роботи кас хворих простежимо на прикладі Вінницької каси, матеріали про діяльність якої єдині збереглися у фондах Міністерства праці. У звіті статистичного бюро Міністерства праці за 1919 р. йдеться, що лікарською допомогою користувалася 1351 особа. Загальна сума видатків (без витрат на організацію справи) становила 692 694 крб. Видатки на одного хворого становили 490 крб. 77 коп. Каса обслужила 582 амбулаторних хворих, 308 – за місцем проживання, стаціонарно лікувалися 13 осіб. Крім того, каса надавала допомогу у підготовуванні хворих – 104 особам, допомогу після пологів – 24 жінкам та ін. У лікувальних закладах каси проведено 64 операції та 106 спеціальних видів лікування [6].

Значну роботу по наданню лікарської допомоги проводили профспілки. Так, секретаріат Київської ради профспілок ухвалив рішення купити лікарню на 40 ліжок, вартість якої оцінювалась у 200 тис. крб. Лікарня була обладнана за останнім словом медицини [7]. У той самий час хороша організація кас хворих, добрі стосунки між касами дозволяли мінятися обладнанням, спеціалістами, ліками, що врятувало не одну тисячу працюючого люду.

Уряд, опинившись перед новою історичною дійсністю, змушений був констатувати, що на старих принципах побудови кас періоду Тимчасового уряду така робота неможлива. Тому Міністерством праці і Радою Народних Міністрів була ухвалена тимчасова «Постанова про соціальне забезпечення на випадок хвороби» з метою дати законну підставу для існуючих кас хворих і санкціонування тих розпоряджень Міністерства праці, які були видані під час існування УНР [8].

Забезпеченню на випадок хвороби підлягали всі громадяни УНР без винятку, незалежно від віку, статі, освіти і віри, які працювали за наймом у всіх галузях праці, а саме, фабрично-заводських, гірничопромислових, ремісничих, будівельних, торгово-промислових, транспортних, сільськогосподарських, лісопромислових та інших, незалежно від того, працюють вони в державних, громадських, приватних інституціях і організаціях чи в окремих підприємств. Забезпечення на випадок хвороби проводилося через каси хворих, які одержували на видатки по забезпеченню хворих 10% від розміру заробітної плати кожного учасника. Внески робилися роботодавцями, робітники ж від внесків звільнялися.

Встановлення 9% розміру внесків, на думку Міністерства праці, оправдувалося досвідом існування кас хворих і було достатнім для належного функціонування кас. Підприємства, які внесли 10% суму, звільнялися від будь-яких обов'язків за своїх робітників та службовців як лікарської, так і грошової допомоги: вона мала надаватися касою хворих. Тобто все утримання працівника за час хвороби фінансувалося з каси хворих. Зважаючи на дорожнечу, каси намічалось засновувати не на окремих підприємствах і інституціях, а загальноміські та районні. В інтересах справи пропонувалась централізація кас, бо в такому випадку дешевше обходиться їх утримання. Тому загальноміські каси встановлювалися лише в містах, де налічувалося не менше 200 працюючих, в іншому разі такі міста відносилися до сусідньої каси. Інші каси, які працювали, Міністерство праці мало за мету об'єднати в районні каси. Процес об'єднання кас проходив і в УСРР, але там він мав інші методологічні засади і мету. Для правильного й успішного функціонування кас хворих Міністерство праці надавало місцевим органам право контролю і навіть накладання штрафу за порушення правил, встановлених законом. Штрафи, які накладав комісар Міністерства праці на користь каси хворих, були досить значними і коливалися від 500 до 5000 крб. за кожний випадок порушення. Для своєчасного стягнення внесків і штрафів у роботодавців, які неакуратно сплачували їх, при комісарах праці створювався інститут виконавців. Постанова мала тимчасовий характер, до видання закону про соціальне забезпечення працюючих у цілому.

Для організації допомоги хворим робітникам у всеукраїнському маштабі на 15–18 січня 1919 р. Міністерство праці скликало у Києві з'їзд кас хворих, на що Радою Народних Міністрів було асигновано 28 тис. крб. [9]. Для порівняння зазначимо, що за Гетьманату для подібних цілей державою не було виділено жодної копійки [10].

Міністерство праці розпочало роботу по страхуванню від інвалідності і професійних хвороб, максимально використовуючи старе законодавство і паралельно розробляючи нове. Готуючи робітниче законодавство по соціальному забезпеченню, Директорія використовувала закони царської Росії. Зокрема, урядом УНР було ухвалено «Додатковий закон до глави четвертої «Устава о Промышленном труде» (видання 1913 р.) та закон «Про страхування робітників від нещасливих випадків», який набував чинності з 1 липня 1919 р. Зміни торкалися підвищення допомог і пенсій, які повинні виплачувати робітникам каси хворих та страхові товариства. Перероблення статуту про промислово працюючих велося в

напрямі розширення категорій робітників, які підлягають страхуванню, а також зрівняння застрахованих шляхом ліквідації привілеїв окремих категорій робітників. Директорія прагнула поширити соціальне законодавство і на сільськогосподарських робітників, висловлюючи тверду впевненість, що вже в поточному 1919 р. «...не буде жодного капіталістичного сільськогосподарського підприємства, тобто економії при заводі, цукроварні, гуральні, яке могло б безумовно експлуатувати робітників» [11].

Дуже складною уявлялася проблема страхування від старості. 1 жовтня 1919 р. представник Міністерства праці брав участь у нараді з цього приводу, яка відбулася при Міністерстві народного здоров'я та опікування. Розглядалося питання підвищення пенсій. Було прийнято рішення доручити Мінфіну підготувати відповідний закон і у місячний термін подати на розгляд уряду [12]. Проте, робота у цьому напрямі не була завершена. Наскільки важко вирішити питання про пенсії для громадян свідчить той факт, що й сьогодні у Верховній Раді продовжується робота над відповідним законодавством.

Таким чином, Міністерство праці у проведенні політики в галузі охорони праці і соціального забезпечення прагнуло охопити реформою всю систему, починаючи від законодавства і закінчуючи реорганізацією органів соціального забезпечення. Так, замість колишньої Ради у справах страхування робітників, присутствій у справах страхування робітників, фабричних інспекторів і міністра торгу і промисловості перелічені питання переходили до Головної та районних рад соціального забезпечення і охорони праці, комісарів праці під загальним керівництвом Міністерства праці.

Стає очевидним, що у законодавстві Директорії знайшли відображення всі ті вимоги, які висувалися робітниками під час революції, починаючи із робітничих з'їздів у Петрограді та Києві у 1917 р. Головним, що характеризує соціальне законодавство уряду УНР, є задоволення вимоги робітників про отримання більшості у відповідних установах і органах, які займалися проведенням соціальної політики.

Суто буржуазно-демократичні перетворення не зрушили приватного капіталу. У результаті вже від середини січня чимало власників великих заводів оголосило про припинення діяльності, Безробіття загрожувало десяткам тисяч робітників [13].

4 січня 1919 р. Київська міська біржа праці повідомляла про 800 зареєстрованих безробітних чорноробочих, металістів і деревообробників [14]. 11 січня 1919 р. міністр праці прийняв делегацію від профспілки

«Горнотруд» у справі безробіття у Криворізькому басейні, де через припинення роботи копалень на вулиці опинилося 36 тис. робітників. Міністр праці дав розпорядження негайно організувати комісію з представників міністерств праці, торгу та промисловості для вивчення стану справ на місці [15].

Для вирішення проблем безробіття урядом було вжито ряд заходів. Міністерство праці у січні 1919 р. скликало надзвичайну нараду по боротьбі з безробіттям, на якій були присутні представники міністерств праці, торгу і промисловості, міського самоврядування, бірж праці та всіх профспілок. Нарада розробила план ведення статистики безробітних, оскільки мережа бірж праці з цим не справлялася, а дані профспілок були неповні. Намічалось перереструвати всіх безробітних, а також розробити план першочергової допомоги безробітним, який включав безпосередню допомогу через організацію громадських робіт та посередню – через відкриття дешевих їдалень і спальних помешкань. Ці заходи намічалось провести негайно [16]. Статистичні підрозділи Міністерства праці приступили до вивчення ринку праці на територіях, підконтрольних Директорії УНР з метою його регулювання. Як відомо, найдієвішим у боротьбі з безробіттям є налагодження виробництва, або, як проміжний етап – організація різного роду громадських робіт, на які можна залучати вільні робочі руки, а також допомога від безробіття через профспілки чи органи соціального страхування. Директорія намагалась використати всі наявні способи для полегшення становища безробітних. Крім декларацій, що приймалися Директорією, остання намагалась проводити реальну політику, спрямовану на поліпшення важкого матеріального становища робітництва. Вже 29 грудня 1918 р. на спільному засіданні Ради міністрів і Директорії її Голова В. Винниченко висловив побажання уряду по боротьбі зі спекуляцією, який зобов'язав міністрів праці і продовольчих справ вжити заходів щодо поліпшення стану робітників, відкриваючи їдальні, кафе тощо [17].

Питання про організацію дешевих їдалень для безробітних спеціально обговорювалися на засіданні Ради Народних Міністрів 30 грудня 1918 р. уряд доручив міністрові праці утворити комісію, до якої увійшли 6 представники міністерств торгу і промисловості, продовольчих справ і фінансів, яка мала виробити спільний план боротьби із безробіттям. На цьому самому засіданні уряду міністр праці зробив доповідь про припинення праці на багатьох заводах Києва. У результаті обговорення проблеми відновлення виробництва уряд прийняв досить жорстку постанову, в якій містилася вимога до всіх заводів, фабрик та майс-

терень, що припинили роботу від 14 грудня 1918 р., негайно відновити виробництво. Жодне заводууправління не мало права без дозволу Міністерства праці припиняти роботу. Заводоуправління зобов'язувалися негайно прийняти на роботу і допустити до роботи всіх робітників, звільнених з 14 грудня. За невиконання прийнятих вимог заводууправлінням загрожувала відповідальність за законами військового часу [18].

16 січня Рада Народних Міністрів ухвалила постанову про асигнування 85 тис. крб. на утримання крайових бірж праці впродовж перших чотирьох місяців 1919 р. [19]. Кошти передбачалося витратити на Київську, Харківську та Одеську крайові біржі праці. На облаштування і утворення бірж праці у 1919 р. Міністерство праці передбачало 5 656 тис. грн., видаючи їх місцевим самоврядуванням [20]. У 1918 р. ці витрати становили 1 246 480 грн. Лише на особовий склад бірж праці на 1919 р. передбачалося зростання коштів з 150 074 грн. у 1918 р. до 928 800 грн. [21]. Але коштів все одно бракувало. Вони або вчасно не надходили, або зростаюча дорожнеча знецінювала їх, що змушувало працівників бірж раз-по-раз звертатися до уряду за допомогою. Так, 5 листопада 1919 р. до Міністерства праці надійшла телеграма міського голови Проскурова Верхона, в якій висловлювалося прохання про термінову фінансову підтримку біржі, службовці якої другий місяць працювали без зарплати. Прохання задовольнили, виділивши на утримання бірж праці 24 тис. грн. [22].

Уряд виділяв конкретні асигнування на безпосередню допомогу безробітним. Особливою увагою Директорії були наділені залізничники України, які відіграли визначну роль у протигетьманській боротьбі, за що значна кількість залізничників була звільнена з роботи, опинившись без засобів до існування. Щоб якось пом'якшити їх становище, 18 січня 1919 р. Директорія затвердила постанову уряду про асигнування 60 млн. крб. міністрові шляхів для позаштатної допомоги службовцям, майстровим та робітникам залізниць України, звільненим за скороченням штатів [23]. Допомога стосувалася переважно звільнених при гетьмані працівників, котрі брали участь у страйку залізничників влітку 1918 р.

Велику роботу по боротьбі з безробіттям вели профспілки, які головно причину цього явища вбачали у відсутності сировини, через що зупинялися один за одним заводи і фабрики.

Те, що лави безробітних множилися внаслідок закриття заводів і фабрик, розграбовування народного багатства, бачили й керівники УНР і намагалися вжити найрішучіших заходів, аби не допустити економіч-

ного хаосу і дезорганізації виробництва. Вже 30 листопада 1918 р. В.Винниченко разом із іншими членами Директорії підписали наказ, в якому висловлювали тривогу з приводу посягання різними злочинними елементами на народні багатства: фабрики, заводи України: »...Ліси, фабрики і заводи, – підкреслювалося у наказі, – є одне з головних багатств України і нерозумне нищення їх може призвести Україну до великої руїни економічно-господарського життя». Нищення фабрик і заводів підриває промисловість України, яка і так була відсталою від промисловості розвинутих країн, йшлося в наказі. Тому уряд УНР рішуче забороняв такі злочинства і наказував місцевій владі «негайно припинити всяку порубку лісів і розгром фабрик і заводів Республіки». Охоронцям лісів, повітовим комендантам дозволялося застосовувати озброєну силу і вживати зброю. Порушники наказу підлягали притягненню до військово-польового суду [24].

Певна роль під час прийому робітників на виробництво належала профспілкам. Так, у протоколі засідання фабрично-заводського комітету робітників фабрики «Яструб» м. Вінниці, яка займалася виготовленням чобіт, зазначалося, що прийом робітників на фабрику ведеться через профспілку шкіряного цеху і біржу праці за списками, попередньо погодженими з фабрично-заводським комітетом. При умові відсутності серед кандидатів потрібних фахівців фабрично-заводський комітет, за погодженням з адміністрацією фабрики, міг прийняти їх вільно. Для остаточного розгляду списків створювалася комісія, до складу якої входило п'ять представників фабрично-заводського комітету, один від адміністрації фабрики, два – від профспілки, два – від Центрального бюро і по одному від біржі праці та комісаріату праці. Остаточо ж на затвердження списки подавалися дирекції фабрики [25].

Вже 2 липня 1919 р. Рада Народних Міністрів прийняла постанову про асигнування на організацію громадських робіт у Житомирі і Бердичеві 4 млн. грн. 4 липня 1919 р. уряд виділив у розпорядження Міністерства праці 50 тис. грн. для видачі допомоги безробітним Проскурова. Кошти виділялися і на організацію роботи та утримання апарату бірж праці. Прикладом може служити асигнування 27 червня 1919 р. 4 тис. грн. для видачі допомоги співробітникам біржі праці Проскурова [26]. Завдання по організації громадських робіт покладалися на міські самоврядування. Загальний контроль і фінансування здійснювалося Міністерством праці [27]. Через складну воєнно-політичну обстановку на фронтах, а також анархію в тилу, внести організаційну чіткість у справу вирішення проблеми безробіття не вдалося.

На фоні масового зростаючого безробіття досить таки сміливою виглядала спроба української революційної влади запровадити трудову повинність на залізницях. У цьому вбачається розуміння визначної ролі в економічному житті республіки залізниць, без функціонування яких неможливо було забезпечувати життєдіяльність не лише окремих галузей господарства, а й підтримувати боєздатність армії УНР. Ідея запровадження трудової повинності визривала в головах керівників УНР, очевидно, не лише залежно від військової та економічної ситуації; немаловажним, на нашу думку, був приклад УСРР, де більшовиками було проголошено і розпочато здійснення аналогічної політики. Доповідь міністра внутрішніх справ з проекту закону про трудову повинність громадян УНР уряд заслухав 16 липня 1919 р. [28]. Через три дні міністр внутрішніх справ знову доповідав з цього питання. Рада Народних Міністрів доручила доопрацювати законопроект на спеціально скликаній нараді, куди б увійшли міністри внутрішніх справ, праці і народного господарства. Постанова відрізнялася жорсткістю, на попереднє погодження уряд давав три доби, після чого, коли нарада не відбудеться не з вини МВС, йому надавалося право вносити законопроект в уряд без погодження з міністерствами [29]. Проте названі терміни не були виконані. Аж із жовтня 1919 р. – постанова про трудову повинність Радою Народних Міністрів була ухвалена. Згідно з постановою «право користуватися примусовими робочими з сіл і міст» надавалося Міністерству шляхів. Повинність поширювалася на звільнених від військової повинності чоловіків віком від 16 до 45 років, а також на жінок – 18-35 років. Перераховувалися й види робіт, на які дозволялося мобілізувати населення, серед них: будівельні і скарбові поставки, а також кінні та волові підводи на залізничних, шосейних та водних шляхах, де була потреба масового залучення робітників. При використанні жіночої праці уряд передбачав обмеження, які визначалися чинним законодавством [30].

Головними причинами, які заважали проведенню охорони праці і соціального забезпечення в УНР був стан занепаду і розрухи у промисловості, а також складна воєнно-політична обстановка.

Крім того, проведенню охорони праці заважали обставини чисто психологічні, які торкалися свідомості як значної частини самих робітників, котрі часто не сприймали вимог з техніки безпеки, так і власників підприємств, які не хотіли витрачати для цього гроші. Важливим було й те, що за умов, коли промисловість знаходилася в занепаді,

справа охорони праці відсувалася на другий план. Безробіття і дорожнеча зменшували в очах трудящих значення завдань охорони праці.

Значним було й те, що частина робітництва не мала досвіду в галузі охорони праці, оскільки вся дрібна і середня промисловість ще не користувалася механічним двигуном, а також ряд інших галузей залишалися поза сферою нагляду фабричної інспекції.

Директорія УНР створила міжвідомчі органи, куди входили представники держави, промисловців та робітників. Головним завданням цих міжвідомчих органів було досягнення порозуміння між різними суспільними силами у процесі здійснення охорони праці та соціального забезпечення. Директорія також приступила до побудови виконавчої вертикалі, яка здійснювала б робітничу політику у галузі охорони праці та соціального забезпечення, залучаючи до проведення соціальної політики представників від робітництва. Був набутий перший досвід у цій галузі. Велику роботу провів уряд по створенню законодавства з питань охорони праці, соціального забезпечення та боротьби з безробіттям. Забезпеченню на випадок хвороби підлягали всі громадяни УНР, які працювали за наймом. Почалася робота з поширення соціального законодавства на сільськогосподарських робітників. Перші кроки було зроблено по охороні жіночої і дитячої праці, оздоровленню умов праці, вирішенню інших питань.

Щодо проблеми безробіття, то уряд Директорії вирішував її двома шляхами: намагався організувати виробництво, що давало можливість залучати вже звільнених працівників до роботи і не допускати поповнення рядів новими безробітними; здійснював регулювання ринку праці через біржі; вів роботу по допомозі безробітним через організацію громадських робіт, надання продовольчої допомоги через заснування дешевих кафе, їдалень тощо. Простежувалась взаємодія у цьому напрямі з профспілками. Як вплив лівизни в уряді Директорії можна розцінити спробу запровадження в УНР влітку 1919 р. трудової повинності.

Незважаючи на те, що в уряд Директорії входили представники українського робітництва, політика українських соціал-демократів у ньому не була й не могла бути політикою класу. Робітнича ж політика, здійснювана селянською демократією, виявилась непослідовною, плутаною, неясною і суперечливою.

Вона балансувала між економічною доцільністю і популізмом, між доктринерським становищем соціалістів та реаліями життя. Українські соціалістичні партії вбачали революцію у багатоетапних перетвореннях, прагнули розв'язати нагальні потреби шляхом реформ. Приклад

радянської Росії лише пригнічував тих, хто бажав революційних перетворень без терору й диктатури пролетаріату. Він ставив перед українськими лідерами головну проблему – ціна революції. Якщо більшовики стояли на тому, що моральне вдосконалення людини відбудеться в ході соціальних насильницьких перетворень, то українські соціалісти вважали, що вона станеться еволюційно, без насильства і крові. Тому вони не прагнули ввести революцію далі, ніж було можливо.

Причинами, що не дозволили провести ефективну робітничу політику, були «хронічна евакуація» Директорії, недостатня продуманість соціального законодавства, що викликало незадоволення робітництва окремими його положеннями, фінансова скрута та байдужість значної частини людей праці до здійснення перетворень.

Література:

1. ЦДАВО України. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1 – 3 зв.
2. Там само. – Арк. 13–16.
3. Там само. – Арк. 9 – 10 зв.
4. Робітнича газета. – 1919. – 19 січ.
5. ЦДАВО України. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 28.
6. Там само. – Спр. 19. – Арк. 22.
7. Робітнича газета. – 1919. – 19 січ.
8. ЦДАВО України. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 21 – 21 зв.
9. Вістник державних законів УНР. – 1919–21 січ. – С. 12.
10. ЦДАВО України. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 37 зв.
11. Там само. – Спр. 2. – Арк. 25.
12. Там само. – Спр. 20. – Арк. 21.
13. Горак В.С. Директорія: потенціал і можливості політичного виживання //Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. – К, 1993– С. 82.
14. Робітнича газета. – 1919. – 4 січ.
15. Там само. – 14 січ.
16. Там само. – 7 січ.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 25.
18. Там само. – Арк. 34 зв.
19. Вістник державних законів УНР, – 1919. – Вип. 4. – 21 січня. – С. 31.
20. ЦДАВО України. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 40.
21. Там само. – Арк. 32 зв.
22. Там само. – Арк. 2а, 38.
23. Вістник державних законів УНР. – 1919. – Вип. 27. – С. 199.
24. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 62.

25. Там само. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 12.
26. Там само. – Спр. 1. – Арк. 1.
27. Там само. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 37
28. Там само. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 34 зв. – 35.
29. Там само. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 30.
30. Там само. – Спр. 4. – Арк. 17.

22. Західні українці у державному апараті УНР*

Період, який настав після проголошення вікопомного Акту Злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки, від 22 січня 1919 року, свідчить про започаткування нового етапу національно-визвольного руху – творення Соборної України. Участь галицької політичної еліти у державотворенні на Великій Україні є маловивченою, роль багатьох визначних особистостей висвітлена в історичній літературі фрагментарно. Найбільше уваги, звичайно, приділено військовим діячам, які боролися на Наддніпрянщині у складі Української Галицької Армії, корпусі Українських Січових стрільців, а також окремим партійним лідерам. Проте залишається маловідомою діяльність господарчої, технічної, фінансової, правничої та дипломатичної еліти, представники якої влилися у державний апарат УНР. В суспільній свідомості наддніпрянців галицька інтелігенція вбачалася поміркованою і дисциплінованою, вихованою в австро-угорському правовому полі і тому законопослушною.

Дуже часто в літературі можна зустріти думку про декларативність Акту Злуки УНР і ЗУНР. Однак це не зовсім так. Архівні документи, які практично не введені до широкого обігу свідчать про те, що навіть незважаючи на короткочасність об'єднання УНР та ЗУНР вдалося зробити чимало, в тому числі і в економічній площині. Так, у першій половині 1919 р. уряд Директорії виділив 5 мільйонів гривень на перешивку вузькоколіїних рейкових шляхів на ширококоліїні, внаслідок чого поїзди могли рухатись без затримки аж до Задвір'я, відкрив 40-мільйонний кредит для проведення продовольчих операцій в Галичині, Буковині та Холмщині. Підтверджувались права дипломів УНР для українських громадян, які закінчили Львівсь-

* Наукові записки: збірник / Інститут політичних й етнонаціональних досліджень НАН України. - Київ: Вид-во Інституту політичних й етнонаціональних досліджень, 2000. - С. 3-11.

кий, Віденський або Чернівецький університети. Значні кошти виділялися на утримання Української Галицької Армії. 25 серпня 1919 р. уряд Б. Мартоса, заслухавши доповідь військового міністра, асигнував 340 млн. гривень на місячне утримання Української Галицької Армії [1]. Очевидно, на прийняття багатьох названих рішень впливали ті галицькі урядовці, які опинилися в державному апараті УНР після проголошення Акту соборності.

Згідно з рішеннями Трудового конгресу, на якому із 593 депутатів, передбачених виборчим законом, прибуло 400, серед яких 36 репрезентували ЗУНР, до складу Директорії 12 березня 1919 р. увійшов голова парламенту Західної Облaсті УНР Є. Петрушевич, хоч у роботі цього органу участі практично не брав, бо знаходився у м. Станіславі – центрі ЗУНР [2]. Крім того, до складу уряду УНР увійшов ряд галицьких політичних діячів. Заступником міністра зовнішніх справ у Кабінеті В. Чехівського став доктор Л. Цегельський, який до цього працював державним секретарем внутрішніх справ ЗО УНР. Визначний журналіст і публіцист, відомий галицький адвокат, член Української Національної Ради ЗУНР радикал О. Назарук очолював управління преси і пропаганди, а націонал-демократ С. Федак обійняв посаду міністра фінансів в уряді С. Остапенка [3].

Потреба в кадрах для державного апарату у Наддніпрянській Україні була дуже гострою. Свідомих, по-державному думаючих українців було обмаль. «Була це переважно молода, революційна, соціалізмом напоена інтелігенція – студенти, вчителі, письменники, пише Л. Цегельський. – Їх не вистачало навіть на обсаду управи однієї губернії, адміністративного та політичного досвіду в них не було» [4]. Їх було так мало, що вся ця громадка молодої інтелігенції та напівінтелігенції могла вміститися у двох-трьох евакуаційних поїздах [5]. Вхідження галицьких представників до вищих урядових структур Наддніпрянського уряду мало під собою глибокий підтекст і причини. В ЗУНР провідником у здійсненні державної доктрини виступила національно-демократична течія, тоді як у Наддніпрянщині правили бал соціалісти. В обстановці, що склалася, внутрішні взаємовідносини між двома урядами, особливо після переїзду уряду ЗУНР на Велику Україну, ускладнилися. І все це відбувалося у руслі домовленостей між УНР та ЗУНР на Трудовому конгресі про те, що Директорія не буде втручатись в соціально-економічну, а особливо в земельну політику в Галичині, оскільки галичани були дуже занепокоєні лівим курсом Директорії, яка ма-

ла «велику похіть до більшовицького режиму і реформ, які тут проводять у практику» [6].

9 липня 1919 р. було встановлено Міністерство по справах ЗО УНР на чолі з соціал-демократом С. Вітиком, який був членом президії Трудового конгресу. Згодом, з відставкою кабінету Б. Мартоса, це міністерство припинило свою діяльність [7].

З тактичних міркувань, пише В. Іванис, наддніпрянські соціалісти намагалися не загострювати відносин з галицьким урядом, саме тому у новоствореному 9 квітня 1919 р. у м. Рівному соціалістичному уряді на чолі з Б. Мартосом портфель міністра освіти було віддано галицькому радикалові Л. Крушельницькому, а міністрами закордонних справ та праці було призначено ще двох галицьких соціал-демократів: В. Темницького та Й. Безпалка [8].

Відомий політичний діяч та публіцист 38-річний Й. Безпалко народився на Буковині 1881 р. В 1906-1918 рр. очолював Українську соціал-демократичну партію на Буковині, 1908-1914 і 1918 р. редагував її друкований орган – газету «Борба» в Чернівцях. У 1918 р. – член Української Національної Ради Буковини, а з жовтня 1918 р. – член Української Національної Ради ЗУНР – ЗО УНР. Учасник Трудового конгресу у Києві в січні 1919 р. З 1920 р. жив в еміграції в Чехословаччині, викладав у Господарській академії у Подєбрадах. Репресований НКВС СРСР у 1947 р. 10 жовтня 1919 р. Й. Безпалко оголосив про свою демісію, яка не була прийнята урядом. Новий міністр праці прибув до Києва з сім'єю, яка складалася з чотирьох осіб, він належав до греко-католицького віросповідання, як, власне, абсолютна більшість прибулих західних українців.

Директором департаменту загальних справ Міністерства праці з літа 1919 р. був ще один галичанин – М. Витошинський. Народився у Збаражі на Тернопільщині у 1885 р. Соціал-демократ Галичини. До 1917 р. служив хорунжим австрійської армії. Був повітовим комісаром у Збаражі, після возз'єднання Західно-Української Народної Республіки з УНР призначений делегатом Українського Червоного Хреста до Варшави. По дорозі до польської столиці 7 листопада 1919 р. заарештований в Тернополі. У тюрмі захворів на плямистий тиф, де і помер 17 січня 1920 р. в тюремній лікарні у 35-річному віці, залишивши сиротами двох малолітніх дітей та дружину. Похований у Збаражі на міському цвинтарі.

Влившись до державних органів УНР, галичани будили й загальноукраїнську політичну свідомість, відстоювали право всього українсько-

го народу на самовизначення і політичну незалежність, докладали конкретних зусиль для наповнення Акту Злуки реальним змістом. При формуванні керівних органів ЗУНР, зазначалося у доповіді Президента України Л. Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 80-річчю проголошення Західно-Української Народної Республіки 1 листопада 1998 року у Львові, брали гору не амбіції – вирішальним критерієм був професіоналізм. Лідери ЗУНР зуміли піднятися заради народу, держави над своїми партійними інтересами, не спокусилися швидкоплинними кон'юнктурними міркуваннями [9]. Ці критерії у роботі вони намагалися перенести і в держапарат УНР.

Призначення на різноманітні державні посади в УНР західних українців не зменшило розбіжностей між двома урядами, а з часом вони ще більше зростали. Причин на це було багато, головною з яких був східно-західний дуалізм, трудність координувати протипольський і протимосковський фронти [10], але на них ми зупинятися не будемо.

Як свідчать очевидці і учасники цих подій, зокрема П. Христюк, «поза офіційними стосунками, відносини між Галичанами й Наддніпрянцями були цілком добрі. Багацько галицької інтелігенції стало до праці в міністерствах та комісаріатах на провінції. Відносини між галицькими й наддніпрянськими козаками були найкращими. Відносини між галицьким військом і населенням (селянством) були також гарні...» [11].

Зазначимо лише, що тоді, коли із ЗУНР на Велику Україну прибували цивільні та військові урядовці, щоб віддати всі свої сили і знання для боротьби за Соборну Україну, у Києві панували дещо інші настрої.

Багато хто з вищого керівництва УНР мало вірив у можливість перемоги Директорії вже в січні 1919 р. Зараз важко сказати, чи це була прагматична прозорливість політиків, чи малодушність і неготовність до важкої і тривалої боротьби. Але факт залишається фактом. Наприкінці січня у Києві в українських національних колах панував дуже тривожний настрій. Ніхто не вірив, що влада Директорії довго втримається, згадував згодом Д. Дорошенко, всі сподівалися, що в Києві скоро будуть більшовики. «Люди намагалися під будь-яким приводом виїхати за кордон. Відпустки брали люди, які стояли на чолі інституцій або взагалі на відповідальному становищі і які, здавалось би, в такий непевний і тривожний час мусили б сидіти на місці. Особливо це стосувалося військових» [12].

Характерним у цьому плані був виступ прем'єра В. С. Чехівського перед дипломатами у січні 1919 р. Передбачаючи майбутню відірва-

ність України від Західних країн Європи і можливу окупацію її більшовиками, прем'єр відверто говорив, що уряд посилає в дипломатичних місіях за кордон українську інтелігенцію, маючи на увазі, з одного боку, «охоронити її од дуже можливої, чи навіть неминучої, загибелі за більшовицького панування, з другого, хотілося використати її інтелектуальні здібності для широкого поставлення на міжнародному терені української справи, усуненої звідти за царату та дуже здискредитованої в останній час стараннями колишніх російських дипломатів» [13].

До численних місій, делегацій, комісій, які лаштувалися до виїзду за кордон, пише Д.Дорошенко, дипломатичних, військових, торговельних і всяких інших, старалися вписатися ледве не всі свідомі українці з дітьми й онуками, з усією своєю родиною до сьомого покоління. Міністерство закордонних справ нагадувало еміграційне чи транспортне бюро, яке тільки те й робило, що видавало паспорти, здобувало валюту, клопоталось за вагони. Так, з Києва виїхало сотні, а може й тисячі української інтелігенції. «Мало знаходилось таких, що не хотіли виїздити й воліли залишитися у столиці України, щоб поділити з нею її долю» [14].

Багатьох відповідальних осіб доводилося розшукувати. 16 квітня 1919 р. Кабінет Народних Міністрів присвятив питанню урядовців, які залишили самочинно свої посади, спеціальне засідання. На доповідь голови кабінету Б. Мартоса уряд прийняв ухвалу, якою зобов'язував всіх урядових та військових осіб без різниці рангу, громадян Наддніпрянської України, що перебували на території Західної Облaсті УНР, не пізніше 23 квітня прибути до своїх посад у місця перебування відповідних установ. Особи, які не виконають цієї постанови, говорилося в ухвалі, вважатимуться дезертирами і підлягатимуть відповідальності за законами військового часу, а їхні прізвища як такі, що залишили Вітчизну у скрутний час, будуть оголошенні в часописах для загального відома суспільства. Всі ці особи позбавлялися права займати урядові посади на території УНР. Уряд також прохав Раду Державних Секретарів ЗО УНР довести ухвалену постанову до загального відома і допомогти вищезазначеним особам негайно прибути і приступити до виконання своїх обов'язків[15]. Нам важко, звичайно, давати оцінку мотивам і діям українських урядовців доби УНР і малоприємно цитувати наведені вище документи. Проте історія зберегла і інші свідчення. Перед зайняттям Києва більшовиками у лютому 1919 р. чимало галичан, що перебували на державній службі в УНР з урядовими установами, виїхали не в Галичину, хоч могли зробити це з делегатами Трудового конгресу, які

відправлялися спеціальним поїздом додому, а разом зі своїми сім'ями у переповнених вагонах евакуювалися до Вінниці, щоб розділити всі труднощі під час подальших багатомісячних переїздів, поневірянь, боротьби [16].

Робота щодо розбудови державного апарату УНР тривала і після залишення Директорією українських теренів. Зокрема, Рада Народних Міністрів 16 лютого 1920 р. прийняла постанову про залучення до праці у міністерствах урядовців-галичан, котрі були прикомандировані до Управління Головноуповноваженого уряду Української Народної Республіки, яке з осені 1919 р. очолював І. Огієнко [17]. Згідно з названою постановою з 11 березня 1920 р. до Міністерства праці прийшло 7 урядовців, серед яких Стефан Стебельський – радником міністерства, Дмитро Дем'янчук – начальником відділу, Богдан Ковальчук, Антін Савка, Юрій Гургула, Володимир Стечишин – діловодами, Михайло Безпалко – урядовцем для доручень. До Міністерства юстиції прикомандировувалося 5 урядовців, серед яких визначний політичний та громадський діяч Галичини, адвокат, член Президії Головної Української Ради, у 1918-1919 р. член Національної Ради ЗУНР і секретар земельних справ у першому уряді К. Левицького Степан Баран (1879-1953), педагог і громадський діяч, шеф пресового бюро при Начальній Команді УГА у 1918-1919 рр. Іван Герасимович, юрисконсульт Лев Рудницький та ін. У Міністерство здоров'я – Іван Пославський, у Міністерство народного господарства Зенон Горницький та Роман Савойко, Міністерство праці й пропаганди майбутній перший голова Організації Відродження України Григорій Герман [18], референт польської і німецької мов Іван Похонський, Іван Карван та ін., у Міністерство внутрішніх справ – начальник відділу Броніслав Янів та Олександр Зеленецький, у Міністерство пошт і телеграфів – Остап Сіяк – директор департаменту, Василь Ільницький, Володимир Харецький, у Мінфін – двадцять вісім урядовців, серед яких – Іван Яремко, Іван Лешків, Михайло та Левко Сенечки, Микола Павлишин, у МЗС – Михайло Шкільник, Дашко Бахнянин та ін., у Міністерство земельних справ Михайло Вовчук, Іван Білятчак, Петро Дідич. Загалом до урядових структур влилися 63 урядовці [19].

Щоб не погрішити проти істини, слід сказати, що не всі урядовці-галичани були кришталево чистими патріотами. Л. Цегельський описує епізод, коли під час поїздки до Києва Л. Бачинський впізнав якогось п.Д., котрий був атаманом постачання армії Директорії, а до 1914 р. відбував покарання у Станіславській тюрмі за кримінальні злочини.

Внаслідок революції «різні галицькі авантюристи, що їх у Галичині держали в тіні, на Великій Україні виринали на високих становищах. Із цього приводу не раз були тертя між Галицьким урядом і Директорією чи урядом Петлюри. Галицький уряд іноді мав враження, що придніпрянські революційні монстри просто навмисне фаворизували різну галицьку полову. Це була нібито «революційна» політика в противенстві до галицької «буржуазної заскорузлості» [20].

Представники Західно-Української Народної Республіки в державних інституціях УНР демонстрували на практиці приклади реальної боротьби за державність і соборність, невмирущість української державницької ідеї, в умовах катастрофічної нестачі кваліфікованих національних кадрів вони намагалися внести в роботу держапарату свій посильний внесок, витісняючи з нього дух партійності, соціалістичного доктринерства, ставлячи на перше місце державницькі інтереси, державницьке думання.

Література:

1. ЦДАВО України, ф.3305, оп.1, спр.9, арк.13.
2. Українська революція і державність. – К., 1998. – С. 154.
3. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917– 1920. – Прага, 1922. – Т.ІУ. – С. 98.
4. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью-Йорк. – Філадельфія, 1960. – С. 290.
5. Там же. – С.302.
6. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С.269.
7. Христюк П. Названа праця. – Т.ІУ. – С. 162.
8. Христюк П. Названа праця. – Т.ІУ. С.123-124.
9. Кучма Л. Будівля державності можлива лише на фундаменті злагоди та порозуміння. Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 80-річчю проголошення Західно-Української Народної Республіки 1 листопада 1998 // Урядовий кур'єр. – 1998. – 3 листопада.
10. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.280.
11. Христюк П. Названа праця. – Т.ІУ. – С. 163.
12. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). – Мюнхен, 1969. – С. 405.
13. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1934. – Т.4. – С.13-14.

14. Дорошенко Д. Названа праця. – С. 406.
15. ЦДАВО України, ф.3305, оп. 1, спр.7, арк. 19-20.
16. Цегельський Л. Названа праця. – С. 303.
17. ЦДАВО України, ф.3305, он. 1, спр.6, арк. 13-14; Тіменник З. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) 1882-1972. Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1997. – С.22.
18. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т.1. – Львів, 1993. – С.375.
19. ЦДАВО України, ф.3305, оп.1, спр.6, арк. 13-14.
20. Цегельський Л. Названа праця. – С. 255.

23. Соціально-економічні погляди С.Петлюри*

С.В.Петлюра відносився до тих небагатьох українських політичних діячів, які характеризувалися всебічністю планів щодо державного будівництва України. Наскрізною ідеєю, що проймає увесь національно-громадський світогляд Симона Петлюри, об'єднує всі окремі сторони його світогляду в одну органічну цілість – є ідея української державної незалежності. Це альфа і омега його теоретичних міркувань і практичних дій. З цієї ідеї він виходив завжди в усіх справах і до неї зводилася вся його діяльність як державного діяча і політика. Проблема української державності взагалі і соціально-економічної політики зокрема, посідає значне місце також в працях С.Петлюри, частина з яких була написана вже під час еміграції.

Діяльність С.Петлюри на державній ниві була чинним правом його методологічних ідейних міркувань, його державної ідеології. Так сталося, що широкому загалу більше відома історична постать С.Петлюри як політичного і військового діяча 1917-1920 рр. Тому проблема всебічного вивчення ідеології С.Петлюри, а саме його соціально-економічних поглядів і переконань, його ставлення до робітництва є дуже важливою. З'ясуємо, якими були його уявлення про справедливий соціально-економічний лад незалежної України і яку роль у його становленні і забезпеченні відводилося робітничому класу.

Найголовнішим у соціально-економічній програмі С.Петлюри було, на нашу думку, те, що вій зумів піднятися до розуміння необ-

* Центральна Рада і український державотворчий процес : до 80-річчя створення Центральної Ради: матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р./ Ін-т історії України НАН України. – Київ, 1997. - С. 347-366.

хідності поєднання національного визволення з соціальним. До такого розуміння в українській суспільній думці піднявся хіба що Б.Хмельницький, який унеможливив, ворогам, за влучним висловом Я. Огецька, «вбивати клина поміж «чернь» та українську провідну верству, поміж соціальне та національно-державне, бо він умів спрямувати в одне русло обидва рушії визвольного руху. Адже є незаперечним фактом, що соціальний момент є вирішальний у національно-визвольному русі.»¹

С.Петлюра розумів, що українська «чернь», тобто ідея української соціальності, не включена в українську визвольну революцію, себто у визвольну війну, означає її катастрофу. Таке розуміння керувало ним, очевидно, і тоді, коли соціалісти відкликали своїх представників з Директорії та уряду. С.Петлюра не завагався поставити національно-державну справу над партією, зазначав пізніше активний діяч українських визвольних змагань І.Мазепа², і вийшов зі складу УСДРП. Будучи противником відходу соціалістів від влади, С.Петлюра у листі до ЦК УСДРП 11 лютого 1919 р. підкреслював, «що всі сили творчі нашого краю повинні взяти участь у державній праці»³. Проте його заклики не були почуті лідерами соціалістів, які стали на позиціях неможливості співпраці з національно думуючою українською інтелігенцією, не говорячи вже про державотворчого та національно дієздатного середняка-хлібороба. Вони відкинули співпрацю навіть з інакодумуючою українською інтелігенцією, боронячи твердо інтереси ще неоформленого, нечисленного українського пролетаріату. «Коротко кажучи, – пише один з активних учасників революції та визвольних змагань І.Фещенко-Чопівський, – українські соціал-демократи зрадили українську національну революцію для революції соціальної»⁴. Оцінка І.Фещенка-Чопівського хоч і є дуже категоричною, проте містить елемент істини. Справді, одні провідники української революції бачили в народній стихії лише «руїнну» роль і відвернулися від неї, запламували, відреклися її. Вони бачили лише національно-державний, відкидаючи соціально-економічний зміст, боячись навіть зачіпати цю проблему, тим самим віддаючи соціальне питання на відкуп чужим для України силам. Інша категорія політиків, побачивши, що соціальна карта розігрується проти української справи, акцентували свою увагу лише на соціальне, опинившись у полоні соціалістично-марксистської доктрини, занедбавши відповідно національно-державне. В обох цих підходах містилася помилка щодо рушійних сил розвитку української революції.

Українська народна стихія довго була без голови. Петлюра прийшов запізно. Оправдання тиском Антанти задля федерації чи панування соціалізму у всьому світі – все це лише віддаляє від глибинних причин кризи української революції. «Суть полягає в тому, що всі бояться визнати, – зазначає Я.Стецько, – Україна не пізнала себе самої власної, рідної непоборної сили. Єдиний у теоретичній площині Міхновський починав розуміти сенс подій і історіософію українського визвольного процесу, акцентуючи обидва моменти. Наприкінці найбільше це розумів С.Петлюра, і тому не хто інший, а лише він став «Батьком Петлюрою». Його епоха могла бути початком нової української козаччини - Хмельниччини, коли б це усвідомлення прийшло раніше, ще перед збаламученням української народної маси укапізмом та скрипниківщиною.

Період Петлюри – це був єдиний могутній період української революції 1917-1921 рр., який починав знаходити елементне непоборности українства»⁵.

С.Петлюра підійшов до розуміння, що без поєднання національного і соціального моментів, будь-який український визвольний порив буде невдалий. Це розуміння якраз і було основною причиною розриву С.Петлюри з українськими розкладовими соціалістичними доктринами. Проте злет Петлюри відбувся занадто пізно, щоб використати нагоду врятувати українську державу. «Московський центр був вже сконсолідований, армії відродження червоної Москви в спілці із збаламученими татарськими людьми – укапістами, скрипниківцями, коцюбинщиками – вже наступали на Золотоверхий Київ»⁶.

Еволюція Петлюри соціаліста-партійця до патріота-державника, який взяв на себе відповідальність за всі напрямки роботи Директорії й уряду, відбулася не одразу.

Аналіз соціально-економічних поглядів С.Петлюри виводить нас на основоположні принципи програми УСДРП, членом якої він був. С.Петлюра приймав також безпосередню участь у підготовці згаданої програми, тому з її характеристики можна довідатись про найбільш принципові положення, які сповідував і сам С.Петлюра.

Після повалення самодержавства програми економічного відродження України формувалися, виходячи з тих теоретичних уявлень, що склалися на початку ХХ століття, а також з урахуванням тих перспектив, які відкривалися на шляху демократизації усього суспільного життя та виборювання українським народом своєї державності.

Програмою УСДРП передбачалося збереження і розвиток перспективних економічних засад, що впливали з подальшого розгортання

ринкових відносин та формування відповідних інститутів. Особливого значення надавалося втягненню у сферу їх впливу дрібнотоварного напівнатурального сільськогосподарського виробництва, як основної підвалини української економіки. Зверталася увага і на необхідність розвитку перспективних для України галузей промислового виробництва та відродження українського народного господарства в цілому як єдиного економічного організму, який був свідомо деформований колоніальною політикою царизму.

Ленінській програмі соціалістичної революції, яку проповідували більшовики, протиставлявся еволюційний реформаторський шлях суспільного розвитку. Щодо вирішення економічних та соціальних завдань першочерговим вважалося державне регулювання у поєднанні з розвитком приватної ініціативи, національного підприємництва, залучення іноземних інвестицій, вдосконалення акціонерного, кооперативного, робітничого та інших галузей законодавства, розвиток сільськогосподарської кооперації при одночасному збереженні та розвитку великого капіталізованого сільськогосподарського виробництва інтенсивного типу тощо.

С.Петлюра відстоював ідею про життєву необхідність повного контролю з боку українського уряду всього народногосподарського комплексу республіки.

Щодо приватної власності на засоби виробництва, то С.Петлюра, як і більшість соціалістів початку ХХ століття, вважав її головною причиною зла і насильства в суспільстві. Проте вже на початку 20-их рр. він, як і інші засновники УСДРП приходять до висновку, що не власність потрібно забороняти, а найману працю. З таким підходом погоджувався і В.Винниченко, який у своїй праці «Заповіт борцям за визволення» «з особливою нещадністю іронізує над своїм колишнім політичним побратимом Симоном Петлюрою»⁷.

Проте, виступаючи проти ідеалізації С.Петлюри як політичного і військового діяча 1917-1920 рр., В.Винниченко не написав жодного рядка критики його економічних поглядів. Це дає підстави твердити, як справедливо зазначає професор М.Якименко, що ніяких розбіжностей в економічній програмі перебудови українського суспільства між В.Винниченком і С.Петлюрою не було⁸.

С.Петлюра був прихильником розподілу землі на правах власності між селянами, адже, як любив висловлюватися В.Винниченко, «зло не від власності, а від визиску праці». «Кожен селянин, чи кожен громадянин може мати яку хоче земельну чи іншу власність, але з умовою, що

він не матиме на ній наймитів. Власник землі, чи майстерні, чи фабрики, чи копальні може їх мати у будь-якому розмірі, але обробляти землю чи працювати на своїй фабриці він повинен своїми руками. Всяка стороння сила, закликає на допомогу йому, автоматично стає співвласником його власності з відповідними правами на неї й на прибутки від її експлуатації»⁹.

Робітнича проблематика цікавила С.В.Петлюру задовго до Лютневої революції. Як соціал-демократ він не лише слідкував за новітніми публікаціями у пресі з проблем робітництва, його професійних організацій, а й сам намагався осмислювати і узагальнювати досвід створення профспілок та аналізувати їхню діяльність.

Характерною є стаття С.В.Петлюри «Про з'їзд професіональних союзів», надрукована київським «Словом» у 1907 р. Як видно із статті, С.В.Петлюра вбачав у професійних спілках єдині організації, у яких в умовах наступної реакції ішло життя, була можлива організаційна та агітаційна робота. Автор із задоволенням констатував широку підтримку з боку робітників самої ідеї професійних спілок. «Не кажучи вже про свідомий городський пролетаріат, – пише він, – союзами захоплюються і такі робітники, що працюють на далеких від городів місцях, наприклад, на сахарних заводах, пивоварнях тощо. Організують свої союзи городські ремісники»¹⁰. С.Петлюра звертав увагу на зростання числа членів спілок, згуртування споріднених спілок у єдині об'єднання, іноді у Всеросійському масштабі. Увага С. Петлюри до профспілок у цей час була не випадковою. Діючі на ґрунті закону царського уряду «Тимчасові правила про професійні спілки», що побачив світ 4 березня 1906 р., профспілки енергійно розвивалися. Вони хоч не були об'єднані ні територіально, ні галузево, виростили у серйозну суспільну силу. На території України діяла 281 спілка, що складало 40% всіх спілок Російської імперії.

Петлюра розглядав робітничий клас, «як велику армію праці, яка організовувалася для того, щоб стати могутньою силою та боронити свої пролетарські інтереси». Виходячи з соціалістичного розуміння про міжнародну силу капіталу, С.Петлюра звертав увагу на необхідність організованості, єдності і певної системи діяльності робітничого руху, бо там, де робітники у боротьбі з капіталом не організовані і дисципліновані, там вони безсилі, писав він, їх заходи розбиваються об силу капіталу. Якраз для встановлення єдності професійних організацій робітничого класу було намічено з'їзд усіх профспілок. Автор статті підкреслював значення росту свідомості пролетаріату для відстоювання

своїх інтересів У цьому напрямі діяльності профспілки видають газети, скликають наради, збори, тобто ведуть широку просвітницьку роботу¹¹.

Незважаючи на те, що на той період у профспілках переважали погляди, про пріоритет економічної, а не політичної боротьби (ці погляди активно підтримували меншовики), українські соціал-демократи, як і інші політичні, в тому числі не українські, партії намагалися політизуватися і опертися на профспілки у своїй політичній боротьбі. Такими ознаками характеризується і підхід С.Петлюри до ролі і місця профспілок у міжреволюційний період.

Значну увагу приділяє С.Петлюра і проблемі міжнародної солідарності професійних робітничих організацій. Зокрема у 1908 р. він узагальнює досвід гірничого руху Європи і Америки. Поряд з цифровими викладками про зростання кількості членів робітничих організацій в Австрії, Німеччині, Англії, Бельгії, Франції та Америці, С.Петлюра головну увагу звертає на важливість координації робітничих дій у міжнародному масштабі, щоб професійні спілки якоїсь одної галузі дбали про інтереси всіх робітників даної професії цілого світу. На прикладі організацій гірників С.Петлюра показує механізм організації профспілок у всесвітньому масштабі, наводячи дані роботи Першого міжнародного з'їзду (конгресу) гірничих робітників, що відбувся 1890 р. у Бельгії. Найбільше імпонує С.Петлюрі тактика англійських робітничих організацій, які при допомозі парламентських способів діяльності добилися представництва у англійському парламенті і вели боротьбу за «біл» (закон) про 8-годинний робочий день. С.Петлюру цікавило зростання класової свідомості та професійної свідомості робітників Америки та Європи. Він звертає увагу на існування альтернативних християнсько-робітничих організацій в Австрії, якими капіталісти маніпулюють, підтримують, рекрутуючи з їхніх членів страйколомів-штрейкбрехерів під час страйків. Ці християнсько-робітничі організації Австрії, зазначає С.Петлюра, мало дбали про класову солідарність та робітничу свідомість¹².

Отже С.Петлюра бачив небезпеку, яка крилася у розколі робітничого руху, що значно ускладнювало боротьбу за інтереси трудящих.

Збільшення кількості членів профспілок С.Петлюра пов'язував із зростанням капіталістичного виробництва. Названі процеси він демонструє у написаній у 1908 р. з цього приводу статті «Професійні союзи в Фінляндії»¹³. Автор наводить приклади польських робітників цукроварень, які зуміли зорганізуватися, здобути гроші «для боротьби за кращу долю». Наводячи матеріали про польських та фінських робітни-

ків, які створювали профспілки у рамках діяльності Російської імперії, С.Петлюра закликає українських робітників вчитися у своїх західних сусідів у справі організацій профспілок. У згаданій статті дається узагальнююча оцінка профспілок як самостійних організацій у боротьбі за професійні інтереси. «Фінляндські робітники, – підкреслює С.Петлюра, – вступивши у члени союзу, навчилися там цінити робітничу солідарність і розуміти велику силу робітничого єднання. Професіональні союзи були для них тією школою, де виховувалися вони як пролетарі, як члени одного класу з одними інтересами та ідеалами»¹⁴, С.Петлюра увесь час наголошує на необхідності міцної централізації профспілок, підкреслює значення страйкової боротьби для досягнення своїх інтересів.

Не меншу уваги ніж організації профспілок С.Петлюра приділяє ідеї формування свідомості українського робітника, він пропонує для цієї мети українське поетичне слово. У статті «Поет шахтарів» (1908 р.) С.Петлюра аналізує книжку молодого українського письменника Спиридона Черкасенка, який видав збірку творів на тему шахтарського життя: «Черкасенко співає про життя шахтарів, – пише С.Петлюра, – але ж його пісня, то пісня кожного робітника, кожного пролетаря, бо шахтар – член однієї великої сім'ї, одного класу – пролетарського. Однаково те, що поет підглядив у шахтарів, можна сказати і про всякого іншого пролетаря, де б він не працював, чи на фабриці, чи в економії, чи під землею в копальнях. Ось чому ті поетичні образи, в які вилилася прихильність поета до шахтарського горя, будуть близькими і зрозумілими і кожному робітнику, ось чому в цих образах, як в краплі води, як у фокусі відбивається взагалі уся доля робітничого класу»¹⁵. Автор з жalem зазначає, що українські письменники мало цікавилися долею робітників, їх інтересами, бо «до останнього часу вони закривали очі та затуляли вуха перед тим, що коїлося у лонах українського пролетаріату. Ні його страждання, ні інтереси та стремління, як творчої групи громадянства, не були темами творчості майстрів українського художнього слова». Ніколи образи з життя українського робітника, пише С.Петлюра, не були вірними, правдивими образами справжнього робітничого життя і справжніх ідеалів українського пролетаріату.

У згаданій статті С.Петлюра опелує до національних демократів, до тих, хто проповідував «безбуржуазність» та «безкласовість» української нації, фетишизував національні прагнення, ігноруючи соціально-політичні та економічні інтереси окремих класів. Представники цього напрямку – українські письменники, за справедливим зауваженням

С.Петлюра «не могли ні одтінити, ні ясно зазначити того, що характеризує змагання нашого пролетаріату до досягнення пролетарського ідеалу і з свого боку допомогти йому в цій великій справі». Для С.Петлюри поставало питання, свідомо чи несвідомо письменники затирали і затушковували цей пролетарський рух, «замазуючи ті протилежності, які панують в сучасному українському громадянстві між окремими класами.» Він думає, що це робилося все ж таки несвідомо. Пояснення криється, на його думку, в тому, що у творчості більшості українських письменників величезну роль відігравав націоналізм. Тому вони во ім'я національних інтересів та «великої солідарності нації» гідні були проповідувати «гармонію інтересів» всіх пластів пригнобленого народу, «мир і тишину і згоду їх поміж собою, однаковість стремлень, завдань, однаковість ідеалів і щоденної праці.

Національний фетишизм, на зауваження С.Петлюри, мав такий сильний вплив на творчість українських письменників, що навіть найталановитіші приносили своє співчуття і щире прихильність до робітничого класу в жертву цьому Ваалу.

Для С.Петлюри як соціаліста тоді було очевидно, що українському робітничому класу належить майбутнє, він був переконаний в його прогресивній історичній місії і саме ці моменти він хотів бачити у творах українських письменників, а не проповідь милосердя і співстраждання до українського робітника, як йому доводилося спостерігати.

Не лише в українській поезії та прозі спостерігалися, на думку С.Петлюри, зазначені тенденції. Те ж саме мало місце і в українській критиці, де простежувався «ясно виражений нахил «примирити» всіх, всіх зібрати до купи, погасити класові суперечки, об'єднати всі класи з їх різними ідеалами під одним національним прапором, під одним національним затишком»¹⁶. С.Петлюра намагався докопатися до причини такої поведінки українських літераторів, і серед головніших з них називає невміння відрізнити одне від другого, матеріальну залежність від національних класів, несилю порвати на собі пута націоналізму, призвичаєння і отруєння духом «національних святощів», національних ідолів у сфері поезії, науки, громадського життя тощо. Такі дії українських літераторів, свідомі чи несвідомі, прямі чи посередні, на переконання С.Петлюри, робили однаково шкоду для свідомості робітничого класу, однаково гальмували поступ робітничої справи. Тому С.Петлюра закликав кожного прихильника пролетарського руху звільнитися від національних фетишів не лише в сфері соціально-політичних інтересів, але й у сфері поетичної творчості.

Вдаючись до філософсько-соціологічних міркувань про характер праці як суспільного явища, С.Петлюра підкреслює, що у капіталістичному світі наймана праця є підневільною, нею користуються ті, в чийх руках золото. «Праця – ця потреба чоловіка, пише С.Петлюра, – ця основа всього світового житті не приносить ніякої вигоди самим працівникам, їх наймають, – вони дають свою силу, молодії роки, своє здоров'я, все-все, що тільки є у них, – і взамін цього не одержують од тих, хто їх наймає, нічого, їх виснажують, висмоктують всі соки, а коли помруть, наймити капіталу скажуть над трупом “собака!”». Праця у сучасному господарстві, на переконання С.Петлюри, вбивала у людині все живе, робила її якимось причандаллям, якимось гвинтиком капіталістичної машини. Наймана праця ціниться дешево, пише С.Петлюра. Зачіпає він і проблеми охорони праці робітників*, які були вкрай незадовільними, оскільки життя робітників цінилося хазяями невисоко. Підприємці не хотіли вкладати кошти в нові технології. Технічний нагляд здійснювався погано. Тому робітників, зокрема шахтарів, засипали завали, ранили і вбивали машини, вони задихалися від шкідливих випарів, мерзли на «собачому холоді». Малограмотні, неосвічені робітники були позбавлені розумного відпочинку, здорової духовної справи у формі книжок, тому вільні хвилини вони використовували, щоб «втопити своє горе і безсильну жагу до світлого, до радісного і гармонійного життя в горілці, в сварці, в розпусті»¹⁷. Тобто такі умови праці псували, нівечили психіку, свідомість, душу робітника, але не могли її винищити зовсім. С.Петлюра вдається до аналізу творів світової літератури, в яких відбито робітниче життя і взагалі розкривається проблема найманної праці. Він звертається до творів Ф.Достоевського і приходиться до висновку, що геніальний містик за натуралістичними картинами зоологічного життя пролетаріату не зумів як і більшість письменників розглядіти, що «машина не лише пригнічує, вбиває, обезличує, вона разом з тим і зв'язує людей на ґрунті однакової недолі і однакових інтересів в одну велику сім'ю – клас, часові страждання котрого зміняться на радість, на вище щастя, якого ще не зазнав чоловік, і якого він, як найвищої утіхи з такого жадобою чекає на протязі своєї довгої історії». Життя навчало робітника, що машина, яка приносила йому стільки горя, може опинитися і у його руках, а сам він, як клас, стане господарем продукції і внесе «доб-

* У 1917 р. нагляду фабричної інспекції підлягало 311 тис. (38%) фабрично-заводських робітників, що становило 9,7% усіх робітників України. (Див Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. -К, 1993. - С 23.)

ро нове, життя нове у світ». Тому С. Петлюра був переконаний, що треба вжити всіх способів, а значить і науку, і мистецтво для виховання класової свідомості пролетаріату. Разом з тим С. Петлюра звертає увагу на те, що у змалюванні робітничого життя і його ідеалів досягнуто значних успіхів, зокрема, такими письменниками, як Золя, Мірбо, Юшневич, почасти Андреев. Але їхня хиба полягає в тому, що вони малюють робітничий рух, як руйнівний, як рух розпачу, як рух гніву і помсти та не бачать того будівничого-громадського характеру, який пронизує його і надає йому творчої сили. Тобто С.Петлюра виступає противником зображення лише зоології робітничого життя, змалювання робітника в ролі розлюченого месника проти капіталіста. Він закликає до того, що художник-соціаліст має зжитися з робітничим життям, проїнятися ідеалами пролетаріату, виховати в собі колективістичну психіку. Як зразки нового соціалістичного напрямку в мистецтві С.Петлюра відзначає твори Горького, Гейерманса, Амічіса та ін. Він наводить резолюцію Бреславського з'їзду німецьких робітників, які висловилися проти того, щоб соціалістичні письменники вічно годували їх малюнками злиднів, втоми, приниження, знуцання. «Не тільки в злиднях минає життя пролетаріату, – пише С.Петлюра, – не тільки ми знайдемо там втому, гнів та помсту. Прислухатись треба тільки уважніше, – і ми знайдемо там ясно визначене бажання стати на сторожі інтересів історичного поступу, на сторожі інтересів людськості»¹⁸.

На завершення своїх роздумів про долю пролетаріату С.Петлюра приходить до висновку про його історичну місію. «Місія пролетаріату зібрати «роздрібненого» сучасним проізводством (виробництвом) чоловіка в клас, в колектив, внести гармонію в хаос життя. Це місія, якої ще не знала історія»¹⁹.

Такими коротко були дореволюційні погляди і переконання С.Петлюри на пролетаріат та його історичну місію у суспільстві. Їх можна характеризувати як погляди класичного соціал-демократа, який бачив у робітничому класові єдину силу, яка могла забезпечити історичну правду, рухати вперед історичний поступ. Національні моменти явно відступали на другий план. До розуміння їхньої значимості і поєднання соціального з національним С.Петлюра прийшов значно пізніше, вже в ході національно-визвольних змагань.

Перевантажений державними обов'язками С.Петлюра не мав змоги у роки визвольних змагань систематизувати чи частково викласти на папері свої погляди на ті чи інші питання соціально-економічної та іншої політики. Соціально-економічні погляди С.Петлюри не зведені в

якусь систематизовану схему. Проте С.Петлюра був переконаний у необхідності певної політичної концепції, тоді як у роки революції та визвольних змагань доводилося «мати дію з невиробленою державною ідеологією нашого суспільства», коли «кожен молодець на свій образець» думав, і коли я мав до діла з масою, що не знала чого вона хоче, за що боротись буде» С.Петлюра дійшов висновку, що боротьба за самостійну Україну ішла при «нейтралітеті» самого українського народу, а ті, хто боровся, лише у «войовничих митарствах врешті пізнали самих себе, пізнали чого ми хочемо і за що боремося»²⁰.

Перебуваючи біля керма української революції, С.Петлюра пов'язував вирішення соціально-економічних проблем, в тому числі робітничого питання, із налагодженням нормального економічного життя України, зміною суспільної свідомості народу, яка характеризувалася під час війни пробудженими руйнівницькими агресивними інстинктами, що вело до неспокою, ексцесів. У квітні 1918 р. він з надією зауважував, що праця в напрямі державного будівництва почала пускати глибоке коріння в народну свідомість, «начали люди платити податки, заорювати землю, сіяти, відкривати просвітні й економічні товариства, наша зруйнована промисловість стала відроджуватися на благо нашого краю, даючи заробіток величезній армії безробітних»²¹.

До уточнення програми діяльності українського уряду С.Петлюра повертається неодноразово і при найменшій нагоді акцентує увагу на головній підваліні його діяльності. У своїх відозвах, листах, наказах С.Петлюра найчастіше називає два виробничих класи України: селяни і робітників, опелює до них. Так, у посланні «До населення всієї Соборної України» від 17 вересня 1919 р. Головний Отаман вживає звернення «Селяни, робітники і весь народ України!». У посланні Головний Отаман накреслив програму уряду, яку він бачив як необхідність для побудови вільної Української Республіки. Ось головні підвалини урядової програми:

«Перша підвалина: самостійність і незалежність Української Народної Республіки, – щоб ніхто з близьких та далеких сусідів не замахувався на наше самостійне державне життя та добробут українського народу.

Друга підвалина: передача земель казенних і всіх великих власників без викупу до рук селянства.

Третя підвалина: цілковите забезпечення робітничої маси, як того вимагають інтереси самих робітників та інтереси республіки – 8-ми годинний робочий день і страхування робітників.

Четверта підвалина: загальне, рівне, таємниче, безпосереднє, пропозитивне право обирати своїх представників до всіх установ народної влади.

П'ята підвалина: мир, добре співжиття з усіма народами світу та зав'язання з ними торговельних зносин, щоб забезпечити українське населення всім необхідними: крамом, сіллю, нафтою, шкірою, залізом, матерією і т.і.»²².

Відозва була підготовлена як протидія денікінській пропаганді, яка то звинувачувала уряд УНР у більшовизмі, який С.Петлюра оцінював як «ворожий нам», то намагалася налагодити з ним співробітництво. С.Петлюра ще раз наголошує на соціалістичний характер українського уряду, праця якого здійснюється «на користь та добробут Батьківщини». Як «робітниче і селянське» оцінює С.Петлюра українське військо, яке вперто і невпинно бореться за «національну та соціальну справедливість». С.Петлюра рішуче відкидає більшовицький шлях розвитку, в якому «порятунку немає». «Більшовицький комунізм на українському ґрунті не приймається. Він може насіяти тільки нову міжгромадянську війну, нове кровопролиття, втретє знищити Україну матеріально»²³, – така категорична оцінка більшовизму дана 2 грудня 1919 р., коли уряд перебував у Любарі. Через півтора місяці 17 січня 1920 р., Головний Отаман у «Ноті до найвищої Ради союзних і сполучених держав у Парижі» знову підкреслював, що «український народ не дозволить робити над своїм тілом комуністичних експериментів, не дозволить чужинцеві панувати над собою»²⁴. Далі С.Петлюра наголошує на найважливіших напрямках діяльності уряду, який «в районах, вільних від більшовиків», веде енергійну працю над реорганізацією війська, відродженням економічного життя і відбудовою держави на принципах суто демократичного парламентаризму²⁵.

С.Петлюра як ніхто розумів, що в умовах дезорганізації тилу, безперервних переходів, військові частини різних політичних сил проводили реквізиції у населення, головню у селян. Цим грішило і українське військо, тому Головний Отаман намагався внести у стосунки війська і населення принципи організованості, відповідальності, порядку. «Разом з тим, – писав він, – всі селяни хочуть ладу-порядку, хочуть влади, а найбільше хочуть соли., матерії, заліза і кожи. Хто ці речі їм дасть, той буде ними заправляти, того вони слухати будуть»²⁶. У наведених декількох висловлюваннях Головного Отамана викладені погляди на соціально-економічну програму уряду у зв'язку із внутрішніми факторами.

Разом з тим С.Петлюра намагався привернути до вирішення соціально-економічних проблем в Україні міжнародне співтовариство. У посланні до послів та голів дипломатичних місії УНР від 4 березня 1920 р. Головний Отаман, націлюючи українських дипломатів на подальшу боротьбу за українську державність, акцентує увагу на необхідності налагодження торгових зносин з Україною іноземних держав. Справою державної ваги С.Петлюра вважав «прикликання до праці фахових досвідчених сил, хоч би закордонних», які необхідно залучати не лише для організації регулярного війська, «але і в справі організації фінансів, відновлення та розвитку промислів, транспорту». С.Петлюра був переконаний у значенні для піднесення економіки України залучення іноземного капіталу, прямих інвестицій в окремі галузі. Послам і головам місії належало звернути «належну увагу відповідних кіл Європи і Америки на природні багатства нашого краю, на потребу в приміщенні чужого капіталу, який так потрібний буде для експлуатації цих багатств, і т.д.». Перед дипломатами ставилося завдання не допустити ущемлення економічних інтересів України. Щоб «огородити інтереси нашої республіки од чужих тенденцій капіталу у цих справах, заключення різних договорів на займи, концесії чи продаж збіжжя мали проходити через міністра фінансів і за санкцією уряду УНР в цілому..»²⁷. Тобто С.Петлюра виступав за свідоме регулювання державою соціально-економічних процесів, не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому відтинку.

С.В.Петлюра був глибоко проникнений ідеєю суспільно-економічної справедливості, у необхідності її проведення головно до робітника і селянина. Ідею соціально-економічної справедливості він прагнув здійснити у практиці суспільного життя, а не лише оформити у звучних пропагандистських кличах.

Вже сформування Генерального секретаріату, куди увійшли в основному соціал-демократи, свідчить, що серед політичних лідерів було досягнуто певного консенсусу у поглядах на шляхи подальшого соціально-економічного розвитку України. Згоден з ними був і С.В.Петлюра.

Аналізуючи історію визвольних змагань українського народу за відновлення власної державності, С.Петлюра торкався ролі чужонаціонального елемента, в першу чергу пролетаріату, який «навмисне спроваджували сюди завойовницькі уряди з метою ослабити компактність тубільного населення та його національну відпорність. «Чужонаціональні зайди, – писав він. – спроваджені свого часу на Україну, або польськими панами, для зміцнення свого «*stanu pasiadania*» або московсь-

кими завойовниками для русифікації, завжди підтримували політику «власть имущих» і активно виступали, коли того вимагали їхні інтереси, в тому числі з зброєю в руках, – проти національних інтересів місцевого українського населення. Щоб не згадувати давноминулого, досить пригадати ролі російського і жидівського робітництва та жидівської та російської інтелігенції у нас під час подій 1917-1920 рр. та які зусилля дезорганізувати творчі заходи української людності і дати активну підтримку комуністичній Москві в її стараннях приборкати Україну»²⁸

9 травня 1926 р. в «Тризубі» з'явилася стаття С.Петлюри «Російська меншість на Україні (з приводу дискусій на останній сесії ВЦК-а)» у якій автор у черговий раз, повертаючись до уроків поразки національно-визвольних змагань, підкреслює розбіжність між соціальними і національними прагненнями російського і українського робітництва в Україні в 1918-1920 рр.:»... Представлена головним чином пролетаріатом в фабричних центрах і інтелігенцією в містах (російська меншість – авт.), активно підтримала московсько-комуністичну інвазію на Україну, керуючись не тільки класовими інтересами, але національними російськими міркуваннями»²⁹.

Відступивши на територію Польщі, український уряд та залишки армії мали надію продовжувати збройну боротьбу. Програму цієї боротьби намалював С.Петлюра, накресливши її у посланні «До Ради Республіки» 3 лютого 1921 р. Головний Отаман висловив надію, що тепер українська влада знає чого хоче народ, а народ за роки визвольної боротьби і під тягарем окупаційної влади ясно зрозумів, «що тільки своя народна влада забезпечить йому лад, карність і економічний розвиток – ці підвалини державного життя. Крім першочергових завдань збереження армії та організації влади, С.Петлюра звертає велику увагу на економічне життя України, яке лежало в руїні після більшовицьких експериментів. Ставлячи завдання відновити економічне життя в найкоротший час, він пропонував якнайширше залучити приватну ініціативу, оберігаючи трудящих від експлуатації і дбаючи про інтереси держави.

Пильну увагу С.Петлюра пропонував звернути на інтереси пролетаріату України. «Ми повинні поставитися з великою повагою та пошаною до нашого робітництва, якому належати буде одно з перших місць у відбудові економічного життя нашої Батьківщини.

Вкидаючи гасло диктатури пролетаріату, більшовики утворили диктатуру над пролетаріатом і довели його до такого зубожіння, до такої

матеріальної руїни, так понижили його, що для нас є пекучим завданням шляхом здорового соціального законодавства допомогти пролетаріату піднятися до належної йому фізичної і моральної висоти та стати поруч з селянством здоровим чинником державного життя України». С.Петлюра застерігає від розправ над робітниками, які пішли за більшовицькими гаслами, а замість того пропонує поліпшити умови життя і праці, здійснювати опіку робітництва, «створити норми життя його на зразок інших широко-демократичних держав». Значну роль у проведенні намічених перетворень відводилося новому законодавству, з урахуванням тих перемін, що відбулися в житті та свідомості українського народу після пережитої ним соціально-політичної революції³⁰.

Акцентуючи значну увагу на розв'язанні робітничого питання, С.Петлюра водночас наголошує, що головним чинником України є селянство як найчисельніша і найголовніша частина українського народу, тому забезпечення його економічного добробуту та політичного впливу на державні справи, шляхом проведення земельної реформи, Головний Отаман вважав основним завданням Ради Республіки³¹.

Перебуваючи в еміграції, С.Петлюра розглядав соціально-економічну проблематику через її корисність та дотичність до військових потреб. Він приходив до висновку, що досвід війни 1914-1918 рр. показав величезну залежність її успіху від рівня організації промисловості та господарсько-технічної бази, від того, як промисловість може швидко перебудовуватися на військовий лад. Ці переконання С.Петлюри підкріплюються вивченням стану економіки зарубіжних країн, які будували самовистачальну промисловість, здатну швидко перебудовуватися на випадок війни. Для такої програми перебудови необхідні підготовлені робітничі та технічні кадри, які мають готуватися у спеціальних технічних школах³².

Варто зробити зауваження стосовно світогляду С.Петлюри на суспільні антагонізми, конфлікти, які раз-у-раз виникають на шляху людського поступу, являючись тоді його рушієм. Не відкидаючи класової боротьби, як це робили деякі риторичні, С.Петлюра вважав бажаним ідеалом суспільний мир. Як методу розв'язання суспільних антагонізмів громадянській війні С.Петлюра протиставляв легальну виборчу боротьбу. Проте С.Петлюра як засіб досягнення поставлених цілей найманих працівників не виключав і страйк. Але він ратує за введення антагонізмів у рамки закону, правопорядку.

У багатьох статтях, листах, відозовах він так чи інакше зачіпає ці питання. Показовою у цьому плані є стаття «Увага цілого світу прику-

та...», написана 16 травня 1926 р. у Парижі з приводу оголошення англійськими тред-юніонами страйку. Завдання страйку були не лише економічними (питання зарплати шахтарів, грошові інвестиції уряду тощо); мова йшла «про захоплення меншістю влади і прав більшості його, про утворення в старій зразковій країні демократії режиму диктатури одного класу»³³.

С.Петлюра аналізує механізм страйку, його рушійні сили і методи, вжиті урядом заходи для досягнення згоди. Вивчення уроків страйку англійських тред-юніонів, які відкинули запропоновану допомогу Москви, яка рекомендувала «захоплення державної влади та руїни віками налагодженого громадського та державного ладу», С.Петлюра розглядає через призму української революції і приходиться до висновку, що «громадська чуйність і почуття національних інтересів ніби беруть верх у англійського пролетаріату над класовими інтересами і цього разу, як не раз бувало в минулому». Він бачить єдиний шлях добитися здійснення своїх економічних вимог – через порозуміння з державною владою, а не всупереч з нею, шляхом компромісу, а не дорогою насильства.

«Ідея підпорядкування класу і частини [?] нації в цілому зайвий раз на англійському досвіді виявляє свою силу і живучість», - ще раз підкреслює С.Петлюра думку в правильності якої він був переконаний з часів визвольних змагань. «Коли б українська нація у переломну хвилину своєї історії показала соту долю тої організованості, яку тепер маніфестує англійська, то сьогодні б Україна не була у «соціалістичній» неволі Московщини, а її робітники та селяни не були б рабами у московського Комінтерну».

Таким чином, реалізація соціально-економічних поглядів С.Петлюри з його курсом на індивідуальну власність і часткове обмеження великої приватної власності на практиці веде до утвердження суспільства, яке в сучасній економічній науці характеризується як «ринковий соціалізм», або «шведська модель». В суспільстві такого роду всіляко заохочується підприємництво, забезпечується державна підтримка індивідуальної трудової діяльності, встановлюється відповідний податок на прибуток громадян, за допомогою якого регулюються соціальні взаємини. Робітники є співвласниками підприємств, де вони працюють через купівлю акцій тощо. Тобто, С.Петлюра ніколи не виступав проти приватної (трудової) власності. Це принципова економічна теза, яка навіть у поєднанні з соціалістичним принципом заборони приватної власності не має своїм наслідком такого відчуження, безпосереднього

товаровиробника, яке утверджується в умовах, так званої загальнонаціональної, а фактично державної, тобто бюрократичної власності. Як ми вже підкресливали, найголовніше у поглядах Симона Петлюри була не форма власності, а насамперед політична незалежність України, яку він вважав першочерговою умовою її розвитку.

Примітки:

1. Стецько Я. Дві революції. Українська визвольна концепція. – // Твори. – Т.2 – Видання Українських Націоналістів, 1991 – С.219.
2. Мазепа І. Творення держави. – //Збірник пам'яті Симона Петлюри. Прага, 1930. - С.48-49.
3. Іванис В. Симон Петлюра. Президент України. Дрогобич. «Бескид», 1991. – С. 94.
4. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992. – С.507.
5. Стецько Я. Наша визвольна концепція. – // Твори. Ч.1. Видання Українських Націоналістів, 1987. – С.247,
6. Там же. – С.221.
7. Жулинський М. Голгофа українця Володимира Винниченка. – // Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. -К.: Криниця, 1991. - С.122.
8. Якименко М. Економічні погляди С.В.Петлюри: історія і сучасність. – // Полтавська петлюріана. Матеріали других петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 р. – Полтава, 1993. – С.28,
9. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К.: Криниця, 1991 - С.111-112.
10. Петлюра С. Про з'їзд професіональних союзів. – // Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – ТІІ. -С.113,
11. Там же. – С. 114. - Петлюра С. Міжнародний рух гірничих робітників. – //Там само. С.151-152.
12. Він же. Професіональні союзи в Фінляндії. – // Там само. – С. 173 – 175.
13. Там же. – С. 173.
14. Петлюра С. Пост шахтарів. – // Там же. – С. 161.
15. Там же. – С. 162.
16. Там же.-С. 167.
17. Там же. – С. 172.
18. Там же.
19. Петлюра С. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка. – // Статті. – К.: Дніпро, 1993. – С.227.

20. Він же. Меморандум до німецького посла Мума. – // Народе український. – Харків.: Лівий берег, 1992. – С.81-82.
21. Він же. До населення всієї Соборної України. – // Статті. – К., Дніпро, 1993. - С. 181-182.
22. Він же. Від правительства Української Народної Республіки. – // Статті – К., :Дніпро, 1993. – С. 190-192.
23. Він же. Нота до Найвищої ради союзних і сполучених держав у Парижі. – // Статті. – С. 193.
24. Там же - С. 194.
25. Він же. Лист до Д.Антоновича від 28 січня 1920 р. – // Статті. – С.207.
26. Він же. Лист до панів послів голів дипломатичних місій УНР. – // Статті. – С.211.
27. Він же. Нова «республіка» в Україні. – // Статті, листи, документи -Т.П. Нью-Йорк, 1979. – С.429.
28. Він же. Російська меншість на Україні (з приводу дискусій на останній сесії ВЦК-а).- // Народе український. Вибрані, статті, листи, документи. – Харків.: Лівий берег, 1992. – С.137.
29. ЦДАВО України. – Ф. 1072. – Оп.2. – Спр.20. – Арк. 11.
30. Там же. – Арк. 13.
31. Петлюра С. «Табор». – // Статті. – К.,1993. – С.284-286.
32. Він же. Увага цілого світу прикута...// Статті, листи, документи. Т.П. Нью-Йорк, 1979. - С.475.
33. Там же. – С.477.

*«...по їхніх плодах ви пізнаєте їх!»
(Мтв. – 7: 20).*

24. Отець Павло Олійник та його «Зошити»*

Ще донедавна і в наукових статтях, і в журналістиці, кіно, художніх творах греко-католицькі священики нагороджувалися такими характеристиками як запроданці, віровідступники, вороги українського народу, котрі тільки й думали про те, як вигідніше продатися черговому господарю. Тавруючи уніатство, більшість авторів не могли вникнути і пояснити ні масовості віруючих цієї конфесії, ні особистої популярності таких видатних постатей, як митрополит А. Шептицький, кардинал

* о. Павло Олійник. Зошити. Мемуари. Щоденники / передмова, коментарі, упорядкування **Б. І. Андрусишина**. – Київ, 1995. - 191 с.

Й. Сліпий, ні живучості традицій українсько-візантійського обряду, ні того, як греко-католицька церква стала своєрідним каталізатором національних прагнень населення Західної України, релігійним символом національного відродження, духовним знаменом ідей української державності. Розгадка такої ситуації криється, на нашу думку, в тій ролі, яку відігравала греко-католицька церква в житті Галицької України взагалі і в позиції священників у релігійних громадах зокрема, у рівні розуміння ними найпотаємніших дум і сподівань народних мас. Одним з непересічних представників галицького греко-католицького духовенства був отець Павло Олійник. Хто ж він такий?

Павло Павлович Олійник народився в 1893 р. в селі Вишнівчик Золочівського повіту на Львівщині в сім'ї селянина, де крім нього було ще троє братів – Кость, Володимир, Петро та одна сестра, названа на честь батька Павлиною. В господарстві обходилися власними силами. Послугами наймитів не користувалися. Друга хвиля еміграції, яка почалася з 1899 й тривала до 1914 р., захопила і родину Олійника. На заробітки до США вирушив брат Кость. Найстарший брат Володимир був поштовим радником у Львові, де у 1944 р. загинув, збитий німецькою автомашиною. Ще один брат отця Павла Олійника Петро залишився вдома на господарстві, згодом опинився в Канаді і слід його загубився.

Павло Павлович Олійник вчився у Золочівській гімназії, яку закінчив у 1911 р. Потім навчався у Львівській духовній семінарії. Слід зазначити, що він був однокурсником майбутнього кардинала Йосипа Сліпого. В 1916 р. П.П. Олійник одержав священничий сан і був направлений помічником священника в с. Гологори, а потім парохом в село Рогачик неподалік від Рогатина, де працював священником до травня 1923 р. З Рогачина, маючи семирічний душпастирський досвід, енергійний священник переїжджає на нову парафію (села Августівка, Хоростець, Хоробрів, Цицівка на Бережанщині).

Тут його священницька діяльність тривала до самого арешту в липні 1946 р.

Життя Павла Олійника – це яскравий приклад хресного шляху всіх українських патріотів, які не зрадили ні своїй совісті, ні своїм переконанням. Майбутній священник зростав в атмосфері народження у підавстрійській Галичині народної української національної церкви, яка взяла на себе функції не лише духовного захисника, а й оборонця національних, соціальних, громадських і освітніх прав українців, які зазнавали подвійного гніту: австро-угорського і польського. Кожна історична епоха висуває свої вимоги до інтелектуально здібної молоді: вона йде

туди, де може принести найбільше користі своєму народові. Таким по-
лем діяльності для передової галицької молоді наприкінці ХІХ на поча-
тку ХХ століття було служіння на Божій ниві у священничому сані.

За долею отця Олійника чітко простежується доля цілої Західної
України, десятків тисяч галичан, буковинців, волинян котрі протягом
життя одного покоління відчували на собі вісім різних влад, кожна з яких
(за винятком короткого періоду ЗУНР) була для народу чужою, прине-
сеною на вістрях багнетів. Крім слова Божого отець Олійник ніс у на-
род і активно підтримував ідею української державності, за що врешті-
решт був позбавлений не лише парафії, сану, а й особистої свободи.

Бачачи таке жертвоне ставлення священників до пастви, миряни пла-
тили їм взаємністю. Особливо це проявилось після встановлення радян-
ської влади у 1939 році, коли над головами священослужителів згущи-
лися хмари. Показовим є випадок, який стався з отцем Павлом Олійни-
ком восени 1940 року. Незважаючи на всі старання уповноваженого з
району Кулібачука розпалити ворожнечу між «куркулями» і священни-
ком з одного боку та основною масою селян з другого, сільський комі-
тет незаможних селян залишив священникові його чотири гектари землі.
Після того, коли священникові в ультимативній формі з боку уповнова-
женого під загрозою арешту було запропоновано протягом 15 годин (до
наступного ранку) засіяти всі 4 га землі ріпаком, чого безкінний свяще-
ник, звичайно, зробити не міг, селяни вночі, тасмно виміняли в сусід-
ньому селі ріпак на пшеницю, і 35 парами коней до 8 години ранку за-
сіяли поле. Такою ціною селяни відстояли свого душпастиря. Виникає
питання, чи захищали б селяни «ненависного», за твердженням заідео-
логізованої історичної науки попа?

Для того, щоб зрозуміти весь драматизм і трагізм ситуації, в якій
опинилося греко-католицьке духовенство на Західній Україні після за-
кінчення другої світової війни, дещо детальніше зупинимося на моти-
вах і умовах арешту отця Павла Олійника,

Кампанія проти греко-католицької церкви почалася зразу ж після
смерті 1 листопада 1944 року митрополита Андрея Шептицького. А з
весни 1945 року почалася безпосередня підготовка до знищення Укра-
їнської греко-католицької церкви шляхом «возз'єднання» її з Російсь-
кою православною церквою. Розпочавши серед духовенства кампанію
терору, НКВС сприяв групі греко-католицьких священників, які вели
підготовку до скасування Берестейської унії 1596 р. Священників поста-
вили перед вибором – або включатися в «режимну Церкву», або

прийняти принаймні десять літ важкої праці на засланні, разом з усіма карними наслідками, які з того випливали³.

Під загрозою арештів чи виселення на Сибір, боячись за свої сім'ї, значна частина українського греко-католицького духовенства змушена була підписались під згодою про перехід у православ'я. Згідно з підрахунками, зробленими у Ватикані під керівництвом Івана Бучка і опублікованими в 1953 р. італійською, а в 1956 р. українською мовами втрат Української греко-католицької церкви на етнічній території України на 1947 р. бачимо, що з 2950 священиків, які були тут у 1939 р., – 30% священиків змушені були перейти на режимне Російське православ'я. Більшість же священиків обрала шлях тюрем і концтаборів Радянського Союзу: 50 % священиків перебували в ув'язненні, 20% жили нелегально, або емігрували на Захід⁴. В жовтні 1945 року у всьому Козівському районі, наприклад, залишилося всього троє священиків, які протестували проти такого переходу. Серед них був і отець Павло Олійник. Майже річна «обробка» священика з метою повернути його «на русское православие», за що радянські органи обіцяли можливість «спокійно працювати за своєю спеціальністю», ні до чого не привела. Священик був непохитний у своїх переконаннях. Так почався тернистий шлях його життя.

Після невдалої спроби переманути священика на свій бік напередодні провінціального «собору» (8-10 березня 1946 р.) у Львові, на якому було «ухвалено» Українській греко-католицькій церкві приєднатися до Російської православної церкви під юрисдикцією Московського патріарха, з боку властей була зроблена спроба залякати священика звинуваченням про співробітництво з німецькими окупантами, якого насправді не було, Почався збір компромату. 23 липня 1946 р. отець Павло Олійник був заарештований у своїй конспіративній напівзруйнованій хатині-хлівчику Козівським райвідділом МДБ і відправлений в Козову на допити, які тривали майже без перерви три доби. Слідчі змінювати один одного, методично б'ючи в одну точку – перейти в православ'я, попутно, правда, зачіпаючи різноманітні проблеми. Видно, отець Павло Олійник добре знав, з ким має справу, тому не мав особливих ілюзій щодо милосердя до своєї особи. На третю ніч після арешту він, скориставшись тим, що сторожа поснула, втік з-під арешту, спустившись з

³ Див.: Мартирологів українських церков. – Т II. – Українська церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто-Балтимор, 1985. – С. 759.

⁴ Див.: Мартирологів українських церков. – Т II. – Українська церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто-Балтимор, 1985. – С. 49.

третього поверху на зв'язаних простирадлах. Через багато років, оповідаючи деталі втечі своєму синові Тарасу, отець Павло Олійник признавав, що при цьому не обійшлося без сторонньої допомоги, але хто був співучасником – не повідав, бо вважав, що не настав ще час. Ім'я цієї людини так і залишається невідомим. Можливо, прочитавши ці рядки, обізветься той, хто в ті суворі часи, смертельно ризикуючи, рятував священика. Вже сам факт втечі з-під слідства говорить про те, що отець Павло Олійник був людиною сміливою і рішучою. На знак протесту проти свого арешту і незаконних дій слідчих органів священик написав записку начальнику Козівського райвідділу МДБ, яка була пізніше кваліфікована як націоналістична. Якимось дивом діставшись до Золочова, де мешкали родичі дружини, П.Олійник перебував там на нелегальному становищі до 21 липня 1947 року, де знову був заарештований Золочівським райвідділом МДБ. Після допитів отець Павло Олійник був засуджений Тернопільським обласним судом на 6 років виправно-трудових таборів. Йому інкримінувалися по статті 54/10 пункт 2 Кримінального кодексу України антирадянська діяльність: «освячення могил загиблих націоналістів – ОУНівських бійців у 1941 р.»; втеча з камери попереднього ув'язнення; «написання записки націоналістичного характеру»; проживання на тимчасово окупованих територіях.

Свою «вину» в тому, що він освячував могили, священик «признав», проте інші звинувачення не визнав і відкинув.

Такий порівняно не надто суворий вирок свідчить про те, що засуджено було невинну людину, а справу сфабриковано. По цій статті тоді давали 10 років або застосовували «вищий захід соціальної оборони – розстріл», оголошували «ворогом трудящих з конфіскацією майна» тощо. На придорожніх стовпах його шляху можна прочитати назви – тюрми Золочова, Львова (Бригідки) Ясинувата (Донбас), де священик перебував до 1953 р.

Відбувши свій термін ув'язнення у цих тюрмах, в липні 1953 р. отець Павло Олійник як спецпоселенець етапним порядком був висланий на Сибір, у Томську область, Кургасокський район, село Вертикос, де перебувала його дружина з сином Тарасом. У Сибіру працював столяр, організував цегельню і був її «завідуючим».

Серед виселенців, які прагнули слова Божого, поле для праці було широким. Тому отець Павло Олійник з дяком Окрутним з-під Зборова хрестив дітей, відправляв службу Божу, вінчав, ховав померлих. Своїм душпастирством охоплював не лише українців, але й росіян, і навіть німців, хоч ті були протестантами, а росіяни православними. Розколу у

вірі було. Всі тішилися, що мають священика. Чи не приклад для тих, хто сьогодні роздуває міжконфесійну боротьбу! Після семирічного «спец-поселенства», у жовтні 1960 року священик з родиною зміг повернутися додому був «амністований». Таким чином, ув'язнення і заслання тривало понад 13 років. В ув'язненні мав місце цікавий факт: у день, коли помер Сталін, отець Павло Олійник в камері відправив співану службу Божу «в подяку за смерть тирана».

Мемуари отця Олійника, які пропонуються читачеві, без сумніву становлять великий інтерес для дослідників історії західноукраїнських земель принаймні за останнє сторіччя, особливо з 20-х до середини 60-х років. Вони містять такі свідчення, факти, характеристики, оцінки подій тощо, які відсутні в будь-яких інших джерелах. Їх використання за умови дотримання принципів критичного аналізу значно збагатить історичне дослідження. Для повного і правильного сприймання змісту спогадів треба відзначити, що за жанром і методом викладу це не є мемуари в їхньому класичному вигляді, оскільки в рукописі отця Павла Олійника крім власних спогадів, які займають абсолютну більшість сторінок, міститься опис подій, автором особисто не пережитих, а почерпнутих з інших джерел, тому рукопис ми умовно називаємо «Зошити отця Павла Олійника», або просто «Зошити».

Сьогодні, коли настала пора звільнення історії України від ідеологічних рамок і підняття на широкий загальний її чистого, правдивого пласту, публікація мемуарів очевидців має неопінімі значення.

Публікація такого роду джерел має велике значення також для розвитку історичного краєзнавства. Академік Д. С. Лихачов зазначив. Що «У Швейцарії чи Норвегії є відома історія кожного села, є книги з історії сіл. І кожен житель пишається своїм селом тому, що має його історію. У нас на рубежі 30-х років краєзнавство було проголошено буржуазною націоналістичною наукою, а краєзнавців заарештовано. І досі краєзнавство на належному рівні не поновлено⁵. Підкреслюючи значення книг краєзнавчого характеру, кардинал Йосип Сліпий писав, що «наукові праці про часні землі України є незвичайно великої ваги, бо вони творять основу для створення погляду на цілісність української землі і її історії»⁶. Проте «Зошити» отця Павла Олійника виходять да-

⁵ Історія України. Учбовий посібник. – К.: НМК ВО, 1991. – С. 4.

⁶ Габор В. Василькова Терібовль //Літопис червоної калини. Ч.4-5.-С.

леко за рамки історії одного села чи навіть кількох сіл, які належали до парафії, де він був душпастирем. Аналітичний гармонійний підхід до подій соціально-економічного, політичного, культурного і церковного життя, підкріплений конкретними живими прикладами, дає читачеві можливість побачити всю глибину історичних процесів, які відбувалися на галицьких землях принаймні за останнє сторіччя. Навіть у матеріалі про черговість зміни священників на парафії знаходимо унікальне свідчення про найважливіші, з точки зору отця Олійника, події, як-от: про організацію братства тверезості (1878 р.), про початок роботи першої народної школи (1888 р.) та ін. Детально і повно відбито в «Зошитах» період між двома світовими війнами, особливо 30-і роки, коли польський уряд проводив політику так званої пацифікації (умиротворення) краю (1930 р.), а по суті вів розправу з усім українством, придушував національно-визвольний і революційний рух. У цей час не лише представники політичних партій і груп, а й широкі народні маси гостро відчували весь трагізм свого становища в умовах відсутності власної національної держави. Задумуючись над причинами відсутності своєї держави і вікових знуцань різних загарбників над українським народом, прості «галицькі хлопці», які щовечора, особливо в зимові місяці, збиралися для читання газет і книжок в хатах-читальнях, приходили до висновків, які не втратили своєї актуальності й сьогодні. Серед головних причин вони бачили «міжусобиці князів, внутрішню гризню хвилевих самозваних провідників, взаємну зависть і амбіції, зарозумілість, одним словом – внутрішні роздор і брак єдності».

«Зошити» звертають увагу на вивчення тих явищ, які історична наука до цього ігнорувала. Зокрема, мова йде про роль української культури, культури «селянської», «хлопської», як її визначала Польська держава у міжвоєнний час, культури, яка протистояла асиміляційній політиці польської адміністрації, наступу польської «панівної», «міської» культури. Багато місця на сторінках «Зошитів» отець Павло Олійник приділив діяльності культурно-просвітницьких організацій, які повинні були не лише забезпечити культурні запити галицького селянина, а й формувати їх. Із «Зошитів» можна довідатися про культурні запити українців Галичини, які свідчили про глибину проникнення культури в народ і її вплив на формування менталітету. На сторінках спогадів знаходимо назви книг, які читалися селянами в 20-30-і роки. Це буди в першу чергу історичні повісті А. Чайковського, П.Куліша, В.Будзиновського, І. Франка, М. Старицького, книги класиків української літератури від І. Котляревського і М. Шашкевича до В.Стефаника,

М Черемшини, О. Кобилянської. Читались книги, які лише зараз стають відомі і доступні українському читачеві, а саме: «Соловки» В.Юрченка, «Холодний Яр» Ю. Горліс-Горського, трилогія «Мазепа» Б. Лепкого, «Історія України» І. Крип'якевича. Така література жила у молодого галицького покоління ідеї визвольної боротьби українського народу, традиції революції, Української Народної Республіки, спрямовувала мислення на Наддніпрянщину, через воз'єднання з якою тільки й можна було здійснити мрію про соборну Українську державу.

Крім читалень товариства «Просвіта» широкого масштабу набула діяльність жіночих гуртків, молодіжно-спортивного товариства «Луг», яке, крім всього іншого, проводило активну антиалкогольну кампанію. Розуміючи, що передумовою здорового виховання підростаючого покоління є «християнська родина і рідна українська школа»⁷, робота культурно-просвітницьких установ, а також церкви була спрямована саме в цьому напрямі. Показовим є той факт, наведений в «Зошитах», що громада с. Хоростець, опинившись перед альтернативою що відбудувати в першу чергу : церкву, яка згоріла в роки першої світової війни, чи школу, вирішила скоріше побудувати в селі школу. Необхідність акцентувати увагу на діяльності культурно-просвітницьких установ крім того, що дана проблема майже не розроблена в нашій історичній літературі, викликана ще й тим, що в цій же літературі утверджувалася думка про забитість галицького села, його темноту. Як бачимо із «Зошитів» такі твердження були далекі від істини.

Значне місце в «Зошитах» відводиться описові німецького окупаційного режиму, умовам життя населення при «новому порядку», аналізу морально-психологічного стану українців в період другої світової війни.

Особливе місце в «Зошитах» займає розповідь і аналіз діяльності ОУН і всього національно-визвольного руху, починаючи з кінця 20-х до початку 50-х років. У «Зошитах» можна знайти не лише опис програмних цілей ОУН, але й відомості про структуру, принципи формування і діяльність місцевих організацій і, що найголовніше, сприйняття ОУН з боку широких народних мас. Це дає цінний матеріал для вивчення соціальної психології народу на крутому виражі історії. Задаючись питанням, як могла українська молодь «злиденно одіта, погано підживлювана, що терпіла нелюдські невидги з ночлігами зимою, з насікомими (комахами – А.Б.), коростою і холо-

⁵Сліпий Й. Щоб ви любили один одного. Із Заповіту Блаженного патріарха // Київська старовина. – 1992. – №6 – С.79

дом», дев'ять років продовжувати боротьбу, що її духу і завзяття не ламали ні сталінські шибениці, не втихомирювали масові вивозити на Сибір, початі ще в 1940 р., не помагали розстріли на місці тисяч захоплених партизан, ні каторги, ні довголітні строки в таборах десятків тисяч партизан і їх помічників», отець П.Олійник приходить до висновку, що таке завзяття і витривалість можна пояснити лише тим, що «не лише одні партизани, але все населення Західної України знало і розуміло ціль їхньої боротьби», і, «проживаючи після війни само в недостатках, всіми моральними і матеріальними засобами піддержували своїх борців, і нині, оповідаючи про тодішні події кожний наш селянин скаже: це були наші хлопці...». «Тодішню боротьбу, – пише отець П. Олійник, – і емоції також вірно оцінювали і розуміли, що це всенародна боротьба (підкреслено автором рукопису) між українською нацією і її завойовниками.

І тому буквально кожного українця називали бандерівцем...»

У «Зошитах» детально описано методи діяльності радянських каральних органів проти оунівців, наводяться конкретні прізвища виконавців тортур і катувань при допитах арештованих.

Вражають своїм оптимізмом і вірою в майбутнє пророчі слова отця Павла Олійника про безславний кінець останньої імперії і подальшу долю поневолених народів: «І прийде час, що і третій Рим не буде вічним. І Російська імперія розпадеться, хоч би вона жонглювала найбільше прогресивними кличами і перед своїми союзними республіками і перед цілим світом: про мир, труд, свободу, рівність і братство (так в тексті – А.Б.) і щастя всіх народів!

Обманом народи віками при собі не вдержиш!» Отець Павло Олійник як у воду дивився.

На конкретних прикладах автор робить аналіз неефективного колгоспного виробництва і порівнює його з одноосібним доколгоспним. Задаючись питанням, в чому річ, автор приходить до висновку, що держава, лицемірно проголосивши лозунг «Хто не працює – той не їсть» і пообіцявши трудівникам надати можливість користуватися плодами своєї праці, насправді здійснювала жорстокий визиск, виплачуючи, на думку отця Павла Олійника, всього 10 відсотків зароблених грошей, а все інше йшло у фонд держави, яка підтримувала комуністичні і прокомуністичні режими і партії в Азії, Африці та Східній Європі.

Відзначаючи високий науковий рівень «Зошитів», треба підкреслити, що такого рівня роботу могла виконати людина, яка володіла розвиненим загальноосвітнім і політичним світоглядом. Тобто, цілком очевидно, що отець Павло Олійник був людиною непересічною, він добре

знав історію, літературу, розбирався в філософії, економіці, не говорячи про богословіє, мав чудову пам'ять, володів логічним мисленням, що свідчить про його неабиякі здібності й про належну підготовку священницьких кадрів для греко-католицької церкви на початку ХХ сторіччя.

У короткій статті неможливо навіть назвати всіх висвітлених у «Зошитах» проблем, які заслуговують на всебічне і ґрунтовне вивчення.

Шлях для читача пропонованого рукопису був довгим і складним, але... про все по порядку.

Пожовклі від часу листки звичайних учнівських зошитів «для арифметики» зшиті білими нитками, клітинка в клітинку густо списані рівним красивим почерком людини, яка зналася на каліграфії. Але, прочитавши першу частину спогадів отця Олійника можна одразу помітити, що рукопис виконано двома почерками. Виникає закономірне запитання, чому? А історія підготовки рукопису була така.

Отець Павло Олійник, повернувшись із заслання з Сибіру в жовтні 1960 р., мешкав в Августівці по сусідству з матір'ю Михайла Петровича Адаміка – власника «Зошитів». Колишній парох не припинив своєї священницької діяльності і, незважаючи на офіційну заборону, в хаті Софії Бортник таємно відправляв святу літургію, сповідав, хрестив дітей з Августівки та інших навколишніх сіл і... писав спогади.

Люди, які поверталися з таборів чи спецпоселень, часто були психічно надломлені, їм здавалося, що за ними стежать, що їх оточують донощики, тому майже ніхто не пробував писати мемуари чи спогади. Страх перед повторним арештом сковував ініціативу. Лише деякі сміливці почали це робити і то в цілковитій таємниці. До таких людей належав і отець Павло Олійник.

За стислістю викладу деяких подій відчувається, що сказано тут далеко не все. Спадає на думку, що стислість ця від браку часу, умов за яких писалися спогади. Адже робота велася фактично таємно – «компетентні органи» знали ціну подібним матеріалам. Тому отець Павло Олійник не міг звернутися ні в архіви, ні відновити щось за підшивками газет. Йому доводилось обходитися своєю пам'яттю і спогадами односельців. Хоч, як згадує мій батько – Андрусин Іван Петрович, котрий працював тоді секретарем Августівської сільської ради, священник часто ніби між іншим заходив до сільради, цікавився різними статистичними даними про динаміку демографічної ситуації на території колишньої парафії тощо. Обставини, за яких готувався рукопис, не дозволили навести багатьох подібних цифр і фактів, часто трапляються неточності, що викликає потребу досить легальних коментарів. Рукопис

закінчується планами подовжити опис, де були б відбиті події культурного життя і стану торгівлі, а також зробити аналіз державних традицій української нації. Однак для здійснення задуманого не вистачило життя.

Діяльність отця Олійника була вкрай небезпечною, бо саме в другій половині 50-х першій половині 60-х років під гаслом атеїзму проходила широкомасштабна антицерковна кампанія, спрямована проти священників і проповідників всіх конфесій деномінацій віруючих. М.С. Хрущов все тугіше затягував антирелігійні гайки: «... ми боролися і будемо боротися не тільки з розтлінною буржуазною ідеологією, але і з її агентурою у нашому середовищі, як з агентурою наших класових ворогів»⁸. Результат такої боротьби – переповнені священниками ГУЛАГівські табори.

У доповіді «Церква мучеників», підготовленій кардиналом Й.Сліпим і прочитаній 3 серпня 1980 р. в Кіншштайні (ФРН) Любомиром Гузаром, наводяться дані про втрати Української греко-католицької церкви за роки радянської влади: десять єпископів, понад 1400 священників, 800 монахинь і десять тисяч вірних⁹.

Добитися корінного знищення релігій в одній країні можна було лише масовим ув'язненням самих віруючих. О.Солженіцин в романі «Архіпелаг ГУЛАГ», говорячи про могутні тюремні потоки, які захльостували ГУЛАГ, зауважував, що в них майже завжди губилися скромні струмочки, які не заявляли про себе голосно, але лилися і лилися. Серед них були віруючі, які не бажали працювати в неділю, колгоспники, які саботували роботу в церковні свята¹⁰. Невідомо, чим би закінчилася нелегальна священницька діяльність отця П. Олійника в цей час, але він захворів і невдовзі помер (1970 р.).

Михайло Петрович Адамик тоді навчався у Львові. Приїжджаючи додому, він за дорученням священника ночами переписував цей рукопис. Велику допомогу в переписуванні надала братова дружина Ольга Петрівна Адамик. Робота велася у великій тасмниці. Переписавши увесь текст, обидва примірники (переписаний і оригінал) повернули отцю П.Олійнику. Через деякий час священник знову віддав М. Адаміку рукопис на зберігання. Але половина тексту була тією, з якої велася

⁶Сленський В.Є. Морозна відлига. Про антицерковну кампанію кінця 50-х почату 60-х років// Маршрутами історії – К» 1990. – С. 278

⁷Див:Мартирологія українських церков. – Т. 11. – С. 759

⁸Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Малое собрание сочинений. – М., 1991.- Т.5.- С. 29,36-37,51.

переписка, а друга – з почерком М.П. Адамика. Це викликало здивування у переписувача. На запитання чому рукопис має такий вигляд, отець П.Олійник відповів, що другий примірник він ще комусь віддав, проте ні імені, ні прізвища не назвав. В такому, здавалося б, нелогічному вчинку священика нам бачаться глибоко продумані дії людини, яка, не маючи можливості розмножити рукопис, виготовила його у двох примірниках. Отець П.Олійник «пересипав» свій текст-оригінал з копії. Вийшло, що перша частина рукопису, який пропонується увазі читача – оригінальна, а друга – копія, а в примірнику, який «священик віддав комусь, послідовність частин була іншою: перша – копія, а друга – оригінал. Таким чином, на випадок, якби хтось з власників потрапив до рук «компетентних органів», то загинула б лише половина оригіналу. Про другого власника ні Михайлові Адамику, ні комусь іншому не відомо, бо його таємницю отець П. Олійник нікому не розкрив.

Отримавши рукопис від отця П.Олійника, Михайло Адамик взяв на себе зобов'язання його зберегти. Щільно закривши рукопис у скляний трилітровий слоїк, він закопав його у льоху. Не вірячи в те, що подібний матеріал може побачити світ у нашій країні, в 1990 році в церкві святого Онуфрія у Львові М.Адамик зробив спробу передати рукопис священикам з Канади, щоб переправити його через кордон і там видати. Святі отці з-за океану були, проте, добре обізнані з пильністю охоронців кордону СРСР і рукопису не взяли, бо, не будучи впевненими в успіхові справи, боялися втратити цінний документ. М.Адамик зробив ще один крок, аби рукопис побачив світ. Він поніс «Зошити» в церкву Преображення, але там ніхто не давав гарантій на його повернення. М.Адамик на це не погодився. Тому «Зошити» залишилися у нього. Згодом, на початку 1991 р. рукопис опинився у новоприбулого августівського священика отця Євгенія Бойка в Козові, від якого «Зошити» потрапили до автора передмови і приміток.

Напевно символічно, що це сталося в ті серпневі дні коли доля демократії трималася на волосині, а засоби масової інформації передавали розпорядження ГКЧП.

Треба підкреслити, що таємниця «Зошитів» зберігалася дуже ретельно. Про неї знало обмежене коло осіб. Тому віднайти їх було справою нелегкою. Велику допомогу у розшуках рукопису надала сім'я Луців зі Львова, особливо її глава І.П.Луців, а також церковний староста з села Хоростець І.М.Андрусин.

Ми публікуємо рукопис за згодою його власника М.П.Адамика, який, наражаючи себе і своїх близьких на величезну небезпеку, зберіг

безцінні документи нашої історії. Від імені всіх читачів «Зошитів» висловлюю М.П.Адамику щиру подяку.

Прикро, що такий борець, мученик за святу віру та Україну ще й досі не реабілітований. На мою пропозицію звернутися до відповідних органів про реабілітацію син отця Павла Олійника Тарас Павлович, який передав мені частину матеріалів і фотографії про життєвий шлях свого батька, в одному з листів відповів мені так: «Щодо пропозицій про реабілітацію, то я не дуже переймаюся. Кланятися, просити те, що мені належить, не мого характеру. Я правди не стидався, Батька також і колись, і тепер..., важливо, що це була людина з великої букви, і я ним горжусь як кристалічною, чесною, правдивою людиною, українцем від костей до мозку, і чи він реабілітований, чи ні, і йому, і мені однаково. Скарбів, маєтків в нього не забрали, та хоч би і забрали, то я не впоминався би. В кого поминатися? В СРСР – його нема, кіл осиковий на його могилі. А в теперішньої влади – це ж наша бідна Україна. Був би гріх впоминатися про це...». Це слова справжнього патріота-українця.

Для кращого сприйняття духу часу і описуваних подій збережені всі лексичні, фразеологічні та морфологічні особливості мови автора, записи подаються повністю за оригіналом.

25. Концепція державності в наукових здобутках української еміграції 20-30-х рр. ХХ ст.*

Державно-правові ідеї української еміграції 20-30-х рр. ХХ ст. продовжують бути актуальними в наш час. Творчі надбання відомих учених, таких як О. Бочковський, С. Днісрянський, О. Ейхельман, Р. Лашченко, В. Старосольський, С. Шелухін здатні слугувати орієнтирами для суспільства у подоланні проблем, що вже мали місце в історії і були осмислені правниками. Багато їх висновків щодо утвердження України як незалежної держави зберегли своє значення, викликаючи інтерес у сучасних вчених.

У державницьких поглядах представників української еміграції однією з основних, постала ідея про міжнародну справедливість, коли усі держави будуть мати однакові права на самостійне життя та свій розвиток, кожен народ буде мати право на незалежне від інших народів існу-

* у співавторстві із Токарчук О.В. Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal, 01 (17).

вання та на вільний розвиток своїх національних сил та здібностей, не порушуючи таких самих прав інших народів [24, с. 4].

Для кращого усвідомлення досліджуваного питання варто з'ясувати, який зміст сучасні науковці вкладають у поняття «держава», «державність», «суверенітет» і як співвідносяться ці категорії [8, с. 5].

Держава – це організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства [8, с. 5; 27, с. 80].

Державність – це специфічна ознака державно-політичної організації суспільства, якою визначається історичний розвиток країни (нації, союзу племен та інших утворень), що зуміла створити власну державу чи відродити втрачену з різних причин (втрата незалежності, об'єднання з іншою країною) свою державу [8, с. 5; 27, с. 162].

Суверенітет має внутрішній і зовнішній виміри. Це означає, що держава володіє найвищою і необмеженою владою над внутрішніми суб'єктами у межах кордонів тієї чи іншої країни (внутрішній вимір), а інші держави повинні визнавати цей принцип (зовнішній вимір). Суверенітет, зазначає В. Белєвцева – це одна з істотних ознак держави, її можливість повноправно здійснювати внутрішньо- та зовнішньополітичні справи, не допускати втручання в свою діяльність іноземних держав та інших внутрішньодержавних сил (організацій). Невід'ємними юридичними ознаками суверенітету є єдність, верховенство, незалежність державної влади [1, с. 7].

Л. Мельник та В. Капелюшний стверджують, що державність – це комплекс інститутів політики, культури, що функціонують на території, населені національною спільнотою, пов'язують її в цілісність і забезпечують її розвиток [8, с. 5-6; 14, с. 97].

Згідно поглядів правника Р. Лащенко, українська державність зароджується ще до прибуття варягів і поступово розвивається на українських землях на основі дійсного народоправства, відсутності замкнутих станів, виборності та свободи. Він у своїх працях приділяє увагу дослідженням державного ладу та правової творчості українського народу [19, с. 64-65].

Український історичний досвід і традиція – це закон українського суспільства. Для українського громадянина завжди важливим було, щоб усе відбувалося згідно закону. Законність будь-якої діяльності – це підстава українського громадянського мислення і, як писав Ю. Липа, «чим ближчий він до своєї крові, тим сильніша в нім ця потреба законності, справедливості, що регулює відносини українських людей на підставі їх власної традиції і звичаїв». Дотримання звичаїв і традицій є

запорукою продуктивності як окремого громадянина, так і суспільства в цілому. Покарання, що йшло від суспільних груп, не було знуцанням, а лише вказівкою, що особа переступила звичай [12, с. 217].

Я. Турчин з'ясувала тлумачення О. Ейхельманом поняття «держави», який вбачав у ній «постійний, тривалий суспільний устрій вільних громадян з їх активною участю у відповідних формах урядування на певній, сталій території під верховенством найвищої суверенної влади», метою якої учений-правник визначав «реалізацію внутрішньої і зовнішньої безпеки, а також духовних та економічних потреб населення, а її інституційною основою – правові, конституційні та корпоративні норми, звичаї й традиції» [25, с. 25].

Концепцію відносно докорінних змін у міжнародному праві, які відбулися після Першої світової війни та створення Ліги Націй, О. Ейхельман вибудував у своїй праці «Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права», написаній ним українською мовою і опублікованій у 1931 р. під час перебування в еміграції у Чехословаччині. У 2004 р. вона була повністю перевидана Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України в рамках «Антології української юридичної думки» [7, с. 332-382] і, таким чином, як вказує К. Савчук, фактично заново введена до наукового обігу [20, с. 246-247].

О. Ейхельман у зазначеній праці підкреслював, що відсутність законодавця, законодавчої влади у складі міжнародного правового побуту не виключає реальної можливості виникнення та фактичного застосування у практиці норм звичаєвого права. Вчений підкреслював, що звичаєве право виключно в юридичному значенні, «яке загально визнається, не має цього значіння у міжнародньому праві, через фактичні, принципово, йому властиві, життєві обставини, а тому не може бути і його фактичного прикладання у міжнародніх стосунках» [6, с. 12].

Для юриста цілком зрозумілим є те, що міжнародне право у своїх основах могло би ґрунтуватися на звичаєвому праві, разом з тим він висловлювався, що у специфічному характері умов міжнародно-правової практики, звичаєвому праву не вистачало потрібної юридичної означеності і точності у змісті тих норм права, якими повинні були б бути норми звичаєвого права у міжнародному праві. «... Цю велику і цілком непоправиму хибу з жалем визнають і самі ті авторитети в науці міжнароднього права, що уперто твердять про переважне значіння звичаєвого права для позитивного міжнароднього права, – стверджував О. Ейхельман, – вважаючи його навіть головним джерелом для цього

останнього, бо вважають, що саме всі основні його норми мають своєю позитивною правовою підставою це джерело – звичаєве право» [6, с. 13].

Історик права С. Шелухін дотримувався протилежної думки, твердячи, що «звичаєве право може бути лише національним його може творити й удержувати, як своє, тільки зокрема кожна жива народність, а не якась фікція, бо «писане право» (законодавство), коли воно одірване од права звичаєвого, залежить виключно від держави, яка, як знаємо з історії, не є чимось постійним в сталості, часто міняється в своїх кордонах та урядах і далеко не завше покриває собою антропологічну цілісність народу» [26, арк.115].

В. Старосольський вбачав одним з основних завдань міжнародного права – «улаштувати відносини поміж державами». Він вважав, що держави – це суб'єкти, інтереси яких потрібно визнавати та охороняти; «...історична держава, як «особа» міждержавного права, не тільки не є природним центром інтересів, але не може ним бути навіть абстрактно в тій мірі, в якій є такими штучними центрами «правні особи» приватного права. При останніх інтерес який вони персоніфікують все означений, – розмірковував науковець, – інтереси яким служить держава необмежені, а через те неозначені. Наслідком сього і міждержавне право, як право якого суб'єкти – механізми без власних, а хоч би тільки зв'язаних з ними постійних означених інтересів висіло, так би мовити, в повітрі. Не було для нього того круга суб'єктивних інтересів, що в інших царинах був джерелом для народин матерьяльно-правних постанов» [23].

Українським вченим-демократам, що здійснювали обґрунтування концепцій державності, було притаманне нехарактерне для їх західно-європейських однодумців поєднання боротьби за утвердження громадських свобод, наднаціональних принципів демократії з національним питанням, устремлінням до побудови національної держави. Поряд з цим, з західною демократією їх поєднувала ідея демократичної державності, де держава мала реалізувати домінування права народу (нації) над правом держави [17, с. 9].

За твердженням О. Мошак, прагнення до соціальної справедливості, яке завжди було пріоритетним для більшої частини українських демократів, поступилося прагненню до громадянської та національної свободи. Так, значна частина представників української міжвоєнної еміграції вважала, що визнання принципу самовизначення націй було подією переломного значення.

Значну увагу інтелектуали виявляли до розробки питань, пов'язаних із утвердженням в свідомості почуття правової та політичної спільності українців. З огляду на це, досліджуючи українську історію, вони найретельніше вивчали ті періоди, в які на українських землях існувала державність. Це дозволяло аналізувати правовий стан української держави в історичній ретроспективі. Обґрунтувавши існування повноцінного, окремого народу, учені-емігранти підкреслили, що йому потрібно все те, чим користуються інші нації, передусім – держава [9, с. 21].

О. Ейхельман відзначав, що «в майбутньому нації стануть суб'єктами міжнародного права лише у тому випадку, якщо вони придбають таке політичне положення на окремій, підпорядкованій їх публічно-правній владі території, яке надасть дотичній політичній організації положення суб'єкта в міжнародному праві. Останній конче мусить бути повновласним територіальним володарем» [6, с. 27].

Розв'язання означеного правового питання про придбання державою такого становища, що давало б можливість їй стати суб'єктом міжнародного права, О. Ейхельман вбачає не в гуманних, ідейних симпатіях чи якійсь певній сентиментальності, а тільки в реальних юридичних засобах і способах, що в принципі, з його погляду, не перешкоджатиме природному росту та зміцненню сильної самої по собі національної ідеї, згідно із здібностями кожної відповідної нації [6, с. 27].

В. Старосольський вказував, що нація є природним центром інтересів. Визнати правову охорону інтересів нації, означало б визнати їх носія правовим суб'єктом міжнародного права, а це означало би накреслити шлях для розвитку матеріального міжнародного права і пов'язаних з цим наслідків. Право на самовизначення націй учений осмислює як «першу загальну установу сього міжнародного права в матеріальному розумінню» [21, с. 142-143].

Чимало українських інтелектуалів зверталися до питання витоків української державності. М. Грушевський вбачав її у часах України-Руси, В. Липинський та Ю. Липа у козацькій державі Б. Хмельницького, С. Томашівський – у Галицько-Волинському князівстві XIII-XIV ст., (звертав увагу на те, що унія – українське католицтво, як синтез східних і західних релігійно-культурних традицій, насправді є єдиною справжньою національною українською церквою) [13, с. 222; 18, с. 282], В. Кучабський – в українській державності 1917-1921 рр. [18, с. 281]. На це питання досі немає відповіді в сучасній історико-правовій науці.

Дискусії навколо самої проблеми проголошення чи відновлення української державності у 1991 р. поновлюються щораз з приводів чергової річниці незалежності України, але почергового глибокого аналізу її витоків досі немає.

Характерною рисою теоретичних надбань вітчизняних вчених-правників було прагнення обґрунтувати державність України на основі права націй на самовизначення. Нові принципи побудови післявоєнного світу, висунуті В. Вільсоном та Лігою Націй, стали для них і принципами реальної політичної практики, і політичною філософією. Означивши українців як окрему націю, що мала свою власну, хоч і короткочасну, державну історію, вони доводили, що українці не є винятком з усіх тих народів світу, на яких це ново означене право поширюється [16, с. 337].

Власну концепцію нації обґрунтував О. Бочковський. Згідно поглядів О. Бочковського – в основі нації повинна стояти широка мережа громадських організацій і підтримка середнього класу та власна держава [18, с. 288]. Учений переконаний, що досвід історії та практика національно-визвольних рухів інших народів дають можливість усвідомити: «...найкращі культурні та господарські досягнення поневолені народи здобули шляхом власної національної допомоги, мовляв, своєрідної національної фінансової кооперації. Почин до таких акцій та їх найбільший грошовий успіх, – вважає науковець, – припадав не в часи матеріального добробуту чи громадського спокою у житті цих народів, а здебільшого в добу критичних потрясінь, стихійних катастроф, тяжкого політичного утиску, господарських злиднів, котрі стимулювали приспану національну енергію поневолених народів розпалювали їх прагнення до самостійності, спонукали їх до героїчної жертвовності» [2, с. 4].

Проаналізувавши застосування принципу «Нарід – собі» на прикладі різних націй (ісландців, фінів, ірландців, каталонців, чехів тощо), О. Бочковський прийшов до висновку, що «... на цей шлях національної самопомоги став в середині ХІХ ст. також український нарід». «Рідна школа», «Просвіта» – це ті загальновідомі та найбільш популярні прояви здійснення вищезазначеного принципу в Україні. Матеріальна допомога еміграції з Америки, спрямована на культурницькі та господарські потреби, а після світової війни – на визвольну українську боротьбу, є, на думку вченого, не менш важливими проявами вказаного принципу [2, с. 42].

В. Старосольський доповнив державницьку доктрину у дослідженнях з проблем держави, права, соціології. Союз між нацією і державою В. Старосольський бачив не просто можливим, але й обов'язковим. Держава, заснована на раціональній волі повинна стримувати, обмежувати необузданість спільнот-націй, служити протиположною їм устремлінням [5, с. 143].

В. Ковальчук слушно зазначає, що проблеми, досліджувані В. Старосольським, є актуальними й сьогодні; викликають інтерес в науці та державно-юридичній практиці – це дослідження закономірностей еволюції держави і права на різних етапах історичного розвитку, характеристика політико-правової природи модерної – «конституційної (правової) держави» як найвищої форми розвитку інституту держави; визначення критеріїв розмежування монархії та республіки як основних форм держави; обґрунтування власної методологічної концепції в питаннях державознавства, яка передбачає поєднання соціологічного та нормативно-юридичного дослідження у питаннях держави та права тощо [35, с. 244].

В. Старосольський відстоював позицію, що держава повинна бути пов'язана з своїм власним правом; така ідея правової держави виникає з логічної необхідності й практичних потреб, а не просто з теоретичних міркувань [22, с. 11-12].

Проблему державного суверенітету В. Старосольський пов'язував з питаннями на чому власне ґрунтуються правові основи як самої держави, так її влади. Цікавими видаються його міркування з цього приводу. Вчинки будуть правовими, коли вони ґрунтуються на «правосильнім судовім присуді», котрий в свою чергу буде правовим тоді, коли його виніс призначений суддя відповідно до закону, що має правове значення, оскільки витворився відповідно до постанов про законодавство, що містить в собі державна конституція. Тобто, правовою основою будь-якого акту є існуюче, діюче право. Конституція ж ухвалюється, можливо, відповідно до постанов попередньої конституції, що існувала, розмірковував правник. Щодо витоків правових основ початкової конституції, то «правовість» її може й не ґрунтуватися на жодній постанові діючого права, так як конституція могла створитися і не правовим шляхом, наприклад, внаслідок революції, повстання, державного перевороту, чи «відірвання насильно від держави якоїсь її частини» [22, с. 53, 54].

Українські інтелектуали в еміграції наполегливо формували знання про правовий стан української державності та політичні відносини, вони значно розширили погляди на народ, націю, державу, владу та ін.

Відомий правник С. Дністрянський переймався ідеями Ф. Тенніса, Г. Єллінека, Б. Штайнбаха, В. Вундта, Р. Штамлера, Є. Ерліха. Коло його наукових досліджень було дуже широким. Це, як стверджують О. Мироненко і В. Горбатенко, і методологічні проблеми теорії держави і права, і питання тогочасної практики цивільного права і законодавства, теорії і практики конституціоналізму, і ідеї, пов'язані з українським національним державотворенням, і розвиток історії української правової культури, звичаєвого права та ін. [15].

Державу С. Дністрянський вважав не родовим зв'язком, а територіальним, коли «оборона спільної території та зберігання спільних інтересів усіх родів і племен стає її метою». Першочерговою метою держави за С. Дністрянським є захист зовнішнього і внутрішнього суспільного ладу, підпорядковуючи мету нижчих зв'язків (родин, родів, племен) під свою вищу мету. Науковець підкреслив, що держава не втручається у внутрішню сферу родини, роду, племені [3, с. 22]. Територіальний принцип покладений в основу всього суспільного ладу «та родові зв'язки задержали як такі свою самостійність, але вплив у державі проявився тільки в тій мірі, в якій їм удалося вибороти той вплив в нових територіальних одиницях, які держава витворила» [3, с. 22].

В. Потульніцький, аналізуючи погляди С. Дністрянського, вказує, що останній використав базові погляди М. Грушевського щодо етапів правового стану української державності. Для вченого-правника основою суспільних зв'язків була історична справедливість, ті звичаї та традиції окремого народу, котрі витворила історія держави й права, які перебувають у постійному розвитку.

Кожен народ матиме рівне право на самовизначення – ця теза є однією з ключових у поглядах С. Дністрянського, яку він обґрунтував у праці «Нова держава», виданій у 1923 р. Без згоди народу не можна одержати управління ним. Самовизначення народів було просто не фразою для правника, а практичним принципом, на який ніхто не сміє посягати. Право на самовизначення в його розумінні – це найважливіше право кожного народу [4, с. 13].

Територіальний чинник учений розглядав диференційовано, вказуючи, що він з погляду розвитку нації має природно-етнічне походження, а з погляду розвитку держави – політичне [15].

Він був прибічником самовизначення української нації на своїй національній території, припускаючи, що право на самовизначення «при-слугує усім народам право до національної території, право вибирати собі державну зверхність, під яку вони мають належати, право до внутрішньої самоуправи й свободного культурного, економічного та політичного розвитку. Про всі економічні договори та політичні відносини повинен безпосередньо рішати той народ, якого вони торкаються, – переконаний С. Дністрянський, – та в ніякому разі не сміють про се рішати які-небудь користи чи інтереси других народів» [4, с. 14]. Якщо таким чином забезпечиться народам право на самовизначення, вони матимуть змогу об'єднуватися з іншими народами, якщо таке об'єднання зможе забезпечити мир у світі.

Дослідивши ідеї українських правників, громадсько-політичних діячів щодо правового стану української державності та політичних відносин, відзначимо такі моменти: у правовій спадщині української еміграції зберігалися тенденції вивчення витоків та обґрунтування підстав української державності (С. Дністрянський, Р. Лащенко, С. Шелухін); обґрунтування ідеї нації, що народжується разом з прагненням до політичного самовизначення (В. Старосольський), основою якої має стати власна держава (О. Бочковський), твердження того, що нація стане суб'єктом міжнародного права тоді, коли проживатиме на підпорядкованій їй публічно-правовій владі території (О. Ейхельман), ідея самовизначення української нації на своїй національній території та побудова незалежної держави була однією з центральних проблем у дослідженнях всіх згадуваних вчених-правників; держави є суб'єктами міжнародного права, інтереси яких потрібно визнавати та охороняти (В. Старосольський); аналізу звичаєвого права, яке створювалося відповідно до історичного й політичного розвитку держави (С. Дністрянський), творцем якого був народ, а витворення звичаю – це спосіб реагування на визначені події з боку найбільш сильних, найбільш енергійних осіб (Р. Лащенко) звичаєве право було правом національним, в якому наявні норми, пов'язані з побутом народу (С. Шелухін), що містять у собі життєву справедливість – «правду» (С. Шелухін); вивчення основних засад міжнародного права, яке не може ґрунтуватися на звичаєвому праві (О. Ейхельман).

Отже, державно-правові погляди визначних українських вчених-правників, які внаслідок окупації території Української Народної Республіки військами більшовицької Росії, опинилися в еміграції – це не покриті архівною пилюкою віджилі думки, а повсякчас живильні дже-

рела, з яких сучасна історико-правова наука і повсякденна практика має черпати життєствердні державотворчі ідеї і запропонувати врегулювати на найвищому законодавчому рівні, закріпивши в Конституції України історичні основи своєї державності.

Вважаємо, що з'ясування історичних основ державності будь-якої країни відноситься до питання національної безпеки, про що ми повсякчас переконуємося на прикладі існування сучасної незалежної української держави.

Список використаних джерел та літератури:

1. Белевцева В. Державний суверенітет, його ознаки та властивості / В. Белевцева // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 10. – С. 7-10.
2. Бочковський О. Нарід – собі. / Бочковський О. – Подєбради, 1932 р. – 44 с.
3. Дністрянський С. Загальна наука права і політики / С. Дністрянський. – Наклад українського університету в Празі. Друк державної друкарні в Празі, 1923 р. – Т.1 – 400 с.
4. Дністрянський С. Нова держава / С. Дністрянський. – Видавництво «Українського скитальця». Відень – Прага – Львів, 1923 р. – 29 с.
5. Древніцький Ю. Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1878-1942) / Юрій Древніцький. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – 304 с.
6. Ейхельман О. Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права / Ейхельман О. – Подєбради. – 1931. – 46 с.
7. Ейхельман О. Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права / Антологія української юридичної думки : в 10 т. – К., 2004. – Т. 8 : Міжнародне право / упоряд. : В. Н.Денисов, К.О. Савчук ; відп. ред. В. Н. Денисов. – С. 332-382.
8. Капелюшний, В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.)/ В. П. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 607 с.
9. Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ- початок ХХ століття) [Текст] : автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.01 / Кармазіна Марія Степанівна; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 1999. – 36 с.
10. Ковальчук В. Володимир Старосольський як вчений юрист і один із основоположників науки державного права в Україні / В. Б. Ко-

вальчук, А. В. Бучин // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2014. – № 810: Юридичні науки. – С. 240–245.

11. Лашенко Р. Лекції по історії українського права: ч. 1. Княжа доба / Ростислав Митрофанович Лашенко. – 1923. – 146 с.

12. Липа Ю. Призначення України/ Ю.Липа. – Нью-Йорк: Українська книгарня «Говерля», 1953. – 308 с.

13. Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // Лисяк-Рудницький І. – К.: Основи, 1994. – Т.2. – С. 167-236.

14. Мельник Л. Державність // Мельник Л. // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / [ред. кол. : В.М. Литвин (голова), В.І. Гусев (заст. голови), А.Г. Слюсаренко (заст. голови), І.В. Бойченко, С.Ф. Пивовар, А.О. Ручка, Т.І. Ящук]. – Київ : Вища школа, 2002. – С. 97.

15. Мироненко О. Історія вчень про державу і право [Текст] : навч. посіб. / О. М. Мироненко, В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 2010. – 454 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1071042251923/pravo/istoriya_vchen_pro_derzhavu_i_pravo

16. Мошак О. Історико-правове обґрунтування української державності в працях учених Українського вільного університету в Празі / О. В. Мошак // Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М.П. Драгоманова: Матеріали ХХVІІІ Міжнародної історико-правової конференції (Рівне, 2013 р.). – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2013. – С. 335-339.

17. Мошак О. Альтернативні концепції державності в політичній думці української міжвоєнної еміграції в Європі: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Мошак Олена Володимирівна; Одеська національна юридична академія. – О., 2002. – 16 с.

18. Політична наука в Україні. 1991-2016: у 2 т. – К.: Парлам. вид-во, 2016. – Т.1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка/ НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса; редкол.:чл.-кор. НАН України О. Рафальський (голова), д-р політ. наук М. Кармазіна, д-р іст. наук О. Майборода; автор предм. О. Рафальський; відп. ред. і упоряд. М. Кармазіна. – 656 с.

19. Потульницький В. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В.Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 232 с.

20. Савчук К. Отон Отонович Ейхельман – біографічний нарис і міжнародно-правові погляди / К. Савчук // Міжнародне право. – 2012. – № 2. – С. 237-249.
21. Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський – Відень, 1922. – 144 с.
22. Старосольський В. Держава і політичне право / В. Старосольський. – Подєбради, 1924. – Ч. II. – 464 с.
23. Старосольський В. Теорія нації. – Нью-Йорк; Київ: Наук. Т-во ім. Т. Шевченка: Вища шк., 1998. – 157 с.
24. Токарчук О. Державно-правові погляди С.П. Шелухіна: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Токарчук Ольга Володимирівна; Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – К., 2011. – 20 с.
25. Турчин Я. Державотворчі ідеї О. Ейхельмана: еволюція інституційних вимірів політики : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01 / Я. Б. Турчин; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2011. – 35 с.
26. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп.1., Спр. 49. Нариси до історії українського права, ч. I – III (в 2-х примірниках), 316 арк.
27. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 2: Д – Й. – 744 с.

26. Дзвони до схід сонця...*

Дзвони до схід сонця – це наша історична пам'ять. У своєму рідному селі знайшов і опублікував зошити священника о. Павла Олійника з унікальними записами історії краю першої третини ХХ століття професор, доктор історичних наук, академік Української академії історичних наук Академії наук вищої школи, директор Інституту політології, соціології і права університету ім. М. Драгоманова Богдан Іванович АНД-РУСИШИН. Він автор 150 праць з історії України, з історії держави і права, історії Церкви, профспілок, культурологічних питань, а ще численних монографій, присвячених сучасному осмисленню соціально-економічних процесів революції 1917 року. А починав він із дослідження історії рідного села.

* Слово Просвіти. – 2007. - № 30, 26 липня-1 серпня. - 2007. - С. 7.

- Богдане Івановичу, поміж записів у зошитах цього мужнього священика є й такий про 1939 рік під заголовком «Позашкільна освіта»: «З приходом Червоної Армії 1939 року перестала існувати читальня «Просвіти» з багатьма гуртками: жіночим, драматичним, духовим та молодіжним товариством «Луг». Книжок по хатах люди не читали, бо ціла читальня-бібліотека осінню 1939 року була сконфіскована і спалена в огні представниками райвно». Якись історичні віхи безпосередньо торкнулися Вашої родини, адже там теж були активні діячі «Просвіти»?

- Сьогодні стало модним шукати свої родинні герби у дворянських родах, навіть не маючи на це відповідно обґрунтованих підстав. Шукають і за кордоном, але починати треба зі своїх дідів, прадідів, які жили поряд, розпитати, яка доля спіткала їх і що в їхньому житті було найголовніше. Мені поталанило на родину, яка має великі хліборобські традиції й основи великої духовності. Цей стержень духовності тримався на моїй бабусі, яка недавно померла у 97-річному віці. До останнього дня вона пам'ятала все у деталях і починала розповідати з часів Першої світової війни. Мати, Ганна Василівна, була вчителькою початкової школи, на жаль, рано пішла з життя (у 54-річному віці), та запам'яталася всім як людина надзвичайно обдарована і талановита. Мешканці села знають, що таке сільський учитель, які обов'язки високої моральної відповідальності перед дітьми, їхніми батьками покладено на нього. У 60-ті, 70-ті роки минулого століття, коли я був дитиною, мати вчила співати на чотири голоси сільський хор, хоч не мала спеціальної освіти, а лише закінчила педагогічне училище. Для цього ходила за 15 кілометрів через два села і взимку, і в дощ. Це теж накладло відбиток на нас, дітей (нас було троє), і всі ми пішли шляхом мами, стали вчителями. Вона мала талант до ліпки, створила скульптури з пластиліну, які переходили з однієї виставки на іншу. Це просто шедеври на казкові сюжети, надзвичайно тонка робота. Навіть вишивка на запасці онучки була філігранна, із кольорових кульок, накладена голкою. Я зачаровано роздивлявся ці шедеври. Батько все життя працював у колгоспі на різних роботах, був завідуючим клубом, інженером. Зараз, відсвяткувавши 85-річний ювілей, продовжує будувати в селі церкву. Переніс інсульт, але став на ноги і сказав: «Мабуть, Господь зберіг мене для того, щоб я добудував церкву». І ми його підтримуємо в цьому.

У 20-ті роки на території Західної України, на Тернопільщині, Львівщині в тих селах, які відійшли до складу Польщі, надзвичайно інтенсивно розвивалася «Просвіта». Вона була формою самовираження і

самозахисту українського народу. Зокрема, мої родичі, дід і бабуся активно ходили у хати-читальні, передплачували просвітянську періодику. Цікаво, що «Просвіта» вела не тільки роботу, яка стосувалася формування національної свідомості, патріотичних переконань, а й значно ширшу, яка готувала, наприклад, дівчат до подружнього життя, молодих жінок до материнства, вчила доглядати дитину, вести хатне господарство, підтримувати чистоту в оселі, доглядати домашніх тварин і, звичайно, навчали кулінарії. У нас зберігається, як реліквія, записник із рецептами різних страв, який бабуся вела в середині 20-х років. Моя дружина інколи зазирає у нього і використовує ці поради.

– Слухаючи Вас, із таким жалем дивився на нинішні села, де ніхто не займається предметно соціальним життям родини, і молоді, і старшої, і, взагалі – людини. Тож заради чого були ті зусилля наших предків – аби зараз ми спостерігали руйнацію сім'ї, а це ж підвалина держави? Та я розумію: логічно, що Ви, зростаючи в такому середовищі, в такій родині, зацікавилися історією свого села.

Ще в школі я зацікавився назвою села Хоростець. З великим задоволенням спілкувався зі старшими людьми, дідами, які пасли череду. Вони народилися у кінці XIX – початку XX століття (їм було по 70–75 років). Це справжня історична академія. Практично всі пройшли фронти Першої світової війни, дехто побував у полоні. Брат моєї бабусі надзвичайно багато знав і розповідав про родоводи, про коріння. І ми в цих розвідках із ним дійшли до 7-го коліна. У мене є ціле дерево роду, яке я записав, сягнувши аж XVIII століття. Серед моїх предків і ремісники, і сільськогосподарські працівники, були й поважні люди. Прадід був напівсолтис, тобто, заступник старости села. Як згадували в селі, «справедливо судив». Тому його постійно обирали до старості, хоч він того вже й не хотів. Але його просили, бо він справедливо судив, навіть якщо це стосувалося сусідів чи когось із родини.

– І його не могли підкупити глечиком ряжанки чи іншим дарунком?

Ніяким чином! Сільська мораль була надзвичайно високою. Практично не було крадіжок до 60-х років, не замикали хат, бо знали: якщо людина щось украде, то увесь рід називався так, як предмет, який украли. Це було тавро на все життя, на покоління правнуків. І це була така моральна пересторога, що не потрібно було інших законів і покарань.

– Скільки можна перейменувати родоводів наших сучасників і навіть відомих людей за цим принципом!

На жаль, так. Отож, розпитуючи своїх односельців, я цікавився походженням назви нашого села Хоростець, як називалися окремі сільські

околиці, наприклад, Гора, Кібці. Розпитував про легенди, якими було оточене моє дитинство. І вже студентом історичного факультету Київського університету ім. М. Драгоманова, готуючи дипломну роботу, я в сховищах рідкісних книг знайшов заборонену тоді книжку Івана Крип'якевича «Коротка історія Зборова до початку XIX століття». Наше село від Зборова за 7 кілометрів, а там була описана вся околиця. Тож я знайшов, що село вперше згадується у переписах 1503 року. Зробив виписку і надіслав додому цю радісну звістку. Мама зверху позначила «лист історичний» і поклала в домашній архів. Минув час, і моя сестра, вже вчителька, побачила лист і вираховувала, що наближається 500-річний ювілей села. А я вже тоді збирав усі матеріали про село і ховав у теку, відкладаючи на той час, коли буде можливість написати. Коли ж виникла така нагода, я взяв цей матеріал і подивися на нього крізь призму сучасних історичних знань і напрацьованих наукових досліджень. Якщо оглядати історію сіл України, то ми відстаємо в багатьох аспектах від західної науки, у нас дуже мало краєзнавчих досліджень, тоді як у західних країнах кожне містечко чи село має свою книгу. І житель цього села пишається своєю історією, знає і примножує власною. У нас раніше краєзнавство було заборонено, ще в тридцять роки названо буржуазною наукою... Тому ми й не маємо нині загальноприйнятої наукової концепції, особливо давньої історії. Якщо її немає, то вибудовуються самостійні підходи в науці, і їх треба осмислювати і обґрунтовувати.

– А отже, Ви виробили власну концепцію дослідження історії села...

Назва Хоростець на побутовому рівні трактувалася так. Після того, як село спалили татари, і жителі втекли у Корчунки, а потім повернулися назад, один із них поселився в урочищі Дубина, де була криниця, вона є досі. Кажуть, там стояла каплиця, яка потім пішла під воду, і на Великодні свята чути до схід сонця дзвони. Люди там промивали очі, і це допомагало відновити зір. Тож в урочище вони ходили за хмизом, і ніби цей Стець допомагав їм в освоєнні нового місця: хороший Стець, Хоростець. І ще я подивився на топоніміку і гідроніміку навколишніх сіл і загалом гідроніми і топоніми України. Побачив дуже багато цікавих речей, пов'язаних із давньоязичницьким богом Хорсом, який у пантеоні праукраїнських богів посідав одне з головних місць (за вісім років до прийняття християнства «стояв» у Києві на великокняжій горі). Я здійснив етимологічне дослідження від імені Хорса, пов'язане з назвою українців, як аріїв або оріїв. Корені «ар», «ор» – це «світло» на санскри-

ті. Тобто, це сонячні люди, сонцешанувальники. Такі самоназви віднайдені не тільки на українському Правобережжі, Лівобережжі, а й у Словаччині, Білорусії, аж до іранського нагір'я. Це пов'язано з племенами, які тут розселилися.

Ще в студентські роки, коли ми зустрічалися з відомим тоді радянським істориком Борисом Рибаківим, який приїжджав на 1500-річчя заснування Києва, маститий академік говорив про те, що у Києві слабка історична школа, не вивчається давня історія, історія Київської Русі. Нас, українських студентів, це ображало. У тому аспекті, в якому викладалася тоді історія і в якому вона осмислювалася, звичайно, не припускали дискусій. Але ми слухали лекції відомих тоді істориків, це Січкарь, Березовчук, які у вигляді критики концепції Грушевського, Антоновича, Петрова говорили про старі традиції України-Руси...

– Вони вам усе-таки цей історичний матеріал подавали...

Так, у вигляді критики цих фактів. Але суть ми вловили. Тому я будував свою концепцію на тому, що відбувався безперервний розвиток українських племен, які, відходячи і повертаючись на ці терени, або викидаючи зі свого лона цілі молоді гілки, племена, які відходили на схід чи захід, у всі сторони світу, відчували з ними спорідненість. Етнонім «анти» з давньоіранських мов означає окраїна, крайній, стосовно до іраномовного світу. Те ж означає «край, земля» і стосовно східного світу: ми в своєму краї, країні. Якщо перекласти з грецьких і давньоіранських мов, виходить, що це край, окраїна, ми українці, тобто наша територія має надзвичайно давню історію походження, самоназву. Через цю призму я розглядав і назву рідного села.

Розвідка підтвердила версію про давні тисячоліття, які лежать в основі історії батьківщини. Можна іноді зіткнутися зі скептичним ставленням до таких міркувань. Але з історії відомо: на наші території льодовик насунув чорнозем, у нас третина світового чорнозему, тому де, як не тут, було народжуватися племенам, які потім відходили у близькі й далекі краї. Немає нічого дивного в тому, що саме тут розвивався народ при м'якому помірному тепломому кліматі, високій гігієні, санітарії, яка була ще сім тисяч років тому...

– ...І ось вона закінчилася сьогодні – ця висока санітарія... На жаль. Я роблю скептичні висновки, але це невеселий жарт.

Гадаю, вона не закінчилася, лише перервана і дещо звульгаризована. Не треба забувати про генетичний код і той зв'язок, який існує між по-

коліннями. Його можна перервати чи вмістити тромби, які заважати-муть обміну цієї пам'яті, адже ми повинні ставитися з розумінням до того, що не всі хочуть нам сприяти.

– *Ваш євразійський проект дозволяє досліджувати цю тему далі?*

Цей проект, який здійснюється протягом десяти років, «Діалог Євразія», започаткувала гуманітарна інтелігенція країн євразійського простору, він має на меті зблизити країни. Остання зустріч відбулася у Києві в травні й темою була «Роль освіти та засобів масової інформації у галузі культур і співіснування народів». Ця платформа об'єднує до двадцяти країн, мета проекту – показати, що завдяки змінам, які відбуваються в суспільно-політичному житті зі зростанням обсягів виробництва і глобалізації, виникає величезний інтерес до культури і до взаємного пізнання. Цю платформу започаткували визначні письменники, такі, як Павло Загребельний. А Чингіз Айтматов – ініціатор проекту. Найцікавіше в цьому діалозі – збереження, самоідентифікація культур. Ми цікаві, коли різні. Може відбутися економічне, політичне, суспільне єднання світу, коли народи залишаться самими собою, коли вони можуть щось запропонувати в загальносвітовий простір. Коли ж вони стають подібними,

– *...а гірше, вторинними: чиеюь мовою говорять, чиеюь культурою живуть – це вже нецікаво ні світу, ні найближчим сусідам.*

Справді, етноси, які втрачають своє обличчя, поглинаються сильнішими, і розчиняються в них.

Багато проблем є наслідком нашого рівня культури, нашої історичної пам'яті. Ось результати одного цікавого соціологічного дослідження, які мене вразили. У Полтаві провели опитування: чи ставити пам'ятник Симону Петлюрі, знаменитому землякові, який там виріс, сформувався і боровся за незалежну Україну? Одне агентство дало результат: 26 % – за і 40 % проти. Друге: 36 % за і трохи більше проти. Водночас за відомого артиста, який уособлює образ Сердючки, висловилося більшість: і за встановлення йому пам'ятника, і за перейменування вулиці. Я з симпатією ставлюся до Данилка, який є крупним бізнесменом, робить свої проекти, але це опитування свідчить про рівень історичної самосвідомості.

Спілкувалася Валентина Давиденко.

27. Именины трудовой книжки*

Датой ее рождения считается 15 января 1939 года. Но стоит заглянуть в предысторию 74-й годовщины «основного документа о трудовой деятельности человека», и перед нами откроется малоизвестная и удивительная, иногда трагическая и оттого чрезвычайно интересная и поучительная история нашей трудовой книжки...

Появление и функционирование трудовой книжки лежит в плоскости организации труда, то есть целесообразной деятельности человека, в процессе которой она с помощью определенных орудий труда влияет на природу и использует ее для создания добавочной стоимости. Не будем, однако, вдаваться в сложные исторические политэкономические размышления о разделении труда, заметим лишь, что коллективные действия людей с древнейших времен требуют управления ими.

От Рима к Союзу

Уже в рабовладельческом Риме при переходе от мелкого хозяйства к производству на больших площадях возникла потребность в учете и нормировании рабского труда. Римские агрономы Катон и Варрон (II-I в. до н.э.) не представляли прибыльного хозяйства без рабов. Многочисленные руководители и контролеры угрозами заставляли рабов трудиться. В то же время особенно старательных из них поощряли лучшей пайкой, хорошей одеждой, даже имуществом – парой овец, утварью и т.п. Римские рабовладельцы ввели систему производственных норм, которые, совершенно очевидно, учитывались лично.

В эпоху феодализма наделенный землей крестьянин был заинтересован в росте производительности своего труда, поскольку определенную часть дополнительного продукта он использовал для расширения своего хозяйства и улучшения благосостояния. Крестьянин платил феодалу ренту или налог. Конечно, ведение феодального хозяйства требовало тщательного учета труда крестьян. Очевидно, что такой учет велся персонально. Такие отношения регламентировались феодальным правом.

Появление же собственно трудовой книжки в современном понимании можем отнести, скорее, к эпохе нового времени, в частности, периода Великой французской революции и правления Наполеона I Бонапарта. 21 марта 1804 года во Франции принят закон о введении Граждан-

* Вестник пенсионного фонда Украины : общегосударственное информационно-аналитическое издание. – 2013. – № 1 (127), № 2 (128).

ского кодекса. Это был полный свод законов, точно квалифицированных, которые утверждали и регулировали систему отношений буржуазного общества и закрепляли полученную победу буржуазии над феодальным строем. Уже в ссылке на о. Святой Елены Наполеон говорит: «Моя истинная слава – не в сорока сражениях, выигранных мною: Ватерлоо изгладит память обо всех этих победах, но что не может быть забыто. что будет жить вечно – так это мой Гражданский кодекс». Законами внедрялся, в частности, принцип полной свободы эксплуатации труда рабочих. Кроме того, вводились «рабочие книжки». Они хранились в хозяйстве, без них не принимали на новое место. Предыдущий хозяин вписывал в такие книжки аттестацию рабочего и отмечал причины увольнения.

Конец XVIII, а особенно XIX ст., в Европе и России ознаменован бурным техническим развитием, формированием новых отраслей производства. Состоялась промышленная революция, приведшая к усилению регламентации трудовых отношений между владельцами и наемными работниками и появлению так называемого рабочего законодательства. Эти процессы коснулись и Украины.

Действующее законодательство тогдашней Российской империи не предусматривало ведения каких-либо специальных государственных документов для рабочих. Однако для служащих огромной бюрократической машины государства такие документы существовали – они получили название «формулярные списки», в которых отмечались: фамилия, имя, отчество, сведения о вероисповедании и социальном происхождении, родителях и жене, их имуществе, служебном продвижении работника, его отпусках, семейном положении, вероисповедании детей, их местожительстве и т.п. Особенно пристально следили за выходцами не из дворянского сословия, которых принимали на государственную службу.

Со временем, в 1917–1918 годах, большевики, захватившие власть, осуществили ряд принципиальных преобразований в сфере трудовых отношений. Они регулировались специально созданными органами, главным из которых стал Наркомат труда и его местные комиссариаты. В то время для вождя мирового пролетариата Владимира Ленина трудовая книжка имела символическое значение. Еще в сентябре 1917 года, то есть до прихода большевиков к власти, он писал: «Рабочая книжка есть у каждого рабочего. Его не унижает этот документ, хотя он теперь, несомненно, является документом капиталистического наемного рабства, свидетельством на принадлежность трудящегося человека то-

му или иному тунеядцу. Советы введут рабочую книжку для богатых, а затем с постепенностью и для всею населения...Она превратится в свидетельство того, что в новом обществе нет больше «рабочих», но зато и нет никого, кто бы не был работником».

10 декабря 1918 года в РСФСР принят Кодекс законов о труде (КЗоТ), содержащий основные положения коммунистической организации труда. В пределах договора о военно-политическом союзе действие Кодекса распространялось и на Украину. Он обязывал каждого работника «иметь трудовую книжку, в которую заносятся отметки о произведенных им работах и полученных вознаграждениях и пособиях». Бытовало мнение, чтобы трудовые книжки получили все трудящиеся, кроме крестьян, которым как мелкобуржуазным собственникам в коммунистической системе организации труда места не находилось. Хотя трудовые книжки и не должны были заменить паспорта, однако ввести их ни идеологически, ни организационно сразу не вышло. К идее вернулись через полгода, претворив в жизнь соответствующее обоснование.

В октябре 1918 года мир увидел Декрет Совнаркома «О трудовых книжках для неработающих», который официально санкционировал мобилизацию представителей буржуазии обоих полов в возрасте от 16 до 50 лет на общественно полезную работу. Все представители буржуазии от 14 до 55 лет получали «трудовые книжки», которые должны были предъявляться для получения продовольственных карточек или разрешения на проезд и были действительны при условии наличия отметки о том, что их владелец выполняет общественно полезную работу. Тем, у кого не было трудовых книжек, грозил штраф в размере 1000 рублей или полугодичное заключение. Новый документ назывался временным трудовым свидетельством для буржуазии, на нем было два лозунга: интернациональный – «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» и коммунистический – «Кто не работает, да не ест!».

А уже собственно трудовые книжки впервые внедрены декретом СНК РСФСР в июне 1919 года для рабочих Москвы и Петрограда. В то же время их должны были иметь и военнослужащие Красной армии и флота. Однако идея заменить трудовыми книжками паспорта и прочие документы снова не увенчалась успехом. В целом, их внедрение стало очередной попыткой сделать систему контроля еще более жесткой.

Идеологическую основу защиты трудовой повинности и укрепления трудовой дисциплины поддержал III Всероссийский съезд советов народного хозяйства (январь 1920 года), на котором была принята резо-

люция, требовавшая, в частности, внедрения рабочих дисциплинарных судов, трудовых книжек для всех работников с целью избежать уклонения от трудовой повинности и применения армейской мобилизационной машины для подбора и распределения рабочей силы. В том же году мобилизация рабочей силы достигла своего максимума. Например, с целью восстановления промышленности Донбасса в январе Совет Украинской трудовой армии ввел трудовую повинность для всех мужчин в возрасте от 18 до 45 лет. А в октябре 1920 года Всеукраинкомтруд получил право проводить в Украине трудовую мобилизацию для пошива обмундирования и белья для армии и рабочих.

Свою роль в мероприятиях большевистской власти в системе трудовых отношений, в частности по внедрению трудовой повинности, сыграли трудовые книжки.

Они удостоверяли участие лица в полезном труде, пришли на смену личному удостоверению и давали право на получение установленной нормы продуктов.

Внедрение новой экономической политики (нэп) привело к отмене трудовой повинности, сохранились разве что отдельные виды. Однако, как свидетельствует дальнейший ход событий, практика мобилизации труда периода военного коммунизма, немного смягченная в период нэпа, оказалась довольно «живучей: трудовая политика унаследовала много атрибутов периода военного коммунизма». В 1924 году большевики ввели для работников так называемые трудовые карты, а еще через два года – трудовые списки. В них содержались сведения о предыдущих годах прохождения службы или работы.

С 1931 года Наркомат труда получил право переводить квалифицированных рабочих и специалистов в другие отрасли народного хозяйства или местность для работы по специальности, а также перераспределять квалифицированных работников. Нанимали рабочую силу только с помощью органов труда. Развернулась борьба с прогулами и самовольным оставлением рабочего места. С 1933 года вводились уставы о дисциплине рабочих и служащих, которые устанавливали правила приема на работу и увольнения с нее, ответственность за нарушение трудовой дисциплины и поощрения, за добросовестное выполнение служебных обязанностей. Все это свидетельствует о фактическом внедрении в СССР в начале 1930-х годов трудовой повинности, в сущности – милитаризации труда.

28. Іменини трудової книжки «Основний документ про трудову діяльність»*

Зміцнення трудової дисципліни завжди перебувало в центрі уваги радянського режиму. Конституції СРСР (1936 року) й УРСР (1937 року) дали поштовх розгортанню в республіці руху за посилення трудової дисципліни. Показовими на цьому тлі є процеси, які відбувалися о цій порі у передових європейських країнах, зокрема в Німеччині.

З метою утримання трудящих у залізних лещатах влади німецькі нацисти на чотири роки раніше, ніж в СРСР, – 26 лютого 1935 року – запровадили у себе в країні трудові книжки. Для розбудови націонал-соціалістичної Німеччини із травня 1933 року профспілки уніфіковано в трудовий фронт, який створено на зміну профспілок робітників і службовців. За законом «Про порядок національної праці» від 20 січня 1934 року, названому «хартією праці», робітники фактично перетворювалися на кріпаків свого підприємця. У їхніх трудових книжках, які зберігалися в адміністрації, зазначалися всі пересування працівників. Робітник не міг перейти на іншу роботу без згоди господаря, тобто фактично був закріплений за підприємством. Діяльність націонал-соціалістів зі створення єдиного трудового фронту і його функціонування була цілком співзвучною з тими законами, які впроваджувалися на цьому історичному етапі в СРСР.

Знаковою стала постанова Раднаркому СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС «Про заходи із впорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування і боротьби зі зловживаннями у цій справі» від 28 грудня 1938 року. Постанова вносила зміни до правил внутрішнього трудового розпорядку, диференціювала перехід до оцінки праці, відмежовувала сумлінних працівників від ледарів і тих, хто прогулював, встановлювала надбавки за стаж безперервної роботи, інші заохочення.

Згідно з конституціями СРСР і УРСР, суспільство характеризувалося як соціалістичне. Але, беручи до уваги те, що панівним у СРСР був клас номенклатури, а робітники і селяни перебували у становищі кріпаків, то, на думку деяких вчених (зокрема професора О. Шевченка), радянський лад можна ототожнити із феодально-комуністичним (тоталітарно-феодальним комунізмом), найхарактернішими рисами якого були: панування державної власності на засоби виробництва; відчуження

* Вісник пенсійного фонду України : загальнодержавне інформаційно-аналітичне видання. – 2013. – № 1 (127), № 2 (128).

виробника від засобів виробництва і результатів своєї праці; напівпримусовий, а в окремих галузях виробництва примусовий характер праці; відсутність ринкових відносин; регламентація усіх сфер життя суспільства тощо.

Право на працю, згідно із Конституцією УРСР 1937 року, яка була копією Конституції СРСР, – це фактично обов'язок працювати. Основний принцип соціалізму полягав у тому, що праця є обов'язком і справою честі кожного спроможного працювати громадянина згідно із принципом: «Хто не працює, той не їсть». Для колгоспників встановлювалися обов'язкові 250 трудоднів на рік, за невиконання яких могли позбавити земельної присадибної ділянки, що наражало сім'ю на небезпеку голодної смерті.

На підприємствах із другої половини 1930-х років запроваджувалася мілітаризація праці. Робітники не мали права переходити з одного місця праці на інше. Працювати повинні були там, де того вимагала держава. Відмова від переходу з однієї роботи на іншу призводила до кримінальної відповідальності. Водночас із метою стимулювання трудової активності у народному господарстві Президія Верховної Ради СРСР 27 грудня 1938 року видала указ про запровадження звання Героя Соціалістичної Праці. Воно присвоювалося за видатні досягнення у господарському та культурному будівництві. Також запроваджено медалі «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку». Передовиків виробництва нагороджували преміями, значками «Відмінник соціалістичного змагання», їхні прізвища розміщували на дошках пошани, передовим колективам вручали перехідний Червоний прапор.

Водночас вживали адміністративних заходів, спрямованих на ліквідацію плинності кадрів на виробництві та зміцнення трудової дисципліни. Відповідно до постанови Раднаркому СРСР від 20 грудня 1938 року, в країні запроваджено трудові книжки, які були однаковими як для робітників, так і для службовців.

Із постанови Ради народних комісарів СРСР: *«З метою впорядкування обліку робітників і службовців на підприємствах та в установах Рада Народних Комісарів Союзу РСР ухвалює:*

1. Запровадити з 15 січня 1939 року для робітників і службовців всіх державних і кооперативних підприємств та установ Трудові книжки, які видаються адміністрацією підприємства (установи)...»

Вже 21 грудня Раднарком УРСР видав постанову, якою зобов'язав Держполітвидав УРСР негайно розпочати виготовлення на шести дру-

карнях бланків книжок загальним тиражем 6,5 мільйонів і загалом завершити процес друку до 2 січня 1939 року.

Запровадження трудових книжок закріплювало все працездатне населення за соціалістичними підприємствами. Так закінчилася майже 20-річна еволюція радянської трудової книжки. В умовах зміцнення тоталітарної системи у 1930-х роках було запроваджене жорстке трудове законодавство, за допомогою якого під виглядом боротьби за зміцнення трудової дисципліни працівників підпорядковували певному підприємству або установі. Громадян, які виявляли бажання змінити місце роботи, шукати кращої долі, могли притягнути до кримінальної відповідальності. У сталінській системі трудових відносин у трудовій книжці робили записи про причину звільнення, тому, отримавши запис про розірвання трудових відносин через порушення, а тим паче політичну неблагонадійність, у працівника могли виникнути значні труднощі та проблеми під час працевлаштування на нову роботу.

За роки існування радянської системи трудові книжки сталінського зразка зазнали незначних змін. Вносилися окремі поправки до інструкцій із їх заповнення. У 1960-і роки, наприклад, звертали увагу на неналежне ведення трудових книжок у сфері сільського господарства. Проте 6 вересня 1973 року постанова Ради міністрів СРСР і ВЦРПС запровадила нову форму трудової книжки, хоча книжки старого зразка обміну не підлягали. При цьому наголошувалося, що трудова книжка є основним документом, за яким визначається загальний і безперервний стаж та характер виконуваної роботи, від чого залежить право працівника на встановлені законом пільги і переваги при призначенні допомоги із соціального страхування, зокрема і пенсії. Прийняття на роботу без трудової книжки не допускалося.

Нині в незалежній Україні чинною є постанова Кабінету Міністрів України №301 від 27 квітня 1993 року. У ній зазначається, що трудова книжка – це основний документ про трудову діяльність працівника на підприємстві, в установі, організації незалежно від форми власності чи господарювання, а також у фізичної особи. Постанова затвердила нові (україномовні) бланки трудових книжок зі збереженням інформації, яка була притаманна «союзним» трудовим книжкам. Видані до цього часу трудові книжки були дійсними й надалі і не підлягали обміну.

Порядок оформлення, видачі та ведення трудових книжок регулюється КЗпП України та Інструкцією про порядок ведення трудових книжок працівників від 29.07.1993 року. Інструкція зберегла правила ведення трудових книжок, які існували за часів СРСР. Новою нормою є ведення трудових книжок при укладенні трудового договору з роботодавцем – фізичною особою.

Трудові книжки в Україні мають бути у всіх працівників, які уклали трудовий договір. Роботодавець зобов'язаний вести трудову книжку кожного працівника, який пропрацював понад п'ять днів. Виписки із трудової книжки нині необхідні для отримання документів, віз тощо.

Тим часом серед фахівців, у профспілках, загалом у суспільстві триває дискусія щодо доцільності збереження трудових книжок, які дехто вважає рудиментом тоталітарної системи, що зберігся лише на пострадянському просторі. Проте трудова книжка не втратить свого юридичного значення і після прийняття нового Трудового кодексу. На захист доцільності її існування наводиться низка аргументів, з-поміж яких: по-перше, той, що запис у трудовій книжці (ст. 58 проекту Трудового кодексу) є юридичним фактом укладення трудового договору, трудова книжка таким чином підтверджує наявність трудових відносин між працівником та роботодавцем; по-друге значення трудової книжки (одночасно з персоніфікованим обліком сплати страхових внесків працівника) як основного документа, який підтверджує трудовій (страховій) стаж під час призначенні пенсій і допомоги з державного страхування; по-третє, існування відмінності між поняттями «основна робота» і «основне місце роботи», «основний трудовий договір» і «трудова книжка», які не є тотожними, Міністерство праці та соціальної політики визначає «основним місцем роботи те, «де знаходиться трудова книжка» (наказ №180 від 12.12.2003 року). Запис у трудовій книжці про роботу за сумісництвом здійснюється за бажанням працівника власником або уповноваженим ним органом за місцем основної роботи.

Наводяться й аргументи «проти» Найсуттєвішим з-поміж них є посилення на досвід зарубіжних країн, насамперед європейських, де запроваджено систему страхових полісів. А вже поліси містять інформацію про сплату працівником внесків протягом трудової діяльності на підставі чого нараховується пенсія та інші страхові виплати. Згадують при цьому й про економію коштів організацій, установ та компаній, про непотрібність ведення додаткової документації, про наявність трудових

договорів, які захищають права працівника, а пенсія нараховується за даними пенсійного страхування тощо.

А втім, це вже тема, можливо, нових досліджень.

**29. Українська державність: кризь призму часу
(за матеріалами Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр» м. Київ, 24-25 травня 2018 р.)***

У 1991 р. Україна добровільно відмовилася від тоталітарної моделі системи управління, відновила державний суверенітет, а згодом проголосила себе демократичною, соціальною, правовою державою, закріпивши на конституційному рівні принцип пріоритету прав і свобод людини. Відтак, перед молодією країною виникла проблема розробки програми державного будівництва в нових геополітичних умовах і при цьому необхідно уникнути та не допустити виникнення підстав для повернення до тоталітаризму, де принципи верховенства права та законності підмінялися політичною доцільністю та підпорядковувалися панівній ідеології.

Проблема політико-правового забезпечення державного функціонування (актуальність якої викристалізується через століття і загострюється нині в умовах руйнації системи міжнародного права, викликів українській державності, загроз системі колективної регіональної та глобальної безпеки, де військова агресія, порівняно навіть з недалеким минулим, стала найбільш небезпечною з них) потребує все більшої уваги та нагального вирішення.

З проголошенням незалежності реалізувалося право українського народу на самовизначення, передбачене Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами. Відтак, Україна перейшла від формальної суверенності до реальної міжнародної правосуб'єктності та увійшла до складної системи світового політико-правового простору, окресленого глобалізаційним контуром.

* у співавторстві із Бучмою О.В. Тринадцять юридичні читання : Українська державність: кризь призму часу (до 100 річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.), 25-25 травня 2018 р., м.Київ / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редкол.: В. П. Андрущенко, ...Б. І. Андрусишин [та ін.]. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018.

У Декларації про державний суверенітет України, яка була прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р., визнано перевагу загальнолюдських цінностей над класовими і пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. 28 червня 1996 р. Верховна Рада України від імені Українського народу, «усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власного совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями», прийняла основний закон, невід’ємний атрибут держави – Конституцію, яка визначила Україну як суверенну й незалежну, демократичну, соціальну й правову державу.

Отже, здійснилася одвічна мрія українського народу про свою самостійну незалежну державу. Нарешті українці стали державною нацією, подолавши визначений долею історичний трагізм на цьому тернистому шляху. Сповнене нуртувань і звитяг видалося для України минуле тисячоліття. Її історія, культура, право піддавалися нищівним ревізіям і руйнаціям в імперіях (Російській, Австро-Угорській) та державі «нового типу» – Радянському Союзу. Але трагічні і героїчні віхи українського державотворення нетлінною залишають історичну пам’ять і торують шлях у перспективу майбуття держави і права України.

Упорядкування і стабілізація культурно-цивілізаційного поступу України на мікрорівні (розбудова соціально-правової держави, становлення національної свідомості, відродження ідеї національної духовності, утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей у масовій свідомості) і входження до нової макроструктури як рівно- і повноправного члена світового співтовариства можливі за умов вдало обраного, відпрацьованого і впровадженого у практику державного будівництва і суспільного облаштування механізму реалізації демократичного процесу, що має фіндуватися на багатотисячових традиціях та досвіді українського державотворення з його здобутками і невдачами.

Саме цьому надто важливому політико-правовому питанню була присвячена Міжнародна наукова конференція «Тринадцять юридичні читання. Українська державність: кризь призму часу (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.)», яка відбулася 24-25 травня 2018 р. у НПУ імені М. П. Драгоманова. Організаторами конференції були Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України, Центр правової освіти і науки, громадська організація «Феміда».

Конференція логічно продовжила цикл щорічних наукових конференцій, започаткованих факультетом політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова, МОН України та Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вона була присвячена столітньому досвіду визвольних змагань і боротьби українців за незалежність та власну самостійну державу задля розуміння трагізму нинішньої геополітичної ситуації з загрозами і викликами, що спрямовані на знищення української державності як ідеї й історичного та юридичного факту. Мета конференції – нагадати, пам'ятати, знати і враховувати уроки своєї далекої і невіддаленої історії та не допускати колишніх помилок як на внутрішньо-державному, так і міжнародному рівнях, що сприятиме належному культурно-цивілізаційному поступу України.

У вітальному слові до учасників конференції ректора НПУ імені М. П. Драгоманова, члена-кореспондента НАН України, академіка НАПрН, доктора філософських наук, професора Віктора Андрущенка «Правові параметри підготовки 'нового вчителя'» зазначено, що завдання НПУ імені М. П. Драгоманова «загалом, і цієї конференції зокрема, – історична місія – сприяти підготовці такого вчителя, який навчить наших дітей і онуків шляхетності, повазі один до одного, необхідності і вмінню жити разом у спільному і комфортному Домі, ім'я котрому – Європа» та висловлене сподівання, що «науково-практичний та теоретико-методологічний доробки конференції стануть посильним внеском у створення фундаменту для підготовки нового вчителя, організації нової школи, створення нового суспільства в Україні, основу якого складатимуть демократія, толерантність, солідарність, справедливість, верховенство права і закону, що ґрунтуються на ключовому принципі – відповідності основним правам людини».

З вітальними промовами до учасників конференції звернулися проректор з наукової роботи НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор фізикоматематичних наук, професор Григорій Торбін, директор Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, академік НАН України, доктор юридичних наук, професор Юрій Шемшученко та директор Інституту законодавства Верховної Ради України, академік НАН України, доктор юридичних наук, професор Олександр Копиленко, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор Олег Рафальський.

Зокрема, професор Г. Торбін відзначив важливість того, що конференція, яка присвячена буремним революційним подіям столітньої дав-

нини, відбувається саме в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, й висловив переконання, що високі результати цієї конференції сприятимуть: підвищенню рівня політичної та правової культури населення, вдосконаленню національної української держави й її інтеграції в європейський і світовий політико-правовий простір.

Академік Ю. Шемшученко звернув увагу на негатив та позитив у процесі державотворення 1917-2018 рр., що є важливим матеріалом для відповідних висновків на сучасному етапі української державності. На його думку, хоча проект Конституції УНР був не в усьому досконалий, але то був значний доробок, що враховував як власний досвід, так і досвід зарубіжних країн (суверенітет, права громадян, організація державної влади, вибори тощо). Але не було відповідного дієвого механізму реалізації Конституції УНР. Проте нині важливо приділити особливу увагу позитивам тієї Конституції. Звертаючись до учасників конференції, Ю. Шемшученко вказав на роль і значення висновків та результатів наукових досліджень для належного функціонування держави та її майбутнього. На його думку, у минулому розуміли значення науки. Саме тому за ініціативи міністра освіти і мистецтва М. Василенка (який переконав гетьмана П. Скоропадського у необхідності академії наук) у 1918 р. було створено Українську академію наук. А нині влада належним чином не турбується про наукове надбання. «Держава без науки – це держава без майбутнього», – наголосив Ю. Шемшученко.

Історико-правові аналогії та паралелі провів у своїй промові академік О. Копиленко. Він підкреслив, що нинішні Гімн, Герб, Прапор України – це символи УНР і якби ми жили за Конституцією УНР, то жили б щасливо. Але Центральна Рада та інші партії були соціалістичного спрямування. Ще тоді визначали Таврію без Криму. М. Грушевський вважав власність на землю ганьбою, такою самою як власність на людину – раба. На думку О. Копиленка, не оціненою повною мірою є діяльність Гетьманату Скоропадського. У зверненні до студентів О. Копиленко нагадав ідеї М. Грушевського, що українська школа і виховання в ній мають будуватися на універсалізмі й демократизмі, та І. Франка, що в українській школі має панувати розум.

Член-кореспондент НАН України О. Рафальський закликав подивитися на сучасне життя крізь призму часу і враховувати в державному будівництві історичні уроки й досвід. Державні програми і настанови мають враховувати інтереси й мрії народу. На його думку, ключовими якостями політичної еліти мають бути чуйність й інтелігентність, що

сприятиме підкоренню власних інтересів інтересам суспільним, народу, а вищим благом – благом загалу. Це те, що вдалося у згаданому минулому, і має бути реалізоване нині.

На пленарному засіданні у своїй доповіді Богдан Андрусин – декан факультету політології та права, академік Української академії історичних наук, академік АН ВШ України, академік Української академії політичних наук, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України здійснив науковий аналіз правового становища профспілок в Українській державі 1918 р. Б. Андрусин визначив тогочасні профспілки як провісників громадянського суспільства. На його думку, як у минулому, так і у сучасному державотворенні знову стоїть питання, як і за допомогою чого врівноважити полярні суспільні настрої, розробити і впровадити ефективний механізм гармонізації інтересів різних соціальних груп, баланс інтересів яких здійснює вирішальний вплив на розвиток держави, а у драматичні періоди історії – є загрозою чи гарантом самого її існування. Знову виникає питання, чому у людини так розбалансовані духовні і плотські начала, як об'єднати людей, відданих національним ідеалам, і людей, пріоритетом яких є задоволення насамперед соціальних потреб. Звертаючись до досвіду вітчизняного державотворення доби Української національно-демократичної революції і визвольних змагань 1917-1921 рр., важливо побачити у ньому не лише позитив, а й негатив. Очевидним є те, що запропонована соціально-економічна політика гетьмана П. Скоропадського не знайшла підтримки у тих, на кого вона була спрямована. Навпаки, вона викликала різке несприйняття її робітництвом. Отже, Б. Андрусин доходить висновку, що проводити центристську політику умиротворення нації, виконувати роль стабілізуючої сили між антагоністичними суспільними групами держава може тоді, коли вона є достатньо сильною і має можливість схилити до соціального компромісу потенційно і фактично конфліктуючі сторони. Як показав подальший хід подій, такої сили в Українській державі у 1918 р. не було.

Завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, академік НАПрН України Наталія Оніщенко, зосередивши більше уваги на сьогоднішні, розглянула взаємообумовленість державності, влади та національної правової системи. Вона констатувала, що складні економічні, політичні, соціальні процеси в сучасному суспільстві демонструють нагальну необхідність пошуку нових підходів до багатьох не вирішених проблем у право- та державо-

творенні. Зокрема, в центрі уваги юридичної науки сьогодні мають бути проблеми, пов'язані з забезпеченням державою не лише внутрішнього порядку і зовнішньої безпеки, а й відповідальності за цивілізоване життя громадян у власній державі. На її думку, правова система України має ґрунтуватися на праворозумінні як мірі свободи рівних суб'єктів, на принципі верховенства права. А органічна єдність національної державності та національної правової системи передбачає врахування під час реформаторської ходи одночасного оновлення і владних інститутів, окремих інституцій держави, їх сутнісно нове демократичне наповнення, і реформування та удосконалення національної правової системи з метою її гармонізації та підвищення ефективності в умовах право- і державозмін.

Директор Науково-дослідного інституту інформатики і права НАПрН України, член-кореспондент НАПрН України, академік АН ВШ України, професор кафедри теорії та історії держави і права НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України Володимир Пилипчук у своєму виступі торкнувся системних проблем державотворення в Україні. Він зазначив, що Україні вдалося уникнути запровадження принципів державотворення, характерних для тоталітарних держав, а саме: абсолютної централізації влади; сакральності постаті правителя та неприпустимості його критики; перебування правителя над законом; віднесення усіх громадян до категорії слуг держави. Проте у процесі розбудови суверенної Української держави не вдалося уникнути низки системних проблем, які потребують подальшого вирішення: 1) нестабільність системи державного правління; 2) незбалансованість політичної системи держави; 3) проблеми розроблення та реалізації ефективної державної соціально-економічної політики; 4) системні прорахунки у сфері розбудови військової організації держави, які призвели до втрати контролю над частиною території України; 5) прорахунки з питань трансформації системи військової юстиції. На думку В. Пилипчука, подолання зазначених проблем потребує визначення таких основних пріоритетів: 1) захист національних інтересів в усіх сферах життєдіяльності людини, суспільства і держави; 2) проведення індустріалізації на основі інновацій та новітніх інформаційних технологій, розвитку штучного інтелекту, робототехніки, цифрової економіки та інших складових інформаційного суспільства; 3) здійснення політичної реформи; 4) подальшого розвитку складових сектору безпеки і оборони України.

Виступ завідувача кафедри політичних наук НПУ імені М. П. Драгоманова, академіка Української академії політичних наук, доктора політичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Ольги Бабкіної був присвячений аналізу феномену цивілізаційного вибору в контексті сучасних проблем національного розвитку України. Вона проаналізувала проблеми та ризики євроінтеграційної політики з точки зору політичного самовизначення, чинники, що перешкоджають демократичній модернізації України. О. Бабкіна дійшла висновку, що Україні сьогодні потрібно доповнити стратегію європейської інтеграції, яка є основним зовнішнім політичним фактором розвитку, внутрішньою політичною програмою розвитку країни. Водночас безсумнівним є той факт, що трансформаційний процес в Україні, щоб бути реальним, успішним і конкретним, повинен дотримуватися проєвропейської орієнтації, прагнути відповідати стандартам та критеріям ЄС.

До питання про українську державність ХХ ст. звернувся у своєму виступі завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України ігор Усенко. Він зауважив, що історія української державності не обмежується історією державотворчих процесів лише українського етносу. На його думку: «Ми спадкоємці всього того, що впродовж віків відбувалося на українській землі. І це стосується не лише включення у вітчизняний історичний дискурс давніх греків і прадавніх трипільців, а й оцінки досвіду державотворення стосовно близького до нас ХХ століття. Зокрема, вважаємо юридично та історично некоректним розглядати добу радянської української державності, як «втрачений час», «період несвободи», «іноземну окупацію» тощо». Щодо правонаступництва І. Усенко обстоював думку, що Українська держава виросла з УРСР, та закликав взяти все найкраще з усіх етапів історії нашої державності.

Протилежну позицію з цього приводу (витоків української державності та правонаступництва) зайняв завідувач кафедри теорії та історії держави і права НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат юридичних наук, доцент Ростислав Огірко.

На його думку, курс української держави на повернення у європейську цивілізацію потребує фундаментального дослідження і переосмислення історії держави і права української нації та звільнення її від імперських спотворень. Р. Огірко нагадав, що у квітні 2010 р. Україна відзначала трьохсотліття «Пактів і конституцій...» 1710 р., а ця наукова конференція присвячена століттю відродження Української держави, а

значить, – і століттю Конституції УНР. Р. Огірко наголосив, що обидві ці конституції подібні й екстремальними історичними умовами їх підготовки і прийняття та проблемами введення їх в дію, а оцінки їх історичної ролі до нині залишаються дискусійними як з погляду чистоти теорії права і теорії конституції, так і з позицій класики європейського конституціоналізму. З цих позицій «Пакти і конституції...» 1710 р. як перша кодифікована конституція в Європі започатковує модерний український конституціоналізм як окремих тип європейського конституціоналізму.

Джерела права та особливості системи права доби УНР визначила, проаналізувала і охарактеризувала вчений секретар Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор Наталія Пархоменко. Вона наголосила, що «результатом законодавчої діяльності в УНР доби Центральної Ради було прийняття низки законодавчих актів, що мало вагоме значення та було важливим етапом українського конституціоналізму, оскільки вони стали основою майбутньої української законодавчої діяльності в період Гетьманату та Директорії». Н. Пархоменко визначила особливості джерел права та системи права, а саме те, що «правові акти існували у різних формах: універсали, закони, накази, постанови, розпорядження та ін., які мали різну юридичну силу; до прийняття Конституції суб'єкти правотворчості та їх повноваження були визначені І Універсалом та звичайним законом; юридична техніка мала низький рівень, хоча процес законотворчості (стадії) був детально регульований; одночасно діяло російське законодавство та правові акти Української Центральної Ради». Водночас доповідачка зазначила достатньо високий рівень правової культури укладачів Конституції УНР, що підтверджується системним та демократичним характером викладу її (Конституції) положень.

Проголошення УНР як черговий етап відродження української державності розглянув у своєму виступі доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка Володимир Сергійчук. Він констатував, що на цьому етапі нагромадилася уже певна критична маса української революційної енергії, й наголосив, що Українські національні ради з'являються по всій території Російської імперії, включаючи Петроград, масово відроджується національна свідомість, масово створюються ради і створюється в Києві Українська Центральна Рада, що привело до початку відродження державницького життя.

Політико-правове підґрунтя становлення помісної православної церкви в Україні розглянув і проаналізував крізь призму століття української визвольної боротьби та утвердження української державності (1917– 1918 рр.) професор кафедри теорії та історії держави і права НПУ імені М. П. Драгоманова, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, кандидат філософських наук, доцент Олег Бучма. Він зазначив, що відносини між державою і церквою в сучасній Україні окреслені чіткими правовими рамками соціально-демократичного устрою, де є всі можливості для створення Української Помісної Православної Церкви, та наголосив, що Україна є особливо багатою на досвід шляхів (трагічних і героїчних) боротьби за національне звільнення, будівництво держави і творення своєї Помісної Православної Церкви. На цих шляхах було випробувано: Центральну Раду, Гетьманат, Директорію, сподівання на допомогу зовнішніх сприянь (у минулому – 1917- 20-ті рр. і нині – 1991-2017 рр.). О. Бучма констатував, що це завдання не було виконане повного мірою, а вирішити його (зокрема, створення Української Помісної Православної Церкви) може допомогти лише єдність кліру і мирян, що згуртують навколо себе справді національно-державницьку інтелігенцію.

До осмислення і визначення конфлікту інтерпретацій у тлумаченні поняття «соціальна революція» звернувся академік Української академії політичних наук, доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України Володимир Горбатенко.

Роль модернізації освіти в епоху глобалізації визначив професор Інституту вивчення освіти Опольського університету (м. Ополь, Польща), доктор філософських наук Мирослав Бак.

Загалом у рамках конференції працювало чотири панелі (Історії державно-правового розвитку на території сучасної України та у зарубіжних країнах; Української революції 1917-1921 рр. і відновлення української державності; Актуальних питань державотворення на сучасному етапі та Трибуна молодого вченого).

У цілому на пленарних та панельних засіданнях з доповідями і повідомленнями виступили провідні юристи-вчені і практики, політики та політологи, кращі представники професорсько-викладацького складу з провідних закладів вищої освіти України (Національної академії внутрішніх справ, Вінницького національного аграрного університету, Черкаського технічного університету, Черкаського державного технологічного університету, Хмельницького національного університету. Київ-

ського національного університету імені Тараса Шевченка, Національної академії управління, Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Рівненського гуманітарного університету, Київського національного університету біоресурсів і природокористування), наукових установ (Інституту держави і права ім. В. М. Корецького, Науково-дослідного інституту інформатики і права НАПрН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Інституту законодавства Верховної Ради України). Було представлено шість міст України (Київ, Вінниця, Черкаси, Хмельницький, Харків, Рівне) та дві країни (Польща (Опольський університет), Палестина (університет База)). Всього 134 особи взяли участь у роботі конференції.

За результатами спільного засідання учасники конференції прийняли підсумковий документ, в якому рекомендують органам державної влади та їх посадовим особам, науковій спільноті, освітянам:

- теоретично (юридично, історично, філософськи, політологічно, економічно, педагогічно) визначити й обґрунтувати здобутки та прорахунки столітнього досвіду українського державотворення з метою його використання і врахування на сучасному етапі політико-правового реформування;
- активізувати науковий, культурний і моральний потенціал українських науковців та систематизувати знання, здобуті дослідниками у різних галузях юридичної науки, й експлікувати їх у правотворчій, правозастосовній та правовиховній процеси;
- спрямовувати діяльність держави, її органів і посадових осіб, громадських організацій та трудових колективів на подолання проявів таких негативних явищ, як правовий нігілізм, маргіналізація права, деформація правосвідомості тощо;
- прискорити розробку, прийняття та впровадження програм правової освіти і виховання;
- сприяти утвердженню і впровадженню ідейних засад українського конституціоналізму та інтеграції України в європейський та світовий політико-правовий простір;
- забезпечити оздоровлення національного правового середовища, відновлення довіри громадян до владних інститутів, запобігання проявам маніпулювання масовою та індивідуальною свідомістю,

- зниження порогу соціальної нерівності, боротьбу з корупцією тощо;
- вивчити і проаналізувати законодавство зарубіжних держав, історію й практику його творення і застосування та вдосконалювати вітчизняне законодавство з урахуванням світового досвіду;
 - сприяти широкому громадському обговоренню проектів законів тощо, зокрема шляхом організації наукових конференцій, круглих столів;
 - забезпечувати належну наукову експертизу законопроектів шляхом залучення до її проведення як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців;
 - враховувати наукові висновки щодо законопроектів, які вносяться на розгляд Верховної Ради України;
 - вживати заходи для реалізації національної ідеї в державотворчому процесі, підтримки української мови як державної, запобігання процесу її витіснення та сприяння збереженню культурної, мовної, релігійної самобутності національних меншин і корінних народів України;
 - законодавчо забезпечувати проукраїнськість суспільно-релігійної ситуації, сприяти Вселенському православному визнанню та утвердженню Української Помісної Православної Церкви;
 - вдосконалювати механізм забезпечення національної, інформаційної та духовної безпеки держави й суспільства, безпеки людини в інформаційній сфері;
 - вимагати від Міністерства освіти і науки України переведення курсів соціально-гуманітарного циклу (правознавство, політологія, релігієзнавство, соціологія, філософія та ін.) у закладах вищої освіти України до переліку обов'язкових навчальних дисциплін, адже саме вони й лише вони формують світогляд і загальну культуру особи (з її окремими складовими – політичною, правовою, економічною, духовною, інформаційною тощо) й уможливають успішне майбутнє для української держави і суспільства;
 - вимагати від Наукового комітету Національної ради з питань розвитку науки і технологій відхилення так званого удосконалення кваліфікаційних вимог, пов'язаних із оприлюдненням результатів наукових досліджень як такого, що спрямоване на нищення української соціально-гуманітарної науки, а отже, і руйнування української державності.

Зважаючи на викладене вище, доходимо висновку, що Україна є особливо багатою на досвід шляхів (трагічних і героїчних) боротьби за національне звільнення та державотворення. Але це завдання не було виконане повною мірою. Вирішити його можна лише спільними зусиллями українського народу на чолі з національно-державницькою інтелігенцією, спираючись на багатовікову традицію українського державотворення і конституціоналізму. Відтак, варто єднатися та спільно діяти задля досягнення мети, визначеної Українською національно-демократичною революцією 1917-1921 рр.

30. Просвітництво і національна свідомість (Галичина 20 – 30-х років)*

Спроба пояснити мотиви діяльності людей в конкретно-історичний період, з'ясувати психологічні засади практичної поведінки, вчинків виводить нас на потребу вивчення проблеми формування менталітету народу. Для цього найбільш придатними є такі своєрідні джерела, як щоденники, спогади, листування тощо. Тут ідеться зокрема про культурні запити народних мас та діяльність низових ланок культурно-просвітницьких організацій у селах Галичини у міжвоєнний період, їхню роль у забезпеченні культурного тону нації.

«У сфері культури постать нації виявляється тим, що нація ненаситно збагачується культурно. Її культура зростає кількісно й якісно, стає все досконалішою і все більш поширеною в національних колах. Ніщо цінне в національній культурі, створене в попередніх віках, не гине, а сприймається кожним новим поколінням як духовний скарб. Кожне духовне покоління стає духовно багатше від попереднього. Національна культура входить в плоть і кров народу, творить всю суму його уявлень і сприйнять, визначає характер його психології. Тому зрада власної національної культури є зрадою своїм спадково, біологічно перейнятим духовним властивостям» [1].

Оскільки члени ОУН і бійці УПА поповнювалися переважно вихідцями із середовища селян (на науковій конференції в Луцьку у вересні 1991 року було названо цифру, згідно з якою селяни в УПА становили 76,4%), важливо простежити засоби формування менталітету саме цієї частини українського суспільства.

* Політологічні читання: українсько-канадський щоквартальник. – 1993. - №3. – С. 99-111.

Предметом наукового аналізу повинні стати питання: роль культури у формуванні колективної свідомості та особистості, або, за тогочасними характеристиками, «нового типу українця», який, за словами О. Теліги, тільки й міг урятувати Україну [2]. Таким способом треба було зупинити процес, коли боязкість, нерішучість переростають у рису національного характеру, після чого настає деградація та історична смерть. Йшлося про формування в рамках національно-визвольного руху борця-героя.

У книзі Юрія Бойка «Шлях нації», написаній 1943 року, героїзм пов'язується з ідеалістичним світоглядом як найбільш сприятливим ґрунтом для його поширення. «Людина відчуває інтимний зв'язок з минулим своєї нації, заглиблюється у зміст тих ідей і поривів, якими жили цілі генерації, переймається історичними хотіннями свого народу і в здійснюваннях цих хотінь стремить жити вічно, – зазначає Ю. Бойко, – там, де хотіння здійснювати ідеали нації виявляється безоглядно на свої матеріальні інтереси, без огляду навіть на смертельну небезпеку, чи певну смерть, там маємо справу з героїзмом» [3]. Відкидаючи героїзм, що ґрунтується на матеріалізмі, як героїзм умовної якості, за який належать великі матеріальні цінності, Ю.Бойко справжній героїзм вважає можливим лише там, «де він надихається великою прогресивною ідеєю, через здійснення якої герой прилучається до Пантеону Вічності. Справжній героїзм не зважає на те, чи дістане за свої подвиги якусь моральну чи матеріальну заплату від суспільства. Єдиною високоцінною заплатаю для нього є відчуття виконаного обов'язку, відчуття того, що він зробив усе залежне від нього для добра нації. Герої не аскети. Вони люблять життя, вони глибше, ніж хто інший, відчувають його бурхливий пульс. Але їхнє глибоке відчуття життєвих неправд, заподіюваних власному народові, їхнє бажання піднести власний народ високо понад існуючий рівень, веде їх до героїзму. Таким героєм був кожний повновартісний член УВО, таким є кожен повновартісний член ОУН» [4]. ОУН беззастанно працювала над формуванням бойовитої особистості, тут було культивовано атмосферу фанатичного патріотизму, самовідречення, посвяти, готовності жертвувати своїм життям.

Окремим напрямком ідеологічної роботи серед учнівської молоді був культ стрілецьких могил, як і могил загиблих членів УВО, ОУН О.Бессараб, Ю.Голованівського, Д.Данилишина, В.Біласа. Щороку тисячі українців збиралися на горах Маківці та Лисоні, щоб ушанувати пам'ять січових стрільців, котрі у 1915 і 1916 роках загинули в обороні тих гір перед наступом російської царської армії. Щорічні походи на ці гори виливалися в масові національні маніфестації [5].

Розмірковуючи над формуванням менталітету майбутніх учасників національно-визвольної боротьби, ведучи пошук причинно-наслідкових зв'язків між діяльністю членів ОУН-УПА та їхнім світоглядом, свідомістю, відчуваєш потребу змалювати те середовище, в якому проходило їхнє становлення як особистостей.

Донедавна в радянській історичній науці і пресі культивовано думку про забитість і відсталість західноукраїнського села, його радикальний клерикалізм. Така оцінка бере свій початок чи не з вражень голови Галревкому В.Затонського, котрий 1920 року в листі до В.Леніна називав галицьке село «забитим», «придушеним». Проте В.Затонський відзначив і потужну потенційну енергію, яка була спрямована в річище національної боротьби, тому галицьке село неохоче йшло за комуністичними гаслами більшовиків, або, як говорилось в листі, не сміло ступало на шлях справжньої соціальної революції [6].

Дещо згодом несприйняття вищезгаданих гасел знайшло вияв у програмному маніфесті ОУН, розповсюдженому 1941 року. В ньому говорилося, що ОУН бореться «проти злочинного оглумлювання дітей і молоді брехливою більшовицькою «наукою», газетою, кіно, радіо, театром, мітингами та всією бестолковою агіткою сталінського режиму» [7].

Підкреслю, що це середовище було високо зорганізоване. У вищезгаданому листі В.Затонський називав його «вишколеним на західноєвропейський манер», таким, яке «виробило в собі організаційні зв'язки». За такої ситуації «накази виконуються ідеально», – відзначав В.Затонський [8]. Треба сказати, що західноукраїнське село жило в атмосфері, де всі підлягали взаємному контролю і поведінка за принципом «не так як всі» одразу ж викликала громадський осуд односельців, селянин ставав «білою вороною». Це був один з небагатьох періодів в історії, коли громадська думка мала такий великий вплив на думки й дії українців. За умов, коли етнічні землі України були розшматовані між чотирма державами, важливим завданням культурно-просвітницьких організацій було показати ненормальність такого становища, докопатися до причин, які його породили. «Приготування українського населення до боротьби за свою свободу впливає з констатації, що в тодішній ситуації кожний загарбник української території не погодиться її добровільно віддати і дозволити, щоб на ній постала незалежна Українська держава» [9]. Підвести народ до таких висновків було не легко. Простежимо це на прикладі культурного та освітнього життя Західної України.

У міжвоєнний період Польща проводила в Західній Україні політику культурної і освітньої дискримінації, ставлячи кінцевою метою асиміляцію українців.

У березні 1920 року у Польській державі запроваджено офіційну назву Західної України – «Малопольська Вхідня». Назву «Західна Україна» заборонено, як і слова «українець», «український», натомість вимагалися назви «русин», «руські», «русинські».

Ситуацію погіршувало те, що поляки водночас гальмували вплив селянського елемента до міст і спиняли розвиток українського робітництва та української інтелігенції. Це виявилось не лише в обмеженнях для української молоді вчитися в університетах, зокрема у Львові, але також у поступовій полонізації низового шкільництва. Із наведених нижче таблиць 1 і 2 видно, як полонізувалося українське народне шкільництво в Галичині й на Волині від 1921 до 1938 року.

За таких умов наприкінці 30-х років із кожних 100 українських дітей у Польщі вчилися в українських школах лише 7, в утраквістичних – близько 45, а решта 48 – у польських. До цього треба додати, що в утраквістичних школах навчання відбувалося здебільшого польською мовою, а вчителями були майже завжди поляки, котрі часто не знали української мови [10]. Протистояти такому наступу польської «панівної», «міської» культури повинна була культура українська, яку держава виставляла як культуру «селянську», «хлопську». Для протистояння асиміляційній політиці польської адміністрації малися українські культурно-освітні інституції, серед яких товариство «Просвіта» (створене 1868 року), яке 1939 року діяло у 85% місцевостей і мало 3075 читальень. 1936 року при читальнях «Просвіти» існувало 3209 бібліотек [11], які, за словами У.Самчука, «несли просвіту у село, під селянську стріху, до душі і розуму нашої людини» [12]. Були й інші культурні організації, які повинні були не лише забезпечити культурні запити, але й формувати їх.

Оцінюючи такі інституції виховання й розбудови, як «Просвіта», «Сільський господар», кредитова спілка «Дністер», «Маслосоюз» і «Центросоюз», як найдоцільніші, бо вони були органічними, еволюційними засобами всенародного культурного, господарського й політичного розвитку, Улас Самчук засуджує зневажливі погляди деяких зарозумілих літераторів, котрі намагалися зробити з «просвітництва» синонім простацтва, свідомо переплутуючи виразні поняття двох різних культурних функцій – функції інтелектуальної творчості талантів і роботи в широких і найширших верствах народної маси,

яка, на думку письменника, стояла на висоті своїх завдань, була багато краще продумана й побудована, як різного роду інституції комуністичної, націонал-соціалістичної та фашистської систем. Бо це були не бездушні, названі бюрократичні уряди з різними бундючними, бляшаними фразами й гаслами, а живі, самобутні, народні лабораторії й верстати праці, які впродовж короткого часу, проти волі й великого несприяння державних чиновників, безземельну й занедбану країну піднесли на рівень імпонуючого розвитку народної культури й господарства [13].

Велике значення в духовному житті галицького суспільства мала греко-католицька церква, яка виступала проти полонізації та латинізації. Широко була розгалужена система приватного українського шкільництва – гімназій і початкового навчання «рідної школи». У Львові у 30-х роках виходило понад 80 різноманітних українських видань – наукових, студентських, жіночих, літературних, дитячих, не кажучи вже про політичні та професійні видання, у тім числі видання з питань фотографії, образотворчого мистецтва. У Львові функціонувала своєрідна Академія наук – Наукове Товариство ім. Т.Шевченка. яка мало всесвітній науковий авторитет...

Партії, преса, література, церква працювали на національну свідомість [14].

Національно-культурне життя в Західній Україні викликало тривогу Москви, яка розуміла, що за умов польської окупації у Західній Україні міг зберегти себе сильний політичний і культурний український осередок, що його самостійницьке обличчя й динаміка могли творити атрактивну силу для центральної України [15]. Страх до «нового П'ємонта» був одним з мотивів цілковитого розгрому культурно-просвітницьких установ Західної України в 1939 – 1941 роках після проведення тут радянських перетворень. Керівництво СРСР стривожилося можливим впливом воз'єднаної Галичини на Радянську Україну. Їх лякав український дух [16].

Вплив культурно-просвітницьких установ на формування свідомості майбутніх учасників національно-визвольної боротьби 40 – 50-х років простежимо на прикладі діяльності їхніх низовик ланок про що ми довідуємося із спогадів («Зошитів») Павла Олійника – греко-католицького священика сіл Августівка, Хоростець, Хоробрів Козівського району на Тернопільщині, написаних 1964 року [17]. Із «Зошитів» бачимо, що культурно-освітня робота була можлива за умови фінансової підтримки. Таку підтримку забезпечував український капітал, у селі

Августівка, наприклад, в особі кооперативу «Вигода», на кошти якого було побудовано 1926 року Народний дім. 1929 року «Вигода» фінансувала для читальні «Просвіти», зорганізованої 1928 року, закупку 400 книг на суму 1020 злотих.

На формування свідомості молоді мало вплив прослуховування й читання книжок про козаччину, татарські напади на нашу землю, кріпацтво, панщину тощо. Це були книжки для дітей, а також для дорослих: історичні повісті А.Чайковського, П.Куліша, В.Будзиновського, І.Франка, М.Старицького, книжки класиків української літератури від І.Котляревського і М.Шашкевича до В.Стефаника, М.Черемшини, О.Кобилянської, Б.Лепкого, М.Коцюбинського. Були в бібліотеці книги, які лише зараз стають відомі українському читачеві, а саме: «Соловки» В.Юрчина, «Холодний яр» Ю.Горліс-Горського, трилогія «Мазепа» Б.Лепкого, «Історія України» І.Крип'якевича тощо. Така література живила у тодішньої галицької генерації в роки її ранньої молодості ідеї визвольної боротьби, традиції революції, Української Народної Республіки, спрямовувала мислення на Наддніпрянщину, на Київ [18], через возз'єднання з якими тільки й можна було здійснити мрію про соборну Українську державу. Характеризуючи міжвоєнну генерацію українців, Улас Самчук говорить про неї як про генерацію Крутів, Базару, Листопада, Четвертого Універсалу, України Мелітане [19].

Література, яка видавалася й поширювалася на Західні Україні у міжвоєнний період, формувала у молоді світогляд переємниці традицій українських регулярних армій, часу перших визвольних змагань і виводила молодь на провідну ідею – «підготувати і перевести новий Збройний Зрив українського народу з метою здобути й закріпити Українську Самостійну Соборну Державу».

А книга «Холодний яр» Ю.Горліс-Горського, де описано збройну боротьбу, яку вели українські повстанці в своєрідній республіці з одноїменною назвою практично до 1924 року взагалі могла служити підручником для вивчення тактики партизанської і підпільної боротьби та способів конспірації.

Це була свого роду книга-попередження про можливий «більшовицький рай». Так через вивчення досвіду повстанської боротьби 1921 – 1924 років переймалися традиції визвольного руху. Не даремно головний командир УПА генерал Р.Шухевич вибрав своїм революційно-воєнним псевдо прізвисьце учасника національно-визвольних змагань, поета Грицька Чупринки [20]. «Читайте Руданського, читайте Шевченка, навіть Франка чи Стороженка, читайте Літописи і приговорки народу, – писав Д.Донцов,

– а побачите, що не вважав наш народ за «вищу расу» ніяку з тих націй-п'явок, які від віків паразитують на тілі України. Не є для нас і не були «вищою расою» чи «вибраним» (щоб панувати над іншими) народом – ні половці, ні печеніги, ні хозари. Україна має власне призначення і власну містику» [21]. До сказаного важко щось додати.

Громадяни сіл через газети були добре поінформовані про політичні події, які жваво обговорювалися. Зокрема, коли у грудні 1932 року в Львові проходив процес над бойовиками ОУН В.Біласом і Д.Данилишином за атентат у Городку Ягеллонському, кожного ранку, як згадує отець Павло Олійник, до Зборова (за 10 км) їздив посланець за газетою «Новий час» і галопом повертав до села, де біля читальні на нього чекало до 150 осіб, щоб довідатися про хід процесу. Події процесу впродовж усіх п'яти днів жваво обговорювали. Судова розправа, смерть через повішання схвилювали все українське населення Західної України. 22 грудня 1932 року о 6-й годині ранку, коли засуджених Василя і Дмитра по черзі вели до шибениці, загудів у Львові з Успенської дзвіниці могутній дзвін Кирило, а за ним заголосили дзвони з церкви св. Юра, а далі передзвонили в усіх львівських церквах. Це плакала Галицька Україна на страті своїх найкращих синів, пише П.Олійник. Через три дні по церквах Галичини була відправлена служба Божа за страчених у Львові. Отже, в свідомості українців В.Білас і Д.Данилишин залишилися як борці за волю України проти польських займанців, на їхньому прикладі виховували молодь.

Зворушливо переживали українці й трагічну смерть полковника Євгена Коновальця. На поминальну панахиду, яка проходила 30 травня в понеділок, хоч це був гарячий робочий день, зібралося більше народу, пише отець Павло Олійник, ніж на посвяту місійного Хреста. У селах відмінили вистави. Так помянули довголітнього видатного борця за соборну самостійну Українську державу.

Ще раз Галичина як один організм відчула неймовірне напруження через 7 років після судового процесу над В.Біласом і Д.Данилишином у березні 1939 року, коли Карпатська Україна, стікаючи кров'ю в карпатських ярах і лісах, відбивалась від малярської навали. В свідомості вкорінилася думка, що карпатські українці врятували честь українського народу, на відміну від чехів, котрі без спротиву віддалися на поталу тевтонського агресора.

Наше твердження помагає в тому, що західноукраїнський селянин 20-30-х років усвідомлював і цілковито був переконаний у необхідності

відновлення втраченої на початку 20-х років української самостійної держави.

Такий висновок ґрунтується на тому, що в результаті засвоєння певного історичного матеріалу, а також аналізу сучасних політичних подій «прості галицькі хлопці», котрі збиралися у хатах читальцях «Просвіти» і до пізньої ночі читали популярну «Історію країни» Івана Крип'якевича та інші історичні твори, а також газети «Новий час», «Народна справа» тощо, проводили між собою тривалі дискусії й суперечки на одну тему: чому ми в неволі? Що за причина, що український народ ще від другої половини XIII сторіччя живе роздертий на клапті в 700-літній неволі під чужими загарбниками? Й хоча впродовж довгих сторіч наш народ пролив море власної крові й поніс мільйони людських жертв у боротьбі за свою волю й самостійність, міркували вони, та проте він до сьогоднішнього дня живе в неволі й терпить знущання на всіх своїх землях. У спільних суперечках і диспутах читальники дошукувалися до головних, на мою думку, причин свого поневолення: міжусобиці князів, внутрішня гризня хвилевих самозваних провідників, взаємна заздрість, амбіції та зарозумілість, одне слово – внутрішній розбрат і брак єдності.

Молоді ідеалісти, старші учні середніх шкіл, студенти й свідомі селянська та робітничка молодь, об'єднана в організовані таємні націоналістичні гуртки, а також гуртки їхніх симпатиків серед селян середнього віку, йшли у своїх міркуваннях і висновках далі. Як під впливом пропаганди ОУН, так і самостійно вони покладали вину за втрачену державність 1917-1921 років на «безхребетних соціалістів», «м'якотілих опортуністів», а себе вважали «гордими лицарями непереможного духу», гартованими досвідом, викаленими вогнем ідеалізму, злитими тілом і духом у непереможні когорти [22].

Молодь Західної України брала участь в організації драматичних гуртків і постановці вистав за творами Г.Квітки-Основ'яненка, І.Карпенка-Карого, М.Старицького, І.Франка та ін. Ставилися історичні драми «Невільник», «Перед бурею», «Маруся Богуславка», «Захар Беркут» тощо.

Аматори-актори з молоді, як згадує отець Павло Олійник, виявили на сцені блискучі таланти. Гра на сцені прищеплювала молодим хлопцям і дівчатам навички артистизму, вміння перевтілюватися, керувати своїми емоціями. Одним з найвизначніших акторів був Петро Іванович Адамик, котрий 1946 року попав до рук органів МДБ і був по-звірячому закатований.

Важлива роль у формуванні національної свідомості молоді належала пісні. По селах засновувалися співацькі гуртки та хори. Так, у селі Августівка 1925 року був заснований співацький гурток і мішаний хор, який співав у церкві на великі свята, а також виступав з концертами до свята Крутів, яке відзначалося в Західній Україні до 1939 року як день Скорботи, в день Матері, на честь «Просвіти» тощо. Хор проіснував до 1940 року. В хорах і співацьких гуртках молоді хлопці збиралися вечорами й співали українських пісень, а також вивішували національні прапори, вели таємні розмови про необхідність визволення України і побудови самостійної держави.

Пісні, що їх співала молодь, зігривали душу й розвіювали тугу бійців УПА у майбутньому, коли днями й тижнями не можна було вийти з криївки, щоб не розсекретити її [23].

При читальнях товариства «Просвіта» працювали жіночі гуртки, члени яких передплачували на зібрані гроші двотижневики «Жіноча доля» і «Жіноча воля», які популяризували ідеї Союзу українок і сприяли залученню жіноцтва, зокрема сільського, до зорганізованого життя [24].

На засіданнях цих гуртків читали твори класиків української літератури, готували й зачитували або викладали напам'ять підготовлені реферати. Теми таких рефератів були дуже різноманітні: санітарно-гігієнічні умови помешкання, гігієна дорослих і дітей, охорона їх здоров'я, догляд за хворими, про здорове харчування в сім'ї, про правила поведінки та ін. Проводилися спеціальні двотижневі практичні заняття з жінками з санітарно-медичної підготовки, якими керували, як правило, заїжджі фахівці. Набуті в такий спосіб санітарно-медичні знання й навички широко використовувалися в бойовій і підпільній діяльності учасників національно-визвольної боротьби.

У 20-30 роки, попри жорстку протидію держави, в Західній Україні широко розвивався спортивно-гімнастичний рух. Хоча масштаб цього руху й поступався рівневі, досягнутому до першої світової війни (у 30-ті роки офіційно було заборонено «Пласт», значно обмежувалася робота січових, лугових організацій, сокільських і спортивних товариств [25]), їхній вплив на фізичне й духовне становлення молоді був значним. Товариство «Луг», кількість відділень якого від 1925 до 1939 року зростає від 200 до 805, в яких налічувалося 50 тис. членів [26], культивувало здоровий спосіб життя, вело роботу по фізичному загартуванню молоді, влаштовувало місцеві свята, театральні вистави, доповіді тощо.

Отець Павло Олійник описує цю діяльність так: «В 1933 році було засноване в селі Августівці для молоді спортивно-гімнастичне товариство «Луг». В неділі і свята молодь робила різні вправи спортивні і гімнастичні, хлопці вчилися зі сікавкою (насос-оприскувач. – Б. А.) пожежної справи, а дівчата різних вправ з хустинками. В 1934 р. був влаштований для молоді одномісячний курс танців, який проводив молодий інструктор зі Львова. Восени 1933 р. товариство «Луг» прийняло постанову викоринити горілку з села».

На прикладах діяльності культурно-просвітніх організацій бачимо ту велику увагу й роль, яку вони приділяли відповідній ідеологічній і громадській підготовці, передбачаючи формування не сліпого виконавця наказів керівника, а національно-свідомого громадянина, котрий обирає свій шлях боротьби за відновлення української державності свідомо і йшов ним до кінця, боровся за національні ідеали, за добро свого народу, за його свободу.

Література:

1. Бойко Ю. Шлях нації // Українське слово. – Париж; Київ; Львів, 1992. – С.25.
2. Див.: Ковалів Ю. Олена Теліга // Розбудова держави. – 1993. – № 3, – С.7.
3. Бойко Ю. Шлях нації. – С. 17
4. Там же. – С. 18 – 19.
5. Див.: Прокоп М. Україна і українська політика Москви // Сучасність, –1981. – С.82.
6. Див.: Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917– 1939: Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1979. – С.72.
7. Цит. за: Косик В. Чи треба реабілітувати ОУН-УПА? // Голос України. – 1993. – 14 травня.
8. Див.: Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. – С.72.
9. Косик В. Реабілітувати чи визнати боротьбу ОУН-УПА? // Народна армія. – 1993. – 24 лютого.
10. Див.: Прокоп М. Україна і українська політика Москви // Сучасність. – 1981. – С.74–75.
11. Див.: Крип'якевич І. Історія України. Коментар. – Львів, 1990. – С.374 – 375.
12. Самчук У. На білому коні // Дзвін. – 1993. – № 2 – 3. – С.30.
13. Див.: Там же. – С.33.

14. Див.: Федорів Р. Могила на Україні // Дзвін. – 1990. – № 1. – С.71.
15. Див. Прокоп М. Україна і українська політика Москви // Сучасність. – 1981. – С.83.
16. Див.: Федорів Р. Могила на Україні // Дзвін. – 1990. – № 1. – С.71.
17. Див. про це: Андрусишин Б. І. «Зошити» отця Павла Олійника // Вільне життя (Тернопіль). – 1993. – 23, 26, 30 березня.
18. Див.: Прокоп М. Київ, 1942 // Сучасність. – 1993. – № 3. – С.114.
19. Див.: Історія УПА. – Київ, 1992. – С.9.
20. Див.: Там же. – С.10.
21. Донцов Д. Христом і мечем // Державність. – 1991. – № 3. – С.74.
22. Див.: Самчук У. На білому коні // Дзвін. – 1993. – № 1. – С.19.
23. Див.: Козак М. Серед бурі, або що читали вороги народу? // Голос України. – 1992. – 24 червня.
24. Див.: Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1955 – 1957. – Т.2. – С. 689, 692.
25. Див.: Суник О., Вацеба О. Українсько-польські відносини в спортивно-гімнастичному русі Галичини з кінця ХІХ ст. до 1939 р. // Польща і Україна: історична спадщина і суспільна свідомість: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – Київ, 1992. – С. 86-88.
26. Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1962. – Т.4. – С. 1382.

31. Ідейно-правові засади українського національно-визвольного руху в період Другої світової війни*

Проблема пошуку компромісу між соціальним і національним була чи не найголовнішою в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. В умовах німецької окупації в українській самостійницькій ідеї викристалізувався новий соціальний зміст.

У документах, прийнятих на зборах створеної 11–15 червня 1944 р. Української Головної Визвольної Ради / тимчасовий устрій УГВР, політична пратформа і декларація принципів / Універсал /, визначалися основні цілі і завдання українського народу в світовій війні [1]. Важливе

* Міжнародна історико-правова конференція «Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки»: матеріали міжнародної конференції 1-3 червня 2018 року;

місце УГВР відводила соціальним питанням. Так, в універсалі говорилося, що УГВР бореться за те, щоб в Українській соборній самостійній державі був «справедливий соціальний лад без гніту і визиску», «без більшовиків і капіталістів, проти накинених ворогами кріпосних систем».

У «Платформі» говорилося, що УГВР в боротьбі за УССД приймає таку соціальну платформу:

забезпечення справедливого соціального ладу в українській державі без класового визиску і гноблення;

забезпечення у трудовій господарській діяльності для всіх громадян вільної ініціативи, регульованої вимогами й потребами цілоти нації;

забезпечення вільної форми трудового землекористування з визначенням мінімальних і максимальних розмірів для індивідуального землекористування;

успішного використання основних природних багатств країни: землі, лісу, вод і підземних скарбів з передачею рілних земель у постійне користування трудовим хліборобським господарством;

удержавлення важкої індустрії і важкого транспорту, передача кооперативним об'єднанням легкої і харчової індустрії, право широкого вільного кооперування дрібних продуктів;

забезпечення вільної торгівлі в унормованих законодавством межах; вільний розвиток ремесла та права на творення індивідуальних ремісничих верстатів та підприємств [2].

В консеквенції більшовицька система допровадила до нечуваної експлуатації селянських, робітничих та інтелегентських мас, спричинила їх господарську руїну й призвела їх на дно соціальної нужди, висотуючи їхню робочу силу й не створюючи для них у заміну за те хоч би примітивних життєвих умов. Про який-небудь добробут годі вже й згадувати!

Соціально-економічна програма УГВР багато в чому нагадувала політичні положення УПА і нову програму ОУН, прийняту III Надзвичайним збором ОУН (серпень 1943 р.), але пішла від неї далі.

Було б неправильно твердити, що соціальний аспект у програмі УГВР з'явився лише під час війни. Соціально-економічна проблематика обговорювалася в Західній Україні з 30-х років ХХ ст. Ці питання порушувала група І. Мітріги, яка, правда, була поза ОУН і повернулася до неї лише в 1939–1941 рр. Певним предвісником змін у соціально-економічній програмі ОУН можна вважати інженера М. Сціборського, праці якого базувалися на так званому соціалізмі, як певній формі кор-

поративного суспільства, модного в той час в Італії [3]. Окремим книжковим виданням вийшла його праця про програмні теми «Земельне питання». Обговоренню та уточненню програмних питань ОУН у той час присвячено низку статей, авторами яких були не тільки члени Проводу українських націоналістів (ПУН), а й інші провідні члени ОУН. Їх друкували на сторінках органу ПУНу «Розбудова нації», який виходив у Празі до середини 1934 року [4].

Отже, з другої половини 30-х рр., а особливо при зустрічі з дійсністю УРСР в 1940–1942 рр., ОУН дуже скоро почала наголошувати на соціальному аспекті у своїй програмі, стверджуючи, що лише соціально-політичної концепції замало. Війна лише прискорила названу тенденцію в еволюції програмних положень ОУН у бік їх демократизації і «перенаголошення» соціально-економічного фактора.

Під час війни на програмні засади ОУН, а згодом УГВР, вплинув ряд факторів. Назвемо деякі з них. На порозі нового етапу визвольної боротьби українського народу особливо інтенсивно йшло поповнення загонів УПА-ОУН свіжими силами – людьми з східно- і центральноукраїнських земель. Вони хотіли одержати ясну відповідь на запитання – за яку державу і за який суспільний лад борються УПА і ОУН. Перед керівництвом українського національно-визвольного руху постала потреба сказати, що українські самостійники – справжні оборонці національних і соціальних прав. Генерал Тарас Чупринка /Р. Шухевич/ у серпні 1948 р. писав, що підготовка соціально-економічної платформи дала змігу учасникам – громадянам східних українських земель висловити свою думку на ці справи. Великий збір дуже уважно прислухався до них і щодо суспільно-економічних питань прийняв політику «східняків» [5]. Це давало можливість розширити соціально-політичну базу національно-визвольної боротьби, втягнути в неї всі суспільні сили і перетворити народ з безпринципного раба у свідомого борця за свою державу. Звернення до соціально-економічної проблематики викликало значний інтерес і серед радянських українців.

Немаловажним фактором появи нового соціального змісту в українській самостійницькій ідеї було те, що більшовикам іноді вдавалося компрометувати її як відсталу та реакційну, а соціальну справедливість ототожнювали з комунізмом. Самостійницький рух вирішив вдарити на більшовиках їхньою ж власною зброєю. Тому системі більшовизму, яка ґрунтувалася на експлуатації народів і людини, було протиставлено нову програму, якою передбачалося право людини на вільний розвиток, право на працю та користування її плодами, право селянина на землю,

справжня соціальна охорона жінок, дітей, молоді тощо, право вільних профспілок. Економічний лад характеризувався приватною власністю при рівночасному введенні суспільної і державної власності на важливі для держави ділянки промисловості, соціальне забезпечення громадян тощо. Отже, програма була цілком прогресивною. Було зроблена спроба не допустити коня чужої соціальної демагогії, що завжди валила з середини українську державу.

«Нас перемагав не ворожий меч, – зазначав Я. Стецько, – завжди ворожа ідейно-політична диверсія, обман, татарські люди, королевинята, безбородьки, що вчили диких московитів дипломатії й культури, чи в недавні часи новітні татарські люди з Коцюбинським, Скрипником, Річицьким та іншими збаламученими з-під прапорів боротьбістів, укапістів, які допомагали валити українську «буржуазну» державу» [6].

«Без поєднання національного і соціального моментів кожний український визвольний порив буде невдалий. Це неодноразово бачимо з історії... Це з'єднання провів в ОУН-УПА Р. Шухевич (Тут – Чупринка), воно означало злиття української революції з масами, з усім українським народом» [7].

У боротьбі з більшовизмом на соціально-економічній ниві було використано діаметрально протилежні йому ідеї: визискові людини протиставлялася державно-соціальна справедливість і право на трудову приватну власність, колективізації-деколективізацію, тобто суспільну персоналізацію тощо.

ОУН і УПА шукала союзників не лише серед українців-східняків, а, використовуючи «радянський стереотип мислення», серед інших поневолених народів, тобто програма була розрахована на зовнішній вжиток. Очевидно, що всяка соціально-економічна програма мусить виходити з конкретної, реальної дійсності, для якої вона призначена. В тому відношенні УГВР не могла, наприклад, обминути факту принципових соціально-економічних структурних змін, які мали місце в УРСР. Йдеться про ті з них, які вже пустили коріння, зафіксувалися в суспільній свідомості і знайшли не тільки теоретичне, але й практичне визнання та виправдання [8]. Такими соціалістичними елементами були, наприклад, державна власність на важку і воєнну індустрію, велику і середню промисловість, мінеральні ресурси, транспорт, банки, велику торгівлю й інші галузі економіки.

Новий зміст ідейно-правової програми був вироблений представниками всіх суспільних верств українського народу з усіх українських земель і включав лише такі елементи, які виправдали себе в житті.

Автори програми вважали її прогресом у порівнянні з реакцією більшовицької системи організації суспільства.

На зміну соціальної програми вплинула доля похідних груп на східноукраїнських землях у 1941 р., коли націоналісти відчували, що вони хочуть служити народові, а не стати над ним.

Зміна програмних засад свідчила, що ідеологія ОУН в роки війни демократизувалася. Значний вплив на її розробку мали визначні теоретики і публіцисти ОУН Петро Полтава – заступник голови Генерального секретаріату УГВР, сотник – політвиховник, член Проводу ОУН загинув взимку 1951–1952 рр. в бою з НКВС та Осип Дяків-Горновий – заступник голови Генерального секретаріату УГВР, член Проводу ОУН, сотник – політвиховник загинув 28 листопада 1950 р. біля села Велике Поле на Львівщині в бою з НКВС [9]. У своїх публікаціях вони багато місця відводили розробці соціального питання, використовуючи поодинокі елементи соціальної програми ворога проти нього самого. Доречно назвати хоча б висунуту П. Полтавою концепцію безкласового суспільства, протиставлену існуючому стратифікованому радянському суспільству [10].

Новий соціальний зміст самостійницької ідеї та боротьби був створений представниками всіх суспільних верств українського народу з усіх українських земель і включав лише такі елементи, які виправдали себе в житті.

Для проведення програмних засад УГВР створила уряд – Генеральний секретаріат на чолі з Р. Шухевичем, який зумів поєднати національні й соціальні моменти, без чого український визвольний порив був приречений. Це поєднання означало злиття української революції з масами, з усім українським народом. Віддавши в платформі УГВР примат національному в цілому, Р. Шухевич в той же час задекларував, що без української держави немає соціальної справедливості і особистої свободи.

В історичному контексті соціально-економічна програма УГВР була пов'язана з епохою Хмельницького, коли було вперше поєднане соціальне і державне, та частково з добою Директорії УНР, коли Симон Петлюра намагався поєднати національне визволення із соціальним.

Тобто, ми можемо говорити про українську традицію соціальної справедливості, яка ґрунтувалася на історичній пам'яті предків, що полягли не лише за національно-політичну волю, а й за соціальну справедливість. Нова соціально-економічна програма ґрунтувалася на засадах української духовності та українського стилю життя.

Соціально-економічна проблематика в програмних засадах УГВР продовжувала займати чільне місце і в другій половині 40-х на початку 50-х рр. Питання про ставлення УГВР до більшовицької колгоспної системи не раз порушував Р. Лозовський /Р. Шухевич/. Так, у липні 1948 р. він дав інтерв'ю представнику Бюро інформації УГВР, в якому наголошував, що УГВР вважає за необхідне цілковите знищення колгоспної системи. Посилаючись на платформу УГВР, прийняту її Першим Великим збором, Р. Шухевич підкреслив, що УГВР виступає «за забезпечення вільної форми трудового землекористування з визначенням мінімальних і максимальних розмірів для індивідуального землекористування» [11]. Як видно з документів УГВР – ОУН – УПА, соціально-економічна проблематика продовжувала розвиватися і в надзвичайно складних умовах українського підпілля. Так, у червні 1950 р. в Постанові «Про уточнення і доповнення до програмних постанов Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів» зазначилося, що сім років після III НВЗ ОУН, який прийняв програмні постанови, показали їх правильність. Конференція розвинула положення програми, які стосувалися земельного питання. Було проголошено принципову позицію ОУН у боротьбі як проти «колгоспного кріпацтва» в Україні, так і проти повороту до поміщицько-капіталістичного ладу; ОУН висловилися за безплатну передачу землі селянам у власність на базі одноосібних трудових господарств. Було розроблено питання про громадсько-кооперативні і різні спілкові форми володіння землею, якщо вони побудовані на добровільній згоді селян і на їх власній праці. Розвіювалися сумніви щодо національно-державної або громадської власності підземних багатств, лісів, вод, транспорту, банків тощо [12].

Головною передумовою для здійснення будь-якої програми є перебрання влади. Якраз цієї передумови українським силам і бракувало. Через цю, та багато інших причин соціально-економічна програма УГВР – ОУН не була здійснена. Протягом кількох десятиліть вона залишилася пам'яткою суспільно-політичної думки. Як зазначає О. Лисенко, незважаючи на великі втрати, ОУН і УПА в 1944 р. на ділі продемонстрували свою безкомпромісність і готовність битися до останнього подиху проти сталінської тиранії [13].

З розбудовою Української незалежної держави стало очевидним, що багато ідей ОУН – УГВР не втратили актуальності і ми маємо нагоду використати не лише окремі принципи соціально-економічної програми, а й взяти за приклад той ентузіазм, з яким її творці хотіли втілити

свої наміри в життя. Мова йде про те, коли у протинімецькій війні ОУН і УПА, крім збройного опору, ставали на захист соціальних інтересів мас, як от: боротьба проти вивозу до Німеччини, проти насильницьких контингентів, проти економічного пограбування України тощо.

Література:

1. Літопис УПА. Львів, 1992. Т.8. С. 27–41.
2. Там же. С. 107.
3. Камінський А. Динаміка визвольної боротьби // Сучасність, 1973. С. 196–197.
4. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів // Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. Т.1. С. 497.
5. Генерал Тарас Чупринка. До генези Української Головної Визвольної Ради // Причинки до суспільного мислення: Зб. статей. Б.м. С. 61.
6. Стецько Я. Твори. Т.1.: Українська визвольна концепція. – Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1987. С. 236–237.
7. Там же. С. 248.
8. Див.: Камінський А. Назв. праця. С. 178.
9. Див.: Мірчук П. Революційний змаг за УССД. Хто такі «бандерівці», «двійкарі» // Союз українських політ'язнів. – Нью-Йорк – Торонто – Лондон, 1987. С. 76; Осип Дяків – «Горновий» (21 червня 1921 р. – 28 листопада 1950 р.) // Шлях перемоги. 1995. 20 квітня.
10. Камінський А. Назв. праця. С. 197.
11. Українська Головна Визвольна Рада: Зб. док. за 1944–1950 рр. С. 83–84 // Причинки до суспільного мислення. Б.м. 1989.
12. ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр.: Зб. док. Б.м., 1955. С. 105–106.
13. Лисенко О. «В сім'ї вольній, новій...»: Україна після нацистської окупації // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць. К., 2014. С. 78.

Розділ V. Освітнє право

*1. Теоретико-методологічні засади дослідження освітнього права: стан і перспективи**

Освіта, як особливий соціальний інститут, її стан, тенденції та перспективи завжди розглядаються в усьому світі як спосіб збереження і розвитку цивілізованості країни і формування визначеного суспільством і державою типу особистості.

Освіта виступає в якості специфічного об'єкта правового впливу, а відносини, що склалися у сфері освіти є предметом спеціального правового регулювання. Якісна урегульованість суспільних відносин у цій сфері є головною ознакою моделі держави, яка за українською Конституцією характеризується як правова.

Було б несправедливо говорити, що протягом останніх років проблемі правового регулювання освіти не приділялося належної уваги. За період незалежності України було визначено нові пріоритети розвитку освіти, створено відповідну нормативно-правову базу, розпочато реформування галузі. Проте, жодна з спроб реформувати національну освіту і науку не мала успіху, тому, що їх сутність носила «косметичний» характер і полягала по суті в тому, щоб модернізувати стару систему підготовки чи перепідготовки кадрів, або вмонтувати у існуючу систему окремі елементи запозичені у зарубіжних країнах. Обидва підходи, не маючи цілісного міжгалузевого характеру, були приречені на провал, через те, що у першому випадку колишня система не вписувалася у нові соціально-економічні умови і управляти нею у нових умовах ставало неможливо, а у другому – з тієї причини, що зарубіжні норми були розраховані на функціонування в дійсності, яка не була адекватною українській.

Аналізові сучасного світового дискурсу освітньої політики, насамперед, його концептуально-теоретичної складової, пошукові освітньою спільнотою адекватних форм врегулювання у сфері вищої освіти та вирішенню проблем, пов'язаних із її неухильною модернізацією, прис-

* Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики: матеріали наук. конф. до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 червня 2011 р.) / за ред. Ю. С. Шемшученка; упорядники : В. П. Горбатенко, І. О. Кресіна. – Київ: Вид-во «Юридична думка», 2011. - С. 281-292.

вячена монографія В. Андрущенко та В. Савельєва «Освітня політика (огляд порядку денного)» (К., 2010). Системному аналізу передумов виникнення процесу становлення і перспективи розвитку кадрових досліджень та аналізу освітньої політики в Україні, визначенню їх теоретичних та аналітично-прогностичних можливостей, реального впливу на процес формування та здійснення освітньої політики в українському суспільстві присвячена дисертація В. Пономаренка.¹ Визначальною, інтегральною складовою досліджень освітньої політики є характеристика проблеми управління освітнім процесом, визначення його змісту і пріоритетних напрямів, адекватних потребам сучасного суспільства. До різних аспектів цієї проблематики, що є прерогативою, перш за все політичної науки – мультидисциплінарної сфери знань, що спирається на потенціал інших наук, зокрема, економічної, юридичної, науки про державне управління² тощо, звертались: В. Андрущенко, Б. Андрушин, О. Бабкіна, В. Бебик, І. Варзар, В. Гальперіна, М. Головатий, В. Горбатенко, І. Горбатенко, О. Дем'янчук, І. Іванюк, В. Журавський, О. Картунов, С. Клепко, К. Корсак, В. Кремень, Ф. Рудич, С. Рябов, В. Савельєв, С. Савченко, Ю. Терещенко, В. Тертичка, О. Тягло, А. Шоркін та інші³.

Право загалом і «освітнє право» зокрема можна розглядати у двох наукових іпостасях – філософській, яка розуміє право через ідею виключно права, тобто, таким, яким право має бути згідно поняття, а юриспруденція осмислює право таким, яким воно є.

Аналіз філософської літератури останніх років свідчить, що розробці методологічних проблем науки і освіти приділяється значна увага у працях В. Андрущенко, А. Гуржія, В. Кременя, І. Зязюна, М. Михальченка, В. Литвина, С. Ніколаєнка та ін.

«Формування правого поля освіти – одне з найбільш актуальних завдань функціонування, розвитку та реформування цієї галузі в трансформаційний період, – наголошує В. Андрущенко. – Добрі закони спонукають до легітимної практики. Відсутність останніх або їх недостатність – відверто підштовхують людей до неправових, а нерідко злочинних дій та вчинків. Шкідливість останнього очевидна. Особливо в освітній сфері, де предметом впливу, вірної чи хибної норми виховання є діти, молодь, студенти. Будь-яка, навіть найменша похибка, може обернутись великим соціальним злом. Адже, по-перше, вона «закладається» в світогляд; по-друге, торкається значного масиву людності; по-третє, має незворотній характер».⁴

Що стосується правової іпостасі, то, як визначає академік Ю. Шемшученко, «суспільна практика поставила перед правознавцями нові завдання. Вони пов'язані з розширенням сфери правового регулювання суспільних відносин, виділенням нових галузей права і правових інститутів у системі національного права. Дослідження цих галузей і інститутів вимагає і нових організаційних форм їх проведення».⁵ Це, зокрема, стосується і освітнього права.

Вивчення освітнього права потребує як знань про юриспруденцію, так і знань про сферу філософії, політики, філософії політики, філософії освіти, соціальної філософії, соціології освіти, економіки освіти, педагогіки, психології, державного управління.

Фундаментальні питання правового регулювання освіти останніх десятиліть вирішувалися на основі надбань юридичної науки і в першу чергу теорії права, яка сама зазнала значного розвитку і збагатилася новими підходами до розуміння і пояснення складних суспільних відносин.

За радянських часів проблему правового регулювання освіти досліджували переважно в рамках адміністративного права. З проголошенням незалежності в Україні зріс інтерес до даної проблеми. З'явилися цікаві праці з питань освітянського права – В. Андрущенко⁶, В. Зайчука⁷, С. Ніколаєнка⁸, В. Журавського⁹, Т. Фінікова¹⁰, Є. Краснякова¹¹, та ін.¹²

Водночас традиція розглядати правове регулювання сфери освіти виключно у науці адміністративного права і сьогодні залишається пріоритетним у окремих сучасних дослідників. Зокрема, адміністративно-правове регулювання позашкільної освіти як одного з видів системи української освіти засобами ліцензування, атестації, контролю (нагляду), юридичної відповідальності, пропонується у дисертації В. Чорної, хоч автор і погоджується з тим, що прогалини і колізії у правовій базі вимагають внесення змін і доповнень у частині посилення приватного управління тощо.¹³ Узагальненню з врахуванням загальноосвітньої практики вітчизняного досвіду правового регулювання присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань та виробленню рекомендацій щодо врахування цього досвіду в сучасній Україні, присвячена дисертація І. Костенко.¹⁴

У галузі освіти виникають різноманітні відносини: щодо управління освітніми закладами, які врегульовуються нормами адміністративного права, податкові відносини – нормами фінансового права, майнові відносини – нормами цивільного права, трудові відносини, які виникають

між професорсько-викладацьким складом, іншими співробітниками з одного боку, і освітнім закладом з іншого – нормами трудового права, питання працюючих пенсіонерів – правом соціального забезпечення тощо. Але найголовнішими є ті відносини, які виникають в процесі освіти між викладачами і студентами. Зазначені відносини також регулюються певними соціальними нормами і принципами. Природа цих відносин пов'язана з передачею інформації та іншими чинниками.

Увесь процес викладання в Україні відбувається в рамках конституційних свобод, наукової та інших видів творчості. Право на освіту гарантовано ст. 53 Конституції України, тобто в системі предмета регулювання «освітнього права» особливе значення мають норми конституційного права, пов'язані з реалізацією учнями і студентами свого конституційного права на освіту.

У сучасній юридичній літературі право на освіту поряд з правом на навчання рідною мовою, свободою наукової, технічної та художньої творчості відноситься до культурних прав та свобод, які передбачають можливість збереження та розвитку національної самобутності людини, доступу до досягнень свого народу, всього людства, їх засвоєння та використання, участь у подальшому їх розвитку, можливість участі у науковому житті тощо¹⁵.

Права людини умовно можна кваліфікувати з точки зору сфери їх реалізації. У даному контексті у соціальній сфері реалізується право на працю, соціальне забезпечення, житло, відпочинок, охорону материнства і дитинства, належний життєвий рівень тощо. Право на освіту посідає центральне місце серед культурних прав, без нього значимість інших прав падає, або взагалі втрачається. Іноді в юридичній літературі можна зустріти класифікації у яких виділяються соціально-економічні права, соціокультурні права і свободи та ін.

Конституційне право на освіту в незалежній Україні в суб'єктивному розумінні є реально існуючою, гарантованою державою і міжнародним співтовариством фактичною можливістю особистості оволодівати і користуватися знаннями, вміннями і навичками з метою підвищення свого культурного рівня й особистих інтересів у інтересах всього суспільства і досліджується перш за все як складова прав і свобод громадян з пріоритетом інтересів людини і громадянина, а також як елемент функціонування громадянського суспільства і соціально орієнтованої ринкової економіки.

Як бачимо, вищеназвані суспільні відносини є складовою частиною громадянського суспільства і не всі можуть піддаватися правовому регулюванню.

Проблема побудови в Україні громадянського суспільства та завдання щодо інтеграції української освітньої системи в світовий, зокрема, європейський освітній простір спонукало до створення на всіх рівнях державно-громадського управління розвитку освіти, яка є інтеграцією діяльності, прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів державного управління, громадського самоврядування та громадськості для забезпечення ефективних управлінських впливів на всі ланки освітньої сфери. Метою державно-громадського управління розвитком освіти, підкреслюється у «Білій книзі національної освіти України», є залучення самоврядних органів і громадськості до формування освітньої політики на державному рівні і прийняття управлінських рішень в умовах демократизації суспільних відносин, децентралізації управління задля максимального врахування і задоволення освітніх потреб громадян, роботодавців, суспільства в цілому.¹⁶ Однак, на даний час державно-громадське управління розвитком освіти в Україні залишається фрагментарним і маловпливовим.

Законодавство України про освіту базується на Конституції і складається із законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про дошкільну освіту», «Про позашкільну освіту» та багатьох інших нормативно-правових актів, прийнятих у відповідності з ним, що створили правову й фінансову засади реалізації конституційного права громадян на освіту, значна частина яких відображена у збірниках нормативно-правових актів: «Освіта в Україні: нормативна база»; «Вища освіта: нормативно-правові акти про організацію освіти у вищих навчальних закладах III- IV рівнів акредитації»; «Права та обов'язки студентів вищих навчальних закладів III- IV рівнів акредитації: Збірник основних нормативних актів (станом на 2 квітня 2008 року)»; «Нормативно-правові документи з питань вищої освіти»; «Про виконання законодавства щодо розвитку загальної середньої освіти в Україні»; «Освіта України. Нормативно-правові документи»; «Законодавчі акти Уряду України щодо вдосконалення національної системи вищої освіти України (від 27 серпня 2010 р.)» та ін.

У зв'язку з цим напрошується питання: чи можемо ми сьогодні говорити про освітнє право як галузь права.

Серед науковців немає єдиного визначення поняття «освітнє право». Зокрема, В. Андрущенко взагалі не вживає цю назву, користуючись термінами: «правове поле освіти», «низка нормативних документів», «освітнє законодавство», «освітні закони», «освітнянська галузь», «нормативно-правове поле освіти», «категорія сучасного нормативно-правового поля», «нове освітянське законодавство», «сучасне освітянське законодавство», «ідеологія освітянського закону¹⁷» на ін., а у контексті сучасного світового дискурсу освітньої політики В. Андрущенко разом з В. Савельєвим дотримується термінів «управління освітою», «державне управління», «адміністрування освітою», «розробка і адміністрування освітньої політики» тощо.¹⁸

С. Ніколаєнко дає визначення «освітнього права», розуміючи його як «сукупність правил поведінки, встановлених відповідно до національно-історичних традицій державою або від імені держави для врегулювання відносин у галузі освіти. Воно виявляється як об'єктивне явище, незалежне від нашої свідомості, як сукупність нормативних правових актів, що регулюють відносини у галузі освіти, тобто освітнє законодавство. На суб'єктивному рівні – це правосвідомість, або уявлення людей про освітнє законодавство, уявлення про справедливість суспільних відносин у сфері освіти і науки, суб'єктивне право людини на освіту як природне і не відчужене».

Питання термінології, які виникають у процесі аналізу освітнього права продовжують залишатися у центрі уваги при виявленні діяльності держави по регулюванню відносин у галузі освіти. Правильне, точне визначення відповідної термінології дає можливість органам державної влади отримати інструментарій вирішення багатьох не лише теоретично-методологічних, а й управлінських завдань стосовно вироблення відповідних дієвих стратегій.

Про необхідність введення обов'язкової навчальної дисципліни «Освітнянське право» або «Право регулювання освітянської діяльності» у вищих навчальних закладах, які готують майбутніх педагогічних працівників, говорить Є. Красняков. Автор пише про «нормативно-правову базу освіти», «законодавчу базу сфери освіти», «українсько-освітнянську галузь законодавства», «освітнянське законодавство», «законодавство про освіту», і, насамкінець, «єдину систему освітянського законодавства», яка має всі ознаки щодо визнання її окремою галуззю «освітнянського права»¹⁹, але, на жаль, не називає ці ознаки. Не узгодженими залишаються, як бачимо, і межі термінологічного поля.

В той же час автор статті солідаризується з російською дослідницею освітанської галузі Г. Дороховою і наводить її визначення «освітанського права», що формується і постає як самостійна галузь права, яка наголошує, що «специфіка суспільних відносин у сфері народної освіти з усіма їх взаєминами і залежностями відбувається в регулюючих відносинах законодавчих актів і їх складових норм права. Правові норми, фіксуючи цілісність загальних відносин у цій галузі, у свою чергу, утворюють власну систему з характерною для неї ієрархією рівнів, зв'язків, структур».

Системоутворюючі ознаки освітнього права як нової галузі російського права розглядає, зокрема В. Сирих. Основну увагу автор концентрує на характеристиці освітніх відносин, які складають основу предмета правового регулювання освітнього права, розглядає комплексні інститути даної галузі права, викладає концептуальні основи структури і змісту Кодексу РФ про освіту. Освітнє право він трактує як нову галузь права, наводячи для цього ряд аргументів, серед яких твердження про існування самостійного виду правовідносин – освітні правовідносини, які за своїм змістом і складом відрізняються від цивільних, адміністративних та інших правовідносин; освітні відносини наводяться як об'єднуючі первні навколо яких надбудовуються інститути освітнього права; наводяться системоутворюючі елементи освітнього права – предмет, метод, принципи; розглядає теоретичні і практичні проблеми систематизації законодавства у сфері освіти²⁰.

Водночас, К. Романенко не поділяє думку про «освітнє право» як самостійну галузь права, хоча й не заперечує факт існування освітнього законодавства²¹.

На мій погляд на сьогодні варто говорити про наявність не звичайної, а комплексної галузі освітнього права. Предметом такого права виступають відносини між органами державної влади і освітніми закладами: керівництво освітнім процесом, ліцензування діяльності органів освіти, атестація, акредитація, присвоєння вчених звань. Ці відносини регулюються в основному нормами адміністративного права. Відносини по фінансовому забезпеченню діяльності освітніх закладів (Бюджетний кодекс України, Закони про державний бюджет), податкового контролю, надання платних послуг, умови кредитування здобуття вищої освіти регулюються нормами фінансового, податкового права. Відносини, пов'язані з створенням освітніх навчальних закладів, їхня реорганізація і ліквідація, регулюються нормами цивільного права, питання користування чи оренди земельних ділянок освітніми закладами врегу-

льовується земельним правом. У галузі пенсійного забезпечення і соціального страхування педагогічні і науково-педагогічні працівники користуються правом на пенсію за вислугою років, правом на наукову пенсію, пільгами по оплаті періоду тимчасової непрацездатності, державною допомогою сім'ям з дітьми, навчальними відпустками студентів під час відпустки по догляду за дитиною тощо. Відносини між освітнім закладом і викладачами, які побудовані на відносинах між освітнім закладом і тим, хто навчається (чи його законним представником), з приводу прийому на роботу викладача, його захист від не законного звільнення, звільнення молодого фахівця з роботи та додаткові підстави для звільнення за вчинення аморального вчинку, несумісного з продовженням конкретної роботи, та ін., регулюються нормами трудового права становище батьків і дітей, вихованців і вихователів регламентує Сімейний кодекс, Закон про охорону дитинства. Тобто, мова іде про специфіку предмета «освітнього права» – особливі освітні правовідносини. Але, в той же час треба зазначити, що законами врегульовано незначну частину відносин освітянської галузі.

Наявна нормативно-правова база української освіти досить розрізнена, почасти неповна, у ній є внутрішні протиріччя; не завжди освітянські закони узгоджуються з нормами інших галузевих законів, допускається не виправдане дублювання нормативних правил і положень»²².

Значною проблемою є відсутність державних стандартів, в тому числі з «права», «правознавства», що утруднює створення єдиного фахового економічного і правового простору та забезпечення для всіх учасників навчального процесу можливості оцінювання якості навчання і підготовки, шляхом порівняння їх з нормативними вимогами до кінцевого результату.

До цієї групи можна віднести власне педагогічні відносини – відносини, які виникають у рамках навчально-виховного процесу між педагогом і учнем чи студентом.

Українське освітнє законодавство має також значну перспективу розвитку для зацікавлених суб'єктів у системі «батьки-студент-вища школа-держава-роботодавець» з врахуванням потреб ринку праці та соціально-економічного стану держави загалом.

Юридичного і організаційного обґрунтування, своєрідної легалізації та формалізації потребують реально існуючі на практиці схеми залучення коштів батьків, інших юридичних осіб для вирішення потреб навчальних закладів освіти різних рівнів, в той же час і влада потребує

доведення тези про необхідність фінансування не навчального закладу, а того, хто навчається, як суб'єкта освітньої діяльності.

З метою правового забезпечення підвищення ефективності підготовки висококваліфікованих фахівців у вищих навчальних закладах України, необхідно здійснити заходи щодо вдосконалення освітнього законодавства, створення відповідного правового поля нашої держави, яке б відповідало інтересам українського суспільства його адаптації до освітнього законодавства Європейського Союзу.

Зокрема, система вищої освіти України, зафіксована у одноіменному IV розділі Закону України «Про вищу освіту», встановлена з трьох освітніх рівнів: початкова (молодший спеціаліст), базова (бакалавр) та повна вища освіта (спеціаліст, магістр). Водночас актуальною проблемою України залишається неузгодженість професійних і освітніх кваліфікацій, що призводить до невизначеності освітньо-кваліфікаційних рівнів. До цього часу чітко не визначено, що являє собою в освіті України і на вітчизняному ринку праці «бакалавр» і «магістр», для чого готуються ці кадри і де може сповна застосовуватися їхній науково-освітній потенціал. В той же час зазначені рівні в європейських країнах мають абсолютно чітке місце.

Невід'ємною складовою частиною навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації згідно ст. 16 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» є наукова і науково-технічна діяльність. Говорячи про шляхи інноваційного розвитку країни і розглядаючи університети як центри означеного розвитку, М. Згуровський наголошує на необхідності формування єдиного законодавчого поля і інноваційної діяльності шляхом внесення доповнень до ухвалених раніше кількох десятків законів і різноманітних відомчих документів та їх взаємного узгодження. А в цілому, підкреслює академік, вже настав час для підготовки та ухвалення Інноваційного кодексу України.²³

Аналіз чинного законодавства, що регламентує діяльність приватних навчальних закладів освіти, які засновані на приватній власності і підпорядковані власнику (власникам), показує, що вони вступають у правовідносини, як юридичні особи з властивою їм правосуб'єктністю, яка складається з правоздатності, дієздатності та деліктоздатності, при тому, що основним завданням навчального закладу є надання освітніх послуг, але названий суб'єкт «освітнянського життя суспільства» виступає як господарське товариство певного виду, життєдіяльність якого регулюється Господарським кодексом України, Законом «Про госпо-

дарські товариства», земельним законодавством тощо. Водночас, зважаючи на особливу значущість освітянської діяльності для студентства, остання не може кваліфікуватися як підприємницька незалежно від платних або безоплатних початків її здійснення, а має створити та ринку надання освітніх послуг здорову конкуренцію для навчальних закладів державної та комунальної форми власності²⁴, забезпечуючи надання якісних освітніх послуг, а не просто видання атестатів чи дипломів без належного рівня знань і кваліфікації.

Методами освітнього права є приписи, дозволи і заборони, заохочення, рекомендації і погодження про регулювання відносин у сфері освіти. З переходом до ринкової економіки, законодавець застосовує своєрідне поєднання різноманітних методів правового регулювання – методів автономії і рівності сторін, метод вільного волевиявлення, метод субординації. Застосування вищеназваних методів правового регулювання стало наслідком реформ української освіти у філософсько-правовому сенсі – тобто часткове звільнення системи освіти від жорсткого регулювання держави, здійснення змістових і структурних змін, серед яких поява недержавного сектора освіти, багаторівневність, варіативність. Тобто, ми бачимо, що метод правового регулювання у освітній галузі як система способів впливу «норм даної галузі права» на суб'єкти правовідносин, способи реалізації суб'єктних прав і виконання юридичних обов'язків, державно-правові заходи, спрямовані на неухильну реалізацію правових норм у конкретних правовідносинах, перебуває у стадії становлення, формування, що не дає аргументів на користь виділення «освітнього права» у галузь права.

Для освітньої установи як юридичної особи характерна спеціальна правоздатність – наявність прав і обов'язків, які відповідають меті їх діяльності і прямо зафіксовані в установчих документах. Ці установи мають діяти на основі загально-правових принципів і принципів відповідної галузі. Йдеться, зокрема, про принципи справедливості, гуманізму, єдності прав і обов'язків, рівноправності, свободи договору тощо. Серед спеціальних принципів виділяються ті з них, які спрямовані на досягнення мети освіти, розвиток особистості, задоволення потреб суспільства і держави в кваліфікованих кадрах тощо. Цими принципами мають бути пронизані всі норми освітнього права як комплексної галузі.

Вище вже зазначалося, що головними критеріями правової галузі є власний предмет і метод правового регулювання. Водночас слід врахувати, що, крім предмета і методу, кожна галузь права характеризу-

ється ще рядом інших ознак – джерелами, принципами, функціями, внутрішньою структурою, механізмом регулювання, правовими режимами, понятійним апаратом тощо. Удосконалення даної галузі, на мій погляд, пов'язане з прийняттям Освітнього кодексу України²⁵.

До факторів, які обумовлюють кодифікацію освітнього законодавства можна віднести розпорошеність нормативно-правової бази, наявність численних прогалин у законодавстві, потребу у підвищенні правової культури працівників освіти, учнівської та студентської молоді, батьків, в тому числі шляхом освітньо-правової просвіти тощо. Проблема кодифікації освітнього законодавства є вкрай актуальною і обумовлюється потребою поліпшення стану правового регулювання та підвищення якості освітнього законодавства. Водночас питання кодифікації освітнього законодавства України є непростим, десь дискусійним, оскільки охоплює питання багатьох галузей права, про що мова йшла вище. Кодифікація освітнього законодавства потребує ґрунтовного вивчення, оскільки освітнє право охоплює широке коло суспільних питань, таких як платна освіта, входження у Болонський процес, правове регулювання присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань тощо. Необхідним бачиться скликання «круглих столів» з метою з'ясування обґрунтованості здійснення кодифікації освітнього законодавства, обговорення термінологічних питань (мова освітнього права), проблем реформування освітньої галузі загалом із залученням освітян-практиків, фахівців з теорії права. На посилену увагу заслуговує подальша співпраця державних та громадських інституцій у площині формування ефективного та стабільного освітнього законодавства України.

Таким чином, кодифікація освітнього законодавства стане істотним поштовхом до системної структуризації освітнього права, а отже, й до розв'язання багатьох практичних проблем у галузі освіти України.

Проблема засвоєння і реалізації теоретичних положень чинного законодавства щодо правового регулювання освіти в Україні, формування навичок застосування на практиці отриманих знань з метою вирішення конкретних завдань правознавцями є одним з головних завдань, що стоять перед юридичними вищими навчальними закладами, які готують фахівців-юристів відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів. В Інституті політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова з 1993 р. читається навчальна дисципліна «Правове регулювання освіти в Україні», а з 2010 р. – «Освітнє право України». Тут же утворено Центр правової освіти і науки, який діє у рамках договору про співробітництво з Інститутом держави і права

імені В.М. Корецького НАН України. Центр здатен сконцентрувати і координувати як фундаментальні так і прикладні проблеми дослідження освітнього права в Україні.

Література:

1. Пономаренко В.М. Дослідження та аналіз освітньої політики в Україні. Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2010. – 19 с.
2. Андрущенко В.П., Савельєв В.Л. Освітня політика (огляд порядку денного). – К.: «МП Леся», 2010. – 368 с. – С. 6.
3. Пономаренко В.М. Назв. праця. – С. 6.
4. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю: 2-ге вид., допов. – К.: Знання України, 2008. – 819 с. іл.; – С. 136.
5. Шемшученко Ю.С. Нові організаційні форми здійснення правових наукових досліджень // Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Вип. 13. – К., 2002. – 584 с. – С. 3.
6. Андрущенко В.П. Правове поле навчання//Влада і політика. – 2000. – 21-23 березня. – С. 13; його ж. Модернізація педагогічної освіти України в контексті Болонського процесу//Вища освіта України. – 2004. – С. 5-9.
7. Зайчук В.О. Нормативно-правове забезпечення освіти в Україні //Вища школа. – 2002. – № 2-3. – С. 3-19.
8. Ніколаєнко С.М. Сучасна законодавча основа в системі майбутніх освітньо та наукових процесів в Україні і світі // Вища школа. – 2003. – № 4-5; його ж. Освіта і наука: Законодавчі та методологічні основи: Навч. посіб. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2004. – 280 с.
9. Журавський В.С. Проблеми входження України в загальноєвропейський інтеграційний процес у науці та освіті// Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Вип. 15. – К.: 2004. – 508 с. – С. 19-22.
10. Фініков Т.В., 19 До законодавства про вищу освіту Польщі, Росії, України, Чехії. – К.: Таксон, 2000. – 346 с.
11. Красняков Є.В. Законодавство в сфері освіти – галузь самостійна//Віче. – 2003. – №9. – С. 60-62; його ж. Освітнянське законодавство України не безпідставно претендує на окрему й самостійну галузь законодавства//Освіта Донбасу. – 2005. – № 4. – С. 96-99.
12. Див.: Андрусішин Б.І. Освітнє право України: проблеми та перспективи // Юридичний журнал. – 2011. – №1. – С. 91-100.

13. Див.: Чорна В.Г. Адміністративно-правове регулювання позашкільної освіти України. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2011 – 17 с.

14. Див.: Костенко І.В. Формування і розвиток системи наукових ступенів і вчених звань в Україні в контексті світового досвіду: історико-юридичне дослідження. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2011. – 21 с.

15. Конституційне право України. Академічний курс: Підручник: У 2-х т. – Т. 2. / За загальною редакцією Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 800 с. – С. 51.

16. Див.: Біла книга національної освіти України / Т.Ф. Алексеєнко, В.М. Аніщенко, Г.О. Балл [та ін.]; за заг. ред. акад. В.Г. Кременя; НА-ПН України. – К.: Інформ. Системи, 2010. – 342 с. – С. 89-90.

17. Див.: Андрущенко В.П. Роздуми про освіту. – С. 136-144.

18. Андрущенко В.П., Савельєв В.Л. Освітня політика (огляд порядку денного). – С. 158.

19. Див.: Красняков Є.В. Освітнське законодавство України не безпідставно претендує на окрему й самостійну галузь законодавства // Освіта Донбасу. – 2005. – №4. – С. 96-99.

20. Сырых В.М., д-р юр. наук, професор. Введение в теорию образовательного права. – М., 2002. – 340 с. – С.7.

21. Див.: Романенко К.М. Конституційне право громадянина на освіту в Україні: стан і тенденції розвитку.: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – Конституційне право. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008.

22. Ніколаєнко С.М. Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства. – К.: Знання, 2005. – 319 с. – С. 64.

23. Резников С. Дослідницькі університети як центри інноваційного розвитку країни // Дзеркало тижня. – 2011. – 21 січня. – № 32. – С.6.

24. Медончак М. М. Правовий статус приватного вищого навчального закладу за чинним законодавством України//Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. – 2010. – №2(12). – С. 118-124.

25. Див.: Андрусішин Б.І. Освітнє право в процесі його становлення і розвитку. У кн.: Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: збірник наукових праць на пошану академіка Ю. С. Шемшученка. До 75-річчя від дня народження. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2010. – 456 с. – С. 124-130.

2. Ідеї опозиції в освіті у Польщі у 80-х роках ХХ ст. *

У кінці сімдесятих і протягом восьмидесятих Польща стояла на шляху великих революційних перемін. Активізувалися і пошуки шляхів «нової» освіти, що було можливим лише за умови критичної оцінки суспільної дійсності. Головна суть цих прогресивних пошуків – оновлення освіти, її перехід від інструментально-організованої до демократичної.

Рух за оновлення освіти в той період був дуже різноманітним. Більшість починань передбачали припинення монополістичної діяльності тогочасної партійно-державної влади. При цьому пошук шляхів створення «освіти нової формації», за визначенням професора Л. Вітковського, особливо після серпня 1980 року, здійснювалися як на рівні вчителів і учнів (основних суб'єктів освіти), так і на рівні громадських легально діючих організацій: Спілки Польських Літераторів (Związek Literatów Polskich).

Польського Історичного Товариства (Polskie Towarzystwo Historyczne), Товариства Вільних Польських Університетів (Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej) тощо, а також «Вчительської Солідарності» (Solidarności nauczycielskiej). Однак не можна обійти і той факт, що за «освіту нової формації» ще в кінці 70-х років, передусім, виступали не педагоги, а опозиційні політики (Владислав Фрасинюк, Яцек Куронь, Адам Міхнік). Це вони організували нелегальну і опозиційну «домашню освіту» в структурах Товариства Наукових Курсів. В той час у опозиційних діячів було переконання, що освіта повинна бути реалізована винятково як громадська справа, в якій самоосвіта відігравала б основну роль. Освіта, в розумінні авторів цієї концепції, мала бути, з одного боку, формою опору існуючій системі, а з іншого – шансом емансипації суспільства, яке має вдосконалювати і підвищувати свою компетенцію при здійсненні трансформації суспільного устрою.

Однак практика показала: «комплементарне мислення» від опору через емансипацію до трансформації задовольняло не всіх суб'єктів опозиційної освіти. Бар'єром стала ментальність польського суспільства. Це була важлива і глибока проблема, яка найвідчутніше проявилася серед опозиційних діячів.

* у співавторстві І.М. Ковчина. Наука і сучасність. Сер.: Педагогіка. Філологія: збірник наукових праць / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. - Т. 36. - С. 23-31.

У пошуках тотожності освіти у Польщі у 80-х роках важливого значення набуло питання про політичні альтернативи, які допускалися у сфері навчання і освітньої практики, та їх «правові засади». Часто зверталася увага на той факт, що опозиційна освіта народилася в умовах тоталітарної системи, і це стало основною причиною для її об'єднання, перш за все, навколо Церкви як організації, що символізувала протилежність всьому «злу комунізму». У цьому контексті важливого значення набували питання: хто в Польщі в 1976–1989 рр. виступав за «освіту нової формації» і які завдання ставились перед нею. Заслуговує на увагу і такий аспект: в яких сферах у рамках опозиційного мислення з питань освіти було зосереджено увагу на змінах в «середині школи» і для «самої школи», а в яких школа розглядалася як одна з громадських сфер, функції якої обумовлювалися станом цієї сфери.

Ці аспекти були пов'язані із змінами у суспільстві, в яких школа мала виконувати визначену для неї функцію. Поєднання школи з громадською сферою визначає її функції в макросуспільних процесах. Опозиційні громадські сфери мають важливе значення для радикальної теорії освіти, оскільки «створюють можливість використання різних думок і критицизму в розвитку альтернативної культури для домінуючої тоталітарної держави». Отже, можуть бути опозиційні формації, що реалізують свої інтереси, але водночас «борються за їх правомірність в суспільстві, створюючи одночасно простір свободи для інших пригноблених груп». Цей погляд на діяльність опозиційних формацій і тих, що порушували проблеми «освіти нової формації», в умовах тоталітарної системи був надзвичайно вагомим, оскільки існуюча влада звинувачувала їх у суспільно-деструктивній діяльності.

Така позиція тогочасної влади, особливо в 70-х роках мала певні наслідки. Вони проявилися у 80-х роках в учиненні «опору» широких мас польського суспільства залученню їх до опозиційної діяльності, що здійснювалися на основі радикального заперечення тогочасної системи. Ці проблеми були дуже важливими і з точки зору бачення мети «щодо зміни картини світу» в процесі навчання і виховання. До цього часу світ характеризувався чіткою класифікацією і контрастністю. Дійсність було чітко поділено.

Треба було розрізняти два табори; табір капіталізму, експлуатації, безправ'я і занепаду – і табір соціалізму (або його ідеології – справедливості, розвитку і переваги). Така інтерпретація дійсності була оцінкою двоякого роду – цінностей і можливостей. Однак вибір

«цінностей і можливостей» належав не учневі, а «уповноваженим органам. Важливим завданням, яке ставила в ті часи політична опозиція, було заперечення традиційного наставництва і його сприйняття особистості як «гармонійно узгодженої зі світом, повним злагоди, і спроможної до поглиблення і утвердження цієї гармонії». Однак для реалізації цього завдання не завжди було доцільно включати в сферу освіти постійний діалог між минулим, сучасним і майбутнім, який був необхідний для об'єктивно вмотивованого розміщення різних груп суспільства в історії за умови одночасної боротьби за її творення. Тут можна говорити про вибір між «сентименталізацією історії», в чому нерідко звинувачували опозицію, і педагогічною практикою, яка намагалася «визначити спільні риси і відмінності, які дають можливості різним підпорядкованим групам відчувати своє становище, місце і тотожність».

Поряд з цим зауважимо, що політична опозиція в Польщі на початку 80-х років не до кінця відкидала досягнення минулого. Це було пов'язано з включенням до загальносуспільної дискусії тих питань, які стосувалися освіти, досягнень народної культури, що були до цього часу виключені з дискусії. Передусім, це стосувалося залучення «великих міфів, ідей, утопій, мрій і проектів гуманістів» з метою встановлення етичних норм для політиків і політики «Солідарності» у сфері відносин з опозиційними поглядами й ідеологією.

У той час у Польщі почали поширюватись думки про те, що як вчені-інтелектуали, так і вчительство не завжди є достатньо компетентними, щоб включатися у процес докорінної перебудови освіти, оскільки в переважній більшості вони були виховані на педагогічній теорії, що служила відтворенню системи «реального соціалізму».

В ідеологічній свідомості освітян в той час домінувала єдність щодо питання створення картини бажаної системи. Серед виступів в Комісії Освіти Товариства Вільної Вищої Школи Польщі привертала увагу, наприклад, ті, які застерігали від тенденції до узагальнення і перенесення негативних оцінок і вражень на всі елементи організаційних змін, які були передбачені проектом реформи освіти. Помилка, як стверджувалося, полягала не в ідеях, а лише в їх реалізації.

У середовищі педагогів відмежовувалася група тих, хто прагнув порушувати нову низку питань. Не зовсім вдалим виявилися і спроби організації широкої плюралістичної педагогічної дискусії на сесіях проф. В. Суходольського в Яблунневому (в 1981–1988 рр.) між об'єднаннями і локальними громадськими інституціями, які були, на

перший погляд, незалежними не лише від офіційних політичних осередків, але й від опозиційних, зокрема таких, як Польське Педагогічне Товариство чи Комітет «Польща 2000».

На думку З. Квєцінського, в академічних колах, що професійно займалися освітою, можна було спостерігати на той час синдром «професійного знищення», який призводив до деперсоналізації, недостатності відчуття фахової компетенції, емоційного виснаження, що впливало на зниження мотивації до праці. Ця проблема проявилася з усією повнотою під час роботи Комісії Освіти Товариства Вільної Вищої Школи Польщі, скликаної у жовтні 1980 р.

Як свідчать вивчені джерела, на шляху до створення цієї комісії виявилися серйозні перешкоди. Вони пояснювалися тим, що для діяльності в ній не вистачало компетентних і незалежних осіб, які б могли реалізувати поставлені перед даною комісією завдання. Проте «зусилля представників апарату влади повернути собі контроль над наукою і досвідченими експертами» були марними. В результаті цих ідейно-політичних і морально-етичних оцінок перший крок до демократії в освіті в Польщі зробили не партійно-державні владні структури, а політична опозиція, яка функціонувала на рівні громадської організації. На перших порах її називали «домашньою освітою», оскільки вона була нелегальною.

Особливий інтерес до проблем освіти з'явився разом із зародженням і активізацією діяльності об'єднання «Солідарність». На його громадсько-політичну активність істотно не вплинуло навіть введення в країні військового стану. В цій ситуації відмова суспільства системі освіти у праві на самовизначення стимулювала радикальні погляди, спрямовані на її трансформацію. В той час важливими були положення щодо розвитку освіти, обґрунтовані на основі матеріалів «після серпневих ініціатив» 1980 року.

Важливе місце серед цих нових ініціатив посіли розробки Комісії Освіти, Секції Освіти під назвою Рапорт Конверсаторіуму «Досвід і майбутнє» і, передусім, ініціативи вчителів, які входили до «Солідарності». В першій половині 80-х років спостерігалось також поживавлення і в науковому середовищі.

Головною метою Комісії Освіти було з'ясування через загальнопольські об'єднання у спеціалістів різних політичних орієнтацій і спеціальностей положення про фактичний на той час (1980 рік) стан освіти і виховання, аналіз явних і скритих цілей шкільної реформи, оцінки її позитивних і негативних наслідків, напрямів її негайного і невідкладно-

го коригування. Результати цього діагностування мали бути покладені в основу створення польського варіанту розвитку освіти на майбутнє.

Польський варіант розвитку освіти передбачав у перспективі два строки: середній (близько 5 років) і довготривалий (20-40 років). Основні висновки, представлені в проекті «Напрями і умови відновлення освіти», подані Комісією Освіти в листопаді 1980 року для подальшого обговорення, були сформульовані так: «існуюча система освіти, особливо шкільна, сприяла вихованню людей залежними, недієспроможними, позбавленими навичок саморегуляції, однобічно розвиненими і з нахилом до репресивної нетолерантності» (нетерпимості). Ці висновки значною мірою вплинули на те, що Комісія Освіти винесла рішення про початок реформи системи освіти.

В усіх працях, проектах і експертизах, які оприлюднювалися, підкреслювався загальний та єдиний постулат – гуманізація освіти. Було сформовано нове бачення суспільства і людини. Адже збереження освіти і виховання на рівні основних гуманістичних цілей є однією з важливих передумов подальшого розвитку суспільства.

Тільки у суспільстві, пройнятому духом освіти, існує шанс на виховання розумної, високоморальної, відповідальної людини. Комісією Освіти була обґрунтована вимога щодо створення комплексної програми підвищення рівня загальної освіти народу. В такому аспекті гуманізації освіти особливого значення набувала компетентність керівників освітньої сфери.

У працях Комісії Освіти наголошувалося, що політичні рішення і суспільні реформи, ініційовані центральними владами, належать до найважливіших зовнішніх джерел освітніх змін. В той час польська практика показує, що бачення майбутнього суспільства, представлене центральними реформаторами освіти, є хибним і «цей факт позбавляє будь-якого сенсу зусилля по вихованню».

Необхідність комплексних змін у сфері освіти не завжди підтримувалась вчительською групою «Солідарності». Причиною цього стало те, що вчительська «Солідарність», особливо на початку своїх дій, не мала ще загальнодержавного рівня, а була дуже розрізненим суспільним рухом. Ця розрізненість особливо проявилася на першому Всепольському з'їзді, що відбувся 12 жовтня 1980 року, серед делегатів в галузі освіти, коли із 148 ухвалених положень лише 15 стосувались стратегічних проблем і системних розв'язань завдань щодо розвитку освіти. І тільки створення на цьому з'їзді Всепольської комісії з питань освіти і виховання, якій делегати доручили вести переговори з урядом

від імені всієї сфери освіти, стало поштовхом для еволюції поглядів вчительської «Солідарності» відносно змін в освіті.

Вихідним положенням у переговорах вчительської «Солідарності» з Міністерством Освіти та Виховання була теза, що «освіта стала інтегральним елементом патології держави». Переговори охопили широке коло проблем польської школи, освіти і виховання, від гуманітарних предметів (історія, польська мова, пропедевтика, науки про суспільство), через іноземні мови, родинні будинки і опіки над незрячими дітьми і дітьми з поганим зором, дошкільне виховання і початкове навчання – до школи як виховного середовища, професійної педагогіки і охорони дитинства. На переговорах порушувалися також і проблеми суспільного та професійного становища вчителя. Головними представниками для переговорів з боку «Солідарності» було призначено Януша Олесінського з Кракова, Єжи Романа з Гданська, Стефана Старчевського з Варшави. В політичній опозиції, особливо «Солідарності», набувало поширення положення, що реформа освіти в Польщі повинна носити комплексний характер. В резолюції учасників Варшавської конференції з питань опіки і виховання, яка відбулася 17 травня 1981 р., зазначено, що «створення єдиної комплексної і перспективної програми виховання молоді, суспільної (державної) опіки і охорони дитинства і сім'ї є вкрай необхідним». Ця програма повинна створити систему освіти, яка зможе забезпечити тісне співробітництво всіх суб'єктів системи освіти, освітньо-виховних закладів: виховання, здоров'я, праці, соціальної допомоги. Шанси досягнення демократизації освіти бачилися в проникненні до школи цілей, змісту і методик навчання, відмінних від соціалістичних.

У 1980-1981 роках в дискусіях з опозицією про освіту з'явилися такі незвичні для того часу поняття, як суб'єктивність, тотожність і демократія. Але вони не завжди знаходили широкий відгук у педагогічних колективах.

В опозиційних дискусіях про освіту особлива увага приділялася програмам вивчення гуманітарних предметів у школах усіх рівнів, зокрема з історії й історії літератури.

Як результат, 22 вересня 1989 року на Загальних зборах Польського Історичного Товариства в Зеленій Гурі у прийнятому рішенні було порушено питання про підвищення статусу вчителя, рівня викладання історії і повернення курсу історії у професійні школи.

У 80-х роках значна частина польського суспільства (біля 65%) здобула освіту на рівні спеціальних професійних шкіл і не виявляла інтересу до подальшого навчання і вдосконалення.

Це, без сумніву, було наслідком впливу тодішньої системи освіти на свідомість суспільства культу простих і чітких формулювань, які спиралися на категорії порядку, ідентичності і зіставлення. За таких умов освіта підпорядковувалась відтворенню, а не створенню культури. Цьому служили і стандартизація шкільних програм, і обмеження ролі вчителів в плануванні навчально-виховного процесу.

Вже на початку свого існування Спілка Експертів, яка пізніше перетворилася на Спілку з Питань Освіти і Виховання «Солідарності», виконувала важливу концептуальну і програмну роботу, спрямовану на зміну статусу школи. Спілка підготувала шкільні програми для окремих типів шкіл, класів, концепції виховання в школі і виховних закладах, а також деякі Положення, які регулювали діяльність окремих галузей освіти. Зауважимо, що були не єдині ініціативи, спрямовані на вдосконалення польської системи освіти, що народжувались в учительському середовищі.

Водночас зазначимо, що дебати, які велись у той період політичним рухом з державними освітніми структурами, почали торкатися більш загальних проблем і поступово набували філософського характеру. Шанс змін у сфері всієї освіти політична опозиція вбачала, перш за все, у демократизації шкільної освіти. Ця проблема стала однією з найважливіших під час переговорів вчительської «Солідарності» з Міністерством Освіти та Виховання. Профоб'єднання наполягало на тому, щоб кожна польська школа була повністю автономною, а можливість реалізації цієї програми реформатори вбачали: у створенні «авторських шкіл» з власними альтернативними програмами навчання і виховання та шкіл, які мали діяти під опікою наукових, громадських, релігійних установ і товариств; у забезпеченні умов для самореалізації вчителя, яка проявлялася б у свободі організації, реалізації та інтенсифікації навчання. У додатковому матеріалі до переговорів «Солідарності» з Міністерством Освіти та Виховання під назвою «Школа як виховне середовище» чітко ставилися вимоги щодо звільнення школи від необхідності виконувати екстрені директиви освітніх влад і тих, що суперечать основним її навчально-виховним завданням. Тоді школа дійсно могла б служити дитині на її добро. Але ця вимога могла стати реальністю за умови автономності школи, незалежно від актуальної політики освітньої адміністрації, а відповідно до реальних результатів їх роботи з фізичного, розумового, емоційного і морального розвитку їх учнів і вихованців».

До кола проблем дискусії між вчительською «Солідарністю» і Міністерством Освіти і Виховання входили також питання управління освітою. Позбавлення офіційних освітніх структур права контролю за освітою політична опозиція вважала важливим фактором у боротьбі за демократизацію суспільно-політичного устрою.

Отже, вчительська «Солідарність» вважала, що відновити освіту можна на основі її реконструкції, а вірніше повернення до народних традицій. Зазначимо, що саме у християнській етиці вбачалася основа для відродження ієрархи пріоритетів, особливо тих, що стосуються народної освіти.

Привертає увагу той факт, що хоча «Солідарність» була суспільним рухом, «суспільний етос» було визначено нею на підставі саме християнської доктрини, а не з реконструкції виникнення етосу з реального суспільства при зверненні лише до однієї доктрини. І дійсно, практика 80-х років довела, що не доктрини, а суспільство вирішує, якою повинна бути «освіта нової формації». Здійснене нами вивчення програм декларацій інших громадсько-політичних формацій дає підстави стверджувати, що найважливішою сферою їхньої діяльності вважалася сфера освіти.

Так, Федерація Молоді, створена у 1984 р., приділяла особливу увагу створенню гуртків самоосвіти, мета яких полягала у формуванні свідомості молоді для боротьби з «комуністичним режимом» у Польщі. Створений у 1988 році Фонд імені Казимира Пужака спрямовував свою діяльність на проведення семінарів з метою популяризації і зміцнення традицій незалежності та демократичних ідей соціалізму. Політична група «Воля», створена у 1982 році, у розвитку самоосвіти вбачала можливість не лише поширювати ідеї незалежності, але і самостворення окремих груп і осередків. На суттєву роль самоосвіти звертали увагу члени «Руху Молоді Польщі», започаткованого у 1982 році. Вони згурпувалися навколо видання «Політика Польська» і були підтримані частиною духовенства. Радикальних змін у системі освіти, науки і культури вимагав Рух Реальної Політики, створений у листопаді 1987 року.

Отже, можна сказати, що різні опозиційні політичні формування, які діяли поза вчительським і академічним середовищем, бачили можливість реалізації своїх цілей, перш за все, через систему самоосвіти та позашкільного і вечірнього навчання. Школа залишається в центрі уваги лише вчительської «Солідарності» та тих організацій і товариств, що їх підтримували.

3. Український сектор європейського правового освітнього простору 20-30-х рр. ХХ ст.*

В період після Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. важливу роль для представників української еміграції, зокрема вчених-правників, почало відігравати місто Відень.

Н. Полонська-Василенко згадувала, що місто не сильно постраждало внаслідок війни; тут українська інтелігенція, здебільшого з Галичини й Буковини, в 1920 р. організувала лекції, академічні доповіді з різних дисциплін, у тому числі і юридичних.

Завдяки фінансовому сприянню «Союзу українських журналістів і письменників», до якого входили такі визначні правники як С. Дністрянський, С. Шелухін, М. Лозинський та ін., організувалися наукові доповіді та проводилися систематичні курси, що посприяло заснуванню у січні 1921 р. у Відні Українського вільного університету (УВУ). Навчання у закладі вищої освіти стало доступним без оплати для чоловіків і жінок, яким виповнилося 16 років.

Н. Полонська-Василенко, описуючи віденську добу Українського вільного університету, підкреслювала, що на правничому факультеті (викладання розпочалося у травні 1921 р.) налічувалося 25 студентів. В університеті розпочали педагогічну діяльність професори С. Дністрянський (відомий знавець державного та міжнародного права), Р. Лашенко (історик українського права), М. Лозинський (правник), В. Старосольський (фахівець у теорії права), С. Шелухін (дослідник українського права). Першим ректором УВУ став професор О. Колесса.

Більш детально означене питання розкривають вітчизняні науковці М. Петрів та С. Віднянський. Так, учені вказують, що протягом першого курсу викладання у Відні на правничому відділенні (факультет права й суспільних наук) працювало 6 професорів і 1 доцент, які читали лекції і проводили семінарські та практичні заняття з наступних дисциплін: С. Дністрянський – Конституційне право (6 годин), Загальна теорія права (12 годин), Історія і теорія міжнародного права (12 годин); В. Старосольський – Генеза права (3 години), Теорія державного права (12 годин); С. Шелухін – Право, справедливість, етика, релігія (3 години) [86; 406, с. 13], Історичний огляд українського права (6 годин); Д. Ко-

* у співавторстві з Токарчук О.В.; матеріали Міжнародної історико-правової конференції «Українське правознавство в антропологічному вимірі та європейському правовому просторі: історія, сучасність, перспективи».

ропатницький – Теорія карного права (12 годин); Л. Єх – Адміністративне право (12 годин); М. Лозинський – Монархія і республіка (1 година), Зложені держави (6 годин), Парламентарна і радянська форма влади (3 години); доц. П. Лисяк – Огляд економічних теорій (24 години). С. Віднянський з'ясував, що у Відні розпочали читати лекції 12 професорів і 3 доценти (В. Липинський та Л. Єх з певних причин не приступили до роботи).

Деканом факультету права й суспільних наук було обрано професора С. Дністрянського, продеканом – професора В. Старосольський.

Значна частина української молоді, здатної до навчання, перебувала у Чехословаччині, тому восени 1921 р. університет перенесено до Праги. Отримавши підтримку чеської влади, університет у Празі «мав право прилюдности». В УВУ українська молодь отримала змогу «завершувати студії магістерськими дипломами, докторами й габілітаціями». Урядове визнання українського університету та виділення значної матеріальної підтримки українським професорам і студентам, які виявили бажання навчатися в УВУ, дало можливість здобувати освіту на двох факультетах: філософському, правничому.

УВУ у Празі використовував демократичні традиції чеського університету, доводить С. Віднянський, робота УВУ сприяла розв'язанню складних проблем становлення й розвитку закладу, налагодженню його співробітництва з Карловим університетом і чеськими урядовими установами. Особливості діяльності українського університету як недержавної вищої школи, адже заклад утримувався не на державні кошти, зумовлювали певні проблеми, зокрема щодо матеріального забезпечення, у взаємовідносинах з іншими українськими організаціями й установами, між професорсько-викладацьким складом і студентськими об'єднаннями.

Водночас, Прага стала світовим центром українського національного політико-правового, культурного та наукового життя. Сюди приїхали провідні українські юристи, державні діячі. Українці репрезентували свою націю, готували ґрунт у свідомості європейців для прийняття в майбутньому України до міжнародної спільноти як самостійної держави.

Мовою викладання в УВУ у Празі була українська, проте сенат УВУ міг встановлювати деякі винятки. Були заплановані лекції із чеської, французької, англійської мов.

Започаткували професорські колеґії на правничому відділенні знані українські професори. Вони залучали інших науковців, відомих відпо-

відними науковими працями та глибокими фаховими знаннями в галузі юриспруденції. Ширше залучення наукових сил залежало в значній мірі від матеріальних засобів, які були в наявності УВУ. Закладом вищої освіти управляв сенат, до складу якого в 1921-1922 рр. входили: професор, доктор О. Колесса – ректор; професор, доктор С. Дністрянський – проректор і декан правничого факультету; професор, доктор В. Старосольський – продекан правничого факультету й секретар Сенату; професор, доктор С. Рудницький – декан філософського факультету.

Студентами УВУ правничого відділення могли бути: 1. як звичайні слухачі – чоловіки та жінки, які подавали необхідні документи про закінчення середньої школи; 2. надзвичайними слухачами могли стати чоловіки та жінки, що завершили «нижню середню школу чи учительський ліцей»; 3. госпітантами могли стати чоловіки та жінки, яких зараховував декан факультету. Студенти УВУ одночасно могли навчатися в Карловому Університеті й навпаки.

Український університет в Празі постав як всеукраїнська інституція. Він об'єднав професорів і студентів з різних куточків України. Станом на 1923 р. загалом в університеті з двадцяти восьми представників професорсько-викладацького складу, 18 були наддніпрянцями, 6 – галичанами, 3 – буковинцями, з них 18 звичайних професорів, 5 – надзвичайних, 3 доценти і 2 лектори. На правничому відділенні працювали 7 звичайних професорів, 3 – надзвичайних, 1 доцент.

В 1922 р. університет розвинув активну науково-видавничу діяльність. Опубліковано ряд лекційних матеріалів викладачів для користування студентами при підготовці до іспитів, а також розпочав видавництво наукових підручників. Зокрема, вийшли друком праці С. Дністрянського «Загальна наука права і політики» та Р. Лашенка «Лекції по історії українського права».

На початку 1930-х рр. становище УВУ погіршало. Налагодження відносин між Чехословацькою республікою та СРСР шкідливо відбилося на ставленні чеського уряду до українських емігрантів, зокрема було зменшено субсидії, ліквідовано Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українську господарську академію в Подєбрадах реорганізовано в Український технічно-господарський інститут. Д. Дорошенко писав: «...Чеська преса і громадянство захоплюються більшовиками, бажають порозумітися з ними і неприхильно ставляться до еміграції» [9].

14 лютого 1945 року було поставлено питання про евакуацію УВУ, як української установи, з бібліотекою, архівом, професорським скла-

дом і перенесення його до іншої країни. Н. Полонська-Василенко вказувала, що науково-педагогічні працівники, які вірили в надійність чеських паспортів і законодавства Чехословаччини, закріплювали правове становище УВУ в Празі й були певні, що радянське військо не зашкодить університету. Проте, значна частина професури виїхали з Праги, в тому числі й ректор УВУ відомий правознавець А. Яковлів.

Останнім ректором було обрано колишнього президента Карпатської України А. Волошина. Деканом правничого факультету став О. Гайманівський. Вони були арештовані через кілька днів після входу в Прагу Червоної армії. А. Волошина розстріляно. Бібліотеку, архів, банківські справи конфісковано. Музей визвольної боротьби частково знищили, матеріали вивезли до СРСР.

Представники української міжвоєнної еміграції відродили Український вільний університет у Мюнхені. Вони знайшли підтримку серед українців у Німеччині та німецьких установ. Інтелектуальні напрацювання правників-емігрантів, що прагнули до свободи в науці, українська молодь, яка мала бажання здобувати правову освіту, ряд інших чинників дали змогу організувати УВУ в німецькій школі, налагодити видавничу діяльність, відродити бібліотеку, канцелярію. Уже в 1945 р. аудиторне навчання проводилося на факультеті права і суспільно-економічних наук (відділення – правничий, суспільно-економічний), крім того функціонував філософський факультет.

На той період багато професорів УВУ померло, серед них С. Бородаєвський, І. Горбачевський, О. Ейхельман, О. Мицюк, О. Одарченко, Ф. Швець, С. Шелухін. Із значними труднощами вдавалося вводити на їх місце нові сили.

У Мюнхені згідно статуту університету метою постало: 1. плекати всі ділянки науки, а зокрема ті, що безпосередньо або посередньо стосуються української нації, і розвивати основи української культури як складової частини культури людства; 2. навчати та готувати українське фахове й наукове молоде покоління.

В університеті навчалися не лише українці – 56 осіб, зокрема поляки, білоруси, литовці, латиші, росіяни, словаки, хорвати, євреї і німці. Студенти-українці були об'єднані в окреме студентське товариство, що належало до Української студентської громади в Мюнхені. З університетом тісно співпрацював Центральний союз українського студентства, що базувався в будинку УВУ (центр всіх українських студентських товариств в еміграції). Допомогу студентству надавала Комісія допомоги українському студентству під головуванням професора, доктора Зенона

Кузелі. Науково-педагогічний склад налічував – «звичайних професорів 29 (чинних 20), надзвичайних професорів 19 (чинних 13), доцентів професорів 15 (чинних 11); асистентів професорів 12».

Отже, «...підготовка української молоді у вишах Чехословаччини наскрізь була просякнута не лише європейськими світоглядними та методологічними підходами, а й зберігала прогресивні національно-державницькі традиції. Вимушена ситуація в яку попали вчені-правники вивела їх, на нашу думку, на такий теоретично-практичний рівень підготовки юридичних кадрів до якого ми сьогодні лише наближаємося. Цей етап молодь розглядала як тимчасовий і навіть не уявляла собі, що вона залишиться на Заході назавжди; готувалися до того, щоб «повернутися додому не з порожніми руками».

Професорсько-викладацький склад УВУ в середовищі як аудиторних слухачів, так і слухачів заочної форми навчання намагався формувати освічену молодь, здатну на самостійне, оригінальне правове мислення, дієвих професіоналів в галузі юриспруденції на основі глибоких наукових знань. Студентами, під керівництвом професорів, активно здійснювалася науково-дослідницька робота в різних галузях права; намагалися дотримуватися певного балансу між громадсько-політичними ідеями того періоду та особистісними прагненнями.

Із стін Українського вільного університету «виросли» десятки молодих талановитих учених, що прийшли на зміну старшим учителям, заповзяті тим вогником вільної української науки, який підтримували й розповсюджували викладачі університету протягом свого життя.

Література:

* Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет, 1921–1971. *Український історик*. 1971. 1/2 (29/30). С. 17–27.

* Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали зібрані С. Наріжним до частини другої). К.: видавництво імені Олени Теліги, 1999. 272 с.

* Український Вільний університет в Празі. Історія зародження – організація – виклади в зимовім семестрі 1921-22. *Свобода*. 1921. № 265. 4 с.

* Петрів М. Наукові праці українських правників в галузі права в Чехословацькій республіці в 1921-1940р.р.: бібліографічний покажчик. Київ: Українська Видавнича Спілка, 1998. 62 с. URL: <http://www.petriv.com.ua/ua/publish.htm> (дата звернення: 12.01.2016).

* Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.). К., 1994. 82 с.

* Васькович Г. Український Вільний Університет. Науковий збірник Українського Вільного університету. 1992. Т. 15. С. 11-24.

* Сухобокова О. Український культурно-освітній осередок у Чехо-Словацькій республіці у 1920-х роках. Історія України. 2012. № 41/42. С. 3–8.

* Українські високі школи в Чехословаччині з кінцем шкільного року. Свобода. 1923. № 193. 4 с.

* Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словащині між двома світовими війнами: лекції за редакцією Д. Антоновича. К., 1993. URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm> (дата звернення: 25.05.2014).

* Полонська-Василенко Н. Сторінки спогадів. Український історик. 1965. № 3 – 4. С. 39–47.

* З діяльності Українського Вільного Університету у Мюнхені. Свобода. 1949. № 8. 4 с.

* Андрусин Б. І., Токарчук О. В. Європейські світоглядні та методологічні підходи у підготовці українських правників в еміграції міжвоєнного періоду (на прикладі закладів вищої освіти Чехословаччини). Європейські педагогічні студії. К. Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. Вип. 7. С. 15–26.

4. Управління освітою: між адміністративним і правовим регулюванням

Освіта, як особливий соціальний інститут, її стан, тенденції та перспективи завжди розглядаються в усьому світі як спосіб збереження і розвитку цивілізованості країни і формування визначеного суспільством і державою типу особистості.

Освіта виступає в якості специфічного об'єкта правового впливу, а відносини, що склалися у сфері освіти є предметом спеціального правового регулювання. Якісна урегульованість суспільних відносин у цій сфері є головною ознакою моделі держави, яка за українською Конституцією характеризується як права.

Було б несправедливо говорити, що протягом останніх років проблемі правового регулювання освіти не приділялося належної уваги. За період незалежності України було визначено нові пріоритети розвитку освіти, створено відповідну нормативно-правову базу, розпочато реформування цієї галузі суспільних відносин. Проте, жодна зі спроб реформувати національну освіту і науку не мала успіху, тому, що їх сутність

носила «косметичний» характер і полягала по суті в тому, щоб модернізувати стару систему підготовки чи перепідготовки кадрів, або «вмонтувати» в існуючу систему окремі елементи запозичені у зарубіжних країнах. Обидва підходи, не мали цілісного міжгалузевого характеру, тому були приречені на провал, через те, що у першому випадку колишня система не вписувалася у нові соціально-економічні умови і управляти нею у нових умовах ставало неможливо, а у другому – з тієї причини, що зарубіжні норми були розраховані на функціонування в дійсності, яка не була адекватною українській.

Освітнє право, можна розглядати у двох наукових іпостасях – філософській, яка розуміє право через ідею виключно права, тобто, таким, яким право має бути згідно поняття, та правовій, згідно якої право осмислюється, таким, яким воно є.

Аналіз філософської літератури останніх років свідчить, що розробці методологічних проблем науки і освіти приділяється значна увага у працях В.П. Андрущенка, В.Г. Кременя, І.А. Зязюна, М.І. Михальченка, С.М. В.М.Литвина, С.М. Ніколаєнка та ін.

«Формування правового поля освіти – одне з найбільш актуальних завдань функціонування, розвитку та реформування цієї галузі в трансформаційний період, – наголошує В.П. Андрущенко. – Добрі закони спонукають до легітимної практики. Відсутність останніх або їх недостатність – відверто підштовхують людей до неправових, а нерідко злочинних дій та вчинків. Шкідливість останнього очевидна. Особливо в освітянській сфері, де предметом впливу, вірної чи хибної норми виховання є діти, молодь, студенти. Будь-яка, навіть найменша похибка, може обернутись великим соціальним злом. Адже, по-перше, вона «закладається» в світогляд; по-друге, торкається значного масиву людності; по-третє, має незворотній характер» [1, с. 136].

Що стосується правової іпостасі, то, як визначає академік Ю.С. Шемшученко, «суспільна практика поставила перед правознавцями нові завдання. Вони пов'язані з розширенням сфери правового регулювання суспільних відносин, виділенням нових галузей права і правових інститутів у системі національного права. Дослідження цих галузей і інститутів вимагає і нових організаційних форм їх проведення» [2, с. 3]. Це, зокрема, стосується і освітнього права.

Фундаментальні питання правового регулювання освіти останніх десятиліть вирішувалися на основі надбань юридичної науки і в першу чергу теорії права, яка сама зазнала значного розвитку і збагатилася

новими підходами до розуміння і пояснення складних суспільних відносин.

Визначальною, інтегральною складовою досліджень освітнього права є характеристика проблеми управління освітнім процесом, визначення його змісту і пріоритетних напрямів, адекватних потребам сучасного суспільства. До різних аспектів цієї проблематики, що є прерогативою, перш за все політичної науки - мультидисциплінарної сфери знань, що спирається на потенціал інших наук, зокрема, економічної, юридичної, науки про державне управління тощо [3, с. 136], звертались: В. Андрущенко, Б. Андрусишин, О. Бабкіна, В. Бебик, І. Варзар, В. Гальперіна, М. Головатий, В. Горбатенко, І. Горбатенко, О. Дем'янчук, В. Журавський, О. Картунов, С. Клепко, К. Корсак, В. Кремень, Ф. Рудич, С. Рябов, В. Савельєв, С. Савченко, Ю. Терещенко, В. Тертичка, О. Тягло, А. Шоркін та інші [4, с. 6].

Мова йде про розробки в рамках теорії освітнього права і управління системою освіти. «Методологічні засади освітнього законодавства, – наголошує С.М. Ніколаєнко, - включають поняття про структуру, логічну організацію, методи і засоби діяльності щодо реалізації законів про освітню і наукову діяльність. В узагальненому вигляді структура цих законів має такі складові: загальні положення (правове регулювання відносин, державна політика і гарантії громадян); система освіти і науки (структура системи, державні стандарти, порядок створення, реорганізація, управління закладами); управління системою освіти і науки (компетенція суб'єктів управління, контроль за якістю); фінансово-економічна діяльність; соціальний захист вчених, педагогів, їх вихованців; міжнародна і зовнішньополітична діяльність; заключні положення» [5, с. 52-53].

Із наростанням демократичних тенденцій у суспільстві наприкінці 80-х рр. ХХ ст., а особливо із здобуттям Україною незалежності, «правознавці відмовилися від обмежень, які випливали з попереднього жорсткого дотримання партійного і класового підходу, збагатили свій методологічний інструментарій досягненнями світової науки, переосмислили наявні штампи та стереотипні оцінки в історико-юридичних розвідках», було «систематизовано сучасні теоретико-методологічні та концептуальні підходи до аналізу правових систем сучасності, визначено загальні тенденції їх розвитку з урахуванням національних особливостей» [6, с. 11-14], - наголошує академік НАН України Ю.С. Шемшученко.

Конституційне право на освіту в незалежній Україні в суб'єктивному розумінні є реально існуючою, гарантованою державою і міжнародним співтовариством фактичною можливістю особистості оволодівати і користуватися знаннями, вміннями і навичками з метою підвищення свого культурного рівня й особистих інтересів у інтересах всього суспільства і досліджується перш за все як складова прав і свобод громадян з пріоритетом інтересів людини і громадянина, а також як елемент функціонування громадянського суспільства і соціально орієнтованої ринкової економіки.

Як бачимо, вищезазвані суспільні відносини є складовою частиною громадянського суспільства і не всі можуть піддаватися правовому регулюванню.

Проблема побудови в Україні громадянського суспільства та завдання щодо інтеграції української освітньої системи в світовий, зокрема, європейський освітній простір спонукало до створення на всіх рівнях державно-громадського управління розвитку освіти, яка є інтеграцією діяльності, прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів державного управління, громадського самоврядування та громадськості для забезпечення ефективних управлінських впливів на всі ланки освітньої сфери. Метою державно-громадського управління розвитком освіти, підкреслюється у «Білій книзі національної освіти України», є залучення самоврядних органів і громадськості до формування освітньої політики на державному рівні і прийняття управлінських рішень в умовах демократизації суспільних відносин, децентралізації управління задля максимального врахування і задоволення освітніх потреб громадян, роботодавців, суспільства в цілому [7, с. 89-90].

Однак, на даний час державно-громадське управління розвитком освіти в Україні залишається фрагментарним і маловпливовим.

Законодавство України про освіту базується на Конституції і складається із законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про дошкільну освіту», «Про позашкільну освіту» та багатьох інших нормативно-правових актів, прийнятих у відповідності з ним, що створили правову й фінансову засади реалізації конституційного права громадян на освіту, значна частина яких відображена у збірниках нормативно-правових актів: «Освіта в Україні: нормативна база»; «Вища освіта: нормативно-правові акти про організацію освіти у вищих навчальних закладах III- IV рівнів акредитації»; «Права та обов'язки студентів вищих навчальних закладів III- IV рівнів

акредитації: Збірник основних нормативних актів (станом на 2 квітня 2008 року)»; «Нормативно-правові документи з питань вищої освіти»; «Про виконання законодавства щодо розвитку загальної середньої освіти в Україні»; «Освіта України. Нормативно-правові документи»; «Законодавчі акти Уряду України щодо вдосконалення національної системи вищої освіти України (від 27 серпня 2010 р.)» та ін.

У зв'язку з цим напрошується питання: чи можемо ми сьогодні говорити про освітнє право як галузь права.

Серед науковців немає єдиного визначення поняття «освітнє право». Зокрема, В.П. Андрущенко взагалі не вживає цю назву, користуючись термінами: «правове поле освіти», «низка нормативних документів», «освітнє законодавство», «освітні закони», «освітянська галузь», «нормативно-правове поле освіти», «категорія сучасного нормативно-правового поля», «нове освітянське законодавство», «сучасне освітянське законодавство», «ідеологія освітянського закону» [1, с. 136-144] на ін., а у контексті сучасного світового дискурсу освітньої політики В.П. Андрущенко разом з В.Л. Савельєвим дотримується термінів «управління освітою», «державне управління», «адміністрування освітою», «розробка і адміністрування освітньої політики» тощо [4, с. 158].

С.М. Ніколаєнко дає визначення «освітнього права», розуміючи його як «сукупність правил поведінки, встановлених відповідно до національно-історичних традицій державою або від імені держави для врегулювання відносин у галузі освіти. Воно виявляється як об'єктивне явище, незалежне від нашої свідомості, як сукупність нормативних правових актів, що регулюють відносини у галузі освіти, тобто освітнє законодавство. На суб'єктивному рівні – це правосвідомість, або уявлення людей про освітнє законодавство, уявлення про справедливість суспільних відносин у сфері освіти і науки, суб'єктивне право людини на освіту як природне і не відчужене».

Питання термінології, які виникають у процесі аналізу освітнього права продовжують залишатися у центрі уваги при виявленні діяльності держави по регулюванню відносин у галузі освіти. Правильне, точне визначення відповідної термінології дає можливість органам державної влади отримати інструментарій вирішення багатьох не лише теоретично-методологічних, а й управлінських завдань стосовно вироблення відповідних дієвих стратегій.

Про необхідність введення обов'язкової навчальної дисципліни «Освітянське право» або «Право регулювання освітянської діяльності» у вищих навчальних закладах, які готують майбутніх педагогічних пра-

цівників, говорить Є.В. Красняков. Автор пише про «нормативно-правову базу освіти», «законодавчу базу сфери освіти», «українсько-освітянську галузь законодавства», «освітянське законодавство», «законодавство про освіту», і, насамкінець, «єдину систему освітянського законодавства», яка має всі ознаки щодо визнання її окремою галуззю «освітянського права»[8, с. 96-99], але, на жаль, не називає ці ознаки. Не узгодженими залишаються, як бачимо, і межі термінологічного поля.

В той же час автор статті солідаризується з російською дослідницею освітянської галузі Г.О. Дороховою і наводить її визначення «освітянського права», що формується і постає як самостійна галузь права, яка наголошує, що «специфіка суспільних відносин у сфері народної освіти з усіма їх взаєминами і залежностями відбувається в регулюючих відносинах законодавчих актів і їх складових норм права. Правові норми, фіксуючи цілісність загальних відносин у цій галузі, у свою чергу, утворюють власну систему з характерною для неї ієрархією рівнів, зв'язків, структур».

На мій погляд на сьогодні варто говорити про наявність не звичайної, а комплексної галузі освітнього права. Предметом такого права виступають відносини між органами державної влади і освітніми закладами: керівництво освітнім процесом, ліцензування діяльності органів освіти, атестація, акредитація, присвоєння вчених звань. Ці відносини регулюються в основному нормами адміністративного права. Відносини по фінансовому забезпеченню діяльності освітніх закладів (Бюджетний кодекс України, Закони про державний бюджет), податкового контролю, надання платних послуг, умови кредитування здобуття вищої освіти регулюються нормами фінансового, податкового права. Відносини, пов'язані з створенням освітніх навчальних закладів, їхня реорганізація і ліквідація, регулюються нормами цивільного права, питання користування чи оренди земельних ділянок освітніми закладами врегульовується земельним правом. У галузі пенсійного забезпечення і соціального страхування педагогічні і науково-педагогічні працівники користуються правом на пенсію за вислугою років, правом на наукову пенсію, пільгами по оплаті періоду тимчасової непрацездатності, державною допомогою сім'ям з дітьми, навчальними відпустками студентів під час відпустки по догляду за дитиною тощо. Відносини між освітнім закладом і викладачами, які побудовані на відносинах між освітнім закладом і тим, хто навчається (чи його законним представником), з приводу прийому на роботу викладача, його захист від не законного

звільнення, звільнення молодого фахівця з роботи та додаткові підстави для звільнення за вчинення аморального вчинку, несумісного з продовженням конкретної роботи, та ін., регулюються нормами трудового права становище батьків і дітей, вихованців і вихователів регламентує Сімейний кодекс, Закон про охорону дитинства. Тобто, мова іде про специфіку предмета «освітнього права» – особливі освітні правовідносини. Але, в той же час треба зазначити, що законами врегульовано незначну частину відносин освітянської галузі.

Наявна нормативно-правова база української освіти досить розрізнена, почасти неповна, у ній є внутрішні протиріччя; не завжди освітянські закони узгоджуються з нормами інших галузевих законів, допускається не виправдане дублювання нормативних правил і положень» [5, с. 64].

Значною проблемою є відсутність державних стандартів, в тому числі з «права», «правознавства», що утруднює створення єдиного фахового економічного і правового простору та забезпечення для всіх учасників навчального процесу можливості оцінювання якості навчання і підготовки, шляхом порівняння їх з нормативними вимогами до кінцевого результату.

До цієї групи можна віднести власне педагогічні відносини – відносини, які виникають у рамках навчально-виховного процесу між педагогом і учнем чи студентом.

Українське освітнє законодавство має також значну перспективу розвитку для зацікавлених суб'єктів у системі «батьки-студент-вища школа-держава-роботодавець» з врахуванням потреб ринку праці та соціально-економічного стану держави загалом.

Юридичного і організаційного обґрунтування, своєрідної легалізації та формалізації потребують реально існуючі на практиці схеми залучення коштів батьків, інших юридичних осіб для вирішення потреб навчальних закладів освіти різних рівнів, в той же час і влада потребує доведення тези про необхідність фінансування не навчального закладу, а того, хто навчається, як суб'єкта освітньої діяльності.

З метою правового забезпечення підвищення ефективності підготовки висококваліфікованих фахівців у вищих навчальних закладах України, необхідно здійснити заходи щодо вдосконалення освітнього законодавства, створення відповідного правового поля нашої держави, яке б відповідало інтересам українського суспільства його адаптації до освітнього законодавства Європейського Союзу.

Зокрема, система вищої освіти України, зафіксована у одноіменному IV розділі Закону України «Про вищу освіту», встановлена з трьох освітніх рівнів: початкова (молодший спеціаліст), базова (бакалавр) та повна вища освіта (спеціаліст, магістр). Водночас актуальною проблемою України залишається неузгодженість професійних і освітніх кваліфікацій, що призводить до невизначеності освітньо-кваліфікаційних рівнів. До цього часу чітко не визначено, що являє собою в освіті України і на вітчизняному ринку праці «бакалавр» і «магістр», для чого готуються ці кадри і де може сповна застосовуватися їхній науково-освітній потенціал. В той же час зазначені рівні в європейських країнах зазначені рівні мають абсолютно чітке місце.

Невід'ємною складовою частиною навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації згідно ст. 16 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» є наукова і науково-технічна діяльність. Говорячи про шляхи інноваційного розвитку країни і розглядаючи університети як центри означеного розвитку, академік М. З. Згуровський наголошує на необхідності формування єдиного законодавчого поля і інноваційної діяльності шляхом внесення доповнень до ухвалених раніше кількох десятків законів і різноманітних відомчих документів та їх взаємного узгодження. А в цілому, підкреслює академік, вже настав час для підготовки та ухвалення Інноваційного кодексу України.

Аналіз чинного законодавства, що регламентує діяльність приватних навчальних закладів освіти, які засновані на приватній власності і підпорядковані власнику (власникам), показує, що вони вступають у правовідносини, як юридичні особи з властивою їм правосуб'єктністю, яка складається з правоздатності, дієздатності та деліктоздатності, при тому, що основним завданням навчального закладу є надання освітніх послуг, але названий суб'єкт «освітянського життя суспільства» виступає як господарське товариство певного виду, життєдіяльність якого регулюється Господарським кодексом України, Законом «Про господарські товариства», земельним законодавством тощо. Водночас, зважаючи на особливу значущість освітянської діяльності для студентства, остання не може кваліфікуватися як підприємницька незалежно від платних або безоплатних початків її здійснення, а має створити та ринку надання освітніх послуг здорову конкуренцію для навчальних закладів державної та комунальної форми власності [9, с. 118-124], забезпечуючи надання якісних освітніх послуг, а не просто видання атестатів чи дипломів без належного рівня знань і кваліфікації.

Наведені ознаки (займає особливе місце в правовій системі; складається з норм, які взяті з різних галузей права; не має обґрунтування єдностей і об'єкта; користується методами основних галузей права) говорить на користь виділення «освітнього права» як комплексної галузі права. Комплексний інститут як конструкція системи права і системи законодавства з'являється в силу об'єктивних причин, коли ті чи інші норми існуючої галузі не можуть застосовуватись у своєму керівному вигляді для регулювання певних відносин, які фактично починають утворювати предмет нової галузі права. Він визначається комплексним не тому, що в ньому є норми інших галузей права, а тому, що частина цих галузей конкретизується стосовно предмета нової галузі і діють лише у її межах.

Як бачимо, питання «освітнього права» є досить дискусійним. Науковці наводять як аргументи «за», так і «проти». Головними критеріями правової галузі, як вже зазначалося вище, є предмет і метод. Але разом з тим, треба враховувати, що крім предмета і метода кожна галузь права, яка вже відбулася, характеризується ще рядом інших показників – джерелами, принципами, функціями, внутрішньою структурою, механізмом регулювання, правовими режимами, понятійним апаратом тощо, комбінація яких для кожної з них є унікальною, а стосовно «освітнього права», потребує подальшого вдосконалення. Не прийнято в Україні і Освітній Кодекс.

Не на користь «освітнього права» як самостійної галузі права свідчить аналіз судової практики про фактичну відсутність в Україні виключно «освітніх» спорів, адже спори, що так чи інакше стосуються галузі освіти, як правило, підпадають під цивільну, рідше – під адміністративну чи господарську юрисдикції, а тому потребують використання норм традиційних матеріальних галузей права (цивільного, трудового, господарського тощо), з епізодичним зверненням, у разі відмінностей у правовому регулюванні, до спеціальних Законів: «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», тощо. Отже, на нашу думку, поки що не можна вважати, що «освітнє право» вже сформувалося як самостійна галузь українського права. Можна говорити про початок його формування і потрібно докласти чимало зусиль для розробки і становлення «освітнього права» як окремої, нової самостійної, спеціальної галузі права, а поки що ми можемо говорити лише про початок виокремлення галузі, але відносити її до галузей, що вже склалися, передчасно.

Проблема засвоєння і реалізації теоретичних положень чинного законодавства щодо правового регулювання освіти в Україні, формування навичок застосування на практиці отриманих знань з метою вирішення конкретних завдань правознавцями є одним з головних завдань, що стоять перед юридичними вищими навчальними закладами, які готують фахівців-юристів відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко В. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю: 2-ге вид., допов. – К.: Знання України, 2008. – 819 с. іл.
2. Шемшученко Ю.С. Нові організаційні форми здійснення правових наукових досліджень // Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Вип. 13. – К., 2002. – 584 с.
3. Андрущенко В. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю: 2-ге вид., допов. – К.: Знання України, 2008. – 819 с. іл.
4. Андрущенко В. П., Савельєв В. Л. Освітня політика (огляд порядку денного). - К.: «МП Леся», 2010. – 368 с.
5. Ніколаєнко С.М. Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства. – К.: Знання, 2005. – С. 52-53.
6. Шемшученко Ю.С. Наукові школи, сформовані на боці Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України //Правова держава. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. - 600 с.
7. Див.: Біла книга національної освіти України / Т.Ф. Алексєєнко, В.М. Аніщенко, Г.О. Балл [та ін.]; за заг. ред. акад. В.Г. Кременя; НА-ПН України. – К.: Інформ. Системи, 2010. – 342 с.
8. Див.: Красняков Є.В. Освітнє законодавство України не безпідставно претендує на окрему й самостійну галузь законодавства // Освіта Донбасу. -2005. - №4. – С.96-99.
9. Медончак М. М. Правовий статус приватного вищого навчального закладу за чинним законодавством України//Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. – 2010. - №2(12). – С. 118-124.

5. Українська правнича освіта і наука у європейському вимірі: українські вищі у Чехословаччині 20–40-х рр. ХХ ст.*

Сучасне становлення України як правової держави вимагає реформування юридичної освіти, а тому постає завдання щодо ознайомлення з українською правничою освітою й наукою закордоном у міжвоєнний період. Формування концепцій, доктрин та підходів до фахової підготовки спеціалістів у галузі юриспруденції представниками різних напрямів історико-правової думки в еміграції, котрі поважали моральні засади й переймалися ідеями істинної цінності прав та свобод особи, здатні слугувати орієнтирами для суспільства у подоланні проблем, що вже мали місце в історії. Ці проблеми вже були осмислені відомими науковцями й педагогами, такими як С. Дністрянський, О. Ейхельман, Р. Лащенко, В. Старосольський, С. Шелухін, А. Яковлів та ін. Особливості в підходах різних шкіл історико-правової думки до зазначених питань потребують ґрунтовних досліджень.

Серед вчених, які в силу багатьох причин опинилися поза межами України, але здійснили ґрунтовний внесок у дослідження історії українського права загалом і проблематики, присвяченої Українській національно-демократичній революції 1917–1921 рр. та визвольним змаганням, то необхідно виокремити С. Дністрянського, О. Ейхельмана, Р. Лащенка, К. Левицького, М. Лозинського, К. Лоського, С. Шелухіна, А. Яковліва [1, с. 119–120].

Історико-правничій науці українських вчених-емігрантів присвятили свої історіографічні огляди Б. Андрусішин, Ю. Древницький, О. Івасечко, В. Кавальчук, М. Кармазін, Т. Маньгора, О. Мошак, В. Потульніцький, О. Токарчук, Я. Турчин та ін. [1, с. 120].

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Політична ситуація в Україні та світі здійснювала певний вплив на концепції українських вчених-емігрантів. Зауважимо, що їхній науковий доробок вартий детального дослідження, оскільки їхній досвід є особливо актуальним сьогодні.

Під час дослідження української правничої освіти і науки у європейському вимірі та функціонування українських вишів у Чехословаччині 20–40-х рр. ХХ ст. було застосовано ряд загальнонаукових мето-

* у співавторстві з Токарчук О.В. Вісник Національної академії правових наук України. 2018. Т. 25. № 3. С. 170–185.

дів. Це дало можливість уникнути однобічності у вивченні об'єкта, а саме: висвітлення якоїсь окремої властивості предмета без визначення сутності; об'єднання багатьох різнорідних, внутрішньо не пов'язаних між собою характеристик предмета. На основі застосування відповідних принципів було забезпечено вирішення пізнавальних і практичних проблем. Зокрема, шляхом порівняння виявляється загальне й особливе в історичних та інших явищах, досягається пізнання різних ступенів розвитку одного і того ж явища. Цей метод дозволив виявити й співставити систему підготовки правників для держави, якої на той час ще не існувало, визначити тенденції розвитку даного процесу, оскільки така діяльність була спрямована на відновлення української державності та захист її законних інтересів.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ДИСКУСІЯ

2.1. Розширення поглядів щодо трактування української правничої освіти й науки у європейському вимірі

Варто звернутися до історії функціонування українських наукових установ в Європі міжвоєнного періоду, де відбувалося викладання й вивчення окремих галузей права. З впевненістю зазначимо, що ініціативність українських професорів в організаційній роботі на чужих землях при складному фінансовому становищі, цінність їх наукових досліджень для сучасної юридичної науки не достатньою мірою з'ясовано.

На сьогодні з-поміж недоліків у системі вищої юридичної освіти в Україні виділяють:

- відсутність системи фінансового забезпечення видання наукової літератури, навчальних та навчально-методичних матеріалів, необхідних для якісного викладання правових дисциплін;
- недостатній рівень технічного забезпечення мобільності навчального процесу;
- відсутність ефективної системи фінансування кафедри, інституту, факультету внаслідок застосування централізованого підходу до розподілу ресурсів у даній сфері [2, с. 24].

Варто зазначити, що усі вищенаведені перешкоди були також актуальними і для українських педагогів та науковців в еміграції. Підготовка фахівців з права ведеться кожною країною, як правило, на своєму власному національному ґрунті, на базі правового поля, що вже існує. В емігрантських центрах ми спостерігаємо унікальний у світовій історії випадок, коли складалася система підготовки правників для держави, якої на той час ще не існувало. Така виняткова ситуація спричинилася до того, що українські центри вищої освіти в еміграції здійснювали під-

готовку фахівців, базуючись не на державоцентристській, а на студентоцентристській парадигмі.

Перед ними стояло цілком реальне завдання: хто є «замовником» підготовки правника, під який тип майбутньої держави його готувати (демократичну, тоталітарну, зорієнтовану на національні чи загальнолюдські цінності), які професійні стандарти мають лягти в основу. Оскільки головною метою підготовки правників у Чехословаччині за задумом вчених-юристів була їхня майбутня діяльність, спрямована на відновлення української державності та захист її законних інтересів, то в освітніх програмах і курсах панував дух традиційного позитивізму. Звісно, був присутній також і світоглядний вплив викладачів, котрі не могли не зважати на європейську модель конституційної юрисдикції, що поширилася в Австрії та Чехословаччині після закінчення Першої світової війни [3, с. 286]. В той же час у науково-педагогічній діяльності переважали гуманізм, повага до прав людини та сповідування основоположного принципу верховенства права.

Зважаючи на відсутність безпосереднього «замовника» для конкретних фахівців, на нашу думку, правничі школи української еміграції вдалися до єдиної можливої моделі підготовки – «змішаної», у якій перепліталася підготовка правника академічного типу з підготовкою практичного типу. Вибір моделі підготовки є чи не основною проблемою реформування сучасної правничої освіти, закладеною у Проекті Закону України «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» (реєстраційний №7147 від 28 вересня 2017 р.) [4].

Студенти-правники в першу чергу отримували широку філософсько-правову, методологічну підготовку, яка слугувала для вирішення конкретно-галузевих правових завдань.

Корисним для сучасної української освітньої практики може стати досвід «академічної мобільності» та опанування програми «двох дипломів». Адже студенти досить легко могли змінити один з трьох українських вишів, не відчуваючи великої різниці у змісті навчання, адже одні і ті ж професори часто були лекторами у різних університетах. Значна частина навчальних курсів гармонізувала з потребами практики, оскільки лектори самі часто виступали як представники правничих професій із великим практичним досвідом. Значна частина навчального часу відводилася практичним заняттям, у тому числі загальнотеоретичним («Енциклопедія права», «Методологічна проблема в науці про державу», «Філософія права нової доби», «Теорія правничого думання»

та ін.), що вело до посилення практичної спрямованості правничої підготовки в емігрантських освітніх центрах.

2.2. Українська правнича освіта у Чехословаччині 20–40-х рр. ХХ ст.

У 1920–30 рр. на території України, виснаженої війною, розділеної між більшовицькою Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною було фактично встановлено окупаційний режим, що неухильно викорінював усе українське. Зокрема, сучасні науковці зазначають, що на кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст. юридична освіта й наука на теренах радянської України знаходилася в повному занепаді. В умовах застою та деградації спеціалістам-юристам надавалася середня освіта. Вчені підкреслюють, що не існувало жодного вищого юридичного навчального закладу, котрий готував би правників [5, с. 3; 6, с. 15].

Прага стала світовим центром українського національного політико-правового, культурного та наукового життя. Сюди приїхали провідні українські юристи, державні діячі, які репрезентували свою націю, готували ґрунт у свідомості європейців для прийняття в майбутньому України до міжнародної спільноти як самостійної держави [5, с. 3]. Інтелектуали витворили низку соціально-політичних проєктів, своєрідних цивілізаційних зразків для відродження державного життя українського народу. Об'єднувало їх те, що становленню державності передували потужний рух народу за соціальне і духовне відродження України на демократичній основі [7, с. 669].

Українські правники, що перебували в еміграції в Чехословаччині, здебільшого працювали на факультеті права і суспільних наук Українського Вільного Університету (УВУ) в Празі. Окрім того, багато з них (професори В. Старосольський, О. Ейхельман, А. Яковлів, Р. Лащенко, С. Шелухін та ін.) [8] здійснювали педагогічну й наукову діяльність в Українській Господарській Академії (УГА) Вісник Національної академії правових наук України Том 25, № 3, 2018 175 у Подєбрадах (заснована 1922 р.) [9, с. 20] та в Українському Високому Педагогічному Інституті ім. Драгоманова (заснований 1923 р., викладали професори О. Ейхельман, С. Шелухін та ін.) [10; 11, с. 67].

Метою трьох вищих шкіл у Чехословаччині стало створення власне українських закладів, відсутніх в Україні через політику окупаційної влади. Останні мали стати організаційними центрами для майбутніх університетів на рідній землі, виховати своїх студентів на основі моральних цінностей, виростити культурних працівників, зокрема правників для власної держави.

Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова в організаційному плані складався з трьох базових факультетів – історико-філологічного, природничо-математичного, музично-педагогічного; двох дочірніх установ – Матуральних курсів (для осіб, що не володіли документами про закінчену середню освіту) та Реформованої гімназії; бібліотеки; канцелярії; видавництва «Сіяч». Викладацький колектив у складі 92 осіб був поділений на штатний та позаштатний персонал, а слухачі інституту гуртувалися навколо двох інститутських громад [12, с. 12]; готував освітні кадри за такими спеціальностями: учитель вищих початкових шкіл, учительських семінарій, нижчих класів гімназій, інших різноступеневих шкіл, а також учитель загальноосвітніх предметів у середніх технічних школах. Однак інститут випускав спеціалістів не лише для педагогічної праці в освітніх закладах, а й для адміністративної діяльності в них [13, с. 12].

Під егідою Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Драгоманова вийшло два томи наукових збірників, що вміщували й праці юристів, де особлива увага відводилася розвідкам з права, історії українського державотворення [14, с. 12].

Щодо педагогічної діяльності учених в еміграції, то зазначимо, що їхні доповіді та лекційні матеріали вирізняються глибокою підготовкою, змістовністю, продуманістю, послідовністю розвитку основної думки; це, безперечно, означає наявність високих якостей в академічному викладанні. Матеріали лекцій дають змогу «намалювати портрет» особистості кожного з професорів, наскільки вони проявилися в науковій діяльності та в особистому ставленні до студентів. Попри проблеми, котрі спіткали викладачів на чужині, вони були просякнуті гуманністю, великою любов'ю та повагою до права й людини.

Професорсько-викладацький склад навчальних закладів Чехословаччини в середовищі як аудиторних слухачів, так і слухачів заочної форми навчання намагався формувати освічену молодь, здатну на самостійне, оригінальне правове мислення, дієвих професіоналів у галузі юриспруденції на основі глибоких наукових знань. Студентами, під керівництвом професорів, активно здійснювалася науково-дослідницька робота в різних галузях права; намагалися дотримуватися певного балансу між громадсько-політичними ідеями того періоду та особистісними прагненнями.

Правнича освіта є багатогранним і багатоаспектним явищем. Залежно від того, до якого профілю юридичної діяльності готуються фахівці, складається відповідна програма їх навчання, у якій поряд з фундамен-

тальними знаннями, наприклад, з історії, політології, соціології, передбачається надання студентам та слухачам спеціальних знань з урахуванням специфіки тієї сфери, де їм доведеться працювати. Час вимушеного перебування в еміграції українці намагалися використати з найбільшою користю для себе та майбутнього своєї держави. Завданням постало здобути якісну освіту, перейняти досвід розвинених європейських держав, щоб після повернення в Україну використати власні знання та навички для розвитку її права, політики, економіки, науки, освіти [5, с. 3].

Умови еміграції, вплив європейського оточення породжували власну парадигму вимог до особи правника та його фахової підготовки.

2.3. Науково-дослідницька діяльність українських учених-емігрантів у Чехословаччині 20–40-х рр. ХХ ст.

Значення чехословацької системи конституційної юрисдикції 20-х рр. полягає не лише в тому, що її невід'ємною ланкою став спеціальний новітній конституційний суд, а факт першості в його запровадженні, що дозволило у ХХ ст. іменувати європейську модель конституційної юстиції ще й чеською. Чеський і словацький народи проголосили незалежність і створили, напевно, найдемократичнішу тоді у світі державу [3, с. 287]. Конституція Чехословаччини 1920 р. має залишитися в історії світової конституційної юрисдикції ще й як такий з основних законів, який у багатьох статтях, починаючи з першої, підкреслював необхідність суворої відповідності законів та інших нормативних актів конституційним приписам [3, с. 288]. У Чехословаччині, як і в Австрії, діяли перші в Європі конституційні суди ХХ ст., які зникли з правового поля Європи в середині та наприкінці 30-х рр. після аншлюсу Австрії та розчленування Чехословаччини згідно з Мюнхенською угодою [3, с. 295].

Науково-дослідницька діяльність у галузі права переважно здійснювалася паралельно з педагогічною, а частково й самостійно. З результатами наукової діяльності знайомили широкі кола через виголошення доповідей, рефератів на засіданнях факультету та в наукових товариствах, а саме: Українському правничому товаристві [15], Історико-філологічному товаристві [16] в Чехословаччині, в Українському науковому інституті в Берліні та Варшаві, а також через участь провідних професорів у наукових з'їздах [10]. Завдяки діяльності зазначених товариств, вже на початковому етапі їхнього існування європейська громадськість отримала можливість дізнатися більше про право, історію, культуру, науковий та творчий потенціал українського народу [16, с. 93].

Серед українських педагогів і вчених європейського значення професор Станіслав Дністрянський займав одне з найпочесніших місць. Його численні праці з історії та теорії права користувалися заслуженою повагою серед іноземних наукових кіл. Можливо, якби зовнішні обставини української педагогічної і наукової діяльності були кращими, С. Дністрянський міг би підготувати для України покоління висококваліфікованих правничих діячів. Живучи в еміграції, він, як свідчать джерела, не повною мірою проявляв свій науковий та педагогічний потенціал у відносно вузьких межах УВУ в Празі. Проте праця його та колег професорів була корисною і неоціненною.

В 1927–1928 н. р. С. Дністрянський викладав курс «Теорія правничого думання»; в 1928–1929 н. р. – «Господарське право, історія права в Європі»; в 1931–1932 н. р. – «Філософія права нової доби»; в 1932–1933 н. р. – «Філософія права в старому віці» [10].

До 25-го ювілею наукової діяльності С. Дністрянського силами УВУ був виданий «Ювілейний збірник», який став цінним внеском у наукову правову літературу та до складу якого увійшли дослідження на правову тематику:

– Р. Лашенка «Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським»;

– К. Лоського «Мандати римських імператорів»;

– М. Лозинського «Охорона національних меншостей у міжнароднім праві»;

– О. Ейхельмана «Реформа місцевого самоуправування на підставі демократично-республіканської державності»;

– В. Старосольського «Методологічна проблема в науці про державу» [17, с. 2].

Володимир Старосольський – український вчений, адвокат, спеціаліст в галузі права та соціології. Був відомий у середовищі емігрантів як високоінтелектуальна, культурна людина. У Львові його поважали діячі різних політичних поглядів і переконань, у тому числі й націоналістичних поглядів [18, с. 300], проте, на думку Ю. Древніцького, критичне ставлення В. Старосольського до більшовицької влади в Україні поєднувалося з певними ілюзіями та ідеалістичним захопленням радянською Україною [18, с. 298].

Адвокатська практика В. Старосольського могла б послужити прикладом наслідування виступів на судових засіданнях сучасними студентами юридичних факультетів; вітчизняні вчені відзиваються про В. Старосольського як впливового і сильного адвоката, справжнього екс-

перта своєї справи. Зокрема, І. Гловацький виокремлює досконалі тактичні прийоми у професійній діяльності правника, ерудицію щодо відносин між Польщею та Україною, відзначає його риторичне мистецтво. У праці «Промови українських адвокатів Галичини на політичних судових процесах початку ХХ ст.» містяться виступи В. Старосольського на судових засіданнях, котрі характеризуються як юридично грамотні та логічно побудовані [19; 20].

Участь В. Старосольського у процесах над членами УВО-ОУН за свідчили його послідовну, тверду лінію в національно-державницьких питаннях, глибокі переконання, оперті на науковому аналізі національних, соціальних, політичних Вісник Національної академії правових наук України Том 25, № 3, 2018 178 проблем українського суспільства. Питання забезпечення прав і свобод людини й громадянина В. Старосольський розглядає лише як частину національного питання. Він вважав, що навіть широке забезпечення свобод людини не означає вирішення національного питання [21, с. 10]. В державній друкарні УВУ і Празі 1923–1924 рр. надруковано працю В. Старосольського «Партія в конституції Чехословацької Республіки» [22, с. 58].

Крім університету, правничу літературу видавала також УГА; при останній, для створення кращих умов навчання студентів, було організовано Видавниче товариство. Саме в останньому було видано книгу В. Старосольського «Держава і політичне право» (Ч. 1, 1925 р.; Ч. 2, 1924 р.) [22, с. 57].

Завдяки правонаступнику УГА – Українському Технічно-Господарському Інституту (УТГІ) – було видрукувано літографські виклади лекцій викладачів правничого факультету УВУ та викладачів-правників УТГІ, у тому числі у 1933–1934 рр. побачила світ праця В. Старосольського «Політичне право» [23].

Отто Ейхельман обґрунтував ідею державної незалежності України, акцентуючи увагу на принципі самовизначення народів та потребі наповнення європейського інформаційного простору відомостями про ресурсний потенціал українців [24, с. 23]. Усі особисті уміння і навички він прагнув передати своїм студентам. У наукових працях та в лекціях О. Ейхельман поєднував право й правовий порядок із поняттям державної влади, обґрунтовував принцип зв'язку держави і права, раціонального співвідношення індивідуальної, громадянської і політичної свободи особи в державі [24, с. 15]. У 1923 р. слухачі економічно-кооперативного факультету (відділу) УГА своїм коштом систематизу-

вали й видали для особистого користування курс лекцій професора О. Ейхельмана «Енциклопедія права» [22, с. 54].

Власними силами на друкарській машинці О. Ейхельман для своїх студентів видав у 1927 р. працю «Основи права» та в 1928 р. – «Історія державних конституцій», оскільки протягом 1926–1927 н. р. та 1927–1928 н. р. УВУ з причини браку матеріальних фондів не мав можливості видавати юридичну літературу професорів правничого факультету, хоч відомо, що підготовлених до друку досліджень було достатньо багато [23].

У 1928–1929 н. р. професор О. Ейхельман викладав дисципліну «Устрій та діяльність Ліги Націй»; в 1936–1937 н. р. – «Політичне право і загальна наука права»; в 1939–1940 н. р. – «Міжнародне судівництво» [10].

Видавниче товариство при УГА надрукувало у 1925 р. праці Р. Лашенка «Цивільне право», у 1926 р. «Промислове право» О. Ейхельмана. У державній друкарні УВУ в 1929 р. вийшла книга А. Яковліва «Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI ст.». Там же у 1930 р. світ побачила праця А. Яковліва «Про копні суди на Україні», в 1931 р. – «Українське звичаєве процесуальне право», а в 1929 р. – «Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII вв. на Україні» (Львів, Друкарня «Діло») [22, с. 58–59; 25, с. 42].

УТГІ видавало курси лекцій викладачів інституту, зокрема А. Яковліва «Цивільне право» у 1932–1933 рр., «Цивільний процес» у 1934 р., «Торговельне право» в 1934–1935 рр. [23].

Андрій Яковлів є відомим українським істориком права. З огляду на вищевказані праці його можна називати спеціалістом також у галузі звичаєвого, цивільного, карного, морського права. У 1923 р. А. Яковлів отримав статус емігранта й оселився у Празі, зайнявши посаду доцента УВУ. У 1928 р. – професор УВУ, викладав цивільне право. Протягом 1935–1945 рр. вчений-правник очолював кафедру цивільного права УВУ. Двічі у 1930 і 1944 рр. обирався ректором університету [25, с. 41]. Був професором права Української Господарської Академії у Подєбрадах, а у 1939 р. виконував обов'язки директора Українського наукового інституту у Варшаві.

В 1930-х рр. у межах курсу історія України в УВУ професор А. Яковлів викладав «Історію кодифікації українського права», а саме про кодекс «Прав, по которым судится Малороссийский народ» (дві години на тиждень) студентам історико-філологічного відділу та студентам правничого відділу факультету права і суспільних наук. У 1935 р. ви-

кладав курс «Історія державного права України XVII–XVIII ст.». А. Яковлів проводив заняття на правничому відділі з дисциплін «Цивільне право» і «Цивільний процес» [26, с. 364]. Він підготував ряд ґрунтовних публікацій на цю тему, які могли б стати предметом окремого дослідження. УВУ видавав «Науковий збірник», чотири томи якого вийшли до 1945 р. [27, с. 95]; функціонувала кафедра історії українського права, де працювали А. Яковлів, Р. Лашенко, О. Гайманівський [27, с. 95].

Ростислав Лашенко – історик українського права, професор УВУ. Здійснював плідну наукову працю в еміграції переважно в галузі історії українського права литовського періоду [28, с. 426, 433] (відомі праці з цивільного, карного права).

Потугами державної друкарні УВУ в 1923 р. у «Науковому збірнику Українського Вільного Університету в Празі» [27, с. 110] надруковано працю «Литовський статут, яко пам'ятка українського права». Там же того ж 1923 р. опубліковано «Лекції по історії українського права. Частина перша: Княжа доба. I. Література. II. Пам'ятники права. III. Історія державного права» [23, с. 55] (частина друга лекцій вийшла друком у 1924 р.). У збірнику «Записки Української Господарської Академії» в одному примірнику побачила світ праця вченого «Український карний процес (по карній справі)». В 1925 р. Видавниче товариство при УГА в Подєбрадах надрукувало дослідження Р. Лашенка на тему: «Цивільне право. Частина перша. Вступ. Загальна частина. Річеве право. Виняткове право» [22, с. 55]. У 1926–1927 рр. у «Збірнику правничої комісії при історико-філологічній секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка» видано монографію професора «Копні суди на Україні: їх походження, компетенція і устрій» [27, с. 110].

Р. Лашенко, будучи надзвичайним професором в УВУ, в 1924–1925 н. р. викладав дисципліну «Історія українського права», що об'єднувала дві частини: Вісник Національної академії правових наук України Том 25, № 3, 2018 180 історія українського державного права литовсько-польської доби та історія українського родинного і спадкового права [29, с. 141].

Сергій Шелухін – правник, учений та педагог, громадсько-політичний діяч; науково-дослідницькою працею почав займатися ще в студентські роки. У своїх лекціях з історії українського права вчений підкреслював, що правове мислення завжди встановлює силу права і моралі, режим свободи і справедливості. Примітивізм мислення встановлює за норму принцип права сили «дужчого», не зважає на вимоги моралі, породжує режим насильства. Правове мислення в координації

інтересів і вирішенні питань людських взаємовідносин керується вимогами моралі, внутрішньої правди, справедливості. У лекціях з карного права науковець аналізував питання загальної, особливої (спеціальної) частин кримінального права, вважав за доцільне ввести систему практики карного права.

У Вінніпегу 1929 р. у «Правді і волі» вийшло дослідження історика права С. Шелухіна на тему «Історико-правні підстави Української Державности», а в 1930 р. в Державній друкарні при УВУ – уривки з нарисів «До вивчення Руської Правди» [28, с. 462; 22, с. 58]. В 1924–1925 н. р. С. Шелухін читав лекції з курсу «Енциклопедія права»; в 1931–1932 н. р. – «Злочини проти прав людської особи» [10].

ВИСНОВКИ

Підготовка української молоді у вишах Чехословаччини наскрізь була просякнута не лише європейськими світоглядними та методологічними підходами, а й зберігала прогресивні національно-державницькі традиції.

Вимушена ситуація, в яку потрапили вчені-правники вивела їх, на нашу думку, на такий теоретично-практичний рівень підготовки юридичних кадрів, до якого ми сьогодні лише наближаємося.

Цей етап молодь розглядала як тимчасовий і навіть не уявляла собі, що вона залишиться на Заході назавжди; готувалися до того, щоб «повернутися додому не з порожніми руками».

Таким чином, сучасна юридична освіта й наука потребує досконаліших, ґрунтовніших досліджень правового доробку вчених-правників у еміграції; студентам та аспірантам університетів слід приймати активну участь у роботі наукових гуртків, конференцій, де популяризуються вчені, викладачі, вихованці правничих факультетів українських вищих шкіл в Європі. Доцільно організовувати дискусії з приводу державно-правових, громадсько-політичних поглядів, культурницької діяльності діячів; слід активізувати індивідуальний пошук щодо наукової діяльності української еміграції в окремих галузях права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

[1] Андрусишин Б. Культурно-освітній фактор у державотворчих процесах Української Народної Республіки доби Української Центральної Ради / Б. Андрусишин // Право України. – 2017. – Т. 11. – С. 117–135. Вісник Національної академії правових наук України Том 25, № 3, 2018 181

[2] Майданик Р. Стратегія реформування юридичної освіти в Україні / Р. Майданик / Європеїзація української юридичної освіти : матеріа-

ли конф. у рамках Німецько- українського правознавчого діалогу: [17–18 листоп. 2015 р., м. Геттінген] / Томас Манн (укладач). – Gottingen : Universitätsverlag Gottingen, 2016. – Т. 2 : Українська версія. – С. 23–34.

[3] Мироненко О. М. Конституційний Суд України: історія і сучасність, доктрина і практика : монографія / Мироненко О. М. – Київ : Київ. правда, 2011. – 910 с.

[4] Проект Закону про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії №7147 від 28 вересня 2017 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62613

[5] Сухобокова О. Український культурно-освітній осередок у Чехо-Словацькій республіці у 1920-х роках / О. Сухобокова // Історія України. – 2012. – №41/42. – С. 3–8.

[6] Шемшученко Ю. С. Юридична наука і освіта на Україні / Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко та ін. – Київ : Наукова думка, 1992. – 304 с.

[7] Андрусишин Б. І. Політико-правова модель розвитку України у суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX ст. / Б. І. Андрусишин // Україна дипломатична. – 2016. – Т. 17. – С. 669–677.

[8] Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словацьчині між двома світовими війнами [Електронний ресурс] / В. Ульяновський, С. Ульяновська. – 1993. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm>

[9] Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет, 1921–1971 / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – 1971. – 1/2 (29/30). – С. 17–27.

[10] Петрів М. Наукові праці українських правників в галузі права в Чехо-Словацькій республіці в 1921–1940 рр.: бібліографічний покажчик / М. Петрів. – Київ : Українська Видавнича Спілка, 1998. – 62 с.

[11] Український В. Університет в Празі в роках 1921–1931. – Прага : Державна друкарня в Празі, 1931. – 236 с.

[12] Зубко О. Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 09.00.12 «Українознавство (філософські науки)» / О. Є. Зубко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2010. – 18 с.

[13] Петришин Р. А. Науково-педагогічна діяльність української еміграції в країнах Центральної і Західної Європи (1919–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та

історія педагогіки» / Р. А. Петришин ; Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.

[14] Лісова К. С. Історія державності України в дослідженнях української наукової еміграції (1920–1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / К. С. Лісова ; – Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.

[15] Українське Правниче Товариство в Ч. С. Р. (1923–1928). – Прага : Державна друкарня в Празі, 1928. – 34 с.

[16] Чечина О. Початок діяльності українського Історично-філологічного товариства в Празі (1923–1924) / О. Чечина // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – 2007. – Т. 9. – С. 88–95. Вісник Національної академії правових наук України Том 25, № 3, 2018 182

[17] 1898–1923. Ювілейний збірник в честь професора доктора Станислава Дністрянського [Електронний ресурс] / Український вільний університет в Празі. – 1923. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11256/file.pdf>

[18] Древницький Ю. Р. Володимир Старосольський – соціал-демократичний діяч другої половини 1920–1930-х рр. / Ю. Р. Древницький // Українська біографістика. – 2012. – Т. 9. – С. 294–311.

[19] Гловацький І. Ю. Промови українських адвокатів Галичини на політичних судових процесах початку ХХ ст. : наук.-практ. посіб. / І. Ю. Гловацький. – Львів : Львівський юридичний інститут МВС України, 2004. – 283 с.

[20] Гловацький І. Ю. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 рр.) / І. Ю. Гловацький. – Львів : Тріада Плюс, 2003. – 348 с.

[21] Кресіна І. Концепція національної держави і політичного права Володимира Старосольського / І. Кресіна, В. Згурська, О. Кресін. – вступ. ст. у кн.: Старосольський В. Й. Держава і політичне право. Ч. 1. – Київ : Видавництво Логос Україна, 2017. – 592 с.

[22] Зленко П. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції 1920–1931 / П. Зленко. – Прага : Ludvik Kaucký, 1932. – 154 с.

[23] Женченко М. І. Основні осередки видання правничої літератури в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами / М. І. Женченко // Наукові записки Інституту журналістики. – 2005. – Т. 19. – С. 81–84.

[24] Турчин Я. Б. Державотворчі ідеї О. Ейхельмана: еволюція інституційних вимірів політики : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Я. Б. Турчин ; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2011. – 35 с.

[25] Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.) / С. В. Віднянський. – Київ : Національна академія наук України, 1994. – 82 с.

[26] Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні [Електронний ресурс]. – 2013. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/78658/17-Goshko.pdf?sequence=1>

[27] Українська історіографія 1917–1956 : пер. з англ. / О. Оглоблин ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. Історичний факультет, Державний комітет архівів України. – Київ : [б.в.], 2003. – 252 с.

[28] Історія держави і права України: Руська Правда / [упоряд.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. ред. І. Б. Усенко.]. – Київ : Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – 592 с. – (Антологія української юридичної думки: у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]; Т. 2).

[29] Івасечко О. Наукова діяльність українських вчених-емігрантів в міжвоєнний період: народницько-демократичний напрямок : матеріали I Міжнар. конф. молодих вчених «HSS-2009», (Львів, 14–16 трав. 2009 р.) / Національний університет «Львівська політехніка». – Львів : Видво Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2009. – С. 141–142.

Розділ VI. Канонічне право

1. *Формування християнського вчення про державу**

Протягом тисячоліть різні конфесії виробили свої власні теологічні теорії держави та Церкви. Православна Церква сповідує теорію гармонії держави і Церкви, католицизм дотримується теорії соціальної місії Церкви, лютерани розвинули вчення “двох царств”, реформована Церква визнає верховенство над державою Ісуса Христа. Згідно християнського вчення і держава Христа, і світська держава створені Богом, тому вони найчастіше несли взаємну відповідальність та захищали одна одну. В різні часи свого існування Церква знаходилася у різних відносинах до держави.

У перші століття нової ери у християнських джерелах намітилися дві протилежні тенденції щодо держави. Одну з них можна назвати юдейсько-апокаліптичною, другу – примиренно-апологетичною [1].

Згідно першої концепції язичницька держава веде війну з всіма святими і здійснює гоніння на Церкву.

Книга “Об’явлення св. Івана Богослова”, написана близько 90 – 95 рр. на о. Патмос, куди автор був засланий імператором Домініціаном, гонителем християн за “слово Боже і за свідчення Ісуса” (Об. 1; 9) [2], описує картини майбутнього зіткнення між “небесним воїнством” і “силами антихриста”, найтемнішими фарбами змальовує язичницьку державу в образі семиголового звіра з десятьма рогами, на голові з діадемою на якій написано богозневажні імена. Звірина ця “подібна до рися, її ноги – як ведмежі, а паща її – немов лев’яча паща”. Сила і влада цього звіра універсальна. “І їй дана влада над кожним племенем, і народом, і язиком, і людом. І їй поклоняться всі, хто живе на землі...” (Об.13; 7-8). Ставлення до цього царства, під яким розумілася тодішня Римська імперія, яка панувала над багатьма країнами і народами, в “Апокаліпсисі” залишається непримиренним і есхатологічним, тобто таким, що прогнозує кінцевість цивілізаційного розвитку, кінцеву долю людства і світу. Іван Богослов в “Апокаліпсисі” малює не тільки образ, який символізує владу Риму, але й соціально-економічну систему Римської держави в образі вавилонської розпусниці, “що сидить над бага-

* у співавторстві з Бондаренком В.Д. Економіка і право. 2010. – №8. – С. 125–130.

тьма водами”, а “води, що бачив ти їх, де сидить та розпусниця, то народи та люди, і племена та язики ” (Об. 17; 15), над якими у символічному сенсі розповсюджувалася влада Римської імперії. “І побачив я жінку, що сиділа на червоній звірині, переповненій іменами богозневажними, яка мала сім голів і десять рогів” (Об. 17; 3). Одежа жінки з порфіру і кармазину, оздоба із золота і дорогоцінного каміння та перлів символізує розкіш царської влади. Жінка, місто останнього часу, взяли від цього світу все, що в ньому вважалося дорогоцінним. “У руці своїй мала вона золоту чашу, повну гідоти та нечисти розпусти її” (Об. 17; 4). Жінка була як місто антихристиянського царства, розповсюджувачка безбожної і аморальної, на думку аскетичних християн, культури серед народів, які оточували Рим і були ним поневолені. У намальованому образі Іван вказує на те, що жінка була п’яна “від крові святих і від крові мучеників Ісусових” (Об. 17; 6). Наведені слова говорять про те, що місто Рим було винувате у пролитті крові святих і жорстокому гонінні проти прибічників християнської віри.

Сім гір не можна розуміти буквально. Це частина символічного образу. Якщо під жінкою слід розуміти антихристиянське царство, то і під сімома головами звіра-диявола треба розуміти земні царства, у напрямі і розвитку яких виразилася сила диявола і його боговорожі зусилля до розбещування людського роду. Десять рогів – десять царів майбутнього антихристиянського часу зненавидять розпусницю, тобто місто антихристиянського царства. Ненависть виявиться у зруйнуванні міста. Апокаліптичні царі піддадуть його повному розоренню вогнем і мечем, розграбують всі його коштовності. Царі, позначені рогами, і які не мають своїх самостійних царств, якщо і отримають царську владу, тобто право правителів і законодавців, то лише разом із звіром, як з своїм сюзереном, і то лише на нетривалий час [3].

Французька популярна енциклопедія “Нового Заповіту” слово звір в “Апокаліпсисі” трактує як обожнену владу римського імператора, гонителя християн. Його десять рогів – символ могутності, а сім голів – це сім імператорів, починаючи з Августа. Імператор – заклятий ворог Бога, християн і Церкви [4].

Рим вважав себе всесильним, вічним, але “Апокаліпсис” пророкує йому неминучу несподівану кару і загибель. Від вражень, що будуть справлені цими карами говориться як про подвійну відплату: “Відплатіть ви йому, як і він вам платив, і вдвоє подвойте йому за вчинки його! Удвоє налейте до чаші, що нею він вам наливав! Скільки він славив

себе та розкошував, стільки муки та смутку завдайте йому!” (Об. 18; 6-7).

Загибель політико-економічної системи антихристиянського царства “Апокаліпсис” описує протягом одного дня, коли придуть до неї “кари його, смерть, і плач, і голод” і спалена вона буде вогнем: “І будуть плакати та голосити за ним царі земні, що з ним розпусти чинили та розкошували, коли побачать дим пожежі його. Вони через страх його мук стоятимуть здалека та говоритимуть: «Горе, горе, місто велике, що в ньому з нього дорогоцінностей збагатилися всі, хто має кораблі на морі, бо за одну годину воно спорожніло!” (Об.18; 9-10, 19) .

Падіння Вавилону, як уособлення системи антихристиянства, боговорожості символізувало прояв небесної карі за всю довготривалу історію зла і відповідальність, яка впала на нього за все світове зло.

Іван Богослов описує нову суспільну організацію, яка наступить на місці загиблої Римської імперії: “Оце оселя Бога з людьми, Він житиме з ними! Вони будуть народи його, і Сам Бог буде з ними”, “і Бог кожную сльозу з очей їхніх зітре”, і не буде вже смерті - ані смутку, ані крику, ані болю вже не буде, бо перше минулося! (Об.21. 3,4). Тут Іван Богослов наголошує на такій суспільній системі, де буде досягнуто як найтісніше спілкування між Богом і людьми при нероздільності їхніх інтересів. Тоді настане повне блаженство, коли не буде ніяких причин для сліз і горя, бо у новому житті не буде зовсім гріха.

Друга концепція - примиренсько-апологетична, започаткована в джерелах ще апостольських часів. Основи вчення про світську владу, її місце в суспільстві почало формуватися ще в часи Ісуса Христа ним самим. Ісус Христос прийшов заснувати не земне, а небесне царство. “Царство моє не від світу цього” (Ів. 18; 36). До самої своєї смерті на хресті Ісус Христос жив згідно земних законів і підкорявся носіям державної влади. Навіть напередодні свого розп’яття Ісус наголосив на небесному походженні будь-якої земної влади. Римському прокураторові Понтію Пилату він сказав: “Надо мною ти жодної влади не мав би, коли б тобі зверху не дано було; тому більший гріх має той, хто Мене тобі видав”... (Ів. 19; 11).

Тим самим Ісус Христос дає зрозуміти, якщо тепер Пилат і має право засудити його на страту, то лише тому, що так йому вказано (дано, тобто призначено) зверху чи від Бога. Будучи безхарактерною, позбавленою совісті людиною Пилат, хоч і виконав волю Божу, тим не менше, як суддя охоронець справедливості, зрадив своєму покликанню і за це підлягає осуду. Священиків і першосвящеників, а особливо народ

юдейський, які видали Ісуса на смерть, він вважає більшими винуватцями, ніж Пилат, бо вони знали Писання, в якому містилися відомості про Христа, вони знали також про його діяння.

Ісус Христос дивився на Церкву і державу як на різні, хоч і сумісні речі. Це виразилося у фразі: “Віддайте кесареве - кесареві, а Богові – Боже” (Мт.22; 21). Христос бачив різницю у поведінці Церкви і держави: “Ви знаєте, що князі народів панують над ними, а вельможі їх тиснуть. Не так буде між вами, але хто великим із вас хоче бути - хай буде слугою він вам. А хто з вас бути першим бажає, - нехай буде він вам за раба. Так само і Син Людський прийшов не на те, щоб служити йому, а щоб послужити, і душу Свою дати на викуп за багатьох” (Мт. 20; 25-28).

Вчення Христа про відношення до державної влади розвинули його учні. Апостол Петро бачив у світській владі силу, яка може і повинна регулювати суспільні відносини: “Отож, коріться кожному людському творінню ради Господа, чи то цареві, як найвищому, чи то володарям, як від нього посланим для карання злочинців та для похвали добродійців. Бо така Божа воля, щоб добродійці гамували неучтво нерозумних людей, - як вільні, а не як ті, що мають волю на прикриття лихого, але як раби Божі” (1Петр. 13-16).

У посланні апостола Петра євангельське “віддайте кесареве кесарю” трансформується у вимогу підкорятися царю як верховній світській владі. Вперше в християнських джерелах формується теорія походження всякої світської земної влади від Бога, і не лише влади державної, але й господарської, економічної. Апостол Петро відкинув апокаліптичну теорію походження земної держави від сатани. Християни повинні були терпляче переносити будь - яку несправедливість і дії влади, беручи за взірець Спасителя, який невинно прийняв смерть. Слова “Шануйте всіх, братство любіть. Бога бійтеся , царя поважайте” (1 Петр. 17), - стають нормою світської поведінки християн. Це основа досягнення суспільного спокою в державі.

Апостол Павло також багато уваги приділив питанням про ставлення християнина до державної влади. Він стверджує теорію божественного походження всякої влади, а відтак узаконює вимогу покори їй, як акт угодний Богу. У посланні до римлян апостол наполягав на тому, що у громадському житті християнин повинен проявити свою покору перед Богом в покорі встановленим від Бога властям: “Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога , і влади існуючі встановлені від Бога. Тому той, хто противиться владі, противиться

Божій постанові; а ті, хто противиться, самі візьмуть осуд на себе. Бо володарі - пострах не на добрі діла, а на злі. Хочеш не боятися влади? Роби добро і матимеш похвалу від неї, бо володар - Божий слуга, тобі на добро. А як чиниш ти зле, то бійся, бо не дарма він носить меча, він бо Божий слуга, месник у гніві злочинцеві! Тому треба коритися не тільки ради страху кари, але й ради сумління. Через це ви й податки даєте, бо вони служителі Божі, саме тим завжди зайняті. Тож віддайте належне усім: кому податок - податок, кому мито - мито, кому страх - страх, кому честь - честь” (Рим 13; 1-7).

Апостол Павло вчив, що християнин, як громадянин держави повинен проявляти покору властям, бо нитки влади тягнуться від Бога і це спонукає до покори. Влада взагалі, на його переконання, є творіння Божественне. Так само і форми влади (володарі) також в кожному окремому випадку є встановленням Божественним. Апостол не вказує як має діяти християнин при зміні влади, але він лише визначає головні принципи громадянського життя. Очевидно на основі цих слів апостола Павла християнські царі згодом стали назначати себе, як правителі “милістю Божою”.

Християни, які не підкорялися властям справедливо піддавалися суду і засудженню. На думку апостола, це засудження проводить проти непослушних сам Господь, а правителі лише виконують вирок. Апостол проводить думку, що ті, хто не слухається властей, не коряться собі самому. Вони викликають проти себе кару, замість того, щоб отримати від влади схвалення. Можна побачити, що апостол Павло говорить про владу з точки зору ідеалу. Він вважає справедливим, якщо суддя скористується мечем для здійснення кари над злочинцем.

Цікавим є міркування апостола про моральний характер покори державі: покора ця має бути не лише зі страху, але із сумління. На його думку, якщо християнське сумління, під яким апостол розумів яскраво виражену волю Христову, противиться виконанню вимог влади, які йдуть проти цього сумління, в такому випадку християнин зобов'язаний коритися голосу сумління, а не вимогам влади. Непокора владі допускається апостолом Павлом лише у справах релігії, коли влада деспотичними заходами викорінює істину віру. В усіх інших обставинах християнин має виконувати свої громадянські обов'язки і залишатися завжди вірним слугою уряду у громадських відносинах.

Торкаючись обов'язків сплати податків, апостол Павло наголошує на великій вазі начальників, які збирають податки для блага всього народу. Вони зобов'язані турбуватися про народне благополуччя, для чого

вони і поставленні Богом. Християни ж мають платити їм податки, ніби компенсуючи їхні витрати на благо держави. В той час збір податків був дійсно головним завданням різних начальників провінцій. Апостол Павло говорить про правові відносини, особливо ті, які встановлені законом: податок - це прямі податки (поземельні, подушні); оброк - непрямі чи торгові збори; страх - не лише перед чиновниками, але й перед панами, якщо справа йде про рабів; честь - повага до будь-якого громадянина.

Апостол також звертається до закону Мойсея, в якому є обов'язок не робити нічого поганого своєму ближньому. У громадському законі такі вимоги трансформувалися у вимогу не робити громадянину нічого, що порушувало би його права - (не прелюбодій, не вбивай, не кради, не свідчи неправдиво, не пожадай чужого). Тим самим апостол Павло показує, що держава, уряд з його законами робить справу Божу, і тому підкорення законам є обов'язок релігійний.

У Новому Заповіті немає всеохоплюючого світського кодексу, що диктував би світському урядові, яка поведінка є добродесною, а яка вимагає покарання. Немає норм, які б визначали певні покарання за конкретні провини, немає порад про шляхи самовдосконалення світської влади. Нічого не сказано про найкращу форму правління (монархія, диктатура, республіка, демократія), немає жодних норм, які б регулювали справи економічні, процентні ставки, купівлю та продаж власності тощо. Слова апостола Павла про обов'язки та гідність світської влади мають узагальнююче значення [5].

Отже, в посланнях апостола Петра, а особливо у посланні до римлян де перед лицем до Неронової імперії проголошується принцип "немає влади, що не від Бога" і визнано позитивне значення держави на історичних шляхах Царства Божого. Це відповідає і загальному як старозаповітному, пророчому, так і новозаповітному світобаченню, що шляхи Царства Божого включають у себе і долю язичницького світу і природні сили, які діють в історії, зокрема і державу [6].

Вся історія Церкви свідчить про неможливість прийняти будь-яке обожнювання держави. Проте християнство не тільки не закликала до повстання проти світської влади, а, навпаки, як випливає з XIII глави Послання до римлян, наказувало коритися їй. Усе, чого християни хотіли від держави, так це користуватися благами миру, що панував в імперії. І єдине, на що вони не могли піти на угоду імперії, це ідолопоклонство, нехай навіть формальне й епізодичне. Однак імператор Децій у 250 р., а пізніше Діоклетіан у 304 р. вважали, що така відмова обра-

жає гідність імператора, а отже, загрожує безпеці держави. Внаслідок цього, християнам довелося пережити епоху гонінь - майже безупинних, а іноді досить кривавих. Але з іншого боку, як говорив Тертуліян, “кров мучеників - це насіння християн” [7].

Вчення апостола Павла про природний закон, який передбачає здійснення справедливих вчинків, без знання істинного закону Божого, бере свій початок у філософії стоїків і виправдовує ті язичницькі держави, керовані людьми послужними цьому природному закону. Відбувається поступове входження у християнство елементів язичницької філософії і поступовий відхід від євангельського ідейного анархізму. Змінюється відношення до принципу влади взагалі. Якщо Євангелія вчить, що в християнському суспільстві нема пануючих і підлеглих, князів і вельмож, то вже в джерелі церковного права “Дії святих апостолів», з’являються “проводирі між братами” (Дії. 15; 22), визначається ієрархічна структура Церкви.

Порівняльна характеристика християнства та поганства, опис системи настанов новонаверненого християнина зустрічається у творах Отця Церкви Климента Олександрійського (бл. 180 – п. до 215 р.). Климент вважав, що Єдиний Бог дав євреям Старий і Новий Заповіт, а грекам філософію. Він іде так далеко, то стверджує, ніби здібності у військовій справі греки запозичили в Мойсея і що Платон використовував у своїх політичних проектах Мойсееве законодавство. Мойсей був пророком, законодавцем, тактиком, полководцем, політиком і філософом. Таким мав бути і кожний досконалий монарх, якому надаються вищі властивості: монарх порівнюється з Богом, коли поділяє земні блага серед людей і турбується про їхнє щастя. Крім досконалої монархії існує ще три типи недосконалих держав монархічного типу: монархія, що керується не розумом і божественним натхненням, а чуттєвими намірами, як це було за часів Олександра Македонського. Другий тип - це монархія війн і руйнування. Третій, найгірший тип монархії, де цар керується низькими пристрастями, як ото царство Сарданапала, що згадується в Біблії. Держава у розумінні Климента має втілювати вищі цінності. Стоїки, відзначав Климент, державою називали небесний порядок, керований Богом, земні ж політичні союзи вважалися державами тільки за назвою, а не по суті. Досконала держава подібна до Церкви, а Церква є найбільш вільною державою на землі, виконуючи Божественну волю на землі, як вона виконується на небі [8].

Намагаючись встановити ідеологічну єдність Римської держави до середини III ст. уряд прагнув включити християнство у систему пізньоримських культів. Однак синтезувати еліно-римське та християнське світобачення було надзвичайно складно. Після визнання християнської Церкви по всій території Римської імперії у IV ст. християнські та язичницькі політичні ідеї зближуються. Однак християнське вчення щодо державної влади не змінилося. Церква в нових умовах отримала змогу більш відкрито і сміливо критикувати прояви суспільної несправедливості. В писаннях богословів IV ст. зустрічається засудження несправедливих дій світської влади.

У період визнання християнства державною релігією, затвердження основних догматів християнської Церкви, розквіту патристики формуються остаточні християнські доктрини щодо відношення нової релігії до держави. Так, святий Василій Великий твердив, що християнин зобов'язаний коритися лише тим світським законам, які не суперечать виконанню Божої волі.

Література та джерела:

1. Лубський В. Християнські погляди на державу (I-III ст.) // Всеукраїнська міжнародна християнська асамблея “Заповідь нову даю вам: любіть один одного” (Іоан, 13, 34). Наук.-практ. конференція. Київ, 17-18 лютого 1998 р. Доповіді, повідомлення. – К., 1998. – С.109.
2. Архієпископ Ігор Ісиченко. Загальна церковна історія. – Х.: Акта, 2001. – С. 73.
3. Толковая Библия или комментарий на все книги св. писания Ветхаго и Новаго Завета. – Т. 3. – Новый Заветъ. – Петербургъ, 1911-913. Второе издание Института перевода Библии. Стокгольм, 1987. – С. 586-588.
4. Новый Завет. Популярна енциклопедія. – К.: Махаон – Україна, 2009. – С. 251, 253.
5. Даніел М. Дойчландер. Світський уряд: Боже інше царство. Вчення Біблії народів. – Б.м.: Горлиця, 2002. – С. 33.
6. Булгаков С.Н. Православие. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – С. 294-295.
7. Бодуел Гі. Історія Церкви. – Львів: Свічадо, 2000. – С.57.
8. Лубський В. Назв. праця. – С.10.

2. О политике и религии*

Сегодня мы не можем отрицать, что церковь – надежный и весьма успешный фактор воздействия на электорат. (62% жителей Украины считают себя верующими, 26% – неверующими). Но в Украине, слава Богу (в отличие от России в первую очередь, а также от Беларуси), принципиально иной характер отношений между церковью и государством.

Несмотря на присутствие других религий в упомянутых странах, их следует рассматривать как моноконфессиональные государства. У нас же налицо поликонфессиональность, и законодательство отвечает требованиям построения демократического общества, международным правовым документам.

Поликонфессиональность никогда не позволит теме вмешательства религии в политику или, наоборот, втягивания религии политикой в свою игру и подчинения политическим целям государства зазвучать в Украине столь громко и мощно, как в России. Даже угрозы такой не существует!

Тут дело еще и в истории. В России со времен Петра I православная церковь была рупором и штурвалом власти. Так было и в СССР, где истинная вера преследовалась, а церковные иерархи состояли в «дружеском альянсе» со спецорганами. Помните, в фильме «На Дерибасовской хорошая погода, на Брайтонбич опять идут дожди» священник, облаченный в сутану, жалуется сотруднику КГБ, своему же начальнику: «Пойду, наверное, в синагогу. А то мне тут майора не дают...» Российские православные деятели и политические лидеры и сегодня надежно друг другу служат.

Единственная страна на постсоветском пространстве, где церковь не имеет возможности выступить единым фронтом в смычке с государством, – это Украина. Да и государство не может полностью опереться на православную церковь, потому что в самом украинском православии единства нет! Решение внутриконфессионального конфликта в ближайшее время невозможно, да и лежит оно в значительной степени за пределами Украины. Куда более злободневна для нас забота о соблюдении принципа свободы совести и вероисповедального равенства. Толерантность демонстрируют как конфессии, так и власть держащие.

* Час.ua. : всеукраинский иллюстрированный еженедельник. - 2005. - 29 жовтня. - № 2. - С. 18-19.

Если же говорить вообще об использовании религиозного фактора в нашей политике, то, конечно же, церковь сотрудничает с властью. Но хочу особо подчеркнуть: контакты не являются определяющими в политике и тем более – в судьбе государства. Вспомним выборы президента в 1994 году. Тогда, пожалуй, впервые мы увидели, что церкви небезразлично, кто окажется у власти. Предстоятель УПЦ КП Владимир (Романюк) призывал поддерживать Кравчука, а предстоятель УПЦ Московского патриархата Владимир (Сабодан) – Кучму. В те годы, еще по советской привычке, интересы церкви и власти (или лидеров, стремящихся к власти) во взаимной поддержке были более открытыми. Политика явно использовала религиозный фактор в своих целях, и это в итоге привело к расслоению верующих, агрессивному неприятию и конфликту. Новый президент, пришедший к власти в 1994-м, отказался от каких-либо контактов с УПЦ КП, а после смерти патриарха Владимира власти не разрешили похоронить его на территории Софии Киевской. Несанкционированные похороны были жестоко разогнаны «Беркутом».

С тех пор, когда и власть и церковь извлекли урок, мы не наблюдаем откровенного и циничного единения политики и религии. Этот процесс, можно утверждать, пошел на спад. Контакты церкви и власти менее политизированы, чем лет 10–15 тому назад, и находятся в пространстве общецивилизационного, демократического развития.

Даже если отдельные попытки объединить политическую силу и какую-либо конфессию, какую-либо православную церковь и будут предприниматься (скажем, КПУ во главе с Симоненко заявила о сотрудничестве с православной церковью (почитай, с УПЦ МП), что само по себе абсурд: компартия и религия ведь антагонисты, по сути), – ни в коей мере эти смычки не могут рассматриваться как угроза возникновения мощного политико-религиозного синдиката. Мы, украинцы, сами себе этого не позволим – ни теоретически, ни практически».

3. Держава і церква в Україні у 1917-1921 рр.*

Після Лютневої революції 1917 р. розпочалася демократизація суспільно-політичного життя в Російській імперії загалом і в Україні, як її складовій, зокрема. У процесі перманентних суспільних трансформацій включилися сили національно-державного відродження в Україні. Як уже вказувалося вище, раніше Церква була, по суті, складовою частиною держапарату, що дуже негативно позначилося на ставленні народу до самої Церкви, тому перетворення повинні були кардинально змінити саму її внутрішню структуру, щоб ця релігійна будова відповідала вимогам часу і подолала стереотип закостенілості і відсталості. Разом з прагненням до державної самостійності з'явилося і прагнення мати незалежну Церкву. Тимчасовий уряд, зважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію, намагався відмовитися від усталених у синодальний період відносин між державою і Церквою. Ряд законодавчих актів Тимчасового уряду, серед яких «Про амністію», «Про збори і союзи», «Про свободу совісті», «Про скасування віросповідних і національних обмежень» стали тією базою, на якій почалося «обновлення» Церкви, демократизація церковного життя, побудова нових взаємин між Церквою і державою.

Після Лютневої революції 1917 р. розпочалася активізація церковного життя, побудова нових взаємин між Церквою і державою. Уже перші документи новоствореного українського уряду – Генерального секретаріату Центральної Ради – містили звернення до всіх громадян країни домагатися від пастирів церков земств і всіх неурядових інституцій в Україні права для української мови.

Патріотично налаштоване українське духівництво вітало Центральну Раду, прагнуло долучитися до співробітництва з нею на ниві національно-державного відродження.

На 1914 р. в Україні діяло 8606 парафій, які обслуговувало 32246 священиків. На території 9 губерній налічувався 131 монастир, де проживали 4691 чернець та 10331 послушник. Крім цього, релігійні потреби населення задовольняли 3174 уніатські церкви та 79 монастирів УГКЦ [1, с. 96].

Одночасно з посиленням культурно-просвітницького руху поживалися процеси національного відродження в православній Церкві. З'їзди

* Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку / За ред. В.Д. Бондаренка та І.М. Мищака. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. – С.122-138.

духовенства і мирян ряду українських єпархій ухвалили низку рішень про підтримку українського руху й реорганізацію церковного життя.

Український церковно-православний рух, який розпочався після повалення царизму, мав під собою глибоке коріння. Історичними передумовами українського автокефального руху можна назвати втрачений автономний статус Київської митрополії, яким вона користувалася, а також збереження національно-церковної традиції, що існувала з давніх часів. На користь того, що існувало українське православ'я, говорить ряд характерних рис, до яких можна віднести церковну організацію, управління, обрядову сферу, формування своєї богословської традиції, церковний спів, мову, архітектуру, іконопис, а також одяг та зовнішній вид церковнослужителів [2, с. 10].

Рух за автокефалію Української Православної Церкви мав чітку національну спрямованість, акумулювавши в себе не лише релігійні, але й національні, політичні та соціально-економічні інтереси своїх послідовників. Автокефалісти намагалися знайти опору в урядах Центральної Ради, ідучи на співробітництво з державними структурами, однак на характер державно-церковних відносин того часу наклало свій відбиток ідеологічне протистояння серед фракцій у Центральній Раді, домінування там соціалістичних ідей і поглядів. Політичні уподобання владних чинників, які склалися переважно з соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, призвели до оголошення релігії особистою справою кожного. Реалізація на практиці програмових засад есерів і соціал-демократів, які передбачали відокремлення Церкви від держави й школи від Церкви, націоналізацію церковних та монастирських земель підірвало економічну основу Церкви, позбавляло її засобів для існування.

Пожвавлення національно-культурного життя після 1917 р. супроводжувалося формуванням церковних рухів-течій – автономістів, автокефалістів й обновленців. Якщо обновленці були сконцентровані на внутрішнє реформування і оновлення Церкви, то перші дві течії переслідували діаметрально протилежні політичні й національні орієнтири. В умовах Російської держави автономістські прагнення реалізувалися в Помісному Соборі 1917–1918 рр., на якому було відновлено інститут патріаршества. В Україні автономістські прагнення дістали реалізацію на Всеукраїнському Соборі 1918 р., на якому була проголошена автономія у складі Московського патріархату. Це стало тим максимумом, на що могла погодитися в той час Московська патріархія.

Автокефальний рух заявив про себе навесні-восени 1917 р. Тоді ж була створена в Києві Всеукраїнська православна церковна рада

(ВПЦР), яка ставила за мету підготовку до скликання Всеукраїнського церковного собору, на якому мала добитися для української Церкви незалежності від російської. Але цей собор, незважаючи на бажання духівництва і вірних, автокефалії не підтримав, оскільки більшість вищого кліру наполягала на збереженні канонічної єдності з РПЦ [3, с. 233].

Уряди Української Центральної Ради, виходячи з своєї соціалістичної природи, не побачили в православній Церкві фактора, що зміг би сконсолідувати народ, об'єднати різні політичні сили під єдиними гаслами, а вдалися до заходів, які вели до відокремлення Української православної Церкви від держави.

Отже, керівники УНР запропонували у взаємовідносинах між державою і Церквою принцип проголошення релігії приватною справою, що покликала до життя модель державно-церковних відносин, яка передбачала відокремлення Церкви від держави, що в кінцевому підсумку не дозволило об'єднати народ навколо ідей і гасел національного відродження.

Гетьман Павло Скоропадський, який очолив Українську державу у квітні 1918 р. після падіння Центральної Ради, неформально підтримував старі традиції Гетьманщини XVII–XVIII ст. стосовно визнання Православної Церкви як невід'ємної духовної інституції українства та християнської релігії та обов'язкової константи свідомості кожної людини. Безперечно, ця особистісна церковно-релігійна настанова Гетьмана впливала на його визначення державної політики стосовно Церкви. П. Скоропадський вимагав від УПЦ фактично лише політичної лояльності. Від самого початку він виступав за незалежну церкву в незалежній Українській державі, хоча й не надавав вирішенню даного питання першорядного значення. У «Законах про тимчасовий державний устрій України» 29 квітня другим був закон «Про віру», де закріплювалося «первенство» в Українській державі християнської православної віри, а всі приналежні до інших конфесій і всі ті, хто мешкав на території України, мали право сповідувати свою релігію і вільно відправляти богослужіння та обряди [4, с. 84]. Лише послідовна промосковська політика новообраного Київського митрополита Антонія змусила Гетьмана від політики невтручання у внутріцерковні справи, політики переговорів з ієрархами та висловлювання рекомендацій і побажань, зважаючи на те, що повний контроль над Церквою встановити було неможливо, поступово перейти до твердих вимог щодо проголошення автокефа-

лії та підтримки національно-самостійницьких рухів в середовищі духовенства.

Позиція глави держави – Гетьмана була однозначною: він виходив з позиції вимог політичного моменту – в незалежній державі має бути своя церква; проблеми канонічності її створення світську владу не обходили. Проте форма вияву даної позиції Гетьмана щодо Церкви змінювалися від рекомендаційного висловлювання побажань і очікування волевияву ієрархів та Собору – до прямої вимоги і навіть диктування потреби в самостійній церкві в Україні з боку світської держави. При цьому жодних репресивних заходів щодо ієрархів та інших діячів Церкви, які не поділяли політику уряду, застосовано не було.

Новостворений за гетьманської влади Департамент (а згодом – Міністерство) ісповідань складався з п'яти відділів: загальна канцелярія, відділ православної церкви, відділ інославно церков та різних релігійних суспільств; відділ духовних шкіл (вищих, середніх, нижчих); видавничий відділ [5]. Коли у травні 1918 р. Департамент був перетворений у Міністерство ісповідань, згідно статуту останнього [6], воно зберегло в принципі його структуру.

Посада міністра ісповідань спочатку була запропонована кандидату богослов'я, випускнику КДА, історичу церкви і духовної освіти, відомому письменнику, вченому і громадському діячу О. Г. Лотоцькому. Однак він «з огляду на ті політично-соціальні обставини, в яких відбувався гетьмансько-державний переворот», відмовився, «мотивуючи свою одмову неможливістю докладати рук до протинародньої чинности гетьманського уряду» [7, с. 9].

Першим міністром ісповідань став професор Київського університету Василь Васильович Зіньківський, (з 24 жовтня до 14 листопада – О. Лотоцький, потім – М. Воронович) відомий своїми виступами «в обороні чистоти принципів церковного життя й охорони їх від втручання влади». Д. І. Дорошенко згадував, що Зіньківський хотів провести реформу церковного життя згідно інтересам держави – в національному дусі, але натрапив на опір єпископату, частини священників і світських діячів. «На посту міністра ісповідань він виявив особливу чуткість до вимог і почувань національно настроєного громадянства, що стосувалося прав і вживання української мови» [8, с 64, 322].

Міністерство ісповідань на чолі з В. Зіньківським мало реальну владу і проводило свою чітко визначену політику в церковних справах, з якою рахувалася ієрархія, біле і чорне духовенство. Це було досягнуто, в першу чергу, завдяки високій кваліфікації і обізнаності в церковних

справах міністра В. Зіньківського, завдяки його чіткому розумінню моменту, дотримуванню принципового положення про неможливість скороспілих політичних акцій в реформуванні церковного життя, твердому переконанні у необхідності дотримання головного правила керівництва церквою – соборноправності та канонічності усіх дій.

Цінним в діяльності міністра В. Зіньківського було також те, що він бачив подвійну функцію свого міністерства: перед Церквою захищати інтереси держави, але перед державою – захищати інтереси Церкви. Цю думку він висловив прямо на нараді 26 липня 1918 р. : «Міністерство ісповідань – орган ніби дволикий. У церкві він представляє собою державу, в державі – церкву» [9]. Така позиція однозначно забезпечувала авторитет міністерства і бажання до співпраці з ним в церковних колах. Зазначимо, що всі наступні міністри віддавали перевагу лише представництву держави перед Церквою.

Важливе місце в структурі та діяльності Міністерства ісповідань зайняв Учений Комітет, офіційно створений 11 липня 1918 р. На урочистому засіданні по відкритті комітету міністр В. Зіньківський заявив, що він має «сприяти зростанню духовної освіти на Україні у дусі православ'я».

24 жовтня 1918 року головою Міністерства ісповідань став О. Лотоцький, який був твердо переконаний, що «коли державна влада визнає певну церкву на певній території за незалежну (автокефальну), то се, – акт закономірний, правоздатний, і заперечити йому церковна влада не в силі і не в праві, хоча б інтереси церковних чинників тим актом і було порушено... Таким чином, канони церковні уповноважують державну владу, і церковна практика фактично потверджує її право, на визнання автокефалії церков з мотивів державної доцільности. Це право належить державній владі формально, підтверджено церковно-історичною дійсністю і стало фактом життя» [10, с. 82]. 14 листопада з приходом нового кабінету міністром ісповідань був призначений М. Воронович, який так і не перейняв даної посади і був убитий під час дипломатичної місії. Його фактично заміняв у Києві К. Миревич.

Отже, діяльність Міністра О. Лотоцького означала зміну тактики відносин між державою і Церквою. Вона не дала бажаних результатів. Конфлікт загострився. Новий Міністр відкинув другу функцію свого міністерства – захист інтересів Церкви перед державою. Документація показує, що за часів урядування О. Лотоцького підрозділи міністерства по інерції продовжували виконувати програму В. Зіньківського і пра-

цювати у визначених останнім напрямках. Однак новий Міністр мало цікавився поточними справами, зосередивши основну увагу і енергію на переконання уряду в необхідності рішучої, активної політики, навіть диктату і вимог стосовно Церкви і особливо її верхівки.

Усі заходи міністра О. Лотоцького виявилися марними. Стосунки з Церквою лише загострилися, а основні церковні питання так і залишилися невирішеними, навпаки спостерігалася певна дестабілізація в порівнянні з попереднім станом. Із кризи церковне питання не було виведене аж до падіння Гетьманської Держави.

Церква в добу Гетьманату Павла Скоропадського не була відокремленою від держави, й це є ключем до характеристики її становища. Саме дана обставина – найсуттєвіша в плані «реставрації» старої суспільної моделі. Модернізація ж її полягає в паралелізмі й видозміні форм діяльності державних органів стосовно Церкви і самої церковної інституції.

Отже, впродовж усієї доби Гетьманату швидко посилювалося протистояння світської і церковної влади. Воно стосувалося політико-ідеологічної сфери, яка на той час була досить визначальною.

Поряд із цим у площині конкретного життя церковної організації в Україні принципового протистояння (в умовах державного протекціонізму Православній Церкві) не було.

Загалом становище Православної Церкви в Українській Державі 1918 р. можна охарактеризувати як час поступової адаптації Церкви до існування в нових умовах модерної, але стабільної державності. Церква рішуче відходила від старої моделі підпорядкування державі, однозначно обравши позицію: не Церква для держави, а держава для Церкви, що більше нагадувало західний варіант церковної організації [11, с. 314-316]. З падінням Гетьманського Уряду перервався унікальний для історії Церкви в Україні період самоорганізації при певному державному забезпеченні; період, коли Церква відновила соборноправність і дістала можливість висловити свою волю.

У добу Директорії УНР в Україні разом із політичними змаганнями за незалежність досить сильно проявилася аналогічна тенденція в Церкві, вилившись у рух автокефалістів, підтриманий державною владою. Політика Директорії щодо Церкви будувалася на тих засадах, які походили із самої суті влади Директорії. Можна констатувати, що якихось відмінностей у підходах до церковного питання серед різних урядів Директорії не було. Значних відмінностей у діяльності міністрів, котрі відали справами Церкви, не спостерігалось, тому говорити про якусь

заідеологізованість церковної політики не можна. Незважаючи на те, що на зміну різкому, навіть жорсткому О. Лотоцькому прийшов більш поміркований І. Липа, а на його місце став толерантний професор І. Огієнко, основна лінія Міністерства ісповідань була послідовною – відстоювання інтересів держави перед Церквою. Тоді влада не гребувала і силовими методами впливу на духовенство, допускаючи регламентаційні дії щодо діяльності церковних структур. За урядування І. Липи значна увага приділялася формуванню державного апарату міністерства, налагодженню виконавчих функцій тощо. З приходом до керівництва у міністерстві відомого мовознавця професора І. Огієнка акценти змістилися на користь проведення українізації Церкви.

Щодо періоду Директорії ми можемо вести мову передусім про законотворчість, а не про практичну діяльність, коли більшість проголошених нею гасел і програм так і залишилися не реалізованими, ставши скоріше політичними деклараціями, ніж конкретними програмами вирішення церковних проблем, у тому числі і декрет Директорії про автокефалію УПЦ від 1 січня 1919 р. Отже, Директорія 1 січня 1919 р. проголосила УПЦ автокефальною.

На жаль, Уряд Директорії, який намагався утвердити в Церкві українську національну ідею й зовсім мало цікавився економічним становищем Церкви, тобто проблемами її виживання в складну революційну епоху, проблемами поступового привернення до себе ієрархів, без яких важко налагоджувати церковне життя за традиційними канонічними нормами, проводив щодо Церкви ще більш жорстку політику, ніж Уряд Української Центральної Ради – цим доба Директорії відрізнялася від періоду Гетьманату, який намагався шукати з Церквою компроміси.

Весь єпископат України, який мав підтримку церковного адміністративного апарату й майже всього монастирського духовництва, розпоряджаючись великою частиною матеріальних коштів місцевої Церкви, був проти національного церковного руху.

На заваді проникненню «українофільських» впливів стояли зросійщені богословські школи і монастирі, які виховували духовництво, котре, за невеликим винятком, було чуже українським національним і соціальним прагненням. Це впливало на національну свідомість народних мас і ослаблювало національний рух, який через юридичні та адміністративні обмеження мав нечисленних прихильників серед української інтелігенції. Революція 1917 р. капіталізувала виникнення українського церковного руху, який спрямовувався проти подібного становища в Церкві.

«Бурхливе чергування національних урядів на Україні в період громадянської війни, – зазначав історик Православної Церкви Д. Поспеловський, – супроводжувалося такою ж бурхливою активізацією національних церковних рухів, які прагнули до незалежності й відокремлення від попереднього церковного центру» [12, с. 85]. Прихильники української незалежності в Церкві прагнули звільнитися від російського контролю, починаючи втілення прагнень від церковної автономії та українізації Літургії й закінчуючи вимогами автокефалії для Української Церкви. Цей рух в Україні віддзеркалював сподівання прогресивних сил у межах Російської Православної Церкви щодо демократизації Церкви, зрівняння у статусі білого і чорного духовенства та досягнення згоди між намірами Церкви й народними прагненнями.

У добу Директорії УНР стало очевидним, що російсько-українська боротьба за контроль над Церквою, яка різко загострилася, унеможлилювала досягнення компромісу, пропонованого російськими ліберальними колами. Компроміс зводився до запровадження широкої автономії Української Церкви під обмеженою владою Московського Патріарха разом з поступовою українізацією Церкви, що й віддзеркалилося в «автономному» статуті, прийнятому на Всеукраїнському Церковному Соборі в листопаді 1918 р. Прийняття декрету про автокефалію 1 січня 1919 р. засвідчило поляризацію позицій суперницьких таборів – Московського Патріархату та його послідовників в Україні й українських автокефалістів та їхніх прихильників з уряду.

Держава підтримувала автокефальний рух у Церкві, однак, як і Центральна Рада, спиралася на світські верстви інтелігенції та незначну частину білого духовенства, що більше передбачало «державну автокефалію», ніж проголошення автокефалії згідно з канонічними вимогами православ'я.

Після зайняття Києва більшовиками і встановлення радянської влади настає момент, коли відносини між прихильниками українського церковно-визвольного руху та єпископатом набувають особливого звучання. Обидві сили опинилися в опозиції щодо нової влади. Точніше, радянська влада своїм законом «Про свободу совісті, церковні та релігійні громади» («Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»), виданим Раднаркомом РСФРР 20 січня 1918 р., що набув чинності в Україні з січня 1919 р. і був закріплений в Конституції УСРР у березні того ж року, не лише відокремила Церкву від держави, а й позбавила Церкву храмів і церковного майна. Згідно з декретом храми

могли передаватися в користування релігійним громадам за умови реєстрування їхніх статутів.

У квітні 1919 р., утворилася Друга Всеукраїнська Православна Церковна Рада в новому складі, яку очолив земський діяч з Київщини Михайло Мороз, а його заступником став протоієрей Василь Липківський. ВПЦР проголосила три основні засади, на яких мала відроджуватися Українська Церква: автокефалія, соборноправність і українізація. Денікінська влада перервала діяльність ВПЦР.

Після відновлення радянської влади наприкінці 1919 р. – на початку 1920 р. діяльність ВПЦР поживавлюється, організовуються нові парафії. Створюється Спілка Українських Парафій. Знову гостро постало питання про власний єпископат. Звернення до єпархій перейти в лоно ВПЦР не мали успіху.

На жаль, дослідники не звертали уваги на вищезазначені фактори, порівнюючи політику Директорії щодо Церкви з політикою Центральної Ради й Гетьманату, які діяли в іншій історичній ситуації.

Особливо слід підкреслити позитивні, на наш погляд, досягнення урядів Директорії в таких царинах, як розвиток освіти, українізація Церкви, охорона пам'яток церковної старовини, розробка законопроектів щодо вищого церковного управління, місцевого самоврядування церковних громад і, звичайно, проголошення, хоч і без дотримання канонічних вимог, автокефалії.

На територіях, окупованих денікінськими військами, здійснювалася антиукраїнська політика. Денікінці закривали українські школи, нищили бібліотеки (зокрема, на Полтавщині, Катеринославщині), масово переслідували й розстрілювали українських вчителів, кооператорів та діячів культури. Катеринославський поміщик Родзянко у своїй записці до Денікіна звинувачував навіть усе місцеве українське духовенство на чолі з катеринославським архієпископом Агапітом у тому, ніби вони – «вдохновителі петлюрівщини».

Захопивши більшу частину української території, денікінці відновили на посаді митрополита Київського Антонія Храповицького, котрий із зайняттям території Західноукраїнської Народної Республіки польськими військами, забезпечив звільнення собі, єпископам Євлогію й Никодиму, які знову взяли за антиукраїнську діяльність.

У своїх діях Антоній Храповицький був послідовний. Відразу ж після прибуття до Києва створив атмосферу ворожнечі, нетерпимості до українського державного руху, маючи на меті придушити його. Так, 17 вересня 1919 р. митрополит Антоній звернувся до Духовного Собо-

ру лаври з пропозицією матеріальної підтримки Добровольчої армії грошима й речами, передусім білизною. Добровольча армія трактувалася у посланні як єдина інституція після революції, яка сприяє православної вірі, бо більшовики спонукають народ до безбожжя, а «австріяки, що називають себе українцями, тягнуть до української ересі». Пропонувалося встановити постійний «кружечний сбор» на потреби армії і продовжити перебування і у Флавіанській лікарні військового шпиталю, де лікувалися сотні добровольців, хворих і поранених [13].

Денікінський уряд, який протривав справі церковного відродження України, розв'язав руки Антонію та Никодиму. Почалися репресії проти українського духовенства. Усі служіння, які раніше були проведені «українською» мовою, мають бути проведені церковнослов'янською мовою; книжки «українською мовою», якщо вони є у церквах, мають бути зібрані негайно і здані в церковний архів під спеціальну відповідальність церковного старости; усі справи церкви мають вестися тільки державною російською мовою...» [14, с. 49].

Денікінський режим намагався всіляко підтримувати централістські кроки в Російській Православній Церкві. У травні 1919 р. у Ставрополі розпочав свою роботу Помісний Собор Південного Сходу Росії, на якому були присутні 11 єпископів з території, окупованої Добровольчою армією, серед них і біженці з України – Агапіт та Дмитрій Таврійський. У відкритті Собору взяв участь Денікін. Собор утвердив Тимчасове найвище церковне управління Південної Росії, головою якого було обрано митрополита Антонія, відкрив єпархії Ростово-Таганрозьку, Кубанську, склав відозви у дусі часу тощо. Невдовзі після Собору архієпископ Агапіт і єпископ Дмитрій, а також митрополит Платон (з Одеси) їздили у справах до Константинополя і звідти повернулися на Кубань. Платон відбув до Америки як ємісар [15].

Треба зазначити, що релігія, віра були однією з офіційно-державних форм білого руху на противагу безбожним більшовикам. Проте білий рух не ставив своїм завданням захист віри. Прикладом цього, підкреслює І. Власовський, може служити той факт, що, поки денікінці в грудні 1919 р. змушені були захищати Київ, з ними залишив свою паству і митрополит Антоній, тим яскраво ствердивши в своїй появі і потім від'їзді тісний свій зв'язок з певною політикою, з служінням певній політичній ідеї [16, с. 82].

Отже, адміністрація Добровольчої армії та Вищого Церковного Управління в Південно-Східній Росії, яке було створено у травні 1919 р. Помісним Собором півдня Росії у Ставрополі мала на меті неминуче

відновлення єдиної і неподільної Росії і повернення до її складу України. Відповідно Українська Православна Церква мала знову влитися у Російську Православну Церкву. В їхньому уявленні українські державні утворення сприймалися як перехідні, тимчасові, ворожі до Росії, а діячі і симпатички Української Автокефальної Православної Церкви, як розкольники, що відступили від церковних канонів.

Неспівпадання, розбіжність поглядів державних та світських діячів на проблему формування державно-церковних відносин революційної доби призвело в кінцевому підсумку до виникнення складної ситуації в середовищі самої Церкви.

Урядові чиновники Центральної Ради, Української держави, Директорії УНР розуміли необхідність вирішення проблем Церкви через унезалежнення, демократизацію та українізацію. Всі вони, а також адміністрація Добровольчої армії вважали обов'язковим існування Православної Церкви в Україні. Радянська влада ж, проголосивши закон про відокремлення Церкви від держави, розглядаючи її як важливу соціальну складову, здійснювала контроль за її діяльністю, маючи за кінцеву мету знищення Церкви як соціальної інституції.

Використані джерела:

1. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 96.
2. Див.: Ткачук О. В. Український церковно-православний рух 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – С. 10.
3. Федорів Юрій, о. Історія Церкви в Україні. Репринтне видання. – Львів : Монастир Монахів Студитського Уставу. Видавничий відділ «Свічадо», 2001. – С. 233.
4. Див.: Конституційні акти України. 1917–1920 рр. Невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 84.
5. ЦДАВО України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр 3. – Арк. 61-68.
6. Там само. – Спр 69. Арк. 5.
7. Лотоцький О. Церковна справа на Україні // Літературно-науковий вісник. – Кн. 5. – Львів, 1923. – С. 66; Його ж. Сторінки минулого. – Т. 4. – Нью-Йорк, 1966. – С. 9.
8. Дорошенко Д. І. Історія України. – Ужгород, 1932. – Т. 2. – С. 64, 322.
9. ЦДАВО України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 21.
10. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Т. 4. – 1966. – С. 82.

11. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посіб. – К. : Либідь, 1997. – С. 320 с.
12. Поспеловський Д. В. Руская православная Церковь в XX веке. – М., 1995. – С. 85.
13. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 316. – Арк. 5.
14. Біднов І. Церковна справа на Україні // Православний вісник. – 1993. – № 1-3. – С. 49.
15. РДІА Спб. – Ф. 795. – Оп. 445. – Спр. 784. – Арк. 69-69 зв.
16. Липківський В., митрополит. Історія української православної церкви. Розділ 7. Відродження української церкви. – Вінніпег, Канада, 1961. – 181 с.

4. Церква в Українській Гетьманській державі: попередні нотатки та документи *

Політика гетьманського уряду відносно церкви і взагалі становище церкви в Україні за часів Гетьманату Павла Скоропадського вивчені недостатньо і досить поверхово. До наукового обігу запроваджена мінімальна кількість документів на дану тему, що спричинило до неповного висвітлення загальної картини і невірних однозначних оцінок церковної політики гетьманського уряду.

Історіографія теми є невеликою і поділяється на кілька напрямків в залежності від політичних та релігійних поглядів авторів, частина з яких брала безпосередню участь у подіях 1918 року. Остання обставина обумовила, з одного боку, переплетіння історичних досліджень з власними спогадами та враженнями авторів, а з іншого – стала причиною досить суб'єктивного опису та оцінки церковної ситуації за Гетьманату.

Саме такий характер носять перші спеціальні публікації на дану тему, що вийшли з-під пера істориків церкви – українських емігрантів: проф. В.Біднова¹, отця П.Корсуновського², проф. О.Лотоцького³. З них найбільшу цінність складають як статті науково-публіцистичного характеру, так і спомини другого міністра ісповідань гетьманського уряду О.Лотоцького⁴. Саме на ці публікації часто посилаються сучасні дослідники, запозичуючи окрім фактологічних даних також загальні оцінки автора.

* у співавторстві із Ульяновським В. Останній гетьман : ювілейний збірник пам'яті П. Скоропадського. 1873-1945. – Київ: Академпрес, 1993. – С. 286-302.

О.Лотоцький вважав, що гетьманський уряд проводив занадто м'яку політику щодо церковної ієрархії в Україні, яка загалом мала російську орієнтацію. Уряд не скористався своїм правом диктувати церкві державну волю як громадсько-політичній організації. Це сприяло тому, що церква не стала на шлях українізації, підтримки і оборони національної ідеї та державотворчих процесів.

Дана оцінка була пізніше запозичена авторами, які належали до УАПЦ. Вони посилили негативізм і ствердили безрезультатність діяльності (а в більшій мірі бездіяльності) гетьманського уряду в церковній справі. Певний відгук подібна точка зору знайшла і у двох спеціальних публікаціях на вказану тему⁵.

Більш об'єктивно підійшли до вивчення теми церковної політики за доби Гетьманату світські історики. Найбільш докладно зупинявся на цій проблемі Д.І.Дорошенко, який у своїй капітальній праці присвятив церковній політиці Української Держави спеціальний розділ⁶. Автор послідовно розглянув взаємовідносини самого Гетьмана та його урядовців з єпископатом православної церкви в Україні, перипетії скликання і проходження другої сесії Всеукраїнського Церковного Собору, його рішення стосовно відносин з Українською Державою, Московським патріархом та стосовно внутрішніх справ. Дорошенко доводив, що гетьманський уряд від самого початку волів незалежної церкви, але вважав, що проголошення цієї незалежності має відбутися канонічним шляхом – на Соборі. З приходом до влади нового уряду міністр ісповідань О.Лотоцький поміняв тактику делікатних пропозицій на пряму вимогу проголошення автокефалії аж до виїзду усіх незгідних з політикою уряду за межі України.

Д.І.Дорошенко найбільш повно описав зовнішню канву подій, зосередивши основну увагу на стосунках церкви з урядом і на рішеннях Церковного собору та відношенні до них державної влади. Наведений істориком фактологічний матеріал часто цитується, як запозичується і власне запропонований Дорошенком напрямок висвітлення проблеми. Отже, подається, головним чином, опис «зовнішніх подій», зокрема, перебіг конфлікту між урядом і єпископатом та більшістю соборного зібрання. Саме таким чином насвітлюється церковне життя в Україні 1918 року у цілому ряді праць зарубіжних авторів, які спеціально досліджують розвиток ідеї автокефалії та боротьби за її втілення в Україні у перш. трет. ХХ століття⁷. Всі вказані праці опираються, як правило, на опубліковані документи, спогади і книгу Д.Дорошенка. Винятком є

лише серія досліджень Б.Боцюрківа щодо становища церкви в Україні у 1917–1919 роках та спеціально – історії боротьби за автокефалію УПЦ.

Цінною особливістю даних праць є вичерпне використання тогочасної української, російської та зарубіжної преси, опрацювання автором матеріалів зарубіжних дипломатичних місій та докладне знання усіх можливих праць з даної теми (включаючи газетні статті)⁸.

Однак, як і вище названі автори, Б.Боцюрків, не маючи доступу до архівів доби Гетьманату, зокрема архіву Міністерства ісповідань, не зміг розкрити власне політику уряду стосовно церкви та її основні напрямки. Більше того, з рядом негативних оцінок історика (як і його попередників) не можна погодитися – їх негативізм пов'язаний не з слабкою церковною політикою 1918 р., а з обмеженою джерельною базою дослідника.

Вищеназвані автори найбільш повно і з бажаннями бути об'єктивними висвітлили зазначену тему в контексті її загальної історіографії.

Усі автори праць – споминів про революцію і українську державу 1917–1920 рр. зовсім поминали питання церковного життя, що є досить показовим, бо означає, що провідні політичні діячі вважали церковне питання абсолютно неважливим, недостойним уваги як революціонерів-народників, так і борців за національну ідею консервативного напрямку⁹. З поміж цих публікацій опис церковного життя зазначеної доби та міркування на цю тему подані лише у статтях-спогадах Івана Огієнка (згодом митрополита Іларіона) та архієпископа Івана Павловського¹⁰.

Конфесійна історіографія за змістом і напрямком висвітлення церковного життя 1918 р. в Україні чітко поділяється на три основні групи.

Найчисленнішим є напрямок істориків – автокефалістів. Ідейним джерелом їх праць слугував спочатку рукопис, а пізніше опублікована книга – спомини митрополита Василя Липківського. Церковній політиці гетьманського уряду тут приділено небагато місця, однак оцінка її є різко негативною. Автор твердив, що з приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського «почалася тяжка реакція, виразний нахил до «єдиної неділимої», підняло голову консервативне духівництво, до якого гетьман поставився з великою прихильністю». Далі митрополит Василь Липківський писав про реакційний фальшований Собор, який на осінній сесії у вересні в Лаврі урочисто приймав Скоропадського і звернувся з «Соборним посланням» до народу, щоб «слухалися генерала Скоропадського як рідного батька, у всьому йому корилися». Нато-

мість, завершує автор, народ вигнав гетьмана, а за ним «розбігся і собор»¹¹.

Як буде показано далі, всі ці твердження як з фактологічного боку, так і з оціночного дуже суб'єктивні і мало відповідають істині. В даних висловлюваннях митрополита криється особиста образа на Гетьмана, який не підтримав заходи Церковної Ради; на собор, що відкинув проєкт незалежної церкви о. В. Липківського; на консервативні течії в політиці і церковному житті взагалі.

Однак знаменно те, що твір митрополита Василя Липківського став одним з найважливіших і достовірних джерел для усіх наступних авторів автокефального спрямування. Наприклад, прот. Митрофана Явдася¹². А найгрунтовнішою працею даного напрямку став чотиритомник Івана Власовського. Дослідник твердив, що гетьманський уряд дуже непевно поставив себе стосовно російських ієрархів на Україні, не піклувався про їх заміну національно свідомими елементами, що негативно відбилосся на позиції церкви стосовно Української держави. Лише в останній місяць перебування при владі уряд Скоропадського «в подіях церковного життя... взяв належний тон». Хоч час вже був змарнований, «національна ієрархія Православної Церкви в Україні створена не була», тому 1917 і 1918 рр. виявилися «втраченими для відродження УПЦ»¹³.

Позиція І.Власовського була розглянута К.Туркалом¹⁴ та дещо пом'якшена упорядниками і авторами коментарів до першого тому «Мартирології Українських Церков»¹⁵. Остання публікація на дану тему представника УАПЦ прот. Тимофія Міненка подає зовнішню канву подій в межах інформацій книги Д.І.Дорошенка та опублікованих звітів про основні рішення Собору¹⁶.

Таким чином, автокефальна течія історіографії вважає політику гетьманського уряду стосовно церкви не вповні національною, поступливою, нетвердою і навіть поблажливою щодо проросійсько наставленої ієрархії. Лише автори останніх публікацій уникають таких різко негативних оцінок, просто подаючи опис подій за опублікованими джерелами.

Історіографія греко-католицького спрямування, користуючись дипломатичним листуванням гетьманської доби, виділяє два етапи у церковній політиці урядів Скоропадського: більш поступливий за часів міністра ісповідань В.Зіньківського та рішучий і наступальний курс на українізацію і унезалежнення церкви за часів О.Лотоцького. Окремо розглядається позиція самого Гетьмана П.Скоропадського, яка також

змінювалася від невторчання у церковні справи до підтримки ідеї автокефалії. Оригінальною є піднята дослідниками даного напрямку проблема виникнення та розвитку у 1918 р. ідеї проголошення Київського патріархату; висвітлення переговорів на цю тему з митрополитом Андреем Шептицьким; зв'язки з Віднем та Римом. А в книзі І. Нагаєвського взагалі церковна політика уряду Павла Скоропадського оцінюється як досить, поступова і навіть принципово нова.

І. Нагаєвський твердить, що за часів Гетьманату «ставлення держави до Церкви цілком змінилося». Було створено окреме Міністерство віросповідань на чолі з В. Зіньківським, який «почав дбати про повну українізацію Церкви», долаючи «опір московської ієрархії». Все це, врешті підготувало деклараційну заяву О. Лотоцького про автокефалію¹⁷.

Таким чином, греко-католицька історіографія вважає церковну політику Гетьманату принципово новою в порівнянні з політикою Центральної Ради, поступово і національно спрямованою. Втім, зв'язки з греко-католиками і, зокрема, протегування митр. Андрея Шептицького на Київську патріархію є перебільшенням. Документи, подані нижче, показують, що гетьманський уряд вважав провідною (на рівні державної) в Україні православну церкву і підтримував її місіюну діяльність, спрямовану проти греко-католиків та римо-католиків.

Нарешті, російська православна (головним чином, емігрантська) історіографія різко негативно оцінює сам Гетьманат та його вимоги щодо проголошення автономії і навіть автокефалії церкви. Вона базується як правило на спогадах безпосереднього учасника подій, голови Комісії з проблем українізації на Церковному Соборі Волинського архієпископа (затим митрополита) Євлогія (Георгієвського)¹⁸ та життєписі обраного на початку 1918 р. без згоди гетьманського уряду Київського митрополита Антонія (Храповицького), пізнішого глави Російської Зарубіжної Православної Церкви¹⁹. Суб'єктивність опису подій 1918 р. та їх оцінок у спогадах митр. Євлогія були справедливо показані І. Борщак²⁰. Однак російська історіографія традиційно продовжує посилається на книгу митр. Євлогія, описуючи розкольницьку та відступницьку діяльність автономістів і автокефалістів в гетьманському уряді і церкві в Україні²¹.

Отже, оцінка церковної політики гетьманського уряду і становища церкви в Україні 1918 р. має найрізноманітніші як позитивні, так і негативні відтінки. Однак, як показує вивчення архівних матеріалів, і, зокрема, документів Міністерства ісповідань 1918 р., усі зазначені висновки та оцінки є або надто суб'єктивними, або просто передчасними, а відома джерельна база далеко неповною. Це і зумовило необхідність

подати невеличку добірку переважно невідомих документів стосовно зазначеної теми, які лише окреслюють найважливіші, на наш погляд, питання.

Маючи на меті підготовку спеціального монографічного дослідження на вказану тему, в цих попередніх нотатках коротко подамо лише в найзагальніших рисах своє бачення стосунків гетьманського уряду і церкви. А тематично підібрані документи, які не потребують додаткових коментарів, сподіваємося, дадуть конкретний матеріал стосовно цілого комплексу питань з основних напрямків церковної політики уряду та релігійного життя в Україні за доби Гетьманату.

Гетьман Павло Скоропадський неформально підтримував старі традиції Гетьманщини XVII-XVIII ст. стосовно визнання православної церкви як невід'ємної духовної інституції українства та християнської релігії як обов'язкової константи свідомості кожної людини. Безперечно, ця особистісна церковно-релігійна настанова Гетьмана впливала на його визначення державної політики стосовно церкви. Від самого початку він виступав за незалежну церкву в незалежній Українській Державі, хоча й не надавав вирішенню даного питання першорядного значення. Лише послідовна промосковська політика новообраного Київського митрополита Антонія змусила Гетьмана від політики невтручання у внутріцерковні справи, політики переговорів з ієрархами та висловлювання рекомендацій і побажань поступово перейти до твердих вимог щодо проголошення автокефалії та підтримки національно-самостійницьких рухів в середовищі духовенства.

Так, ще 24 червня в розмові з австрійським послом графом Форгачем гетьман Скоропадський заявив, що міг би діяти рішуче, але не хоче починати релігійної війни і тому поступово прагнутиме до автокефалії УПЦ²².

Але, вже на початку липня той самий граф Форгач повідомляв у Відень, що Гетьман рішуче заявив йому про свій намір відвідати Собор і «зажадати створення Української автокефалії»²³. 6 липня Гетьман справді виступив на Соборі з промовою, в якій заявив: «Я гадаю, що наша Церква Православна, яка одночасно з Українською Державою вийшла на вільний шлях життя, стане близько до свого народу [...] Бажаючи повного і вільного розвитку віри православної і духовенства, я хочу аби всі діла Української Церкви рішались тут, у нас на Україні, і тоді тільки будуть корисні наслідки і вашої праці, і бажань народу. Кажучи це, я не хочу сказати те, що я і уряд втручаємось в діла церковні. Ні, а тільки стоячи на чолі Української Держави, я хочу, щоб культ православної

релігії, який є велика основа державності, досяг апогея, якого не змогли б зломити ніякі ворожі заходи, котрі може захотять надвинути на нас зі сторони»²⁴. Слово «автокефалія» так і не було вимовлене, але ідея про вирішення справ УПЦ на Україні передбачала не автономію, а саме автокефалію.

Отже, позиція глави держави – Гетьмана була однозначною: він виходив з позиції вимог політичного моменту – в незалежній державі має бути своя церква; проблеми канонічності її створення світську владу не обходили. Проте форма вияву даної позиції Гетьмана щодо церкви міннялася від рекомендаційного висловлювання побажань і очікування волевияву ієрархів та Собору – до прямої вимоги і навіть диктування потреби в самостійній церкві в Україні з боку світської держави. При цьому жодних репресивних заходів щодо ієрархів та інших діячів церкви, які не поділяли політику уряду, застосовано не було. Нам вдалося віднайти лише один документ про висилку за межі України! протоієрея Василя Петровського заходами Міністерства ісповідань (вересень 1918 р.). Однак це було зроблено на прохання єпископа Чернігівського Пахомія і, отже, означало покарання Петровського не світською, а церковною владою²⁵.

Серйозне відношення гетьманського уряду до проблем церкви підкреслюється створенням та інтенсивною діяльністю Міністерства ісповідань. Аналіз документації цієї урядової установи, власне і дає підстави реконструювати державну політику стосовно церкви. На жаль, до цього часу архів Міністерства ісповідань залишається недослідженим, а його матеріали – не запровадженими до наукового обігу.

Новостворений за гетьманської влади Департамент, (а згодом – Міністерство) ісповідань складався з п'яти відділів: загальна канцелярія, відділ православної церкви, відділ інославно церков та різних релігійних суспільств; відділ духовних шкіл (вищих, середніх, нижчих); видавничий відділ²⁶ (див. дод. № 1 розд. II). Коли у травні 1918 р. Департамент був перетворений у Міністерство ісповідань, згідно статуту останнього²⁷, воно зберегло в принципі його структуру (див. дод. 2, розд. II).

Посада Міністра ісповідань спочатку була запропонована кандидату богослов'я, випускнику КДА, історичу церкви і духовної освіти, відомому письменнику, вченому і громадському діячу О.Г.Лотоцькому. Однак він «з огляду на ті політично-соціальні обставини, в яких відбувався гетьмансько-державний переворот», відмовився, «мотивуючи

свою одмову неможливістю докладати рук до протинародної чинності гетьманського уряду»²⁸.

Першим міністром ісповідань став професор Київського університету Василь Васильович Зіньківський, відомий своїми виступами «в обороні чистоти принципів церковного життя та охорони їх від втручання влади». Д.І.Дорошенко згадував, що Зіньківський хотів провести реформу церковного життя згідно інтересам держави – в національному дусі, але натрапив на опір єпископату, частини священників і світських діячів. «На посту міністра ісповідань він виявив особливу чуткість до вимог і почувань національно настроєного громадянства, що стосувалося прав і вживання української мови»²⁹.

На жаль, це є поодиноким позитивним оцінкою діяльності міністра В.Зіньківського. В історіографії більше утвердилися думка про млявість, непослідовність його дій, невинуватість поступливість зрусифікованим церковним елементам та ієрархії. Політиці Зіньківського протиставляється рішуча лінія на автокефалію нового міністра Лотоцького. Як показує вивчення документів Міністерства, ця думка є невірною. Саме діяльність Зіньківського послідовна і виважена була спрямована на підготовку (а не просто проголошення урядом) церковної автокефалії, яка фактично без згоди Собору і єпископату була неможливою. Окрім того, Зіньківський зміг так поставити справу, що поступово міністерство зосередило в собі вирішення усіх найважливіших проблем церковного життя, готувало рішення і законопроекти, розробляло механізми впровадження їх в життя і контролювало виконання. Між сесіями Церковного Собору і під час Собору місцеві архієреї і церковна влада, як це не видається парадоксальним з огляду на традиційну в історіографії думку, – більше звергалися за вирішенням своїх справ до Міністерства, ніж до Митрополита. Протистояння державної і церковної влади окрім питання про стосунки з Московським патріархатом та автокефалію не існувало. Це є прикрий історіографічний міф, що погребує перегляду.

Міністерство ісповідань на чолі з В.Зіньківським мало реальну владу і проводило свою чітко розпрацьовану політику в церковних справах, з якою рахувалася ієрархія, біле і чорне духовенство. Це було досягнуто, в першу чергу, завдяки високій кваліфікації і обізнаності в церковних справах міністра В.Зіньківського, завдяки його чіткому розумінню моменту, дотримуванню принципового положення про неможливість скороспілих політичних акцій в реформуванні церковного життя, твердому переконанні у необхідності дотримання головного правила

керівництва церквою – соборноправності та канонічності усіх дій. Саме тому Зіньківський основну увагу звернув на підготовку чергових сесій Собору, винесення на їх розгляд чільних питань церковного життя та підготовку пропозицій Міністерства з усіх проблем.

Успіх діяльності Міністерства був забезпечений також тим, що міністр В.Зіньківський швидко перейшов етап гарних національних лозунгів і відразу почав активну діяльність, залучивши в якості консультантів з усіх найважливіших проблем визначних церковних, громадських і наукових діячів, блискучих вчених і висококваліфікованих фахівців. Постійно підкреслюючи необхідність відповідності діяльності церкви національним завданням, необхідність українізації духовенства, В.Зіньківський не підбирав співробітників виключно за національною ознакою чи рівнем національної самосвідомості – основною вимогою був рівень кваліфікації. Саме тому всі підрозділи і комісії Міністерства доброякісно і науково обґрунтовано відпрацювали усі законодавчі акти, проекти, розпорядження.

Цінним в діяльності міністра В.Зіньківського було також те, що він бачив подвійну функцію свого Міністерства: перед церквою захищати інтереси держави, але перед державою – захищати інтереси церкви. Цю думку він висловив прямо на нараді 26 липня 1918 р.: «Министерство исповеданий – орган как-бы двуликий. В церкви он представляет собой государство, в государстве – церковь»³⁰. Така позиція однозначно забезпечувала авторитет міністерства і бажання до співпраці з ним в церковних колах. Зазначимо, що всі наступні міністри віддавали перевагу лише представленню держави перед церквою.

Несправедливим є також твердження про слабе національне спрямування діяльності Міністерства за часів В.Зіньківського. Останній чітко розумів необхідність роботи над українізацією церкви. Так на відкритті Ученого Комітету при Міністерстві він говорив: «Есть, наконец, важная проблема, разрешить которую призвано Министерство в кратчайший срок. Это – национальное церковное движение, которое Украинская Держава желает всемерно поддерживать. Церковная власть этого не делает и перед Министерством встает неотложная задача создать во взаимодействии с русской культурой очаг здорового церковно-национального развития, создать не искусственно, а придав разумную, культурную форму национальному движению»³¹.

Документи показують, що міністр не лише розумів і декларував завдання українізації церкви, але й розробив основні її напрямки та послідовно втілював відповідні проекти в життя.

Нарешті, результати діяльності міністерства, основні проекти і програми щотижня (п'ятниця, 15⁰⁰-16⁰⁰) доповідалися В.Зіньківським Гетьману Павлу Скоропадському і, таким чином, апробувалися главою держави³² (див. дод. № 6, розд. II).

Співробітниками проф. В.В.Зіньківського по міністерству були: К.Мирович (товариш міністра, департамент духовної освіти), В.Чеховський (департамент загальних справ), В.Рафальський (департамент православної церкви), В.Тарановський (департамент інославнох ісповідань), проф. П.П.Кудрявцев (голова Ученого Комітету).

Творення політики Міністерства ісповідань відбувалося не на підставі теоретико-стратегічних рішень, а на підставі вивчення повного життя і проблем церкви, ситуацій на місцях, запитів і вимог духовенства та мирян. Всі духовні консисторії зобов'язані були повідомляти про з'їзди та зібрання духовенства і мирян епархії, їх рішення та поставлені питання. Таке ж прохання було розіслане митрополитам, архієпископам та єпископам України; в документі зазначалося, що Міністерство бажає пристосуватися «до потреб церковного життя на Україні, бути в курсі всіх подій його життя»³³.

Важливим є також те, що для більшого впливу Міністерства на місцях та контролю за впровадженням прийнятих законів та розпоряджень намічалось створення спеціальних місцевих органів Міністерства, які б діяли паралельно з консисторіями. Однак через обмеженість фінансування В.Зіньківський не зміг розбудувати дану мережу, хоч це був добрий шлях поступової підготовки церковних реформ знизу. На жаль, жоден з наступників Зіньківського дане питання навіть не ставив.

Важливе місце в структурі та діяльності Міністерства ісповідань зайняв Учений Комітет, офіційно створений 11 липня 1918 р. На урочистому засіданні по відкриттю комітету міністр В.Зіньківський заявив, що він має «содействовать росту духовного просвещения на Украине в духе православия». Комітет мав стати своєрідною «Академією Православних богословських наук» – зібрати воедино наукові сили православ'я, створити постійне кваліфіковане коло експертів з проблем церкви і, зокрема, її українізації. «Пора православию выйти из угла, куда его загнал паралич церковных сил – твердив міністр. – Надо собрать все научные и исторические материалы, надо точно и полно обрисовать трагедию православия»³⁴.

Думки В.Зіньківського розвинув голова комітету проф. П.П.Кудрявцев, який заявив, що «комитет обязан содействовать нацио-

нальному движению, задачи которого необходимо разрешить, в духе аполитическом и строго научном»³⁵.

Основними завданнями Ученого Комітету були визначені такі напрямки:

I. Релігійно-просвітницька діяльність.

1) Наблизити до народу основне джерело духовного життя – видати українською мовою Біблію та богослужбові книги. «Язык должен быть настоящий украинский, язык Шевченко, Ефремова, Ботвиновского... Язык Шевченко может быть языком молитвы».

2) Приступити до створення житій святих, життя яких пов'язане з історією України та які найбільш шануються на Україні (св. Варвара, св. Онуфрій та ін.).

3) Видати історію української церкви українською та російською мовами для загалу.

4) Видати короткий нарис історії КДА.

II. Культурно-наукова діяльність (видання пам'яток історії церкви на Україні).

1) Народна релігійна поезія.

2) Церковна музика.

3) Церковна архітектура (атлас, розробка будівельних проектів в українському стилі).

4) Філософські твори (Сковороди, «Курс психології» Феофана Авсенева та ін.).

III. Вчена експертиза.

1) Експертиза програм, підручників, навчальних планів духовних шкіл.

2) Створення бібліографічних довідників з релігієзнавства та історії церкви.

3) Консультації заходів стосовно діяльності інославно церков та ін.³⁶

Членами Ученого Комітету були призначені відомі вчені професори Київського університету, КДА та ін. наукових установ – Ф.Міщенко, М.Мухін, В.Екземплярський, В.Науменко, А.Лук'яненко, В.Завитневич.

Загальну картину роботи всіх підрозділів Міністерства ісповідань за В.Зінківського розкривають робочі звіти департаментів і комісій³⁷.

У зв'язку з викладеним вище постає питання: наскільки справедливою є усталена точка зору про слабку і невизначену позицію Міністерства часів В.Зінківського і зміну, новий етап в його діяльності з приходом О.Лотоцького³⁸. В цьому плані, як правило, говорять лише про од-

не – виступ Лотоцького 12 листопада на Соборі з вимогою автокефалії і його різку відповідь проросійським ієрархам.

Сам О.Лотоцький був твердо переконаний, що «коли державна влада визнає певну церкву на певній території за незалежну (автокефальну), то се, – акт закономірний, правоздатний, і заперечити йому церковна влада не в силі і не в праві, хоча б інтереси церковних чинників тим актом і було порушено. Таким чином, канони церковні уповноважують державну владу, і церковна практика фактично потверджує її право, на визнання автокефалії церков з мотивів державної доцільності. Це право належить державній владі формально, підтверджено церковно-історичною дійсністю і стало фактом життя»³⁹. Лотоцький вважав такі дії законними, підкреслюючи, що хоч сфера віри є справою особистою, але церква як організація є інституцією політичною, громадською⁴⁰. Історик церкви і фахівець з церковного права О.Г.Лотоцький не міг не знати канонічних вимог проголошення автокефалії, однак опирався на історичні прецеденти і переконання, що не можна втрачати час. 14 листопада з приходом нового кабінету. Міністром ісповідань був призначений М.Воронович, який так і не перейняв даної посади і був убитий під час дипломатичної місії. Його фактично заміняв у Києві К.Мирович. Сама ідея автокефалії, яку поступово розвивав і готував до її проголошення церкву та єпископат міністр В.Зіньківський, була знищена. Різка заява уряду викликала обурення Собору і радість після демісії Лотоцького, з яким учасники Собору поховали і автокефалію. Знамениті слова єпископа Євлогія (Георгієвського): «Впав Міністр, впала і автокефалія» були зустрінуті церковними співами «Ісполлаті деспота».

Отже, діяльність Міністра О.Лотоцького означала зміну тактики відношення між державою і церквою. Вона не дала бажаних результатів. Конфлікт загострився. Новий Міністр відкинув другу функцію свого Міністерства – захист інтересів церкви перед державою. Документація показує, що за часів урядування О.Лотоцького підрозділи Міністерства по інерції продовжували виконувати програму В.Зіньківського і працювати у визначених останнім напрямках. Однак новий Міністр мало цікавився поточними справами, зосередивши основну увагу і енергію на переконання уряду в необхідності рішучої, активної політики, навіть диктату і вимог стосовно церкви і особливо її верхівки. Всі інші справи поступово були запуснені. Таким чином, на наш погляд, «сумна ситуація» в церковній політиці склалася не за міністра В.Зіньківського, а після нього. Реформа церкви, а тим більше проголошення автокефалії са-

мою церквою (бо лише тоді це буде справжня автокефалія, яка стане основним законом життя та діяльності національної церкви) не могли бути здійсненими швидко. Для їх успішного здійснення потрібна була серйозна підготовка, в тому числі тісне зрощення церкви як організації з державою як економічною, політичною й ідейною опорою церкви. Це прекрасно розумів міністр В.Зіньківський і до цього прагнув. Однак час, національні політичні сили і певна (нажаль, незначна) група білого духовенства вимагали швидких змін і реформ. Нова тактика міністра неминуче мала привести до кадрових змін у Міністерстві, куди О.Лотоцький почав залучати активних діячів українського руху. Показово є, наприклад, його доповідна записка на ім'я Гетьмана про необхідність кадрових змін в Ученому Комітеті, який «має на меті в найближчий час розвинути і поставити на практичний ґрунт культурно – національну працю в сфері релігійно-церковній». Задля цього Міністр просив включити до складу комітету «відомих давніх громадських діячів на українській культурно-національній ниві» В.Чеховського та Ф.Матушевського, «які і українським своїм походженням і щиро патріотичними переконаннями і освітнім цензом та знаннями цілком відповідають вимогам, які можна поставити членам Ученого Комітету»⁴¹. Названі поважані в національному русі особи не могли бути консультантами з наукових питань в комітеті, але могли забезпечувати національну спрямованість його діяльності.

Показовим є також те, що зміна тактики призвела і до зміни методів дії. Зокрема, задля тиску на церковну ієрархію (чого не дозволяв собі В.Зіньківський, який вважав, що усяке втручання світської влади, а тим більше її тиск на церкву руйнує останню) постійно говорилося про неможливість державного фінансування Собору і взагалі церковнослужителів, якщо вони діятимуть в розріз з побажаннями і вимогами державної влади. Цікаво, що після публікації в Росії звернення патріарха Тихона до РНК з викриттям антицерковної політики більшовиків і осудом їх братовбивчої війни, не дочекавшись наказу Гетьмана (він був зроблений 25 листопада), Міністр ісповідань наказав надрукувати його в «Слові» та поширити окремо в кількості 50 тис. примірників, щоб показати віруючим та ієрархії різницю у відношенні до церкви влади в Росії і в Україні⁴².

Однак усі заходи міністра О.Лотоцького виявилися марними. Стосунки з церквою лише загострилися, а основні церковні питання так і залишилися не вирішеними, навпаки, спостерігалася певна дестабіліза-

ція в порівнянні з попереднім станом. Із кризи церковне питання не було виведене аж до падіння Гетьманської Держави.

¹ Біднов В. Церковна справа на Україні. Тарнів, 1921.

² Корсуновський П. о. Церковний рух на Україні в перші роки революції // Дніпро. 1925. Червень–Грудень.

³ Лотоцький О.Г. Церковна справа на Україні // Літературно-науковий вісник. 1923. Ки. 5; Його ж. Зневажена справа // Тризуб (Париж). 1927. № 12; Його ж. Церковна справа в Українській державі // Там само. 1927. № 23.

⁴ Лотоцький О.Г. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931, С. 129; Його ж. Сторінки минулого. Варшава, 1934, С. 372.

⁵ С.Ю. Справа Української Православної Церкви за Гетьманату 1918 року // Церква й життя. 1969. № 1. С. 22-24; Голинський П. Богослови у роках визвольної війни // Альманах українських богословів. Перемишль, 1937. С. 147–163.

⁶ Дорошенко Д.І. Історія України. Ужгород, 1932. Т. 2. С. 317-335.

⁷ Hejer Fr. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Köln, Braunsfeld, 1953; Kortchaghin Cl. La idlesia Oriodoxa Autoccfala Ucrainiana (1917-1937). Madrid. 1955; Armstark P. Die Ukrainische Aulokephale Orhodoxe Kirche, Errincrunge des Metropolitan Vasil K.Lypkivskyj. Wurzburg, 1982; Sheshko P. The Russian Orthodox Church Sobor of Moscow and the Orthodox Church in the Ukraine (1917-1918) // Analecta OSBM. 1973. Vol. VIII. P. 161-240. 1979. Vol. X (XVI). P. 228-363.

⁸ Bociurkiw B. 1) The Politics of Religion in the Ukraine: The Orthodox Church and the Ukrainian Revolution. 1917-1919. Washington, 1985 (Occasional Paper, N 202); 2) The Orthodox Church in Ukraine since 1917 // Ukraine: A Concise Encyclopedia. Toronto, 1971. Vol. 2. P. 167-178; 3) The Autoccephals Church Movement in Ukraine: The Formative Slade (1917-1921) // The Ukrainian Quarterly. Winter. 1960. I. XVI. P. 211-223; 4) Ukrnini/alion Movemente within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church // Harvard Ukrainian Studies. 1979/1980. Vol. III/IV. P. 92-111.

⁹ Див., наприклад: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Відень.. 1921. Т. 3; Андрієвський В. З минулого. Берлін, 1923. З'. 2. Ч. 1.; Петрів В. Спомини а часі» української революції (1917-1921). Львів, 1930. Ч. 3; Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. Львів,

1930; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. Прага, 1942 (1950). Ч. І; Мірчук П. Українсько – Московська війна 1917-1919. Торонто, 1957.

¹⁰ Огієнко Ів. Моє життя //Наша культура. Варшава, 1936. Р. 2. С. 233-237; Іван Павловський, архієп. Перший Всеукраїнський Православний Собор //Церква й Життя. 1927. № 2/3.

¹¹ Липківський Василь, митр. Відродження церкви в Україні. 1917-1930. Торонто, 1959. С. 19-20. (Вінніпег, 1961).

¹² Явдась М., прот. Українська автокефальна православна церква: Документи для історії УАПЦ. Мюнхен, 1956.

¹³ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Нью-Йорк, К., Бавнд-Брук, 1900. Т. 4, ч. І. С. 36.

¹⁴ Туркало К. На маргінесі «Нарису історії Української православної церкви» І.Власовського. Т. IV (XX ст.). Ч. I //Новий літопис. Вінніпег, 1962. № 3. С. 10-33; Українське православне слово. 1962. № 10-12. 1963. № 1.

¹⁵ Мартирологія Українських Церков. Т. I: Українська Православна Церква. Торонто, 1987.

¹⁶ Міненко Т., прот. Змагання за незалежнення української православної церкви в XX ст. //36. праць Ювілейного Конгресу у 1000-ліття Хрещення Русі–України. Мюнхен, 1988/1989. С. 763-788.

¹⁷ Великий А. З літопису Християнської України. Рим, 1977. Т. 9; Трембіцький В. Зносини Української Держави 1918-1922 років з Царградською Патріархією //Богословія. Рим, 1965. Т. 29. С. 63-88; Хома І. Апостольський Престіл і Україна. Рим, 1987; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К., 1993. С. 373.

¹⁸ Евлогий (Георгиевский), митр. Путь моей жизни. Париж, 1947 (1971).

¹⁹ Никон (Рклицкий), еписк. Жизнеописание Блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. Нью-Йорк, 1958. Т. 4.

²⁰ Борщак І. Митрополит Євлогій про українські справи //Україна. Париж, 1949. № 2. С. 89-92.

²¹ Фотиев К.В. Попытки украинской церковной автокефалии в XX веке. Мюнхен, 1955; Шавельский Г., протопресв. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. Нью-Йорк, 1954. Т. 2; Регельсон Л. Трагедия Русской церкви 1917-1945. Париж, 1977. Левитин А., Шавров В. Очерки по истории русской церковной смуты. Кюснахт, 1978, Т. I; пор.: Поспеловский Д. Русская православная церковь: испытания начала XX века//Вопросы истории. 1993. № 1. С. 50-51.

- 22 Нагаєвський І. Історія. – С. 376.
 23 Там само. С. 375.
 24 ЦДАВО, ф. 1071, оп. 1, спр. 68, арк. 108-110.
 25 Там само, спр. 29, арк. 12.
 26 Там само, спр. 3, арк. 61-68.
 27 Там само, спр. 69, арк. 5.
 28 Лотоцький О. Церковна справа на Україні //Літературно-науковий вісник. Львів, 1923. Кн. 5. С. 66; Його ж. Сторінки минулого. Т. 4. Нью-Йорк, 1966. С. 9,
 29 Дорошенко Д.І. Історія України. Т. 2. С. 64, 322.
 30 ЦДАВО, ф. 1071, оп. I, спр. 265, арк. 21.
 31 Там само, спр. 407, арк. 2 зв.
 32 Там само, спр. 1, арк. 33.
 33 Там само, спр. 140. арк. 1-2.
 34 Там само, спр. 407. арк. 2-2 зв.
 35 Там само, арк. 2 зв.
 36 Там само, арк. 3-5.
 37 Там само, спр. 3, арк. 61-68.
 38 Власовський І. Нарис. Т.ІУ. Ч. I. С. 51.
 39 Лотоцький О. Сторінки минулого. Т. 4. С. 82.
 40 Лотоцький О. Зневажена справа //Тризуб. Париж, 1927. № 12.
 С. 8
 41 ЦДАВО, ф. 1071, оп. I, спр. 232, арк. 73.
 42 Там само, арк. 79, 86.

* * *

Нижче подана добірка документів з архіву Міністерства ісповідань 1918 року за сімома основними блоками: державно – правне становище церкви; Департамент (Міністерство) ісповідань – структура та напрямки діяльності; витяги зі стенограми Всеукраїнського Церковного Собору; повернення майна і цінностей УПЦ з Росії; церковні братства; державна політика на захист православної церкви і підтримка її місійної діяльності; домовна церква Гетьмана Павла Скоропадського.

5. Методологічні засади вивчення державно-церковних відносин*

Поглиблення досліджень державно-церковних відносин в цілому, вивчення історії і сучасної державної політики та правових регуляторів щодо релігії й релігійних організацій в Україні, її наслідків для посилення консолідації населення країни шляхом забезпечення прав і свобод людини та громадянина, відносяться до пріоритетних проблем сучасної юридичної науки, релігієзнавства та історичної науки загалом. Означена проблематика знаходиться у площині вивчення канонічного (церковного) права. «У радянській, а донедавна і в українській науці, — пише Д. Лук'янов, — доволі поширеною була теза про падіння ролі релігії у житті сучасного суспільства. Схожі оцінки релігії мали місце й у роботах європейських дослідників. Майже всі країни Західної Європи та Північної Америки у ХХ ст. проводили послідовну політику секуляризації і побудови світської держави, в якій релігія мусила б лишатися приватною справою людини і не впливати на державно-правові рішення. Проте аналіз ролі релігії у глобальному контексті підводить нас до протилежного висновку. Упродовж ХХ ст. кількість осіб, які сповідують певну релігію, лише зростала: чисельність християнської громади за століття збільшилася з 500 млн до 2 млрд; мусульманської з 200 млн до 1,2 млрд; індуїстів — з 200 до 800 млн. Ця тенденція зберігатиметься й у найближчі десятиліття. За різними оцінками, більш ніж 80% жителів планети зараз визнають себе віруючими (причому близько 70% є послідовниками трьох світових релігій — християнства, ісламу та індуїзму). Релігія постійно вступає у взаємодію з правом і стає окремим чинником розвитку публічної сфери суспільства та держави. По-перше, релігія (її зовнішня частина) стає окремим предметом правового регулювання. По-друге, релігійні погляди все частіше впливають на прийняття публічно-правових рішень, у тому числі й на зміст законодавства» [1, с. 8]. Згідно соціологічних даних Центру Разумкова (березень 2016 р.) у конфесійному просторі України переважають християнські конфесії, першість з яких утримує православ'я — 65,4%, 6,5% опитаних пов'язують себе з греко-католицизмом, римо-католиками є 1,0% опитаних, протестантами — 1,9%, не ідентифікують себе з жодною християнською конфесією 7,1% опитаних, які вважають себе «просто христия-

* Сучасна юридична наука: проблеми доктринальної комунікації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 19 квітня 2019 р., м. Харків. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019.- С.26-31.

нами», 1,1% сповідують іслам, по 0,2% — іудаїзм та індуїзм [2, с. 210]. «Церква і далі утримує першу позицію серед суспільних і політичних інститутів (таких як ЗМІ, громадські організації, профспілки, політичні партії, а також міліція, СБУ та Збройні сили України) за показниками довіри, — підкреслює В. Войналович. Наразі її висловили 58,6% опитаних: від 82,5% жителів Заходу до майже 51,0% жителів Півдня і Сходу. У всіх регіонах, крім Донбасу, частка тих, хто довіряє церкві, перевищує частку не довіряючих їй громадян. Лише на Донбасі недовіру до церкви засвідчили 45,0% опитаних, а довіру — 39,9 %» [2, с. 215]. Наведені дані свідчать, що релігія є складним соціальним і духовним явищем заглибленим у глибинні терени суспільної історії. Тому проблема взаємодії релігії, держави та права у своєму виникненні та еволюції є наслідком суспільного розвитку, несучи на собі відбиток відповідних історичних епох. Релігія як один із способів відображення суспільного буття і право як система норм та правил регулювання суспільних відносин, протягом усієї історії людства взаємодіють, є взаємопов'язаними і взаємозумовленими. «Правовий зміст існує майже в усіх структурних елементах релігії: в релігійній свідомості, релігійних відносинах, інституціях та організаціях», — зазначає П. П. Яшин [3]. Більшість релігій у своїх правових нормах та правилах дотримуються принципу забезпечення природних та невідчужуваних прав і свобод людини. Система норм та правил, які ґрунтуються на релігійних догмах становлять зміст релігійного права, яке охоплює всі сфери соціального життя. Магія священних канонів, тривалість культурно-історичної традиції, яка склалася протягом століть, а іноді тисячоліть, робить особливо значимими і дієвими норми релігійного права. О. М. Волощенко-Віслобокова наголошує на нормативно- регулятивній силі релігійного права, «які вказують норми поведінки та утримують індивіда в певних межах, встановлених нормами. Відтак цінність норм релігійного права полягає в забезпеченні стабільного функціонування суспільства. У релігійному праві присутня ідея сакралізації правопорядку як непорушного стану речей, встановлених Богом. Релігійне право визнається необхідним елементом справедливого суспільного устрою» [4, с. 255]. Водночас, на думку В. Войналовича, «у різних країнах і в різні часи роль релігії не має однозначного виміру: вона може виступати і як чинник соціального і національного примирення, і як каталізатор суспільних потрясінь» [4, с. 169]. Необхідність сучасної юридичної науки звернення до канонічного права, на наш погляд, пояснюється перш за все тим, що нинішній розвиток правової науки потребує не абстрактного норма-

тивістського підходу, а всеосяжного вивчення всіх правових явищ, ставлячи у пріоритет права і свободи людини. В основу вивчення канонічного права покладена концепція, що розвиток суспільства, всіх його інститутів, в тому числі і держава, право є природно-історичним процесом, який розвивається за об'єктивними законами, оскільки держава і права — це не тільки юридичні, але й соціальні інститути. А раз так, то вони стають предметом вивчення і філософії, і соціології, і економічної науки, і політології, і психології, не кажучи вже про історію. Відповідно, включення канонічного права до сфери правових явищ говорить про право як самостійне явище, а також виявляє його зв'язок з таким суспільним феноменом як релігія. Виступаючи як частина системи юридичних наук, будучи тісно зв'язаним з римським правом, звичаєвим правом європейських та інших християнських народів, з історією публічного та приватного права, особливо з теорією права, будучи тісно переплетеним з принципами логіко-юридичного аналізу канонічної норми, канонічне право послуговується широким теоретико-методологічним арсеналом підходів і методів наукового дослідження. Проблема державно-церковних взаємин відноситься до зовнішнього права церкви, яке оперує великою кількістю фактів, конкретних подій релігійного і політичного життя діяльності церковних установ, держав, різноманітних спільнот, інституцій тощо. Історичний характер науки канонічного (церковного) права відрізняється тим, що на відміну від світського (державного) права, канонічне право відрізняється певною стабільністю його норм, особливо основоположних і фундаментальних, які, будучи прийнятими у глибоку давнину (практично I ст.) досить рідко змінюються і переглядаються. Фактично до середини XX ст., на думку В. Литвина, єдиним і загальним методом дослідження, який застосовувався до вивчення держави і права був «науковий метод марксистсько-ленінсько-сталінської матеріалістичної діалектики». І навіть історичний метод дослідження вважався буржуазним [5, с. 14]. Без персоніфікованих приставок метод діалектичного матеріалізму, сьогодні панує у вітчизняній юридичній науці. Але вже сама частина назви методу «матеріалістичний» говорить про невідповідність його науці канонічного права. Очевидно виводять за рамки предмету дослідження правників і чисто теологічні методи та прийоми, що не веде до їх об'єктивності. Стає зрозумілим, що у науці канонічного права як не можна відкидати жодного з методів дослідження, так і абсолютизувати їх. Скажемо, діалектичний метод без ідеологічних нашарувань може прислужитися у дослідженні церковно-юридичних явищ, оскільки він

дає можливість розглядати означені явища у сукупності і причинно-наслідковій взаємодії. У поєднанні з світоглядним дуалізмом ми можемо зрозуміти дихотомію непримиренних традиціоналістських світоглядних систем — «релігійної» та «пострадянської» («совкової», «ватної»), які витворили химерні світоглядні форми «православний атеїзм», «релігійний комунізм» тощо. З іншого боку, «європейська, західна демократична цивілізаційна модель, в основі якої лежить ідея свободи як багаторівневої цінності, яка реалізується в економічних, політичних, особистісних свободах, що можуть бути обмежені лише законом. Сучасна демократична Європа — плід протестантської християнської традиції, яка переклала основну вагу відповідальності за долю людини із церкви на саму людину, тим самим відкривши нові можливості для її самореалізації. Будучи багатоскладовими, мультикультурними, ці суспільства обрали єдиний можливий шлях розвитку, вдавшись до нівелювання неформальних інститутів (культури) та абсолютизації інститутів формальних (у першу чергу права)» [2, с. 365]. Сучасний рівень розвитку методології дослідження держави і права все більше привертає увагу науковців до історичного методу. Його недооцінка, за твердженнями В. Литвина, призвела до того, що «ми плутаємося у відповідях на досить нагальні для держави і суспільства питання: чому ухвалений закон потребує з часом корегування законодавцем? Пояснення дослідників, що такі закони можуть ухвалюватися не зовсім професійно — не завжди коректні. Часто цього вимагає той факт, що еволюція суспільних відносин і еволюція законів, що їх регулюють, не завжди збігаються; буває й так, що законодавство еволюціонує в небажаному напрямі, а відтак — слід вдаватися до корегування» [5, с. 20]. Для дослідження норм канонічного права, які є традиційними, фундаментальними і дуже рідко переглядаються, принагідним стає історико-догматичний метод, суть якого полягає у генетичному підході до початків кожного церковно-юридичного інституту у його історичному розвитку з врахуванням місцевих, національних та політичних процесів, під впливом яких він набув свого сучасного стану. Тут слід мати на увазі, що канонічне (церковне) право тісно пов'язане з догматичними основами, суттю самої церкви, які тисячоліттями є незмінними і служать підґрунтям, своєрідним лакмусовим папірцем для позитивного права. До переваг історико-догматичного методу слід віднести можливість відділити правову суть явищ від історичних, національних, політичних та інших нашарувань, а також врахувати історичний досвід, визначити перспективи подальшого розвитку як церковного права в цілому, так і окремих інститутів, що

входять у нього. Окрім того, беззаперечною перевагою цього методу є урахування при аналізі та дослідженні самої сутності Церкви, її догматичного і морального вчення, що цілком природно, оскільки важко уявити собі право у відриві від того соціального середовища, де воно регулює відносини. Що стосується недоліків даного методу, то головний із них — це спокуса за чисельністю історичних деталей втратити реальну, живу юридичну сутність явищ, тим самим, перетворивши церковне право в певний раритет, музейний експонат далекий від реального правового регулювання. В такому випадку наука церковного права неминуче перетворюється в історію церковного права. Саме через це істотно- догматичний метод використовується як провідний у дослідженні зовнішнього права церкви, у якому однією з головних складових виступають державно-церковні відносини.

Список бібліографічних посилань

1. Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи в сучасному світі : монографія. Х. : Право, 2015. 352 с.
2. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред.кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. К. : ПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 542 с.
3. Релігія, держава і право / П. П. Яшин. навч. посібник. Харків : Нац. юрид.акад. України, 1998. 40с.
4. Мала енциклопедія канонічного права: Київський університет права НАН України; за заг. ред. проф. Ю. Л. Бошицького, канд. юрид. наук О. М. Волощенко-Віслобокої. К. : Талком, 2017. 360 с.
5. Литвин В. М. Методологічні аспекти історичного пізнання в дослідженні Української держави і права періоду незалежності. Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики: матеріали наукової конференції до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 червня 2011 р.) / За ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка; упоряд.: В. П. Горбатенко, І. О. Кресіна. К. : Юрид. думка, 2011. 336 с.

Розділ VII. Персоналії

*1. Історія є наука і є ідеологія...**

Історію України без брому, як сказав наш літературний класик, читати не можна. Це коли читати її. А як бути тим, хто її викладає учням та студентам? Окрім ґрунтовних знань, викладачам, очевидно, конче необхідно мати і неупереджений, об'єктивний, а інколи, якщо ти науковець, і свій погляд на неї. Як і на тих, хто її творив.

Б. І. Андрусишин народився 10.01.1959 р. в і селі Хоростець Березанського (нині Козівського) району на Тернопільщині. Закінчив Чортківське педучилище, Київський педінститут ім. Горького та Київський національний університет внутрішніх справ. Учителював у Білій Церкві, в Київській спеціалізованій музичній школі ім. М. Лисенка, півтора року служив у війську. Доктор історичних наук, професор, дійсний член Української академії історичних наук та АН вищої школи, член-кореспондент Української академії політичних наук. Нагороджений знаком «Відмінник освіти України», орденами Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого III і II ступенів, Святого Архистратига Михайла.

Часта зміна влади формує особливий тип мислення

Богдан Андрусишин, директор інституту політології і права Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, почав долучатися до неї ще хлоп'ям у рідному селі Хоростець на Тернопіллі, коли разом зі старшими односельцями пас корів і слухав їхні розповіді про те, як вони боролися за утвердження Західно-Української Народної Республіки, як тоді їх зустрічав княжий Львів. Сам край, де він народився, події, що відбулися тут упродовж віків, а головне – у першій половині минулого століття, зіграли неабияку роль у тому, що Богдан Іванович чимало літ вивчав й аналізував ті події з наукової точки зору. Та й як було не долучитися до цієї історії, коли рідний край (географічно це Західне Поділля, а історично – Східна Галичина) двигтів гомоном віків, коли впродовж навіть одного покоління його село побувало під владою кількох імперій та держав? Богданкова бабця, скажімо, народилася в

* Володимир Підвисоцький; Голос України. – 2009. – 13 січня. – С. 9.

Австро-Угорській імперії, зати́м 52 дні жила в Галицькій Соціалістичній Республіці, потім – під Польщею, після неї – в радянській державі, далі – німецька окупація, за нею – знову «совети». Часта зміна влади і держав формувала в людей особливий тип мислення: треба було якось виживати навіть в умовах окупаційних режимів. Усе це намагався осмислити ще малим Богдан Андрусин.

А осмислювати було що. Адже ще живими застав сільських добровольців, котрі у 1918 році з піснею «Виступають брати-українці» йшли на схід, на велику Україну, як вони казали, щоб створити соборну українську державу. Застав і тих, котрі розповідали, як у Першу світову війну в їхньому селі на одному кутку були австрійці, а на другому квартирували російські козаки, зокрема і в його бабусі. Вражало сільського хлопця те, що після останньої війни одні земляки гинули в боївках, а інші поріднилися з «яструбками», одні пішли в ОУН-УПА, а інші – в Червону Армію.

Не менш разючими для формування свідомості майбутнього історика були й події повоєнних років, особливо 1947–1952, коли в Україні лютував голод і через його село кожного дня проходило в пошуках їжі до 400 чоловік з Поділля, Бессарабії, зі Східної України, коли в селі заснували колгосп... Останнім його родина вже була настрахана, бо в сусідньому селі дідова сестра жила в колгоспі з 1949 року і весь цей час голодувала.

Дещо пізніше, на початку 80-х, коли вже був старшокурсником істафаку Київського пединституту ім. Горького, історію рідного краю вивчав за авторитетним виданням Івана Крип'якевича, яке вдалося роздобути у відділі закритих книг Центральної наукової бібліотеки. Віднайшов і першу писемну згадку про своє село, датовану 1503 роком, висунув дві версії щодо походження його назви, одну з яких пов'язав з білими хорватами, котрі за часів Київської Русі жили на Прикарпатті, а потім пішли далі й оселилися на Балканах.

Погляд у майбутнє очима студента

На першому курсі перед Богданом постала дилема: зосередитися на феодалізмі, де читала прекрасні лекції Надія Михайлівна Кравченко, чи пов'язати свій вибір з новітньою епохою. Надто вже подобався йому період ранніх слов'ян. Його захоплення спадщиною Київської Русі, історією праслов'янства вивело навіть на дискусію в прямому ефірі УТ-1 з академіком Борисом Рибаким. Цей визнаний дослідник епохи Київської Русі в переддень 1500-річчя Києва завітав на береги Дніпра і

почав розказувати, що тут, мовляв, ніхто серйозно не вивчає цей періоді немає своєї школи науковців. Студент Андрусишин у передачі «Погляд у майбутнє», намагався переконати академіка, що це не так, що Києву більше, ніж 1500 років, наводив факти з давніх писемних джерел, зокрема візантійських, зі своєї роботи в археологічній експедиції по середньому Подніпров'ю та Черкащині, де знайшли п'ять давніх поселень і два городища.

Обрати свою стежину в розмаїтті доріг історичної науки допомогли студентові викладачі-фронтовики й насамперед декан історичного факультету Іван Хомич Ганжа. Фактично завдяки йому, як нині згадує Богдан Іванович, він став науковцем. Спершу працював під його керівництвом у студентському гуртку, потім писав курсову, дипломну, їздив на всесоюзні конференції. Іван Хомич прищепив своєму вихованцеві інтерес до недавнього, складного і трагічного періоду нашої країни.

Сьогодні Богдан Іванович уже сам допомагає студентській молоді обрати свій шлях у житті та науці. Він визнаний педагог і науковець, в його творчому доробку понад сто вісімдесят опублікованих праць, які здебільшого мають такі матеріали, що донедавна зберігались у так званих спецсховах.

Б. Андрусишин успішно поєднує наукову роботу з педагогічною, читає лекції з історії України, історії держави і права і навіть новий курс канонічного права. Хоч за основною освітою він історик, однак здобув і другу вищу освіту за фахом «правознавство». МОН ще майже вісім років тому присвоїло йому вчене звання професора кафедри теорії та історії держави і права. Тож не випадково він нині очолює й аналогічну кафедру інституту політології та права. Після закінчення аспірантури в Київському педінституті ім. Горького і захисту кандидатської дисертації його подальша доля пов'язана з цим вузом. Тут він і став, як сам зазначає, кар'єрним викладачем, себто таким, який долав усі шаблі цієї нелегкої справи, не пропустивши жодного: викладач, старший викладач, доцент, професор, академік. При цьому всі ці роки активно долучається до громадських справ, не розлучається зі спортом.

Спільної історії в метрополії і колонії не буває

Завітавши на роботу до Богдана Івановича в час гарячої зимової сесії, цікавлюся тим, наскільки відповідає історичній правді нині те, що пишуть і розповідають вчені мужі та викладачі про історію України.

– Я думаю, що нині історія написана, – каже академік, – достатньо правдиво. Це завдяки величезній роботі колективів багатьох інститутів історії, інших колективів, у тім числі й університетських. Йдеться на-

самперед про підручники для учнів та студентів. З цього приводу ми нині спостерігаємо шалену атаку тих, хто в перші роки незалежності з переляку сховався, а нині хоче взяти реванш. Створюються всілякі ініціативні групи, які тиснуть на МОН, академічні інститути через свої ЗМІ, щоб вихолостити з історії все українське. Для таких людей історія не так наука, як ідеологія. А історія як ідеологія – це набір штампів, котрі не виходять за рамки «Короткого курсу ВКП(б)» і котрими озброєна певна категорія людей.

– **Деякі наші високопосадовці свого часу проштовхували ідею про створення підручників, в яких однаково висвітлювалася б історія з нашими північно-східними сусідами**

– Гострі питання треба дискусійно, за столом переговорів, розв'язувати. І це нормально. Ми з Польщею давно це почали робити. Гострі питання українсько-польської війни 1918 - 1920 років, повоєнного періоду, зокрема відомої Волинської трагедії, ми обговорили, прибрали образливі слова і дійшли спільної згоди на міжнародному рівні, погодили, як краще обом країнам ці події подавати, висвітлювати в наукових працях, підручниках. Однак варто пам'ятати, що спільної історії в метрополії і колонії не може бути. Спільна історія як процес з Росією у нас була, проте це не значить, що вона у нас однакова. Ми її осмислюємо по-різному. Питання боротьби України за незалежність не вписується в загальноімперську історію Росії, дореволюційну чи радянську, бо тоді всі борці за незалежність попадають під статті кримінального кодексу...

– **Основна та громадська робота дають змогу викроювати час для сім'ї, відпочинку чи якогось захоплення?**

Дружина, донька і зять мене розуміють і підтримують. А як випаде час, згадую молодість і граю у футбол. До речі, наша команда з чотирьох докторів наук та іншими викладачами грала в міні-футбол з командою «Голосу України». Спорт люблю з давніх пір, маю спортивні розряди з волейболу, легкої атлетики, стрибків у довжину, зі штовхання ядра. А ще – на маленькій дачній ділянці вирощую отакений часник за голландською технологією...

Р. С. В ці дні колеги і друзі Богдана Івановича, наукова й педагогічна громадськість вітають його з піввіковим ювілеєм. Голосоукраїнці, й насамперед спортивні журналісти, приєднуються до цих привітань і також зичать ювілярові всіляких гараздів.

2. Юрист, економіст, філософ...*

Поховали І.О. Салтовського – багаторічного завідувача кафедри правознавства Драгоманівського університету, юриста (1956 року закінчив Харківський юридичний інститут), філософа і економіста (відповідно закінчив філософський 1966 року і економічний 1968 року факультети КНУ імені Т.Шевченка), кандидата філософських наук, доцента. Чуйну, душевну, добру, людяну, яскраву особистість.

Іван Олександрович був ровесником мого батька. Він народився під Харковом 9 лютого 1932 року, а мій батько Іван Петрович 12 лютого цього ж року на Галичині. Дві долі українців, які формувалися у протилежних політичних системах: Іван Олександрович в СРСР в комуністичному режимі, де до 1991 року, пройшовши шлях через піонерію, комсомол та партію і мій батько – у відносно демократичній ІІ Речі Посполитій до 1939 року. Обидва пережили "новий порядок" ІІІ рейху. Іван Олександрович не помер у голодомор 1932-1933 років, коли у селі вижив практично лише їхній куток, бо бригадир дозволяв красти в колгоспі, а його батько був сільським пролетарієм – ковалем і дещо заробляв. Хтось з родини працював на залізниці. Мій батько голодомору не переживав, бо у родини було своє господарство, ніхто у Польській державі хліба не конфіскував, лише треба було справно платити податки, хоч вони теж в'їлися українським селянам до сьомої шкіри. Подальшу паралель вести не буду, бо для цього треба написати цілу окрему повість.

Іван Олександрович Салтовський відзначався високим професіоналізмом, відповідальним ставленням до дорученої справи, творчим підходом, дисциплінованістю. Очевидно, що названі риси виробилися у нього під час роботи у прокуратурі, а особливо в період спільної діяльності із знаменитим керівником Південно-Західної залізниці П.Ф. Кривоносом, де Іван Олександрович обіймав різні посади у її управлінні (начальник секретаріату, згодом начальник юридичного відділу). Потім він перейшов на викладацьку роботу і з 1994 року працював у Драгоманівському університеті спочатку доцентом кафедри правознавства, куди його запросив професор В.П. Пастухов, а згодом, з 2007 року, її завідувачем, обійнявши таким чином професорську посаду. Поєднання в одній особі таких трьох важливих фахів, як юрист, економіст і філософ, дало можливість Івану Олександровичу стати своєрідним «аванга-

* Освіта : Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – Київ, 2016. – 30 листоп. – 7 груд. (№ 48/50). – С. 11.

рдистом» сучасної теорії «освіта впродовж життя» і тези про те, що вчитися ніколи не пізно і що нові знання лише розширюють можливість людини бути якомога кориснішою для своєї країни і водночас реалізувати сховані у кожному потенційні таланти.

Всі, хто знав Івана Олександровича Салтовського не міг не помічати його підтягнуту спортивну фігуру, струнку чоловічу поставу, щирий відкритий погляд. Мені особливо імпонувала його сильна рука. Очевидно, у ньому жило оте нереалізоване ковальське батьківське, де міцна кремезна рука була основою всієї втаємниченої для оточуючих професії коваля. При потиску руки його долоня була завжди широко відкритою, теплою і як для людини, яка не займалася систематично фізичною роботою, досить твердою. Наша остання зустріч перед його захворюванням не віщувала нічого поганого, тривожного. Потиск був таким же молодецьким. Він ще пожартував, що потиск у мене міцний і йому це подобається. А я зауважив, що беру приклад з нього. На цьому і розійшлися, вирішивши декілька виробничих питань. На превеликий жаль – це була наша остання зустріч. Правда, відбулося ще декілька розмов телефоном, але живого Івана Олександровича, я вже більше не бачив.

Ми з колегами факультету прийшли попрощатися із професором Іваном Олександровичем Салтовським у нашому гуманітарному корпусі, куди прибули його учні, викладачі з інших університетів Києва, з якими він працював у різні часи. Мені випала честь виголосити промову на поминальній панахиді у капличці Лісового кладовища, де покійного відспівував священник Української православної церкви Київського патріархату. Я висловив співчуття рідним новопредставленого, особливо синові Олександрю Івановичу Салтовському, професору політології, доктору політичних наук Київського національного університету імені Т.Шевченка.

Особливий акцент зробив на його патріотизмі, любові до України, закорінені у свій рід, свою малу батьківщину Слобожанщину, куди він щороку їздив на могили своїх рідних і близьких, чим демонстрував свою тяглість української традиції у поважливому ставленні до далекої і не такої далекої минувшини. Він добре знав і часто напам'ять читав поезію Тараса Шевченка. Особливо мене вразила цитата з "Кобзаря", яка у радянських виданнях була сфальшована, викривлена, а у його пам'яті збереглася у первинному варіанті оригіналу: "За що рубалися з Ляхами?, За що ж ми різались з Ордами?, За що скородили списками татарські ребра?". А в оригіналі, спростовував Іван Олександрович, було написано: "За що скородили списками московські ребра?". У своє-

му виступі хотілося навести і ще деякі приклади усної історії, яка передається із свідчень очевидців. Мова іде про період Другої світової війни, особливо її початок, коли червона армія панічно безсистемно відступала, а сотні тисяч солдатів кинуті напризволяще своїм командуванням потрапили у полон, були знищені. Відступаючи з України, в тому числі з Харківщини, червоноармійці отримали наказ спалювати все, щоб нічого не дісталось ворогу. Батько Івана Олександровича вже був мобілізований до війська, а вдома залишилася мати з малими дітьми. Лише декілька років перед війною родина побудувала хату і батько коваль покрив її бляхою. Це була чи не єдина у селі хата під бляхою. Прийшли палити. Мати з дітьми закрилася у хаті і не виходить. Солдати погрожують, що сплять все разом. На благання та сльози матері, що батько воює в червоній армії, а їй з дітьми десь треба жити, почувла: "Не оставлять же фашисту такой дом под железом" і запалив. Хата почала горіти. Мати у сльозах кричала: "Нехай іде з димом, вогнем все, лиш би хазяїн вернувся!". Очевидно, Всевишній почув материну просьбу, із сумом згадував Іван Олександрович, бо батько таки вернувся з війни живий і неушкоджений. Такі спогади були особливо цінними для встановлення історичної правди напередодні Майдану, коли на всю котушку в Україні розкручувалася російська ідея "Победобесія".

Професор І.О. Салтовський плекав українську мову, добре її знав, користувався нею всюди, брав участь у багатьох конференціях, де виступав із проблем юридичного захисту і правового врегулювання мовного питання в Україні.

Хотілось би іще наголосити на одному аспекті педагогічної діяльності професора І.О. Салтовського. Це його напутні промови під час вручення дипломів випускникам-юристам. Іван Олександрович залюбки приходив на ці свята і брав слово. Він закликав майбутніх правників, де б вони не працювали, залишатися у першу чергу людьми, бути уважними до потреб громадян, не демонструвати свою над ними владу, зверхність, вникати у суть кожної справи і найголовніше, постійно працювати над собою, вдосконалювати свій професійний фах, безперервно вчитися. Студенти-випускники з особливою увагою слухали такі напутні слова юриста-патріарха факультету.

Прощальні заходи закінчилися. Священник відслужив молебень за упокій душі. Відбулося прощання рідних і близьких. Кришка на труні накрила покійного. На рушниках труну опустили у викопану яму поряд з могилою дружини. Трубач грав на трубі соло "Реве та стогне Дніпр широкий" та "Чорні брови, карії очі" – улюблені пісні Івана Олександр-

ровича. За християнським звичаєм присутні кинули на могилу по три пригорщі землі. "Нехай рідна українська земля буде Вам пухом, дорогий Іване Олександровичу".

3. Володимир Петрович Сергієнко До 60-річчя від дня народження*

Час плине швидко, минають роки. Такий ювілей – це пора перших підсумків здобутого Володимиром Петровичем Сергієнком, педагогом і науковцем, заслуженим працівником освіти України, заступником першого проректора Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, завідувачем кафедри комп'ютерної інженерії, академіком Академії наук вищої освіти України, доктором педагогічних наук, професором кафедри загальної фізики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, відмінником освіти України, якому 26 жовтня 2014 року виповнюється 60 років і 40 років науково-педагогічної діяльності.

Відомий педагог, доктор педагогічних наук, професор, Володимир Петрович Сергієнко народився 26 жовтня 1954 р. в селищі міського типу Брусилів Житомирської області в сім'ї службовців. Це старовинне містечко (стародавня назва за літописами Київської Русі – Здвиженськ), засноване в XI ст., мало Магдебурське право з 1585 р. А місцева школа стала колыскою видатних державних і політичних діячів Адама Киселя, Івана Огієнка, Олександра Омельченка; науковців члена-кореспондента НАПН України Василя Ткаченка; професора, доктора фізико-математичних наук Юрія Пасічника, багатьох народних артистів СРСР (Євгена Червонюка, Поліни Нятко та ін.), генералів та ін.

Крім батьків, Сергієнка Петра Степановича (1920 р.н., учасника бойових дій з 1940 по 1946 рр., що займав керівні посади в районі, нині покійного) і Сергієнко (Холявенко) Одарки Нестерівни (1924 р.н., заступника завідувача Брусилівської аптеки, ветерана війни і праці), в сім'ї було троє дітей. Володимир був третім за віком після двох старших сестер – Світлани (1944 р.н., працівника закордонних дипломатич-

* Володимир Петрович Сергієнко: біобібліографічний покажчик до 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т інформатики; упорядники: Л. О. Кухар, Н. І. Тарасова; наук. ред. Л. В. Савенкова – 2-ге вид., доповнене. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. - 128 с.– (Серія «Вчені НПУ імені М. П. Драгоманова»).

них установ СРСР) і Галини (1949 р.н., начальника зміни Київського заводу художнього скла).

Ці два стародавні роди Сергієнків (с. Соловіївка Брусилівського району) і Холявенків (сmt. Брусилів) дали Україні засновника станції юних натуралістів (нині Національного еколого-натуралістичного центру), доктора педагогічних наук, професора Київського національного університету імені М.П. Драгоманова Сергієнка Дмитра Лавровича (1911 – 1984 рр.), випускника педагогічного факультету (1934 р.) нашого університету; одного із засновників Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, першого завідувача кафедри фізики, проректора, декана фізико-математичного факультету, випускника фізико-математичного факультету Київського інституту народної освіти (1928 р.) Холявенка Прокіпа Григоровича (1904 – 1984 рр.). Головним ревізором Національного банку України був Холявенко Мефодій Іванович, старшим науковим співробітником Інституту фізичної хімії АН України була кандидат хімічних наук Холявенко Клавдія Мефодіївна (1924 – 2004 рр.).

Визначальну роль в житті ювіляра відіграв Березовчук Микола Данилович, доктор історичних наук, професор, ректор Уманського педагогічного інституту у 60-ті роки, а згодом завідувач кафедри історії СРСР і УРСР нашого університету. Саме він порадив вступати на фізико-математичний факультет Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького за спеціальністю «Фізика», де вчать ремонтувати телевізори, є аспірантура. Приклад і поради родичів сприяли реалізації мрії Володимира – стати науковцем.

Позаду було навчання в Брусилівській середній школі, яку ювіляр закінчив із золотою медаллю у 1972 р. В поєднанні активної участі у житті школи та успішного навчання, фізичної праці і спорту промайнули дитячі та юнацькі роки. Далі життєві випробування і праця слюсарем Брусилівського відділення «Сільгосптехніка».

З 1973 р. навчається і працює в Київському державному педагогічному інституті імені О. М. Горького, бере активну участь у студентській науково-дослідній роботі під керівництвом професора І. Т. Горбачука. Зростає як науковець, пройшовши шлях від студента до професора університету, сумлінно виконуючи покладені на нього обов'язки і досягнувши значних успіхів у професійній діяльності. В студентські роки був відмінником навчання, активістом наукової і громадської роботи.

Після закінчення з відзнакою фізико-математичного факультету за спеціальністю «Фізика» (1977 р.) був направлений на роботу в с. Дзвінкове Васильківського району на посаду вчителя фізики і математики восьмирічної школи, а згодом переведений на посаду старшого лаборанта кафедри фізики КДПІ імені О. М. Горького, продовжуючи працювати в школі за сумісництвом.

Надалі працював завідувачем лабораторії кафедри загальної фізики, яка за активної участі В. П. Сергієнка стала першим зразковим підрозділом нашого університету. У 1980 році за рекомендацією завідувача кафедри фізики професора В. П. Дуценка вступив до аспірантури за спеціальністю «Теплофізика» (заочна форма). Проводить наукові дослідження за госпдоговірною тематикою, відповідальний виконавець ряду важливих тем в галузі дослідження електроповерхневих властивостей дисперсних систем електрокінетичними методами.

З 1989 р. В. П. Сергієнко працює асистентом кафедри загальної фізики КДПІ імені О. М. Горького, а в 1993 році захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук на тему: «Оптимізація лабораторного практикуму з курсу загальної фізики у педагогічних інститутах» (наукові керівники: професори О. І. Бугайов та І. Т. Горбачук). Працюючи на кафедрі В. П. Сергієнко проводив практичні, семінарські і лабораторні заняття із курсу загальної фізики. Як викладач і науковець, він набуває поваги серед колег, пошани у студентів. З 1992 р. працює старшим викладачем, а з 1994 р. обраний на посаду доцента.

Протягом 2001 – 2004 рр. навчався в докторантурі за спеціальністю «Теорія і методика навчання фізики» і достроково подав на розгляд кафедри (вересень 2004 р.) докторську дисертацію «Теоретичні та методичні засади навчання загальної фізики у системі фахової підготовки вчителя» (захистив 25.10.2005 р., науковий консультант академік Шут М. І.). Доктор педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія і методика навчання (фізика) (з 09.02.2006 р.), має звання професора кафедри загальної фізики (з 2007 р.), дійсний член Академії наук вищої освіти України (з 2011 р.).

Міжнародним визнанням наукових досягнень Сергієнка В. П. стала перемога в конкурсі грантів за програмою Європейського Союзу TEMPUS – IV (2009 – 2012 рр.) і відзначення Національним Темпус – офісом його проекту «Освітні вимірювання, адаптовані до стандартів ЄС» зразковим за результатами впровадження. Це також сприяло акти-

візації міжнародної діяльності викладачів, докторантів, аспірантів і студентів.

З січня 2008 р. по січень 2011 р. був заступником директора Інституту інформатики, завідувачем-засновником кафедри комп'ютерної інженерії, а з січня 2011 р. призначений заступником першого проректора з науково-методичної роботи. Сергієнко В. П. є головою науково-методичної ради і членом Вченої ради університету, директором Центру моніторингу якості освіти НПУ імені М. П. Драгоманова.

Розробник Концепції розвитку Інституту інформатики (2008 р.), Положення про Інститут (2008 р.), Положення про комп'ютерну діагностику знань студентів університету (2011 р.), планів роботи університету (2011 - 2014 рр.), матеріалів для ліцензування нового напрямку підготовки 6.040.102 «Інформатика» (2008 р.). Вперше в Україні ліцензував, акредитував і успішно впровадив нову спеціальність магістерської підготовки 8.18010022 «Освітні вимірювання» (2010 р.).

З 2008 по 2013 рр. як завідувач-засновник кафедри комп'ютерної інженерії (з 2008 р.), директор Центру моніторингу якості освіти (з 2011 р.) завдяки активній міжнародній діяльності сприяв оснащенню кафедри, Центру, лабораторій Інституту інформатики, Фізико-математичного інституту та інших підрозділів університету сучасною комп'ютерною технікою і навчальним обладнанням за кошти грантів.

Член редколегії наукових часописів НПУ імені М. П. Драгоманова «Комп'ютерно орієнтовані системи навчання», «Педагогічні науки», Вісника «ТІМО: Тестування і моніторинг в освіті», «Інформатика та інформаційні технології».

Володимир Петрович готує підрастаюче покоління майбутніх науковців. Так, з блискучою роботою на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт у галузі «Педагогічні науки» на базі Глухівського НПУ імені Олександра Довженка, що відбувався 25 березня 2014 року виступила студентка 2-го курсу Інституту інформатики Присяжнюк Анастасія.

Науковий напрям «Зміст, форми, методи і засоби фахової підготовки вчителів». Досліджуючи проблеми дидактики фізики вищої школи, використання комп'ютерних технологій навчання вчений запропонував структуру і зміст моделі загальної фізичної освіти в частині змістової, організаційної та операційної складових навчально-пізнавальної діяльності, які визначають інноваційний підхід до реалізації навчального процесу в умовах євроінтеграції освітніх систем та інформатизації осві-

ти. З 2001 р. ці ідеї впроваджуються у вищих навчальних закладах I – IV рівнів акредитації за участю аспірантів, докторантів, здобувачів.

Керівник секції фізики Київського територіального відділення МАН України (2006 – 2007 н. р.). Президент МАН Київської області (з 2011 р.).

Один із організаторів понад 30 міжнародних і всеукраїнських конференцій, семінарів. Найзначущі з них: I–IX Всеукраїнські конференції «Фундаментальна та професійна підготовка фахівців з фізики» (1992 – 2004 рр.); Перші Міжнародні Драгоманівські читання (2003 р.); Всеукраїнська науково-методична конференція «Проблеми фізико-математичної і технічної освіти і науки України в контексті євроінтеграції» (2006 р.); Міжнародна конференція «Освітні вимірювання в інформаційному суспільстві» (травень 2010 р.); IV–V Міжнародна конференція «Науково-методичні засади управління якістю освіти у вищих навчальних закладах» (2011, 2013 рр.); Міжнародний форум фахівців з освітніх вимірювань (2012 р.); I–IV Міжнародні літні школи з освітніх вимірювань (Форос, АР Крим 2009 – 2012 рр.) та ін.

Виступає з доповідями на багатьох міжнародних, всесоюзних та всеукраїнських наукових та науково-методичних конференціях. Рецензує навчальні посібники та дисертації, виступає офіційним опонентом на захисті дисертацій. Виступає з доповідями і лекціями, зокрема у Пряшівському університеті (Словаччина, 2008 р.), Малардаленському (Швеція, 2009 р.), Гельсінському технологічному (Фінляндія, 2010 р.), Кельнському (Німеччина, 2011 р.), Римському університеті «La Sapienza» (Італія, 2011 р., 2012 р.).

Бере активну участь у роботі комісій МОН України (з 2001 р. і дотепер). Голова секції засобів інформатизації та комп'ютеризації комісії засобів навчання (2010 – 2011 рр.), член комісії з фізики Науково-методичної ради з питань освіти МОН України (2000 – 2009 рр.), експерт з фізики ДАК України та ін.). Один із розробників Комплексної програми забезпечення загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладів сучасними технічними засобами навчання з природничо-математичних і технологічних дисциплін, Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні, системи зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) тощо.

Нагороджений знаком «Відмінник освіти України» (2004 р.), Почесною Грамотою Міністерства народної освіти УРСР (1987 р.), Грамотою МОН України (2010 р.) Почесною Грамотою Президії АПН України (2006 р.), Подякою міського голови О. О. Омельченка (2005 р.), орде-

ном Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого III ступеня (2009 р.), орденом Геродота Галікарнаського (2009 р.), Почесною відзнакою срібною медаллю «М. П. Драгоманов 1841 – 1895 рр.» (2009 р.), подяками і грамотами університету.

За сумлінну працю нагороджений Почесною Грамотою Міністерства освіти УРСР, Грамотою МОН України, присвоєне почесне звання «Заслужений працівник освіти України», нагороджений знаком «Відмінник освіти України», має подяки і грамоти НПУ імені М. П. Драгоманова.

Одружений, має двох доньок. Завзятий автомобіліст і краєзнавець, любитель спорту.

4. Люди йдуть до нього, а він іде до людей

*Штрихи до портрета професора Івана Тихоновича Горбачук з нагоди його 80-річчя від дня народження та 60-річчя науково-педагогічної діяльності**

Малою Батьківщиною Івана Тихоновича Горбачука стала Берестейщина...

Берестейщина, Берестейська земля, Берестщина – українська етнічна територія між Бугом і Прип'яттю, Яселдою і Нарвою. Із X ст. знаходилася у складі Київської держави. У 1080 – 1150 рр. належала до Турово-Пінського князівства, з 1150 р. Волинського, а з 1199 р. стала складовою частиною Галицько-Волинської держави. 1320 р. Берестейщину захопила Литва. У 1569 – 1795 рр. входила до складу Берестейського воєводства Речі Посполитої. За третім поділом Польщі 1795 р. потрапила під владу Російської імперії. Сьогодні – Республіка Білорусь. За умовами Ризького договору 1921 р. між Польщею, з одного боку, РСФСР та УСРР з другого, укладеного після завершення польсько-радянської війни 1920 р., західноукраїнські та західнобілоруські землі визнавалися за Польщею. Польська влада зобов'язувалася надати «особам російської, української та білоруської національності, які перебу-

* Іван Тихонович Горбачук : біобібліографічний покажчик : до 80-річчя від дня народження і 60-річчя науково-педагогічної діяльності – 3-е вид., допов. / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Фізико-математичний інститут, Кафедра методології та методики навчання фізико-математичних дисциплін вищої школи; упоряд. Ю. А. Мусієнко, В. В. Єфименко, Н. І. Тарасова, Г. І. Шаленко-Германчук. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 149 с. - (Серія «Вчені НПУ імені М. П. Драгоманова»).

вають у Польщі, на основі рівноправності національностей, всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів».

Проте польський уряд систематично не виконував умови договору щодо забезпечення національно-політичних прав українського та білоруського населення. В такій історичній обстановці 18 січня 1933 р. в селі Батарєя в багатодітній селянській родині Горбачука Тихона Трохимовича і Горбачук (Черкас) Анастасії Йосипівни на світ з'явився син Іван, який був третім за віком у сім'ї. Село Батарєя знаходиться неподалік міста Береза Картузька (тепер м. Береза Брестської обл., Республіка Білорусь). Назва «Картузька» походить від костюлу чину картезіанців. У 1934 р. польські власті організували в Березі Картузькій концтабір для політв'язнів. Концтабір відзначався особливо жорстоким режимом. Через ув'язнення в таборі пройшли десятки тисяч українських і білоруських патріотів, тисячі яких загинули від катувань, поневірянь, голоду та хвороб. Село Батарєя знаходиться у межах українського етнодіалектного ареалу, приблизно через 25 км північніше починається білоруський мовно-етнічний простір.

Згодом родина Горбачуків (батько і його сини Трохим і Тихон) поселилася на хуторі, що розмістився в урочищі Грабинувка між селами Батарєєю, Черняковом та Олесцем. Переїзд із села на хутір тоді вважався престижним, бо родині вигідніше було обробляти землю, що оточувала садибу. Серед споконвічної поліської природи, у повсякденній нелегкій, але вільній праці у своєму власному господарстві разом з іще трьома братами і трьома сестрами, проходили дитячі та юнацькі роки І. Т. Горбачука, відбувалося становлення вільнолюбивої особистості, на яку з ранніх років покладалися відповідальність за ведення господарства, опікування молодшими братами і сестрами. Допитливий розум хлопця вимагав нового пізнання, нової інформації, нових знань. Батьки, незважаючи на те, що діти з раннього дитинства долучалися до господарства, послали сина спочатку до початкової школи у селі Батарєя, згодом до семирічки у селі Міжлісся, а потім до середньої школи у місті Береза Картузька.

Дитячі та юнацькі роки були нелегкими, адже до свого 11-річного віку Івану Тихоновичу довелося пожити у трьох різних державах, не покидаючи рідних місць: Польщі (1933-1939), БРСР «за перших совітів» (1939 – 1941), генеральному окрузі «Білорусь», створеному на окупованих білоруських землях згідно німецького генерального плану «Ост», який передбачав виселити і знищити 75% білоруського населен-

ня (1941 – 1944), потім знову в БРСР. А ще радянські партизани, повстанці («бульбаші»), енкаведисти тощо.

Чи сприймав ювіляр у такому юному віці згадані бурі перемін, воєн і поневірянь, які випали на долю його земляків (в період окупації на території Білорусії було 260 таборів смерті та їхніх філій, за період війни загинуло 2 млн. 200 тис. людей, 380 тис. білорусів було вивезено на примусові роботи до Німеччини). Але одне можна сказати достеменно, що світові події не обійшли родину Горбачуків. Із звільненням території Білорусії від німецьких окупантів, батька Тихона мобілізували до лав Червоної армії. Додаткове навантаження по веденню господарства випало на матір та старших хлопців, яким виповнилося трохи більше десяти років. Після воєнного лихоліття, горя і страждань у 1945 р. з війни до рідного дому повернувся двічі поранений, але живий батько.

Старший брат ювіляра Василь Тихонович Горбачук у нарисі про свій рід наголошує на особливій ролі батька Тихона у здобутті дітьми освіти. «Батько наш, Тихон, хоч і мав лише двокласну освіту, але шанобливо ставився до книги, йому дуже хотілося, щоб діти вчилися, «вийшли в люди», він щиро радів їх навчальним успіхам, усіляко сприяв цьому. Так, усі семеро дітей попри неймовірні післявоєнні злигодні й труднощі, завдяки безмежній працьовитості й жертвності мами й тата, отримали загальну і спеціальну освіту, четверо з них – вищу, а троє мають вчені ступені і наукові звання».

Щасливе повернення батька дало можливість синові Іванові продовжити навчання у нелегкі повоєнні роки у Львівському політехнічному інституті, куди він вступив у 1952 р. Проте матеріальні нестатки не дали можливості продовжити навчання. Довелося піти на вчительську роботу у сусіднє село Подусьє (благо, що закінчена середня школа таке право давала).

Через рік Іван Тихонович стає студентом фізико-математичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького. Після смерті 1953 р. «вождя народів», хоч і повільно, але почалися заходи щодо «десталінізації», наближалися часи «відлиги». Доба реформ призвела до змін не лише у вищих ешалонах влади, вона справила вплив на політичну й морально-психологічну атмосферу в країні, розламавши лід страху та довголітнього мовчання. Лібералізація суспільства далася взнаки і в духовному житті. Почалася нова хвиля «українізації». Відкрито порушувалося питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. Зауважимо, що на початку 60-х років у восьми університетах України студенти-українці стано-

вили 61%, викладачі-українці – 56%, однак лекції українською мовою читали лише 34% викладачів.

Атмосфера розкутості, динамічності, меншої регламентованості привела до появи цілої плеяди молодих митців, літераторів, учених з не стандартизованим творчим обличчям, прогресивними громадськими позиціями.

Дух реформ у суспільстві позначився і на студентському загалові. З'явилася можливість дострокового складання сесії, виїзду в туристичні центри та табори відпочинку, де можна було оздоровитись і, найголовніше, заробити такі необхідні студентові кошти.

В інституті доля звела Івана Тихоновича із талановитими викладачами, справжніми майстрами своєї справи, серед яких завідувач кафедри фізики професор В. П. Дущенко та ін. В студентські роки зустрів і свою майбутню дружину – студентку-однорупницю Людмилу Семенівну Манько (згодом працювала вчителькою, як спеціаліст з обчислювальної та комп'ютерної техніки ряду науково-виробничих організацій), з якою довгі роки ідуть по життєвій дорозі, народили і виховали двох синів Сергія (кандидат фізмат наук) та Олександра (художник-графік). Після закінчення у 1959 р. інституту І. Т. Горбачук вчителював у селі Плесецьке Васильківського району на Київщині, працював за сумісництвом директором вечірньої середньої школи, згодом вчителював в школах міста Ірпеня, завідував консультативним пунктом заочної школи робітничої молоді. Плідна навчально-методична та організаційна робота не залишилася непоміченою освітянським керівництвом. У 1967 р. Міністерство освіти нагородило Івана Тихоновича нагрудним знаком «Відмінник народної освіти».

Переміни в суспільстві проводили і до певних реформацій в науці України, що не могло не позначитися на напрямках наукових досліджень в тому числі і у галузі фізики. 1950-і – 70-і роки минулого століття, здається, були «золотим віком фізики». Фундаментальні дослідження були виконані в галузі фізики твердого тіла й низьких температур, надпровідності, радіофізики, теоретичної й експериментальної ядерної фізики, фізики плазми і керованого термоядерного синтезу, астрономії та радіоастрономії. Як у складі АН УРСР, так і у вищих навчальних закладах утворювалися нові спеціалізовані підрозділи, відділи, лабораторії. І. Т. Горбачук знаходиться на передньому рубежі наукових пошуків. Кафедра фізики розробляє цікаві наукові проекти, веде державні господарсько-розрахункові теми, які здебільшого пов'язані з так званою «оборонкою».

У 1967 р. здібного випускника з уже чималим педагогічним досвідом запрошують на посаду інженера проблемної науково-дослідної лабораторії фізики рідного інституту. Вся подальша науково-педагогічна і життєва біографія ювіляра пов'язана з нашим університетом, де він формувався як науковець, викладач, лідер громадських організацій, вмілий педагог-вихователь, справжній освітянин.

Враженнями про спільну роботу на науково-педагогічній ниві ділиться академік НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України, доктор фізико-математичних наук, професор, академік АН Вищої освіти України, завідувач кафедри загальної фізики Микола Іванович Шут: «Я знаю свого колегу, надійного друга, професора Івана Тихоновича Горбачука з часів нашої спільної роботи в науково-дослідній лабораторії полімерних і дисперсних матеріалів кафедри фізики. Іван Тихонович проводив дослідження в галузі електрокінетичних явищ в дисперсних системах у сильних електричних полях. Вплив сильних електричних полів на явища електрофорезу, електроосмосу до сьогоднішнього дня залишається актуальною науковою проблемою. Особливо важливими були дослідження «дзета» – потенціалу в подвійних електричних шарах. Ці результати захищені рядом авторських свідоцтв, опубліковані в провідних наукових журналах як в Україні, так і за кордоном. Реально дослідження експериментальні проводились на стикові фізики колоїдної і фізичної хімії. Логічним завершенням став захист у 1974 році дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата фізико-математичних наук за спеціальністю «теплофізика та молекулярна фізика». Тема дисертації: «Дослідження нелінійних електрокінетичних явищ в сильних полях і розробка методів та приладів для вимірювання електрофорезу». Наукові керівники – завідувач відділом фізико-хімії Інституту колоїдної хімії та хімії води, доктор хімічних наук, професор Духін С. С. і завідувач кафедри загальної фізики, доктор технічних наук професор Дущенко В. П.

Ним створено ряд установок і розроблено ряд методів дослідження за які отримав 7 свідоцтв на винаходи (протягом роботи над дисертаційним дослідженням). Ці методи і установки стали використовуватись в Росії (Москва, Ленінград), в Литві (Вільнюс), Білорусії (Мінськ). Ці установки виявились корисними не лише для науково-дослідних лабораторій наукових інститутів і ВНЗ, але і для заводських лабораторій.

Із 1973 р. Іван Тихонович Горбачук – викладач кафедри загальної фізики. З перших днів роботи Іван Тихонович читає лекції, проводить практичні і семінарські заняття із курсу теоретичної фізики. Як викла-

дач і науковець він швидко набуває визнання і авторитету серед колег, пошани у студентів. У 1985-1986 рр. Іван Тихонович – завідувач кафедри загальної фізики, а з 1994 р. – професор нашої кафедри.

Після захисту дисертації Іван Тихонович проводить активну науково-педагогічну роботу в галузі дидактики фізики». І. Т. Горбачук має значні досягнення і на ниві педагогічної та навчально-методичної роботи.

Він викладав лекційні курси з теоретичної фізики «Електродинаміка і теорія відносності», всі розділи загального курсу фізики, спецкурси «Симетрія і закони збереження», «Електрокінетичні явища в дисперсних системах», «Вибрані питання сучасної фізики». Проводив практичні і лабораторні заняття, в тому числі зі спецфізпрактикуму. Ним створено у співавторстві 3 томи теоретичного курсу загальної фізики, (механіка, молекулярна фізика і термодинаміка, електрика і магнетизм, оптика, квантова фізика), збірник задач і лабораторні практикуми. «Загалом, має понад 100 публікацій, з них понад 20 підручників та навчальних посібників, під його керівництвом, – підкреслює М. І. Шут, – захищена одна кандидатська дисертація, значна кількість дипломних, кваліфікаційних і магістерських робіт. Нині Іван Тихонович академік Академії наук Вищої освіти України, академік-секретар відділення фізики та астрономії. Він є одним із авторів унікального україномовного видання – комплексу навчальних підручників з курсу загальної фізики для педагогічних і технічних університетів».

До сказаного академіком М. І. Шутом слід додати, що наукові інтереси професора І. П. Горбачука також знаходяться у галузі дослідження фізики вищої школи, серед яких: симетрія і закони збереження класичної та квантової фізики, підготовки навчальних і навчально-методичних посібників та статей із загального курсу фізики.

Він вперше дослідив наявність явища нелінійної поляризації подвійного електричного шару на межі «тверда фаза-електроліт» в сильних постійних електричних полях, теорія якого була розроблена всесвітньовідомим вченим С. С. Духінім.

Професор І. Т. Горбачук залучає до наукового пошуку талановиту молодь, викладачів, студентів, аспірантів, готує з ними спільні наукові публікації, серед яких слід назвати статті «Просторово-часова симетрія і закони збереження» (співавтор, викладач Ю. А. Мусієнко), «Дослідження на Великому адронному колайдері» (співавтор, студент А. Степовий) та ін.

Наукові пошуки своїх вчителів продовжують вдячні учні, серед яких колишній аспірант І. Т. Горбачука доктор педагогічних наук, професор кафедри, заступник першого проректора, завідувач кафедри комп'ютерної інженерії В. П. Сергієнко (кандидатська дисертація на тему: «Оптимізація лабораторного практикуму з курсу загальної фізики в педагогічних інститутах») (на прикладі розділу «Молекулярна фізика. Вступ до термодинаміки» (1993 р.)): «За всі роки моєї праці в університеті (з 1973 р.) Іван Тихонович був і є моїм вчителем з великої літери. Для мене він найкращий викладач університету, найкращий голова профкому вищого навчального закладу в Україні. Все, що доручав йому колектив університету він завжди виконував досконало і самовіддано.

Іван Тихонович людина із прогресивними поглядами, ерудована, інтелігентна, тому користується шанобою і повагою серед молоді. Він навчив мене фізиці. За його високопрофесійними порадами я писав наукові статті, підручники, посібники, підготував кандидатську і докторську дисертації. Іван Тихонович взірець у всьому як доброзичлива і відповідальна, порядна високопрофесійна особистість. За його підручниками із загальної фізики вчать студенти всієї України. Він ще багато зробить для слави нашого університету».

Ми не ставимо за мету висвітлити у повному обсягу всі важливі віхи життєвого шляху І. Т. Горбачука, його професійного зростання. Зауважимо лише, що він ішов по життєвій дорозі впевнено і послідовно. Якщо згадати не таке вже й далеке радянське минуле, то слід зауважити, що радянська система передбачала поетапне просування кар'єрними сходами. Кожен крок угору вперед передбачав і супроводжувався набуттям певної суми знань, підвищення професійного досвіду. Одержати керівну посаду у сфері, про яку особа не мала жодного уявлення не можна було і мріяти.

Такими кар'єрними шаблями пройшов наш ювіляр – від аспіранта, асистента кафедри фізики, заступника декана фізико-математичного факультету, старшого викладача, кандидата фізико-математичних наук, доцента, професора кафедри фізики, завідувача кафедри загальної фізики, завідувача кафедри методології та методики навчання фізико-математичних дисциплін вищої школи. У грудні 2007 р. Вчена рада нашого університету одногolosно присвоїла І. Т. Горбачуку звання «Заслужений професор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова».

Іноді написати велику простору бібліографічну статтю легше, ніж сформулювати про близьку людину коротку влучну думку. Про свого ко-

легу сказали багато теплих слів його друзі, співробітники, учні, партнери по профспілковому та просвітянському цеху.

Директор Інституту іноземної філології, заслужений працівник освіти України, професор Володимир Іванович Гончаров наголосив: «Зустріч з Іваном Тихоновичем – яскравою та непересічною особистістю – була для мене однією із найвизначніших та щасливих зустрічей у моєму житті. Знайти слова про таку людину, як професор Горбачук, доволі складно. Чому? Та тому, що згадуються тільки слова у найвищому ступені: видатна людина, талановитий педагог, добрий та розумний співрозмовник, вимогливий, але доброзичливий керівник, чудовий батько та турботливий дідусь. Хтось скаже, що так не буває, але виявляється, що буває. Є люди, які за своєю суттю, Вчителі з великої літери. Вчитель – це той, хто формує людину. Іван Тихонович завжди був і є зразком ставлення до людей, роботи, взагалі, до життя. З приходом Івана Тихоновича в профком в університеті встановився демократичний стиль керівництва з яскраво вираженим його лідерством. Вимогливість до себе і до підлеглих завжди поєднувалась у Івана Тихоновича з піклуванням до людей, з почуттям відповідальності за їх людську долю.

У день його ювілею я хочу побажати йому богатирського здоров'я, завжди сонячних і теплих днів у його житті. Дякую Вам дорогий наш друже і старший брате, за Ваше добро яке Ви щедро даруєте людям».

Директор Інституту української філології, кандидат філологічних наук, професор Анатолій Васильович Висоцький зазначив:

«Ми знаємо і високо цінуємо Вас як працелюбну, справедливу, щиросердну людину, обдарованого вченого, талановитого педагога. Кілька десятиліть трудового життя пройшло в стінах нашого університету. Ви підготували тисячі вчителів, які працюють сьогодні по всій Україні, передаючи дітям усі ті знання і добро, яке отримали від Вас. Щоб Ви не робили усе – від душі, з великою відповідальністю і вимогливістю. Цей духовний гарт і глибока громадянська відповідальність наснажує нас, Ваших колег, торує стежки до дружніх, теплих взаємин. Усі ці якості надають Вам великої людської привабливості і згуртовують навколо Вас як колег, так і студентів. Для нас, Ваших колег, Ви є зразком оптимізму та сили духу, пунктуальності та працьовитості, величезної доброти та душевності».

Громадська активність Івана Тихоновича є помітною на профспілковому полі фактично з початку незалежності України. Про ті часи, коли йшла ломка старих стереотипів, вибудовувалася нова концепція ролі і місця профспілок у житті країни, говориться у статті професора

Горбачука «Історія профспілкового руху в Україні» (Газета «Освіта», 12-19 лютого 2003 р.): «В цей час професійні об'єднання почали відігравати помітну роль в політичному житті України: члени профспілок отримали представницькі мандати в парламенті, що дало їм змогу брати участь у підготовці законопроектів, що торкалися питань праці і соціального захисту трудящих. Профспілки використовують весь арсенал засобів боротьби за права трудящих, включаючи страйки та всеукраїнські акції протесту. На даному етапі профспілки вже є дійовим засобом розв'язання найбільш гострих і болісних проблем, що нагромаджувались роками, або таких, що виникали час від часу».

Згадує помічник Голови Федерації профспілок України у 1992-2003 рр. Дмитро Миколайович Балан: «Знаю І. Т. Горбачука як громадсько-активну людину, одного з найшановніших голів первинних профспілкових організацій працівників ВНЗ міста Києва. З 1991 р. і по сьогодні він є головою профкому НПУ імені М. П. Драгоманова. А це є свідченням, перш за все, що Іван Тихонович ніколи не був байдужий до долі співробітників університету, членів їх сімей, ветеранів війни і праці, що працювали в університеті. Відзначаючи його активну позицію профспілковця, колеги обирали його членом Президії Київської міської профспілки працівників освіти і науки, делегатом 2-х останніх з'їздів Профспілки працівників освіти і науки України, та з'їзду Федерації професійних спілок України. За вагомий внесок у розвиток профспілкового руху в Україні Іван Тихонович Горбачук у 1995 р. нагороджений вищою нагородою Федерації профспілок України – Знаком «Профспілкова відзнака» та у 2007 р. нагрудним знаком ЦК Профспілки працівників освіти і наук України «Заслужений працівник профспілки із ступенем золота відзнака».

За професіоналізм, високу ерудованість, відповідальність, людяність і глибоку порядність свого профспілкового лідера шанують і поважають члени профспілкового комітету Драгоманівського університету. Заступник Голови профкому, доктор психологічних наук Світлана Олексіївна Ставицька підкреслює: «Іван Тихонович Горбачук вже понад 20 років очолює профспілкову організацію Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Одночасно, він є головою трудового колективу, що свідчить про високу довіру до його роботи як працівників, так і адміністрації університету.

За своєю внутрішньою суттю Іван Тихонович – це лідер, людина активна, наполеглива, цілеспрямована та відповідальна. Він завжди готовий виступити з ініціативами спрямованими на покращення умов праці

й відпочинку співробітників університету та запропонувати конкретні шляхи для розв'язання проблем, що виникають і в нашому повсякденному житті.

Саме під його керівництвом щорічно укладаються соціально спрямовані колективні договори між адміністрацією університету та його трудовим колективом.

Профспілкова робота вимагає наявності у людини специфічних особистісних рис: почуття справедливості, чутливості до потреб і турбот людей, щирого ставлення до них. Саме наявність таких якостей дає можливість Івану Тихоновичу ефективно керувати профспілковою організацією й разом з командою однодумців та помічників допомагати людям вирішувати різноманітні питання, з якими вони звертаються до профкому. За мудре керівництво, поважливе ставлення до людей Івана Тихоновича шанують і поважають всі члени профкому. Він вміє чітко і злагоджено організувати роботу своїх колег – профспілкових активістів на виконання тих завдань, що стоять перед профспілковою організацією університету.

Іван Тихонович є визнаним профспілковим лідером не лише в нашому університеті, а й у профспілковій організації працівників освіти і науки міста Києва, де він, як член Ради, виконує одне з найвідповідальніших доручень, відстоює інтереси освітян і на рівні, й нарівні держави».

З 1998 р. і по даний час він працює у правлінні Київського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, очолює осередок цієї поважної патріотичної організації у Драгомановському університеті. Професор Горбачук вболіває за нашу духовність, особливо студентської молоді, піклується про стан української мови у студентському та викладацькому середовищі університету та у державі загалом, сіє зерна патріотизму у серцях і душах своїх учнів.

«Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, – пише професор Горбачук, – у одній із своїх статей, завжди був і є одним і кращих ВНЗ м. Києва, в тому числі й щодо дотримання державного статусу української мови. Однак він є університетом педагогічним і, отже, в ідеологічному та виховному сенсі особливим. Через теперішніх студентів і майбутніх вчителів наш позитивний або негативний вплив на молоде покоління множитья в десятки, сотні або й у тисячі разів. Отже, зростає пропорційно і відповідальність перед суспільством та державою. Тому має бути іншим, більш високим, стандарт вимог до професорсько-викладацького, навчально-допоміжного і обслуговуючого

го персоналу в тому числі і в питаннях додержання законодавства щодо державного статусу української мови».

Звернемось до спогадів Івана Тихоновича про його роботу на одному з найважливіших напрямів гуманітарного розвитку українського соціуму поширення і запровадження української мови, як державної, у всі сфери науково-освітньої діяльності вищих навчальних закладів міста Києва наприкінці 90-х на початку 2000-х років: «У вересні 1997 року секретар Ради ректорів Київського вузівського центру збрала представників Ради ВНЗ м. Києва в КПІ, провела нараду з приводу впровадження української мови, як державної в усі ланки роботи вищих освітніх закладів м. Києва. В процесі обговорення цієї проблеми виникла пропозиція створити громадську структуру під опікою КМДА та Ради ректорів. Обрали склад комісії (практично увійшли всі присутні – їх було 7 осіб) та голову комісії проф. Горбачука І. Т. З часом ця комісія структурувалася. Вона була названа: «Комісія по координації роботи ВНЗ м. Києва з гуманітарних питань» при КМДА і Раді ректорів київського вузівського центру. Стабільний склад комісії: 11 осіб (переважно доктори наук, професори від різних ВНЗ) від ВНЗ 3-4 рівня акредитації, 9 - від ВНЗ 1-2 рівня акредитації і 5 – від ВНЗ недержавної форми власності. Отже, всього 25 осіб. Засідання проводились 1 раз на місяць. Від КМДА куріровали: Блінда Любов Володимирівна – голова відділу внутрішньої політики КМДА і її заступниця Бондаренко Любов Григорівна. Від Ради ректорів – ректор КІБІ Тугай Анатолій Михайлович. Охоплювала комісія своєю роботою на той час 112 ВНЗ. В кожному з них була створена робоча група від 6 до 15 осіб – наказом ректора. Входили також ВНЗ військові та МВС.

Комісія розробляла програму дій керівництва ВНЗ щодо переходу всієї діяльності на державну мову (навчання, ведення засідань, тестування тощо). Робочі групи періодично звітували на своїх Радах і надсилали звіти до КМДА. Комісія їх узагальнювала і на зібраннях в залі засідань КМДА приймали відповідні рішення у присутності голів робочих груп всіх ВНЗ. Регулярно проводились зібрання комісії на базах різних ВНЗ і там заслуховувались звіти про стан речей від ректора або проректорів. Успіхи були реальні, стратегічно всі ВНЗ м. Києва за 5-6 років повністю перейшли на українську мову.

Комісія не ліквідована. В 2005 році вона перестала активно діяти, оскільки КМДА – самоусунулась, а спираючись лише на саму комісію, схоже важко діставати відповідну інформацію від ВНЗ».

Ще до однієї грані таланту І. Т. Горбачука хотілося б привернути увагу.

Професор І. Т. Горбачук добре знаний серед широкого кола громадськості як автор публікацій, присвячених гострим суспільно-політичним темам, визначним постатям як світової, так і української науки та освіти, громадсько-політичними діячам, проблемам збереження державного статусу української мови тощо, серед яких слід назвати статті «А. Ейнштейн і фізика», «Михайло Петрович Драгоманов (1841-1895) (до 165-річчя від дня народження)», «Ігор Іванович Сікорський – основоположник вітчизняного і світового літакобудування» (у співавт.), «Державний статус української мови – це добре, але ж ...», «На сторожі рідного слова», «Немає більшої вірності, ніж вірність власному народові», «Українська мова між минулим і майбутнім» та ін. «Оцінюючи загальний внесок учених-українців у науково-технічний прогрес людства, – підкреслює професор І. Т. Горбачук, – не слід забувати обставини, у яких довелося жити і творити кращим представникам нашого народу. Порівняно з німцями чи англійцями загалом їх внесок надто скромний, але й досягнуте в умовах бездержавності викликає подив. Патріотичний подвиг як видатних, так і малопомітних діячів, працівників науки і культури заслуговує не тільки вдячної пам'яті нащадків, а й перш за все наслідування».

Він був одним із ініціаторів, разом з першим проректором, професором Юрієм Петровичем Гудзем повернення у 1993 р. нашому університету імені видатного вченого-енциклопедиста, борця за вільну українську школу М. П. Драгоманова.

Про колегу-просвітянина говорить завідувач кафедри культури української мови, активний член «Просвіти», професор Світлана Володимирівна Шевчук:

«У світлий день ювілею спадають на думку лиш добрі слова про людину широї душі, працьовитої вдачі. Важко бодай пунктирно окреслити ті ділянки, де борозна Івана Тихоновича є найпомітнішою.

Він – провідний фахівець теоретичної фізики, автор україномовних підручників із загального курсу фізики, голова первинної профспілкової організації університету, секретар-академік відділення Фізики і астрономії Академії вищої освіти України. Іван Тихонович ще і голова осередку «Просвіта». Завдяки його ентузіазму й наполегливості розширюються овиди українського слова: проводяться круглі столи, дискусії, наукові конференції з проблем функціонування української мови.

Вельмишановний Іване Тихоновичу, у січневий святковий цей час прийміть найкращі привітання: нехай морозна білокоса зима мережаними візерунками оздоблює ваші дні, крицею відлунує здоров'я, а оселя повниться радістю, турботою рідних, веселим сміхом, увагою колег. Щоб доля обдарувала Вас натхненням, творчістю, світлими помислами, а січень не засніжив, не замів, не припорошив снігами людяного серця».

Тож нехай ще довгі роки колоситься і плодоносить добрими ділами Ваша життєва нива, шановний Іване Тихоновичу.

Література:

1. Віктор Андрущенко. Управління педагогічним університетом: Статті. Доповіді. Звіти 2003-2010 рр. ; Міністерство освіти і науки України; Національний педагогічний імені М. П. Драгоманова. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010 – 952 с.

2. Горбачук В. Наш рід у просторі і часі. – Ірпінь, 2012 – 34 с. – С. 26.

3. Професор Іван Тихонович Горбачук: Біобібліографічний покажчик: до 75-річчя від дня народження – 2-е вид., допов. / упоряд. : Ю. А. Мусієнко, В. В. Єфименко, Н. І. Тарасова, Г. І. Шаленко – Германчук. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008 – 72 с.; іл., портр. – (Серія: вчені НПУ імені М. П. Драгоманова).

4. Професори Національного педагогічного імені М. П. Драгоманова: Біобібліографічний довідник 1944 – 2009 рр. / укл. : Г. І. Волинка, О. С. Падалка, Л. Л. Макаренко ; заг. ред. В. П. Андрущенко. – 2-е вид.; Доп. і перероб. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009 – 407 с. – (Серія «Вчені НПУ імені М. П. Драгоманова»; серія «До 175-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова»). – С. 71-72.

**5. Іскрометний гумор і глибока зажура
(Штрихи до портрета визначного українського вченого
Мая Панчука з нагоди 75-літнього ювілею)***

Такі, здавалось би, взаємовиключаючі одне одного слова можна сказати про Мая Івановича Панчука. Людину, яка увібрала в себе, весь драматизм української історії значної частини ХХ ст. і водночас стала його віддзеркаленням. Народившись у чи не найскладніші для цього періоду роки правління «антикризового менеджера», як тепер іноді називають «батька народів» – 1937 – Май Іванович через багато років дав глибоку, виважену оцінку цьому складному часові в історії нашого народу. Безперечно, на характері Мая Івановича зробили відбиток не лише трагічні події воєнного лихоліття, коли він у 5-річному віці втратив батька Івана Юхимовича, але й важкі, голодні повоєнні роки. Його юність, студентські роки, формування наукового світогляду припали на короткий період «хрущовської відлиги», коли повіяло вітрами перемін і можна було зробити спробу проявити кращі людські якості у всьому, починаючи із товариських взаємин, закінчуючи участю у громадському і науковому житті. А ще, вдивляючись у злегка примружені задумані очі вченого на портреті, що знаходиться у залі Вищої атестаційної комісії, першим заступником голови якої Май Іванович був у 1996-1997 рр., а згодом і головою цієї поважної інституції, можна углядіти отой спокійний, розважливий погляд поліщуків на порубіжжі з подолянами, за яким криється внутрішня сила, впевненість, закоріненість у долю свого народу, того краю, де пройшло дитинство і юність.

Приклад життя і наукової діяльності Мая Івановича свідчить про те, що наука, як і культура, ґрунтуючись на традиціях, живиться новими ідеями, теоріями. У середньовіччя склалася думка про існування двох категорій вчених. Перша категорія – це ті просунуті інтелектуали та всебічно освічені люди, чийі знання, здебільшого, все ж не є власними, а чужинськими надбаннями, іншоавторськими ідейними творіннями. Друга категорія вчених – це інтелектуальні новатори, першоавтори наукових знань, генератори нових для сучасників ідей, концепцій, теорій і нерідко – фундатори наукових шкіл та навчальних дисциплін. До другої категорії вчених сміливо відносимо Мая Івановича Панчука. Науку творять і розвивають особистості, які гуртують навколо себе однодум-

* Життя в координатах пізнання / В. А. Войналович, Ю. О. Ніколаєць. – К.: Бланк-Прес, 2012. – С. 79-81.

ців, послідовників, засновують наукові школи. Ця вічна естафета у науковому середовищі, суспільстві загалом ґрунтується на прирощенні ідей, знань своїх попередників, відомих вчених, мислителів. На сьогодні дослідження, що реалізуються в межах наукової школи М. І. Панчука, до якої сміливо можна віднести близько 40 докторів і кандидатів наук, серед яких відомі вчені – доктори наук О. Рафальський, В. Котигоренко, В. Войналович, О. Красівський, І. Цепенда, Я. Шкляр та інші, концентруються на проблемах етнонаціональних і етнополітичних відносин, формування політичної культури громадян, становлення і розвитку політичної історії України, політичної науки, новітньої державності і громадянського суспільства в Україні. Навіть цей, далеко не повний, перелік наукових інтересів свідчить, що вчений не втискується у рамки однієї науки, а як справжній суспільствознавець виходить за межі своєї галузі і розв'язує складні, гострі, суспільно значимі проблеми. Очевидно, саме через це, він є своїм як серед істориків, так і серед політологів, філософів, соціологів, педагогів, українознавців. Водночас, для мене він залишається перш за все істориком, який намагається через своє історіософське і громадянське кредо в нових історичних умовах на зламі тисячоліть на основі відновлення історичної пам'яті етносу, «відродження національних цінностей через трансформацію вікової спадщини в реальні економічні і політичні сили», показати закономірність появи на політичній малій світу нових незалежних держав, і, в першу чергу, реалізації споконвічної ідеї української соборності та національної ідентичності.

Життєдіяльність Мая Івановича багато десятиліть проходить на тій ділянці науково-освітньої галузі, яка безпосередньо дотична до політичної сфери, реальної політичної діяльності. А тут, за М. Вебером, знаменитим політологом і університетським професором, треба покладатися на свою голову. Май Іванович наділений людинолюбним іскрометним гумором справжнього українця, у якому можуть залюбки «переплавитися» у консенсус навіть діаметрально протилежні погляди на непрості проблеми української історії і політики.

Нині Май Іванович на порозі 75-літнього ювілею, класичного ювілею. Перекоаний, що для справжнього науковця, яким є ювіляр, це не вік. Попереду, неозоре поле для роботи як науковця, організатора наукових досліджень, так і учителя та вихователя нової когорти вчених. З роси і води Вам, шановний Маю Івановичу.

6. На перехресті закону й долі

До 75-річного ювілею Віктора Івановича Акуленка*

Його життя заслуговує літературної повісті, глибокого осмислення на тлі непростой історичної епохи, на фоні якої воно протікало і протікає вже три чверті століття. На долю Віктора Івановича Акуленка – відомого українського правознавця, педагога і публіциста, доктора юридичних наук (1992 р.), професора (2004 р.) – випало випробувань немало. Народився В. І. Акуленко 24 листопада 1935 р. в селі Комарівці Борзнянського району на Чернігівщині, де він «пив з криниці дитинства, яка не може залишити байдужою жодну людини незалежно від її віку», мрії і сподівання, життєву насагу. Перед очима промайнула батьківська мобілізація на фронт, безсонні боязкі ночі з німцями, що хропіли на долівці на соломі, снігові замети по саму стріху, вартовий з автоматом на чатах на лавці і позмінні вартові на вулиці, підневільна праця мами на розчистці доріг від снігових заметів «морозно-пекучої» зими 1941-1942 рр., фактичне мародерство окупантів та багато іншого з часів воєнного лихоліття, особливо загибель на війні батька. А вже після війни – голодні 1946-1947 рр., коли внаслідок несприятливих погодних умов – посухи, а також непосильних норм державних хлібозаготівель, більшість населення України голодувала, «сталінський податок – ясак» – всім колгоспним сім'ям, коли малому Вікторові доводилося носити у мішку на приймальний пункт качок і гусей, яких він годував і доглядав увесь весняно-літній сезон, щоб виплатити колгоспний податок – сорок кілограмів м'яса... та багато іншого. Не стерся з пам'яті Віктора Івановича застережливий вислів прадіда Максима: «Якщо люди зневіряться в Бога, то скоро настане такий час, коли вони помиратьмуть не природною – наглою смертю». У книзі нарисів, памфлетів і спогадів «На перехресті закону й совісті» [1] (2001 р.) В. І. Акуленко пише: «З незамуленої прозорої криниці дитинства витікає річка життя і тече, кому далеко, а кому близько, обминаючи крутизну або натикаючись на пороги, і не дає нікому двічі ввійти в одну й ту ж воду» [2].

Все життя для Віктора Івановича прикладом і оберегом була мати Олена Климівна Акуленко, «духовним опертям якої служила віра в Бога, у вищу справедливість», а все своє життя вона віддала служінню людям, рідній землі. На прикладі тяжкого дитинства ювіляра під час

* Освіта: Всеукраїнська громадсько-політичний тижневик. - 2002. - 13-20 березня. - С. 11.

війни і у перші повоєнні роки можна побачити цілий суспільно-політичний зріз долі українського народу на крутих поворотах історії.

Після закінчення середньої школи Віктор Іванович вступив на юридичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка, який закінчив у 1957 р., здобувши кваліфікацію юриста. Вже у студентські роки ювіляр зіткнувся з безжалісним катком тоталітаризму, що не щадив нікого, хто посмів засумніватися у правильності «єдино вірного вчення» і допуслав різного роду дискусії та розмови, не говорячи вже про конкретні дії.

Після закінчення університету В. І. Акуленко працював учителем географії та вихователем Комарівської школи-інтернату (1962-1967 рр.). В цей час, крім набуття педагогічного досвіду, у нього сформувався «гострий фотографічний погляд», спостережливість фотолюбителя, що допомагає йому фокусуватися на найважливіших наукових і суспільно-політичних проблемах і донині. З 1966 по 1972 рр. Віктор Іванович – молодший науковий співробітник Інституту держави і права Академії наук УРСР. У 1972 р., році «духовної задухи маланчукізму», молодий науковець був звільнений з інституту з політичних мотивів (знайомство із заарештованими науковими співробітниками Інституту філософії АН УРСР Є. Пронюком і В. Лісовим, відмова дати на них наклеп і прихильність до правозахисного руху) у контексті виконання постанови Бюро Президії АН УРСР № 294 від 31 липня 1972 р. «Про подальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН УРСР», коли відповідними органами проводилися репресивні заходи (рішенням Президії НАН України від 26 грудня 1994 р. ця постанова скасована).

З 1972 по 1979 рр. працював старшим консультантом Республіканського правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а у 1979-1987 рр. – на творчій журналістській роботі як кореспондент журналу «Пам'ятки України», був старшим юрисконсультом Українського фонду культури (1987-1990 рр.). редактором-юристом журналу «Пам'ятки України», газети «Старожитності», старшим науковим співробітником Центру пам'ятокознавства АН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1990-1993 рр.). З 1993 р. і по теперішній час – провідний науковий співробітник відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

«Говорячи про нелегку долю Віктора Івановича в науці права під час існування СРСР, – пише професор О. Мережко, – слід також дода-

ти, що в ті часи, як і нині притаманною йому рисою завжди був нон-конформізм, тобто відмова від того компромісу з владою, який корумпує і руйнує душу. (На жаль, зовсім не багатьом у ті часи вдалося зберегти свою душу від іржі конформізму і цинізму). Годі і казати, що така принципова життєва настанова Віктора Івановича негативно позначилася на його науковій «кар'єрі» в рамках радянського наукового істеблішменту. В ті роки полем його боротьби стала не політика, а сфера духовності і культури, точніше боротьба за збереження культурної спадщини українського народу» [3].

Як науковець В. І. Акуленко у 1992 р. захистив кандидатську, а потім докторську дисертації «Проблеми становлення і розвитку законодавства про охорону пам'яток культури в Україні (1917-1991 рр.) (науковий консультат – академік НАН України Б. М. Бабій), у якій провів комплексне дослідження історико-правової проблеми охорони та використання культурної спадщини, надав концепцію становлення та розвитку законодавства у цій сфері, його застосування державними органами. Фактично було започатковано розроблення нового наукового напрямку – правової охорони культурної спадщини в Україні, а також міжнародно-правового регулювання реституції й повернення втрачених і незаконно переміщених культурних цінностей.

Науковий доробок вченого становить понад 200 наукових і науково-популярних праць з питань правової охорони вітчизняної культурної спадщини та міжнародно-правової охорони культурних цінностей і повернення в Україну втрачених історичних пам'яток. Серед праць вченого слід відзначити 12 монографій, збірників нормативних актів, навчальних посібників, а особливо пріоритетну працю «Охорона пам'яток культури в Україні 1917-1991 рр.» (1991р.).

Розпорядженням Президента України йому, як відомому діячеві науки, неодноразово (2002, 2004, 2006 рр.) призначалася Державна стипендія.

Значний внесок зробив В. І. Акуленко у законотворчий процес. Ним започаткована систематизація і впорядкування відповідних нормативних актів та документів, у результаті чого було підготовлено і опубліковано перший в Україні збірник «Законодавство про охорону пам'ятників історії та культури» (співавтори М. О. Голодний, М. Л. Дашевська, Л. П. Плескач, О. Н. Якименко) (1970 р.). У наступній фундаментальній праці «Правова ситуація культурних цінностей. Україна в міжнародно-правових відносинах» (співавтори В. Н. Денисов, В. В. Максимов, Ю. С. Шемшученко) (1997 р.), яка одержала високу оцінку

як у нашій державі, так і закордоном (країнах СНД і ЮНЕСКО), її автор одержав премію на конкурсі Спілки юристів України за краще юридичне видання.

Плідна науково-дослідна робота В. І. Акуленка, його наукові висновки дістали належне практичне застосування при підготовці нового законодавства, зокрема, законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», «Про охорону археологічної спадщини», «Про музеї і музейну справу» та ін.

Наукову роботу Віктор Іванович успішно поєднує з педагогічною. З 1998 р. він – професор кафедри теорії та історії держави і права Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Як професор кафедри В. І. Акуленко доклав багато зусиль для налагодження плідного ділового наукового співробітництва між Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького і Драгоманівським університетом, в результаті чого у 2004 р. було укладено угоду про співпрацю, яка продовжує діяти і давати конкретні результати (підготовка кадрів вищої кваліфікації, рецензування наукової продукції, спільні наукові конференції, наприклад, «Юридичні читання», яких вже відбулося шість, круглі столи, публічні лекції провідних вчених інституту перед студентами університету, участь у роботі спеціалізованих вчених рад з політології та права та ін.). Віктор Іванович читає для студентів-юристів спецкурс «Правова охорона культурної спадщини (національний і міжнародно-правовий аспект)», випустив у світ перший в Україні навчальний посібник «Культурна спадщина людства. Збереження та використання» (2002 р.) (співавтори І. П. Магазинщикова, М. І. Моздир, О. О. Тарасенко) [4], який є першим в Україні з означеної проблематики. Здійснює керівництво дипломними та магістерськими роботами, готує кандидатів юридичних наук, тематика яких охоплює не лише міжнародно-правові проблеми охорони культурної спадщини, а й історико-правові, теоретико-правові питання охорони й повернення в Україну культурних цінностей, очолює державну екзаменаційну комісію. У навчальному процесі Віктор Іванович – педагог-новатор. Він відрізняється вмінням спілкуватися з студентами, дає їм можливість розкритися, здійснювати логічний пошук істини.

Його навчально-виховна діяльність сприяє вихованню у студентської молоді людяності, моралі, любові до рідної землі, формування правової та загальної культури. Особливо пам'ятними для студентів-драгомановців є лекції-екскурсії професора до музею Святої Софії,

Києво-Печерської Лаври, під час яких вони долучаються до вічних святинь, піднімаються на новий духовно-культурний рівень, у них формується переконання необхідності зберегти культурні скарби для нащадків.

В. І. Акуленко є членом спеціалізованих вчених рад з питань захисту кандидатських дисертацій в Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України та Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У складі міжнародних українсько-німецької, українсько-польської та українсько-російської комісій він розробив «Концептуальні засади і загальні принципи міжнародного співробітництва України у сфері реституції культурних цінностей та інших матеріалів», брав участь у переговорних процесах щодо повернення культурних цінностей, в організації міжнародних симпозіумів під егідою ЮНЕСКО в Києві й Мінську тощо. Вчений є консультантом Верховної Ради України з питань культури і духовності.

Бере активну участь у громадському і культурному житті України, зокрема, є головою ревізійної комісії Українського фонду культури, членом головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, членом Спілки журналістів України, членом редколегії наукового часопису «Пам'ятки України: історія та культура», наукового часопису Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Економіка і право», журналу «Відлуння віків», періодичного видання «Праці центру пам'яткознавства НАН України та УТОПК», збірника «Сіверщина в контексті історії України», правового видання «Юридичний журнал» та ін.

Широкому колу читачів запам'яталися його публіцистичні виступи в пресі, на радіо і телебаченні з питань охорони пам'яток історії та культури, повернення в Україну культурних цінностей. У 1999-2004 рр. В. І. Акуленко був політичним оглядачем газети «Демократична Україна». У 2008 р. опублікував художньо-документальну книгу «Відлуння пам'яті: назад у майбутнє» [5]. В книзі через долі простих людей із самотніми характерами розглядається драматизм конфлікту між особистістю, українським народом і тоталітарною системою, яка намагається його спустошити, духовно підкорити і деформувати національно-культурну спадщину, а також протистояння між народом і нинішньою елітою крізь призму особистого досвіду автора, що робить художньо-документальний твір соціально-антропологічного жанру промовистим свідченням.

Юристи часто звертаються до висвітлення проблем культури. Відомі юристи минулого зробили помітний внесок у розвиток української літератури, мистецтва, культури загалом. У цьому ряду можна назвати О. Л. Боровиковського, В. В. Капніста, В. Г. Короленка, Г. Ф. Квітку-Основ'яненка, О. А. Кониського, М. О. Врубеля, В. І. Даля, І. Я. Франка. П. П. Чубинського та багатьох інших. Серед сучасних правників також зустрічаємо тих, хто має помітний творчий доробок, зокрема, академік НАН України Ю. С. Шемшученко. Очевидно, працюючи з сухим і прагматичним юридичним матеріалом, людська сутність потребує інших духовних компенсаторних механізмів, якими і є творчість. Підтвердженням цього якраз служить художньо-публіцистична репрезентативність ювіляра. Багатогранна діяльність В. І. Акуленка, спрямована на відродження й розвиток національної духовності й культури, відзначена почесними грамотами Президії НАН України (1999 р.), Кабінету Міністрів України (2004 р.), Верховної Ради України (2004 р.), Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України (2003 р.), Подякою Міністерства культури і туризму (2010 р.), Подякою Київського міського голови (2002 р.) та ін.

Тож від усією душі зичимо Вам, вельмишановний Вікторе Івановичу, щоб ріка Вашого життя текла довго-довго, творчої наснаги, невичерпної енергії і оптимізму, здоров'я на довгі роки, успіхів у непростій, але відповідальній діяльності на культурницькій ниві України!

Література:

1. Див. рец.: Андрусишин Б. Сповідь душі. // Освіта. – 2002. – 13-20 березня. – С. 11.
2. Акуленко В. І. На перехресті закону й совісті: нариси, памфлети, спогади. – К., Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2001. – С. 419.
3. Мережко О. Декілька слів про автора та його творчість. В кн.: В. І. Акуленка. Відлуння пам'яті: назад у майбутнє / В. І. Акуленко. – К.: ТОВ, «Друкарня Бізнес поліграфії», 2008. – С. 395.
4. Професори Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: бібліографічний довідник 1944-2009 рр. / Укл.: Г. І. Волинка, О. С. Падалка, Л. Л. Макаренко; за заг. ред. В. П. Андрущенка. – 2-е вид.; доп. і перероб. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 407. – (Серія «Вчені НПУ імені М. П. Драгоманова». Серія «До 175-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова»). – С. 78-79.
5. Див. рец. Андрушишина Б. Ретроспективні осійяні мрії. // Освіта. – 2008. – 24-31 грудня. С. 8-10.

7. Будує Храм Любові : ця розповідь про дивовижного освітянина, педагога від Бога Івана Волощука[†]

Його малою батьківщиною стало село Суходіл Гусятинського району Тернопільської області де народився 5 січня 1955 року. Дитяча пам'ять зберегла спогади про зростання на подвір'ї школи, яка була по сусідству з батьківською хатою. Саме тому, очевидно, в нього зародився поклик до професії вчителя. Після закінчення місцевої «восьмирічки» у 1970 році поступив на навчання у Чортківське педагогічне училище (сьогодні педагогічний коледж імені О. Барвінського), яке дало путівку в життя, розвинувши природню схильність до педагогічної професії тисячам своїх випускників. Училище було і є навчальним закладом який сформував у нього фундаментальні основи вчителя – любов до дитини, людини як особистості загалом, майстерності впливу на формування душі дитини, прагнення до постійного творчого пошуку. Висококваліфіковані викладачі вміло із сільських хлопців і дівчат «виковували» професіоналів освіти (керівник групи В.Г. Москальова, директор училища А.А. Підручний, викладачі – О.П. Джумага, В.С. Компанієць, В.М. Терещук та інші).

В училищі сформувалось коло друзів-однодумців: В. Боєчко, О. Махно, М. Бойчук, М. Андрусишин, М. Стефанів, В. Голубович.

В училищі вперше почув про вчителя-новатора В.О. Сухомлинського, який відійшов у вічність у вересні 1970 року, коли він почав свій шлях у педагогіку і не знав, що вся педагогічна діяльність пройде під його творчим доробком. Серед вихованців училища, які «вміло організують навчально-виховний процес у школах на посаді директорів», серед багатьох інших у ювілейному нарисі до 60-річчя Чортківського педагогічного училища, одним з перших стоїть прізвище І.С. Волощука.

У 1974 році після закінчення з відзнакою училища поступив на І курс історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені Максима Горького (нині – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова), який закінчив у 1979 році з відзнакою. На факультеті працювали викладачі, які сприяли домінуванню духу науки, творчості, вільнодумства. Інститут на закладеному в училищі «фундаменті» формував його як творчого учителя, організатора народної освіти. Лекції читали відомі вчені-історики, педагоги Г.В. Січкара, І.Х. Ганжа, М.Д. Березовчук, А.Ф. Трубайчук, В.Ю. Ніколаєнко та інші. Рідним домом для І.С. Волощука була бібліотека.

[†] Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – 2015. – №1–2 (7–14 січня).

Поряд з навчанням займався активною громадською роботою, будучи заступником голови студентського профкому інституту, який очолював енергійний керівник М. Головка. І.С. Волощук переймався різноманітними проблемами студентів, зокрема, їхнім поселенням у гуртожитки, яких украй бракувало, харчуванням у студентських їдальнях та буфетах, літнім оздоровленням тощо. Здавалося, що немає такого питання студентського співжиття якого б не міг вирішити студентський профспілковий лідер. І сьогодні лідерські і перш за все людські якості І.С. Волощука з тих часів пам'ятають і відзначають сьогодні відомі науковці та освітяни, серед яких, зокрема, перший проректор НПУ імені М.П. Драгоманова, доктор педагогічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, академік Академії наук вищої школи України В.П. Покась та інші. Так формувалися організаторські здібності, активна громадянська позиція. Прикладами цьому служили: ректор інституту М.І. Шкіль, проректори П.І. Орлик, Є.В. Коршак.

У студентські роки коло його друзів розширили: М. Головка, Ю.Воробей, Б. Андрусишин, І. Соболев, П. Горкуненко, Ю. Морзе, О. Красна, Д. Моголівець, М. Дорошенко та інші.

І.С. Волощук не пориває зв'язків зі своєю альма-амтер і є частим гостем Університету, де не лише зустрічається з колишніми однокашниками, але й з викладачами, студентами. Не випадково його обрали головою товариства випускників-драгоманівців Тернопільщини, завданням якого є не лише об'єднувати колишніх вихованців Горьківського інституту з теперішніми, але й поширювати ідеї М.П. Драгоманова «як першого українця в Європі», філософа і етнографа, історика і культуролога, фундатора української тенденції в освіті у вчительське середовище, серед учнів, їхніх батьків, громадськості. Трудову педагогічну діяльність почав з Бориспільщині (зав. райво М. Корніак).

З 1981 року незмінно є директором школи в с. Котівка Гусятинського району Тернопільської області. За більш як 30-літню діяльність згуртував педагогічний колектив однодумців, з яких чимало є його учнів і які навчалися у Чортківському педучилищі.

Роки роботи відзначаються творчим пошуком нових форм і технологій якісного навчання і виховання учнів. З цією метою разом із представниками колективу їздив вивчати кращий досвід педагогів, як у сусідніх районах Буковини і Прикарпаття, так і по всій Україні а також школі Болгарії, Польщі, Румунії, Словаччини. Найяскравішим прикладом були Павлишинська школа Василя Сухомлинського та Сахнівська школа Олександра Захаренка.

Колектив школи створив свою систему роботи щодо реалізації кращих навчальних та виховних технологій з використанням спадщини В. Сухомлинського. Питання особистісно орієнтованого навчання та дітоцентризму давно є основою навчально-виховної діяльності школи.

Кредо школи: «Душа дитини понад усе!».

Виховний процес будується, в основному, на основі шкільної програми «Сходинки історії рідного села, що ведуть до храму душ дитячих», яка формує національно-патріотичні риси молоді людини. Лейтмотивом її є слова його земляка поета-пісняря Степана Галябарди

*Будуймо храм любові,
Будуймо Україну.
Кладім свою цеглину
У наш величний дім.
Суше корчуймо терня
І сіймо, сіймо зерна
Нової України
Від нині – й навек.*

І.С. Волощуку випало не тільки будувати храм в душі дітей, а й наяву. У 1991 році разом з батьками учнів заклали перший камінь під будівництво духовного храму, який нині став серцем життя села і мостом єдності педагогічного колективу та парафіяльної громади у моральному гартуванні учнівської молоді: спільно проводять екскурсії до святих місць, чаювання молоді, піші походи на прощі, спільно випускають часопис «Поклик серця» тощо.

І.С. Волощук є вчителем історії вищої категорії, «вчителем-методистом» (1995 р.), «Відмінником народної освіти» (1985 р.), нагороджений знаком «Василь Сухомлинський», а також почесною грамотою МОН України та грамотами обласного та районного відділів освіти. В даний час є депутатом районної ради. Сьогодні його хвилюють проблеми які переживає школа в Україні, але з оптимізмом чекає змін, бо вірить у мудрість педагогічної еліти та українського вчителя, який не зрадить своєму покликанню, праця якого і надалі залишатиметься підґрунтям і головним джерелом, базисом національної самоідентифікації, цілісності українського народу, своєрідним наріжним каменем порозуміння і співробітництва людей на шляху побудови незалежної, демократичної, соціальної та правової української держави.

У день 60-річного ювілею, який ти відзначаєш у чи не найдраматичніший період історії нашої країни від усього серця бажаю міцного здоров'я, святкового настрою, радості спілкування з рідними та друзями, наполегливості у досягненні мети, нових відкриттів та преремог.

Розділ VIII. Рецензії

1. Наукова база для трансформації правової системи України[‡]

П'ятитомне видання Національної академії правових наук України «Правова доктрина України» – це унікальний проект (293 друкованих аркуші, понад 4,5 тисячі сторінок), до участі в якому були залучені 174 українських вчених, переважна більшість яких – доктори наук, професори, академіки, члени-кореспонденти НАПрН України, представники провідних наукових шкіл держави.

Актуальність дослідження не викликає сумніву з огляду на еволюцію філософсько-правових, методологічних та наукознавчих засад юридичної науки, доктринальних вимірів верховенства права, прав людини і правової системи, євроінтеграційні прагнення українського народу, які, в тому числі, зафіксовані в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». Адже лише на основі ґрунтовно розробленої правової доктрини можлива реалізація телеологічно постульованих засад: модернізація системи державної служби з урахуванням європейського досвіду на принципах професійності та політичної нейтральності (п. 1 ст. 3), впровадження європейських підходів у сфері делегування функцій держави суб'єктам господарювання (п. 1 ст. 7), забезпечення гарантованих Конституцією України прав і свобод громадян на основі впровадження європейських стандартів соціального захисту, підвищення якості соціальних послуг (п. 1 ст. 8), реформування та розвиток вітчизняної системи вищої освіти і науки, забезпечення їх інтеграції в європейський та світовий освітній і науковий простір, запровадження принципів та стандартів Болонського процесу у вищих навчальних закладах України (п. 1 ст. 10) тощо.

Авторами наведені результати багатьох досліджень і запропоновані шляхи до розв'язання багатьох актуальних теоретико-правових завдань, ґрунтовно досліджені процеси українського державотворення і різні аспекти його демократичних традицій. Особливу увагу приділено проблемам державотворення періоду Української революції (1917–

[‡] у співавторстві із Шимон С.І. та Губанем Р.В. Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013.

1921 pp.), глибоко проаналізовано історико-правові особливості легітимації і формування органів державної влади українських національних державних утворень вказаного періоду. Також проаналізовано причини поразки Української революції і надано пропозиції, щодо підвищення ефективності розбудови сучасної Української держави та громадянського суспільства на основі досвіду державотворців досліджуваного етапу розвитку української державності. Значну увагу приділено характеристиці стану та динаміки розвитку українського законодавства, відображенню в ньому сучасних наукових уявлень. У виданні здійснені змістовні порівняльно-правові галузеві дослідження відповідних проблем, які відображають сучасні євроінтеграційні процеси в Україні. Розглядається українська доктрина співвідношення міжнародного та національного права, міжнародно-правова доктрина України щодо членства у міждержавних союзах, а також аналізується діяльність Європейського суду з прав людини, зокрема, акцентується увага на його «пілотних рішеннях», які вказують на системні порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

У книзі висвітлено стратегічні напрями розвитку доктрини приватного права, а також окреслено головні проблеми розвитку доктрини цивільного процесуального права. У частині висвітлення проблем цивільної процесуальної доктрини висвітлено сучасні підходи щодо розширеного трактування предмета цивільного процесуального права, що дозволяє досліджувати питання діяльності несудових юрисдикційних органів, а також інші альтернативні способи вирішення спорів, їх відносну самостійність та відмінність від загального цивільного процесу. У праці визначено перспективні напрями наукових досліджень у сфері цивілістики на майбутнє, зокрема: співвідношення механізмів приватно-правового та публічно-правового регулювання, забезпечення балансу приватних і публічних інтересів, диференціація методів правового регулювання, взаємодія норм цивільного, трудового сімейного, міжнародного приватного права, а також взаємодія норм приватного права з нормами цивільного процесуального права в контексті судової реформи. Загалом доктрина приватного права України відтворює найголовніші надбання цивілістичної спадщини української правової школи та відкриває перспективи для вкрай актуальних і ґрунтовних наукових розвідок з проблем приватного права та міжгалузевих наукових досліджень.

У виданні розглядаються також доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права. Ґрунтовно сформульовані висновки щодо відповідальності учасників господарських відносин мо-

жуть слугувати методологічною базою для узгодження положень Цивільного і Господарського кодексів України. Особливої уваги заслуговують концепції «економічної конституції» і «конституційної економіки», які могли б становити важливу доктринальну базу для здійснення трансформацій в конституційно-правовій матерії з метою врахування реальних тенденцій, що формуються у сфері економічних відносин у цілому і відносин власності зокрема.

На підставі досягнень кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінологічної та криміналістичної наук, а також кримінально-виконавчого і судового права, юридичної психології та судової експертизи висвітлюються стан, проблеми та шляхи розвитку в Україні наук кримінально-правового циклу.

Про інноваційність рецензованого п'ятитомного видання свідчить і аналіз нових інститутів й навіть галузей права. Так, у другому томі розглядаються доктринальні проблеми інформаційного права України, а у четвертому – доктрина космічного права України. Заслуговує на увагу і аналіз ролі юридичної психології в системі кримінально-правових наук. Адже на сучасному етапі розвитку держави та суспільства неабиякої актуальності набувають дослідження сучасних тенденцій юридичної психології, проблем та перспектив розвитку судово-психологічної експертизи, психологічних особливостей судового процесу, проблем становлення та розвитку кримінальної та пенітенціарної психології.

Акумулявання кращих здобутків української юридичної науки в одному монументальному виданні має не лише фундаментальну, але й практичну цінність, тому автори причетні до створення п'ятитомного видання заслуговують на присудження державної премії.

2. Ретроспективні осяйяні мрії!*

У своїй рецензії на книгу доктора юридичних наук, професора В.І.Акуленка "На перехресті закону і совісті", яка вийшла у світ у 2001 році, (Освіта. – 2002 р. 13-20 березня, я відзначив, що читачеві хотілося продовження, адже було видно, відчувалося, що авторові є що сказати, є про що розповісти, чим поділитися. І ось Віктор Іванович по-

* Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – 2008. – 24-31 грудня, № 53(5331). – С. 8. – Рец. на кн.: Акуленко В. Відлуння пам'яті: назад у майбутнє / В. Акуленко. – Київ : Т-во Друкарня Бізнес поліграф, 2006. - 400 с.

радував читача новим своїм творчим доробком – книгою "Відлуння пам'яті: назад у майбутнє" (К.: Тов. "Друкарня Бізнес поліграф", 2006. – 400 с.: іл..).

Декілька слів скажемо про автора книги. Це відомий вчений – юрист, доктор юридичних наук, професор, автор понад 200 наукових праць, серед яких монографії, навчальні посібники, збірники міжнародних актів законодавства України про охорону культурної спадщини, які є пріоритетними в нашій країні і оцінені міжнародною громадськістю, розділи у колективних монографіях, численні статті, програми та методичні розробки для студентів юридичних спеціальностей у вищих навчальних закладах України, публіцистика.

Віктор Іванович розробив новий напрям у правовій науці – дослідження правової охорони культурних цінностей та їх повернення на батьківщину.

Ґрунтуючись на своєму багатому життєвому досвіді, опрацювавши величезну кількість джерел і літератури, автор у книзі виходить на ментальні речі, висновки, узагальнення.

Важко зразу визначити жанр твору. На сторінках знаходимо багато гострої публіцистики, окремі сюжети читаються як майстерно написані новели; в той же час всю книгу пронизує історична наукова проза з точністю викладу і глибокими оцінками, багато мемуаристики, іронії, сатири, біографістики. Але мені менше всього хотілось би дискутувати про приналежність твору до певного жанру, тим паче, що сам автор з болем згадує про свої невдалі спроби "заприятелювати з майстрами літературного цеху". На наш погляд, йому це і не потрібно. Оскільки цінність книги не лише, у її літературно-художніх знахідках, яких чимало, а, в першу чергу, у змалюванні того вселенського конфлікту між особистістю, українським народом і тоталітарною системою, яка робить все для його духовного спустошення і денаціоналізації. І засіб вибрано цією системою відповідний – деформування і знищення національно-культурної спадщини, а з нею й історичної пам'яті та самої душі українського народу.

Якщо зважити на те, що книга писалась у перервах між науковою роботою і лікарняним ліжком чи то у кардіологічній клініці, чи то вдома, то можна лише щиро подякувати Віктору Івановичу за його творчість, пронизану болем за свій народ, за його драматичну історію, важке сучасне становище і непевну історичну перспективу.

Заглавним у книзі є розділ "Життя, обсяяне Ленінінм". Із назви можна зробити висновок, що автор знову звернувся до теми "ленініана", яка

до певної міри вже вичерпала себе. Під його лєнінське проміння попав і Віктор Іванович – і обсявся. Вжите слово є неологізмом, його немає у словниках, як, скажімо, план ГОЕЛРО та інші. Але зміст викладеного говорить про інше: про життя за фасадом лєнініани багатомільйонного народу і його, автора, життя, про яке мова йде ніби між іншим "під лєнінсько-сталінською тоталітарною державною пірамідою". Чого варті одні імена, народжені новою комуністичною добою, яких відомо з ранніх радянських часів близько трьох тисяч. Скільки було іменованих лєнінців, достеменно невідомо, але відчуття неприродності, штучності й претензійності багатьох носіїв таких імен, за незначним винятком, драгувало, задавало ніяковості і прикрості, особливо в часи, коли проявилася справжня сутність радянських божків. А дехто проживає свій вік з такими одіозними іменами, як Даздраперма (Да здравствует первое Мая) і Троленбузін (Троцький-Лєнін-Бухарін-Зінов'єв – прізвища комуністичних вождів), або змінив їх на споконвічні, традиційні християнські та старослов'янські імена.

На сторінках книги читач знайде майстерно виписаний портрет компартійної номенклатури середнього рівня, який характеризується такими зворотами, як: "любитель заглядувати в чарку на дурничку" (С. 200); бажання організувати "купецький сабантуй" замість "закушувати старий салат і пити перекислу вишневу наливку»; переконання в тому, що колгоспники, яких районний вождь називав "тубільці", "мали нас зустрічати хлібом і сіллю й пригощати, як на храму" тощо.

Книга "Відлуння пам'яті..." може послужити добротною джерельною базою для вивчення перспективної і актуальної сьогодні історичної теми про побутове життя українського села у повоєнні роки. Наведено останню новинку технічного транспортного прогресу того часу – "повоєнний гібрид мотоцикла і велосипеда" (С. 197), який був мрією багатьох людей, особливо хлопчаків ще у 60-ті роки. А чого вартує опис селянської хати на Чернігівщині: "... інтер'єр складався з кухні з піччю і тісенької кімнати, де, незважаючи на бідненьку обстановку (саморобні столи і табуретки, полиці і лавки), на столі, накритому бідненькою полотняною скатертиною, стояло чимало різних наїдків. Сіли біля графина з сизим самогоном, тамади тоді не обирали, господар налив гостям по добрячому гранчаку і ну, поїхали за прихід дорогих гостей". (С. 202). Далі, майже як у Франсуа Рабле та Івана Котляревського: "... на столі красувалися смажені в сметані карасі, а також курка і качка. Про соління, свіжі огірки й помідори з грядки, годі й говорити", а ще сметана, свіжо викачаний мед. На ранок після п'ятики звечора: "сніда-

ли за тим же столом, де парували свіжо зварені вареники, юшка з молодого півника, при тій же сметані і графині самогону". І відповідна реакція п'яного залицяльника "під медовуху" до господині, "... тілесні принади якої, того вечора так окнурячили його". (С. 204).

Понівеченими тоталітарною системою були не лише людські долі, душі. Соціальна корозія вразила і чудову українську природу Поліського краю. За таким описом можна вивчати не ботаніку, а історію, економіку, податкове право, інші суспільні дисципліни, бо вже у наступних рядках бачимо побитий "сталінською коростою" український "садок вишневий біля хати", картина якого навіює думку про те, що коли б до того часу дожив Тарас Шевченко, то не зміг би створити свого знаменитого вірша, бо ще трохи – і не було б про що писати. "За хатою проглядався садочок, в якому росло кілька яблунь і вишень, де-не-де виднілися кущі смородини, яких побільшало в цю хрущовську відлигу. За сталінського кріпацтва селяни майже повирубували сади, бо сільськогосподарський податковий зашморг накидався на кожний плодово-гідний кущ і фруктове дерево". (С. 202).

Сьогодні дуже часто можна почути критику рівня сучасних наукових кадрів, новоспечених докторів і кандидатів наук із званнями професорів, які привласнили чи купили за гроші чийсь інтелект і працю. Іноді така критика є справедливою і має своє пояснення: з одного боку, потреба вижити тим людям, які дійсно мають здібності і талант до написання відповідного рівня наукових праць, а з другого – непомірні амбіції новоспечених нуворишів, яким не дають спати лаври дійсно достойних, чесних, працьовитих і самозречених вчених. Еквівалентом "перекачування" знань у дисертації та вчені знання, як це не прикро констатувати є ...гроші.

Але і на сторінках книги ми зустрічаємо різного роду діячів періоду розвинутого соціалізму, які займали найвищі посади в державно-партійній ієрархії, мали високі наукові знання докторів наук і в той же час були малограмотними, писали з помилками. Мова іде, в першу чергу про історико-партійних "вчених", які здобули свої звання на висвітленні кон'юнктурних тем з ідеологічною начинкою на кшталт "Роль КПРС у підвищенні врожаю картоплі на...". Далі наводилася назва рес-публіки, області – робота готова.

Саме таку пораду давав автору книги В.І. Акуленку один з керівників УТОПІКу "інтелектуал" П. Денисенко, щоб той мав можливість їсти "хліб з маслом і бужениною, як усі достойні люди". Взамін "нічого" не вимагалось, лише відмовитися від наукової теми "Правовий аспект

охорони культурної спадщини", яка виходила на небажані та ідеологічно-небезпечні висновки про необхідність охороняти не пам'ятки комуністичної доби, а справжні духовні і матеріальні скарби українського народу. У даному випадку мірилом, пропуском у "елітний клуб" науковців були не гроші, як сьогодні, а відданість, або в крайньому разі лояльність до марксистко-ленінської ідеології. Ситуація була типовою для тих часів.

Пригадую, коли в часи пізньої горбачовської перебудови до нас на кафедру історії України НПУ імені М.П. Драгоманова (тоді КДПІ ім. О.М. Горького) прийшов викладач з одного з сільськогосподарських інститутів з бажанням стати співшукачем кафедри і підготувати кандидатську дисертацію. На запитання знаного вченого, глибокого дослідника середньовічної історії України завідувача кафедри, доктора історичних наук, професора В.Й. Борисенка, яку ж проблематику він хоче досліджувати, запропонував щось таке: "Роль КПРС у підвищенні продуктивності племінного стада", на що завідувач кафедри з неприхованим гумором відповів: "Так, що партія буде направляти колгоспного бугая, коли до нього приведуть корову?". Під загальний сміх членів кафедри пошукувач-невдаха пішов у інші інституції шукати "наукового" щастя. Чи встиг знайти, не знаю, бо система вже невпинно котилася до свого логічного фіналу.

Сьогодні ми є свідками того, як на виконання указу Президента України іде зняття, демонтаж пам'ятників тоталітарської доби. З книги ми довідуємося, що її автор, професор В.І. Акуленко своїми публікаціями у пресі, іронічно-сатиричними виступами у ЗМІ сприяв процесу переконання широкої громадськості у низькій художньо-естетичній якості таких пам'ятників, які не мали права взагалі на встановлення.

Можна однозначно солідаруватися з пропозицією автора щодо переміщення знесених пам'ятників тоталітарної доби "на територію музею або парку, або створення історико-скульптурного заповідника: "Етапи монументально-тоталітарної пропаганди" в районі Чорнобильської АЕС ім. В. Леніна, де б навіки поєдналися радянський радіоактивний і духовний розпад". (С. 106).

Книга добре персоніфікована. З вдячністю за підтримку доброту і чуйність згадує автор багатьох своїх односельчан, колег по роботі у різні роки, лікарів, науковців, громадських і політичних діячів, які чесно і сумлінно виконували свою професійну і громадську місію, залишили добрий помітний слід у його житті. Разом з тим Віктор Іванович віддає "катюзі по заслугі" – різного роду партійним і радянським, і нау-

ковим чинушам, "маститим» літераторам, горе-науковцям номенклатурного гатунку, демагогам-політикам, новим українцям, що не заслужено причислили себе до еліти, перед якою "шведський стіл усіх благ – нагород, пільг, звань, чинів і т.п.", русифікаторам і руйнівникам культурних пам'яток України, товстосумам, яких обслуговують нові силовики: бізнес-прокурори, бізнес-судді, бізнес-податківці, бізнесдаїшники..., заполітизованим батюшкам, паханам кучмівської епохи і не тільки ї.

Філософсько глибокими є роздуми Віктора Івановича про мету життя, про прихід смерті, час приходу якої ніхто не знає, коли й де вона кого застане. "Відає і призначає останній час Усевишній, якого треба чекати щоденно, як учить Ісус Христос", – спокійно резюмує він. (С. 110).

Злободенно і актуально звучать слова про сучасну українську еліту, яка самоізолювалася від народу, водночас майже нічого не пропонуючи йому для поступального розвитку. Багато повчального знайде читач у роздумах про відповідальність юриста перед суспільством загалом і перед своїми колегами, зокрема, адже не секрет, що на цю тему мало пишуть, практично відсутні нові наукові теоретичні розробки. Нариси В.І. Акуленка ідуть від правди, від реального життя, вони багаті численним фактажем. Але, водночас, автор піднімається над фактом: його задум проникає всередину явища, яке показує у динаміці, у розвитку, розкриває його психологічні механізми.

Окремо можна сказати про авторські фотографії, зроблені у молоді роки, які є свідченням радостей і печалей минулої епохи, багато з яких публікуються вперше.

Обкладинка прикрашена фотографією двох доріг, одна з яких іде за горизонт, а друга – біля пшеничного поля – від горизонту. А по тій дорозі ідуть люди. Люди ідуть до людей.

Юристи часто звертаються до висвітлення проблем культури. Відомі юристи минулого зробили помітний внесок у розвиток української літератури, мистецтва, культури загалом. У цьому ряду можемо назвати О.Л. Боровиковського, В.В. Капніста, В.Г. Короленка, Г.Ф. Квітку-Основ'яненка, О.А. Кониського, М.О. Врубеля, В.І. Даля, І.Я. Франка, П.П. Чубинського та багатьох інших. Серед сучасних правників також зустрічаємо тих, хто має помітний творчий доробок, зокрема, академік НАН України Ю.С.Шемшученко. Очевидно, працюючи з сухим і прагматичним юридичним матеріалом, людська сутність потребує інших духовних компенсаторних механізмів, якими і є творчість. У підтвердження цього черговий раз стала книга правника В.І. Акуленка.

3. У пошуках нових смислів людського буття*

У складних процесах сучасного глобалізованого світу, у пошуках власного місця на геополітичній мапі Європи та в сучасних моделях соціоцивілізаційного розвитку, Україна сьогодні, іноді маючи «дорожню карту» конкретних завдань, а іноді навмання, активно шукає власні форми політико-правового та державотворчого поступу, витворює нові смисли людського буття. Вітчизняна наукова думка, філософське і гуманітарне знання аналізуючи процеси експансії західної цивілізації на пострадянський простір констатує співіснування кількох траєкторій еволюції українського суспільства серед яких домінує, але не завжди переважає, західний вектор розвитку.

Саме цій проблематиці присвячено цикл праць «Цивілізаційний вибір України і соціальний прогрес» відомих українських учених: М. В. Поповича – академіка НАН України, доктора філософських наук, професора, директора Інституту філософії НАН України імені Г. С. Сковороди; С. В. Пролєєва – доктора філософських наук, професора, провідного наукового співробітника Інституту філософії НАН України імені Г. С. Сковороди; Т. В. Гардашук – доктора філософських наук, професора, провідного наукового співробітника Інституту філософії НАН України імені Г. С. Сковороди; Л. В. Губерського – академіка НАН України, доктора філософських наук, професора, ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка; В. В. Ільїна – доктора філософських наук, професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка; В. С. Бакірова – академіка НАН України, доктора соціологічних наук, професора, ректора Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; В. П. Андрущенко – чл.-кор. НАН України, доктора філософських наук, професора, ректора Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова; О. О. Рафальського – чл.-кор. НАН України, доктора історичних наук, професора, директора Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Кураса НАН України.

Академік М. В. Попович аналізує складні явища прогресу та цивілізаційного типу суспільства, яке здійснює свій чи революційний, чи еволюційний шлях розвитку. На думку ученого, розвиток цивілізації не має спрямованого характеру, а в еволюційному процесі можливі й провали, коли на фоні втрати суспільством моральних цінностей та нівелювання загальнолюдських пріоритетів можливий ріст економічних

* газета «Голос України». – 2017. - № 230 (6735).

показників та розв'язання складних науково-технічних проблем, який показала суперечлива практика цивілізаційного експерименту у колишньому СРСР. Автор проводить глибокий аналіз тоталітарного суспільства і терористичної державності комуністичного типу створеного на ідеї інтернаціональної класової солідарності трудящих, та інкорпорації елементів такого державного механізму і у німецький нацизм і в італійський фашизм, побудованих на крайньому націоналізмі та обраності «національних вождів». Блискучими є роздуми ученого про соціальну норму і паталогію, сенс елітаристських моделей розвитку суспільства, приреченість тоталітарних експериментів.

Глибинні проблеми сучасної глобалізованої цивілізації висвітлено у працях С. В. Пролеєва. Дослідник звертає увагу на глобальність сучасного суспільства, яка виражається у поширенні певного соціального порядку по всій планеті, коли зразок поведінки, життя, пріоритетів, цінностей унеможливує існування локальних соціумів. Сьогоднішній світ не є усталеною величиною ані структурно, ані за своїм сенсом, вже згадуваний пошук нових смислів буття іноді виступає більш дієвим рушієм розвитку ніж матеріальні чинники, що, зрештою, й показали обидва українські Майдани. У цьому контексті автор звертає увагу на збереження хиткої невизначеності політичної дійсності українського соціуму: з одного боку політична влада не має стабільно убезпеченого становище яке існувало в Україні ще донедавна, а з іншого – суспільство загалом не готове до активних та цілеспрямованих дій для перетворень соціально-політичної системи. Тож наш рух до Європи має ґрунтуватися на чіткому розумінні природи нашого «європейського вибору» та творенні своєрідної «суспільної угоди» відносно змісту, форм та засобів вітчизняної складової у розмаїтті європейських ідентичностей.

Однією з моделей участі у «спільній ідеї світу» є екологічна парадигма цивілізаційних трансформацій, на яку звертає увагу Т. А. Гарашук. Особливої актуальності у її дослідженнях набуває проблема збалансованої глобалізації як екологічної парадигми для XXI століття. Науковець наголошує на об'єктивній потребі світової громадськості виробити таку модель глобалізаційного поступу, яка б забезпечувала сталість розвитку людства. У контексті цього процесу інноваційну складову мають екологічна та феміністична економіки, справедливність, як моральна санкція на втілення конкретних суспільних, економічних, політичних, екологічних, освітніх інновацій.

Саме освітній складовій у цивілізаційному розвитку України присвячений науковий доробок Л. В. Губерського. Освіта як така та освітня

галузь у цілому є частиною суспільства, його своєрідним віддзеркаленням, і для її ефективного розвитку потрібно розуміти чого хоче, або чого потребує суспільство від освітньої системи. На думку вченого освіта є одним з головних ресурсів соціального розвитку, тому осмислення її як комплексного явища у системі пізнання світу, становлення людської особистості, засобу адаптації до нових реалій глобалізації дасть можливість знайти ті освітні моделі, які допоможуть конкретній людині та суспільству в цілому пізнати навколишній світ. Імплементация освітніх інновацій в освітню систему є запорукою конкурентоспроможності держави, людини, конкретної технічної чи гуманітарної галузі. У цьому зв'язку особливий наголос автор робить на інноваційності освіти, виділяючи особливу роль сучасного університету як модератора освітніх змін.

Цікавий погляд на роль університетської освіти у сучасних трансформаціях у своїх працях представив В. С. Бакіров. Автор розглядає три хвили еволюції університетів крізь призму їх соціокультурного призначення у сучасному світі, та вказує на дві фундаментальні соціокультурні потреби, які залишаються серед фундаментальних університетських функцій: по-перше це потреба інституціоналізованого виховання креативності, а по-друге, формування ідентичності молоді та громадянина в цілому. І хоча, як слушно наголошує дослідник, університет сьогодні втрачає домінуючу роль у виробництві знань, він продовжує відігравати центральну роль у соціальному та людському розвитку.

Економічному виміру життя Європи присвячені дослідження В. В. Ільїна. Науковець вказує, що раціональне мислення стало базою економічної цивілізації та визначило доцільність розвитку соціальних, культурних, освітніх та інших унікальностей сучасної Європи. Ґрунт раціональності став основою таких ментально-ціннісних рис західної людини як: практицизм, діловитість, здатність та бажання конкурентної боротьби, індивідуалізм, схильність до відповідальності та самодисципліни, бажання заробити більше. Гроші вже давно стали атрибутом мислення, народивши «монетарний світогляд» як одну з нових основ західної цивілізації. На відміну від європейського, духовне підґрунтя українського суспільства формувалось в умовах тривалої відсутності власної державності, хронічної нестабільності, неврегульованості прав приватної власності, незахищеності людини перед державою, сімдесятирічної монополії комуністичних ілюзій та ін. Тому, на думку ученого, кредо сучасної економічної епохи – реальний світ, реальна людина, реальні гроші – так важко сприймається багатьма людьми різного віку

та болісно імплементується в українське суспільство, а філософія багатства тільки починає торувати свій шлях у вітчизняному соціумі.

Аналізові цивілізаційної перспективи України в історичній ретроспекції та у сучасних реаліях глобального світу присвячено науковий доробок В. П. Андрущенка. Питання входження у сучасний європейський простір багато в чому залежить від вибору тієї моделі свого буття, яку ми реалізуємо на вітчизняних теренах, тому учений вперше в українській гуманітаристиці аналізує три альтернативи нашого «європейського шляху»: модель «повернення до минулого», модель «поглиблення і прискорення ринково-демократичних перетворень» та модель «відкритого суспільства». Характеризуючи позитивні та негативні характеристики кожної з них, автор презентує глибокий аналіз української цивілізації та пропонує власне бачення моделі повернення до цивілізації європейської через побудову «організованого суспільства», яке створить умови для толерантного розлучення з минулим, формуватиме середовище входження у сучасність та пропагуватиме перспективу творення майбутнього. Основою цього процесу, на думку ученого, має стати стратегія сталого людського розвитку, де поняття «сталості» означає не кінцевість таких показників як: загальна характеристика економічної ситуації, зайнятість населення та соціальний захист, освіта, наука, культура, а їх змінюваність та необхідність вдосконалення. У цьому контексті вкрай актуальними є роздуми науковця про інтелектуальні ресурси цивілізаційного поступу України. Блискучі інтелектуальні дослідження, в яких концентровано представлено зміст та значення інтелекту у сучасних науці, суспільстві, освіті, концептуалізована його фундаментальна роль у продукуванні «реальності ілюзій майбутнього» має повернути інтерес не тільки науковців, але й широкого загалу читачів.

Методологічні принципи і підходи пізнання культури й суспільства у проблематиці заявленого циклу досліджує О. О. Рафальський. У своїх роботах учений детально аналізує причини важкого вирішення українським соціумом нагальних питань своєї євро-інтеграційної та євроцивілізаційної бутності, окреслює змістовні та формотворчі аспекти феномену культури в цивілізаційному вимірі, актуалізує потребу подальших розвідок культурологічного змісту цивілізації, вказує на синергію культури і цивілізації в українському вимірі.

У суспільних науках написано сотні тисяч праць про перехід від капіталізму до соціалізму, що знайшло своє вивершення у марксистсько-ленінізмі. У запропонованому циклі праць знаходимо начерки до про-

ходження суспільства зворотнім шляхом. Тому, на нашу думку, академічне, загальногуманітарне бачення нового цивілізаційного проекту стане у нагоді аби сформувати стратегію продуктивного поступу України та ствердження її місця в просторі і часі сучасної Європи.

4. «Проста розмова про вічне»*

Ця книга про людей: товаришів, друзів, колег, які зустрічалися на життєвому шляху В.П. Андрущенко – ректора НПУ М.П. Драгоманова.

Більшість матеріалу двохтомника присвячено НПУ М.П. Драгоманова, бо мова іде про команду, університет. Головна проблема, на наш погляд, піднята у книзі, це становлення національної еліти, її участь у державо- і культуротворчих процесах останньої третина ХХ – першої чверті ХХІ століття.

Робота виконана з точки зору новітніх методологічних підходів у гуманітаристиці, зокрема біографітики, роль якої помітно посилилась і поглибилася останнім часом. Т. зв. «портретний метод» в історії, а у книзі частина матеріалу, це вже історія, хоч і недавня, хоч її і не завжди цінував читач, є традиційним. В книзі мова іде про особистостей, невіддільних від розвитку новітньої Української державності (президенти, міністри, керівники різних державних установ та навчальних закладів, громадських організацій та об'єднань), тобто автор утверджує думку, що історія України вищевказаного періоду невіддільна від характеристики тих особистостей, які її творили. Автор дає читачеві чітко зрозуміти, що об'єктивне, критичне осмислення змісту, ролі і значення конкретних доктрин, концепцій, ідей, нормативних положень, юридично значущих для освіти, науки та держави загалом дій потребує докладного вивчення біографічних відомостей про науковців, викладачів, політичних і державних діячів тощо.

Акцентування уваги на персоналізації, біографічних моментах ще й досі не сприймається всіма науковцями, чого не скажеш про книгу В.П. Андрущенко. Адже часто доводиться стикатися з традицією, яка тягнеться ще з радянських часів, коли державні органи, наукові установи, освітні (навчальні заклади) ніби живуть своїм власним життям і відірвані від конкретних особистостей, які очолюють означені інституції, або є творцями основоположних правових норм, які лежать в основі їхньої життєдіяльності. Було ніби байдууже, хто підписував відповідні

* Газета «Освіта». – 5–12 червня 2019 р., м. Київ. – С. 5.

документи, хто займав відповідну посаду, ніби то все було об'єктивно зумовлено. Книга «Проста розмова про вічне» (В.П. Андрущенко) побудована на принципово інших підходах. В центрі її Людина, особистість з усіма її характерними особливостями. У розділі «Тримайте десятку», мова йде про футбольну юність автора, згадано легендарного Валерія Лобановського, тоді футболіста, згодом знаменитого тренера, який на чолі з «Динамо» (Київ) виграв два Кубки володарів кубків європейських країн, Суперкубок УЕФА, срібні медалі чемпіонату Європи, бронзу Олімпіади та інше. Знаменитий тренер у своїх книгах писав про гравців тих зіркових команд, про кожного з них знаходив особливі слова, притаманні лише цьому гравцеві характеристики. Він писав про кожного гравця, як зірку, і про зібрання гравців-зірок, які творили команду-зірку.

Віктор Петрович пише про команду НПУ імені М.П. Драгоманова. Першу і головну роль у створенні цієї команди автор відводить голові трудового колективу, голові профспілкового комітету університету, заслуженого професора НПУ імені М.П. Драгоманова В.Т. Горбачуку – «блискучому ученому і педагогу», прекрасному організатору, товаришу, який «серце і душу віддає колективу». «Турбується за кожного і для кожного знаходить слово підтримки». «Не хочу образити нікого, – пише автор, – але більш чесно й порядної людини, з якими зводила мене доля, я не зустрічав» [с. 393]. (Вражаюча оцінка).

І.Т. Горбачук очолює профспілкову організацію університету, її профком, отже, також стоїть на чолі команди, громадської, роль якої в умовах побудови громадянського суспільства в Україні, зростає...

Не знаю чому, але коли мені до рук потрапив двохтомник В.П. Андрущенко, я розгорнув сторінки саме там, де вміщений матеріал про В.І. Гончарова, доктора філософських наук, професора, заслуженого працівника освіти України багаторічного директора Інституту іноземної філології. Усмішка на фото, де ми з ним. Підпис «однодумці...» «Родом з Білорусі, Володимир Гончаров навчався, жив і працював в Україні, зробив для неї багато добрих справ і навічно залишився в українській землі й у наших серцях. Висока і порядна особистість. Совість університету». Краще не скажеш [с. 345]. А ще разом з автором, додам, що у В. Гончарова для найвищої характеристики когось із друзів було таке незвичне для нас, милозвучне слово: «Так це ж Людіна!!!». Такою «Людіною» в оцінці автора, та й багатьох, хто знав цього прекрасного друга і товариша, колегу був В.І. Гончаров (с. 341). «Можливо найближчою й надорожчою людиною в університеті був для мене професор Г.І. Воли-

нка, – пише В.П. Андрущенко, – я з боєм у серці говорю «Був». Григорій Іванович пішов з життя напередодні свого 65-річчя у розквіті сил і талантів». «А був він цікавим, глибинним і справедливим».

Ця велика, а може, й видатна особистість, дарувала всім нам радість буття, філософську мудрість і впевненість у завтрашньому дні. Його висока ерудиція переповнювала простір, в якому він жив. Його доброзичливість наповнювала наші серця сонячним світлом, яким сяяла його особистість. Вдумливий, повільний у своїх глибинних сумнівах, Григорій Іванович досить часто виглядав стурбованим. Насправді ж він сприймав життя, як великий Божий дар, намагався прожити кожен день з гідністю і принциповістю, прагнув щоденно дарувати людям радість спілкування».

Після того, як його життя раптово перервалося 17 квітня 2014 року, в університеті згодом за пропозицією ректора Вчена рада присвоїла Студентському науковому товариству ім'я Григорія Волинки, а «30 квітня 2015 року, напередодні його дня народження ми відкрили аудиторію імені Григорія Волинки. Аудиторію пам'яті великого друга ще зі студентських років», – пише В.П. Андрущенко. Із сторінок до читача всміхається Микола Миколайович Левшин (1950-2015) кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач Відділу педагогіки і психології вищої освіти Інституту вищої освіти НАПН України, професор кафедри соціальної філософії і філософії освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

Він є одним з розробників першої вітчизняної Концепції змісту математичної освіти для молодших школярів, автором першої в Україні програми з інформатики для початкової школи та відповідного дидактичного комплексу, методики підготовки вчителя початкових класів до її застосування та інших методик. Перемагав 5 разів як кращий освітянин року згідно з опитування тижневика «Освіта», був лауреатом премії НАПН за кращий підручник, дипломант багатьох виставок.

З 2018 року у Новомиргороді, де народився у сім'ї вчителів, є вулиця сім'ї Левшиних. Чимало місця у книзі присвячено М.І. Шкілю (1932-2015) (ректор, доктор філософських наук, професор, академік НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України). «Як мудра і чесна людина, Микола Іванович давав мені вчасні, точні і тільки конструктивні породи і пропозиції».

«Микола Іванович Шкіль – керував університетом близько 30 років. Усі свої сили, енергію, талант він віддав студентам, викладачам, університету. Інакше, як подвигом, це назвати неможливо. То ж не випадко-

во у день 75-річного ювілею вченого колектив одногосно обрав його Почесним ректором та Заслуженим професором університету» (2007-2015).

Підкреслимо, що обрання почесним ректором, вручення довічної перепустки до університету було на той час підкресленням поваги і шани до свого попередника, визнанням його внеску у освіту України та розвиток університету з боку В.П. Андрущенка, що стало прикладом для багатьох ректорів України. «Університет – це моя Доля, – цитує М.І. Шкіля Віктор Петрович – Шануйте його, як власну домівку, дбайте про нього і він виведе все в люди» [с. 285]. Дбаймо і ми всі про наш університет, який, цього річчя буде відзначити своє 185-річчя від дня заснування.

5. Спогади про майбутнє (роздуми-замітки на полях книги В.П. Андрущенка «Організоване суспільство»*

Нещодавно в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова відбулася презентація книги ректора Віктора Андрущенка «Організоване суспільство» (видання третє, доповнене та виправлене): (книга перша – «Від мрії до дії; книга друга – «Філософія новітнього державотворення»). Дослідження присвячене пошуку суспільної самоорганізації та інституалізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Мова йде про форму суспільної організації в період утвердження України як незалежної держави в період переходу від тоталітаризму до демократії, від вульгарно-планової економіки до ринкової, від тотальної ідеологізації до ідеологічного плюралізму і духовної свободи особистості. Головною ідеєю книги є осмислення проблеми, як нам об'єднати і як збудувати ефективну державу.

На основі дослідження історії соціально філософської думки від Платона до наших днів, автор викристалізовує узагальнене бачення змісту цивілізаційних основ життєдіяльності людства. Такими основами є праця і власність, соціальна справедливість і влада, громадянська культура та індивідуальна духовна свобода особистості. Цивілізаційним у цьому зв'язку вважається те життя народу, нації, країни, що ґрунтується на загально-історичному досвіді організації вказаних інституцій. Будь-яке відхилення від нього є нічим іншим, як збоченням із циві-

* Науково-практичний юридичний журнал «Публічне право». – №4 (32). – 2018. – С.232 – 237.

лізаційного шляху розвитку людства і, мабуть, не може бути оцінено інакше як «деформація соціальності». Рано чи пізно ті чи інші народи, що випили гірку чашу збочень та деформацій, повертаються в лоно історії, або навечно відходять у небуття – вироджуються чи асимілюються в інші «цивілізовані етноси».

Чому ми часто звертаємося до історії, особливо до періоду Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.? Очевидно тому, що там творили і діяли люди, які прагнули вибудувати незалежну Українську державу. 1917 р., коли відбувся жовтневий петроградський переворот, автор називає початком революційних потрясінь (с.626), «соціальним розломом», який «немовби зняв запобіжні механізми». «Людина притерпілася до вбивств і грабежів, руйнування і насильства над особистістю, постійної неправди і обдурювання». (Кн. 2)

Будуючи незалежну Українську державу сьогодні ми намагаємося збагнути їхні помисли і врахувати допущені ними помилки, адже вони вирішували ті ж завдання, що і ми сьогодні.

Українські державотворці і науковці шукали модель суспільства, яка була б суголосною з європейською тогочасною дійсністю. Тому, торуючи шлях у майбутнє ми згадуємо цих державотворців і звертаємося до їх історичного досвіду.

Організоване суспільство є суспільством повернення до загальноцивілізаційних основ розвитку людства, від яких Україна була відторгнута більшовицьким переворотом 1917 року.

Одним з найбільших уроків винесеного з минулого, що привело до втрати завойованої української державності в минулому був брак єдності. Виступаючи на презентації книги В.П. Андрущенка «Організоване суспільство» третій президент України В.А. Ющенко сказав: «Нам бракує єдності, тому нас легко розділити, чи то церквою, чи то героями, чи то мовою, чи то пам'яттю». Президент підкреслив, що нещодавно відбулася подія до якої ми йшли кілька століть – це об'єднавчий собор православних церков на якому була створена єдина Православна церква України. Підготовлений Вселенським патріархом томос – це документ колосальної перспективи. Віктор Петрович у своїй книзі сформував найголовніші ідеї, які є дуже перспективними.

В.П. Андрущенко в своїй книзі написав для нас порядок дня, назвав найголовніші ідеї, які нас турбують і потрібні для нашої перспективи. Сьогодні це надзвичайно важливо, адже Україна втратила 13% території, 10 тис. вбитих, країні завдано колосальних матеріальних зби-

тків, але як це не парадоксально звучить РФ і до сьогодні наш головний торговий партнер.

Багато хто не розуміє чи не хоче розуміти, що кожен рубль, заплачений за російські товари – це нові смерті наших людей. В рамках дипломатичних відносин тримається найліберальніший візовий режим, тому не зрозуміло чи ми при здоровому глузді. За час російсько-української війни ми загубили в три рази більше людей ніж в Афганську війну. У світі є одне найголовніше питання. Це питання безпеки. Не давши відповідь на нього, не можна відповідати на жодне інше питання. Чи не парадокс у тому, що 90 % кандидатів у президенти України не можуть вимовити слова: «Росія ворог» «Росія окупант». Крутяться як гадюка під вилами, але не вимовлять. А якщо у нас немає цієї ключової дефініції, то який же у нас план боротьби із цим злом? Якщо не назвати речі своїми іменами ми не можемо вирішити жодного питання. Щодо дипломатичних відносин з Росією, тут нам треба брати приклад з Грузії, яка сказала, що ворог є ворог і її громадяни їздять в РФ через Київ і Мінськ, а у нас поїзд Київ-Москва відходить з першого перону і на будь-яку заувагу звучить «это святое, там же наши соотечественники». З. Бзежинський, визначний американський політолог польського походження, з приводу ситуації в Україні сказав: «якби подібний напад стався на Польщу, у нас знайшлось би кілька тисяч офіцерів, які б згадали, що у них в кобурі є пістолет...». Перебуваючи в педагогічному університеті президент В.А. Ющенко сформулював найголовнішу педагогічну задачу: перед ворогом, який окупує територію і нападає на нас першим стоїть вчитель. Перемогу творить не зброя, а дух. Тому сьогоднішня розмова на презентації якраз і йшла про наснагу, дух, який все перемаже, резюмував президент.

Безпековому виміру реформ В. П. Андрущенко присвятив чимало місця у своїй книзі, розкривши позицію «громадянського суспільства, що піднялось проти неефективної системи громадянської безпеки у 2013-2014 рр.», а також назвав «істотною проблемою» дублювання повноважень правоохоронними органами, в першу чергу, прокуратурою, СБУ, МВС, суперечності у сфері судочинства, боротьби із злочинністю, що призвело до нездатності у 2014 р. державних силових структур України ефективно протистояти агресії з боку Росії. Тоді на перші ролі вийшла «небачена самоорганізація громадян, що створили добровольчі батальйони, волонтерів, що брали на себе державні функції із тилового забезпечення армії, лікування поранених, вивезення цивільних із лінії конфлікту – це унікальний досвід, який показав світові здатність укра-

їнського народу відстоювати свою державу в кризових умовах.» [Т. 2, с. 386].

Академік НАН України С.І. Пирожков, відзначивши автора книги як чудового вченого і чудового організатора, наголосив, що це глибока праця, вона має енциклопедичний характер і стратегічне значення для розвитку держави. В українській науці з початку незалежності робилася спроба здійснити подібні узагальнення, але те що узагальнив В.П. Андрущенко заслуговує на вивчення і усвідомлення, бо вказує перспективи розвитку нашої держави.

Директор Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, академік НАН України Ю.С. Шемшученко назвав вихід у світ книги «Організоване суспільство» серйозною науковою подією, фундаментальною науковою працею, яка закладає фундамент для розвитку організованого суспільства. Автор не залишився на висвітленні того, що було і є, а робить пропозиції по формуванню правової держави, громадянського суспільства.

Юрій Сергійович наголосив, що йому як юристу цікаво подивитися на організацію суспільства у викладі філософа В.П. Андрущенко. Приємно констатувати, підкреслив академік, що у книзі він побачив багато положень і ідей, з якими ректор виступав на наших спільних конференціях і круглих столах, проведених академічним інститутом разом з факультетом політології та права Драгоманівського університету. «Що це таке організоване суспільство, адже якщо є організоване суспільство, то є і не організоване. З точки зору права це громадянське суспільство, що функціонує на засадах права, тобто правове суспільство. Хотілось би щоби думки В.П. Андрущенко дійшли і втілились у нашому законодавстві, щоб суспільство діяло на засадах закону, Конституції, – наголосив Ю.С. Шемшученко, – В той же час у Конституції немає згадки про громадянське суспільство, а Конституція повинна закріпити більше гарантій виконання норм права. Немає й закону про громадянське суспільство. Важливо, щоб такий закон був.

Хочу наголосити, що мені особливо сподобалися положення книги про важливість екологічного права, адже законодавство у цій галузі сьогодні діє гірше ніж на початку української незалежності, коли у 1991 році був прийнятий закон про охорону навколишнього середовища. В теперішній час в практичній площині в реалізації закону виникають проблеми, немає відповідальності, немає контролю у цій галузі. У цьому контексті правильною є думка автора щодо громадського контролю. Вважаю, що книга це методологія, фундамент для подальшого

розвитку держави як правової. Хотілось би щоб думки автора використовувалися у практичній реалізації законів.». Отже, організоване суспільство автор книги бачить як суспільство розуму, яким керуються громадяни, спираючись на розумні закони.

Директор Інституту етнополітичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, член-кореспондент НАН України О. О. Рафальський підкреслив, що книга «Організоване суспільство» є доробком не лише автора, а й всієї України. Головну увагу, на погляд О.О. Рафальського, автор сконцентрував на потенціалі для подальшого суспільного розвитку, а цим потенціалом є люди. Це системна енциклопедична праця, підкреслив він, вістря якої спрямовано на те як застосувати світовий досвід на українських реаліях. Організоване суспільство у баченні автора – це не кінцева мета, а лише інструмент руху вперед. О.О. Рафальський висловив надію і сподівання, що хочеться застати організоване суспільство ще за свого життя. Відомий філософ З. Хамітов, навів слова В. Гюго про силу впливу ідей на розвиток суспільства: «Жодна армія не зупинить ідею, час якої настав», наголосив, що час ідей В.П. Андрущенка прийшов. Пригадаємо, що вислів про ідею як рушій державотворчих процесів належить С. Бандері і звучить так: «Ніщо не зупинить ідею, час якої настав.» Книгу пронизує кордоцентризм (сердечність). Філософ висловив думку, що годі науковцям писати для себе. Треба щоб наш посил пішов далі, зазначив він, до політиків, до людей.

У монографії В. П. Андрущенко ми якраз і знаходимо звернення до науковців, працівників, освітян, активістів інститутів громадянського суспільства, усіх тих, хто вболіває за сучасний стан і майбутнє України, стати на чіткі патріотичні позиції, свої знання, досвід і авторитет використати, щоб об'єктивно висвітлити і дати професійну оцінку існуючим проблемам, віднайти шляхи здійснення консолідації суспільства як основи цивілізаційного розвитку України.

Надзвичайно цікавим на його погляд є сюжети книги про вихід України з імперій – Австро-Угорської, Російської...Автор наголошує, що українська ментальність ніколи не була імперською. Це шанс у постіндустріальну добу, коли світ потребує таких ідей, які притаманні українцям. Ще одна фундаментальна думка, закладена в книзі про те, що, незважаючи на прагнення імперій відмовити Україні у культурній суб'єктності українці ніколи не були тубільцями. Вони розвивали культуру, мистецтво, створювали духовний продукт, самі збагачували панівні держави культурними надбаннями. Знаходимо матеріал про те, як

Україні знайти силу, щоб у системі, де людина стає гвинтиком і між анархізмом, махновщиною пройти не впадши в жодну з них. Людина є найвищою цінністю, неодноразово повторює автор. І лише усвідомлення суб'єктності України дає нам шанс. Нація потребує не лише героїв, а й творчих людей, геніїв. Тому, на думку З. Хамітова, знамените гасло воїнів УПА «Слава Україні-Героям слава» можна було б продовжити, добавивши до них слова: «Й геніям слава».

Отже, науковий доробок В. Андрущенко присвячено аналізу цивілізаційної перспективи України в історичній ретроспекції та у сучасних реаліях глобального світу. Питання входження у сучасний європейський простір багато в чому залежить від вибору тієї моделі свого буття, яку ми реалізуємо на вітчизняних теренах, тому вчений уперше в українській гуманітаристиці аналізує три альтернативи нашого «європейського шляху»: модель «повернення до минулого», модель «поглиблення і прискорення ринково-демократичних перетворень» та модель «відкритого суспільства». Характеризуючи позитивні та негативні характеристики кожної з них, автор презентує глибокий аналіз української цивілізації та пропонує власне бачення моделі повернення до цивілізації європейської через побудову «організованого суспільства», яке створить умови для толерантного розлучення з минулим, формуватиме середовище входження у сучасність та пропагуватиме перспективу творення майбутнього. Основою цього процесу, на думку ученого, має стати стратегія сталого людського розвитку, де поняття «сталості» означає не кінцевість таких показників, як: загальна характеристика економічної ситуації, зайнятість населення та соціальний захист, освіта, наука, культура, а їх змінюваність та необхідність вдосконалення. У цьому контексті вкрай актуальними є роздуми науковця про інтелектуальні ресурси цивілізаційного поступу України. Одночасно слід вивести на державотворчу орбіту нових виконавців – молодих, амбітних, креативних фахівців нового покоління, не обтяжених вітчизняним традиційно-програшним досвідом й, особливо, тих, хто пройшов вишкіл у найкращих університетах світу.

Прості люди і високі державні посадовці мають усвідомити, що завдання економічного розвитку (проведення реформ, створення робочих місць, підвищення добробуту і т. д.) можна забезпечити тільки тоді, коли українська людина навчиться керуватись власним розумом, звільниться від страху «за власний розум», сформує у собі якості креативності, творчості, свободи. Корінь прориву українців у майбутнє забезпечене, комфортне, вільне і відкрите майбутнє – в людині. Успіху досягає

розумний, зважений, працьовитий, організований. А для цього основні кошти треба вкладати в людину, підсилювати людський капітал, розвивати науку, освіту, культуру, забезпечити становлення моральної особистості.

Формуванню людського капіталу, як основи подальшого успішного цивілізаційного розвитку Української держави добре розуміють наші недруги і вороги. Тому не є дивним, а цілком закономірним, що «з початком гібридної війни, – як справедливо підкреслює автор, – розпочався процес руйнації провідних університетів та дискредитації їх лідерів, інспірований спецслужбами країни-агресора» (Кн. 2, с. 539).

«Характерним є те, що руйнаційний процес здійснюється руками українських запродавців, які до того ж втягують, щедро оплачуючи послуги, деяких студентів». Не розуміючи суті справи (хотілось би на це сподіватися – авт.), ті проводять галасливі акції, мовляв, «студенти вимагають», розкидаються фальшивими інтерв'ю, розсилають провокаційні звернення на предмет перевірки всяк і кожного, відволікають колективи університетів від конкретної навчально-виховної, наукової і виховної роботи. Очевидно процес не затихає саме тому, що головною метою гібридної війни є руйнація інтелекту, дезорієнтація молоді, зосереджених в університетах.» [Кн. 2, с. 539].

Блискуче інтелектуальне дослідження, в якому концентровано представлено зміст та значення інтелекту в сучасних науці, суспільстві, освіті, концептуалізована його фундаментальна роль у продукуванні «реальності ілюзій майбутнього» мають привернути інтерес не тільки науковців, а й широкого загалу читачів.

У суспільних науках написано сотні тисяч праць про перехід від капіталізму до соціалізму, що знайшло своє вивершення у марксистсько-ленінізмі. Теорії ж переходу навпаки у світовій літературі не існує. У запропонованому двохтомнику знаходимо начерки до проходження суспільства зворотнім шляхом. Тому, на нашу думку, академічне, загальногуманітарне бачення нового цивілізаційного проекту стане у пригоді, аби сформулювати стратегію продуктивного поступу України та ствердження її місця в просторі та часі сучасної Європи (див. Андрусишин Богдан. У пошуках нових смислів людського буття // Голос України. – 2017. – № 230 (6735). – 8 грудня. – С.4.)

Як зазначав у одній із своїх публікацій В. П. Андрущенко «великий інститут національної науки й освіти» має не припиняти наукові дослідження, а «торувати дорогу до істини, а від неї й до практики».

«Нашому суспільству, що реформується, – наголошує він, – наука потрібна як повітря, як ковток води в пустелі, як невичерпне джерело, яке висвітлить народу шлях виходу з тунелю», «тому маємо власними науковими розробками довести спроможність українського наукового загалу до створення міцної науково обгрунтованої платформи державотворення, розвитку культури і людини». (Андрущенко В. Академічна недоброчесність як виклик інтелектуальній спроможності нації // Голос України. – 2018. – № 132 (6887). – 20 липня. – С. 10)

І насамкінець. Автор фундаментального дослідження не забувся висловити вдяність своїм науковцям і друзям, які допомогли йому перекласти низку актуальних проблем, що виникли у процесі підготовки книги.

Для написання безперечно фундаментальної наукової книги «Організоване суспільство» для постановки питання «хто ми?» і формулювання відповіді «куди ми йдемо?» авторові знадобилися широкі знання не лише з філософії, але й з історії, політології, права, психології, педагогіки та інших наук...

Книга може бути корисною всім, хто переймається проблемами українського державотворення і культури, хто шукає і торує шлях її входження у цивілізований світ.

Хронологічний покажчик друкованих праць професора Б. І. Андрусишина

1982

1. **Андрусишин, Б.** Працюють з вогником і завзяттям : [допомога трудівникам села] / Б. Андрусишин, В. Радчук, В. Рибчук // За педагогічні кадри / Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького. – 1982. - № 27 (1019), 4 жовтня. – С. 2.

1987

2. **Андрусишин, Б. І.** Діяльність Подільського губернського відділу праці / Б. І. Андрусишин // V Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція, присвячена 70-річчю Великого Жовтня. – Вінниця, 1987. – С. 7.

3. **Андрусишин, Б. І.** Полум'яний борець ленінського гарту : Б. Й. Магідов / Б. І. Андрусишин // Трибуна лектора. – 1987. - № 12. - С. 4-5.

4. **Андрусишин, Б. І.** 70-річчя створення Народного секретарства праці / Б. І. Андрусишин // Український історичний журнал : наук. часопис Ін-ту історії України, Ін-ту політ. та етнонац. досліджень НАН України. – 1987. - № 12. – С. 144-149.

1988

5. **Андрусишин, Б.** Новое в жизни и деятельности Б. И. Магидова / Б. Андрусишин // Актуальные проблемы исследования биографии пролетарских революционеров : тез. докл. и сообщений респ. науч.-практ. конф., 12-14 октября 1988 г. – Николаев, 1988. – Ч. 2. – С. 212-214.

1990

6. **Андрусишин, Б. І.** Організація соціального страхування в 1919 році / Б. І. Андрусишин // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція : тези доповідей, 15–17 листоп. 1990 р. / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т ім. В. П. Затонського [та ін.]; [редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк, О.М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк]. – Кам'янець-Подільський : [Дунаєвецька рай. друк.], 1990. - Секція історії радянського періоду. – С. 8-9.

7. **Андрусишин, Б. І.** Проституція - явище соціальне / Б. І. Андрусишин // Трибуна : журнал Т-ва «Знання» України. – 1990. - № 9. – С. 31.

8. Робоча програма курсу «Історія України» для студентів усіх спеціальностей (крім 02.07.00 –історія) / В. Й. Борисенко, **Б. І. Андрусишин**, Д. М. Балан; Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького. – К.: Вид-во КДПІ, 1990. - 29 с.

9. **Андрусишин, Б. І.** Создание Наркомтруда Украины и его деятельность (ноябрь 19180 -август 1919 гг) : автореф. дис. ...канд. ист. наук : 07.00.02 / Б. И. Андрусишин; Киевский университет имени Тараса Шевченко. – К., 1990. – 16 с.

10. **Андрусишин, Б. І.** Создание Наркомтруда Украины и его деятельность (ноябрь 19180 - август 1919 гг) : дис. ...канд. ист. наук : 07.00.02 / Б. И. Андрусишин; Киевский университет имени Тараса Шевченко. – К., 1990. – 291 с.

11. **Андрусишин, Б. І.** Становлення професійно-технічної освіти в Галицький Соціалістичній республіці (1920 рік) / Б. І. Андрусишин //Розвиток педагогічної освіти і науки в Західних областях України : тези доп. наук.-практ. конф. – Тернопіль, 1990. – Ч. 1. - С. 38-39.

12. **Андрусишин, Б.** Феномен проституции и борьба с ней в первые годы Советской власти / Б. Андрусишин // Новое поколение. – 1990. - №2. – С. 13-15.

1991

13. **Андрусишин, Б. І.** «Всі говорять про одне і теж – безробіття, дорожнечу...» : (ринок праці і безробіття на Україні в перші роки Радянської влади (1917-1919 рр.) / Б. І. Андрусишин // Трибуна: журнал Т-ва «Знання» України. – 1991. – № 2. – С. 34-35.

14. **Андрусишин, Б. І.** Дзвони століть : як і коли зникли у календарі традиційні народні свята / Б. І. Андрусишин // Київський вісник. – 1991. – 4 квітня.

15. **Андрусишин, Б. І.** Дзвони століть : як і коли зникли у календарі традиційні народні свята / Б. І. Андрусишин // Нове життя (Бережани). – 1991. – 28 травня.

16. **Андрусишин, Б. І.** Запустіння в храмах – пустка в душах / Б. І. Андрусишин // Вільне слово. – 1991. – 7 вересня.

17. **Андрусишин, Б. І.** Організація системи оплати праці в першій період воєнного комунізму на Україні (1919 р.) / Б. І. Андрусишин //Науково-методичні праці з історії СРСР : збірник статей. – Київ, 1991. – Вип. 1. – С. 37-54.

18. **Андрусишин, Б. І.** Церковний дзвін зі сну нас будить.../ Б. І. Андрусишин // Вільне життя (Тернопіль). – 1991. - 31 жовтня.

19. **Андрусишин, Б. І.,** Березовчук М. Д. // Український історичний журнал: наук. часопис Ін-ту історії України, Ін-ту політ. та етнонац. досліджень НАН України. – 1991. - №1. – С. 151-132. – Рец. на кн.: Печенко Г. А. Бесстрашный бронепоезд (Бронепоезд № 93 «Гандзя») / Г. А. Печенко, А. П. Реент. – Харьков : Прапор, 1989. - 188 с.

1992

20. **Андрусишин, Б. І.** До питання про національний і соціальний склад другого радянського українського уряду (1919 р.) / Б. І. Андрусишин // Наукові записки : матеріали зв.-наук. конф. викладачів Київського державного педагогічного інституту імені М. П. Драгоманова за 1991 рік. – Київ: Вид-во КДПІ імені М. П. Драгоманова, 1992. - С. 362-363.

21. **Андрусишин, Б. І.** І зичливою допомогою... / Б. І. Андрусишин // Вільне життя (Тернопіль). – 1992. – 21 листопада.

22. Історія України: матеріали для лекцій та методичні поради для викладачів навчальних закладів системи підготовки молодших спеціалістів / **Б. І. Андрусишин** [та ін.] ; М-во освіти України, Республіканський науково-методичний кабінет. – Київ: РНМК, 1992. – Ч. 2. - 80 с.

23. **Андрусишин, Б. І.** Польська колонізація українських земель 20-30-х років очима галицького селянина : соціально-психологічний аспект / Б. І. Андрусишин // Польща – Україна : історична спадщина і суспільна свідомість : тези доп. міжнар. конф., 29-31 трав. 1992 р. – Кам'янець-Подільський, 1992. - С. 3-5.

24. Борисенко, В. Й. Робоча програма курсу “Історія України” для студентів усіх спеціальностей (крім 02.07.00 – Історія) / В. Й. Борисенко, **Б. І. Андрусишин**, Д. М. Балан; Київський державний педагогічний інститут імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во КДПІ імені М. П. Драгоманова, 1992. - 24 с.

1993

25. **Андрусишин, Б. І.** Запустіння в храмах – пустка в душах / Б. І. Андрусишин // Дзвін. – 1993. - №1. – С. 78-79.

26. **Андрусишин, Б. І.** “Зошити” отця Павла Олійника / Б. І. Андрусишин // Вільне життя (Тернопіль). – 1993. - 23, 26, 30 березня.

27. **Андрусишин, Б. І.** “Зошити” священика отця Павла Олійника (1939-1958 рр.) / Б. І. Андрусишин // Український історичний журнал:

наук. часопис Ін-ту історії України, Ін-ту політ. та етнонац. досліджень НАН України. – 1993. - №1. – С. 105-109.

28. **Андрусишин, Б. І.** “Зошити” священника отця Павла Олійника (1939-1958 рр.) : продовження / Б. І. Андрусишин // Український історичний журнал: наук. часопис Ін-ту історії України, Ін-ту політ. та етнонац. досліджень НАН України. – 1993. - №9. – С. 96-110.

29. **Андрусишин, Б. І.** Просвітництво та національна свідомість (Галичина 20-30-х рр.) / Б. І. Андрусишин // Політологічні читання: українсько-канадський щоквартальник. – 1993. - №3. – С. 99-111.

30. **Андрусишин, Б. І.** Профспілки і держава : взаємовідносини в 1918-1919 рр. / Б. І. Андрусишин // Профспілки України : Всеукр. наук.-популяр. і метод. журн. для профспілкових працівників та активу. – 1993. - №1. – С. 38-43.

31. **Андрусишин, Б. І.** Профспілки і держава : взаємовідносини в 1918-1919 рр.: (продовження) / Б. І. Андрусишин // Профспілки України: Всеукр. наук.-популяр. і метод. журн. для профспілкових працівників та активу. – 1993. - №2. – С. 11-15.

32. **Андрусишин, Б. І.** Профспілки і держава : взаємовідносини в 1918-1919 рр. : (продовження) / Б. І. Андрусишин // Профспілки України: Всеукр. наук.-популяр. і метод. журн. для профспілкових працівників та активу. – 1993. - №3. – С. 96-110.

33. **Андрусишин, Б. І.** Роль культури у формуванні менталітету майбутніх учасників національно-визвольної боротьби ОУН-УПА в 20-30-ті роки / Б. І. Андрусишин // Українські національно-визвольні сили у боротьбі проти фашизму і тоталітарної системи більшовизму в 40-50 х роках: міжнар. наук. конф., 20-21 травня, м. Львів. – Львів, 1993. - С. 37-51.

34. **Андрусишин, Б. І.** Соціальна політика : історичний аспект / Б. І. Андрусишин // Профспілки України: Всеукр. наук.-популяр. і метод. журн. для профспілкових працівників та активу. - 1993. - № 3-4. – С. 10-15.

35. **Андрусишин, Б. І.** ”Спомини “ П. Скоропадського як джерело вивчення соціально-економічної політики Української держави / Б. І. Андрусишин // Наукові записки : матеріали зв.-наук. конф. викладачів Українського державного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за 1992 рік. – Київ: Вид-во УДПУ імені М. П. Драгоманова, 1993. - С. 224-225.

36. **Андрусишин, Б.** Церква в Українській Гетьманській Державі: попередні нотатки та документи / Б. Андрусишин, В. Ульяновський //

Останній гетьман : ювілейний збірник пам'яті П. Скоропадського. 1873-1945. – Київ: Академпрес, 1993. - С. 302-397.

1994

37. Реєнт, О. П. З'їзд поневолених народів (8-15 вересня 1917 р.), (21-28 вересня н. ст.) / НАН України, Ін-т історії України; О. П. Реєнт, **Б. І. Андрусишин**. - Київ, 1994. - 71 с. – Історичні зошити.

38. **Андрусишин, Б. І.** Охорона праці : повторення пройденого? (Як було в Україні 1917-1921 рр.) / Б. І. Андрусишин // Профспілки України: Всеукр. наук.-популяр. і метод. журн. для профспілкових працівників та активу. – 1994. – №1. – С. 45-50.

39. Програма з “Історії України” / М-во освіти і науки України, Український державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Б. І. Андрусишин**, В. Й. Борисенко, М. Л. Головка. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 1994. - 50 с.

40. **Андрусишин, Б. І.** Соціальні конфлікти в Україні : спроба ретроспективного аналізу / Б. І. Андрусишин // Сучасність. – 1994. - №2. – С. 83-92.

1995

41. **Андрусишин, Б. І.** Барометр соціальної рівноваги (страйки: історична ретроспектива) / Б. І. Андрусишин // Профспілки України. – 1995. - № 1-2. - С. 38-46.

42. **Андрусишин, Б. І.** Барометр соціальної рівноваги (страйки: історична ретроспектива) : продовження / Б. І. Андрусишин // Профспілки України: Всеукр. наук.-популяр. і метод. журн. для профспілкових працівників та активу. – 1995. - №3-4. – С. 10-17.

43. О. Павло Олійник. Зошити. Мемуари. Щоденники / передмова, коментарі, упорядкування **Б. І. Андрусишина**. – Київ, 1995. - 191 с.

44. **Андрусишин, Б. І.** Соціальна політика : історичний аспект / Б. І. Андрусишин // Профспілки України: Всеукр. наук.-популяр. і метод. журн. для профспілкових працівників та активу. – 1995. - № 3-4. – С. 10-15.

45. **Андрусишин, Б. І.** Спроба соціального компромісу в діяльності гетьманського уряду 1918 р. / Б. І. Андрусишин // Наукові записки : матеріали звітно-наук. конф. викладачів УДПУ імені М. П. Драгоманова за 1993 р. - Київ: Вид-во УДПУ імені М. П. Драгоманова, 1995. - С. 427-428.

46. **Андрусишин, Б. І.** У пошуках соціальної рівноваги: нариси історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних

змагань 1917-1920 рр. : монографія / Б. І. Андрусишин; Федерація професійних спілок України. – Київ, 1995. - 191 с.

47. **Андрусишин, Б. І.** Як приборкували профспілки : міжпартійна боротьба у профрусі України. 1917-1920 рр. / Б. І. Андрусишин, О. П. Реєнт, О. Л. Мовчан // Профспілки України: Всеукр. наук.-популяр. і метод. журн. для профспілкових працівників та активу. – 1995. - №5-6. – С. 20-27.

1996

48. **Андрусишин, Б. І.** Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради / Б. І. Андрусишин // Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів / М-во освіти і науки України, Український державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во УДПУ імені М. П. Драгоманова, 1996. - Т. 1. – С. 178-213.

49. **Андрусишин, Б. І.** Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради / Б. І. Андрусишин // Центральна Рада на тлі Української революції: наук.- теор. читання в Інституті історії України НАН України, 16 берез. 1995 р. - Київ, 1996. - С. 118-131.

50. **Андрусишин, Б. І.** Методологія оцінки соціальних конфліктів на Волині у період революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. / Б. І. Андрусишин // Малинщина у просторі і часі: Всеукр. наук.-краєзнавчої конф., 25-27 вересня 1996 р.: наукові повідомлення. - Малин, 1996. - С. 113-114.

51. **Андрусишин, Б. І.** Питання соціальної революції в Україні у програмах ОУН-УПА-УГВР / Б. І. Андрусишин // Друга світова війна : матеріали наукової конф., 27-28 жовтня 1995 р.- Київ, 1996. - С. 50-54.

52. **Андрусишин, Б. І.** Про розгром Центрального Бюро професійних спілок м. Києва 20 груд. 1918 р. / Б. І. Андрусишин, Д. М. Балан // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: матеріали наук. конф. “Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми історії і сучасності”, присвяч. 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні. - Київ: Логос, 1996. - С.76-77.

53. **Андрусишин, Б. І.** Програмні засади робітничої політики гетьманського уряду / Б. І. Андрусишин // Наукові записки : збірник наукових праць молодих вчених та аспірантів / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 1996. – Т. 1. – С. 113-139.

54. **Андрусишин, Б. І.** “Пролетарська диктатура” на Україні в 1919 р.: народний комісаріат праці / Б. І. Андрусишин // Історія, історі-

ософія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе): історичний збірник. – Київ: ІТЕЛ, 1996. - С. 101-112.

55. **Андрусишин, Б. І.** Профспілки і українська державність (1917-1920 рр.) / Б. І. Андрусишин // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: матеріали наук. конф. “Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми історії і сучасності”, присвяченої 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні. - Київ: Логос, 1996. - С. 70-71.

56. **Андрусишин, Б. І.** Як приборкували профспілки : міжпартійна боротьба у профрусі України. 1917-1920 рр. : (продовження) / Б. І. Андрусишин, О. П. Реєнт, О. Л. Мовчан // Профспілки України: Всеукр. наук.-популяр. і метод. журн. для профспілкових працівників та активу. - 1996. - N1-2. - С.53-59.

57. **Андрусишин, Б. І.** Як приборкували профспілки : міжпартійна боротьба у профрусі України. 1917-1920 рр. : (продовження) / Б. І. Андрусишин, О. П. Реєнт, О. Л. Мовчан // Профспілки України: Всеукр. наук.-популяр. і метод. журн. для профспілкових працівників та активу. - 1996. - N3-4. - С. - 65-75.

1997

58. **Андрусишин, Б. І.** Діяльність Подільського губерньського відділу праці / Б. І. Андрусишин // Тези доповідей V Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1997. - С.17-24.

59. Малий словник історії України / авт. **Б. Андрусишин, О. Реєнт** [та ін.]: гол. ред. В. Смолій. – Київ.: Либідь, 1997. - 464 с.

60. **Андрусишин, Б. І.** Робітництво і ...Симон Петлюра / Б. І. Андрусишин // Профспілки України: Всеукр. наук.-популяр. і метод. журн. для профспілкових працівників та активу. – 1997. - №4. - С. 79-85.

61. **Андрусишин, Б. І.** Робітнича політика українських урядів (1917-1920 рр.): автореф. дис. докт. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / Б. І. Андрусишин; Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. - Київ, 1997. - 44 с.

62. **Андрусишин, Б. І.** Робітнича політика українських урядів (1917-1920 рр.) : дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / Б. І. Андрусишин; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. - Київ, 1997. - 451 с.

63. **Андрусишин, Б. І.** Соціальна ціна реформ виявилась занадто високою / Б. І. Андрусишин // Профспілкова газета. - 1997. - 12 квітня. - Рец. на кн. : Стоян О. П. Наш гіркий мед. Хроніка Всеукраїнської акції протесту профспілок (17 жовтня 1996 року) проти масової затримки

виплати заробітної плати, пенсій, стипендій і порушень прав трудящих у сфері праці. - Київ: Преса України, 1997. - 174 с.

64. **Андрусишин, Б. І.** Соціально-економічні погляди С. Петлюри / Б. І. Андрусишин // Центральна Рада і український державотворчий процес : до 80-річчя створення Центральної Ради: матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р./ Ін-т історії України НАН України. – Київ, 1997. - С. 347-366.

65. **Андрусишин, Б. І.** Соціально-економічна програма М. С. Грушевського в українській революції / Б. І. Андрусишин // Михайло Грушевський – історик, політик, громадянин : матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського, Київ, 24-25 вересня 1996 р. - Київ, 1997.

66. **Андрусишин, Б.** Українська Галицька Армія (УГА) / Б. Андрусишин // Малий словник історії України / авт. **Б. Андрусишин, О. Реєнт** [та ін.] : гол. ред. В. Смолій. - Київ.: Либідь, 1997. — С. 400.

67. **Андрусишин, Б. І.** Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР) : навчальний посібник / Б. І. Андрусишин. – Київ: Либідь, 1997. - 176 с.

68. **Андрусишин, Б.** Червона Українська Галицька Армія (ЧУГА) / Б. Андрусишин // Малий словник історії України / авт. **Б. Андрусишин, О. Реєнт** [та ін.] : гол. ред. В. Смолій. - Київ: Либідь, 1997. - С. 437.

1998

69. **Андрусишин, Б. І.** Державні органи регулювання трудових відносин в УНР / Б. І. Андрусишин // Наукові записки: зб. наук. ст. / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 1998. - Вип 4. - С.139-147.

70. **Андрусишин, Б. І.** Діяльність Подільського губернського відділу праці / Б. І. Андрусишин // Тези доповідей Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1998. – С. 17-24.

71. Толстенко, О. Жить в Украине - верить в нее / [рецензия и послесловие **Б. И. Андрусишина**, с. 356-357] / Олег Анатольевич Толстенко. - Донецк: Донеччина, 1998.

72. **Андрусишин, Б. І.** Політика російської адміністрації на західноукраїнських землях в роки Першої світової війни / Б. І. Андрусишин // 350-річчя Української держави Б. Хмельницького : матеріали міжнар. наук. конф., 15-16 грудня 1998 р. – Київ, 1998. - С. 42-45.

73. **Андрусишин, Б. І.** Провісник національного відродження / Б. І. Андрусишин // Освіта. - 1998. - 21-28 жовтня. - Рец. на кн.: Даниленко

В. М. Смаль-Стоцький: життя і діяльність / В. М. Даниленко, О. В. Добржанський. – Київ – Чернівці, 1996. – 212 с.

74. **Андрусишин, Б. І.** Профспілки України в ракурсі історії і сьогодення / Б. І. Андрусишин // Профспілки України. – 1998. – 13 травня.

75. **Андрусишин, Б. І.** Україна в роки Першої світової війни / Б. І. Андрусишин // Історія в школі. - 1998. - № 5-6. - С. 10-14.

76. **Андрусишин, Б. І.** Українська церква в оцінках Симона Петлюри / Б. І. Андрусишин // Всеукраїнська міжнародна християнська асамблея “Заповідь нову даю вам : любіть один одного” (Іоан, 13.34) : наук.-практ. конф, 17-18 лютого 1998 р., Київ : доп., повідомлення. – Київ, 1998. - С. 99-100.

77. **Андрусишин, Б. І.** «Церковний дзвін зі сну нас будить...» / Б. І. Андрусишин // Бережанська земля. Т. II: Історично-меморіальний збірник. Український архів. - Торонто - Нью-Йорк - Лондон - Сідней - Козова, 1998. - Т. XIX. - С. 851-852.

78. 350-річчя Української держави Богдана Хмальницького: матеріали міжнар. наук. конф., 15-16 грудня 1998 р. / редкол. : ...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - Київ, 1998.

79. Юридична енциклопедія: у 6-ти тт., т. 1-6 / ред. колегія: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.), ...В. П. Горбатенко (відп. секретар); авт.: ... **Б. І. Андрусишин** [та ін.] – Київ : Укр. енциклопедія, 1998-2004.

1999

80. Історія держави і права України: програма курсу для студентів соціально-гуманітарного факультету спеціальності "Правознавство" / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; В. І. Акуленко, **Б. І. Андрусишин**, А. М. Гуз. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 1999. - 50 с.

81. Історія держави і права України: методичні рекомендації і плани семінарських занять для студентів соціально-гуманітарного факультету спеціальності "Правознавство" / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; В. І. Акуленко, **Б. І. Андрусишин**; ред. А. М. Гуз. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 1999. - 28 с.

82. **Андрусишин, Б. І.** Зібер М. І. / Б. І. Андрусишин //Юридична енциклопедія: у 6-ти тт. / ред. колегія: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.), ...В. П. Горбатенко (відп. секретар); авт.:**Б. І. Андрусишин** [та ін.] – Київ: Укр. енциклопедія, 1999. – Т. 2. - С. 609.

83. **Андрусишин, Б. І.** "Історія русів" / Б. І. Андрусишин //Юридична енциклопедія: у 6-ти тт./ ред. колегія : Ю. С. Шемшученко

(гол. редкол.), ...В. П. Горбатенко (відп. секретар); авт.: ... **Б. І. Андрусишин** [та ін.] – Київ: Укр. енциклопедія, 1999. –Т.2. - С. 735-736.

84. **Андрусишин, Б. І.** Конкурентів боятися - у ВУЗ не ходити / Б. І. Андрусишин // Голос України. - 1999. - 13 липня.

85. **Андрусишин, Б. І.** Невмирущій дух українського відродження / Б. І. Андрусишин // Пам'ять століть. - 1999. - № 5. - С. 154-159.

86. **Андрусишин, Б. І.** ...По їхніх плодах ви пізнаєте їх! (Мт.7.20) / Б. І. Андрусишин // Джерело життя: часопис Зборівської Єпархії УГКЦ. - 1999. - № 6 (24). - С. 28-29.

87. **Андрусишин, Б. І.** Соціально-економічна програма Михайла Грушевського в Українській революції 1917-1920 рр. : до 130-річчя з дня народження М. С. Грушевського / Б. І. Андрусишин, О. П. Реєнт //Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. - 1999. - № 1. - С. 212-219.

88. **Андрусишин, Б. І.** Трудове право в Українській Народній Республіці / Б. І. Андрусишин // Наукові записки: збірник наукових статей / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 1999. - Ч.1: Педагогічні та історичні науки. - С.187-195.

2000

89. **Андрусишин, Б. І.** Військове та флотське духовенство в Україні. Період національно-визвольних змагань 1917-1921 р. / Б. І. Андрусишин, В. І. Ульяновський // Людина і світ. - 2000. - № 5. - С. 16-21.

90. **Андрусишин, Б. І.** Громадянська зрілість - основа життя: соціально-гуманітарний факультет НПУ імені М. П. Драгоманова / Б. І. Андрусишин // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2000. - №61-62 (27 грудня - 3 січня). - С.8-9.

91. **Андрусишин, Б. І.** Демобілізація душпастирів... військове та флотське духовенство в Україні. Період національно-визвольних змагань 1917-1921 р. / Б. І. Андрусишин // Народна армія. - 2000. - 15 квітня.

92. **Андрусишин, Б. І.** Директорія Української Народної Республіки і профспілки(1918-1920 рр.) / Б. І. Андрусишин // Профспілки України: Всеукр. наук.-популяр. і метод. журн. для профспілкових працівників та активу. - 2000. - № 2. - С. 78-87.

93. **Андрусишин, Б. І.** Зарубіжна історіографія історії робітничої політики українських урядів 1917-1920 рр. / Б. І. Андрусишин //Наукові записки: історичні науки / М-во освіти і науки України, Національний

педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - Київ: Науковий Світ 2000. - Вип. на 10-річчя створення. - С. 167-180.

94. **Андрусишин, Б. І.** Західні українці у державному апараті УНР / Б. І. Андрусишин // Наукові записки: збірник / Інститут політичних етнонаціональних досліджень НАН України. - Київ: Вид-во Інституту політичних етнонаціональних досліджень, 2000. - С. 3-11.

95. **Андрусишин, Б.** Історія України в художньо-літературних образах: посібник для 7-8 кл. середніх шкіл /Б. Андрусишин, В. Борисенко. - Київ: Генеза, 2000. - 224 с.

96. **Андрусишин, Б. І.** Профспілки в контексті українського консерватизму (1918 р.) / Б. Андрусишин // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації професійних спілок України. - 2000. - № 3. - С. 19-24.

97. **Андрусишин, Б.** Профспілки і українська державність у добу Директорії УНР / Б. Андрусишин // Наука і сучасність: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2000. - Вип. 1, ч. 3. – С. 11-24.

98. **Андрусишин, Б. І.** Робітнича політика гетьмана П. Скоропадського в контексті українського консерватизму / Б. І. Андрусишин // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Сер.: Історія, політика, філософія. – Київ, 2000. - Вип. 4. - С. 241-258.

99. **Андрусишин, Б.** Соціально-гуманітарний факультет / Б. Андрусишин // Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова: історичний нарис. 1920-2000. - Київ, 2000. - С. 160-181.

100. **Андрусишин, Б.** Соціально-економічні погляди Симона Петлюри / Б. Андрусишин // Історія в школах України. - 2000. - N2. - С.42-48.

101. **Андрусишин, Б. І.** Творці Середньодніпровської Русі / Б. І. Андрусишин, В. Й. Борисенко // Пульсар. - 2000. - N9. - С.68-70.

102. **Андрусишин, Б. І.** Участь галичан у державному будівництві УНР / Б. І. Андрусишин // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Київ : Рідний край, 2000. - Вип. 11. - С. 11-18.

103. **Андрусишин, Б. І.** // Український історичний журнал: наук. часопис Ін-ту історії України, Ін-ту політ. та етнонац. досліджень НАН України. - 2000. - № 3. - С. 146-152. - Рец. на кн.: Солдатенко В.Ф. "Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.)". - Київ: Пошуково-видавниче агентство "Книга пам'яті України", 1999. - 508 с.

104. Студінський, В. А. Паперова промисловість України / В. А. Студінський; відповід. ред. **Андрусишин Б. І.**). - Житомир: Волинь, 2000. - 256 с.

2001

105. **Андрусишин, Б. І.** Антсько-полянський союз племен / Б. І. Андрусишин, В. Й. Борисенко // Наукові записки. Сер.: Історичні науки: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; укладачі : В. Й. Борисенко, Б. І. Андрусишин, П. В. Дмитренко. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001. - Вип. XXVIII. - С. 8-11.

106. **Андрусишин, Б. І.** Громадська зрілість - основа життя. Соціально-гуманітарний факультет / Б. Андрусишин // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2001. - 27 грудня - 3 січня.

107. **Андрусишин, Б.** «Є в революції початок...» / Б. Андрусишин // Освіта. - 2001. - N38-39 (11-18 липня). - С. 13. - Рец. на кн.: Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. Україна крізь віки: в 15-ти тт., т. 10 - Київ, 1999. - 320 с.

108. **Андрусишин, Б.** Культ особи / Б. Андрусишин //Юридична енциклопедія: у 6-ти тт., т. 1-6 / ред. колегія: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.), ...В. П. Горбатенко (відп. секретар) [та ін.] – Київ: Укр. енциклопедія, 2001. – Т. 3. - С. 429-430.

109. **Андрусишин, Б. І.** Мануїльський Д. З. / Б. І. Андрусишин //Юридична енциклопедія: у 6-ти тт. / ред. колегія: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.), ...В. П. Горбатенко (відп. секретар) [та ін.] – Київ: Укр. енциклопедія, 2001. – Т. 3. – С. 575-576.

110. **Андрусишин, Б. І.** Напередодні нового часу / Б. І. Андрусишин // Історія України. – 2001. – Квітень, №13 (221). - С. 8-9. - Рец. на кн.: Дрібниця В. О. Історія України : навч. посібник для 9 кл. загальноосвітньої школи / В. О. Дрібниця, О. П. Реєнт. - Київ: Вид-во Фарингейт, 2000. – 203 с.

111. **Андрусишин, Б. І.** Напередодні нового часу / Б. І. Андрусишин // Освіта : Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2001. – 24-31 січня. - Рец. на кн.: Дрібниця В. О. Історія України : навч. посібник для 9 кл. загальноосвітньої школи / В. О. Дрібниця, О. П. Реєнт. - Київ: Вид-во Фарингейт, 2000. – 203 с.

112. **Андрусишин, Б. І.** Підготовку викладачів правознавства-на рівень сучасних вимог / Б. І. Андрусишин // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: наук, праці та матер. конф. – Київ : Знання, 2001. - Вип. 1. - С. 691-693.

113. **Андрусишин, Б.** Проблема церкви в державній діяльності Симона Петлюри: джерелознавчий аспект / Б. Андрусишин // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 2001. - Т. 7. - С. 37-52.

114. Програма виховної роботи зі студентами Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / Ю. П. Гудзь, **Б. І. Андрусишин**, Ю. Д. Руденко, І. В. Мороз, М. М. Барахтян, М. І. Кравчук, В. Т. Куєвда, М. В. Михайличенко, Л. Є. Пундик, П. М. Чернега [та ін.] // Рідна школа. – 2001. - №11. – С.17-22.

115. **Андрусишин, Б. І.** Соціально-економічний зміст української революції / Б. І. Андрусишин // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: тези наук, доповідей / за ред. О. Рєнта, Ю. Терещенка [та ін.]. - Київ, 2001. - С. 47-48.

2002

116. **Андрусишин, Б.** Від етносу до нації / Б. Андрусишин, А. Гуз // Віче. - 2002. - N1. - С. 79-80. - Рец. на кн.: Вівчарик М. М. Українська нація: шлях до самовизначення / Вівчарик М. М., Панченко П. П., Чмихова В.І. - Київ, 2001.

117. **Андрусишин, Б. І.** Згусток юридичної думки / Б. І. Андрусишин, С. В. Березовська // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2002. - 26-30 листопада.

118. **Андрусишин, Б. І.** Культурні цінності. Право на охорону / Б. І. Андрусишин // Освіта : Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2002. - 18-25 грудня. - С. 7.

119. **Андрусишин, Б. І.** На думку декана... / Б. І. Андрусишин // Освіта : Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик . - 2002. - 20-27 листопада. - С. 6, 9, 11.

120. **Андрусишин, Б.** НАН - університет: шлях з двостороннім рухом: співробітництво НПУ імені М. П. Драгоманова з Інститутом держави і права імені В. М. Корецького / Андрусишин Б., Макосій Н. // Освіта : Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2002. - N12-13 (20-27 лютого). - С.4.

121. Нариси історії професійних спілок України. Федерація профспілок України / авт.: О. М. Стоян (гол. ред.), О. П. Рєнт (кер.), **Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - Київ, 2002. - 732 с.

122. **Андрусишин, Б. І.** Нерон / Б. І. Андрусишин // Юридична енциклопедія, у 6-ти тт. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) [та ін.]; авт.: В. Б. Авер'янов, ...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - Київ, 2002. - Т. 4. - С. 151.

123. **Андрусишин, Б. І.** Перша Всеукраїнська конференція профспілок (травень 1918 р.) та її роль у створенні незалежного профспілкового руху / Б. І Андрусишин // Сучасний стан і перспективи розвитку соціально-гуманітарних наук та освіти: зб. наук. пр., присвячений 10-

річчю соціально-гуманітарного фак-ту / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Б. І. Андрусишин** (відп. ред.) [та ін.]. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. - С. 50-59.

124. **Андрусишин, Б. І.** Підготовка викладачів правознавства на соціально-гуманітарному факультеті / Б. І. Андрусишин // Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. - Ч.1. - С. 8-10.

125. **Андрусишин, Б. І.** Плутократія / Б. І. Андрусишин // Юридична енциклопедія, у 6-ти тт. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) [та ін.]; авт.: В. Б. Авер'янов, ... **Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - Київ, 2002. - Т.4. - С. 578.

126. Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова / редкол.: ... **Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. - Ч.1. - 257 с.

127. **Андрусишин, Б. І.** Професійні спілки України в 1917-1920 рр. / Б. І. Андрусишин // Нариси історії професійних спілок України. Федерація профспілок України / авт.: О. М. Стоян (гол. ред.), О. П. Рент (кер.), **Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - К., 2002. - С. 101-234.

128. **Андрусишин Б. І.** Сповідь душі / Б. І. Андрусишин // Освіта: Всеукраїнська громадсько-політичний тижневик. - 2002. - 13-20 березня. - С. 11. - Рец. на кн.: Акуленко В. І. На перехресті закону і совісті: нариси, памфлети, спогади. - Київ: Вид-во "Укр. енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2001. - 456 с.

129. **Андрусишин, Б. І.** Створення та діяльність соціально-гуманітарного факультету / Б. І. Андрусишин // Сучасний стан і перспективи розвитку соціально-гуманітарних наук та освіти: збірник наукових праць, присвячений 10-річчю соціально-гуманітарного фак-ту / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Б. І. Андрусишин** (відп. ред.) [та ін.]. - Київ, 2002. - С. 6-37.

130. Сучасний стан і перспективи розвитку соціально-гуманітарних наук та освіти : зб. наук. праць, присвячений 10-річчю соціально-гуманітарного фак-ту / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Б. І. Андрусишин** (відп. ред.) [та ін.]. - Київ, 2002. - 244 с.

131. Україна і Польща в ХХ столітті : проблеми і перспективи взаємовідносин : зб. наук. праць / редколегія: ...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]. – Київ-Краків, 2002. - 312 с.

132. **Андрусишин, Б. І.** Україна крізь віки / Б. І. Андрусишин // Урядовий кур'єр. - 2002. - № 3, 5 січня. – С.9. - Рец. на кн.: Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт; Україна крізь віки: в 15-ти тт., т. 10 - Київ, 1999. - 320 с.

133. **Андрусишин, Б. І.** Центральна Рада і становлення незалежного профспілкового руху / Б. І. Андрусишин // Микола Плав'юк: Україна - життя моє. - Т.3. Та долю іншу він обрав — душі неспокій : на пошану Миколи Плав'юка. - Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2002. - С. 625-646.

134. **Андрусишин, Б. І.** // Український історичний журнал: наук. часопис Ін-ту історії України, Ін-ту політ. та етнонац. досліджень НАН України. - 2002. - № 1. - С. 131 -137. - Рец. на кн.: Кульчицький С. В. Україна між двома світовими війнами (1921-1939 рр.). - К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. - 336 с.

2003

135. **Андрусишин, Б. І.** Березовчук Микола Данилович / Андрусишин Б. І // Енциклопедія сучасної України. - К.: Вид-во Інституту енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. - Т.2. - С. 513.

136. **Андрусишин, Б. І.** Віхи творчої біографії Михайла Драгоманова / Б. І. Андрусишин // Перші Міжнародні драгоманівські читання : матеріали, 30 вересня - 2 жовтня 2003 р. / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. - Вип. 1. – С. 27-29.

137. **Андрусишин, Б. І.** Гетьманські традиції в Україні очима наших сучасників / Б. І. Андрусишин, А. І. Козенюк // Гетьманський альманах. - Київ: ВЦ КНЛУ, 2003. – Ч. 2. - С. 176-185.

138. **Андрусишин, Б. І.** Ідеї опозиції в освіті у Польщі у 80-х роках 20 ст. / Б. І. Андрусишин, І. М. Ковчина // Наука і сучасність. Сер.: Педагогіка. Філологія: збірник наукових праць / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. - Т. 36. - С. 23-31.

139. **Андрусишин, Б. І.** Комплексне дослідження з історії України / Андрусишин Б. І., Дробот І. І. // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2004. - 16-23 квітня. - С. 7. - Рец. на кн.: Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX-поч. ХХ ст.). - К. 2003. – 340 с.

140. **Андрусишин, Б. І.** Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз; М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2003. - 60 с.

141. **Андрусишин, Б. І.** Проблеми охорони праці та соціального забезпечення, боротьба з безробіттям за доби Директорії УНР / Б. І. Андрусишин // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України / ред. В. І. Андрейцев, Б. І. Андрусишин, О. В. Бабкіна, голов. ред. М. Л. Головка. - Київ: Курс, 2003. - Вип. 2 (21). - С. 8-17.

142. **Андрусишин, Б. І.** Хоростець - значить сонячний / Б. І. Андрусишин // Голос України. - 2003. - 16 жовтня.

143. **Андрусишин, Б. І.** Чоловічий погляд на жіночі проблеми / Б. І. Андрусишин // Студентська платформа: газета СГФ. - 2003. - №3.

2004

144. **Андрусишин, Б.** Від Хоростця - до України / Б. Андрусишин // Освіта : Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2004. - № 24 (19-26 травня). - С. 8-9.

145. **Андрусишин, Б. І.** Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду : збірник наук. матеріалів : до 40-річчя кафедри культурології НПУ імені М. П. Драгоманова / редкол.: В. Д. Бондаренко (відп. ред.), ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 387 с.

146. **Андрусишин, Б.** Директорія УНР і автокефалія української православної церкви / Б. Андрусишин // Пам'ять століть: історичний, науковий та літературний журнал. - 2004. - №5. - С. 4-23.

147. **Андрусишин, Б.** Директорія УНР і автокефалія Української православної церкви : (продовження) / Б. Андрусишин // Пам'ять століть: історичний, науковий та літературний журнал. - 2004. - № 6. - С. 3-16.

148. Студінський, В. А. Паперова промисловість України: XVI-XX століття : монографія. - 2-е вид., доп., виправл. / за наук. ред. **Б. І. Андрусишина**. - Житомир: Вид-во "Волинь", 2004. - 268 с.

149. **Андрусишин, Б. І.** Підготовка правознавчих кадрів для освітньої галузі / Б. І. Андрусишин // Юридичні читання молодих вчених: збірник матеріалів всеукр. наук. конф., 23-24 квітня 2004 р. / Націона-

льний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. - Ч.П. - С. 3-13.

150. **Андрусишин, Б.** Погляд у минуле - заради майбутнього /Б. Андрусишин // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2004. - №42, 29 вересня-6 жовтня. - С. 15. – Рец. на кн.: Лупейка В. Світочі і лжепророки. – Львів: Вид-во М. П. Коць, 2004.

151. Лупейко, В. Ю. Світочі і лжепророки: есе: навч. посібник / [передмова : **Андрусишин Б.** Погляд у минуле - заради майбутнього, с. 3-6]. - Львів: Видавництво М. П. Коць, 2004.

152. **Андрусишин, Б.** Село Хоростець на територіальній і міфологічній мапі України / Б. Андрусишин // Проблеми історії України XIX-поч. XX ст. - Київ: Інститут історії України, 2004. - Вип.VIII. - С. 144-154.

153. **Андрусишин, Б. І.** Спогади про друга / Б. І. Андрусишин //Лупейко В. З Україною в серці: Фрагменти життя і творчості педагога-вченого. - Київ -Тетерів, 2004. - С. 148-149.

154. **Андрусишин, Б.** Створення і діяльність Комісії у справах військового духовенства в Українській державі (1918 р.) / Б. Андрусишин [та ін.] // Пам'ятки України. - 2004. - № 12. - С. 17-34.

155. **Андрусишин, Б. М. С.** Тишкевич: людина, політик, дипломат (до 85-річчя початку дипломатичних відносин України з Ватиканом) / Б. І. Андрусишин, Г. В. Стрельський // Людина і політика. - 2004. - № 1. - С. 144-152.

156. Юридичні читання молодих вчених : збірник матеріалів Всеукр. наук. конф., 23-24 квітня 2004 р., м. Київ, Україна / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, НАН України, НПУ імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редкол.: В. П. Андрущенко,...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – Ч.1. – 450 с.

157. Юридичні читання молодих вчених : збірник матеріалів Всеукр. наук. конф., 23-24 квітня 2004 р., м. Київ, Україна / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редкол.: В. П. Андрущенко,...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – Ч.2 – 278 с.

2005

158. **Андрусишин, Б.** Дипломатична спроба визнання автокефальної церкви Вселенським патріархом у добу української революції / Б. Андрусишин // Україна дипломатична - 2004. - Київ, 2005. - Вип. 5. - С. 649-661.

159. Другі юридичні читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, 8 травня 2005 р. / М-во освіти і науки України, Національна академія наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редкол.: В. П. Андрущенко (гол. ред.), **Б. І. Андрусишин** [та ін.]. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 712 с. – (До 170-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова).

160. **Андрусишин, Б.** Історико-краєзнавчі компоненти соборності у топонімах України : Історико-краєзнавчі компоненти соборності у топонімах України / Б. Андрусишин // Україна соборна: зб. наук. статей. - Київ, 2005. - Вип. 2, ч. III : Історична регіоналістика в контексті соборності України. - С. 3-14.

161. **Андрусишин, Б. І.** Кадри для освітньої галузі: проблеми підготовки / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова: до 170-річного ювілею. Сер. 18: Економіка і право: збірник наукових праць. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. - Вип. 2. - С. 96-105.

162. **Андрусишин, Б. І.** Методика викладання шкільного курсу „Основи правознавства” : курс лекцій / Андрусишин Б. І., Гуз А. М.; М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. - 162 с.

163. **Андрусишин, Б. І.** Методика організації позакласної роботи з правознавства в сучасній школі / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова: до 170-річного ювілею. Сер. 18: Економіка і право / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. - Вип. 3. - С. 143-150.

164. **Андрусишин, Б. І.** Натхненники громадянського суспільства / Б. І. Андрусишин // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик.- 2005. - 6-13 квітня. - С. 6.

165. **Андрусишин, Б.** О политике и религии / Б. Андрусишин // Час.уа. : всеукраїнський ілюстрований еженедельник. - 2005. - 29 жовтня. - № 2. - С. 18-19.

166. **Андрусишин, Б.** Перша світова війна в економіко-понятійному ракурсі: роль і місце України / Б. Андрусишин, Я. Верменич // Освіта : Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2005. - №16, 13-20 квітня. - С. 13. - Рец. на кн.: Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. - К.: Генеза, 2004. - 480 с.

167. **Андрусишин, Б.** Підготовка педагогічних кадрів в контексті

євроінтеграції: проблема взаємного пізнання / Б. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 7: Культурологія. Релігієзнавство. Філософія: до 170-річного ювілею / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. - Вип. 4 (17). - С. 56-59.

168. Соціально-гуманітарний факультет / **Б. І. Андрусишин** // Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Історія. Сьогодення. Перспективи. 1834-2004 / автори: В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова, П. В. Дмитренко, І. І. Дробот; ред. рада: В. Андрущенко, Г. Волинка, А. Т. Авдієвський, В. П. Бех, П. В. Дмитренко, І. І. Дробот, О. С. Падалка, М. І. Шкіль; наук. ред. В. К. Майборода. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, Навчальна книга, 2005. - С. 168-181.

169. **Андрусишин, Б.** Спроба реформування середньої духовної освіти у добу Директорії УНР (1918-1920 рр.) / Б. Андрусишин // Педагогіка духовності: поступ у третє тисячоліття: матеріали міжнародної наукової конференції, 19 квітня 2005 р. / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. - С. 6-13.

2006

170. **Андрусишин, Б. І.** Держава і церква на постсоціалістичному просторі: проблема взаємовідносин / Б. І. Андрусишин // Нова парадигма: спецвипуск: Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: матеріали міжнар. наук.-теоретич. конф., (8-9 лютого 2006 р.) / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Творче об'єднання "Нова парадигма", Громадська організація "Феміда", Фонд "Співдружність". - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. - С. 317-320. - Бібліогр. в кінці ст.- Літ.: 8 н.

171. **Андрусишин, Б.** Михайло Максимович в оцінках Михайла Драгоманова / Б. Андрусишин, В. Короткий // Другі Міжнародні драгомановські читання: *Матеріали. 27-28 жовтня 2006 р./ Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. - Вип. 1. - С. 9-12. - Бібліогр. в кінці ст.

172. **Андрусишин, Б.** От Софии Константинопольской к Софии Киевской / Андрусишин Б., Гребенникова Т. // Да: ежекварт. междунар. культурно-интеллектуальный журнал. - 2006. - Осень, №22. - С. 56-62.

173. **Андрусишин, Б. І.** Питання Першої світової війни на сторінках історичної художньої літератури / Б. Андрусишин // Проблеми історії України XIX поч. XX століття / Інститут історії України, НАН України. - К.: Вид-во Інституту історії України, 2006. - Вип. XII. - С. 111-123.

2007

174. **Андрусишин, Б. І.** Дзвони до схід сонця... / Б. Андрусишин // Слово Просвіти. – 2007. - № 30, 26 липня-1 серпня. - 2007. - С. 7.

175. **Андрусишин, Б. І.** Еволюція шкільної правової освіти в Україні / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер.18: Економіка і право : зірник наукових праць. - К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. - № 5. - С. 99-110.

176. **Андрусишин, Б. І.** Законодавче регулювання трудових відносин в Українській державі / Б. І. Андрусишин // Треті юридичні читання: матеріали Міжнар. наук. конф., 25-26 квітня 2007 р. / М-во освіти і науки України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. - Т. 1. - С. 31-34.

177. **Андрусишин, Б.** Кадри викладачів політології і права: до 15-річчя соціально-гуманітарного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / Б. Андрусишин // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2007. - №47/50 (21-28 листопада). - С. 7-9.

178. Михайло Драгоманов: вибрані праці [у 3-х т., 4 кн.] / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова ; редкол.: В. П. Андрущенко (гол.), **Б. І. Андрусишин**, В. П. Бех, Г. І. Волинка, Л. І. Мацько, В. Ф. Погребенник (відп. секретар); упоряд. та примітки В. Ф. Погребенник. – Київ: Знання України, 2007. – Т. 1, кн. 1: Історія. Педагогіка. Публіцистика. – 344 с. – (Зміст: (Зміст: В. Андрущенко, В. Погребенник. *Положение и задачи науки древней истории. - Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII столетии. - Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII столетии. - Про українських козаків, татар та турків. - Антракт з історії українофільства (1863-1872). - Турки внутренние и внешние. - Примітки).*

179. Михайло Драгоманов: вибрані праці [у 3-х т., 4 кн.] / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова ; редкол.: В. П. Андрущенко (гол.), **Б. І. Андрусишин**, В. П. Бех, Г. І. Волинка, Л. І. Мацько, В. Ф. Погребенник (відп. секретар); упоряд. та примітки В. Ф. Погребенник. – Київ : Знання України, 2007. – Т. 1, кн. 2: Історія. Пуб-

ліцистика. Політологія. – 272 с. – (Зміст: *Что такое украинофильство? – На увагу українолюбцям у Росії. – Чудацькі думки про українську національну справу. – Віра і громадські справи. – Відповідь. – Всеобщее голосование и русины в Австрии. – Пропавший час. – Примітки. – Іменний покажчик*).

180. Михайло Драгоманов: вибрані праці [3–х т., 4 кн.] / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова ; редкол.: В. П. Андрущенко (гол.), **Б. І. Андрусишин**, В. П. Бех, Г. І. Волинка, Л. І. Мацько, В. Ф. Погребенник (відп. секретар); упоряд. та примітки В. Ф. Погребенник. – Київ: Знання України, 2007. – Т. 2: Фольклористика. Літературознавство. – 439 с. – (*Малороссия в ее словесности. – Исторические песни малорусского народа. – Ученая экспедиция в западно-русский край. – Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880). – Фатальна вдова (карно-психологічна тема в українській народній пісні). – Література російська, великоруська і галицька. – Українське письменство 1866-1873 років. – Примітки*).

181. Михайло Драгоманов: вибрані праці [у 3–х т., 4 кн.] / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова ; редкол.: В. П. Андрущенко (гол.), **Б. І. Андрусишин**, В. П. Бех, Г. І. Волинка, Л. І. Мацько, В. Ф. Погребенник (відп. секретар); упоряд. та примітки В. Ф. Погребенник. – Київ : Знання України, 2007. – Т. 3: Літературознавство. – 299 с. – (*Зміст : Три листа до редакції “Друга”. – Галицько-руське письменство. – По вопросу о малорусской литературе. – Література українська, проскрибована урядом російським. – Примітки. – Іменний покажчик*).

182. Соціально-правовий захист дітей з вадами розумового розвитку: навчальний посібник / упоряд. **Б. І. Андрусишин**, В. М. Синьов; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. - 176 с.

183. **Андрусишин, Б.** Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні / Б. Андрусишин, А. Гуз // Юридичний журнал. - 2007. - N 4. - С. 88-95.

184. **Андрусишин, Б. І.** Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні: теоретико-методологічні аспекти / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз // Треті юридичні читання: матеріали Міжнар. наук. конф., (25-26 квітня 2007 р.) / М-во освіти і науки України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редколегія : В. П. Андрущенко, ... **Б. І. Андрусишин** [та ін.]. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Т. 1. - С.6-17.

185. **Андрусишин, Б. І.** УСС Великій Україні: соціально-

психологічний аспект взаємного пізнання / Б. І. Андрусишин // Україна Соборна : збірник наукових статей / Інститут історії України, НАН України. - К.: Вид-во Інституту історії України, 2006. - Вип. 4., т.1. - С. 37-41.

186. **Андрусишин, Б.** Учитель правознавства в структурі шкільного педагогічного колективу / Б. Андрусишин, А. Гуз // Юридичний журнал. - 2007. - № 6. - С. 75-76.

187. **Андрусишин, Б. І.** // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - Київ: Інститут історії України, 2007. – Вип. XIV. - С. 358-359. - Рец. на кн.: Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / відповід. ред. О. П. Реєнт. - Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. - 631 с.

188. Третє юридичні читання : матеріали Міжнар. наук. конф., 25-26 квітня 2007 р., м. Київ, Україна / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редкол.: В. П. Андрущенко, ...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Т. 1. – 198 с.

189. Третє юридичні читання : матеріали Міжнар. наук. конф., 25-26 квітня 2007 р., м. Київ, Україна / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редкол.: В. П. Андрущенко, ...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Т. 2. - 237 с.

190. Третє юридичні читання: програма Міжнар. наук. конф., (25-26 квітня 2007 р.) / М-во освіти і науки України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редколегія : В. П. Андрущенко, ... **Б. І. Андрусишин** [та ін.]. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 23 с.

2008

191. **Андрусишин, Б. І.** Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” : підручник для студ. вищих навч. закладів / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. – Київ : Вид-во Знання, 2008. – 301 с. - (Вища освіта XXI століття).

192. **Андрусишин, Б. І.** На пульсі сьогодення і минувшини / Б. І. Андрусишин // Слово Просвіти: Всеукраїнський культурологічний тижневик. - 2008. - № 23 (452), 5-11 червня. - С. 11. - Рец. на кн.: Лупейко В. Ю. На крутих роздоріжжях.- Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2007. - 344 с.

193. **Андрусишин, Б. І.** Правова культура молоді як засіб боротьби зі злочинністю / Б. І. Андрусишин // Четверті юридичні читання : матеріали Міжнар. наук. конф., 3-4 квітня 2008 р. / М-во освіти і науки України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 19-23. - Літ.: 6 н.

194. **Андрусишин, Б. І.** Правова культура молоді як гарант правового суспільства / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер.18: Економіка і право : збірник наукових праць. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. - Вип. 6. - С. 70-73.

195. **Андрусишин, Б.** Ретроспективні осяйяні мрії / Б. Андрусишин // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – 2008. – 24-31 грудня, № 53(5331). – С. 8. – Рец. на кн.: Акуленко В. Відлуння пам'яті: назад у майбутнє / В. Акуленко. – Київ : Т-во Друкарня Бізнес поліграф, 2006. - 400 с.

196. **Андрусишин, Б. І.** Сучасний стан організації навчально-виховного процесу з правознавства у загальноосвітніх закладах України (1991-2006 рр.) / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право : збірник наукових праць. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. - Вип. 6. - С. 153-159.

197. **Андрусишин, Б. І.** Традиція гетьманства в Україні: динаміка сучасного сприйняття / Б. І. Андрусишин // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер.: Історія, економіка, філософія / гол. ред. Ю. І. Терещенко. – Київ: Вид. центр. КНЛУ, 2008. – Вип. 14. - С. 136-139.

198. Четверті юридичні читання : матеріали Міжнар. наук. конф., 3-4 квітня 2008 р., м. Київ, Україна / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редкол.: В. П. Андрущенко, ...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]; - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. - 476 с.

2009

199. **Андрусишин, Б. І.** «Вони формують правову державу» : до 175-річчя Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / Б. І. Андрусишин // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – 2009. - № 48-49, 18-25 листопада. – С. 4-5.

200. **Андрусишин, Б. І.** Державно-церковні відносини: природа, зміст, характер функціонування, типологізація / Б. І. Андрусишин

//Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; редкол.: В. І. Акуленко, **Б. І. Андрусишин** (відп. ред.) [та ін.]. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. - Вип. 7. – С. 194-104.

201. **Андрусишин, Б. І.** До проблеми самовизначення галузі “Освітнє право України” / Б. І. Андрусишин // П’яті юридичні читання. Проблеми верховенства права: теорія і практика : матеріали Міжнар. наук. конф., 23-24 квітня 2009 р. / М-во освіти і науки України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. - С. 12-16. - Літ. : 9 н.

202. **Андрусишин, Б. І.** Магідов Борис Йосипович / Б. І. Андрусишин //Енциклопедія історії України : у 10 тт. / редкол.: В. А. Смолій (гол.) [та ін.]; авт. : Абашина Н. С. , ...**Андрусишин Б. І.** [та ін.]. – Київ: Наук. думка, 2009. – Т. 6. - С.416.

203. П’яті юридичні читання. Проблеми верховенства права : теорія і практика : матеріали Міжнар. наук. конф., 23-24 квітня 2009 р., м. Київ, Україна / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редкол.: В. П. Андрущенко, ...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. - 493 с.

204. **Андрусишин, Б. І.** Соціально-гуманітарний факультет. Кафедра теорії та історії держави і права / Б. І. Андрусишин // Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Історія. Сьогодення. Перспективи. 1834-2004. / авт. В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова, П. В. Дмитренко, І. І. Дробот. – К.: Навчальна книга, 2005.- С.168-173.

205. **Андрусишин, Б. І.** Справа охорони пам’яток церковної старовини у добу Директорії УНР (1918-1921 рр.) / Б. І. Андрусишин // Культурна спадщина України: матеріали Міжнародної наук.-практ. конф., м. Умань, 15-16 травня 2009 р. – Умань, 2009. – С. 162-169.

206. **Андрусишин, Б. І.** Форми та методи формування правових знань у студентів вищих навчальних закладів у процесі вивчення вузівського курсу правознавства / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз // П’яті юридичні читання. Проблеми верховенства права: теорія і практика : матеріали Міжнар. наук. конф., 23-24 квітня 2009 р. / М-во освіти і науки України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. - С. 362-366. - Літ. : 11 н.

2010

207. Петько, Л. В. Англійська мова для вступників до магістратури зі спеціальності 8.060101 “Правознавство” : навчальний посібник для бакалаврів, викладачів та студентів вищих навч. закладів / М-во освіти і науки України, Нац. академія пед. наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Л. В. Петько, В. В. Ніколаєнко ; ред. **Б. І. Андрусишин**. – К., 2010. – 140 с.

208. **Андрусишин, Б. І.** Держава, право і Церква періоду раннього християнства / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право : збірник наукових праць. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. - Вип. 9. - С.69-77.

209. **Андрусишин, Б. І.** Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навч. посібник / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 282 с.

210. **Андрусишин Б. І.** Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку / Б. І. Андрусишин // Духовні студії: науковий журнал. – Київ.: IBLS «Планета», 2010. – №1, Квітень-травень-червень. – С.12-25.

211. **Андрусишин. Б. І.** Загальні засади організації навчального процесу з правознавства у ВНЗ у процесі гармонізації вітчизняної освітньої системи до стандартів болонського процесу / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз // Шості юридичні читання. Правова культура, правова свідомість і право: матеріали міжнар. наук. конф., 22-23 квітня 2010 р. / М-во освіти і науки України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 291-294.

212. Из наукової спадщини. Кн.1. Політологія. Культурологія / М. П. Драгоманов; редкол. В. П. Андрущенко (гол.), **Б. І. Андрусишин**, В. П. Бех, Г. І. Волинка, О. С. Падалка, В. Ф. Погребенник (упорядкування та примітки); Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - К.: Знання України, 2010. – 595 с. – (Зміст: *Андрущенко В., Погребенник В. Спадщина малознаного Михайла Драгоманова – політолога й культуролога. – Восточная политика Германии и обрусение. – Евреи и поляки в Юго-Западном крае. – Русские в Галиции. – Литературное движение в Галиции. – Литературно-общественные партии в Галиции. – Новые движения среди русских галичан. – Примітки. – Іменний покажчик*).

213. **Андрусишин, Б. І.** Інститут політології та права / Б. І. Андрусишин // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - №4 (5387) – 2010. – 12 січня. – С.5. (фото).

214. **Андрусишин, Б. І.** Концептуальні засади формування правових знань у студентів вищих навчальних закладів / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 135 с. - [НДР: Державний реєстраційний номер РК 0109U001263].

215. **Андрусишин, Б. І.** Магідов Борис Йосипович / Б. І. Андрусишин // Енциклопедія історії України: у 10 тт. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – Київ: Наук. думка, 2009. – Т. 6.: Ла-Мі. – С. 416.

216. **Андрусишин Б. І.** На перехресті закону й долі : до 75-річного ювілею В. І. Акуленка / Б. І. Андрусишин // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2010. – № 46 (5429), 10-17 листопада. - С. 6.

217. **Андрусишин, Б. І.** Освітнє право в процесі його становлення і розвитку / Б. І. Андрусишин // Держава і право у світлі сучасної юридичної думки : збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка : до 75-річчя від дня народження. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2010. - С. 124-130.

218. **Андрусишин, Б. І.** Освітнє право України : деякі дискусійні проблеми / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; редкол.: В. І. Акуленко, Б. І. Андрусишин (відп. ред.) [та ін.]. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. - Вип.12. - С. 3-18. – Бібліогр. : 40 н.

219. **Андрусишин, Б. І.** Освітнє право України: шляхи та перспективи розвитку / Б. І. Андрусишин // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – 2010. – № 50, 8-15 грудня. – С.6-7.

220. **Андрусишин, Б. І.** Освітнє право України: шляхи та перспективи розвитку / Б. І. Андрусишин // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – 2010. – № 51-52, 22-29 грудня. – С.11.

221. **Андрусишин, Б. І.** Освіченість, виплекана духовністю / Б. І. Андрусишин // Пам'ять століть. – 2010 - №6. –С. 209-214. - Рец. на кн.: В. Денисенко. Духовна освіта в Україні Х-ХVIII ст. /В. Денисенко. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2010. - 518 с.

222. Плебсологічне осмислення перспектив розвитку Української держави : Третя всеукр. наук.-практ. конф., 20 травня 2010 р.: [матеріали доповідей і виступів] / редкол.: **Б. І. Андрусишин** [та ін.]. – Київ, 2010. – Вип. 3. – 311 с.

223. **Андрусишин, Б. І.** Політика Директорії Української Національної Республіки щодо Церкви (листопад 1918-1921 рр.) / Б. І. Андрусишин // Шості юридичні читання. Правова культура, правова свідомість і право: матеріали міжнар. наук. конф., 22-23 квітня 2010 р. / М-во освіти і науки України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 29-32.

224. **Андрусишин, Б. І.** Правові засади державно-церковних відносин в епоху Середньовіччя / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; редкол.: В. І. Акуленко, Б. І. Андрусишин (відп. ред.) [та ін.]. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 11. – С. 3-14. – Бібліогр. : 8 н.

225. **Андрусишин, Б. І.** Привітання учасникам конференції директора Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Андрусишина Богдана Івановича // Плебсологічне осмислення перспектив розвитку Української держави: Третя всеукр. наук.-практ. конф., 20 травня 2010 р.: [матеріали доповідей і виступів] / редкол.: Б. І. Андрусишин [та ін.]. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 3. – С. 9-11.

226. **Андрусишин, Б. І.** Трансформація поняття “свободи” у політико-правових традиціях середньовічної України / Б. І. Андрусишин, С. Д. Сворака // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право : збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 10. – С. 76-83. – Бібліогр. : 11 н.

227. **Андрусишин, Б. І.** Снага невтомності / Б. І. Андрусишин // Літературна Україна. – №12 (5344). – 2010. – 1 квітня. – С. 2. – Рец. на кн.: Віктор Лупейко. Витязі української духовності. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009.

228. **Андрусишин, Б. І.** Формування християнського вчення про державу / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко // Економіка і право. – 2010. – №8. – С. 125-130.

229. Шості юридичні читання. Правова культура, правова свідомість і право : матеріали Міжнар. наук. конф., 22-23 квітня 2010 р., м. Київ, Україна / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редкол.: В. П. Андрущенко, ...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 381 с.

2011

230. Петько, Л. В. Англійська мова для вступників до магістратури зі спеціальності 8.03040201 “Правознавство” : навч. посібник для студентів, бакалаврів, викладачів та аспірантів вищих навч. закладів / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Л. В. Петько, В. В. Ніколаєнко ; за ред. **Б. І. Андрусишина**. – 2-ге вид., доп. і випр.– Київ: Україна, 2011. – 147 с.

231. **Андрусишин, Б. І.** Вплив освітнього права на розвиток сучасної правової системи України / Б. І. Андрусишин // Сучасні проблеми правової системи України: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф., 24 листопада 2011 р., м. Київ / Київський ун-т права НАН України; [редкол.: Шемшученко Ю. С., Бошицький Ю. Л., Чернецька О. В. та ін.]. – Київ: Вид-во Європейського університету, 2011. – Вип. 3. - С. 54-55.

232. **Андрусишин, Б. І.** Державно-політичні структури Київської Русі: монографія / Б. І. Андрусишин, В. Д. Сворака. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 217 с.

233. Бондаренко, В. Д. Державно-церковні правовідносини в період реформації й контрреформації (XVI-XVII ст.) / В. Д. Бондаренко, **Б. І. Андрусишин** // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова; редкол.: В. І. Акуленко, Б. І. Андрусишин (відп. ред.) [та ін.].- Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011.- Вип. 13.- С. 75-86.– Бібліогр.: 16 н.

234. **Андрусишин, Б. І.** Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 387 с.

235. Бондаренко, В. Д. Державно-церковні правовідносини нового часу (XVIII-XIX ст.) / В. Д. Бондаренко, **Б. І. Андрусишин** // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право: збірник наукових / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; редкол.: В. І. Акуленко, Б. І. Андрусишин (відп. ред.) [та ін.]. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. - Вип. 14. - С. 129-139. – Бібліогр. : 6 н.

236. **Андрусишин, Б. І.** Концептуальні засади викладання навчальної дисципліни «Права людини» в загальноосвітніх навчальних закладах України / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз, Ю. С. Шемшученко. –

Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 150 с. [НДР : Державний реєстраційний номер РК 0111U000354].

237. **Андрусишин, Б. І.** Методика викладання правознавства у вищому навчальному закладі: навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 241 с.

238. **Андрусишин, Б. І.** Михайло Драгоманов як політик та політолог / Б. І. Андрусишин // Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: науковий збірник до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / упорядники : В. Погребенник, С. Шевчук, Н. Осьмак; М-во освіти і науки, молоді та спорту України; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. - С. 56-86.

239. **Андрусишин, Б. І.** Молодь та освіта / Б. І. Андрусишин // Діалог Євразії. Україна. Осінь-зима.– 2011. - №2.– С. 18-21.

240. Навчально-методичний комплекс фахової підготовки бакалаврів спеціальності 6.040300 «Політологія» / за ред. **Андрусишина Б. І.**; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 526 с.

241. Навчально-методичний комплекс фахової підготовки бакалаврів спеціальності 6.060100 «Правознавство» / за ред. **Андрусишина Б. І.**; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 485 с.

242. **Андрусишин, Б. І.** Освітнє право України: шляхи та перспективи розвитку / Б. І. Андрусишин // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – 2011. - №5-6 (5440-5441), 26 січня - 2 лютого. – С.8.

243. **Андрусишин, Б. І.** Освітнє право України: проблеми та перспективи / Б. І. Андрусишин // Юридичний журнал. – 2011. - №1 (103). – С.91-101.

244. **Андрусишин, Б. І.** Паралелі історії (до 10-ї річниці встановлення меморіальної дошки на будівлі НПУ імені М. П. Драгоманова, присвяченої Галицько-Буковинському куреню Січових стрільців) /Б. І. Андрусишин // Наукові записки: збраник наукових статей / М-во освіти і науки, молоді та спорту України; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. LXXXIV (94). – С. 236-243.

245. **Андрусишин, Б. І.** Роль и место образовательной среды в непрерывном развитии и саморазвитии личности обучающихся / Б. І. Андрусишин // ТехноОбраз-2011. : материалы VIII междунар. науч.-практ. конф., Гродно, 17-18 марта 2011 г., в 4 ч. / ГрГУ им. Я. Купалы ; редкол.: В. П. Тарантей (гл. ред.), Н. В. Михалкович (зам. гл. ред.) [и др.]. – Гродно : ГрГУ, 2011. – Ч. 3 . - С. 14-18.

246. **Андрусишин, Б. І.** Стан та перспективи наукових досліджень освітнього права в Україні / Б. І. Андрусишин //Сьомі юридичні читання. Культура і право на початку ХХІ століття: матеріали міжнар. наук. конф., 19-20 травня 2011 р. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.] ; редколегія: В. П. Андрущенко,...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 10-18. – Літ.: 29 н.

247. **Андрусишин, Б. І.** Структурні елементи політичної концепції Михайла Драгоманова (До 170-ї річниці від дня народження М. П. Драгоманова) / Б. І. Андрусишин //Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; редкол. : В. І. Акуленко, Б. І. Андрусишин (відп. ред.) [та ін.]. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. - Вип. 15. - С. 146-157.– Бібліогр.:18 н.

248. Сьомі юридичні читання. Культура і право на початку ХХІ століття : матеріали Міжнар. наук. конф., 19-20 травня 2011 р., м. Київ, Україна / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редколегія: В. П. Андрущенко,...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. - 642 с.

249. **Андрусишин, Б. І.** Теоретико-методологічні засади дослідження освітнього права: стан і перспективи / Б. І. Андрусишин // Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики: матеріали наук. конф. до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 червня 2011 р.) / за ред. Ю. С. Шемшученка; упорядники : В. П. Горбатенко, І. О. Кресіна. – Київ: Вид-во «Юридична думка», 2011. - С. 281-292.

250. **Андрусишин, Б. І.** Церковний дзвін зі сну нас будить / Б. І. Андрусишин // Чабайовська М. І. Відродження християнських святинь. Історико-культурний нарис / М. І. Чабайовська. – Київ : Світ успіху, 2011. – С. 117-118.

2012

251. **Андрусишин, Б. І.** Вивчаючи закони, думати про людину / Б. І. Андрусишин // Педагогічні кадри / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – 2012. - №2 (1622), лютий. - С. 3.

252. Восьмі юридичні читання. Правові проблеми взаємодії влади і громадянського суспільства : матеріали Міжнар. наук. конференції, 10-11 жовтня: до 20-річчя створення Ін-ту політології та права Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. акад. наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Громадська організація "Феміда", Центр правової освіти і науки ; [редкол. В. П. Андрущенко (гол. ред.), **Б. І. Андрусишин** [та ін.]]. - Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. - 426 с.

253. Всесвітня історія очима українських істориків, присвячена науковому і педагогічному доробку фундаторів кафедри, професорів М. Ф. Александри та А. Ф. Трубайчука : збірник наукових статей учасників конференції, Київ, 8 грудня 2011 р. / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; редкол.: **Б. І. Андрусишин**, О. С. Осмоловський [та ін.]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. - 267 с.

254. **Андрусишин, Б. І.** Державно-конфесійні відносини доби української революції 1917–1921 рр. / Б. І. Андрусишин // Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку / за ред. В. Д. Бондаренка та І. М. Мищака. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. - С. 122–135.

255. **Андрусишин, Б. І.** Державно-церковні правовідносини в українських землях періоду Київської Русі / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право: збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. - Вип. 18. – С. 155-162.

256. Життя в Координатах пізнання / В. А. Войналович, Ю. О. Ніколаєць ; вступна стаття **Б. І. Андрусишина**. – Київ: Бланк-Прес, 2012.

257. **Андрусишин, Б. І.** Інститут політології та права: минуле і сьогодні / Б. І. Андрусишин // Восьмі юридичні читання. Правові проблеми взаємодії влади і громадянського суспільства : матеріали Міжнар. наук. конференції, 10-11 жовтня: до 20-річчя створення Ін-ту політології та права Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. акад. наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т

держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Громадська організація "Феміда", Центр правової освіти і науки; [редкол. В. П. Андрущенко (гол. ред.), **Б. І. Андрусишин** [та ін.]]. - К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012 - С. 7-13.

258. Інститут політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: бібліографічний покажчик друкованих праць науковців (1992-2012 рр.) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Інститут політології та права; Наукова бібліотека; наук. ред. **Б. І. Андрусишин**; упоряд. бібліографічного покажчика Н. І. Тарасова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 269 с. – До 20-річчя створення Інституту політології та права.

259. **Андрусишин, Б. І.** Іскрометний гумор і глибока зажура : (Штрихи до портрета визначного українського вченого Мая Панчука) / Б. І. Андрусишин // Життя в Координатах пізнання / В. А. Войналович, Ю. О. Ніколаєць. – К.: Бланк-Прес, 2012. – С. 79-81.

260. **Андрусишин, Б.** Конституційні витоки незалежності України / Б. Андрусишин, Р. Губань // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – 2012. - 28 червня-4 липня, № 29(5516). – С. 2.

261. **Андрусишин, Б. І.** Минуле і сьогодні Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / Б. І. Андрусишин // Інститут політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: бібліографічний покажчик друкованих праць науковців (1992-2012 рр.) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Інститут політології та права; Наукова бібліотека; авт. вітального слова В. П. Андрущенко; вступ. статті Б. І. Андрусишин; упоряд. бібліографічного покажчика Н. І. Тарасова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – С. 8-16.

262. **Андрусишин, Б. І.** Особливості державно-церковних відносин напередодні національної революції та в часи Української Гетьманської держави XVII ст. / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 6: Історичні науки: зб. наук. праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. - Вип. 9: Ювілейний випуск до 70-річчя професора В. Й. Борисенка. – С. 175-183.

263. **Андрусишин, Б.** Отаманщина / Б. Андрусишин // Політична енциклопедія / НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса / редрада : В. Литвин, В. Смолій, Ю. Леве-

нець [та ін.]; авт. : Б. Андрусишин [та ін.]. – К. : Парламентське видання, 2012. – С. 527-528.

264. Політична енциклопедія / НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса / редрада : В. Литвин, В. Смолій, Ю. Левенець [та ін.]; авт. : **Б. Андрусишин** [та ін.]. – Київ : Парламентське видання, 2012. – 807 с.

265. **Андрусишин, Б. І.** Проблеми забезпечення прав дитини в Україні та їх реалізація / Б. І. Андрусишин // Восьмі юридичні читання. Правові проблеми взаємодії влади і громадянського суспільства : матеріали Міжнар. наук. конференції, 10-11 жовтня: до 20-річчя створення Ін-ту політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. акад. наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Громадська організація "Феміда", Центр правової освіти і науки ; [редкол. В. П. Андрущенко (гол. ред.), **Б. І. Андрусишин** [та ін.]]. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012 - С. 17-28.

266. **Андрусишин, Б. І.** Проблеми спадкоємності нашої державності / Б. І. Андрусишин // Голос України. – 2012. - № 168(5418), 8 вересня.-С.5.

267. **Андрусишин, Б. І.** Проблеми сучасного стану прав дитини в Україні / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18 : Економіка і право: збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 19. - С. 123-131.

268. **Андрусишин, Б. І.** Симфонія Церкви – індикатор світової дипломатії / Б. І. Андрусишин // Духовні студії=Spiritual studios / Б. І. Андрусишин, заст. гол. ред. наук. журн.; Нац. комісія України у справах ЮНЕСКО та українського біблійного Т-ва. – Київ: Вид-во «Планета, 2012. - № 2. – С. 133-157.

269. **Андрусишин, Б.** Унія / Б. Андрусишин // Політична енциклопедія / НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса / редрада : В. Литвин, В. Смолій, Ю. Левенець [та ін.]; авт. : **Б. Андрусишин** [та ін.]. – Київ : Парламентське видання, 2012. – С. 737-738.

270. **Андрусишин, Б. І.** Управління освітою : між адміністративним і правом регулювання / Б. І. Андрусишин // Європейські педагогічні студії / Асоціація ректорів педагогічних університетів Європи; ред-

кол. : В. П. Андрущенко (гол.) [та ін.]. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. - С. 116-126.

271. **Андрусишин, Б.** Установчі збори / Б. Андрусишин // Політична енциклопедія / НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса / редрада : В. Литвин, В. Смолій, Ю. Левенець [та ін.]; авт. : **Б. Андрусишин** [та ін.]. – Київ : Парламентське видання, 2012. – С. 740-741.

272. **Андрусишин, Б. І.** Юридичні та фактичні підстави незалежності української держави / Б. І. Андрусишин // Вісник Академії правових наук України : збірник наукових праць / редкол. В. Я. Тацій [та ін.]. – Харків: Право, 2012. - №4 (71). – С. 114-122.

273. Совенко, Б. В. Православне канонічне право в Україні : зародження, розвиток та перспективи : монографія / Б. В. Совенко; за наук. ред. **Б. І. Андрусишина**. – Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. - 248 с.

274. Токарчук, О. В. Державно-правові погляди С. П. Шелухіна : монографія / О. В. Токарчук; за наук. ред. **Б. І. Андрусишина** (передмова, с. 3-4). – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 178 с.

2013

275. **Андрусишин, Б. І.** Вищі державні органи регулювання соціально-трудовою сферою Української держави (1918 р.) / Б. І. Андрусишин // Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. – Київ: ДП «НВЦ Пріоритети», 2013. – Вип. 7. - С. 114–123. – Спецвип.: «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)».

276. **Андрусишин, Б. І.** Владислав IV Ваза (1595-1648) / Б. І. Андрусишин // Політична енциклопедія / НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса / редрада : В. Литвин, В. Смолій, Ю. Левенець [та ін.]; авт. : **Б. І. Андрусишин** [та ін.]. – Київ : Парламентське видання, 2012. – С. 113-114.

277. Дев'яті юридичні читання. Політико-правова реформа в Україні: історія, сучасність, перспективи : матеріали Міжнар. наук. конференції, 24-25 травня 2013 року, м. Київ, Україна / М-во освіти і науки України, Нац. акад. наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Громадська організація "Феміда", Центр правової освіти і науки ; [редкол. В. П. Андрущенко, ...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]]. - К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. - 439 с.

278. **Андрусишин, Б. І.** Держава, право і Церква в Новітній історії (XX- поч. XXI ст.) / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право: збірник наукових праць.– Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 20. – С. 103-116.

279. **Андрусишин, Б. І.** Державна Біблія, оборонний вал чи ілюзія? Врахувати думку кожного / Б. І. Андрусишин // Слово Просвіти. – № 25 (714) – 27 червня – 3 липня 2013. – С. 8–9.

280. **Андрусишин, Б. І.** Джерела церковного права в Україні доби Директорії УНР 1918–1919 рр. / Б. І. Андрусишин // Матеріали ХХІХ Міжнародної історико-правової конференції «Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти країн: історія та сучасність», 19–22 вересня 2013 р., м. Феодосія. – Феодосія, 2013.*

281. **Андрусишин, Б. І.** Именины трудовой книжки / Б. І. Андрусишин // Вестник пенсионного фонда Украины : общегосударственное информационно-аналитическое издание. – 2013. – № 1 (127). - С. 44–45.

282. **Андрусишин, Б. І.** Именины трудовой книжки / Б. І. Андрусишин // Вестник пенсионного фонда Украины : общегосударственное информационно-аналитическое издание.– 2013. – № 2 (128). - С. 40–41.

283. **Андрусишин, Б. І.** Іменини трудової книжки / Б. І. Андрусишин // Вісник пенсійного фонду України : загальнодержавне інформаційно-аналітичне видання. – 2013. – № 1 (127). - С. 44–45.

284. **Андрусишин, Б. І.** Іменини трудової книжки / Б. І. Андрусишин // Вісник пенсійного фонду України : загальнодержавне інформаційно-аналітичне видання. – 2013. – № 2 (128). - С. 40–41.

285. **Андрусишин, Б. І.** Інститут політології та права : минуле та сьогодення / Б. І. Андрусишин // Право і політика в освіті / упоряд.: Т. О. Головач, І. В. Добрянська, В. М. Поперечнюк, за заг. ред. **Б. І. Андрусишина** / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Інститут політології та права, Наукова бібліотека. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 8–11, 27–39. - До 20-річчя створення Інституту політології та права.

286. **Андрусишин, Б. І.** Кафедра – основна ланка навчально-методичної та наукової діяльності інституту / Б. І. Андрусишин // Право і політика в освіті / упор.: Т. О. Головач, І. В. Добрянська, В. М. Поперечнюк, за заг. ред. **Б. І. Андрусишина** / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Інститут політології та права, Наукова бібліотека. – Київ : Вид-во

НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 60–91. – (До 20-річчя створення Інституту політології та права).

287. **Андрусишин, Б. І.** Конституційна платформа підготовки нового вчителя для об'єднаної Європи XXI століття / Б. І. Андрусишин // Конституційна реформа в Україні: досвід, проблеми, перспективи: матеріали круглого столу, присвяченого 17-й річниці прийняття Конституції України: спецвип., 25 червня 2013 р. – Київ: ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2013. – С. 11–17.

288. Іван Тихонович Горбачук : біобібліографічний покажчик : до 80-річчя від дня народження і 60-річчя науково-педагогічної діяльності – 3-е вид., допов. / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Фізико-математичний інститут, Кафедра методології та методики навчання фізико-математичних дисциплін вищої школи; упоряд. Ю. А. Мусієнко, В. В. Єфименко, Н. І. Тарасова, Г. І. Шаленко-Германчук [**Андрусишин Б. І.** : «Люди йдуть до нього, а він іде до людей...» : штрихи до портрета професора Івана Тихоновича Горбачука з нагоди його 80-річчя від дня народження та 60-річчя науково-педагогічної діяльності, с. 34–48 / Б. І. Андрусишин]. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 149 с. - (Серія «Вчені НПУ імені М. П. Драгоманова»).

289. **Андрусишин, Б. І.** Людиноцентристський вимір у політичній концепції Михайла Драгоманова / Б. І. Андрусишин // Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М.П.Драгоманова : Матеріали ХХVІІІ Міжнародної історико-правової конференції, 13–16 червня 2013 р., Рівне-Луцьк / редкол.: **Б. І. Андрусишин**, І. Б. Усенко, А. В. Макарчук, Д. М. Диновський, В. Є. Кириченко, Н. М. Крестовська, І. В. Музика, О. Н. Ярмаиш, М. М. Яцишин. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 46–51.

290. Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М.П.Драгоманова : Матеріали ХХVІІІ Міжнародної історико-правової конференції, 13–16 червня 2013 р., м. Рівне-Луцьк / редкол.: **Б. І. Андрусишин**, І. Б. Усенко, А. В. Макарчук, Д. М. Диновський, В. Є. Кириченко, Н. М. Крестовська, І. В. Музика, О. Н. Ярмаиш, М. М. Яцишин. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 468 с.

291. **Андрусишин, Б. І.** Місцеві органи регулювання трудовими відносинами в Українській державі (1918 р.) / Б. І. Андрусишин // Актуальні проблеми науки історії держави і права : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті професора А. Й. Рогожина (Харків, 5 жо-

втя 2013 р.) / за ред. В. Д. Гончаренка ; Нац. університет «Юридична Академія України імені Ярослава Мудрого», Нац. акад. правових наук України. – Харків: Право, 2013. – С. 12–16.

292. **Андрусишин, Б. І.** Науково-практична підготовка правознавців у сфері прав дитини в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова / Б. І. Андрусишин, С. І. Шимон // Юридичний журнал. – 2013. – № 2. - С. 34–42.

293. **Андрусишин, Б. І.** Новітні методики викладання у правничій школі як засіб вдосконалення правової освіти / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право: збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 22. – С. 104–115.

294. **Андрусишин, Б. І.** Політико-правова реформа в Україні: історія, сучасність, перспективи / Б. І. Андрусишин, О. В. Бучма // Публічне право : науково-практичний юридичний журнал. – 2013. – № 3. - С. 380–383.

295. **Андрусишин, Б. І.** Права і свободи людини в "умовах ризиків інформаційного суспільства" / Б. І. Андрусишин // Дев'яті юридичні читання. Політико-правова реформа в Україні: історія, сучасність, перспективи : матеріали Міжнар. наук. конференції, 24-25 травня 2013 року, м. Київ, Україна / М-во освіти і науки України, Нац. акад. наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Громадська організація "Феміда", Центр правової освіти і науки ; [редкол. В. П. Андрущенко, ...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]]. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. - С. 12-16.

296. **Андрусишин, Б. І.** Права і свободи людини в «умовах ризиків інформаційного суспільства» / Б. І. Андрусишин // Філософські та суспільно-правові проблеми становлення і розвитку інформаційного суспільства : матеріали круглого столу, 20 березня 2013 р. / Б. І. Андрусишин, І. А. Майстренко, В. Г. Пилипчук, В. М. Фурашев. – Київ-Ужгород : Тов. «ІВА», 2013. - С. 11-17.

297. Право і політика в освіті / упоряд. : Т. О. Головач, І. В. Добрянська, В. М. Поперечнюк, за заг. ред. **Б. І. Андрусишина** / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Інститут політології та права. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 306 с.

298. **Андрусишин Б. І.** Право людини на освіту в контексті розвитку європейського освітнього простору: гармонізація та протиречивість процесу / Б. І. Андрусишин // Європейські педагогічні студії / Асоціація

ректорів педагогічних університетів Європи; редколегія: В. П. Андрущенко (гол.) [та ін.]. — Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — Вип. 3–4. — С. 142–148.

299. **Андрусишин Б.** Правознавці для освіти: про Інститут політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова / Б. Андрусишин // Освіта : Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. — 2013. — №15-22 травня, №23 (5562). — С. 4–5.

300. **Андрусишин. Б. І.** Проблема спадкоємності української державності / Б. І. Андрусишин // Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення: міжнародна наукова конференція, 25 квітня 2012 р. — Київ: Український інститут національної пам'яті, 2013. — С. 57–67.

301. **Андрусишин, Б. І.** Українські церкви в системі державно-церковних відносин наприкінці XVII – на початку XVIII ст. / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер.18 : Економіка і право: збірник наукових праць. — Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — Вип. 21. — С. 97–104.

302. Філософські та суспільно-правові проблеми становлення і розвитку інформаційного суспільства : матеріали круглого столу, 20 березня 2013 р./ **Б. І. Андрусишин**, І. А. Майстренко, В. Г. Пилипчук, В. М. Фурашев. — Київ-Ужгород : Тов. «ІВА», 2013. — 194 с.

2014

303. **Андрусишин, Б. І.** Вирішення трудових спорів за законодавством Української Центральної ради / Б. І. Андрусишин // Судова реформа 1864 року в історії українського державотворення : всеукр. наук.-практ. конф. (2014 ; Харків) : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Судова реформа 1864 року в історії українського державотворення", 14 листопада 2014 року : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. "Теорія та практика сучасної юриспруденції", 10 грудня 2014 року / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Укр. Асоц. випускників Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого. - Харків : Друкарня Мадрид, 2014. - С. 6-9. - Бібліогр. : с. 9.

304. Володимир Петрович Сергієнко: біобібліографічний покажчик до 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т інформатики; упорядники: Л. О. Кухар, Н. І. Тарасова; наук. ред. Л. В. Савенкова [**Андрусишин Б. І.** Володимир Петрович Сергієнко : до 60-річчя від дня народження с. 9-

13 / Б. І. Андрусишин]. – 2-ге вид., доповнене. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. - 128 с.– (Серія « Вчені НПУ імені М. П. Драгоманова»).

305. **Андрусишин Б. І.** Державно-громадське управління в контексті розвитку освітнього права України / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право: збірник наукових праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. - Вип. 25. – С. 98-107.

306. Десяті юридичні читання : Юридична освіта і наука в Україні : традиція та новації : матеріали Міжнар. наук.- конф., 15-16 травня 2014 р. / М-во освіти і науки України, Нац. акад. наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Громадська організація "Феміда", Центр правової освіти і науки; редкол. В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, **Б. І. Андрусишин** [та ін.]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. - 316 с.

307. **Андрусишин, Б. І.** Історія України в художньо-літературних образах: посібник для 6-8 класів загальноосвітніх шкіл / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова ; Б. І. Андрусишин, В. Й. Борисенко. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 319 с.

308. **Андрусишин, Б. І.** Методологічні засади підготовки викладача правознавства / Б. І. Андрусишин // Освітня політика держави : філософія, методологія, практика : збірник наукових статей / за ред. Є. М. Суліми, В. П. Андрущенко ; М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 257-261. - До 180-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова.

309. **Андрусишин, Б. І.** Молодіжний рух сьогодні: формалізація та/чи віртуалізація / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : збірник наукових праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – Спецвипуск : Політика і духовність в умовах глобальних викликів : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 2-3 квітня 2014 р. - С. 269-275. - Літ.: 7 н.

310. **Андрусишин, Б. І.** Методологічні засади підготовки викладача правознавства / Б. І. Андрусишин // Освітня політика держави: філософія, методологія, практика: тематичний випуск / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова ; [ред. колегія В. П. Андрущенко, ...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]]. -

Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. - С. 257-261 - (До 180-річчя Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова).

311. Освітня політика держави: філософія, методологія, практика : тематичний випуск / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова ; [ред. колегія В. П. Андрущенко, ...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]]. - К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. - 285 с. - (До 180-річчя Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова).

312. **Андрусишин, Б. І.** Права і свободи людини в просторі культурної та політико-правової традиції / Б. І. Андрусишин, Р. С. Огірко // Публічне право : наук.-практ. юридич. журн. – 2014. - № 3(15). – С. 152-159.

313. **Андрусишин, Б. І.** Соціально-економічний лад у революційному конституціоналізмі директорії УНР / Б. І. Андрусишин // Конституція і державотворення: традиції та світовий досвід : матеріали XXX Міжнар. історико - правової конф., 4-6 липня 2014 р. – Чернігів, 2014. - С. 97-107.

314. **Андрусишин, Б. І.** Становлення правничої освіти в НПУ імені М. П. Драгоманова // Десяті юридичні читання : Юридична освіта і наука в Україні : традиція та новації : матеріали Міжнар. наук.- конф., 15-16 травня 2014 р. / М-во освіти і науки України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; ред. кол. В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, **Б. І. Андрусишин**. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 11- 20.

315. **Андрусишин, Б. І.** Українські церкви в системі державно-церковних відносин другої половини XIX – початок XX ст. / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право : збірник наукових праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. - Вип. 25. – С. 98-107.

316. **Андрусишин, Б. І.** Юридична освіта і наука в Україні: традиції і новації / Б. І. Андрусишин, О. В. Бучма // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право: збірник наукових праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. - Вип. 25. – С. 214-216.

317. **Андрусишин, Б. І.** Юридична освіта і наука в Україні: традиції і новації / Б. І. Андрусишин, Р. С. Огірко // Право України : наук.-практ. фахове видання. – 2014. - №6. – С. 242-246.

2015

318. Петько, Л. В. Англійська мова для вступників до магістратури зі спеціальності 8.03010401 "Політологія" : навч. посіб. / Л. В. Петько, В. В. Ніколаєнко ; [за ред. **Б. І. Андрусишина**, В. І. Гончарова] ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - 2-ге вид., випр. та допов. - Київ : Ун-т "Україна", 2015. - 186 с.

319. **Андрусишин, Б.** Будує Храм Любові : ця розповідь про дивовижного освітянина, педагога від Бога Івана Волощука / Б. Андрусишин // Освіта : Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2015. - № 1-2 (7-14 січня). - С. 11.

320. **Андрусишин, Б. І.** Вчена рада інституту/ Б. І. Андрусишин, О. О. Морозова // Право і політика в освіті / упоряд. : Т. О. Головач, І. В. Добрянська, В. М. Поперечнюк, за заг. ред. **Б. І. Андрусишина**; М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Інститут політології та права, Наукова бібліотека; авт. кол.: **Б. І. Андрусишин**, О. О. Морозова, А. А. Карнаух [та ін.]. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - С. 49-53.

321. **Андрусишин, Б. І.** Запровадження практично-орієнтованих форм навчання при підготовці юристів у вищому навчальному закладі / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз // Одинадцяті юридичні читання. Форма сучасної національної української держави : реалії та перспективи : матеріали Міжнар. наук. конф., 21-22 травня 2015 р., м. Київ, Україна / М-во освіти і науки України, Нац. акад. наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Громадська організація "Феміда", Центр правової освіти і науки. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - С. 249-251.

322. **Андрусишин, Б. І.** Інститут політології та права : минуле та сьогодення / Б. І. Андрусишин // Право і політика в освіті / упоряд. : Т. О. Головач, І. В. Добрянська, В. М. Поперечнюк, за заг. ред. **Б. І. Андрусишина**; М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Інститут політології та права, Наукова бібліотека; авт. кол.: **Б. І. Андрусишин**, О. О. Морозова, А. А. Карнаух [та ін.]. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - С. 8-20.

323. Лебедєв, Д. В. Історичний досвід політико-правового функціонування Міністерства народного здоров'я та опікування української держави 1918 р. і можливості його використання у реформуванні сучасної системи охорони здоров'я в Україні / Д. В. Лебедєв, **Б. І. Андрусишин** // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 :

Економіка і право : збірник наукових праць. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - Вип. 27. - С. 182-187.

324. **Андрусишин, Б. І.** Запровадження практично-орієнтованих форм навчання при підготовці юристів ВНЗ / Б.І. Андрусишин, А.М. Гуз// Одинадцяті юридичні читання. «Формасучасної національної української держави: реалії та перспективи» : матеріали Міжнародної наукової конференції, 21-22 травня 2015 р. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – С. 249-251.

325. **Андрусишин, Б. І.** Кафедра теорії та історії держави і права / Б. І. Андрусишин // Право і політика в освіті / упоряд. : Т. О. Головач, І. В. Добрянська, В. М. Поперечнюк ; М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Інститут політології та права, Наукова бібліотека; авт. кол.: **Б. І. Андрусишин**, О. О. Морозова, А. А. Карнаух [та ін.], за ред. **Б. І. Андрусишин**. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - С. 60-121.

326. **Андрусишин, Б. І.** Методична робота / Б. І. Андрусишин, О. О. Морозова // Право і політика в освіті / упоряд. : Т. О. Головач, І. В. Добрянська, В. М. Поперечнюк, за заг. ред. **Б. І. Андрусишина**; М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Інститут політології та права, Наукова бібліотека; авт. кол.: **Б. І. Андрусишин**, О. О. Морозова, А. А. Карнаух [та ін.]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - С. 25-27.

327. Бондаренко, В. Д. Модель державно-церковних відносин початкового етапу комуністичного будівництва (1917-1921 рр.) / В. Д. Бондаренко, **Б. І. Андрусишин** // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право : збірник наукових праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - Вип. 27. - С. 160-165.

328. **Андрусишин, Б. І.** Молодіжний рух сьогодні : формалізація та/чи віртуалізація / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Спецвипуск: Політика і духовність в умовах глобальних викликів : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 2-3 квітня 2014 р. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С.269-275. – Літ. : 7 н.

329. **Андрусишин, Б. І.** Навчальний процес / Б. І. Андрусишин, О. О. Морозова // Право і політика в освіті / упоряд. : Т. О. Головач, І. В. Добрянська, В. М. Поперечнюк, за заг. ред. **Б. І. Андрусишина**; М-во освіти і науки України; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Інститут політології та права, Наукова бібліотека;

авт. кол.: **Б. І. Андрусишин**, О. О. Морозова, А. А. Карнаух [та ін.]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - С. 21-25.

330. **Андрусишин, Б. І.** Наукова база для трансформації правової системи України / Б. І. Андрусишин, Р. В. Губань, С. І. Шимон // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право : збірник наукових праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - Вип. 29. - С. 157-159.

331. **Андрусишин, Б. І.** Наукова робота / Б. І. Андрусишин // Право і політика в освіті / упоряд. : Т. О. Головач, І. В. Добрянська, В. М. Поперечнюк, за заг. ред. **Б. І. Андрусишина**; М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Інститут політології та права, Наукова бібліотека; авт. кол.: **Б. І. Андрусишин**, О. О. Морозова, А. А. Карнаух [та ін.]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - С. 27-38.

332. Одинадцять юридичні читання. Форма сучасної національної української держави : реалії та перспективи : матеріали Міжнар. наук. конф., 21-22 травня 2015 р., м. Київ, Україна / М-во освіти і науки України, Нац. акад. наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Громадська організація "Феміда", Центр правової освіти і науки; редколегія: ... **Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – 317 с.

333. **Андрусишин, Б. І.** Освітнє право як інтеграційний чинник українського суспільства / Б. І. Андрусишин // Альманах права. Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні. – Київ : Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2015. – Вип. 6. – С. 41-47.

334. Освітня політика : філософія, теорія, практика [монографія] / за ред. В. П. Андрущенко; авт. кол. : В. П. Андрущенко, **Б. І. Андрусишин**, В. І. Бобрицька, Р. М. Вернидуб, В. Л. Савельєв, К. А. Постол, О. О. Субіна / М-во освіти і науки України; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – 484 с. - 3 нагоди 180-річчя Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

335. **Андрусишин, Б. І.** Пошуки зарубіжних правових механізмів регулювання соціально-економічної сфери у добу УНР (1919 р.) / Б. І. Андрусишин // Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Теорія та практика сучасної юриспруденції», 1 травня 2015 року / Нац. юридичний ун-т імені Ярослава Мудрого). – Харків: ФОП Бровін О. В., 2015. – С. 3–5.

336. Право і політика в освіті / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Інститут політології та права, Наукова бібліотека; авт. кол.: **Б. І. Андрусишин**, О. О. Морозова, А. А. Карнаух, С. О. Задорожна, В. М. Поперечнюк, А. В. Голішевська, С. І. Шимон, В. П. Мікулін, О. В. Бабкіна, А. А. Булда, І. О. Салтовський, К. О. Ващенко, В. В. Радченко, Є. М. Суліма, В. М. Хвостенко, Л. О. Красножон; рецензенти: В. Б. Євтух, Н. М. Пархоменко, О. В. Уваркіна, Л. В. Савенкова; упоряд.: Т. О. Головач, І. В. Добрянська, В. М. Поперечнюк, за заг. ред. **Б. І. Андрусишина**. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – 306 с. – (До 20-річчя створення Інституту політології та права).

337. **Андрусишин, Б. І.** Проблеми правового забезпечення соціальної політики в Україні / Б. І. Андрусишин // Одинадцять юридичні читання. Форма сучасної національної української держави: реалії та перспективи: матеріали Міжнар. наук. конф., 21-22 травня 2015 р., м. Київ, Україна / М-во освіти і науки України, Нац. акад. наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Громадська організація "Феміда", Центр правової освіти і науки; за ред.: ... **Б. І. Андрусишина** [та ін.]. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - С. 11-14.

338. **Андрусишин, Б.** Регіональний досвід навчання студентів захисту прав особи / Б. Андрусишин, І. Ковчина // Історико-політичні проблеми сучасного світу: збірник наукових статей. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2015. – Т. 31–32. – С. 107–10.

339. **Андрусишин Б. І.** Ставка на молодь: драгоманівські читання / Б. Андрусишин // Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - 2015. - № 19 (22 - 29 квітня). - С. 1.

340. **Андрусишин, Б. І.** Теоретико-методолгічні засади дослідження освітнього права: стан і перспективи (Розділ І. Філософське підґрунтя державної політики у сфері освіти) / **Б. І. Андрусишин** // Освітня політика: філософія, теорія, практика [монографія] / за ред. В. П. Андрущенко; авт. кол.: В. П. Андрущенко, **Б. І. Андрусишин**, В. І. Бобрицька [та ін.] / М-во освіти і науки України; НПУ імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – С. 77-109.

341. **Андрусишин, Б. І.** У пошуках вдосконалення форми сучасної національної української держави / Б. І. Андрусишин, О. В. Бучма // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка

і право : збірник наукових праць. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - Вип. 28. - С. 206-211.

342. **Андрусишин, Б. І.** Форма сучасної національної української держави : реалії та перспективи / Б. Андрусишин, О. Бучма // Право України : юридичний журнал. - Київ: «Ін Юре», 2015. - № 9. - С. 189-191.

343. **Андрусишин, Б. І.** Формування державно-церковного антагонізму в УРСР у 20-30-х рр. ХХ ст. / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право : зб. наук. праць. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - Вип. 30. - С. 80-92.

344. **Андрусишин, Б. І.** Шкільний курс правознавства у структурі навчального плану сучасної загальноосвітньої школи / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: збірник наукових праць / Наукові записки Рівнен. держ. гум. ун-ту; Рівнен. держ. гум. ун-т, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; голов. ред. : В. В. Вербець. – Рівне, 2015. – Вип. 12(55), ч. 1: [Педагогіка вищої школи : методологія, теорія, технології]. – С. 85-90.

345. Білозьоров Є. Правозахисна функція держави: сутність та механізм здійснення в Україні: [монографія] / Є.В. Білозьоров, В.І. Вишковська; рецензент **Б.І. Андрусишин**. – К.: ФОП Канндиба Т.П., 2015. – 168 с.

2016

346. Актуальні проблеми юридичної освіти та науки в Україні : монографія / **Б. І. Андрусишин**, В. Д. Бабкін, О. В. Бучма, В. П. Горбатенко, Р. В. Губань, А. М. Гуз, Є. В. Білозьоров, О. Я. Кархут, Л. Ф. Купіна, О. В. Макарова, Р. С. Огірко, Н. М. Опольська, В. Г. Пилипчук, В. Ю. Стеценко, О. В. Токарчук, С. І. Шитий, Ю. С. Шемшученко] ; за ред. Ю. С. Шемшученка ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. - 360 с. - (3 нагоди 25-ї річниці незалежності України).

347. **Андрусишин, Б. І.** Бачення майбутнього України й Туреччини крізь призму художньої літератури з часів Першої світової війни / Б. І. Андрусишин // Попіл імперій : вплив Першої світової війни на розвиток України і Туреччини / Львівський нац. ун-т імені І. Франка. - Львів, 2016.

348. **Андрусишин, Б. І.** Варяги / Б. І. Андрусишин // Велика Українська юридична енциклопедія: у 20-ти тт. / Нац. акад. правових наук України, Ін-т держави і права НАН України, Нац. юридич. ун-т ім. Яро-

слава Мудрого; ред. кол. : В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин [та ін.]. – Харків : Право, 2016. –Т. 1: Історія держави і права України / ред. кол.: В. Д. Гончаренко (гол. редкол.) [та ін.]. – С. 89-93.

349. **Андрусишин, Б. І.** Васалітет / Б. І. Андрусишин // Велика Українська юридична енциклопедія: у 20-ти тт. / Нац. акад. правових наук України, Ін-т держави і права НАН України, Нац. юридич. ун-т ім. Ярослава Мудрого; ред. кол. : В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин [та ін.]. – Харків : Право, 2016. – Т. 1: Історія держави і права України / ред. кол.: В. Д. Гончаренко (гол. редкол.) [та ін.]. – С. 91-97.

350. Велика Українська юридична енциклопедія: у 20-ти тт. / Нац. акад. правових наук України, Ін-т держави і права НАН України, Нац. юридич. ун-т ім. Ярослава Мудрого; ред. кол. : В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин [та ін.]. – Харків : Право, 2016. – Т. 1: Історія держави і права України / ред. кол.: В. Д. Гончаренко (гол. редкол.) [та ін.] ; авт.: ...**Б. І. Андрусишин, Ю. С. Шемшученко** [та ін.]. - 848 с.

351. **Андрусишин Б. І.** Володимир Мономах, Володимир-Василій Всеволодович Мономах (1053-1125) / Б. І. Андрусишин // Велика Українська юридична енциклопедія: у 20-ти тт. / Нац. акад. правових наук України, Ін-т держави і права НАН України, Нац. юридич. ун-т ім. Ярослава Мудрого; ред. кол. : В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин [та ін.]. – Харків : Право, 2016. – Т. 1: Історія держави і права України / ред. кол.: В. Д. Гончаренко (гол. редкол.) [та ін.]. – С.151-154.

352. **Андрусишин, Б. І.** Державна політика кінця ХХ - початку ХХІ ст у галузі шкільної правової освіти : історичний аспект / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз // Формування державної освітньої політики : філософські, теоретичні та прикладні аспекти : зб. наук. статей / за ред. В. П. Андрущенко ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – 255 с. – [Тем. вип. : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф.: «Формування державної освітньої політики: філософські, теоретичні та прикладні аспекти», Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ, 25-26 лютого 2016 р.]. – С. 12-18.

353. **Андрусишин, Б. І.** Державна політика у галузі шкільної правової освіти (кінець ХХ ст. - початок ХХІ ст.) / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз //Актуальні проблеми юридичної освіти та науки в Україні : монографія / [Б. І. Андрусишин, В. Д. Бабкін, О. В. Бучма [та ін.]] ; за ред. Ю. С. Шемшученка ; М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - Київ : Вид-во НПУ

імені М. П. Драгоманова, 2016. - С. 205-219. - (3 нагоди 25-ї річниці незалежності України).

354. **Андрусишин, Б. І.** Доменіальний суд / Б. І. Андрусишин // Велика Українська юридична енциклопедія: у 20-ти тт. / Нац. акад. правових наук України, Ін-т держави і права НАН України, Нац. юридич. ун-т ім. Ярослава Мудрого; ред. кол. : В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин [та ін.]. – Харків : Право, 2016. –Т. 1: Історія держави і права України / ред. кол.: В. Д. Гончаренко (гол. редкол.) [та ін.]. – С. 279-283.

355. **Андрусишин, Б. І.** Освітнє право України: проблеми та перспективи / Б. І. Андрусишин // Актуальні проблеми юридичної освіти та науки в Україні : монографія / [Б. І. Андрусишин, В. Д. Бабкін, О. В. Бучма [та ін.]] ; за ред. Ю. С. Шемшученка ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. - С. 220-242. - (3 нагоди 25-ї річниці незалежності України).

356. **Андрусишин, Б. І.** Становлення правничої освіти в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова / Б. І. Андрусишин // Актуальні проблеми юридичної освіти та науки в Україні : монографія / [Б. І. Андрусишин, В. Д. Бабкін, О. В. Бучма [та ін.]] ; за ред. Ю. С. Шемшученка ; М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. - С. 170-193. - (3 нагоди 25-ї річниці незалежності України).

357. **Андрусишин Б.І.** Точка відліку української державності може бути зовсім не такою, якою її нині вважають / Б. І. Андрусишин // Бінтел : журнал геополітичної аналітики. – 2016. – №2. – С. 59-68.

358. **Андрусишин Б. І.** The Starting Point of the Ukrainian statehood Can be different / Б. І. Андрусишин // Бінлет : журнал геополітичної аналітики. - 2016. - №2. – С. 121-128.

359. **Андрусишин, Б.** Юрист, економіст, філософ / Б. Андрусишин // Освіта : Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – Київ, 2016. – 30 листоп. – 7 груд. (№ 48/50). – С. 11.

2017

360. Дванадцяті юридичні читання. Держава в суспільно-політичних процесах : виклики і загрози : матеріали Міжнародної наукової конференції, 1-2 червня 2017 року / М-во освіти і науки України, Нац. акад. наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН

України, Київський ун-т права, Громадська організація "Феміда", Центр правової освіти і науки; ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, **Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. - 381 с.

361. **Андрусишин Б. І.** До питання про революцію 1917–1921 рр. та початок «громадянської війни» у сучасній українізації історіографії / Б. І. Андрусишин // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2017. – №2. – С.12-26.

362. **Андрусишин Б. І.** Драгоманов / Б. І. Андрусишин // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 томах. – Харків: 2017. – Т. 2: Філософія права. - С. 247-252.

363. **Андрусишин Б.** Кожен учитель – це вже краєзнавець / Б. І. Андрусишин // Національна спілка краєзнавців України в інформаційному просторі : до 90-річчя журналу «Краєзнавство» / [відп. ред. О. П. Реєнт; упоряд.: Є. В. Букет, В. І. Дмитрук, Р. В. Маньковська, В. І. Милько]. – Київ : НСКУ, 2017. – С. 128-130.

364. **Андрусишин Б. І.** Культурно-освітній фактор у державотворчих процесах Української Народної Республіки доби Української Центральної Ради / Б. І. Андрусишин // Право України. – Київ, 2017. – № 11. – С. 117-135.

365. Основи правознавства: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / **Андрусишин Б. І.**, Берендєєв С. О., Губань Р. В. - Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2017. - 208 с. Іл.

366. Правничо-політологічні виміри освіти : до 180-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова / М-во освіти і науки України, НПУ імені М. П. Драгоманова, Факультет політології та права; авт.: **Б. І. Андрусишин**, О. О. Морозова, А. А. Карнаух, З. Ю. Шевчук, Л. Ф. Купіна, Р. Г. Песцов, О. В. Бабкіна, А. А. Булда, Р. В. Губань, С. П. Дмитренко, Р. М. Вернидуб, ; за ред. **Б. І. Андрусишин**; упоряд. І. В. Добрянська, З. Ю. Шевчук ; рецензент : В. И. Євтух, Н. М. Пархоменко, Л. В. Савенкова.- Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. - 270 с.

367. **Андрусишин, Б. І.** Про революційні та юридичні основи відновлення української державності (до 100-річчя української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.) / Б. І. Андрусишин, О. В. Токарчук // Альманах права. Людиноцентризм у праві : теоретико-прикладні засади. – Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. – Вип. 8. - С. 48-52.

368. **Андрусишин, Б.** Проблеми підготовки викладача права / Б. Андрусишин // Голос України. - 2017. - № 51(6556).- 21 березня. - С. 1.

369. **Андрусишин, Б. І.** Проблеми сучасного стану прав дитини в Україні / Б. І. Андрусишин // Соціально-правовий захист дітей в Україні : кол. монографія / Б. І. Андрусишин [та ін.]; за ред. Б. І. Андрусишина. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. - С. 6-19; 164-182.

370. Програма Міжнародної науково-практичної конференції «Корифеї української літератури і науки : фундаментальний внесок неокласиків», присвяч. 95-літтю кафедри укр. літ. НПУ імені М. П. Драгоманова та 80-річчю від дня трагічної загибелі її професорів Миколи Зерова та Павла Филиповича ; оргкомітет конф.: В. П. Андрущенко, М. Г. Жулинський, Г. М. Торбін, ...**Б. І. Андрусишин**, А. В. Висоцький, В. Ф. Погребенник [«Конференційна відозва», с.5], І. П. Галак [та ін.], 10-11 листопада 2017 р. / М-во освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]. – Київ, 2017. – 14 с.

371. Соціально-правовий захист дітей в Україні : кол. монографія / за ред. **Б. І. Андрусишина**. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – 264 с.

372. **Andrusyshyn, B.** Social and political activity of the Ukrainian emigration in Austria between two world wars / Andrusyshyn B., Tokarchuk O. // Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal. № 02 (14), accessed 08 July 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://spsciences.io.ua/s2614422/andrusyshyn_bohdan_tokarchuk_olha_2017_social_and_political_activity_of_the_ukrainian_emigration_in_austria_between_two_world_wars_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_02_14

373. **Андрусишин, Б. І.** Співвідношення понять «революція» і «громадянська війна» у історико-правовій термінології (до 100-річчя української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.) / Б. І. Андрусишина // Дванадцяті юридичні читання. Держава в суспільно-політичних процесах : виклики і загрози : матеріали Міжнародної наукової конференції, 1-2 червня 2017 року / М-во освіти і науки України, Нац. акад. наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Громадська організація "Феміда", Центр правової освіти і науки; ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, **Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – 381 с. – С. 11-20

374. **Андрусишин, Б.** У пошуках нових смислів людського буття / Б. Андрусишин // Голос України. - 2017. - № 230 (6735).

375. **Андрусишин, Б. І.** Церква у державотворчих процесах доби Української Центральної Ради (до 100-річчя утворення Української Народної Республіки) / Б. І. Андрусишин // Історія державотворчих процесів в Україні та зарубіжних країнах (до 100-річчя утворення Української Народної Республіки) : збірник наукових статей та тез повідомлень міжнар. наук. конф. (м. Харків, 23 листоп. 2017 р.) / редколегія: А. П. Гетьман (голова), В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв. – Харків : Право, 2017. – С.38-41.

2018

376. Антропологічно-ціннісні виміри дослідження політичної думки ранньомодерної України **Андрусишин Б. І.,** Гоцуляк В. М. (Andrusyshyn, Bohdan; Gotsulyak, Volodymyr) (2018) // Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal Nauki Społeczno-Humanistyczne, № 02 (18). – Available at: https://sp-sciences.io.ua/s2631970/andrusyshyn_bohdan_gotsulyak_volodymyr_2018_.anthropological-

[value_dimension_of_the_study_of_political_thought_early_modern_ukraine_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_02_18_](https://sp-sciences.io.ua/s2631970/andrusyshyn_bohdan_gotsulyak_volodymyr_2018_.anthropological-value_dimension_of_the_study_of_political_thought_early_modern_ukraine_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_02_18_)

377. Іван Тихонович Горбачук : біобібліографічний покажчик до 85-річчя від дня народження, 65-річчя наук.-пед. діяльності та 50-річчя в НПУ імені М. П. Драгоманова / М-во освіти і науки України; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Кафедра методології та методики навчання фізико-математичних дисциплін вищої школи, Наукова бібліотека; [наук. ред. : Ю. А. Мусієнко, В. В. Єфименко, біблі. ред. Г. І. Шаленко, упоряд.: Н. І. Тарасова; **Андрусишин, Б. І.** Він вирішив суперечку між фізиками та ліриками : ліричний фізик: [Іван Тихонович Горбачук], с. 9-16 / Б. І. Андрусишин]. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018 – 189 с. (Серія: «Вчені НПУ імені М. П. Драгоманова»).

378. **Андрусишин, Б. І.** Європейські світоглядні та методологічні підходи у підготовці українських правників в еміграції міжвоєнного періоду (на прикладі закладів вищої освіти Чехословаччини) / Б. І. Андрусишин, О. В. Токарчук // Європейські педагогічні студії / Асоціація ректорів педагогічних університетів Європи.– К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. – Вип. 7. – С. 15-26.

379. **Андрусишин Б. І.** Нова українська школа і права людини / Б. І. Андрусишин, З. В. Губань // Освіта : Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – 2018. - № 31-32(5829-5830), 22-29 серпня. - С. 8.

380. **Андрусишин, Б. І.** Провісники громадянського суспільства: правове становище профспілок в Українській Державі 1918 р. / Б. І. Андрусишин // Тринадцяті юридичні читання : Українська державність: кризь призму часу (до 100 річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.), 25-25 травня 2018 р., м.Київ / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редкол.: В. П. Андрущенко, ...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. - 336 с. – С. 5-16.

381. Тринадцяті юридичні читання : Українська державність: кризь призму часу (до 100 річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.), 25-25 травня 2018 р., м.Київ / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]; редкол.: В. П. Андрущенко, ...**Б. І. Андрусишин** [та ін.]. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. – С.5-16.

382. **Андрусишин, Б. І.** Українська державність: кризь призму часу (за матеріалами Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., м. Київ, 24–25 травня 2018 р.) / Б. І. Андрусишин, О. В. Бучма //Право України. – 2018. – № 5. – С. 279 - 290.

383. Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М.П.Драгоманова : матеріали ХХVІІІ Міжнародної історико-правової конференції, 13–16 червня 2013 р., Рівне-Луцьк / Міжнар. асоц. Істориків права, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, НПУ імені М.П.Драгоманова, Східноєвропейський нац. ун-т ім. Л. Українки; редкол.: **Б. І. Андрусишин**, І. Б. Усенко, А. В. Макарчук, Д. М. Динівський, В. Є. Кириченко, Н. М. Крестовська, І. В. Музика, О. Н. Ярмиш, М. М. Яцишин. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 468 с.

384. Сімейне право України (історія, традиції, сучасність): навчальний посібник / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова; за ред.. **Б.І.Андруशिшина**, **С.І.Шимон**. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2013.- 454 с.

2019

385. **Андрусишин Б. І.** Методологічні засади вивчення державно-церковних відносин. Сучасна юридична наука: проблеми доктринальної комунікації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції

ції, 19 квітня 2019 р., м. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2019. (328 с.). – С. 26-31.

386. **Андрусишин Б.** «Проста розмова про вічне» // Освіта : Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – 2019. - № 21-22 (5871-5872), 5–12 червня 2019 р.- С. 5.

387. **Андрусишин Б.І.** Український академік / Б. І. Андрусишин // Правничо-політологічні та історичні студії проблем українського державотворення. З нагоди 60-річчя доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, академіка Української академії історичних наук, АН ВШ України та Української академії політичних наук Богдана Івановича Андрусишина : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 16 січня 2019 року ; Мін-во освіти і науки України, НПУ ім. М. П. Драгоманова, Ін-тут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Ін-тут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Громадська організація “Феміда” / ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, О. О. Рафальський та ін. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. – 299 с.

388. **Андрусишин Б. І.** Спогади про майбутнє (роздуми на полях книги В.П. Андрущенко «Організоване суспільство») Права і свободи людини в просторі культурної та політико-правової традиції // Науково-практичний юридичний журнал «Публічне право». – №4 (32). – К., 2019. – С.232 – 238.

389. **Андрусишин Б. І** Інституційні механізми контролю за виконанням угоди між Україною та ЄС. // Чотирнадцять юридичні читання. Проблеми імплементації національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. До 185-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова; до 70-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: матеріали міжнародної наукової конференції, 17-18 квітня 2019 року / ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. – С.19-23.

ЗМІСТ

ВІД АВТОРА	3
ПРО АВТОРА.....	5
Нарис життя і науково-педагогічної діяльності	5
РОЗДІЛ I. ЮРИДИЧНА НАУКА, ОСВІТА ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ.....	15
1. Науково-практична підготовка правознавців у сфері прав дитини в НПУ імені М.П.Драгоманова.....	15
2. Новітні методики викладання у правничій школі як засіб вдосконалення правової освіти	23
3. Правова освіта в Україні: еволюція, сучасний стан, перспективи розвитку.....	38
4. Підготовка викладачів правознавства – на рівень сучасних вимог	48
5. Молодь та освіта.....	50
6. Кадри викладачів політології та права.....	56
7. Підготовка правознавчих кадрів для освітньої галузі	64
РОЗДІЛ II. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ПОЛІТОЛОГІЯ	73
1. Структурні елементи політичної концепції Михайла Драгоманова (До 170-ї річниці від дня народження М. П. Драгоманова)	73
2. Проблеми сучасного стану прав дитини в Україні	87
3. Сила права через контроль	98
4. Інституційні механізми контролю за виконанням угоди між Україною та ЄС	106
5. Не право сили, а сила права. (Регулятивна функція права трансформаційного періоду).....	111
6. Проблеми правового забезпечення соціальної політики в Україні	115
РОЗДІЛ III. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО	120
1. У пошуках вдосконалення форми сучасної національної української держави	120
2. Проблема спадкоємності української державності.....	127

3. “The Starting Point of the Ukrainian Statehood Can Be Different”	143
4. Право людини на освіту в контексті розвитку європейського освітнього простору: гармонізація та протиречивість процесу	154
РОЗДІЛ IV. ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ	160
1. Антсько-полянський союз племен	160
2. Творці Середньодніпровської Русі	164
3. Село Хоростець на історичній і міфологічній мапі України.....	171
4. Політико–правова модель розвитку України у суспільно-політичній думці кінця ХІХ – початку ХХ ст.	185
5. Україна в роки Першої світової війни	193
6. Політика російської адміністрації на західноукраїнських землях в роки Першої світової війни	202
7. З’їзд народів Росії.....	206
8. Співвідношення понять «революція» і «громадянська війна» у історико-правовій термінології (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.)	217
9. До питання про революцію 1917-1921 рр. та початок «громадянської війни» у сучасній українізації історіографії	229
10. Культурно-освітній фактор у державотворчих процесах УНР доби Української Центральної Ради (до 100-річчя проголошення Української Народної Республіки).....	242
11. Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради	266
12. Профспілки і українська державність (1917-1920 рр.).....	298
13. Зарубіжна історіографія історії робітничої політики українських урядів 1917–1920 рр.	300
14. Програмні засади робітничої політики гетьманського уряду	316
15. "Спомини" П.Скоропадського як джерело вивчення соціально-економічної політики української держави	340
16. Традиції гетьманства в Україні: динаміка сучасного сприйняття	342
17. Провісники громадянського суспільства: правове становище профспілок в Українській Державі 1918 р.....	346
18. УСС на великій Україні: соціально-психологічний аспект взаємного пізнання	359
19. «Пролетарська диктатура» на Україні в 1919 р.: Народний комісаріат праці	366

20. Профспілки і українська державність у добу Директорії УНР.....	376
21. Проблеми охорони праці та соціального забезпечення, боротьба з безробіттям за доби Директорії УНР.....	389
22. Західні українці у державному апараті УНР	404
23. Соціально-економічні погляди С.Петлюри	411
24. Отець Павло Олійник та його «Зошити»	428
25. Концепція державності в наукових здобутках української еміграції 20-30-х рр. ХХ ст.	440
26. Дзвони до схід сонця	451
27. Іменини трудової книжки.....	457
28. Іменини трудової книжки «Основний документ про трудову діяльність»	461
29. Українська державність: кризь призму часу.....	465
30. Просвітництво і національна свідомість (Галичина 20 – 30-х років).476	
31. Ідейно-правові засади українського національно- визвольного руху в період Другої світової війни	486
РОЗДІЛ V. ОСВІТНЄ ПРАВО	493
1. Теоретико-методологічні засади дослідження освітнього права: стан і перспективи	493
2. Ідеї опозиції в освіті у Польщі у 80-х роках ХХ ст.	506
3. Український сектор європейського правового освітнього простору 20-30-х рр. ХХ ст.....	514
4. Управління освітою: між адміністративним і правовим регулюванням.....	519
5. Українська правнича освіта і наука у європейському вимірі: українські виші у Чехословаччині 20–40-х рр. ХХ ст.	529
РОЗДІЛ VI. КАНОНІЧНЕ ПРАВО	543
1. Формування християнського вчення про державу.	543
2. О политике и религии	551
3. Держава і церква в Україні у 1917-1921 рр.....	553
4. Церква в Українській Гетьманській державі: попередні нотатки та документи.....	564
5. Методологічні засади вивчення державно-церковних відносин	580

РОЗДІЛ VII. ПЕРСОНАЛІЇ.....	585
1. Історія є наука і є ідеологія.....	585
2. Юрист, економіст, філософ... ..	589
3. Володимир Петрович Сергієнко. До 60- річчя від дня народження.....	592
4. Люди йдуть до нього, а він іде до людей Штрихи до портрета професора Івана Тихоновича Горбачук з нагоди його 80-річчя від дня народження та 60-річчя науково- педагогічної діяльності	597
5. Іскрометний гумор і глибока зажура (Штрихи до портрета визначного українського вченого Мая Панчука з нагоди 75-літнього ювілею)	610
6. На перехресті закону й долі. До 75-річного ювілею Віктора Івановича Акуленка.....	612
7. Будує Храм Любові : ця розповідь про дивовижного освітянина, педагога від Бога Івана Волощука	618
РОЗДІЛ VIII. РЕЦЕНЗІЇ.....	621
1. Наукова база для трансформації правової системи України	621
2. Ретроспективні осяйяні мрії!	623
3. У пошуках нових смислів людського буття.....	629
4. «Проста розмова про вічне»	633
5. Спогади про майбутнє (роздуми-замітки на полях книги В.П. Андрущенко «Організоване суспільство»	636
ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ ПРОФЕСОРА Б. І. АНДРУСИШИНА.....	644

Наукове видання

Андрусишин Богдан Іванович

Нариси з історії української державності та права

**На шляху до свободи
Вибрані праці**

До 60-річчя від дня народження

Упорядник – Галенко Т. М.

В оформленні палітурки використано картину

Міщенко Олексія Михайловича «З давнини»

Комп'ютерна верстка – Чалчинський В.

Підписано до друку 29.11.2019. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 45,0. Наклад 300. Зам. № 179.

Надруковано в “Видавництво Людмила”.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 5303 від 02.03.2017.

“ Видавництво Людмила ”

03148, Київ, а/с 115.

Тел./факс: + 38 050 469 7485, 068 340 8332

E-mail: lesya3000@ukr.net